

ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗ

ΓΙΑ ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

ΕΚΦΡΑΣΗ – ΕΚΘΕΣΗ
για το γενικό λύκειο

ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Συγγραφείς

Γεώργιος Μανωλίδης

Δρ. Φιλοσοφίας, Καθηγητής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Θωμάς Μπεχλιβάνης

Φιλόλογος, Καθηγητής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Φωτεινή Φλωρού

Φιλόλογος, Καθηγήτρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Συντονιστής

Χρίστος Α. Τσολάκης

Καθηγητής Νεοελληνικής Γλώσσας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Υπεύθυνες για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Χριστίνα Αργυροπούλου

Σύμβουλος του Π.Ι.

Χριστίνα Βέικου

Σύμβουλος του Π.Ι.

Δημιουργική ομάδα

Θεόφιλος Ζαχαριάδης (ηλεκτρονική σελιδοποίηση, τεχνική επιμέλεια)

Γιώργος Μεταξιώτης (εικονοθεσία, επιμέλεια εικονογράφησης)

Υπεύθυνος δημιουργικού σχεδιασμού και τεχνικής υλοποίησης

Αναστάσιος Α. Μπάρμπας

Αποχρωματισμοί

Alpha Write

Σκίτσο εξωφύλλου: Γιώργος Αγγελίδης

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
ΠΡΩΤΗ ΠΡΑΞΗ & ΠΡΟΚΑΤΑΒΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ & ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΣΥΓΧΡΑΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι διορθώσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγκρισης του Δ.Σ. του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Γεώργιος Μανωλίδης   Θωμάς Μπεχλιβάνης   Φωτεινή Φλωρού

Συντονισμός: Χρίστος Λ. Τσολάκης

Η συγγραφή και η επιστημονική επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΕΚΦΡΑΣΗ – ΕΚΘΕΣΗ **για το γενικό λύκειο**

ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικά	7
1. Γλώσσα - Λόγος και διάλογος	11
2. Διάλογος δύο γενεών	55
3. Ελεύθερος χρόνος - Ψυχαγωγία	85
4. Αθλητισμός	99
5. Υγεία - Διατροφή - Ενδυμασία	119
6. Το γέλιο	141
7. Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας	169
8. Καταναλωτισμός - Διαφήμιση	191
9. Εργασία - Επάγγελμα	211
10. Η έλλειψη της ανεκτικότητας και ο κοινωνικός αποκλεισμός (στερεότυπα, προκαταλήψεις, μορφές ρατσισμού)	231
11. Τέχνη και Κριτική	249
12. Παιδεία - Εκπαίδευση	271
13. Οι Ελληνικοί τόποι και τα μνημεία τους	291
14. Τουρισμός	311
15. Οικολογία	327
16. Επιστήμη - Τεχνολογία	347
17. Ο πόθος της ελευθερίας και η δύναμη της εξουσίας ή ο πόθος της εξουσίας και η δύναμη της ελευθερίας.	379
18. Πρόσωπο και προσωπείο	425
19. Παράδοση	439
20. Ελλάδα - Ευρώπη - Κόσμος	453

Το βιβλίο αυτό δεν επιδιώκει να σε κάνει σοφό/ή. Ούτε το ίδιο είναι σοφό ούτε εκείνοι που ανθολόγησαν τα περιεχόμενά του και ετοίμασαν τις ερωτήσεις, με τις οποίες θα ανιχνεύσεις, θα ανιχνεύσετε, μέσα από τις συζητήσεις σας στην τάξη, και έδω αυτήν, τα προβλήματα που θέτει, ούτε εκείνοι είναι σοφοί. Άλλωστε δε μας χρειάζονται οι σοφοί, αν, βέβαια, ονομάσουμε σοφούς τους ανθρώπους που τα ξέρουν όλα(!) ή που θέλουν να τα μάθουν όλα. Δε μας χρειάζονται αυτοί οι σοφοί, διότι, όπως είπε ο αρχαίος φιλόσοφος Ηράκλειτος (6ος αιώνας π.Χ.), «Πολυμαθής νόνος ἔχριν οὐ διδάσκει» (Η πολυμαθία δε διδάσκει την βαθύτερη κατανόηση των πραγμάτων). Έπειτα δεν ωφελούν οι σοφοί, όταν η σοφία τους δε συνοδεύεται από την αρετή. Το είπε ο Πλάτων (5ος και 4ος αιώνας π.Χ.): «Πᾶσα ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, οὐ σοφία φαίνεται».

Είναι, όμως, και κάτι ακόμη: δεν είναι δυνατόν σήμερα να γίνει κανείς σοφός, να τα γνωρίζει δηλαδή όλα, γιατί οι γνώσεις είναι πάμπολλες και πολλαπλασιάζονται κάθε μέρα με απίστευτη ταχύτητα. Η εξέλιξη είναι αλματώδης, και έχει να κάνει με κοσμογονικές δυναμικές τεράστιας ισχύος, οι οποίες καθημερινά κομίζουν ασύλληπτης φαντασίας καινούρια στοιχεία, τεχνολογικά και άλλα, και υπαγορεύουν, επιτάσσουν, αν θέλεις, άγνωστες έως τώρα κοινωνικές και επικοινωνιακές συμπεριφορές, που οδηγούν σε νέες κοινωνικές και επικοινωνιακές μεξίεις, και σχεδιάζουν και πραγματώνουν νέους κόσμους.

Ύστερα, το κεφάλι του ανθρώπου, του κάθε ανθρώπου, και του μαθητή, όπως είπε κάποιος, δεν είναι δοχείο για να το γεμίσουμε με γνώσεις: είναι, είτε, εστιά (τζάκι) και περιμένει/αναζητάει το σπινθήρα για να ανάψει. Αυτή, άλλωστε, είναι η πεμπτουσία της εκπαίδευσης, να ανάψει το φως που θα το θρέψουμε, ύστερα, μαζί δάσκαλοι και μαθητές. Και αν ανάψει μια φορά αυτό το φως της παιδείας, δε σβήνει με τίποτε. Είναι το φως το δημιουργικό.

Θέλουμε να μαθαίνεις, λοιπόν, όχι για να μαθαίνεις και να γίνεσαι σοφός, αλλά να μαθαίνεις και να χρησιμοποιείς τη γνώση σου για να δημιουργείς, και θέλουμε μέσα από τη μάθηση και τη δημιουργία να νιώθεις γεμάτος/ευτυχισμένος. Κι ούτε να σταματήσεις εκεί, στον εαυτό σου. Ο άνθρωπος, για τον οποίο προσπαθούμε να σου μιλήσουμε, μοιράζεται τη χαρά του με τους άλλους, όπως μοιράζεται και τις λύπες του. Μοιρασμένη χαρά, διπλή χαρά: μοιρασμένη λύπη, μισή λύπη.

Κι ακόμη αυτός ο άνθρωπος που απλώνει το χέρι στον **άλλο** άνθρωπο, για να μην είναι **μετέωρος**, όπως είπαν, στη ζωή, απλώνει τη στοργή του και στα ζώα και στα φυτά και στο σύμπαν. Τα αγαπάει, τα φροντίζει, τα προστατεύει, ζει αρμονικά μαζί τους. Αυτό σημαίνει ότι δεν τα εξοντώνει, δε μολύνει τις θάλασσες, τις στεριές και τον αέρα, δεν ξηλώνει τον ιστό της γης. Αυτή είναι η αρετή του και η δικαιοσύνη του για την οποία μιλάει ο Πλάτων στο λόγο που διάβασες λίγο πριν.

Δεν το έκαμε, όμως, αυτό ο σοφός άνθρωπος, ο homo sapiens, όπως τον έχεις ίσως ακούσει. Αυτός ωφέλησε, βέβαια, και έκαμε, και κάμει, μεγάλα άλματα στην διαδρομή του, αλλά έβλαψε κιόλας, και βλάπτει. Δε σεβάστηκε το περιβάλλον και ούτε σκέφτηκε ότι ο ίδιος είναι γέννημα αυτού του περιβάλλοντος. Δηλαδή δε σκέφτηκε ότι βλάπτοντας το περιβάλλον του βλάπτει τον εαυτό του. Περπάτησε, έτσι, χιλιάδες και εκατομμύρια χρόνια, για να φθάσει στη Χιροσίμα, στο Ναγκασάκι, στο Τσερνομπίλ, στους πολέμους. Τώρα, αφού δηλητηρίασε τον πλανήτη του, πορεύεται για τ' αστέρια. Και καλά κάνει. Η προσπάθεια να γνωρίσουμε και να κατακτήσουμε τους ουρανούς δεν είναι φρόνιμο να σταματήσει. Οφείλει, όμως, να συνοδεύεται από την αρετή και από τη σύνεση. Γιατί σκοπός αυτής της πορείας του δεν είναι να φυτέψει στ' αστέρια τις οβίδες και τις βόμβες, που επιπόνησε και κατασκεύασε στη γη. Σκοπός αυτής της πορείας είναι, πρέπει να είναι, να γεμίσει τ' αστέρια με τριαντάφυλλα.

Σκοπός, λοιπόν, αυτού του βιβλίου δεν είναι να σε κάνει σοφό, να σου δώσει δηλαδή του κόσμου τις γνώσεις. Σκοπός του είναι να σε βοηθήσει να σκεφτείς και να συζητήσεις με τον **άλλο** άνθρωπο, με τους άλλους συμμαθητές σου και με τους δασκάλους σου, θέματα, προβλήματα κοινωνικά, επιστημονικά, καλλιτεχνικά, φιλοσοφικά, πολιτικά, πολιτισμικά, θέματα της καθημερινότητας, θέματα της γνώσης, της σκέψης, του λόγου, της τέχνης: όχι για να γίνεις παντογνώστης με την γνώση, φιλόσοφος με τη σκέψη, λογοτέχνης με το λόγο, καλλιτέχνης με την τέχνη: όχι γι' αυτό, αλλά για να αναζητήσεις την αλήθεια και να ολοκληρωθείς, να γίνεις δηλαδή ελεύθερος άνθρωπος. Γιατί η γνώση, ο λόγος, η σκέψη, η τέχνη, η αλήθεια οδηγούν προς την ολοκλήρωση και την ελευθερία. Δηλαδή οδηγούν προς την υπευθυνότητα και τη δημιουργία. Η

ελευθερία και η υπευθυνότητα είναι οι δύο πόλοι της δημιουργίας· είναι τα κατεξοχήν γνωρίσματα του ανθρώπου.

Τον άνθρωπο, επομένως, και τα προβλήματά του θα συζητήσετε στο βιβλίο αυτό. Αυτός είναι ο «άλλος» για τον οποίον σου μιλήσαμε λίγο πιο πάνω: ο άνθρωπος. «Σ' αυτό τον κόσμο, γράφει ο Γιώργος Σεφέρης, στο λόγο του που εκφώνησε στη Στοκχόλμη την ημέρα που τιμήθηκε με το βραβείο του Αλφρέδου Νομπέλ, (σ' αυτό τον κόσμο), που ολοένα στενώνει, ο καθένας μας χρειάζεται όλους τους άλλους. Πρέπει ν' αναζητήσουμε τον άνθρωπο, όπου και να βρίσκεται», και συνεχίζει ο Σεφέρης: «Όταν στο δρόμο της Θήβας, ο Οιδίπους συνάντησε τη σφίγγα, και αυτή τού έθεσε το αίνιγμά της, η απόκρισή του ήταν: ο άνθρωπος. Τούτη η απλή λέξη χάλασε το τέρας. Έχουμε πολλά τέρατα να καταστρέψουμε. Ας συλλογιστούμε την απόκριση του Οιδίποδα».

Τον άνθρωπο, λοιπόν, και τα προβλήματά του θα μελετήσουμε στις σελίδες αυτού του ανθολογίου, για να τον γνωρίσουμε βαθύτερα και να τον σηκώσουμε ψηλότερα. Έχουμε, βλέπετε, πολλά τέρατα να χαλάσουμε.

Λίγα ακόμη για το βιβλίο

Ελάτε να δούμε από πιο κοντά το περιεχόμενο του βιβλίου. Και πρώτα να σημειώσουμε ότι το βιβλίο αυτό ανήκει στη σειρά των βιβλίων της γλωσσικής διδασκαλίας «Έκφραση - Έκθεση για το Λύκειο». Έρχεται να πλουτίσει και να διευρύνει τη θεματογραφία τους και τον προβληματισμό τους. Από την άποψη αυτή ο τίτλος του «Θεματικοί Κύκλοι» είναι αρκετά εύγλωττος. Αντανακλά τα ποικίλα θέματά του που είναι οργανωμένα σε είκοσι κύκλους, οι οποίοι παραπέμπουν στις διάφορες μορφές του πολιτισμού μας και προσφέρουν ανάλογη παιδεία.

Από τους είκοσι αυτούς κύκλους οι έξι πρώτοι αντιστοιχούν στο βιβλίο της Α' Λυκείου, οι επόμενοι έξι στο βιβλίο της Β' Λυκείου και οι άλλοι οκτώ αντιστοιχούν στο βιβλίο της Γ' Λυκείου. Αυτό σημαίνει ότι η διάρθρωση των κύκλων ακολουθεί σε αδρές γραμμές τα «Θέματα για συζήτηση και Έκφραση - Έκθεση» των βιβλίων γλωσσικής διδασκαλίας του Λυκείου. Η αντιστοιχία αυτή, βέβαια, δεν είναι δεσμευτική για το δάσκαλο και τους μαθητές. Είναι, ωστόσο, ενδεικτική. Δηλαδή μπορείτε, δάσκαλος και μαθητές, να πάρετε και να μελετήσετε κύκλους ή θέματα κύκλων που δεν αντιστοιχούν στη δική σας την τάξη, εφόσον αυτό το υπαγορεύουν οι διδακτικές συνθήκες. Εξάλλου έχουν συμπεριληφθεί στους θεματικούς κύκλους και θέματα που απαντούν στα γενικότερα ενδιαφέροντα των μαθητών όλων των τάξεων του Λυκείου, και όταν ακόμη αυτά δεν περιλαμβάνονται στα βιβλία «Έκφραση - Έκθεση».

Αυτά για τη φιλοσοφία με την οποία χτίστηκαν οι «Θεματικοί Κύκλοι του Λυκείου», και αυτά για τη σύνθεσή τους. Καιρός να σας μιλήσουμε για τα κριτήρια με τα οποία ανθολογήσαμε τα κείμενα. Και πρώτα να σας πούμε ότι αναζητήσαμε θέματα και αξίες με γνωρίσματα διαχρονικά, όπως αναζητήσαμε και θέματα σύγχρονου προβληματισμού: τη διαχρονία και τη συγχρονία λοιπόν. Αλλά και η ποιότητα των κείμενων και τα δικά σας ενδιαφέροντα γι' αυτά υπήρξαν για μας κριτήρια που προσανατόλιζαν τις αναζητήσεις μας.

Είναι, ύστερα, και η οικουμενικότητα των θεμάτων. Την υπολογίσαμε κι αυτήν. Και ούτε μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Οικουμενική είναι σήμερα η πορεία του ανθρώπου. Οικουμενικός οφείλει να είναι και ο προβληματισμός του. Το ξέρουμε, άλλωστε. Κάτι που συμβαίνει στη μια άκρη του πλανήτη πυροδοτεί εξελίξεις στην άλλη. Όλα διαπλέκονται και όλα δέχονται και ασκούν τις επιδράσεις τους. Υπάρχει αλληλόδραση και αμοιβαιότητα. Γι' αυτό και στα επιλεγμένα κείμενα θα διαπιστώσετε μιαν αναλογική ισορροπία ανάμεσα στο λόγο των Ελλήνων και στο λόγο των ξένων στοχαστών.

Η οικουμενικότητα, όμως, έχει και μιαν άλλη πλευρά, για την οποία οφείλουμε να σε ενημερώσουμε. Να σε ενημερώσουμε και να σου πούμε ότι και αυτή αποτέλεσε κριτήριο της επιλογής των κειμένων μας. Όπως πάντοτε έτσι και σήμερα ο λόγος δοκιμάζεται από τη γλώσσα της εξουσίας. Θα ακούσετε να λένε ότι τον πιο δυνατό λόγο τον διαθέτει εκείνος που διαθέτει την πιο μεγάλη ισχύ του πυρός ή εκείνος που ελέγχει τα Μέσα Μαζικής Πληροφόρησης: τον Τύπο, την τηλεόραση, το ραδιόφωνο, και όλους τους άλλους μηχανισμούς με τους οποίους μεταβάλλει τον πλανήτη σ' ένα χωριό που το εξουσιάζει και το ελέγχει.

Πράγματι υπάρχει αυτή η γλώσσα. Θα το διαπιστώσετε στα κείμενα του βιβλίου. Υπάρχει, αλλά δεν είναι η πιο δυνατή. Την πιο δυνατή γλώσσα την έχει η πιο γενναία

ψυχή, και τέτοια είναι η ψυχή του καλλιεργημένου ανθρώπου, του ανθρώπου της παιδείας. Αυτός είναι ο ελεύθερος άνθρωπος, κι αυτός αρθρώνει τον ελεύθερο λόγο. Θα το διαπιστώσετε κι αυτό στα κείμενα των «Θεματικών Κύκλων» και θα το συζητήσετε.

Δuo λόγια για το δάσκαλο

Σχεδίασε τη διδασκαλία σου όπως εσύ νομίζεις. Είσαι ο άρχοντας του μαθήματος. Άκουσε, όμως, κι εμάς που ετοιμάσαμε αυτό το βιβλίο. Λοιπόν θα θέλαμε να σου πούμε τα εξής:

- Φρόντισε, πριν αρχίσεις να διδάσκεις το βιβλίο, να αποκτήσεις μια καθολική εικόνα των περιεχομένων του. Ο τρόπος με τον οποίο είναι διαρθρωμένο το βιβλίο είναι από τους πιο βασικούς συντελεστές της διδακτικής πράξης.
- Τα κείμενα κάθε θεματικού κύκλου λειτουργούν και αυτόνομα και σε άμεση συνάφεια με τα υπόλοιπα κείμενα του κύκλου. Ακόμη μπορούν να συνδυαστούν και με άλλα κείμενα άλλων θεματικών κύκλων. Στο συσχετισμό τους θα σε βοηθήσουν και οι ερωτήσεις που διατυπώνονται κάτω από κάθε κείμενο.
- Ο τρόπος με τον οποίο θα εργαστείτε πάνω σε κάθε κείμενο προσδιορίζεται από τις ερωτήσεις που το ακολουθούν. Αυτές πάλι αναφέρονται: στην κατανόηση του κειμένου, στην κριτική του, στην ανάπτυξη και στη σύνθεση του λόγου, στη δομή και στην οργάνωσή του... Πάντως οι ερωτήσεις δεν είναι υποχρεωτικές. Μπορείς να τις αντικαταστήσεις (όλες η ορισμένες) με άλλες που θα ετοιμάσεις εσύ η που θα προτείνουν οι μαθητές σου.
- Το βιβλίο των «Θεματικών Κύκλων» διαπλέκεται με τα βιβλία της «Έκφρασης - Έκθεσης» και αποτελεί υποστηρικτικό τους υλικό. Αυτό δεν πρέπει να το λησμονείς. Δεν πρέπει δηλαδή το νέο βιβλίο να αντικαταστήσει ή να υποκαταστήσει τα παλαιά: αποτελεί υποστηρικτικό υλικό τους.
- Κείμενα δυσκολότερα και πιο απαιτητικά μπορούν να δοθούν για επεξεργασία στο σπίτι, εφόσον οι μαθητές διαθέτουν χρόνο.
- Τα κείμενα που θα διδάξεις τα επιλέγεις εσύ· εσύ γνωρίζεις την τάξη, το μορφωτικό της επίπεδο, τις δυνατότητές της, τα ενδιαφέροντά της. Τα κείμενα, άλλωστε, δεν παρουσιάζουν τον ίδιο βαθμό δυσκολίας. Θα μπορούσε κανείς να τα κλιμακώσει μέσα στο θεματικό κύκλο ανάλογα με το βαθμό δυσκολίας που παρουσιάζουν.
- Επιλέγεις, λοιπόν, το θεματικό κύκλο από τον οποίο θ' αρχίσεις και, μέσα στον κύκλο, επιλέγεις το κείμενο με το οποίο θα ξεκινήσεις, όπως επιλέγεις και τους συνδυασμούς που θα κάνεις με κείμενα άλλων κύκλων. Αν δεν έχεις λόγους να κάνεις τέτοιες επιλογές, ακολούθησέ μας ή κάνε κάτι άλλο. Εσύ αποφασίζεις, γιατί εσύ έχεις την τελική ευθύνη.
- Δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή σου ότι το μάθημα αυτό είναι γλωσσικό. Και ότι η γλώσσα είναι κοινωνικό και επικοινωνιακό αγαθό, κοινωνική και επικοινωνιακή ενέργεια, κοινωνική και επικοινωνιακή αλληλενέργεια. Αυτά για τη διδασκαλία της γλώσσας σημαίνουν ότι στο κέντρο των γλωσσικών φαινομένων βρίσκεται ο «δρων» άνθρωπος, και μάλιστα ο άνθρωπος που δρα κοινωνικά. Επομένως ο λόγος παράγεται κατά την επικοινωνία των ανθρώπων/μαθητών και δεν απομνημονεύεται από τα βιβλία. Γλώσσα και κοινωνική ζωή βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση. Κοινωνικές και γλωσσικές δυναμικές επηρεάζονται και διαμορφώνονται αμοιβαία. Αγωνιζόμαστε, είπαν, με τη γλώσσα.
- Το εικαστικό υλικό συνδέεται νοηματικά με τα κείμενα. Μπορείς, λοιπόν, να το χρησιμοποιήσεις δημιουργικά για την παραγωγή λόγου.
- Πάντως το βιβλίο αυτό δε γράφτηκε, για να σας προσθέσει άγχος και να δημιουργήσει ένταση με τον όγκο του ή με τη λογική ότι πρέπει να διδαχθεί ολόκληρο. Αποτελεί εσωτερική υπόθεση της τάξης. Δεν είναι δυνατόν να διδαχθεί ολόκληρο. Για ανάλογες περιπτώσεις γράφει ο Ε. Π. Παπανούτσος στο βιβλίο του «Αγώνες και αγωνία για την παιδεία»: «Ποιος σας είπε ότι είναι ανάγκη, να διδάξετε όλη την ύλη του διδακτικού σας βιβλίου στα παιδιά; Δεν υπάρχει λόγος... Ένα ή δύο κεφάλαια επεξεργαστείτε τα όπως πρέπει, και τ' άλλα δώστε το βιβλίο στα παιδιά να τα διαβάσουν μόνα τους». Είναι καλό οι μαθητές να μάθουν να μελετούν μόνοι τους τέτοια κείμενα και να τα συζητούν με τον εαυτό τους. Εγγράφουν τότε εσωτερικούς λόγους και διάλογους. Κι αυτό είναι μόρφωση και αυτομόρφωση.

Χ. Α. Τσολάκης

Επιγραφή σε μαρμάρινη πλάκα. Αναφέρεται στον κανονισμό λειτουργίας της Αγοράς των Αθηνών (Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς)

Ο ανθρώπινος λόγος η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος
είναι από τη φύση του ζώον πολιτικόν
Το χάσμα γέμισε άνθη
Τη γλώσσα μού έδωσαν ελληνική
Η Έκθεση
Η δύναμη της γλώσσας
Το μαχαίρι
Η φθορά των λέξεων
Τα πάθη της γλώσσας στον πόλεμο
Η γλώσσα της εξουσίας
Για την αποκατάσταση της αλήθειας
Πριν μπούμε στο ψητό
Κονόμι Συνταγματικό
Το καλοκαίρι των γλωσσών
Ένδοξες φυλές που βυθίζονται στη «σιωπή»
Πώς πεθαίνουν οι διάλεκτοι
Η αξία του διαλόγου
Μονόλογος περί διαλόγου
Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ
Η κατάκτηση του ανώφελου

Ο ανθρώπινος λόγος η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ζών πολιτικόν

Είναι, νομίζω, φανερό γιατί ο άνθρωπος είναι πολιτικόν ζών περισσότερο απ' ό,τι οι μέλισσες ή τα άλλα αγελαία ζώα: Όπως έχουμε ήδη πει πολλές φορές, η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και χωρίς αιτία. Ας προσέξουμε ύστερ' απ' αυτό ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που είναι εφοδιασμένο με την ικανότητα του λόγου. Η απλή φωνή δεν εκφράζει, ως γνωστόν, παρά μόνο τη λύπη και την ευχαρίστηση· γι' αυτό και υπάρχει σε όλα τα ζώα· η φύση τους έδωσε, πράγματι, όλη κι όλη αυτή την ικανότητα, να αντιλαμβάνονται το δυσάρεστο και το ευχάριστο και αυτά να τα κάνουν φανερά το ένα στο άλλο· του λόγου όμως ο προορισμός είναι να κάνει φανερό τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό και, άρα, τι είναι δίκαιο και τι άδικο· αυτό είναι, πράγματι, που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα: μονάχα αυτός αντιλαμβάνεται το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο και όλα τα άλλα παρόμοια πράγματα –και, φυσικά, η συμμετοχή σε όλα αυτά είναι που κάνει την οικογένεια και την πόλη.

Αριστοτέλους «Πολιτικά» (Ι. 1253α 10-15)
Από το βιβλίο της Γ' τάξης του Ενιαίου Λυκείου:
«Αρχαία Ελληνικά, Φιλοσοφικός Λόγος»
Απόδοση στη νέα ελληνική γλώσσα:
Δημήτρης Λυπουρλής, Δέσποινα Μωραΐτου

1. Παρακολουθήστε την επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη. Ποια είναι η βάση, από την οποία ξεκινά, και σε ποιο συμπέρασμα καταλήγει;
2. Με βάση τη διαπίστωση του Αριστοτέλη ότι ο ανθρώπινος λόγος αποτελεί την πιο μεγάλη απόδειξη για την κοινωνική φύση του ανθρώπου, να συζητήσετε για τη σημασία της γλωσσικής παιδείας και τη θέση που αυτή πρέπει να κατέχει στα πλαίσια του εκπαιδευτικού μας συστήματος.

ΗΩΡΟΣ ΕΙΜΙ ΤΕΣ ΑΓΟΡΑΣ: είμαι το όριο της αγοράς. (Αθήνα, Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς)

Το χάσμα γέμισε άνθρωπη

Με τις λέξεις ο ανθρώπινος εγκέφαλος αιχμαλωτίζει το σύμπαν. Μέσα στις φόρμες των λέξεων γεννιούνται οι σκέψεις. Όπως τα ρεύματα των υδάτων κινούνται στην κοίτη του ποταμού και, αν δεν υπάρχει αυτή, σκορπίζουν και χάνονται, έτσι και οι σκέψεις κινούνται στην κοίτη της γλώσσας και χάνονται όταν χάνεται εκείνη. Από την ώρα που ο άνθρωπος αποκτά τις λέξεις, η κοίτη της σκέψης του γίνεται λεκτική. Η σκέψη χωρίς τη γλώσσα είναι βουβή, αλλά και η γλώσσα χωρίς τη σκέψη γίνεται κραυγή.

Με τον μικρόκοσμο των λέξεων ελευθερώνεται και φτάνει στο φωναχτό αγέρι της ζωής ο μέγας κόσμος της ανθρώπινης συνείδησης και του ανθρώπινου μόχθου. Οι λέξεις, «αυτός ο κόσμος ο μικρός ο μέγας» του Ελύτη, είναι αυτές που σηματοδοτούν τα όρια του κόσμου. Τα όρια του λόγου μου, είπαν, σηματοδοτούν τα όρια του κόσμου μου. Το παιδί κάνει τη μεγαλύτερη ανακάλυψη της ζωής του, όταν συνειδητοποιεί ότι τα πράγματα έχουν ονόματα.

Συνείδηση, επομένως, της γλώσσας σημαίνει συνείδηση της σκέψης. Συνείδηση της απεραντοσύνης της γλώσσας σημαίνει συνείδηση της απεραντοσύνης της σκέψης. Γι' αυτό και οι γλώσσες βρίσκονται στα μπόγια των λαών. Ψηλώνουν με το ψήλωμα και συρρικνώνονται με τη συρρίκνωση των σκέψεων και των πολιτισμών των ανθρώπων. Δεν είναι δυνατόν οι πολιτισμοί και οι σκέψεις να προάγονται και οι γλώσσες να φθίνουν. Αυτό και το αντίστροφό του αποκλείονται. Στην τεχνολογία οι λαοί, στην τεχνολογία και οι γλώσσες. Στην ποίηση οι λαοί, στην ποίηση και οι γλώσσες. Άλλες γλώσσες απαιτούσαν οι αρχαίοι πολιτισμοί –πρώτος και καλύτερος ο αρχαιοελληνικός– και άλλες (συναισθηματικές και τυπικές) απαιτούν οι σύγχρονοι. «Εικόνα σου είμαι κοινωνία και σου μοιάζω» επαναλαμβάνει διαρκώς η γλώσσα στη γλωσσική κοινότητα που τη μιλάει...

...Κορυφαία στιγμή του αγώνα που πραγματώνει ο λόγος είναι η ποίηση. Στον ποιητικό λόγο οι δυναμικές της λέξης φτάνουν στην πιο υψηλή τους ένταση, γι' αυτό και κατακτούν τον υψηλότερο δείκτη ελευθερίας. Την ποιητική λέξη, θα μας πει ο Κακριδής, «τη δυναστεύει ένας ακαταμάχητος πόθος ελευθερίας». Προς την ελευθερία της, όμως, υψώνεται η λέξη μέσα από τη σύγκρουση, μέσα από φυγόκεντρες και κεντρομόλες δυνάμεις, μέσα από τις δυνάμεις που αποζητούν την έκφραση και τις αντίμαχές τους που σηκώνουν τους φραγμούς. Ένας παράδοξος αγώνας στον οποίο τελικά δεν πρέπει να νικήσουν ούτε αυτές οι δυνάμεις ούτε εκείνες. Μια τέτοια νίκη θα ήταν καταστροφική. Είναι ανάγκη να νικήσει ο λόγος. Πρέπει δηλαδή ο λόγος μέσα από την σύγκρουση των αντινομικών συστατικών που τον συγκροτούν να λαγαρίσει και να υψωθεί κάθετα πάνω και πέρα από τις συμβατικότητες της καθημερινής γλώσσας. Το έπαθλο είναι τότε η διπλή ελευθερία: η δική του ελευθερία, αφού θραύει τους φραγμούς που ο ίδιος θέτει στον εαυτό του, και η ελευθερία του ανθρώπου, αφού απεγκλωβίζεται από τη μόνωσή του και συναντά το συνάνθρωπό του, για να υπάρξουν μαζί μέσα από την επικοινωνία τους και τη δημιουργία τους. Γι' αυτό και η ελευθερία του λόγου οδηγεί στη δημιουργία του λόγου. Αυτό σημαίνει πως ο

αγώνας για την απελευθέρωση του λόγου οδηγεί στο λόγο της ελευθερίας που είναι η δημιουργία και η ευτυχία: *Το εύδαιμον το ελεύθερον*. Γιατί ο λόγος της ελευθερίας είναι ο λόγος που χτίζεται από την αρχή και μαζί χτίζει από την αρχή τον κόσμο. «Κοιτάξτε τα χείλη μου, λέει ο Ελύτης, από αυτά εξαρτάται ο κόσμος». Και ο Σεφέρης: «Στερνός σκοπός του ποιητή, λέει, δεν είναι να περιγράφει τον κόσμο, αλλά να τον δημιουργεί ονομάζοντάς τον». Και ο Emile Benveniste: «Κάθε φορά που ο λόγος ξετυλίγει ένα γεγονός, κάθε φορά ο κόσμος ξαναρχίζει. Καμιά δύναμη δε θα φτάσει ποτέ αυτή του λόγου, που δημιουργεί τόσο πολλά με τόσο λίγο». Ύψιστη στιγμή αυτής της δημιουργίας είναι εξάπαντος ο ποιητικός λόγος. Η γλώσσα, τότε, αφήνει τον πεζό της βηματισμό και πιάνει τον ποιητικό χορό, για να χορέψει την ελευθερία της και την ευτυχία της. Άλλωστε ο χορός, όπως και κάθε τέχνη, είναι απελευθέρωση. Τότε η λέξη γοητεύει, και ας γυρίζει η ίδια και η ίδια. Και ας μην είναι φανταχτερή και φουντωτή. Δε σταματάς στο τριμμένο της ένδυμα. Είναι η νέα της κίνηση που σε ξαφνιάζει. Ελεύθερη από τους γήινους δεσμούς λυγάει σαν τη χορεύτρια στους ρυθμούς της νέας κάθε φοράς χορογραφίας. Την έχει αγγίξει η χάρις της ελευθερίας κι αυτήν όπως τον αγωνιστή.

Χρίστος Λ. Τσολάκης
«Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική» τόμ. Α

1. Να παρακολουθήσετε τη σκέψη του συγγραφέα και να προσδιορίσετε: α) τη σχέση της γλώσσας με τη σκέψη, β) τη σχέση της γλώσσας με τον πολιτισμό. Στη συνέχεια να εμπλουτίσετε την επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη σχετικά με την κοινωνική φύση του ανθρώπου (στο προηγούμενο κείμενο).
2. Πώς αντιλαμβάνεσθε την άποψη «την ποιητική λέξη τη δυναστεύει ένας ακαταμάχητος πόθος ελευθερίας». Γιατί τελικά η ποίηση απελευθερώνει τη λέξη;
3. Πού οδηγεί ο αγώνας για την ελευθερία του λόγου; Πώς συνδέεται, κατά τη γνώμη σας, ο λόγος της ελευθερίας με την ευτυχία;

Παράσταση σε αττικό αγγείο, 6ος π.Χ. αι.
«Δείτε ένα χελιδόνι»
«Νάτο»
«Μα τον Ηρακλή, έφτασε η Άνοιξη»

Τη γλώσσα μού έδωσαν ελληνική

ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ μού έδωσαν ελληνική
 το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου.
 Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου στις αμμουδιές του Ομήρου.
 Εκεί σπάρει και πέρκες
 ανεμόδαρτα ρήματα
 ρεύματα πράσινα μες στα γαλάζια
 όσα είδα στα σπλάχνα μου ν' ανάβουνε
 σφουγγάρια, μέδουσες
 με τα πρώτα λόγια των Σειρήνων
 όστρακα ρόδινα με τα πρώτα μαύρα ρίγη.
 Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου με τα πρώτα μαύρη ρίγη.
 Εκεί ρόδια, κυδώνια
 θεοί μελαχρινοί, θείοι κι εξάδελφοι
 το λάδι αδειάζοντας μες στα πελώρια κιούπια·
 και πνοές από τη ρεματιά ευωδιάζοντας
 λυγαριά και σχίνο
 σπάρτο και πιπερόριζα
 με τα πρώτα πιπίσματα των σπίνων,
 ψαλμωδίες γλυκές με τα πρώτα-πρώτα Δόξα σοι.
 Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου, με τα πρώτα-πρώτα Δόξα σοι!
 Εκεί δάφνες και βάγια
 θυμιατό και λιβάνισμα
 τις πάλες ευλογώντας και τα καριοφίλια.
 Στο χώμα το στρωμένο με τ' αμπελομάντιλα
 κνίσες, τσουγκρίσματα
 και Χριστός Ανέστη
 Με τα πρώτα σμπάρα των Ελλήνων.
 Αγάπες μυστικές με τα πρώτα λόγια του Ύμνου.
 Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου, με τα πρώτα λόγια του Ύμνου!

Οδυσσεάς Ελύτης
 «Το Άξιον Εστί», Ψαλμός β΄

«Στερνός σκοπός του ποιητή δεν είναι να περιγράφει τον κόσμο αλλά να τον δημιουργεί ονομάζοντάς τον» (Γ. Σεφέρης). Λαμβάνοντας υπόψη τη δήλωση του Γ. Σεφέρη:

1. Νομίζετε πως ο ποιητής περιγράφει τον κόσμο στο απόσπασμα ή τον δημιουργεί ονομάζοντάς τον με τη γλωσσά του; Να στηρίξετε την απάντησή σας σε συγκεκριμένους στίχους.
2. Ο ποιητής ομολογεί την πίστη του στην αδιαίρετη ελληνική γλώσσα. Αφού προσδιορίσετε πού τοποθετεί την ποιητική αρχή της, να παρακολουθήσετε πώς αυτή εμπλουτίζεται και εξελίσσεται σε προσωπική ποιητική γλώσσα αλλά και εθνική.
3. « Μήγαρις έχω άλλο στον νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα»; Με ποιο στίχο του ποιήματος μπορείτε να αντιστοιχήσετε τη φράση αυτή του Δ. Σολωμού; Πιστεύετε ότι οι δύο ποιητές εκφράζουν αντίστοιχες διαθέσεις, και γιατί;

Η Έκθεση

Θέμα: «Η Γλώσσα μου»

Η Γλώσσα μου είναι ελληνική κι είναι γεμάτη λέξεις.

Σε μένα οι λέξεις μοιάζουν σαν πουλιά. Για να 'μαι ειλικρινής, σαν τα πουλιά μού φεύγουν απ' τα χέρια.

Οι σπάνιες λέξεις είναι σπάνια πουλιά: οι άλλες, οι κοινόχρηστες, είναι πουλιά συνηθισμένα: αυτό όμως δεν σημαίνει πως κι αυτά δεν θέλουν τη φροντίδα μας: υπάρχουν λέξεις που κρυώνουνε και ίσως να πεθαίνουν κιόλας απ' το κρύο.

Όμως ένα καλό που έχουνε οι λέξεις, δεν το έχουνε οι άνθρωποι: οι άνθρωποι ζούνε μια φορά: αντίθετα εκείνες μπορούνε να αναστηθούν: ίσως γιατί στ' αλήθεια δεν πεθαίνουν ποτέ. Ξέρετε τι παθαίνουν; – Απολιθώνονται και κάθονται καρτερικά και περιμένουν σαν το παιχνίδι με τα αγάλματα. Ποιον περιμένουν; – Εγώ νομίζω πως μπορεί να περιμένουνε κι εμένα: δεν λέω μονάχα εμένα: νομίζω, όμως, πως έχουν τις ελπίδες τους στηρίξει στα παιδιά: είναι πουλιά από πηλό που περιμένουνε να τα ζεστάνουμε με την ανάσα μας. Λέω «αμέθυστος» και κάτι αστράφτει: λέω «αμάραντος» και γίνομαι μεγάλη σαν βουνό, λέω «ζαρκάδι» και μπροστά μου ανοίγεται ένας κάμπος.

Πάντως δεν φέρονται στις λέξεις όλοι οι άνθρωποι το ίδιο. Υπάρχουνε πολλοί που φέρονται καθώς ο κυνηγός που έμαθε σκοποβολή βάζοντας στόχο την καρδιά ενός αηδονιού. Άλλοι πάλι στήνουνε δόκανα να πιάνουν τις πιο σπάνιες: είναι οι συλλέκτες: αυτοί τις βάζουν σε κλουβιά και τις επιδεικνύουν: οι πιο άκαρδοι μάλιστα τις ταριχεύουν κιόλας! Τότε τις βλέπεις στα σαλόνια, ακίνητες με ανοιχτά φτερά. Πολλοί τις λέξεις τις θεωρούνε φαίνεται ένα νόστιμο μεζέ: τις πιο μικρές και τρυφερές τις κάνουν μια χαψιά: οι πιο σπάταλοι από αυτούς τις φτύνουν κιόλας: άλλοι πάλι παίζουν μαζί τους επικίνδυνα παιχνίδια, όπως η γάτα μου προχθές που για ένα γούστο σκότωσε ένα τόσο δα παπαγαλάκι κι έπειτα το παράτησε νεκρό στην τσιμεντένια αυλή.

Εγώ, όταν μεγαλώσω, δεν θα ήθελα να μοιάσω με κανέναν απ' αυτούς. Γι' αυτό και λέω μέσα μου μια λέξη μαγική: λέω τη λέξη «άψινθος». Και τώρα, θα ρωτήσετε, τι πάει να πει. Και δε μου λέτε, άμα την ξέρατε, θα ήτανε μια λέξη μαγική;

Μπορείτε να διαλέξετε κι εσείς τη μαγική σας λέξη. Γιατί, όπως σας έλεγα και στην αρχή, η γλώσσα μου είναι ελληνική κι είναι γεμάτη λέξεις.

Τασούλα Καραγεωργίου
«Παρά-μυθοι»

1. Ποια λειτουργία της γλώσσας διακρίνετε στο κείμενο; Τι ελκύει περισσότερο την προσοχή σας ως αναγνώστες;
2. Πώς χρησιμοποιούν τις λέξεις οι άνθρωποι και πώς αντιλαμβάνεσθε την άποψη «οι λέξεις δεν πεθαίνουν ποτέ»;
3. Γιατί οι λέξεις έχουν στηρίξει τις ελπίδες τους στα παιδιά; Ποια ικανότητα, κατά τη γνώμη σας, αποδίδει η συγγραφέας στα παιδιά;
4. Μπορείτε να σκεφτείτε τι εννοεί η συγγραφέας λέγοντας «λέξη μαγική»; Να διαλέξετε και σεις τη μαγική σας λέξη και να της δώσετε περιεχόμενο.

Η δύναμη της γλώσσας

Με καμιάν άλλη πνευματική κατάκτηση του ανθρώπινου γένους δεν μπορεί να συγκριθεί η γλώσσα, το σταθερά δηλαδή οργανωμένο σύστημα συμβόλων, με το οποίο συλλαμβάνουμε και ανακοινώνουμε τις σκέψεις και τις επιθυμίες, ή συνειδητοποιούμε και εκφράζουμε τα αισθήματα και τις διαθέσεις μας, προς τους συνανθρώπους αλλά και προς τον ίδιο τον εαυτό μας. Η κοινωνική συμβίωση καθώς και η εσωτερική ζωή, το ανθρώπινο γενικά σύμπαν, θα ήταν αδύνατο να υπάρξει και να αναπτυχθεί χωρίς το λαμπρό τούτο όργανο που επέτρεψε να γεννηθεί (με τη δύναμη διαρκώς να ανανεώνεται) ο λόγος, ο προφορικός και ο γραπτός, ο εξωτερικευμένος και ο ενδιάθετος. Είναι πραγματικά περίεργο όσο και θαυμαστό αυτό που συμβαίνει με τη γλώσσα. Όχι μόνο για να εμπεδωθεί ή να διευκρινιστεί αλλά και για να υπάρξει ένας στοχασμός ή μια έφεση, ένα συναίσθημα ή μια συγκεκριμένη τάση, πρέπει να σαρκωθεί φραστικά, να συμβολιστεί μ' ένα γλωσσικό τύπο. Το άρρητο δεν έχει υπόσταση μέσα στον ψυχικό μας κόσμο. Γιατί δεν «νοείται», και επομένως ούτε να κυοφορηθεί μπορεί από το πνεύμα ούτε να διεγείρει το συγκινησιακό κέντρο. Το «καταλαβαίνω» ή το «αισθάνομαι», αλλά δεν μπορώ να το «πω» είναι μύθος, ή πρόφαση για να καλύψει την πνευματική ερημία των ματαιόδοξων. Σκεπτόμαστε με «λέξεις», αισθανόμαστε επίσης με «λέξεις» –αδιάφορο αν είμαστε ή όχι σε θέση να περιγράψουμε με ακρίβεια και πληρότητα τα βιώματά μας. Αυτό προϋποθέτει μian ειδική δεξιότητα, χάρισμα καταξιωμένο με την άσκηση. Από το άλλο μέρος πάλι οι «λέξεις» που ακούμε ή διαβάζουμε γίνονται μέσα μας σκέψεις και αισθήματα, κινητοποιούν τις νοητικές και συγκινησιακές δυνάμεις που φωλιάζουν στον εσωτερικό μας κόσμο και εκείνες παράγουν τα βιώματα που αντιστοιχούν στο νόημά τους. Όσο και να αντιδράς θεληματικά στην υποβολή που ασκούν οι «λέξεις», είναι αδύνατο να μην υποστείς την επίδρασή τους· σου μεταδίνουν τον κραδασμό που περιέχουν και «καρφώνονται» στη σκέψη και στα αισθήματά σου. Αυτό τον μηχανισμό εκμεταλλεύονται όσοι έργο τους έχουν κάνει τη διαφήμιση, την προπαγάνδα, την «πλύση του εγκεφάλου».

Βέβαια παθαίνει η γλώσσα ό,τι και πολλές άλλες ανθρώπινες κατακτήσεις: η πολλή και κακή χρήση φθείρει το υλικό της, τις «λέξεις», και λιγοστεύει (ή και εξαφανίζει) την υποβλητική της δύναμη. Σαν τα πολυτριμμένα νομίσματα χάνουν και οι λέξεις λίγο-λίγο την αξία τους και δεν περνούν πια: δεν ερεθίζουν την ευαισθησία μας, δεν δημιουργούν μέσα μας καταστάσεις, δεν ξυπνούν συγκινήσεις ή τάσεις που να απαιτούν άμεση εκτόνωση. Τούτο συμβαίνει στον «κοινό» λόγο της καθημερινότητας, ή στα τυποποιημένα και αφυδατωμένα φραστικά σχήματα της «επίσημης» πεζολογίας. Τότε η γλώσσα διατρέχει τον έσχατο κίνδυνο να χάσει τους χυμούς των συμβόλων της, να συρρικνωθεί και να γεράσει. Αν τελικά δεν πεθαίνει, είναι γιατί σώζεται από την Ποίηση... «Από τη νέκρα έρχεται να σώσει τη γλώσσα ο ποιητής. Αυτός ανασταίνει πάλι τις λέξεις και τις κάνει πλάσματα ζωντανά. Τους ξαναδίνει το χαμένο τους δυναμισμό, για να μπορούν να βομβαρδίζουν τη συνείδησή μας με τις αλλεπάλληλες εκρήξεις του –όπως πατώντας το πεντάλ ο πιανίστας αφήνει τον κάθε τόνο να αντηχεί επ' άπειρον καλώντας σε βοήθεια και ξυπνώντας τους αρμονικούς του. Εδώ έχουμε μια

σωστή κοσμογονία. Θησαυροί της γλώσσας, παραχωμένοι, βυθισμένοι στο σκότος, ανυποψίαστοι, ξανάρχονται στην επιφάνεια και οι λέξεις παίρνουν πάλι την παρθενική τους αγνότητα, τη δροσιά και τη λάμψη τους –το αρχέγονο κάλλος και τον πηγαίο, τον ανεξάντλητο πλούτο τους. Η σύμβαση τις είχε ψευτίσει και ρηχάνει· η ποίηση τους ξαναδίνει την αλήθεια και το βάθος τους. Τώρα πια είναι πλάσματα ζεστά από ζωή και ακτινοβολούν ζωή. Φτιάχνουν καταστάσεις: σκέψεις, συγκινήσεις, τάσεις, όπως η ζωή γεννάει ζωή. Ο τεχνίτης είναι εδώ στην κύρια σημασία του όρου: ποιητής. Ποιεί – δημιουργεί, και η ποίησή του είναι πράξη δημιουργίας.¹

Την αλήθεια αυτή τη βεβαιώνει, νομίζω, η προσωπική του καθενός πείρα. Όταν αναταράζεται η ζωή μας από κάτι βαθύ και απροσδόκητο και θέλομε να συντηρήσουμε τη χαρά ή να δαμάσουμε τη θλίψη μας, ζητούμε τη βοήθεια της δημιουργικής, της ποιητικής γλώσσας: πανηγυρίζομε ή θρηνούμε «ποιητικά», με τον ύμνο ή το μοιρολόγι, ακόμα και αυτοσχεδιάζομε... Τις περισσότερες όμως φορές δανειζόμαστε από καθιερωμένους ποιητές τους στίχους που εκφράζοντας ζωντανά «φτιάχνουν την κατάσταση» που ζούμε, και ταυτόχρονα μας ανακουφίζουν, όπως η Τέχνη ξέρει να αλαφρώνει τον άνθρωπο. «Βρες έκφραση για ένα πόνο» (παρατηρεί σ' ένα περίφημο «Στοχασμό» του ο Oscar Wilde²) «και θα σου είναι αγαπητός. Βρες έκφραση για μια χαρά και εντείνεις την έκστασή της. Θέλεις ν' αγαπάς; Κάνε χρήση της μετάνοιας, της αγάπης, και οι λέξεις θα πλάσουν τον πόθο από τον οποίο ο κόσμος φαντάζεται πως πηγάζουν οι λέξεις. Έχεις καμιάν οδύνη που σου τρώει τα σωθικά; Βαφτίσου στη γλώσσα της οδύνης, μάθε την προφορά της από τον πρίγκηπα Hamlet³ και τη βασίλισσα Conatane και θα ιδείς ότι η απλή έκφραση είναι τρόπος παρηγοριάς και ότι η φόρμα που είναι η γέννα του πάθους, είναι και ο θάνατος του πόνου».[...]

Ε. Π. Παπανούτσος
«Το δίκαιο της πυγμής»

1. Να επισημάνετε παίρνοντας στοιχεία από την α' παράγραφο του κειμένου: α) τη θαυμαστή λειτουργία της γλώσσας, β) τον τρόπο, με τον οποίο εκμεταλλεύονται το μηχανισμό της γλώσσας όσοι έχουν έργο τους τη διαφήμιση, την προπαγάνδα, την πλύση εγκεφάλου.
2. Πότε χάνουν οι λέξεις την αξία τους και ποιον κίνδυνο διατρέχει τότε η γλώσσα;
3. Ποια είναι η ευθύνη του ποιητή απέναντι στη γλώσσα; Πώς αντιλαμβάνεσθε την φράση «Η ποίηση τους ξαναδίνει την αλήθεια και το βάθος τους»;
4. Να συγκρίνετε τις απόψεις του Ε. Παπανούτσου με τις αντίστοιχες του Χρ. Τσολάκη («Το χάσμα γέμισε άνθη») και να εξετάσετε τη σχέση του ποιητικού λόγου με τη γλώσσα.

¹ Ε. Π. Παπανούτσου «Αισθητική» (4η έκδ., 1969) σελ. 118 -119

² Όσκαρ Ουάιλντ (Oscar Wilde, 1856 - 1900): Άγγλος συγγραφέας, οπαδός της θεωρίας «η τέχνη για την τέχνη»

³ Άμλετ (Hamlet): ήρωας της ομώνυμης τραγωδίας του Σαίξπηρ

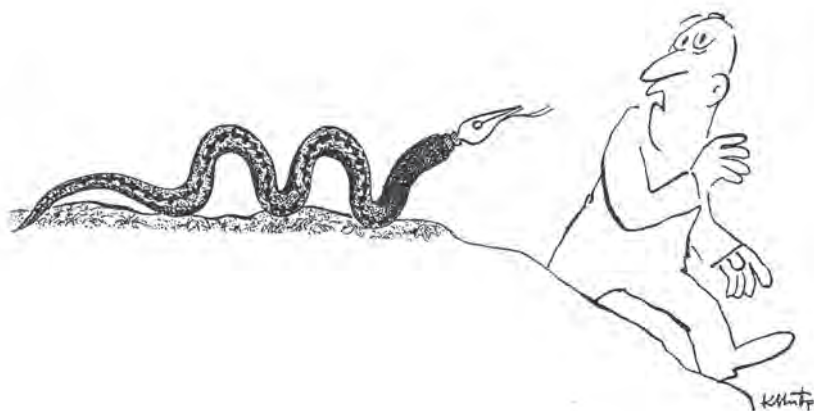

Το μαχαίρι

Όπως αργεί τ' ατσάλι να γίνει κοφτερό και χρήσιμο
μαχαίρι
έτσι αργούν κ' οι λέξεις ν' ακονιστούν σε λόγο.
Στο μεταξύ
όσο δουλεύεις στον τροχό
πρόσεχε μην παρασυρθείς
μην ξιπαστείς
απ' τη λαμπρή αλληλουχία των σπινθήρων.
Σκοπός σου εσένα το μαχαίρι.

Άρης Αλεξάνδρου
«Ποιήματα»

1. Με ποιον τρόπο αναπτύσσει τη σκέψη του ο ποιητής στο ά μέρος του ποιήματος;
2. Ποια συμβουλή δίνει ο ποιητής στον εργάτη του λόγου και ιδιαίτερα στον ποιητή, και γιατί;
3. Να σχολιάσετε τις απόψεις του ποιητή που λανθάνουν πίσω από το μεταφορικό του λόγο λαμβάνοντας υπόψη:
α) το κείμενο της Τ. Καραγεωργίου «Η Έκθεση»,
β) το κείμενο του Χρ. Τσολάκη «Το χάσμα γέμισε άνθη» από την δ' παράγραφο και εξής.

Η φθορά των λέξεων

Μοίρα των λέξεων είναι να φθείρονται στο στόμα του ανθρώπου. Όχι από την πολλή χρήση, σαν τα παλιά νομίσματα, αλλά από την κακή χρήση, σαν τα όργανα του σώματος (π.χ. το μάτι) ή τις ψυχικές λειτουργίες (π.χ. τη φαντασία). Φθορά εδώ σημαίνει το προστύχεμα, τον ξεπεσμό τους. Να παραμορφώνονται στην προφορά, κάποτε έως το σημείο να μην αναγνωρίζεται ο αρχικός τύπος τους, είναι εύλογο, αφού με τον καιρό πολλά πράγματα μεταβάλλονται και στη φυσιολογική και στην κοινωνική κατάσταση των ανθρώπων· πόσες λ.χ. λατινικές λέξεις έχουν γίνει αγνώριστες στη σημερινή γαλλική ή ισπανική γλώσσα. Ακόμα και του νοήματος οι παραλλαγές δεν καταδικάζονται, όταν μια λέξη μεταφέρεται σε άλλο γεωγραφικό χώρο ή σε άλλο πολιτιστικό κλίμα. Ούτε η πρώτη ούτε η δεύτερη αλλοίωση είναι (ηθική, θα μπορούσα να πω) φθορά. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση το σύμβολό μας δεν χάνει τίποτα από την περιωπή του νοήματός του. Είναι αληθινό, σωστό, γνήσιο· σημαίνει αυτό που λέει, τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο, δεν κρύβει διαθέσεις πίσω από την επιφάνειά του, ούτε ξεγελάει με τον όγκο του. Το «ρυάκι» είναι ρυάκι και ο «χειμάρρος» χειμάρρος, ο «κλέφτης» κλέφτης και ο «φονιάς» φονιάς, η «γέννα» γέννα και ο «θάνατος» θάνατος κ.ο.κ. Φθορά είναι ένα άλλου είδους πάθημα των λέξεων· το ψεύτισμα και η νοθεία τους που γίνεται όχι από σύμπτωση, αλλά από δόλο εκείνου που τις χρησιμοποιεί. Τότε οι λέξεις χάνουν –θα έλεγα– την αρετή τους. Και προκαλούν, εξοργίζουν με την ψεύτικη λάμψη που παίρνουν, με το απατηλό φτιασίδωμά τους. Παύουν να είναι έντιμες· άλλο «λένε» και άλλο υπάρχει στο «βάθος» τους. Έχουν γίνει μάσκες για να κρύψουν ένα πρόσωπο που δεν συμφέρει να φανεί τέτοιο που πραγματικά είναι. Παγίδες που στήνονται για να «πιάσουν» τον απρόσεχτο ή τον αφελή, τον απονήρευτο ακροατή και να τον παραδώσουν –έρμαιο σ' έναν ανομολόγητο σκοπό. Έτσι λ.χ. ό,τι είναι εξανδραποδισμός λέγεται «ησυχία» και «τάξη», ό,τι είναι συμφέρον λέγεται «φιλία», η βαρβαρότητα ονομάζεται «σθένος» και η μισαλλοδοξία «πατριωτισμός».

Αξίζει να σημειωθεί ότι όσο ευγενέστερες είναι οι λέξεις, σε τόσο μεγαλύτερο εξευτελισμό μπορούν να πέσουν από την κακή χρήση τους. Οι κοινές, οι «αγοραίες», δεν διατρέχουν αυτό τον κίνδυνο. Το πολύ που μπορούν να πάθουν είναι να γίνουν αστείες. Όσες όμως από την καταγωγή τους έχουν τίτλους ευγενείας υπόκεινται στην έκπτωση, τόσο ευκολότερα και συνηθέστερα όσο πιο σεβαστό και επιβλητικό είναι το νόημά τους. Σα να ισχύει κ' εδώ ο γενικός κανόνας: πληγώνεται βαρύτερα όποιος γκρεμίζεται από πολύ ψηλά. –Τα παραδείγματα αφθονούν. Όπως και να μεταχειριστείς τις λέξεις: «φαγοπότι» και «νηστεία», «κέρδος» και «ζημιά», «ξεναγός» και «λαθρεπιβάτης», τίποτα δεν παθαίνουν· σημαίνουν αυτό που λένε, και αν τις

πάρεις όχι κυριολεκτικά, αλλά μεταφορικά, το πολύ θα δώσεις στον ακροατή την ευκαιρία να γελάσει μαζί τους, όχι και να εξαναστεί! επειδή αισθάνεται ότι κάτι ανόσιο έχει διαπραχτεί εισβάρος της γλώσσας και της ευπιστίας του. Τούτο το τελευταίο συμβαίνει όταν στο στόμα κακής προαίρεσης ανθρώπων «φθείρονται» λέξεις ευγενείς. Θα μπορούσα να ονομάσω εδώ πολλές, πάμπολλες, που πραγματικά έχουν εξευτελιστεί στους χρόνους μας· περιορίζομαι σε δύο που τις έχομε σε τέτοιο βαθμό κακομεταχειριστεί, ώστε έχουν γίνει αξιολύπητες: «συμμαχία» και «δημοκρατία». [...]

...Θα κλείσω το δοκίμιο με μια σύντομη παρατήρηση.

Ο άνθρωπος είναι ένα κατ' εξοχήν υποκριτικό ζώο που έχει καλλιεργήσει και εκμεταλλεύεται το ψεύδος όσο κανένα άλλο έμβιο ον απάνω στον πλανήτη μας, επειδή αξιώθηκε να αποκτήσει και να αναπτύξει ένα ανεκτίμητο αγαθό: το λόγο, που είναι για όλα ικανός. Όταν όμως κακομεταχειρίζονται αυτό το θαυμάσιο όργανο, τούτο τον εκδικείται: δίνει τέτοια λάμψη στα ψεύδη του που κανείς πια δεν τα πιστεύει.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Το δίκαιο της πυγμής»

1. Τι εννοεί ο συγγραφέας όταν μιλά για φθορά των λέξεων και πού οφείλεται αυτή;
2. Ποιες λέξεις, κατά την άποψη του συγγραφέα, υπόκεινται στη μεγαλύτερη φθορά και γιατί; Συμφωνείτε μαζί του;
3. Αφού δώσετε τη σημασία των λέξεων «συμμαχία» και «δημοκρατία», να αναφέρετε παραδείγματα, στα οποία να φαίνεται η φθορά που έχουν υποστεί οι λέξεις αυτές στις ημέρες μας.

¹ εξανίσταμαι: αγανακτώ

Τα πάθη της γλώσσας στον πόλεμο

[...] Γίνονταν λοιπόν επαναστάσεις στις πολιτείες, κι αν τυχόν καμιά είχε καθυστερήσει, μαθαίνοντας το τι είχε σταθεί αλλού προτήτερα, προχωρούσε μακρύτερα στις ακραίες βιαιότητες, και ξάναβαν τα μυαλά των ανθρώπων προσπαθώντας να επινοήσουν κάτι χειρότερο και πιο περίτεχνο, και να επιβάλουν πιο τερατώδεις αντεκδικήσεις. Και νόμισαν πως είχαν το δικαίωμα ν' αλλάξουν και τη συνειθισμένη ανταπόκριση των λέξεων προς τα πράγματα, για να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους. Έτσι η αστόχαστη αποκοτιά θεωρήθηκε παλληκαριά γι' αγάπη των συντρόφων, ο δισταγμός από πρόνοια για το μέλλον δειλία που προβάλλει ενάρετες δικαιολογίες, η γνωστική μετριοπάθεια ως πρόφαση ανανδρίας, και η ικανότητα να βλέπει κανείς όλες τις πλευρές μιας κατάστασης, ανικανότητα να δράσει από καμιά την απότομη και βίαιη αντίδραση, την πρόσθεσαν στα προτερήματα του αντρός, και η αποχή από τις ραδιουργίες λογίστηκε φαινομενικά λογική πρόφαση για ν' αποφύγει κανείς τον κίνδυνο. Τον αδιάκοπα έξαλλο κατηγορο τον θεωρούσαν πάντα αξιόπιστο, όποιον όμως του αντιμιλούσε, τον υποψιάζονταν για προδοσία. Κι' αν έκανε κανείς ραδιουργίες και πετύχαινε, τον είχαν για έξυπνο, κι' όποιος υποψιαζόταν και ξεσκέπαζε έγκαιρα τα σχέδια του άλλου ήταν ακόμα πιο καπάτσος. Όποιος όμως προνοούσε ώστε να μη χρειαστούν αυτά καθόλου, έλεγαν πως διαλύει το κόμμα κι' αφήνει να τον τρομοκρατήσουν οι αντίπαλοι. Και μ' ένα λόγο, όποιος πρόφτανε να κάνει το κακό πριν από τον άλλον άκουγε παινέματα, καθώς κι' όποιος παρακινούσε στο κακό έναν άλλον που δεν το είχε προτήτερα βάλει στο νου του. Κι' ο συγγενής λογιζόταν πιο ξένος από τον κομματικό σύντροφο, επειδή ο σύντροφος ήταν πιο πρόθυμος να ριχτεί στον κίνδυνο για το κόμμα χωρίς να εξετάσει την αληθινή αιτία της πράξης του. Οι κομματικοί σύντροφοι δε συνδεόταν μεταξύ τους σύμφωνα με τους νόμους που ίσχυαν γι' αμοιβαία ωφέλεια αλλά για να κερδίσουν πλεονεχτήματα στο πείσμα των νόμων και των κοινωνικών ηθών. Και την εμπιστοσύνη μεταξύ τους δεν την επικύρωναν όρκοι προς τους θεούς, όπως συνηθιζόταν άλλοτε, αλλά ο σκοπός να πατήσουν το νόμο με κοινήν ενέργεια. Τις δίκαιες προτάσεις των αντιπάλων τις δέχονταν μ' επιφύλαξη παρακολουθώντας τις πράξεις τους αν ήταν πιο ισχυροί κι' όχι με γενναιοψυχία. Και κοίταζαν περισσότερο να πάρουν εκδίκηση παρά να φυλαχτούνε για να μην πάθουν πρώτα οι ίδιοι. Κι' αν σε κάποια περίπτωση έδιναν κ' έπαιρναν όρκους να συμφιλιωθούν, οι όρκοι ίσχυαν γιατί τη στιγμή εκείνη δεν ήτανε σε θέση κανένας από τους δυο να κάνει τίποτ' άλλο, επειδή δεν είχαν να περιμένουν ενίσχυση από πουθενά αλλού¹ μόλις όμως δινόταν η ευκαιρία, εκείνος που πρόφτανε να τολμήσει, αν έβλεπε πουθενά ανοιχτό τον αντίπαλο, του την έφερνε με μεγαλύτερη χαρά επειδή είχε δώσει τα πιστά¹ παρά αν τον εξημίωνε κατ'

¹ τα πιστά: ένορκες διαβεβαιώσεις

ευθεία και φανερά: και λογιζόταν το φέρεσιμο τούτο όχι μόνο πιο σίγουρο, αλλά, επειδή είχε υπερिσχύσει με πονηριά, έπαιρνε και το χαρακτήρα νίκης σε αγώνα εξυπνάδας. Κ' ευκολώτερα νομίζονταν επιδέξιοι οι πολλοί που κακουργούν, παρά ενάρετοι όσοι δεν ξέρουν απ' αυτά. Και ντρέπονται για τούτο το δεύτερο ενώ καμαρώνουνε για το πρώτο. [...]

Θουκυδίδου Ιστορία
Βιβλίο Γ, 83,
Μετάφραση: Έλλη Λαμπρίδη

1. Το απόσπασμα του Θουκυδίδα αποτελεί μέρος της περίφημης «παθολογίας του πολέμου», με την οποία κλείνει το κεφάλαιο του εμφυλίου πολέμου στην Κέρκυρα. Να εντοπίσετε στο κείμενο μέσα σε ποιο πλαίσιο και για την εξυπηρέτηση ποιων σκοπιμοτήτων οι λέξεις έχουν χάσει την εντιμότητα τους.
2. Να συγκεντρώσετε ενδεικτικά λέξεις από το κείμενο που έχουν χάσει, κατά τον ιστορικό, τη συνηθισμένη ανταπόκριση με τα πράγματα. Ισχύει η διαπίστωση του Ε. Παπανούτσου («Η φθορά των λέξεων») ότι «όσο ευγενέστερες είναι οι λέξεις σε τόσο μεγαλύτερο ευτελισμό μπορούν να πέσουν από την κακή χρήση τους»;
3. Ο Θουκυδίδης παρατηρεί «νόμισαν πως είχαν δικαίωμα να αλλάξουν...». Έχουν δικαίωμα οι άνθρωποι να αλλάζουν τη σημασία των λέξεων; Σε ποιες σκέψεις μπορείτε να οδηγηθείτε, αν συμβεί κάτι τέτοιο, για την ηθική στάση της κοινωνίας;

Η γλώσσα της εξουσίας

Η γλώσσα είναι παντοδύναμη. Την παντοδυναμία της αυτήν την γνωρίζουν οι εξουσίες, και μάλιστα οι εξουσίες των ολοκληρωτικών καθεστώτων, και την εκμεταλλεύονται προκειμένου να επιβάλουν τη βούλησή τους. Φτάνουμε έτσι στις ολοκληρωτικές γλώσσες (les langages totalitaires), οι οποίες στηρίζονται κυρίως στη βουλευτική λειτουργία της γλώσσας. Μια λειτουργία που προσπαθεί να αλλοιώσει/κάμψει τη βούληση του δέκτη, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα την αλλοτρίωσή του, την ολοσχερή εξάρτησή του και την πλήση του εγκεφάλου του.

Την πιο δυνατή γλώσσα σήμερα τη διαθέτει εκείνος που διαθέτει την πιο μεγάλη δύναμη, και την πιο μεγάλη δύναμη τη διαθέτει εκείνος που ελέγχει και κατευθύνει τον τύπο, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση, χωρίς να αγνοώ τον ψίθυρο και τους κάθε είδους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς των ολοκληρωτικών καθεστώτων, οι οποίοι (μηχανισμοί) με άκρως μελετημένους τρόπους και με επιστημονική μεθοδικότητα χρωματίζουν και προσφέρουν στην κοινή γνώμη ό,τι κάθε φορά συμφέρει στην εξουσία την οποία υπηρετούν. Η δύναμη αυτής της εξουσιαστικής γλώσσας μεταβάλλει, όπως είπαν, σε αγέλες προδομένων παλιάτσων τα ανθρώπινα πλάσματα. [...]

Η προσέγγιση και η ανάλυση του εξουσιαστικού λόγου (λόγοι πολιτικών, διατάγματα, προκηρύξεις, διαφημίσεις, άρθρα σε εφημερίδες, νομοθεσίες κτλ., καθώς και κάθε λόγος στον οποίο υποκρύπτονται εξουσιαστικές τάσεις) προϋποθέτουν, οπωσδήποτε, την εφαρμογή μεθοδολογίας, με την οποία θα επισημανθεί και θα αποκαλυφθεί, μέσα από τις λέξεις-κλειδιά και την κανονικότητα των βασικών δομών του κειμένου, η λανθάνουσα ή και αναιδώς κραυγάζουσα συχνά εξουσιαστική υποκρισία. Πάντως κάποια από τα γνωρίσματα που βοηθούν στην ανάγνωση και την αποκάλυψη αυτής της γλωσσικής ποικιλίας είναι τα ακόλουθα.

Πρώτα-πρώτα, είναι μια γλώσσα με έντονο στην ουσία, υποκρυπτόμενο, όμως, συχνά από πλευράς μορφοσύνταξης διατακτικό χαρακτήρα. Γίνεται μέσα σε ελλειπτικές και ονοματικές προτάσεις ευρύτατη χρήση ουσιαστικών συνοδευόμενων κατά κανόνα από προσδιορισμούς, οι οποίοι υπογραμμίζουν αυταπόδεικτες αλήθειες με τρόπο δογματικό και απόλυτο. Αρκεί να θυμηθεί κανείς εκείνη την ανεπανάληπτη ρήση του δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» ή άλλες ανάλογες, με τις οποίες ο πομπός επιβάλλει στο δέκτη την αναπαραγωγή σεβαστών αξιών ή θεσμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ονοματικός λόγος κυριαρχεί, ενώ περιορίζεται ο ρηματικός λόγος ή κάθε άλλος λόγος παραστατικός που με την ευκρίνειά του και την ενέργειά του μπορεί να οδηγήσει στη δραστική σκέψη. Αλλά και όταν χρησιμοποιείται το ρήμα, προτιμούνται οι εξακολουθητικοί χρόνοι, οι οποίοι αφανίζουν τις συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και τονίζουν τη διάρκεια και την αιωνιότητά.

Προτιμάει, ακόμη, η γλώσσα της εξουσίας λεκτικό συμβολισμό, ο οποίος μέσα από μονοσήμαντο και κατευθυνόμενο μονόλογο, φιλικό συχνά, καλλιεργεί την αοριστία, τη γενικότητα, την ασάφεια, την ταυτολογία, τη μυστικοπάθεια, τον ημικαταληπτό λόγο. Ο τελευταίος πάλι έντεχνα αλλά σταθερά επιδιώκει τη δημιουργία αποστάσεων και χάσματος ανάμεσα στον πομπό (που είναι «σοφός», «παντογνώστης», «παντοδύναμος», «άνθρωπος σπάνιας ποιότητας» κτλ.) και στο δέκτη, ο οποίος πρέπει να αισθάνεται ασήμαντος, κατώτερος και γι' αυτό εξαρτημένος από τον πομπό.

Από την πλευρά του περιεχομένου πάλι η γλώσσα της εξουσίας μηδενίζει τη σκέψη και την κριτική και προβάλλει δομικά στοιχεία αντικριτικά, καθώς επιβάλλει με δογματικότητα και απολυτότητα τα αναμφισβήτητης αξίας μηνύματα του πομπού. Μια τέτοια γλώσσα, βέβαια, δεν μπορεί παρά να είναι: αποστεωμένη και μουσειακή, αφού δεν ερευνά, δεν κρίνει, δε συσχετίζει, δεν διαλέγεται, αλλά συντηρεί και μεταφέρει με μεγαληγορία και βεβαιότητα «αιώνιες και μοναδικές» αξίες και «αλήθειες»: αυταρχική, αφού δεν υπάρχουν περιθώρια διαλόγου και ο δέκτης εντέλλεται να συντονίζεται στα μηνύματα του πομπού: υπερβατική, αφού θραύει ή αγνοεί τις ποικίλες μορφές της καθημερινότητας και με την υπέρβαση της πραγματικότητας και τη γενίκευση (και τη θέωση) του λεκτικού συμβολισμού δοκιμάζει να υποβάλει τα περιεχόμενα των μηνυμάτων της, στεγαζόμενα ερμητικά σε αποδεκτές και μεγάλες αξίες: οικογένεια, πατρίδα, θρησκεία κτλ.

Θα μπορούσαμε, δηλαδή, συνοπτικά να πούμε ότι η γλώσσα της εξουσίας είναι γλώσσα φθοράς και διαφθοράς και όχι γλώσσα επικοινωνίας, αφού διασαλεύεται αυθαίρετα η σχέση συμβόλων και συμβολιζομένων, σημαινόντων και σημαινομένων, καθώς τα σημεία φορτίζονται με τα αντίθετά τους σημασιολογικά φορτία. Είναι γνωστό π.χ. πως σ' ολόκληρο τον κόσμο οι δικτατορίες επιβάλλονται εν ονόματι της σωτηρίας των δημοκρατικών ελευθεριών των λαών. Η στρέβλωση, δηλαδή, και η αυθαιρεσία της διαφθοράς θριαμβεύουν σε βάρος της γλώσσας και του επικοινωνιακού της χαρακτήρα...

Χρίστος Λ. Τσολάκης
«Από τα γράμματα στη γλώσσα»

1. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της γλώσσας της εξουσίας;
2. Από πού αντλεί τη δύναμή της η γλώσσα της εξουσίας και γιατί στηρίζεται στη βουλευτική λειτουργία της γλώσσας;
3. «Η γλώσσα της εξουσίας είναι γλώσσα φθοράς και διαφθοράς και όχι γλώσσα επικοινωνίας». Τι φθείρει και τι διαφθείρει, κατά τη γνώμη σας, η γλώσσα της εξουσίας;

Για την αποκατάσταση της αλήθειας

Σε καιρούς που η εξαπάτηση απαιτείται και που τα λάθη ευνοούνται, αυτός που σκέφτεται προσπαθεί να διορθώνει όλα αυτά που διαβάζει κι ακούει. Τα ψιθυρίζει στον εαυτό του, και ψιθυρίζοντας τα διορθώνει. Φράση με φράση βάζει τις σωστές λέξεις στη θέση των ψεύτικων. Αυτό το εξασκεί ώσπου να μη μπορεί πια να διαβάσει και ν' ακούσει διαφορετικά.

Προχωράει από φράση σε φράση, έτσι που αργά αλλά ολοκληρωμένα να διορθώνει αυτό που διαβάζει ή ακούει, να το διορθώνει σαν σύνολο. Μ' αυτό τον τρόπο δεν παραλείπει τίποτα. Ταυτόχρονα όμως αντιπαραθέτει τις σωστές φράσεις στις ψεύτικες, χωρίς να νοιάζεται για το σύνολο. Έτσι καταστρέφει τη συνοχή των ψεύτικων φράσεων, ξέροντας πως η συνοχή αυτή δίνει πολλές φορές στο λόγο την επίφαση της αλήθειας, επίφαση που οφείλεται στο ότι μπορεί κανείς, με θεμέλιο την ψεύτικη φράση, να βγάλει πολλά συμπεράσματα τυπικά σωστά. Η λογική διαδικασία είναι τότε σωστή, τα συμπεράσματα όμως λαθεμένα.

Αυτός που σκέφτεται ενεργεί έτσι όχι μονάχα για να διαπιστώσει πού γίνονται απάτες ή λάθη. Θέλει να δει τον τρόπο που γίνονται λάθη. Όταν διαβάζει: «Ένας ισχυρός λαός δέχεται επιθέσεις λιγότερο εύκολα από έναν αδύναμο», τότε δε χρειάζεται να το διορθώσει αυτό καθώς προσθέτει «αλλά επιτίθεται ο ίδιος πιο εύκολα». Όταν ακούει πως οι πόλεμοι είναι αναγκαίοι, προσθέτει, κάτω από ποιες συνθήκες είναι αναγκαίοι, κι ακόμα: για ποιον.

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΙΑΤΙΚΟ ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΤΗ ΤΟΥ ΦΥΡΕΡ (ΧΕΣΣ), 1934

(Από την εφημερίδα «BASLER NATIONALZEITUNG» της 26ης Δεκεμβρη 1934)

Κατά λέξη παράθεση του λόγου

Με δικαιολογημένη υπερηφάνεια
για το πνεύμα θυσίας

και την ετοιμότητα για βοήθεια
των γερμανών λαϊκών συντρόφων

θα μπορούσε κανείς σήμερα

Αποκατάσταση της αλήθειας

Με περηφάνεια
για τα φρονήματα εκείνων των
ιδιοκτητών που θυσίασαν κάτι
απ' αυτά που είχαν θυσιάσει
για χάρη τους οι εργαζόμενοι,
και την ετοιμότητά τους να
παρουσιαστούν σαν βοηθοί
μπροστά σε κείνους που
κρατούν μέσα στην εξαθλίωση,
θα μπορούσε κανείς σήμερα

να πει:

Αυτά τα Χριστούγεννα κι αυτό
το χειμώνα
η Γερμανία δε θ' αφήσει κανένα
απ' τα παιδιά της να
πεινάσει,

τα ίδια εκείνα παιδιά

που τρία μόλις χρόνια πριν

οδηγήθηκαν σε οχλοκρατικές
διαδηλώσεις
κατά του λαού

του έθνους,

και της πίστης [...]

Παίρνουν σήμερα το χριστουγεν-
νιάτικό τους δώρο μ' ευγνωμοσύνη

από το χέρι εκείνων που κάποτε
τους έδειχναν σαν εχθρούς.

Δεκάδες χιλιάδες,
εκατομμύρια μάλιστα γερμανών
εργατών και εργατριών

που παλιά προσέφεραν τη δυσκο-
λοκερδισμένη τους δεκάρα για
την ιδέα μιας διεθνούς ταξικής
κοινότητας,

να πει:

Αυτά τα Χριστούγεννα κι αυτό
το χειμώνα
οι ιδιοκτήτες της Γερμανίας
δε θ' αφήσουν κανέναν
εργαζόμενο να ψοφήσει ολό-
τελα απ' την πείνα.

Έτσι συμπεριφέρονται οι
ιδιοκτήτες της Γερμανίας
απέναντι στους ίδιους
εκείνους ανθρώπους,
που τρία μόλις χρόνια πριν,
σπρωγμένοι απ' την ανάγκη
τους
αναγκάστηκαν να κατέβουν
σε διαδηλώσεις
ενάντια σ' εκείνη τη μερίδα
του πληθυσμού που εκμεταλ-
λεύεται τους υπόλοιπους,
τις φλυαρίες, πως οι άνθρωποι
κάνουν τάχα καλά να
υπερασπίζονται κάτι που δεν
τους ανήκει,
και τη θρησκεία που ευλογεί
τη χρησιμοποίηση της ιδιοκτη-
σίας με σκοπό την
εκμετάλλευση [...]

Παίρνουν σήμερα μ' ευγνω-
μοσύνη το χριστουγεννιάτικό
τους δώρο, που χωρίς αυτό
θα ψοφούσαν της πείνας,
από το χέρι εκείνων που
κάποτε τους έδειχναν σαν
εχθρούς, γιατί είναι εχθροί.
Στην πραγματικότητα πάντως
τη θυσία την έκαναν βασικά
οι φτωχοί. Δεκάδες, χιλιάδες,
εκατομμύρια μάλιστα γερμα-
νών εργατών και εργατριών,
που παλιά πρόσφεραν τη
δυσκολοκερδισμένη τους
δεκάρα για την ιδέα μιας πα-
γκόσμιας

την δωρίζουν σήμερα

για ένα δραστήριο, πάντα
έτοιμο για συμπαράσταση
σοσιαλισμό,

που περικλείει εν έθνος. [...]

κοινότητας όλων των ανθρω-
πων χωρίς περιουσιακές και
ταξικές διαφορές,
την δωρίζουν σήμερα, χωρίς να
την κερδίζουν πιο εύκολα,
για μια κατάσταση όπου πρό-
κειται αιώνια να υπάρχουν
ολόκληρες μάζες που θα χρει-
άζονται βοήθεια και που γι'
αυτές δεν θα υπάρχουν παρά
πενταροδεκάρες, δυσκολοκερ-
δισμένες από θύματα εκμετάλ-
λευσης,
που περικλείουν τον πληθυσμό
μιας χώρας μονάχα, που απει-
λεί όμως όλες τις υπόλοιπες
χώρες. [...]

Μπέρτολτ Μπρεχτ
«Πολιτικά κείμενα»

Μετάφραση: Βασίλης Βεργωτής

1. Γιατί νομίζετε πως είναι αναγκαίο να αποκαλύπτει ο άνθρωπος το λόγο της εξουσίας; Με ποιον τρόπο πιστεύετε πως θα γίνει ικανός για κάτι τέτοιο;
2. Να επισημάνετε χαρακτηριστικά γνωρίσματα του λόγου της εξουσίας στο διάγγελμα του αντικαταστάτη του Φύρερ. (Να μελετήσετε πρώτα το κείμενο του Χρ. Τσολάκη «Γλώσσα της εξουσίας»).
3. Ποιο είναι το ύφος και ο στόχος του α' κειμένου και ποιο το ύφος και ο στόχος του β' κειμένου; Ποιες λέξεις του α' κειμένου σχολιάζει και αποκαθιστά ο Μπ. Μπρεχτ, ώστε να αποκαλυφτεί ο λόγος της εξουσίας;

Πριν μπούμε στο ψητό¹

Πολλές φορές, επίσημα ή ανεπίσημα, δέχομαι μερικά παράπονα αναγνωστών μου. «Γιατί μεταχειρίζομαι μια γλώσσα παρακατιανή» –μερικοί τη θεωρούν ακόμα και χυδαία. Κάθε είδος κομματιού έχει το δικό του ύφος, τον δικό του αέρα και τη δική του γλώσσα. Μ' αυτό θέλω να πω ότι κάθε φορά η γλώσσα ξεκινάει από μια σκοπιμότητα, η σκοπιμότητα όμως αυτή δεν είναι να «εκχυδαϊστή» η πλούσια σε λεξιλόγιο και εκφράσεις ελληνική γλώσσα, αλλά να δημιουργηθεί μια ατμόσφαιρα. Συμβαίνει λοιπόν η πρόθεση τούτη να παρεξηγείται από μερικούς αγκιστρωμένους εις τα θέσφατα, που παραπονούνται ότι τους τα χαλάμε. Έτσι, προκειμένου στα «Παιδιά της πιάτσας» να μεταχειριστώ ακριβώς τη γλώσσα της πιάτσας, παραθέτω σαν προκαταβολική συγνώμη τις δικαιολογίες μου και παρακαλώ να μη θιγί κανένας από αυτήν. Η πραγματική πρόθεση είναι να δοθή η εικόνα στον χρωματισμό που της ταιριάζει και τίποτα παραπάνω. Κι' ακόμα, επειδή η καθαρή γλώσσα της πιάτσας δεν είναι απόλυτα γνωστή σε πολλούς, δίνω εξηγήσεις για το γλωσσάριο που δεν είναι νοητό.

Ο υπόκοσμος γεννήθηκε στις κοινωνίες από τις βρεφικές της ηλικίες. Ο Κάιν υπήρξε κι' όλας ο πρώτος δολοφόνος. Ο Όμηρος έχει έναν υπόκοσμο περίεργο και υπαρκτό. Οι Αιγύπτιοι, οι Κινέζοι, η Γραφή, οι Ανατολικοί λαοί, μας δίνουνε πολλές εικόνες από τον υπόκοσμό τους, η εξελιγμένη Αθηναϊκή Δημοκρατία το ίδιο, η Ρώμη τον παραθέτει σε υπερβολή. Μέσα στην ιστορία όλων αυτών των λαών, την «πραγματική ιστορία» κι' όχι την ιστορία της βιτρίνας και της αίγλης, θα βρη τον υπόκοσμο όποιος ξέρει να διάβαση και θέλει να διάβαση. [...]

...Ρωτάνε καμιά φορά γιατί υπάρχει υπόκοσμος. Είναι απλό. Γιατί υπάρχει και κόσμος. Η κοινωνία είναι ένα είδος κλίμακας, και οι Ινδοί ακόμα της δίνουνε τα σκαλοπάτια της, στο ψηλότερο τοποθετούνε το βραχμάνο, στο χαμηλότερο τον παρία.² Και για να υπάρξη μια κλίμακα ωλοκληρωμένη, χρειάζονται όλα τα σκαλοπάτια, αλλιώς δεν θάτανε μια κλίμακα ωλοκληρωμένη, θάτανε τ'άπάνω σκαλοπάτια αιωρούμενα.

Κοντά λοιπόν στους λίγους που διακρίνονται στην κοινωνία, τους μεγάλους σοφούς, τους μεγάλους επιστήμονες, τους μεγάλους στρατιωτικούς, τους μεγάλους καλλιτέχνες, τους πλούσιους και τους επιχειρηματίες, υπάρχουνε σα βάση οι μικρότεροι, κοντά σ' αυτούς οι πιο μικροί, κοντά στους πιο μικρούς οι ακόμα πιο μικροί, μέχρι που να φτάσουμε στο τελικό ξέφτισμα, που αποτελεί αναγκαστικά τον υπόκοσμο και την αρχική αφετηρία της

¹ Απόσπασμα από το εισαγωγικό κείμενο του Νίκου Τσιφόρου στο βιβλίο του «Τα παιδιά της πιάτσας»

² παρίας: απόκληρος, περιθωριακός

κοινωνικής υπόστασης. Το κοινό μέτρο είναι η ύπαρξη μέσα σε μια «μη διάκριση». Όποιος το ξεπερνάει, ανεβαίνει ένα, δύο, όλα τα σκαλοπάτια και ξεχωρίζει από τους άλλους. Έτσι έχουμε τα λίγα ξεχωριστά μέλη, τα λιγώτερο ξεχωριστά, τα ακόμη λιγώτερο και μ' αυτή την κλιμάκωση φτάνουμε σε κείνους που δεν είναι πια ούτε «ασήμαντοι νομοταγείς πολίτες», αλλά πάρα κάτω κι' από την «ανεκτήν ύπαρξη». Στον υπόκοσμο.

Κάθε άνθρωπος ζη, ενεργεί και κινείται ανάλογα με την διανοητική του σφαίρα. Σ' αυτό συντελεί ο χαρακτήρας, τα ψυχικά του συστατικά, τα πνευματικά του συστατικά, ο κύκλος που τον ανέθρεψε, η δουλειά που τον κινεί στην αυτοσυντήρηση, ένα σωρό συντελεστές που ανάμεσά τους πρωταρχικό ρόλο παίζουν οι δυναμικότητες των ενστίκτων του. Έτσι μπορούμε να συναντήσουμε ακόμα κι' ένα διακεκριμένο μέλος της κοινωνίας, που υποχωρεί στις ενστικτώδεις φωνές και φτάνει ακόμα και σε σημείο να καλλιεργήσει ανεξήγητες ή κατάπτυστες διαστροφές. Όταν λοιπόν άνθρωποι με εφόδια, με πνευματικότητα, με προσόντα, με απέραντο πνευματικό κόσμο, φτάνουν σε καταπτώσεις –ωρισμένες στιγμές– γιατί να μην πέσουν σε κατάπτωση εκείνοι που δεν έχουν αυτά τα προσόντα;

Με τούτο δεν θέλω να δικαιολογήσω τις υποκοσμικές ενέργειες. Όχι, θέλω μόνο να βασίσω την ύπαρξη του υπόκοσμου, σαν οργανικού στοιχείου μιας αστικής κοινωνίας. [...]

Για να ξαναγυρίσουμε στη γλώσσα. Πώς δημιουργείται μια γλώσσα; Η επιστήμη που ερευνά την υπόθεση, μας καθορίζει ότι τα στοιχεία της πρώτης ανθρώπινης γλώσσας είναι τα σύμφωνα, που ξεκινάνε λίγο παραπάνω από το στομάχι και μεταδίδονται στις ηχητικές χορδές. Η πρώτη φωνή σε σύμφωνα που έβγαλε ο άνθρωπος ήταν η φωνή που ειδοποιούσε τον διπλανό του να προφυλαχτεί από κάποιον εξωτερικό κίνδυνο. Από την αυτοσυντήρηση λοιπόν ξεκινάει η δημιουργία μιας γλώσσας και σιγά - σιγά αποκτάει τις λέξεις της, που οφείλονται κι' αυτές στην αυτοσυντήρηση. Την εξεύρεση τροφής, την εξεύρεση νερού, όλ' αυτά που βασίζονται στα σύμφωνα –πάρτε τη λέξη ύδωρ, δ - ρ, βάσσερ, β - ρ, –κύλημα του νερού, σανσκριτικές ρίζες των Ελλήνων και των Γερμανών, των Ινδογερμανικών δηλαδή φυλών, που έχουν κοινή καταγωγή κι' αφετηρία τον Ινδό ποταμό, απ' όπου ξεκίνησαν σαν Άριοι να ξεχυθούν στην Ευρώπη. Σιγά-σιγά, κάθε γλώσσα, ανάλογα με τις κοινωνικές ανάγκες, με την λαρυγγόφωνη τοποθέτηση, με το κλίμα και τις εξωτερικές συνθήκες, εξελίσσεται και αποκτά τις λέξεις της. Ό,τι υπάρχει κοστολογείται σε λέξη, ό,τι δεν υπάρχει είναι άγνωστο, οι λέξεις που ανταποκρίνονται στην πανανθρώπινη δράση υπάρχουν σ' όλες τις γλώσσες, αντίθετα όσες έχουνε τοπική τοποθέτηση δεν υπάρχουν στα λεξιλόγια των χωρών που δεν συναντούν το αντίστοιχο αντικείμενο ή την αντίστοιχη ενέργεια. Παράδειγμα: Όλος ο κόσμος πίνει, το ποτό λοιπόν υπάρχει σ' όλες τις γλώσσες, αντίθετα η σκωτσέζικη φούστα, το κιλτ, είναι γνωστό σαν κιλτ σ' όλες τις γλώσσες και δεν υπάρχει μετάφραση για τη δική μας τη φουστάνελα. Και μ' όλες τις προσπάθειες να εθνικοποιήσουμε

μερικές λέξεις, δεν τα καταφέρνουμε. Το ραντάρ είναι ραντάρ σ' όλες τις γλώσσες, το τηλέφωνο, τηλέφωνο, ο Χίτλερ που θέλησε να το κάνει «φερνσπρέχερ», θ' απογοητευόταν σήμερα να άκουγε του Γερμανούς που το ξαναλένε «τελεφών».

Ο υπόκοσμος είναι φυσικό ν' ακολουθήση τον πανανθρώπινο νόμο. Δημιουργεί λοιπόν κι' αυτός τη γλώσσα του σύμφωνα με τις ανάγκες του. Κι' επειδή ζη κάτω από μια συνεχή καταδίωξη, αφού παραβαίνει τα κοινωνικά δεδομένα, την έννομη τάξη, τους κανόνες της αρμονικής συμβιώσεως, έχει ανάγκη να φυλάγεται, να συνεννοήται και να δρα μέσα σε μια γλώσσα δική του. Έτσι, κάθε υπόκοσμος πάνω στη γη έχει ένα είδος δικής του γλώσσας, που υπάρχει ακριβώς για να προστατεύη και να συντήρηση την ύπαρξή του. Η περίφημη Γαλλική αργκό, η Αμερικανική σλανγκ, ή οποιαδήποτε παράλληλη γλώσσα σε κάθε έθνος αποτελεί ζωτικό στοιχείο του υποκόσμου που υπάρχει. [...]

Όλοι οι άνθρωποι μιλούν μια γλώσσα ανάλογα με τον κύκλο μέσα στον οποίο κινούνται. Ο Εγγλέζος υπηρέτης ενός λόρδου, τον ειδοποιεί σε τρίτο πρόσωπο ότι «το μπρέκφαστ του κυρίου είναι έτοιμο», ο δημοκρατικός Αμερικανός στρατιώτης λέει στον αξιωματικό του «γιες σερ», ο αβρός διπλωμάτης φιλεί με κομψές εκφράσεις το χέρι μιας ντάμας, ο καπετάνιος του ιστιοφόρου τα λέει κομμάτι ναυτικά «όρτσα τον πλωριό», ο κοινός άνθρωπος σταράτα, ο πολιτευόμενος μιλεί στους ψηφοφόρους του μια ακαταλαβίστικη καθαρευουσιάνικη που την εκτιμούν ακόμα κι' αν δεν την καταλαβαίνουν απόλυτα, ο δάσκαλος δεν κάνει σολοικισμούς κι' άκουσα έναν βιομήχανο, που σήμερα βρίσκεται με λεπτά, να λέη ότι το επάγγελμα του είναι πολύ «προσωπιδοφόρο». Δεν ήταν η λέξη του γιατί πολλές φορές οι λέξεις του ενός σκαλοπατιού πηδάνε στο άλλο και χάνουν την έννοιά τους. Κοσμικές δεσποινίδες λένε πολλές φορές «σπάσαμε πλάκα», έκφραση που ξεκίνησε από ένα μάγκα που πάνω στο γλέντι του και στο μεθύσι του έσπασε όλες τις πλάκες του γραμμοφώνου που τον διασκέδαζε και μεταφυτεύτηκε στο Πανελλήνιο περιβόλι και δεν έχουσε απόλυτη επίγνωση του τι λένε, από τη άλλη μεριά όμως λένε για την υδροσύριγγα που πίνουνε το χασίς «λουλάς», λέξη αχαρακτήριστη σε κείνους που την μεταχειρίζονται και που την ξέρουν με τη λέξη «ναργιλές» –υπάρχουν άλλες πενήντα παράλληλες– αφού λουλάς είναι το επάνω μέρος, η εστία, εκεί που μπαίνει ο καπνός με το χασίς και δεν αποτελεί παρά μόνο ένα εξάρτημα του ναργιλέ.

Η δική μας γλώσσα της πιάτσας, του υποκόσμου, ακολούθησε λοιπόν το γενικό νόμο. Να δημιουργή τις λέξεις της από τις ανάγκες της ή από τα χαρακτηριστικά γεγονότα και πράγματα. Κάποτε ένας μάγκας χρειάστηκε ένα παλτό να περάσει τον χειμώνα του. Κατάφερε να βρη μια χλαίνη που την έκλεψε ένας φαντάρος της κλίκας του και που τον λέγανε Επαμεινώντα. Ο μάγκας έβαψε τη χλαίνη μπλε για να μην γνωρίζεται, την κόντηνε, γιατί το κοντό παλτό ήταν τότε μόδα στον κόσμο του και μια και του την έδωσε ένας Επαμεινώντας, την βάφτισε «Επαμεινώντα». Η λέξη έμεινε και

από τότε το παλτό λέγεται «Επαμεινώντας».

Άλλο: Το τάλληρο λέγεται «κούτσορο». Το εκατοστάρικο «παππούς». Ο παππούς είναι ένα νόμισμα αξιοσέβαστο, μεγάλο και κατά συνέπειαν σαν παππούς εμπνέει τον σεβασμό. Το κούτσορο γιατί είναι μια μονάδα, ένας αριθμός, μια αφετηρία. Αντιπροσωπεύει «ένα» πακέτο τσιγάρα, «ένα» λιτό γεύμα κτλ. Μόνο του λοιπόν δεν είναι παρά «ένα ασήμαντο». Ένα κούτσορο.

Ανάλογα με τα παραπάνω παραδείγματα δημιουργείται η γλώσσα του υπόκοσμου. Κάθε λέξη βέβαια έχει την αφετηρία της, το δικαιολογητικό της, ακόμα και την ιστορία της. Και μ' αυτή τη γλώσσα ζη και κινείται ο κόσμος αυτός.

Νίκος Τσιφόρος
«Τα παιδιά της πιάτσας»

1. Πώς εξηγεί ο συγγραφέας την ύπαρξη υποκόσμου σ' όλες τις κοινωνίες και πώς αιτιολογεί τη δημιουργία δικής του γλώσσας; Με ποια επιχειρήματα στηρίζει την άποψη του ότι η γλώσσα αυτή αποτελεί ιδιαίτερη κοινωνική γλωσσική ποικιλία;
2. Ποιοι ειδικότεροι λόγοι οδήγησαν τον υπόκοσμο στη δημιουργία διαφορετικού λεξιλογίου; Συζητήστε τα παραδείγματα, με τα οποία τεκμηριώνει αυτούς τους λόγους ο συγγραφέας και, αν μπορείτε, αναφέρετε και άλλα δικά σας.

Κονόμι Συνταγματικό

Το πούρο, γιατί τόπανε πούρο; Κι' αφού να πούμε το σωστό του τ' όνομα είναι «τσιγκάρ» ή «σιγαρίλος» άμα είναι μικρό, τζουράκι στενό κι αχαμνό και δυσκοίλιο; Το ρωτάνε λοιπόν τα μαγκάκια στον αρχιμάγκα τον κυρ Σταμάτη και παίρνουνε την απόκριση.

- Το οποίον μόντες μια βολά κι' έναν καιρό ήτουνα ο Δηλιγιάννης κι' ο Τρικούπης, καλά παιδάκια και εκλογικά. Το οποίον για να καλοπιάσουνε τον ψήφο που μπουκάρηζε να τους πετάξη μια καλημέρα, είχανε κουβαλήσει εξ του εξωτερικού κουτιά με πουράκια. Το οποίον δεν το ήξερες το πουράκι και σε θάμπωνε. Πώς; Το οποίον πάνω στις κούτες έγγραφε «πούρο» που θα πει στην εξήγηση «αγνό», καπνός να πούμε αχαρμάνιαστος. Το οποίον κάποιος γνωρίζων ανάγνωσιν και γραφήν τόκοψε και είπε πούρο ρε μάγκες. Το οποίον απόμεινε στη γλώσσα του πούρο. Σακκουλευτήκατε;¹

Και βεβαίως σακκουλευτήκανε οι μάγκες διότι ο κυρ Σταμάτης είναι παλιά ιστορία και κυκλοφορεί από τον καιρό που τ' αλόγατα τραβάγανε τα τράμια στην οδό Σταδίου. Καλή εποχή αδερφέ μου, είχε να πούμε πέσει ο μακαρίτης ο Μπαϊραχτάρης και τη ρήμαζε τη μαγκιά, έρριξε καρπαζά στους βαριούς με την ψυχάρα του και τους αλώνισε τους κούτσαβους,² αλλά όσο να πης μείνανε κάτι θερινά υπόλοιπα με το θάνατό του και δε χάθηκε η σπορά. Τζαφέρης, Βγέκα, Περίαντρος, όλα καλά παιδάκια, που κρατάγανε ακόμα το παλιό το παλληκαρίστικο. Μπαίνανε σε καφενέ με μάγκες στην Ομόνοια, κουσουμάρανε³ την μπιστόλα και παραγγέλλανε «ν' αδειάση το κατάστημα καθ' όσο γουστάρω να πιώ έναν καφέ με την ησυχία μου και μονάχος μου, και κάντον μου με φούσκες περικαλώ». Κι άμα άδειαζες καφενέ ρε μάγκες στην Ομόνοια, γινόσουνα αμέσως αρχιπαλληκαράς και καλός και σε ζυγιάζανε πια στη μεγάλη ζυγαριά, διότι είχε και στρίτζους⁴ που δε βγαίνανε και τότες πάγαινες για φόνο Παλιά Στρατώνη ή πάγαινες και σε θάβανε «ηρωικά» σ' έτρωγε να πούμε ο άλλος και καθάριζες από τους λεκέδες της παρούσης κοινωνίας της αχάριστης και της μπαγάσικης. [...]

Θα μου πης ήτανε κι' οι χωροφύλακες. Μηδέν ανάμιξη. Διότι η μπασκίνα, άσπρη γκέττα, μπλε παντελόνι και ρίγα κόκκινη και ξίφος στη μέση, δεν είχε δουλειά με το ταράφι,⁵ εξόν πια κι' αν γινότανε κανάς σαματάς της κακομοίρας και δε μπορούσε να κάνη αλλιώς. Καθόσον όπισθεν από τον χωροφύλακα, στέκεται να πούμε ο πολιτευτής. «Άστε τον κόσμο να κυκλοφορήση!». Διατί; Διότι...

¹ σακκουλεύομαι; υποψιάζομαι, κατανοώ

² κούτσαβος: ψευτοπαλικαράς

³ κουσουμάρω: ζυγίζω με το μάτι

⁴ στρίτζος: ζόρικος, ανάποδος

⁵ ταράφι: κύκλος

Ποιος κάνει τις εκλογές περκαλώ; Και ποιος φωνάζει υπέρ το κορδόνι και υπέρ την άγκυρα; Ο νοικοκύρης φωνάζει: Πριτς! Ο νοικοκύρης θα πάρει το βιβλιάριό του και θα πάει να ψηφίσει σαν κορόιδο που είναι στο τμήμα του. Αλλά τον σαματά και την διαδήλωση και τον καυγά και την φασαρία ποιος θα την κάνει; Εμείς οι «καλοί». Εμείς θα σταθούμε μπροστά, εμείς θα φωνάξουμε, εμείς θα ξηλώσουμε τις σανίδες, εμείς θα ρίξουμε πέντε μπιστολιές στον αέρα να κλώση ο αντίπαλος. Κι' εμείς θα μαζέψουμε τα μαγκάκια με το καλό και με τ' άγριο. «Πιάσε τάλλαρα δυο και ψηφίζεις εκεί που σου λεμε». Ή το αλλιώςτικο. «Έτσι και δεν ψήφισες τον δικό μου απόθανες από την Ομόνοια».

Και τ' άλλα; Οι πεθαμένοι που ξαναζωντανεύουνε στους εκλογικούς καταλόγους; Και που τους κουβαλάς με τ' αμάξι από τμήμα σε τμήμα να ψηφίσουνε στ' όνομα του πεθαμένου και ν' αυγατίσει η κάλπη; Και κάτι φτιάξεις και κάτι πονηρά και κάτι κοροϊδίστικα, ποιος τα σοφίζότανε και ποιος τα εφάρμοζε; Το λοιπόν, ποιος τον έβγαζε τον πολιτευτή τότες; Ο αγαθός τον έβγαζε; Μένα μου λες;

Μεγάλη υπόθεση η εκλογή αδερφάκια και κονόμι στην πένα. Τι έχει ο πολίτης; Το συνταγματικό του δικαίωμα να ψηφίσει, ίσος ενώπιον του νόμου. Μάλιστα! Και πότε θα φάμε εμείς άμα δεν εμπορευτούμε το συνταγματικό το δικαίωμα; Ανοίγανε οι κασόπορτες και ξυχυνόντησαν οι Γεώργιοι Σταύροι. Φάτε μάγκες με την ψυχή σας. Κοσπεντάρικα, πενηντάρικα, κατοστάρικα, πεντακοσάρικα βροχή. Έτσι κι' ήσανε δυνατός κι' είχες του ανθρώπους σου στο μαχαλά, κονόμαγες για χρόνια τρία. Σε φωνάζανε να κάνης και κουμάντο. – Κυρ Σταμάτη! [...]

Νίκος Τσιφόρος
«Τα παιδιά της πιάτσας»

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο: α) λέξεις της γλώσσας του υποκόσμου που σας είναι εντελώς άγνωστες, β) λέξεις της κοινής νεοελληνικής που στο κείμενο έχουν ειδική σημασία και φόρτιση, γ) λέξεις του υποκόσμου που πέρασαν στην κοινή νεοελληνική.
2. Ποιες αναφορές μέσα στο κείμενο παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά μιας «μάγκικης» συμπεριφοράς.
3. Να εντοπίσετε στο κείμενο και να σχολιάσετε τις σχέσεις που φαίνεται να συνδέουν τον κόσμο της εξουσίας με τον υπόκοσμο.

Το καλοκαίρι των γλωσσών

Λάλο το καλοκαίρι, θορυβώδες σκηνοθετεί τον υπαίθριο, τον ανοιχτό πολιτισμό του κι αυτό εξακολουθεί να αποτελεί ένα σπουδαίο δώρο ακόμη και αν η παράσταση εμφανίζεται κάθε χρόνο βαθύτερα φθαρμένη από τη λογική και την αισθητική της βιαστικής απομίμησης. Θορυβώδες και πολύγλωσσο, συν τοις άλλοις επειδή θυμάται ο καθένας μας μια γλώσσα άλλη από τη χειμερινή, η οποία μέσα στην καταπόνησή της αρνείται την ευχαρίστηση που μπορεί να προσφέρει το αναίτιο και άσκοπο κουβεντολόι, όπου ο στόχος δεν είναι να πείσεις καλά και σώνει ούτε να ευφρανθείς ακούγοντας τη φωνή σου, αλλά να μοιραστείς το χρόνο και τις λίγες σκέψεις σου για ό,τι πρόσφορο, πολιτικό, αθλητικό, καλλιτεχνικό. Κι ύστερα, στην αμμουδιά, σε κυκλώνουν σύμφωνα και φωνήεντα αλλότρια, λέξεις ξένες, φωνές που, κι αν ακόμη δεν κατέχεις το λεξιλόγιό τους, σου αποκαλύπτονται μέσα από τον τόνο τους. Οι φυλές της παραλίας μοιράζονται ανάλογα και με τη χρήση που επιφυλάσσουν στη γλώσσα τους: οι φωνακλάδες, οι φλύαροι ή και επιθετικά κοινωνικοί, οι σιωπώντες και αποσυρμένοι στην καυστική μονοτονία της ηλιοθεραπείας, οι σιγανομίλητοι. Τα ντεσιμπέλ ανεβαίνουν μαζί με το ποσοστό μεσογειακής αρμύρας που έχει καθένας στο αίμα του.

Άλλες βέβαια οι γλώσσες που ακούει κανείς στα νησιά της παραθεριστικής αίγλης, σίγουρες αυτές και ζωηρές, κι άλλες εκείνες που επισκέπτονται την ακοή του αν τύχει και βρεθεί σε καμιά από τις «ταπεινές», τις βατές παραλίες της Αττικής. Στη Λούτσα, στο Σχοινιά, στο Καβούρι, παντού όπου μπορείς να πας και με τη δημόσια συγκοινωνία ή μ' ένα παπάκι, δεν θ' ακούσεις, παρά σπανιότατα, γερμανικά, ιταλικά, αγγλικά, γαλλικά ή γιαπωνέζικα, τις γλώσσες δηλαδή που κυριαρχούν στις Κυκλάδες, στην Κρήτη, στα Ιόνια, στα Δωδεκάνησα. Στη λαϊκή Αττική, ακούς –όλο και πιο συχνά τα τελευταία χρόνια– πολωνικά, ρώσικα, αλβανικά, φιλιππινέζικα, ρουμάνικα, βουλγάρικα: όσα δεν μπορεί να τα αναγνωρίσει και να ταυτίσει η μετρημένη γλωσσομάθειά σου, τα συγκαταλέγεις γενικώς στα ανατολικοευρωπαϊκά, συμπεραίνοντας, με βάση και τα τηλεοπτικά σου ακούσματα, ότι πρόκειται για γλώσσες που δεν ανήκουν στις «ισχυρές», τις τουριστικά και όχι μόνο ισχυρές.

Δεν είναι βέβαια τουρίστες όσοι μιλούν τις γλώσσες αυτές. Δεν έχουν φτάσει ως εδώ για να απολαύσουν τη μηνιαία ξεκούραση τους και να γευτούν την καλοσύνη του τόπου, που αντέχει ερήμην μας, ή καλύτερα εις πείσμα των κατακτητικών και «αναπτυξιακών» ορέξεών μας. Είναι άνθρωποι που δουλεύουν στα μέρη μας, άλλοι νόμιμα κι άλλοι λαθραία, και οι οποίοι αντιλαμβάνονται την έννοια «διακοπές» όπως ακριβώς και οι πατεράδες κι οι μανάδες μας είκοσι ή τριάντα χρόνια πριν, εσωτερικοί μετανάστες εκείνοι: ένα μπάνιο το Σαββατοκύριακο σε κοντινή παραλία, μια ανάσα σχεδόν κλεμμένη από την ανάγκη, μια διαφυγή απολύτως απαραίτητη μέσα στην ασημαντότητά της. [...] Οι ξένοι, λοιπόν, αυτοί οι μη τουρίστες ξένοι, ελάχιστα ακούγονται, σαν να κρύβονται μέσα στη γλώσσα τους, σαν να μη θέλουν να φανεί η καταγωγή τους (προπάντων αν συναριθμείται σ' εκείνες που ξέρουν ότι τις θεωρούμε «κακές» και «καταραμένες» εμείς οι

εγκατεστημένοι). Και τα παιδιά τους ακόμη –που σίγουρα κάτι στενάχωρο και προσβλητικό θα έχουν ακούσει στο δρόμο ή στα δελτία ειδήσεων της τηλεόρασης–, έχουν συνηθίσει να αυτοδεσμεύονται, και μόνον όταν μιλούν ελληνικά θριαμβεύει ηχηρότατη η ηλικία τους. Ετούτα τα παιδιά, που έχουν ήδη γευτεί τους γλυκούς και ξινούς καρπούς της ημετέρας παιδείσεως, μιλούν ήδη μian αρκετά ή και εντελώς λειασμένη και ακόμπιαστη ελληνική, χωρίς να χρειαστούν φροντιστήριο άλλο από το σχολικό και κοινωνικό περιβάλλον, ένα κοινωνικό περιβάλλον που για τα περισσότερα (όπως άλλωστε και για τα μισά Ελληνόπουλα) ταυτίζεται με το τηλεοπτικό· στο σπίτι των μεταναστών, όσο γνωρίζω, η τηλεόραση δεν κλείνει ποτέ, ίσα ν' ακούγονται οι λέξεις, να γίνονται συνήθεια του αυτιού πρώτα, κι ύστερα συνήθεια της γλώσσας.

Είναι ένα αποτέλεσμα των τελευταίων χρόνων ετούτο, σπουδαίο ακριβώς επειδή δεν είναι στατιστικώς προσδιορίσιμο και επειδή δεν ενδιαφέρει τους λογικά σκεπτόμενους και αναλόγως αισθανόμενους. Ένα επικοινωνιακό, πολιτισμικό αποτέλεσμα: Η ελληνική γλώσσα, που τα ευρωπαϊκά ενδιαφέροντα την κατατάσσουν στις «ασθενείς», τείνει να γίνει η κοινή των Βαλκανίων, όπως ήταν μεσογειακή κοινή αιώνες πριν, με άλλους βέβαια όρους· και το όφελος είναι σπουδαίο, ακόμη κι αν δεν εμφανιστούν, όπως στα ελληνιστικά χρόνια, ξένοι που θα επιλέξουν την ελληνική ως γλώσσα του λογοτεχνικού τους στοχασμού, όπως ο Σύρος Λουκιανός ή ο Παλαιστίνιος Φιλόδημος. Υποβοηθημένη από την ανάγκη των ανθρώπων, η ελληνική έχει ανοίξει τις δικές της διόδους στις γραμμές των βαλκανικών συνόρων, υφαίνοντας δεσμούς και σχέσεις και υπηρετώντας αισθήματα και σκέψεις. Αν η πολιτεία μας δεν είχε τη συνήθεια να βαυκαλίζεται πως «η βαριά βιομηχανία μας είναι ο πολιτισμός», άρα όλα τα υπόλοιπα οφείλει να τα αναλάβει η μοίρα, ίσως θα έμπαινε στον κόπο να σκεφτεί ότι υποχρεούται να διευκολύνει την ελληνομάθεια, με την εκπόνηση και έναντι συμβολικού αντιτίμου παροχή λεξικών. Αλλά φαίνεται πως αυτά είναι πράγματα μικρά κι ανεπιθύμητα, κι όχι τρανά «οράματα» που και θόρυβο προκαλούν, και φήμη παρέχουν, και εξουσία και χρήμα μοιράζουν.

Παντελής Μπουκάλας
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να διακρίνετε τις «φυλές της παραλίας», στις οποίες αναφέρεται ο αρθρογράφος, ανάλογα με:
  - α) τη χρήση που επιφυλάσσουν στη γλώσσα τους,
  - β) τη γλώσσα που μιλούν σε σχέση με τον τόπο της καλοκαιρινής τους απόδρασης,
  - γ) τη γενικότερη συμπεριφορά τους σε σχέση με τη γλώσσα που μιλούν.
2. «Οι μη τουρίστες ξένοι». Ποιοι είναι αυτοί; Ποιοι παράγοντες διαμορφώνουν στην παραλία τη γλωσσική αλλά και τη γενικότερη συμπεριφορά τους;
3. Να σχολιάσετε την άποψη του αρθρογράφου για τη θέση της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια σήμερα. Ποιες είναι οι ευθύνες της πολιτείας σχετικά με το θέμα αυτό;

Ένδοξες φυλές που βυθίζονται στη «σιωπή»

Σχεδόν 500 χρόνια μετά την απαρχή των μεγάλων γεωγραφικών και ιστορικών ανακαλύψεων, οι γλωσσολόγοι υποστηρίζουν πως περίπου 5.000 διάλεκτοι εξαφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η αιτία που εμπόδισε τους ανθρώπους να συνεχίσουν να εκφράζονται στη γλώσσα των προγόνων τους δεν είναι άλλη από τον αποικισμό.

Έχει αποδειχθεί επιστημονικά ότι ο άνθρωπος μπορεί να παράγει 150 διαφορετικούς ήχους. Στα αγγλικά, που είναι η πιο διαδεδομένη γλώσσα, περιλαμβάνονται περίπου 55 από αυτούς τους ήχους, στα Νορβηγικά 75, ενώ στη γλώσσα της φυλής των Βουσμάνων, που ζουν στην έρημο Καλαχάρι, περιλαμβάνονται περισσότεροι από 145 ήχοι.

Επεκτατισμός

Αυτό καθιστά την εν λόγω διάλεκτο μία από τις πιο πλούσιες που υπάρχουν. Ωστόσο η συγκεκριμένη αλλά και άλλες διάλεκτοι κινδύνεψαν με εξαφάνιση και κάποιες από αυτές εξαφανίστηκαν, εξαιτίας του επεκτατισμού κάποιων λαών και της δίψας για χρήμα.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μόνο στην Αμερική υπολογίζεται πως περίπου 1.000 διάλεκτοι κινδύνεψαν με εξαφάνιση ή εξαφανίστηκαν τα τελευταία 30 χρόνια.

Όταν σταματήσει κανείς να σκέφτεται και να αντιλαμβάνεται τον κόσμο στην προγονική του γλώσσα, τότε αυτό, σύμφωνα με τους ειδικούς, συνεπάγεται την απώλεια σημαντικών ικανοτήτων του εγκεφάλου, οι οποίες δύσκολα θα αντικατασταθούν. Αποτελεί, επίσης, και πηγή ψυχικού πόνου και κοινωνικού αποπροσανατολισμού για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους που παλεύουν να αποκτήσουν μια νέα ταυτότητα χωρίς να έχουν τις λέξεις να εκφράσουν αυτή την αγωνία.

Ζωντανό παράδειγμα αποτελεί η φυλή των Κομάνι. Τα 500 χρόνια κατοχής από αποίκους, οι οποίοι ήρθαν αρχικά από τα βάθη της Αφρικής και στη συνέχεια από την Ευρώπη, επέβαλαν στους Κομάνι τη σιωπή. Ένας πλούτος λέξεων για το νερό, τα φυτά, τα ζώα και τα πνεύματα εξαλείφθηκε. Σήμερα, η κατακερματισμένη φυλή προσπαθεί να ξαναγεννηθεί από τις στάχτες της, καθώς επιδιώκει να επανακτήσει τη γλώσσα, αλλά και τη γη της. Χαρακτηριστικά, ένας από τους εναπομείναντες της φυλής δηλώνει πως «κάθομαι εδώ, χωρίς τη γλώσσα των γονιών μου. Είμαι ανίσχυρος... Μερικές φορές αισθάνομαι ότι εξαφανίζομαι. Αυτό μου προκαλεί λύπη».

Υπήρξαν πάντως και άλλες φυλές που κυνηγήθηκαν ανελέητα. Στη Νοτιά Αφρική οι Ολλανδοί εισβολείς χαρακτήρισαν την γλώσσα των Κάι «άναρθρες κραυγές πιθήκων».

Το κυνήγι της εθνικής καθαρότητας υπήρξε ανάμεσα στις μάστιγες του αιώνα μας. Ξέσπασαν πόλεμοι ενάντια σε φυλές. Αγρότες εναντίον κυνηγών

και αποικιοκράτες εναντίον πολιτισμών υπήρξαν τα βασικά ιστορικά γεγονότα για πολλές δεκαετίες. Αυτού του είδους η γενοκτονία ήταν η βασική εμπειρία όσων ζούσαν σε αγροτικές περιοχές, στις οποίες εισέβαλαν οι αποικιοκράτες. Χρησιμοποιώντας σίδερο, άλογα, μικρόβια, όπλα, εισέβαλαν στις περιοχές των κατοίκων του Νέου Κόσμου. Ασχέτως αν ήταν «νέος» μόνο για εκείνους...

Εύα Καραμανώλη
Από τον ημερήσιο Τύπο

38

1. Να προσδιορίσετε τις συνέπειες από την εξαφάνιση μιας διαλέκτου για τα άτομα και τους πολιτισμούς, λαμβάνοντας υπόψη και τη δήλωση του εναπομείναντα της φυλής Κομάνι.
2. Αν δέχεστε ότι με τη γλώσσα ο άνθρωπος δημιουργεί και ονομάζει τον κόσμο, όπως ισχυρίζεται ο Γ. Σεφέρης, τότε σε ποια στέρηση υποβάλλονται τα άτομα που χάνουν τη γλώσσα τους;
3. Να υποθέσετε ότι βρίσκεστε σε μια ξένη χώρα και δεν γνωρίζετε τη γλώσσα της. α) Να περιγράψετε τα συναισθήματά σας σε μια επιστολή που απευθύνεται σε φίλο. β) Να καταγράψετε τις σκέψεις σας στο προσωπικό σας ημερολόγιο.

TIME / phot. William Coupon

Πώς πεθαίνουν οι διάλεκτοι

Πολλά μπορούν να σκοτώσουν μια γλώσσα, από μια φυσική καταστροφή μέχρι μια γενοκτονία ή πολιτιστική αφομοίωση. Στις 17 Ιουλίου 1998, ένας καταστροφικός σεισμός στις ανατολικές επαρχίες της Παπούα Νέας Γουινέας σκότωσε πάνω από 2.200 κατοίκους και άφησε 10.000 άστεγους. Τα χωριά Σισάνο, Ουαράπου, Αρόπ και Μαλόλ καταστράφηκαν και 30% των κατοίκων των χωριών Αρόπ και Ουαράπου σκοτώθηκαν. Οι κάτοικοι των χωριών ανήκαν σε διαφορετικές φυλές και μιλούσαν τέσσερις διαφορετικές, και αναγνωρισμένες, γλώσσες, αλλά ο αριθμός των πολιτών που τις μιλούσαν ήταν περιορισμένος: το 1990, τη σισάνο μιλούσαν 4.776 άτομα, τη μαλόλ 3.330, την αρόπ 1.700 το 1981 και την ουαράπου 1.602 άτομα το 1983. Με το σεισμό, το σύνολο των χρηστών για την αρόπ και την ουαράπου δεν πρέπει να ξεπερνούσε τους 500 πολίτες. Και καθώς οι επιζώντες μετακινήθηκαν σε καταυλισμούς και άλλες περιοχές και οι κοινότητες διαλύθηκαν, είναι μάλλον αμφίβολο αν επέζησαν οι γλώσσες. Η πολιτιστική συγχώνευση είναι άλλος ένας λόγος θανάτου μιας γλώσσας, ακόμη κι όταν δεν έχουμε διάλυση της παραδοσιακής κοινότητας. Η κρίση που παρατηρείται όσον αφορά την εξαφάνιση των γλωσσών οφείλεται στις μεγάλες πολιτιστικές μετακινήσεις που άρχισαν πριν από 500 χρόνια, καθώς ο αποικισμός διέδωσε έναν μικρό αριθμό γλωσσών σε όλο τον κόσμο.

Όταν μια κουλτούρα αφομοιώνει μιαν άλλη, η ακολουθία των γεγονότων που επηρεάζουν μια γλώσσα που βρίσκεται σε κίνδυνο χαρακτηρίζεται από τρία κυρίως στάδια. Το πρώτο είναι η έντονη πίεση που ασκείται στους «κατακτημένους» να μιλήσουν την κυριαρχούσα γλώσσα. Το δεύτερο αφορά μια περίοδο, κατά την οποία οι πολίτες μιλούν δύο γλώσσες: γίνονται όλο και περισσότερο κάτοχοι της νέας γλώσσας, αλλά εξακολουθούν να μιλούν επαρκώς και τη δική τους. Συχνά η χρήση και των δύο γλωσσών αρχίζει να παρακμάζει, με την παλαιά γλώσσα να παραχωρεί τη θέση της στη νέα. Αυτό οδηγεί στο τρίτο στάδιο, στο οποίο οι νεότερες γενιές παύουν να χρησιμοποιούν τη «γλώσσα των προγόνων» τους, βρίσκοντάς την άνευ νοήματος. Αυτή η απαξίωση ενισχύεται με ένα αίσθημα ντροπής για τη μητρική γλώσσα, τόσο εκ μέρους των γονέων όσο και εκ μέρους των παιδιών. Οι οικογένειες, που συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την «παλαιά» γλώσσα, έρχεται κάποια στιγμή που την μιλούν μόνο μεταξύ τους, μετατρέποντάς την σε «οικογενειακή διάλεκτο», καθώς περιορίζεται όλο και περισσότερο ο περίγυρος αυτών που μιλούν την ίδια γλώσσα. Στο διάστημα μίας και μόνο γενιάς, η χρήση δύο γλωσσών σε μια οικογένεια μετατρέπεται σε ενσυνείδητο περιορισμό της μητρικής γλώσσας και στη συνέχεια στην τελική εξαφάνισή της. Δύο γενιές αργότερα, η κοινή αντίδραση των μελών της παλαιάς κοινότητας είναι «αν η γενιά των παππούδων μας δεν είχε...». Η πρώτη γενιά δεν ενδιαφέρεται τόσο για την χαμένη γλώσσα, καθώς τα μέλη της εξακολουθούν να μοχθούν για την καθιέρωσή τους στη νέα κοι-

νότητα. Τα παιδιά τους, απαλλαγμένα από την ανασφάλεια της καθημερινότητας και σε καλύτερη οικονομική κατάσταση, είναι αυτά που αρχίζουν να αναρωτιούνται για την χαμένη κληρονομιά. Η παλιά γλώσσα, κάποτε αιτία ντροπής, αποκτά ξανά το χαρακτήρα πολιτισμικής ταυτότητας και υπερηφάνειας. Αλλά αν η γλώσσα έχει χαθεί, τίποτα δεν θα τη φέρει πίσω.

Από τον ημερήσιο Τύπο

40

1. Ποιοι λόγοι οδηγούν μια διάλεκτο στο θάνατο; Απαντήστε λαμβάνοντας υπόψη σας και το άρθρο της Εύας Καραμανώλη.
2. Ένας από τους λόγους εξαφάνισης μιας διαλέκτου είναι η πολιτισμική αφομοίωση. Από ποια στάδια χαρακτηρίζεται η ακολουθία των γεγονότων που επηρεάζουν μια γλώσσα, η οποία διατρέχει κίνδυνο εξαφάνισης;
3. Πότε και γιατί μια διάλεκτος που έχει χαθεί επανέρχεται ως στοιχείο ταυτότητας στη συνείδηση των ανθρώπων;

TIME / phot. William Coupon

Η αξία του διαλόγου

Με όλο που ο διάλογος είναι στον άνθρωπο μια φυσική ανάγκη, της ίδιας ζωτικής σημασίας για το πνεύμα όπως η αναπνοή για το σώμα, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η σύνεση επιβάλλει την οριστική διακοπή, το τέλος του. Τότε αισθανόμαστε ότι έχουμε φτάσει στο απροχώρητο και πρέπει αμέσως ν' αλλάξουμε θέμα ή να αναζητήσουμε άλλο συνομιλητή. Γιατί; - Ολοφάνερα γιατί καταλαβαίνουμε ότι ο τρόπος να συνεννοηθούμε, να συναντηθούμε με τον αντιλέγοντα δεν υπάρχει, και εάν συνεχίσουμε την αντιδικία, ο διάλογός μας θα μετατραπεί σε διένεξη με απρόβλεπτες συνέπειες.

Το φαινόμενο αξίζει μεγαλύτερη διερεύνηση.

Το «διαλέγεσθαι» (κατά μian ωραία ανακάλυψη κορυφαίων σοφών της ελληνικής αρχαιότητας) είναι αρχή του σύμπαντος, θεμελιωμένη στη σύσταση του κόσμου, και ταυτόχρονα νόμος του πνεύματος που καθρεφτίζει τη δομή του. Στη Φύση τα εναντία: το πλήρες και το κενό, η κίνηση και η ακινησία, το φως και το σκοτάδι κ.ο.κ. αναζητούνται και έλκονται αμοιβαία για να σμίξουν, και πάλι να διαχωριστούν και να συγκρουστούν. Αυτός ο δυναμικός διχασμός που τείνει προς τη συναίρεση και όταν τη φτάσει την εγκαταλείπει για να συνεχιστεί η δημιουργική διαμάχη, είναι και της δομής του πνεύματος εικόνα. Όταν ψηλαφούμε την επιφάνεια ενός ζητήματος ή όταν προσπαθούμε να εισχωρήσαμε στο βάθος του, «κουβεντιάζουμε» με τον εαυτό μας αναλύοντας ένα-ένα τα ευρήματά μας, και τότε στεκόμαστε σε μian ερμηνεία, τότε την αποσύρομε για να την αντικαταστήσουμε με μian άλλη πιθανότερη, πληρέστερη, ισχυρότερη. Αν μάλιστα η «κουβέντα» μας γίνεται μ' έναν ομότεχνο που έχει τα ίδια με μας διαφέροντα και την ίδια επιμονή να φτάσει στην άκρη του θέματος, ο διάλογος μαζί του είναι ανεκτίμητος: ανοίγει περισσότερο και φωτίζει το δρόμο της έρευνας και επισημαίνοντας τις δυσχέρειες μάς οδηγεί ταχύτερα και ασφαλέστερα στη ζητούμενη λύση, όπου μόνοι μας θα φτάναμε πολύ αργά ή δεν θα φτάναμε ποτέ.

Έτσι μεθοδεύεται στις επιστήμες η προσπάθεια της αλήθειας: με τον πολλαπλασιασμό και την ανάφλεξη των αποριών, με τη διαρκή ανανέωση του προβλήματος. Αν καλοεξετάσουμε τα πράγματα, θα βεβαιωθούμε ότι για το εν εγρηγόρσει πνεύμα δεν υπάρχουν λύσεις ανέκκλητες,¹ τελικές, παρά μόνο προσωρινές αναπαύσεις, μικρά διαλείμματα σε μia πορεία που προχωρεί όχι ίσια και ομαλά, αλλά περίπλοκα και ανώμαλα, με «θέσεις» και «αντιθέσεις», «καταφάσεις» και «αρνήσεις», «παραδοχές» και «απορρίψεις» – προς ένα ιδεατό τέρμα, απομακρυσμένο όσο το πλησιάζουμε, σαν τις ψευδαισθητικές παραστάσεις των οδοιπόρων της ερήμου. Λογικά μόνο η κίνηση αυτή η αδιάκοπη, από το «έτερον» προς το «αυτό», και πάλι από το «αυτό»

¹ ανέκκλητος: που δεν μπορεί να ανακληθεί, τελικός

προς το «έτερον» είναι παραγωγική. Με τον αντί-λογο ο νους προωθείται προς νέα ευρήματα, ή διασκελίζοντας τα εμπόδια που του αντιστέκονται, ή διευρύνοντας τις έννοιές του για να συμπεριλάβει τα στοιχεία που έχουν μείνει έξω από την περίμετρο των σχηματισμών του. Αλλά και ψυχολογικά τίποτα δεν ενεργεί διεγερτικά και δεν τροφοδοτεί τη σκέψη όσο η διαφωνία. Όταν ο άλλος δεν προβάλλει διαλεκτικά αντίσταση στη γνώμη που διατυπώνουμε και εύκολα συμφωνεί μαζί μας, δεν κερδίζουμε τίποτα: απεναντίας χάνουμε, γιατί και αν ακόμη βρισκόμαστε στο σωστό δρόμο, βλέπουμε μόνο τη γραμμή που έχουμε χαράξει και δεν παρατηρούμε ούτε δεξιά ούτε αριστερά, οπότε το θήραμα – η «αλήθεια»– μπορεί να κρύβεται κάπου εκεί και μεις ανύποπτοι το προσπερνούμε. Αντίθετα, η αντίρρηση, όταν βρίσκει το στόχο, είναι (έστω και αν προσποιούμαστε ότι δεν της δίνουμε σημασία) κεντρί «διαρρείας», που δεν μας αφήνει να ησυχάσουμε στα αποκτημένα, αλλά μας παρακινεί να τα συμπληρώσουμε και να τα διευκρινίσουμε, ή να τα τροποποιήσουμε και να τα στερεώσουμε –ακόμη και να τα εγκαταλείψουμε, για να απαλλαγεί το πνεύμα μας από τις ιδιοκατασκευάστες δεσμεύσεις του και έτσι να κινηθεί ελεύθερα προς ευτυχέστερες λύσεις.

Οι ωφέλειες λοιπόν του διαλόγου (του γνήσιου διαλόγου που αναπτύσσεται κοχλιωτά με τον προωθητικό ανταγωνισμό θέσης και αντίθεσης) είναι πολλαπλές και αναμφισβήτητες. Και όμως, είπαμε, υπάρχουν περιπτώσεις όπου είναι άχρηστος και επιζήμιος. Ποιες;

Πρώτα, η δυσάρεστη κατάσταση που δημιουργείται όταν αυτός που αντιλέγει δεν βρίσκεται στο ίδιο πνευματικό επίπεδο με μας και (παρά την προσπάθεια ίσως που κάνει να παρακολουθήσει το λογικό ξετύλιγμα των σκέψεων) δεν κατορθώνει να συλλάβει και να εκτιμήσει σωστά το νόημα των επιχειρημάτων μας, όχι από κακή πρόθεση αλλά από άγνοια ή αγροικία.² Εκθέτομε λ.χ. μια θεωρία της Οικονομικής επιστήμης ότι ο «φρόνιμος» πληθωρισμός, που θερμαίνει με πιστώσεις την παραγωγή αλλά δεν χάνει τον έλεγχο των τιμών, είναι ορθή νομισματική πολιτική. Και διατυπώνουμε τις θεωρητικές επιφυλάξεις ή τις ανησυχίες μας από την πρακτική εφαρμογή του συστήματος τούτου στον δικό μας οικονομικοπολιτικό χώρο. Αίφνης αντιλέγει ένας συνδαιτημόνας και η συζήτηση αρχίζει σε τόνο ζωηρό. Δίχως όμως και να προχωρεί, επειδή ο άλλος δεν έχει τον απαιτούμενο πνευματικό οπλισμό να την κάνει, με τις αντιρρήσεις του, παραγωγική ή και απλώς διαφωτιστική. Γίνεται τότε φανερό ότι ο διάλογος είναι ανώφελος, και εάν δεν έχουμε άλλους λόγους να τον συνεχίσουμε (από αβρότητα π.χ. ή από διάθεση σκωπτική –για να «παίζουμε» δηλαδή με τον αντίδικο όπως η γάτα με το ποντίκι) το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι να τον σταματήσουμε.

Δεύτερη θα αναφέρω την περίπτωση όπου, ύστερ' από τους πρώτους κιόλας διαξιφισμούς με τον αντιφρονούντα, ανακαλύπτουμε ότι, εξαιτίας της διαφορετικής αγωγής και των ασύμπτωτων φραστικών μας έξεων, με

² αγροικία: έλλειψη καλλιέργειας, μόρφωσης

τις ίδιες λέξεις ο καθένας μας εννοεί άλλα πράγματα, και έτσι γεννιέται μοιραία, αναπότρεπτα η αμοιβαία παρεξήγηση των λεγομένων μας. Προϋπόθεση του διαλόγου είναι η κοινή γλώσσα: χωρίς αυτήν, το κάθε πρόσωπο μονολογεί – ακούει, αλλά δεν καταλαβαίνει το άλλο. Δεν φτάνει όμως να μιλούμε και οι δύο ελληνικά ή αγγλικά, για να συνεννοηθούμε απάνω σε ένα θέμα που απαιτεί σοβαρή αντιμετώπιση. Πρέπει, μέσα στη γλώσσα που μιλούμε, να έχουμε παραδεχτεί και να μεταχειριζόμαστε σταθερά την ίδια «συμβολική», να δίνουμε δηλαδή στις λέξεις-έννοιες το ίδιο περιεχόμενο και να τις συντάσσουμε γραμματικά-λογικά σύμφωνα με τους ίδιους απaráβατους νόμους. Διαφορετικά, δεν καταλαβαίνει ο ένας τον άλλο και ματαιοπονούμε, εάν επιμένουμε με τη συζήτηση να ανακαλύψουμε πού συμφωνούμε και πού διαφωνούμε. Εάν λ.χ. είμαστε και οι δύο επιστήμονες και πρόκειται, σε ιδιωτικό ή δημόσιο διάλογο, να ξεκαθαρίσουμε τις ιδέες μας απάνω σ' ένα επίμαχο θέμα, όπως είναι η έννοια της φυσικής νομοτέλειας έπειτα από τη θεωρία των Κβάντα, πρέπει να έχουμε και οι δύο εκπαιδευτεί στην ορολογία και στους φραστικούς κανόνες της σύγχρονης Φυσικής και όταν στη συζήτησή μας μεταχειριζόμαστε τα καθιερωμένα στο «Λεξικό» και στη «Γραμματική» της σύμβολα, να εννοούμε και να εκφράζουμε πάντοτε τις ίδιες και οι δύο μας σκέψεις. Εάν κατά την ανάπτυξη των απόψεών μας ανακαλύψουμε (και αυτό δεν συμβαίνει τόσο σπάνια όσο νομίζουμε) ότι στου καθενός τη «γλώσσα» οι λέξεις: συνεχές και ασυνέχεια, χρόνος και κίνηση, νόμος και στατιστικός λογισμός, απροσδιοριστία και συμπληρωματικότητα κ.ο.κ. ούτε το ίδιο πράγμα σημαίνουν ούτε συντάσσονται κατά τον ίδιο λογικό κώδικα, επομένως τρόπος να συνεννοηθούμε δεν υπάρχει, πρέπει να διακόψουμε το γρηγορότερο το διάλογο: διαφορετικά θα πέσομε σε πλήρη σύγχυση.

Θα εκθέσω και μια τρίτη ακόμη περίπτωση (περιορίζομαι στις σπουδαιότερες) που είναι η πιο συνηθισμένη στην καθημερινή ζωή. Σ' αυτήν ο διάλογος αρρωσταίνει από αλληπάλληλες παρεμβολές στοιχείων όχι απλώς ξένων, αλλά αυτόχρημα³ εχθρικών προς την ομαλή λειτουργία της διάνοιας, με αποτέλεσμα να χάσει κάθε ίχνος γονιμότητας, ν' αρχίσει να περιστρέφεται χωρίς διέξοδο γύρω από το ίδιο σημείο, και, όπως η βίδα που άνοιξε πολύ μεγάλη τρύπα δεν πιάνει πια και αχρηστεύεται, ή όπως ο τροχός που στριφογυρίζει στην ίδια θέση δεν προχωρεί αλλά ανάβει και φθείρεται, έτσι κι' αυτός αποσυντίθεται σε αυτοεπαναλαμβανόμενους μονολόγους που μετατρέπουν τη συζήτηση σε ανιαρή λογοκοπία και σε διαμάχη λογικής αυτοκαταστροφής... Τα νοσογόνα στοιχεία είναι εδώ οι προλήψεις και τα πάθη που τρέφονται από μίση και συμφέροντα και γεννούν (μαζί με τις άλλες, τις αγιάτρευτες συχνά κοινωνικές πληγές) το πείσμα και τη μισαλλοδοξία, τη μικρόνοια και το φανατισμό.

Πού και πώς δρουν υπονομεύοντας την πνευματική υγεία του ανθρώπου

³ αυτόχρημα: πράγματι, ακριβώς

αυτά τα ψυχικά βακτηρίδια, το ξέρομε από τις διενέξεις μας απάνω σε «φλέγοντα» θέματα της πολιτικής, ακόμα και της θρησκευτικής ζωής. Στους χρόνους μας (όπου θριαμβεύει η σοφιστεία και η υποκρισία) αποκαλούμε αυτή την κονταρομαχία (που δυστυχώς δεν είναι μόνο θεαματική) «μάχη των ιδεολογιών». Και πολλοί τη βρίσκουν φυσική και αναπόφευκτη, αφού κοντά στις άλλες υπάρχει και μια «αλήθεια προοπτικής» που διαφέρει από κλίμα σε κλίμα, εποχή σε εποχή, τάξη σε τάξη, σύστημα σε σύστημα, ιδιοσυγκρασία σε ιδιοσυγκρασία κ.ο.κ. Σε τέτοιες περιπτώσεις έχομε –λέγουν– ασύμπτωτες οπτικές γωνίες και δεν είναι δυνατόν να γίνει ζύγισμα σωστό, γιατί λείπουν τα κοινά σταθμά, όπως λ.χ. συμβαίνει όταν εμένα μου αρέσει το πορτοκάλι και σε σας αρέσει το μήλο, εγώ προτιμώ ένα σοβαρό μυθιστόρημα από ένα διασκεδαστικό φιλμ, ενώ εσείς βάζετε πιο ψηλά τον κινηματογράφο από τη λογοτεχνία κτλ. Αλλά εδώ δεν μιλούμε για διαφορές γούστου ή έξεων που ανάμεσα σε ανθρώπους καλής ανατροφής λύνονται συνήθως ειρηνικά, με την αμοιβαία αναγνώριση και ανοχή των προσωπικών παραλλαγών, αλλά για μια βαριάν αρρώστια του διαλόγου ως μέσου πρόσφορου και αποτελεσματικού στην πρόοδο της γνώσης, αρρώστια που παρουσιάζει πολύ «θορυβώδη συμπτώματα», καθώς συνηθίζουν να τα ονομάζουν οι γιατροί. Στην περίπτωση αυτή ο λόγος χάνει τον έλεγχο των πράξεών του, μαίνεται, δεν είναι σε θέση να κάνει πολύπλοκους συσχετισμούς και λεπτές διακρίσεις, αποφαίνεται μονοκόμματα και ανεπιφύλακτα: δύο τα χρώματα «άσπρο» και «μαύρο», «το άσπρο από δω, το μαύρο από κει», «το μαύρο από δω, το άσπρο από κει», και πάντοτε η επωδός του τυφλού πάθους: «όποιος δεν είναι μαζί μας είναι εναντίον μας».

Ο αναγνώστης εύκολα θα βρει τα δικά του παραδείγματα. Εγώ θα του θυμίσω πόσο συχνά στους κοινωνικούς μας κύκλους ηλεκτρίζεται η ατμόσφαιρα, όταν από κάποιον απρόσεχτο συνδαιτημόνα έρχεται λ.χ. στη μέση το πολύκροτο γλωσσικό μας ζήτημα και στην σκηνή βρίσκεται κάποιος γνωστός πρωταγωνιστής. Οι παρατάξεις σχηματίζονται αμέσως και το πολεμικό μένος ανάβει. Τέτοιες ώρες η στοιχειώδης φρόνηση υπαγορεύει την άμεση διακοπή του διαλόγου, τη γρήγορη μετάβαση σε άλλα θέματα. Ο έξυπνος άνθρωπος βλέποντας τη διαμάχη από τη δική του σκοπιά, φαντάζομαι ότι θα πει τότε μέσα του το απόφθεγμα ενός πασίγνωστου ξένου θεατρικού συγγραφέα: «Όταν λένε ότι το άσπρο είναι μαύρο και το μαύρο άσπρο, είναι πολύ δύσκολο να βρει κανείς την άκρη» (Ευγένιος Ιονέσκο)⁴ –και θα σωπάσει. Τέχνη χρειάζεται για να κάνει κανείς επιδέξια και ευχάριστα ένα διάλογο. Τέχνη επίσης για να τον σταματάει εγκαίρως, όταν γίνεται άγονος και εριστικός. Ο καλός συζητητής κατέχει και τις δύο.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Το δίκαιο της πυγμής»

⁴ Ευγένιος Ιονέσκο (Eugène Ionesco): Γάλλος θεατρικός συγγραφέας του αιώνα μας, ρουμανικής καταγωγής, βασικός εκπρόσωπος του «θεάτρου του παραλόγου».

1. Γιατί νομίζετε ότι ο συγγραφέας θεωρεί το διάλογο ζωτική ανάγκη;
2. Πότε οδηγεί ένας διάλογος σε αντιδικία τους διαλεγόμενους;
3. Να απαντήσετε στα εξής:
  - α) Με ποιον τρόπο μεθοδεύεται στις επιστήμες η προσπέλαση της αλήθειας;
  - β) Πότε γίνεται ανεκτίμητος ο διάλογος και γιατί;
  - γ) Γιατί η κίνηση από το έτερον προς το «αυτό» είναι παραγωγική;
  - δ) Γιατί, όταν συμφωνεί ο άλλος, δεν υπάρχει κανένα κέρδος για τη σκέψη;
4. Ποιες προϋποθέσεις θεωρεί ο συγγραφέας απαραίτητες για να αναπτυχθεί ένας εποικοδομητικός διάλογος; Πότε γίνεται άγονος και εριστικός;
5. Να γραφεί ένας σύντομος διάλογος, όπου οι διαλεγόμενοι φτάνουν σε αδιέξοδο. Έπειτα να προσδιοριστούν οι λόγοι που οδήγησαν στο αδιέξοδο αυτό. (Αν χρειάζεται, να δοθούν κάποιες διευκρινίσεις για τα πρόσωπα που διαλέγονται).

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Μονόλογος περί διαλόγου

[...] Όλοι σήμερα μιλάνε για διάλογο, στην κυριολεξία του και μεταφορικά: στο ιδιωτικό και στο δημόσιο επίπεδο κανένας δεν βρίσκεται που να μην τον διεκδικεί και να μην εξαίρει τις αρετές του. Φτάνει έτσι ν' αναρωτιέται ο γεμάτος καλή θέληση αφελής, πώς διάβολο γίνεται σε μian εποχήν τόσο παθιασμένη για διάλογο, να συνεννοούνται τόσο λίγο οι άνθρωποι μεταξύ τους. Είναι σα να ξεχνάμε την πασίδηλη¹ ανθρώπινη διπροσωπία: Όποιος διατυμπανίζει την επιθυμία του για διάλογο, δεν θα πει και πως τον επιθυμεί· μεταμφιέζει έτσι την εγωλατρική του προσήλωση στον μονόλογο. Προτείνω τον διάλογο μπορεί να σημαίνει: γυρεύω, με πρόσχημα την συνδιάλεξη, ακροατές· έχω πεποίθηση στην ρητορική μου δεινότητα ή στην δικολαβική² μου ευελιξία και δεν μου κατοφνίζεται να εξασφαλίσω μian εύκολη νίκη· σ' αποκαλώ συνομιλητή μου αλλά σε κρατάω κάτω από την απειλή της εξουσίας μου: αν σου βαστάει, πες ό,τι πιστεύεις! Η τελευταία τούτη ποικιλία είναι η πασίγνωστη στο διεθνές επίπεδο «συνεννόηση» όπου ο ένας από τους δύο συνομιλητές εκφράζεται από «θέσεως ισχύος», όπως λένε. Ισάριθμες εκδοχές του φαινομένου κακή πίστη. Ο σύγχρονος κόσμος δεν κατορθώνει να συνεννοηθεί γιατί κάνει κατάχρηση αυτής της τακτικής. Είναι ένας κακόπιστος κόσμος. [...]

Διάλογος δεν υπάρχει (για να πούμε τ' αυτονόητα) παρά μόνον ανάμεσα σε ίσων δικαιωμάτων συνομιλητές. Όταν ο ένας κρατάει στο χέρι του τον κεραυνό κι ο άλλος βρίσκεται όρθιος, ελάχιστος σαν υπόδικος μπροστά στο βάθρο της εξουσίας, ο διάλογος, κι αν προτείνεται, είναι φενάκη.³ Ο εξουσιαστής, στην χειρότερη περίπτωση, ξεγελάει τον εαυτό του αν νομίζει πως θ' ακούσει την αλήθεια. Η θέση του άλλωστε είναι διπλά ψεύτικη: αν τύχει να βρει αντίκρυ του έναν παλαβό, έναν άνθρωπο παράτολμο, που θα του την πει, θα είναι υποχρεωμένος, για λόγους κύρους, να τον κατακεραυνώσει. Στην περίπτωση τούτη, ο ειλικρινής καταδικάζεται ως αυθάδης. Αν πάλι ο σε μειονεκτική θέση συνομιλητής το γυρίσει, για λόγους άμυνάς του, στην πονηρή κολακεία, ο σε πλεονεκτική θέση δεν θα μάθει ποτέ την αλήθεια. Δέσμιος της εξουσίας του, θα χρειαστεί τότε, για να ξέρει πού βρίσκεται –πράγμα αναγκαίο για την ασφάλειά του– να χρησιμοποιεί επαγγελματίες πληροφοριοδότες, ν' ακούει καταδότες, διαβολείς, συκοφάντες, ή, αντίθετα, κόλακες που τον ξεγελάνε, για να του φαίνονται αρεστοί. Όπου δεν υπάρχει φυσικός διάλογος, υπάρχει όργιο κατασκοπίας. [...] Ακόμα και σε καθεστώτα φιλελεύθερα, όταν ιδίως είναι «ισχυρά», ο κυβερνήτης δύσκολα μαθαίνει την αλήθεια για το λαϊκό φρόνημα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έχασε

¹ πασίδηλος: ο φανερός σε όλους, ο πολύ γνωστός

² δικολαβικός: που χρησιμοποιεί σοφιστικά επιχειρήματα, χωρίς επιστημονική βάση

³ φενάκη: περούκα, μεταφορικά: απάτη, ψευδαίσθηση

τις εκλογές του 1920, ενώ το κομματικό περιβάλλον τον διαβεβαίωνε πως θα τις κερδίσει με τρόπο θριαμβευτικό ύστερα από τόσες εθνικές νίκες.

Αυτά στο επίπεδο της εξουσίας. Έχουμε, όμως, και το ανεπίσημο επίπεδο, όχι το ιδιωτικό, αλλά το δημόσιο! Διάλογος ιδεολογικός, διάλογος διαπραγματευτικός, διάλογος πνευματικός, άλλα ακόμα τέτοια. Καμία εποχή δεν έχει οργανώσει τόσους διάλογους όσους η δική μας. Είναι μια έμμεση ομολογία πόσο δύσκολο το βρίσκει να συνεννοηθεί. Αν εξαιρέσουμε τους ανεγνωρισμένα περιττούς διάλογους, που γίνονται για λόγους διακοσμητικούς, ελαφρούς, αργόσχολους (εννιά στα δέκα συνέδρια, «σεμινάρια» κτλ.), οι άλλοι έχουν σκοπό να προβάλουν πανηγυρικά οι ομιλητές τις ιδεολογικές τους θέσεις, χωρίς καμιά διάθεση να διαφωτιστούν ή να τις ελέγξουν. Διάλογοι διαφημιστικοί δογμάτων, προορισμένοι να πείσουν εκείνους που δεν χρειάζεται να πειστούν, τους οπαδούς τους, σκληραίνουν παρά που απαλύνουν το διάχυτο κλίμα της διαφωνίας. Ο κόσμος μας εμφανίζεται γεμάτος καλή θέληση κι αδυναμία να ομονοήσει. Φτάνει κανένας ν' αναρωτιέται αν πρόκειται για ζήτημα χρόνου, αν δηλαδή βρισκόμαστε ακόμα σ' ανωριμότητα, ή αν αντιμετωπίζουμε έτσι κάποια οργανική αδυναμία κι ατέλεια του ανθρώπινου γένους.

Η ζωή εμφανίζεται ως πεδίο διαμάχης. Χωρίς αυτόν της τον αντιθετικό χαρακτήρα, που ορίζει τον συστατικό δυναμισμό της, θα έφτανε στη αυτο-ανάρτηση. Ο διάλογος είναι μια ειρηνική προστριβή, συμφωνημένα πλαισιωμένη, περιορισμένη από μερικούς θετούς κανόνες, καθώς μια αθλοπαιδιά. Αν παραβώ τους κανόνες του ποδοσφαίρου, αυτό που θα διεξαχθεί στο γήπεδο δεν θα είναι πια ποδοσφαιρική συνάντηση, θα είναι συμφυρμός και συμπλοκή άμορφη, πρωτόγονη, χωρίς το παρα-αισθητικό ενδιαφέρον της αθλοπαιδιάς. Αλλά η αθλοπαιδιά δεν αποβλέπει σε τίποτα πέρα από τον εαυτό της, δεν είναι μέσο, είναι σκοπός. Ο διάλογος εμφανίζεται ως μέσο: Θέλω, με μέσο τον διάλογο, να φτάσω κάπου, σε κάτι που τον υπερβαίνει: σε μια συνεννόηση των ανθρώπων μεταξύ τους, ή, πολύ περισσότερο, στην από κοινού αποκάλυψη κάποιας αλήθειας. Εδώ είναι που ορθώνεται το αντικειμενικό ερώτημα για την ορθότητα του διαλόγου. Κι εδώ είναι που διαγράφεται η διαφορά του από την διαλεκτική. Η διαλεκτική είναι πρόβαση,⁴ αλλιώς δεν είναι τίποτα. Ο διάλογος, πρώτο στοιχείο της διαλεκτικής στην αρχαία της σημασία, αλλά και μέσο ενανθρωπισμού της στην νεώτερη, ξεχωρίζει την περιοχή της φυσικής διαλεκτικής από της ανθρώπινης. Αν είμαστε μόνον όργανα μιας διαλεκτικής κι όχι φορείς της, τότε το οντολογικό πρόβλημα τίθεται διαφορετικά: Πλαστήκαμε για να συνεννοούμαστε μόνο στο βασικό, στο χαμηλότερο επίπεδο, εκεί όπου η λαλιά είναι κενολογία: Το θέατρο του παραλόγου επιβραβεύεται, γιατί το πρόσεξε αυτό και το υπογράμμισε.

⁴ πρόβαση: τρόπος για να προχωρούν τα πράγματα, μέσα από τη σύγκρουση, και την επικράτηση του κάθε φορά ισχυρότερου

Σε κάπως υψηλότερο επίπεδο, ο διάλογος αρχίζει να γίνεται «διάλογος κουφών». Άρα κλήρος μας η μοναξιά. Στο κάπως προηγμένο στάδιο όπου έχουμε φτάσει, ή στο κάπως διδαγμένο από μακριά πείρα, ανακαλύπτουμε, ξαφνικά, αυτή την συγκλονιστική πραγματικότητα. Ως τώρα νομίζαμε πως γεννιόμαστε μόνοι και πεθαίνουμε μόνοι. Όταν λέμε πως συνεννοούμαστε, εννοούμε πως συμπλέουμε πάνω σε χωριστά μονόξυλα, μέσα σ' έναν ωκεανό δίχως όρια. Συνεννοούμαστε αλληλοπαρεξηγούμενοι –αυτός είναι ο καλοπροαίρετος διάλογός μας.

48

Δεν επιτρέπεται να θεωρήσουμε το αίσθημα τούτο απόληξη. Κανένας μας δεν έχει το δικαίωμα να προεξοφλήσει το μέλλον. Διαλεγόμαστε και θα διαλεγόμαστε επίμονα, ασταμάτητα, γιατί αυτό μας είναι ανάγκη ζωτικής, συστατικό μας πάθος. Ο πλησίον δεν είναι μόνο Κόλαση, όπως το έχει πει ο Σάρτρ, είναι και Παράδεισος: ο μόνος μας απτός Παράδεισος. Ποιος ποτέ φαντάστηκε τον Παράδεισο σαν ερημιά, δίχως συγκατοίκους; Αρμονική κατανομή φυσικού κι ανθρώπινου στοιχείου ορίζει το παραδεισιακό μας όραμα, κι αυτό δεν είναι τυχαίο: Ξεκινάει από τα βάθη της συλλογικής μνήμης, τότε που η Φύση δεν ήταν καταργημένη από τον άνθρωπο, αλλά εμψυχωμένη από την διακριτική του παρουσία.

Άθλημα που μας έχει προταθεί ο διάλογος, θα εμπνέει πάντοτε κάθε ευγενική προσπάθεια να ξεπεραστεί η φυλάκιση μέσα στον εαυτό μας.

Άγγελος Τερζάκης

«Κρίση και έλεγχος της εποχής μας»

1. Πώς εξηγεί ο συγγραφέας την αντίφαση ανάμεσα στη διακηρυγμένη θέληση για διάλογο και στην πρακτική αναίρεσή του στις μέρες μας;
2. Ποια είναι η κατευθυντήρια ιδέα της β' παραγράφου του κειμένου, ποια η μέθοδος ανάπτυξής της και με ποιο τρόπο κλείνει ο συγγραφέας την παράγραφο;
3. Γιατί οι φορείς της εξουσίας, και μάλιστα της αυταρχικής, αποκόπτονται εύκολα από την αλήθεια;
4. Ποια θέληση δείχνει αλλά και ποια αδυναμία φανερώνει –και γιατί– ο ζήλος της εποχής μας για την οργάνωση δημόσιων διαλόγων, σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα;
5. Ποιο βασικό χαρακτηριστικό της ζωής, σύμφωνα με το συγγραφέα, θεσμοποιεί ο διάλογος στα πλαίσια της ανθρώπινης κοινωνίας; Από την άποψη αυτή, σε τι διαφέρει από τη διαλεκτική; Γιατί, αν παραμείνει στο επίπεδο της φυσικής διαλεκτικής, πρέπει να παραδεχτούμε πως μοίρα μας είναι η μοναξιά;
6. Πώς βλέπει το μέλλον του διαλόγου ο συγγραφέας κλείνοντας το δοκίμιό του; Αισιόδοξα ή απαισιόδοξα; Συμφωνείτε μαζί του; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ

Σάββατο, 20 Ιουνίου 1942

Είναι πολλές μέρες που δεν έχω πια γράψει τίποτα· έπρεπε να σκεφτώ μια για πάντα τι σημαίνει ένα ημερολόγιο. Είναι για μένα ένα εντελώς μοναδικό συναίσθημα να εκφράζω τις σκέψεις μου, όχι μόνο γιατί δεν έχω ακόμα γράψει, αλλά γιατί μου φαίνεται πως αργότερα, ούτε 'γω ούτε οποιοσδήποτε άλλος θα ενδιαφερόταν για τις εκμυστηρεύσεις μιας μαθήτριας δεκατριών χρόνων. Στο κάτω κάτω, δεν έχει και καμιά σπουδαιότητα. Επιθυμώ να γράψω και, πολύ περισσότερο ακόμη, να βυθομετρήσω την καρδιά μου σχετικά με κάθε λογής πράγματα.

«Το χαρτί είναι πιο υπομονετικό από τους ανθρώπους». Αυτό το γνωμικό μου ήρθε στο νου, όταν μια μελαγχολική μέρα, με το κεφάλι στηριγμένο στα χέρια, παιδεύομαι να πάρω απόφαση: να βγω ή να μείνω σπίτι μου. Ναι, πραγματικά, το χαρτί είναι υπομονετικό και, καθώς υποθέτω ότι κανείς δε θα ενδιαφερθεί γι' αυτό το χαρτόδετο τετράδιο που φέρει τον αξιοπρεπή τίτλο «Ημερολόγιο», δεν έχω καμιά πρόθεση να το δώσω ποτέ να διαβαστεί, εκτός αν συναντήσω στη ζωή μου το Φίλο ή τη Φίλη στους οποίους θα το δείξω. Και νά με που έφτασα στο ξεκίνημα, στην ιδέα ν' αρχίσω ένα ημερολόγιο. Το κάνω γιατί δεν έχω μια πραγματική φίλη.

Για να γίνω σαφέστερη, έχω ανάγκη να εξηγηθώ. Κανείς δε θα θελήσει να πιστέψει ότι ένα κορίτσι δεκατριών χρόνων βρίσκεται μόνο στον κόσμο. Εξάλλου, αυτό δεν είναι εντελώς αληθινό· έχω γονείς που τους αγαπώ πολύ και μια αδελφή δεκάξι χρόνων· έχω τριάντα συμμαθητές και συμμαθήτριες, κι ανάμεσά τους μερικές, ας πούμε, φίλες· έχω θαυμαστές με το τσουβάλι, που με παρακολουθούν με το βλέμμα, ενώ, στην τάξη, εκείνοι που δεν κάθονται σε καλή θέση ώστε να με βλέπουν, προσπαθούν να συλλάβουν την εικόνα μου με τη βοήθεια ενός μικρού καθρέφτη τσέπης. Έχω οικογένεια, αξιαγάπητους θείους και θείες, ευχάριστο σπίτι –όχι δε μου λείπει φαινομενικά τίποτα, εκτός από τη Φίλη. Με τις συμμαθήτριάς μου απλώς διασκεδάζω, τίποτε περισσότερο. Δεν καταφέρνω ποτέ να μιλήσω μαζί τους για άλλο πράγμα εκτός από κοινοτοπίες, ακόμη ούτε καν με μια από τις φίλες μου, γιατί μας είναι αδύνατον ν' αποκτήσουμε στενότερη επαφή –εκεί είναι ο κόμπος. Όπως κι αν έχει, βρίσκομαι μπροστά σ' ένα τετελεσμένο γεγονός, κι είναι κρίμα να μην μπορώ να το αγνοήσω.

Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος που γεννήθηκε αυτό το Ημερολόγιο. Για να πλάσω καλύτερα την εικόνα μιας φίλης που τόσον καιρό περίμενα· δε θέλω να περιοριστώ σε απλά γεγονότα, όπως κάνουν τόσοι άλλοι, αλλά επιθυμώ τούτο το Ημερολόγιο να προσωποποιήσει τη Φίλη. Και τη Φίλη αυτή θα την ονομάσω Κίτυ.

Η Κίτυ αγνοεί ακόμη τα πάντα για μένα. Πρέπει λοιπόν να διηγηθώ με συντομία την ιστορία της ζωής μου. Ο πατέρας μου ήταν κιόλας τριάντα

έξι χρονών όταν παντρεύτηκε τη μητέρα μου, που ήταν είκοσι πέντε. Η αδελφή μου Μαργκότ γεννήθηκε το 1926 στη Φραγκφούρτη του Μάιν. Κι εγώ, στις 12 Ιουνίου 1929. Όντας Εβραίοι εκατό τοις εκατό, μεταναστεύσαμε στην Ολλανδία στα 1923, όπου ο πατέρας μου διορίστηκε διευθυντής της Τράβις Ν.Β., μιας εταιρίας συνεταιρικής της Κόλεν & Σία, στο Άμστερνταμ. Οι δυο εταιρίες στεγάζονταν στον ίδιο κτίριο.

Βέβαια, η ζωή μας δεν ήταν δίχως συγκινήσεις, γιατί τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς μας είχαν μπλεξίματα εξαιτίας των χιτλερικών μέτρων εναντίον των Εβραίων. Ύστερ' από τις διώξεις του 1938, δύο θείοι μου, από την πλευρά της μητέρας μου, έφυγαν κρυφά κι έφτασαν σώοι και ασφαλείς στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η γιαγιά μου, εβδομήντα τριών χρονών τότε, ήρθε να μείνει μαζί μας. Μετά το 1940, οι καλές μας μέρες άρχισαν να παίρνουν γοργά τέλος: πρώτα ο πόλεμος, έπειτα η συνθηκολόγηση και η εισβολή των Γερμανών μάς έφεραν την αθλιότητα. Τα μέτρα εναντίον των Εβραίων παίρνονται το ένα πάνω στ' άλλο. Οι Εβραίοι υποχρεώνονται να φορούν το κίτρινο αστέρι και να παραδώσουν τα ποδήλατά τους. Τους απαγορεύεται ν' ανεβαίνουν στα τραμ και να οδηγούν αυτοκίνητο. Είναι υποχρεωμένοι να κάνουν τις αγορές τους αποκλειστικά σε μαγαζιά σημαδεμένα με την επιγραφή «Εβραϊκό κατάστημα», και μόνο από τις τρεις έως τις πέντε το απόγευμα. Απαγορεύεται στους Εβραίους να βγαίνουν μετά τις οχτώ το βράδυ, ακόμη και στους κήπους τους, ή να βγαίνουν σε φίλους τους. Απαγορεύεται στους Εβραίους να πηγαίνουν στο θέατρο, στον κινηματογράφο ή σε οποιοδήποτε άλλο μέρος ψυχαγωγίας. Απαγορεύεται στους Εβραίους να καταγίνονται με οποιοδήποτε δημόσιο σπορ: απαγορεύεται να πλησιάζουν στην πισίνα, στο γήπεδο του τένις και του χόκεϊ ή σε άλλους τόπους αθλητικών εκδηλώσεων. Απαγορεύεται στους Εβραίους να συναναστρέφονται με χριστιανούς. Οι Εβραίοι είναι υποχρεωμένοι να πηγαίνουν στα εβραϊκά σχολεία, κι ένα σωρό άλλοι τέτοιοι περιορισμοί...

Μην κάνοντας τούτο και μην κάνοντας εκείνο, η ζωή μας συνέχισε να κυλά χωρίς περιεχόμενο. Η Ζόπι μού λέει πάντα: «Δεν τολμώ να κάνω τίποτε από φόβο μήπως κάνω κάτι απαγορευμένο». Η ελευθερία μας έχει περιοριστεί πάρα πολύ· ωστόσο η ζωή είναι ακόμη υποφερτή.

Η γιαγιά πέθανε το Γενάρη του 1942. Κανείς δεν ξέρει πόσο τη σκέφτομαι και πόσο την αγαπώ ακόμη. Ήμουν στο σχολείο Μοντεσόρι από το νηπιαγωγείο, δηλαδή από το 1934. Στην έκτη τάξη είχα δασκάλα τη διευθύντρια, κυρία Κ. Στο τέλος του χρόνου είχαμε σπαρακτικούς αποχαιρετισμούς, κλάψαμε κι οι δύο. Στα 1941 η αδελφή μου Μαργκότ κι εγώ μπήκαμε στο εβραϊκό λύκειο.

Η μικρή μας τετραμελής οικογένεια δεν έχει ακόμη πολλούς λόγους να παραπονιέται, και νά με που έφτασα στη σημερινή ημερομηνία.

Άννα Φρανκ
«Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ»
Απόδοση: Γ. Θωμόπουλος

1. Να σχολιάσετε το ύφος και τη γλώσσα του κειμένου. Ποια εξωτερικά στοιχεία του κειμένου προσδιορίζουν το είδος του; Σε ποιον απευθύνεται η Άννα Φρανκ και για ποιο σκοπό;
2. Το κείμενο αναφέρεται μόνο σε προσωπικά θέματα ή και σε γενικότερα προβλήματα της εποχής, κατά την οποία γράφεται; Νομίζετε ότι προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη, και γιατί;

Η κατάκτηση του ανώφελου

Οι πρώτοι Έλληνες που πάτησαν στην κορυφή του υψηλότερου βουνού της παγωμένης ηπείρου επέστρεψαν μετά τον άθλο τους και μας διηγούνται τις εμπειρίες τους.

Η εξαμελής ελληνική ορειβατική ομάδα –Μιχάλης Τσουκιάς, Νίκος Λύκος, Αλέκος Τσιλογιώργης, Θόδωρος Παπαγιάννης, Χρήστος Λαμπρής και Θεόδωρος Φάτσης– κατανάλωσε έξι εβδομάδες στην αποστολή που είχε στόχο την «κατάκτηση» της υψηλότερης κορυφής στην παγωμένη Ανταρκτική. Την εξέλιξη του εν λόγω παράτολμου οδοιπορικού μπορούσε να παρακολουθήσει οιοσδήποτε χρήστης του Διαδικτύου, εφόσον επισκεπτόταν την ηλεκτρονική διεύθυνση www.lykos.gr. Πιο αναλυτικά, η ελληνική αποστολή πραγματοποίησε περί τις 10 τηλεφωνικές ανταποκρίσεις, ενώ έστειλε και τρία e-mail. Ιδού οι σχετικές απομαγνητοφωνήσεις:

17.11.99

Η δεύτερη ημέρα προετοιμασίας στο πάρκο Torres del Payne

(Απομαγνητοφώνηση της πρώτης τηλεφωνικής ανταπόκρισης στη 1.16 μ.μ., ώρα Ελλάδας)

Καλημέρα από την ελληνική αποστολή στην Ανταρκτική. Είμαστε στη μακρινή Παταγωνία, στο ορεινό συγκρότημα του Torres del Payne. Περπατάμε τη δεύτερη ημέρα πεζοπορίας, είναι το πρόγραμμα εξοικείωσης και προπόνησης. Ο καιρός είναι ομιχλώδης με δυνατούς ανέμους και βροχή, αλλά είμαστε όλοι πολύ καλά, σε πολύ καλή ψυχική κατάσταση και συνεχίζουμε το πρόγραμμά μας όπως είχε προγραμματισθεί.

Σας χαιρετούμε. Είμαστε όλοι καλά.

30.11.99

Άφιξη στην Ανταρκτική

(Απομαγνητοφώνηση της τρίτης τηλεφωνικής ανταπόκρισης στη 1.59 μ.μ., ώρα Ελλάδας)

Φθάσαμε σήμερα το πρωί στις 6.30 π.μ. τελικά στην Ανταρκτική. Οι πρώτες εικόνες από το αεροπλάνο ήταν φαντασμαγορικές. Είχες την αίσθηση ότι προσεγγίζεις και θα προσγειωθείς σε κάποιον άλλο πλανήτη! Τελικά είναι ένας άλλος πλανήτης. Ο ορίζοντας είναι μια απέραντη θάλασσα πάγου και χιονιού. Οι συνθήκες εδώ είναι -10 βαθμοί Κελσίου, με εκπληκτική ηλιοφάνεια και μηδέν ταχύτητα ανέμου, που σημαίνει ότι, όταν κινείται κανείς, μπορεί να είναι σχεδόν γυμνός! Είναι μια θαυμάσια ημέρα, είμαστε όλοι πολύ καλά και σε λίγη ώρα αναχωρούμε με το... (Η ομιλία διεκόπη σε αυτό το σημείο. Εν τούτοις η ομάδα θα αναχωρούσε με το ειδικά διαμορφωμένο αεροπλάνο που θα τη μετέφερε στους πρόποδες του Vinson Massif).

2.12.99

Η αποστολή φθάνει στην Κατασκήνωση II του βουνού Vinson

(Απομαγνητοφώνηση της τέταρτης τηλεφωνικής ανταπόκρισης στη 1.54 π.μ., ώρα Ελλάδας)

Καλημέρα από την ελληνική ομάδα στην Ανταρκτική, 8.00 μ.μ. (τοπική ώρα). Έχουμε φθάσει στην Κατασκήνωση II. στο βουνό Vinson, σε υψόμετρο 3.180 μ., και μετά από οκτώ ώρες «συνεχούς» προσπάθειας –συνεχούς προσπάθειας, για να μη διαμαρτύρεται και ο Νίκος– ετοιμάζουμε λίγο νερό και θα συνεχίσουμε. Θα φύγουμε πάλι κάτω στην κατασκήνωσή μας μετά, θέλουμε άλλες έξι ώρες περίπου. Θα είναι μια μεγάλη ημέρα, γύρω στις 14 ώρες, με αρκετό φορτίο και έλκηθρα, αλλά ο καιρός είναι καταπληκτικός, το θέαμα υπέροχο και μας αποζημιώνει. Και ελπίζουμε ότι θα διατηρηθεί ο καιρός ούτως ώστε να μας επιτρέψει μέσα στις επόμενες τρεις-τέσσερις ημέρες να κάνουμε κορυφή. Σας χαιρετούμε!

6.12.99

Δεύτερη ημέρα καθήλωσης

(Απομαγνητοφώνηση της έκτης τηλεφωνικής ανταπόκρισης στη 1.47 π.μ., ώρα Ελλάδας)

Καλημέρα από την Ανταρκτική. Είμαστε ακόμη στην Κατασκήνωση II, κλεισμένοι από μια σφοδρή θύελλα, πράγμα κατ' αρχήν περίεργο για την περιοχή, ακόμη και για ανθρώπους που έχουν περάσει εδώ πέντε και έξι χρόνια... Καταφέραμε να κάνουμε μια ανάβαση στην Κατασκήνωση III και να αφήσουμε ένα φορτίο τρόφιμα. Η επιστροφή ήταν λίγο εντυπωσιακή μέσα σε δυνατούς ανέμους και συνεχή χιονόπτωση. Ευτυχώς γυρίσαμε χωρίς κανένα πρόβλημα και τώρα περιμένουμε να βελτιωθεί λίγο ο καιρός για να ανεβούμε ξανά στην Κατασκήνωση III και να περιμένουμε πια εκεί για την κορυφή. Το βαρόμετρο έχει πέσει σχεδόν 20 mbar, 10mbar τις τελευταίες 10 ώρες –1 mbar την ώρα–, άνεμοι ευτυχώς δεν πνέουν και έτσι περιμένουμε να δούμε πώς θα εξελιχθεί ο καιρός.

Δυστυχώς τα ίδια προβλήματα υπάρχουν και στην αεροπορική βάση που φθάσαμε, με συνεχή χιονόπτωση και ανέμους. Το αποτέλεσμα είναι ότι δεν μπορούν να έχουν πρόγνωση καιρού μέσω δορυφόρου και έτσι δεν ξέρουμε τι ακριβώς θα γίνει...

Χαιρετούμε.

Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να σχολιάσετε το ύφος και τη γλώσσα των κειμένων. Μπορείτε να προσδιορίσετε γιατί πρόκειται για απομαγνητοφωνημένο κείμενο;
2. Να σχολιάσετε την έκταση των τηλεφωνικών ανταποκρίσεων σε σχέση με την επικοινωνιακή ανάγκη που θέλουν να καλύψουν.
3. Να μετασχηματίσετε τις τηλεφωνικές ανταποκρίσεις: α) σε επιστολή προς οικεία πρόσωπα, β) σε ημερολόγιο.

Marijukka Paunila

Είσαι νέος...
Ένας γέρος
Τα ήθη των νέων
Τα ήθη των γερόντων
Για τους νέους
Στο παιδί μου
Διάλογος δύο γενεών: Προσπάθεια για κάποια συνεννόηση
Ο Τζον Γκλεν και οι συμμορίες των ανηλίκων
Σχετικά με την τρίτη ηλικία
Προς τους νέους
Παραινέσεις ενός πατέρα του καιρού μας
Έρωτας: η τραχιά μαθητεία

Είσαι νέος...

Είσαι νέος –το ξέρω– και δεν υπάρχει τίποτε.
 Λαοί, έθνη, ελευθερίες, τίποτε.
 Όμως είσαι. Και την ώρα που
 Φεύγεις με το 'να πόδι σου έρχεσαι με τ' άλλο
 Ερωτοφωτόσχιστος
 Περνάς θέλεις – δε θέλεις
 Αυλητής φυτών και συναγείρεις¹ τα είδωλα
 Εναντίον μας. Όσο η φωνή σου αντέχει.

Πώς της παρθένας το τζιτζίκι όταν το πιάνεις
 Πάλλονται κάτω απ' το δέρμα σου οι μυώνες
 Ή τα ζώα που πίνουν κι ύστερα κοιτούν
 Πώς σβήνουν την αθλιότητα: ίδια εσύ
 Παραλαμβάνεις απ' τους Δίες τον κεραυνό
 Και ο κόσμος σου υπακούει. Εμπρός λοιπόν
 Από σένα η άνοιξη εξαρτάται. Τάχυνε την αστραπή

Πιάσε το ΠΡΕΠΕΙ από το ιώτα και γδάρε το ίσαμε το πι.

Οδυσσέας Ελύτης
 «Ο μικρός ναυτίλος»

Με ποια χαρακτηριστικά παρουσιάζει το νέο ο ποιητής και σε τι τον προ-
 τρέπει; Πιστεύετε ότι ο γέρος του Κ. Π. Καβάφη (στο ποίημα που ακολουθεί)
 έζησε σύμφωνα με την προτροπή του Οδ. Ελύτη, όταν ήταν νέος;

¹ συναγείρω: συγκεντρώνω, ξεσηκώνω

Ένας γέρος

Στου καφενείου του βοερού το μέσα μέρος
σκυμένος στο τραπέζι κάθετ' ένας γέρος·
με μίαν εφημερίδα εμπρός του, χωρίς συντροφιά.

Και μες στων άθλιων γηρατειών την καταφρόνεια
σκέπτεται πόσο λίγο χάρηκε τα χρόνια
που είχε και δύναμι, και λόγο, κ' εμορφιά.

Ξέρει που γέρασε πολύ· το νοιώθει, το κυττάζει.
Κ' εν τούτοις ο καιρός που ήταν νέος μοιάζει
σαν χθες. Τι διάστημα μικρό, τι διάστημα μικρό.

Και συλλογιέται η Φρόνησις πως το εγέλα·
και πως την εμπιστεύονταν πάντα –τι τρέλλα!–
την ψεύτρα που έλεγε· «Αύριο. Έχεις πολύν καιρό».

Θυμάται ορμές που βάσταγε· και πόση
χαρά θυσίαζε. Την άμυαλή του γνώσι
καθ' ευκαιρία χαμένη τώρα την εμπαίζει.

...Μα απ' το πολύ να σκέπτεται και να θυμάται
ο γέρος εξαλίσθηκε. Κι αποκοιμάται
στου καφενείου ακουμπισμένος το τραπέζι.

Κ. Π. Καβάφης
«Ποιήματα»

1. Τώρα που κάνει τον απολογισμό της ζωής, τι αποκομίζει ο γέρος του Καβάφη;
2. Η φρόνηση θεωρείται συνήθως χαρακτηριστικό των γηρατειών. Εκφράζεται η ίδια άποψη και στο ποίημα ή όχι;

Τα ήθη των νέων

[...] Οι νέοι αισθάνονται σφοδρές επιθυμίες και μπορούν να εκπληρώσουν εκείνο που επιθυμούν. Από τις επιθυμίες πάλι που σχετίζονται με το σώμα αισθάνονται κυρίως τις ερωτικές και δεν μπορούν να κυριαρχήσουν επάνω τους. Είναι ευμετάβλητοι και γρήγορα χορταίνουν με κείνα που επιθύμησαν, και γι' αυτό, ενώ δοκιμάζουν σφοδρές επιθυμίες, πολύ γρήγορα αδιαφορούν. Επειδή η θέλησή τους, ενώ είναι έντονη δεν είναι ταυτόχρονα και μεγάλη – όπως συμβαίνει στον άρρωστο με την πείνα και με τη δίψα. Έχουν ροπή προς την οργή, παραφέρονται εύκολα και ακολουθούν εκείνο που αποφάσισαν πάνω στο θυμό τους, χωρίς να μπορούν να συγκρατηθούν. Και τούτο, επειδή από εγωισμό δεν δέχονται την περιφρόνηση και αγανακτούν όταν νομίζουν πως αδικούνται. Αγαπούν τις τιμές κι ακόμα πιο πολύ τη νίκη, επειδή τα νιάτα θέλουν να υπερέχουν και η νίκη είναι ένα είδος υπεροχής. Αγαπούν αυτά τα δύο πιο πολύ παρά το χρήμα ή –καλύτερα– δεν τους ενδιαφέρει το χρήμα ολότελα, επειδή ακόμα δεν έχουν δοκιμάσει τι θα πει φτώχεια κι αυτό εκφράζει το γνωστό απόφθεγμα του Πιττακού για τον Αμφιάραο.

*«Μα εσύ δεν είχες ακόμα δοκιμάσει
τον έρωτα προς το χρήμα, πώς
λοιπόν τα χέρια σου ήταν έτοιμα
να αρπάξουν;».*

Οι νέοι δεν έχουν κακές διαθέσεις. Είναι μάλλον καλοί, επειδή δεν είδαν ακόμη πολλά παραδείγματα διεφθαρμένων ανθρώπων. Είναι ευκολόπιστοι, επειδή ακόμα δεν τους έχουν εξαπατήσει συχνά. Είναι γεμάτοι ελπίδες, κι αυτό συμβαίνει επειδή η φύση τούς έχει προικίσει με κάποιο είδος θερμής, σαν εκείνη που νιώθουν αυτοί που έχουνε πει πολύ κρασί. Αλλά η ιδιότητά τους αυτή οφείλεται και στο ότι δεν έχουν δοκιμάσει πολλές αποτυχίες. Ζούνε κυρίως με την ελπίδα, επειδή η ελπίδα αφορά το μέλλον ενώ η ανάμνηση είναι παρελθόν. Και για τους νέους το μέλλον είναι μεγάλο ενώ το παρελθόν μικρό. Αλήθεια, στην αρχή της ύπαρξης δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ανάμνηση, ενώ όλες οι ελπίδες επιτρέπονται. Και γι' αυτό το λόγο εύκολα εξαπατώνται, επειδή και εύκολα σχηματίζουν ελπίδες. Και επειδή ρέπουν προς την οργή και προς την ελπίδα, είναι γενναίοι επειδή η μια ιδιότητά τους συντελεί στο να μη φοβούνται, ενώ η άλλη τους δίνει θάρρος. Αλήθεια, κανένας δεν φοβάται όταν είναι θυμωμένος, ενώ η ελπίδα της επιτυχίας μας κάνει θαρραλέους. Είναι ντροπαλοί, επειδή ξέρουν μόνο εκείνα που έχουν διδαχθεί σύμφωνα με τους νόμους και δεν υποθέτουν πως υπάρχουν κι άλλα ευχάριστα πράγματα. Είναι μεγαλόψυχοι, επειδή δεν τους ταπείνωσε ακόμα ο αγώνας της ζωής, ούτε δοκίμασαν ανάγκες. Εξάλλου όποιος πιστεύει πως είναι άξιος μεγάλων πραγμάτων είναι και μεγαλόψυχος. Αυτό όμως το πιστεύουν όσοι έχουν πολλές ελπίδες.

Προτιμούν να κάνουν ό,τι τους φαίνεται ωραίο παρά ό,τι τους συμφέρει, επειδή οι πράξεις τους υπαγορεύονται πιο πολύ από την καρδιά παρά από τον ψυχρό υπολογισμό· κι ενώ αυτός λογαριάζει το συμφέρον, η αρετή λογαριάζει το ωραίο. Οι νέοι αγαπούν τους φίλους τους και τους συντρόφους τους πιο πολύ, παρά όσοι βρίσκονται σε μεγαλύτερη ηλικία, και τούτο, επειδή νιώθουν μεγάλη ευχαρίστηση να ζουν μαζί με τους άλλους και ακόμα δεν έχουν αρχίσει να σχηματίζουν κρίσεις με βάση το συμφέρον τους για κανένα πράγμα, λοιπόν ούτε και για τους φίλους τους. Όλα τα σφάλματά τους προέρχονται από την υπερβολή, επειδή οι νέοι δεν τηρούν το λόγο του Χίλωνα (μηδέν άγαν). Αλήθεια, υπερβάλλουν σε όλα. Αγαπούν υπερβολικά, μισούν υπερβολικά και το ίδιο συμβαίνει και για όλες τις πράξεις τους. Πιστεύουν πως ξέρουν τα πάντα κι ανακατεύονται στα πάντα και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι υπερβολικοί. Αν συμβεί να διαπράξουν κάποιο αδίκημα, αυτό οφείλεται στην αυθάδεια και όχι σε κακία. Αισθάνονται εύκολα οίκτο, επειδή θεωρούν όλους τους ανθρώπους απλούς και ενάρετους. Αλήθεια, κρίνουν τους άλλους με τη δική τους αθωότητα και γι' αυτό πιστεύουν ότι, κάτι που παθαίνει κάποιος άλλος, δεν αξίζει να το πάθει. Αγαπούν τα γέλια και γι' αυτό τους αρέσουν τα πειράγματα, όπου με ευγένεια στρέφονται κατά των άλλων. [...]

Αριστοτέλης, «Ρητορική»
Μετάφραση: Ηλίας Ηλιού

1. Ποια χαρακτηριστικά αποδίδει ο Αριστοτέλης στους νέους και με ποια επιχειρήματα τα αιτιολογεί; Συμφωνείτε με τις παρατηρήσεις του;
2. Να επιλέξετε δυο χαρακτηριστικά των νέων –από αυτά που τους αποδίδει ο Αριστοτέλης– και να τα αναπτύξετε με αιτιολόγηση
3. Πώς κρίνετε τη στάση του Αριστοτέλη απέναντι στους νέους; Είναι επιεικής μαζί τους ή επικριτικός;
4. Οι νέοι είναι ευκολόπιστοι. Πώς εκδηλώνεται αυτό το χαρακτηριστικό τους και πού μπορεί να οδηγήσει;

Τα ήθη των γερόντων

[..] Οι γεροντότεροι κι όσοι έχουν περάσει πια την ανδρική ηλικία έχουν σχεδόν τον αντίθετο χαρακτήρα. Αλήθεια, επειδή έχουν ζήσει πολλά χρόνια, επειδή έχουν εξαπατηθεί πολλές φορές, επειδή οι ίδιοι έχουν κάνει πολλά σφάλματα κι επειδή οι περισσότερες πράξεις των ανθρώπων είναι κακές, δεν είναι βέβαιοι για τίποτε, κι όχι μονάχα δεν κάνουν υπερβολές αλλά και ενεργούν πάντοτε λιγότερο από ό,τι πρέπει. Πάντοτε λένε ότι νομίζουν, όχι ότι ξέρουν καλά. Κι όταν τα λεγόμενά τους προκαλούν αντιρρήσεις, προσθέτουν πάντοτε «ίσως», «μπορεί». Εκφράζονται για όλα τα πράγματα μ' αυτό τον τρόπο και με κανένα δεν εκφράζονται με βεβαιότητα. Έχουν κακό χαρακτήρα, επειδή το να υποπτεύεται κανείς για κάθε τι δείχνει κακό χαρακτήρα. Και είναι καχύποπτοι, δεν πιστεύουν κανέναν και δεν πιστεύουν γιατί έχουν πείρα. Για τον ίδιο λόγο ούτε σφοδρά αγαπούν ούτε σφοδρά μισούν, αλλά σύμφωνα με το λόγο του Βία αγαπούν σαν να επρόκειτο την άλλη μερα να μισήσουν και μισούν σαν να επρόκειτο την άλλη μερα να αγαπήσουν. Είναι μικρόψυχοι, επειδή τους έχει ταπεινώσει ο αγώνας της ζωής, γιατί, αλήθεια, οι επιθυμίες τους δεν στρέφονται προς τίποτα το μεγάλο και το ανώτερο, αλλά βλέπουν μόνο πώς θα το οικονομήσουν. Είναι φιλοχρήματοι από τη μια, γιατί έχουν ανάγκη από το χρήμα, κι από την άλλη, γιατί έχουν δοκιμάσει πόσο δύσκολο είναι να τ' αποκτήσει κανείς και πόσο εύκολο να το χάσει. Είναι δειλοί και όλα τούς φοβίζονται, επειδή βρίσκονται σε ψυχική κατάσταση εντελώς αντίθετη από εκείνη που έχουν οι νέοι. Αλήθεια, είναι ολότελα ψυχροί, ενώ εκείνοι (νέοι) καθώς έχουμε πει, είναι θερμοί. Γι' αυτό τα γερατεία δημιουργούν διάθεση για δειλία, επειδή και κείνος που φοβάται παγώνει.

Αγαπούν υπερβολικά τη ζωή τους και μάλιστα όσο βλέπουν ότι ζυγώνει το τέλος τους. Κι αυτό, επειδή η επιθυμία αναφέρεται πάντοτε σε κείνο που δεν έχουμε και κυρίως επιθυμούμε ό,τι μας λείπει. Αγαπούν το εαυτό τους πιο πολύ από ό,τι πρέπει –και αυτό είναι ένα είδος μικροψυχίας. Η ζωή τους κανονίζεται σύμφωνα με το συμφέρον τους κι όχι σύμφωνα με κείνο που είναι λεβέντικο. Κι αυτό συμβαίνει πιο πολύ απ' ό,τι πρέπει, ακριβώς εξαιτίας της φιλαυτίας τους.

Αλήθεια, το συμφέρον είναι καλό για μας τους ίδιους, ενώ το ωραίο είναι αυτό το ίδιο καλό. Δεν είναι ντροπαλοί, αλλά μάλλον ξεδιάντροποι κι αυτό συμβαίνει επειδή, καθώς αποβλέπουν στο συμφέρον τους και όχι στο ωραίο, δεν ενδιαφέρονται για τη γνώμη των άλλων. Η πείρα τους τούς δίδαξε να μην τρέφουν ελπίδες, επειδή τα περισσότερα πράγματα που συμβαίνουν στον κόσμο είναι δυσάρεστα και η έκβασή τους είναι προς το χειρότερο. Αλλά και η δειλία τους είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν τρέφουν ελπίδες. Ζουν πιο πολύ με την ανάμνηση παρά με την ελπίδα, επειδή η πολλή ζωή τους έχει περάσει πια και δεν τους μένει

παρά λίγη, και η ελπίδα στρέφεται προς το μέλλον, ενώ η ανάμνηση προς τα περασμένα. Αυτή είναι και η αιτία της φλυαρίας τους.

Αλήθεια, συνεχώς διηγούνται όσα τους έχουν συμβεί, επειδή βρίσκουν ηδονή στην ανάμνησή τους. Ο θυμός τους είναι έντονος όχι όμως και μεγάλος.. Από τις επιθυμίες τους, άλλες τούς έχουν ολότελα εγκαταλείψει κι άλλες είναι πολύ αδύνατες, κι έτσι, είτε δεν εκδηλώνουν καμιά επιθυμία, είτε κι αν την εκδηλώσουν, δεν είναι σε θέση να την πραγματοποιήσουν. Έτσι επιδιώκουν μόνο ό,τι μπορεί να τους φέρει κέρδος. Και γι' αυτό, όσοι έχουν φτάσει σ' αυτή την ηλικία φαίνονται εγκρατείς. Επειδή οι επιθυμίες τούς έχουν εγκαταλείψει κι έχουν υποδουλωθεί μόνο στο κέρδος. Τη ζωή τους ρυθμίζει ο υπολογισμός πιο πολύ παρά το αίσθημα. Ο υπολογισμός όμως οδηγεί στο συμφέρον, ενώ το αίσθημα στην αρετή. Αν συμβεί να διαπράξουν κάποιο αδίκημα, αυτό οφείλεται στον κακό τους χαρακτήρα και όχι σε αυθάδεια. Και οι γέροι επίσης αισθάνονται οίκτο, όχι όμως για την ίδια αιτία που τον αισθάνονται οι νέοι. Αλήθεια, οι νέοι δοκιμάζουν αυτό το αίσθημα από ανθρωπισμό, από αδυναμία. Αυτό, αλήθεια, συντελεί στο να νομίζουν πως από τη μια στιγμή στην άλλη πρόκειται να τους συμβεί κάτι κακό κι η ψυχική τους κατάσταση, καθώς είπαμε, είναι κείνη που τους κάνει να δοκιμάζουν οίκτο και γι' αυτό συνεχώς γκρινιάζουν και δεν τους αρέσουν ούτε τα αστεία ούτε τα γέλια. Επειδή ο γκρινιάρης είναι το αντίθετο του εύθυμου ανθρώπου». [...]

Αριστοτέλης, «Ρητορική»
Μετάφραση: Ηλίας Ηλιού

1. Ο Αριστοτέλης σχολιάζει τον τρόπο, με τον οποίο βιώνουν οι γεροντότεροι την αγάπη, και προσδιορίζει το περιεχόμενό της. Συμφωνείτε με τις απόψεις του; Μπορείτε και εσείς να προσδιορίσετε το περιεχόμενο του συναισθήματος σύμφωνα με την προσωπική σας αντίληψη;
2. Να αντιπαραθέσετε τα χαρακτηριστικά των νέων και των γέρων όπως δίνονται στα δυο αποσπάσματα του Αριστοτέλη. Πού αναζητά ο συγγραφέας τις αιτίες τους; Συμφωνείτε με τις απόψεις του;
3. Να ξεχωρίσετε τους θετικούς από τους αρνητικούς χαρακτηρισμούς που αναφέρει ο Αριστοτέλης; Ποιοι υπερέχουν; Ποια είναι η στάση του απέναντι στους γεροντότερους;

Για τους νέους

[...] Είναι καιρός που μια μεγάλη μερίδα από τους πιο τίμιους και άξιους ανθρώπους αισθάνονται υπόλογοι απέναντι στους νέους. Ένα βαθύτατο «πλέγμα ενοχής» καθορίζει τη στάση τους και τη σκέψη τους απέναντι στη νέα γενιά με την ορμητική αγνότητα και την επαναστατική ειλικρίνεια. Απέναντι στη μακάρια ικανοποίηση του «κατεστημένου» που μυκτηρίζει¹ την ασυδοσία και την ασέβεια των νέων, στέκονται οι άνθρωποι αυτοί με «συντριβή και ταπεινοσύνη», με την πιο σκληρή διάθεση αυτοκριτικής, έτοιμοι να υπερθεματίσουν² στα «κατηγορώ» της νέας γενιάς, πρόθυμοι να δικαιολογήσουν και να δικαιώσουν κάθε πράξη της, κάθε λόγο της, κάθε παρεκτροπή της, ακόμη και πράξεις που μπορεί να είναι εγκληματικές. Για όλα αυτά είμαστε υπεύθυνοι εμείς, λένε, οι νέοι αντιδρούν, με όποιο τρόπο μπορούν, σε μια κοινωνία που δεν τους πρόσφερε παρά την υποκρισία και την απάτη, τη βία και τον πόλεμο, τη θεοποίηση του άνομου συμφέροντος.

Φοβούμαι πως και οι κατήγοροι και οι συνήγοροι των νέων αντικρίζουν με πολλή ευκολία το πρόβλημα και κατορθώνουν να απαλλαγούν απ' αυτό χωρίς μεγάλο κόπο. Είτε ρίξουμε την ευθύνη στους νέους είτε τους απαλλάξουμε ολότελα από κάθε ευθύνη, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο: δεν αισθανόμαστε την ανάγκη να τους αντιμετωπίσουμε και να τους βοηθήσουμε. Όταν εκμηδενίσουμε τον ένα από τους δύο παράγοντες, τους νέους ή τους ώριμους, παύει να υπάρχει πρόβλημα συνεργασίας των δυο, συναγωνισμού ή όπως αλλιώς θέλουμε να το ονομάσουμε. Αυτό σημαίνει φυγομαχία και αδιαφορία για τους νέους και όχι ενδιαφέρον και κατανόηση, έστω και αν η στάση αυτών που τους δικαιώνουν απόλυτα ξεκινά από αληθινή αγάπη προς αυτούς.

Πρώτα-πρώτα το σχήμα «νέος - ώριμος» είναι παραπλανητικό. Ύστερα είναι αμφίβολο αν μπορούμε να συλλάβουμε με πληρότητα, ακρίβεια και διαύγεια τη στάση των νέων, τα αιτήματά τους και τις αντιδράσεις τους. Είμαι σχεδόν βέβαιος πως σ' αυτό το σημείο δεν μπορούν να μας βοηθήσουν ούτε οι ίδιοι οι νέοι, που αναζητούν τον κόσμο και τον εαυτό τους, όντας γεμάτοι ερωτηματικά και απορίες. Ένα είναι βέβαιο: ο νέος άνθρωπος είναι έτοιμος να ριχτεί στη ζωή με τόλμη και ειλικρίνεια, με γενναιότητα και καθαρές προθέσεις. Συχνά φανταζόμαστε πως οι νέοι είναι ρομαντικοί, ονειροπαρμένοι, απροσγείωτοι. Αν δεν κάνω λάθος, η κρίση οφείλεται σε δική μας παρεξήγηση, σε κακή εκτίμηση των εκδηλώσεών τους. Οι νέοι έχουν, νομίζω, ένα δικό τους ρεαλισμό, κάποτε ωμό και επικίνδυνο, πάντοτε όμως αδιάβρωτο από τις καταχθόνιες διεργασίες της κοινωνικής γεωλογίας. Οδεύουν ωστόσο με γρήγορο βηματισμό στο δρόμο που θα τους οδηγήσει

¹ μυκτηρίζω: χλευάζω. ειρωνεύομαι

² υπερθεματίζω: πλειοδοτώ, υπερβάλλω σε επαίνους

στην κοινωνία των «ώριμων», στο χώρο όπου ο ανθρώπινος πολιτισμός έχει δημιουργήσει τα θαυμάσια τέρατα που μας συντηρούν και μας πανικοβάλλουν. Η απόλυτη άρνηση του ανθρώπινου πολιτισμού και η επιστροφή στη «φυσική» ζωή αποτελεί απλοϊκή, εύκολη και απραγματοποίητη λύση. Ακόμα και οι «χίπυς», στην πιο ακραία περίπτωση, εγκαταλείποντας την ανθρώπινη κοινωνία έπαιρναν μαζί τους πολλές από τις κατακτήσεις της, περιορίζομαι να αναφέρω μια μονάχα: την κιθάρα. Είτε το θέλουμε είτε όχι είμαστε υποχρεωμένοι να ζήσουμε – και θα είναι υποχρεωμένα και τα παιδιά μας και τα παιδιά των παιδιών μας να ζήσουν σ' αυτό τον κόσμο, που τον συγκροτούν και τα μηχανικά και τα ανθρώπινα «τέρατα», με όλες τις αρετές και τις κακίες τους. Τίποτε δε θα κερδίσουν αυτά τα παιδιά από τη δική μας εμπειρία μέσα στον κόσμο, όπου θα ζήσουν;

Προτού δώσω εγώ την απάντηση την έχουν δώσει, τη δίνουν κάθε μέρα οι ίδιοι οι νέοι, που διαβάζουν άπληστα, που πηγαίνουν στο θέατρο, που παρακολουθούν ομιλίες. Τι αναζητούν στα βιβλία και στα θεάματα και στα ακροάματα οι νέοι, αν όχι την εμπειρία των παλαιότερων, που τους αναγνωρίζουν τη σοφία και τη γνώση της πλουσιότερης εμπειρίας; Αυτή τη γνώση μπορούν να τους τη μεταδώσουν όχι μονάχα οι τεχνίτες και οι σοφοί, αλλά ο καθένας από μας, ο πατέρας, ο φίλος, ο δάσκαλος, με μια προϋπόθεση, καίρια και αποφασιστική: την ειλικρίνεια. Αν ανοίξουμε στα παιδιά την καρδιά μας και τους αποκαλύψουμε γυμνή την αλήθεια για όσα γνωρίσαμε στη ζωή, τις χαρές και τις πίκρες μας, τις κατακτήσεις μας και τις απογοητεύσεις μας, τα όνειρά μας και τα επιτεύγματά μας, τα χτυπήματα και τις πληγές, αλλά και τις πονηριές μας και τις ατιμίες μας, τις αδυναμίες και τις μικρότητες· έναν απολογισμό τίμιο και θαρραλέο, όπου χωρίς καμιά λογοκρισία να έχουν αναγραφεί και οι αρετές και οι κακίες μας και τα φωτεινά και τα σκοτεινά σημεία της δράσης μας.

Μια τέτοια εικόνα μπορούμε να δώσουμε όλοι· όμως οι τεχνίτες του λόγου έχουν την ικανότητα, και την υποχρέωση, να μεταφέρουν στους νέους συμπυκνωμένες και ανάγλυφες τις εμπειρίες μας όλες, και των απλών ανθρώπων και των σοφών και των ισχυρών και των αδύναμων και των βασανισμένων και των ευτυχισμένων. Πέρα από τις φιλολογικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις, τις νόμιμες και τις πλαστές, ο λογοτέχνης οφείλει να ανασυνθέσει με αυταπάρνηση και ειλικρίνεια τη μορφή του κόσμου που γνώρισε. Αν με την έμφυτη ικανότητα και την άσκηση κατορθώσει να δώσει στους νέους τα αληθινά προβλήματα που αντιμετώπισε η δική του η γενιά, απογυμνωμένα από τις συμβατικές επικαλύψεις και τα εφήμερα πυροτεχνήματα, τις προσδοκίες της δικής του νιότης, τους αγώνες της, τα χτυπήματα, τα κέρδη και τις ζημιές, αν αποκαλύψει τα αληθινά τραύματα και τα γνήσια εύσημα της δικής του γενιάς, αν προχωρώντας εκμυστηρευθεί χωρίς συνειδητή ή ασυνείδητη υποκρισία τα σημερινά του όνειρα ή τη σημερινή του απελπισία, αν κατορθώσει να δείξει στους νέους πως δεν είναι μόνον αυτοί που χάνουν ό,τι αγαπούν, που αναγκάζονται

να συμβιώσουν με όσα μισούν, που στέκονται αδέκαστοι και καθαροί, που ξαγρυπνούν για τους καημούς των διπλανών τους, που πονούν για τα αδικосκοτωμένα παλικάρια των ανόσιων πολέμων· αν δίπλα σ' όλα τούτα τους πει απερίφραστα και θαρραλέα πως η πείρα τού αποκάλυψε την απλή και γι' αυτό πολύτιμη αλήθεια του σολωμικού στίχου «δεν τόλπιζα νάν' η ζωή μέγα καλό και πρώτο!»³ Αν τους μεταδώσει κάτι τέτοιο, και ο ίδιος θα πρέπει να αισθάνεται ικανοποιημένος για την προσφορά του, αλλά προπάντων οι νέοι κάτι θα έχουν κερδίσει από μας τους «ώριμους». Ίσως να τους γλυτώσουμε από άσκοπες και βασανιστικές περιπλανήσεις στους χώρους, όπου πληγώσαμε και μεις τα νιάτα μας και όπου έχουν απομείνει πολλοί από τους πιο εκλεκτούς συντρόφους μας.

Μανόλης Ανδρόνικος
«Παιδεία ή Υπνοπαιδεία»

1. Σε ποιες κατηγορίες χωρίζει τους ώριμους ανθρώπους ο συγγραφέας όσον αφορά τη στάση τους απέναντι στους νέους; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της κάθε στάσης και ποιο το κοινό τους στοιχείο; Γιατί θεωρεί και τις δύο στάσεις ανεπαρκείς απέναντι στα προβλήματα των νέων ανθρώπων;
2. Ποια στάση θεωρεί ο συγγραφέας ως την πιο ενδεδειγμένη απέναντι στους νέους; Με ποιες προϋποθέσεις μπορεί να υλοποιηθεί η στάση αυτή;
3. Σε ποιους ανθρώπους –και γιατί– ο συγγραφέας διακρίνει μια ιδιαίτερη ικανότητα, άρα και ευθύνη, να προσφέρουν βοήθεια στους νέους;
4. «Ίσως τους γλυτώσουμε... πιο εκλεκτούς συντρόφους μας». Πιστεύετε πως η εμπειρία των μεγαλύτερων αποτελεί εφελκυστικό για να οργανώσουν οι νέοι τη ζωή τους ή χρειάζεται να περιπλανηθούν οι ίδιοι μόνοι τους μέχρι να φθάσουν στην ωριμότητά τους (με ό,τι συνεπάγεται αυτή η περιπλάνηση);

³ Από τον «Πόρφυρα» του Δ. Σολωμού

Στο παιδί μου

Στο παιδί μου δεν άρεσαν ποτέ τα παραμύθια
Και του μιλούσανε για Δράκους και για το πιστό
σκυλί
Για τα ταξίδια της Πεντάμορφης και για τον άγριο
λύκο
Μα στο παιδί δεν άρεσαν ποτέ τα παραμύθια
Τώρα, τα βράδια, κάθομαι και του μιλώ
Λέω το σκύλο σκύλο, το λύκο λύκο, το σκοτάδι
σκοτάδι,
Του δείχνω με το χέρι τους κακούς, του μαθαίνω
Ονόματα σαν προσευχές, του τραγουδώ τους
νεκρούς μας.
Α, φτάνει πια! Πρέπει να λέμε την αλήθεια στα
παιδιά.

Μανόλης Αναγνωστάκης
«Τα ποιήματα 1941-71»

1. Να σχολιάσετε τον τελευταίο στίχο με βάση την ανάπτυξη που προηγείται. Υιοθετείτε ή όχι την άποψη του ποιητή;
2. Να συγκρίνετε την άποψη του Μ. Αναγνωστάκη με την αντίστοιχη του Μ. Ανδρόνικου («Για τους νέους»). Γιατί η αλήθεια αποτελεί τη μοναδική «γλώσσα» επικοινωνίας με τους νέους;

Virginia Frances Starrett

Διάλογος δύο γενεών: Προσπάθεια για κάποια συνεννόηση

Όχι, δεν μας καταλαβαίνετε, δεν μπορείτε να μας καταλάβετε σεις οι άνθρωποι του χτες που πέρασε οριστικά, και μιας κοινωνίας που έπαψε να υπάρχει...», μου γράφει επώνυμα ένας (καθώς φαίνεται) στοχαστικός και ευαίσθητος νέος, γεμάτος πίκρα και απογοήτευση, οργή και απελπισία, σε μια πολυσέλιδη επιστολή, που ο δραματικός τόνος της με εντυπωσίασε. Θα προσπαθήσω να δώσω την απάντηση απ' αυτήν εδώ τη θέση, για να τη διαβάσουν και άλλοι συνομήλικοί του. Ιδού πρώτα μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

«...Όταν διαβάζω μελέτες και άρθρα σας για υψηλά και ευγενή θέματα, τα λεγόμενα πνευματικά, προφανώς για να διακρίνονται από τα άλλα, τα ευτελή, της καθημερινής ζωής, σας φαντάζομαι να κάθεστε άνετα στο γραφείο σας, ήσυχος και ευτυχής που μπορείτε να βρίσκεστε μακριά από την πεζή πραγματικότητα του μόχθου και της βιοπάλης και να βλέπετε τα ανθρώπινα από απόσταση. Με τέτοιους όρους πώς είναι δυνατόν να καταλάβετε τους νέους αυτής της δεινής ώρας, που από τα πρώτα τους βήματα βρίσκονται περικυκλωμένοι από αλλεπάλληλα τείχη και μάταια παλεύουν να ανακαλύψουν κάποια διέξοδο σωτηρίας; Εσείς αξιωθήκατε να ζήσετε τα νιάτα σας σ' ένα φιλόξενο κόσμο: εύκολες οι σχέσεις σας με τους οικείους (δεν σας χώριζαν βαθιές διαφορές στις σκέψεις και στις εκτιμήσεις): εύκολες οι σπουδές σας (όποιος ήθελε να σπουδάσει έβρισκε ανοιχτή την πόρτα του πανεπιστημίου: πηγαίνετε να την ανοίξετε τώρα!): εύκολη, στην ανάγκη, μια θεσούλα στο Δημόσιο (μικρός ο μισθός, αλλά σύνταξη εξασφαλισμένη): εύκολος και ο γάμος (μπορούσατε να υπολογίζετε σε μια σύντροφο της ζωής, που θα είχε για σας στοργή ή τουλάχιστον ανοχή έως τα γεράματά σας). Σήμερα όλα έγιναν δύσκολα, μαρτυρικά δύσκολα: και η συνεννόηση με το σπίτι (χάσμα μεγάλο ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά): και οι σπουδές (ύστερα από το πάγκοινο γυμνάσιο στενεύει πολύ ο δρόμος: πολλοί οι κλητοί, λίγοι οι εκλεκτοί): και ο βιοπορισμός (ασφυκτικός ο συνωστισμός σε κάθε επάγγελμα): και ο ευοίωνος γάμος (απείρως περισσότερα είναι σήμερα τα διαζύγια, οι πλάγιοι δεσμοί, οι συμβατικές συμβιώσεις από τις ευτυχείς ενώσεις).

Θα είχατε βέβαια και σεις τα προβλήματά σας αλλά τώρα τα έχετε λύσει. Πώς λοιπόν μπορείτε να μπειτε στη θέση μας και να αντιληφθείτε την πλήξη, τη δυσφορία, την εξέγερσή μας. Δεν έχουμε τα ίδια αισθήματα, δεν κάνουμε τις ίδιες σκέψεις, δεν μιλούμε την ίδια γλώσσα...»

«Η γενεά σας μάς κατηγορεί πως δεν παίρνουμε τίποτα στα σοβαρά. Πως δεν προσέχουμε, δεν τιμούμε, δεν σεβόμαστε τίποτα: ούτε θεσμούς, ούτε αρχές, ούτε καθιερωμένα πρόσωπα. Πως για όλα και για όλους δεί-

χνουμε αδιαφορία, και συχνά περιφρόνηση. Σκοτωνόμαστε να μπορούμε στο πανεπιστήμιο, και ύστερα μόνος στόχος μας γίνεται το «χαρτί»· δεν θέλουμε να κοπιάσουμε για να κατακτήσουμε μian επιστήμη, ο νους μας είναι στη διασκέδαση, στον έρωτα, την πολιτική. Πως έχουμε γίνει πνεύματα αντιλογίας, αδύνατη μαζί μας η λογική συζήτηση· όπλα μας το δόγμα, ο δόλιος συλλογισμός, η σοφιστεία, τακτική μας η αναίδεια, ο σαρκασμός, το σκάνδαλο. Πως και η πολιτική μας κινητοποίηση δεν γίνεται με περίσκεψη και αίσθημα ευθύνης, αλλά επιπόλαιοι και επιθετικοί, με ανεδαιφικά και κραυγαλέα συνθήματα. Αυτά και άλλα πολλά μας κατηγορεί η γενεά σας. Μεροληπτικά όμως και άδικα. Γιατί και ο στοιχειωδώς ευσυνειδητος παρατηρητής ξέρει πολύ καλά ότι οι επικρίσεις αυτές στηρίζονται σε αυθαίρετες γενικεύσεις. Αν μερικές εκατοντάδες οκνηρών και φωνασκούντων νέων έχουν (από τυφλές παρορμήσεις ή σύγχυση ιδεών) παραστρατήσει, κανένας δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι ο μεγάλος αριθμός μας έχει με το παραπάνω πάρει στα σοβαρά τη ζωή και κάτω από εξαιρετικά σκληρές συνθήκες παλεύει να ανοίξει το δρόμο προς ένα άλλο μέλλον σκοτεινό και αβέβαιο. Αλλά και γι' αυτούς ακόμα τους λίγους που βλέπετε να εκτροχιάζονται, σκεφτήκατε ποτέ τι εξηγεί (όχι τι δικαιολογεί) τις αταξίες τους; Επιτρέψατέ μου, επειδή βρίσκομαι πολύ κοντά τους, να σας εισαγάγω στην ψυχολογία τους. Είναι το κενό που φεύγοντας αφήνει πίσω η γενεά σας. Σεις οι ίδιοι ξεθεμελιώσατε με τα έργα σας το οικοδόμημα που στέγαζε τις υποτιθέμενες «αξίες» σας, και όταν τούτο κατέρρευσε, φάνηκε στη θέση του ένα φοβερό ανατριχιαστικό κενό. Γενήκαμε –λέτε– αμφισβητίες, ανατροπείς, εικονοκλάστες. Ποιες είναι οι «αλήθειες» που αμφισβητούμε, οι «θεσμοί» που ονειδίζουμε, οι «εικόνες» που σπάζουμε; Αφήσατε σεις τίποτα όρθιο, για να το γκρεμίσουμε εμείς; Όρθιο στη συνείδηση, στην εκτίμηση, στην ευλάβειά μας, όχι όρθιο με υποστηρίγματα τις εκκλήσεις του άμβωνα, τις απειλές του νόμου, το κνούτο¹ της αστυνομίας; Είχατε, αλίμονο, παραμιλήσει για την εγκράτεια και ευκοσμία, για ανθρώπινα δικαιώματα και δημοκρατικήν ισότητα, για αλληλεγγύη των λαών και παγκόσμια ειρήνη.

Τώρα που τα έργα έδειξαν πόσο φουσκωμένα και παραπειστικά ήταν τα λόγια σας, η απογοήτευση οδήγησε στην αποκήρυξή σας. Απευθύνате ποτέ στον εαυτό σας το ερώτημα: ποιος φταίει για την εξέγερση των νέων εναντίον σας;... Πώς να σας το πούμε κύριε Π; Είμαστε εξαιτίας σας δυστυχείς, ενώ εσείς είστε (ή υπήρξατε) ευτυχείς. Τα έχετε όλα, δεν έχουμε τίποτα. Και γι' αυτό δεν σας συγχωρούμε...».

Αυτά ο επιστολογράφος μου. Του απαντώ εδώ.

– Σε συγχαίρω, νέε μου, για το θάρρος και την παρρησία σου. Δεν μου κατοφαίνεται καθόλου να ακούω επικρίσεις για την υποκρισία και τις απειρισκεψίες, για τις ανακολουθίες, τις προδοσίες της γενιάς μου, ιδίως όταν διατυπώνονται από νέους ανθρώπους που έχουν οξύ και αυστηρό κριτήριο

¹ κνούτο: μαστίγιο

στις εκτιμήσεις τους. Ακόμα και όταν αναφέρονται στην προσωπική μου ενοχή. Ανήκουμε όλοι στον «καιρό» μας· όπως μετέχουμε στα αγαθά του, έτσι υπέχουμε και τις ευθύνες του. Πρέπει όμως να είμαστε δίκαιοι στον επιμερισμό αυτών των ευθυνών. Και εδώ φοβούμαι ότι θα διαφωνήσω μαζί σου. Ας πάρω τα θέματα με τη σειρά.

Δεν μπορούμε –λες– εμείς οι ηλικιωμένοι να σας καταλάβουμε, γιατί ζήσαμε σ' ένα φιλόξενο κόσμο και σήμερα είμαστε (ή υπήρξαμε) ευτυχείς. Ρώτησες ποτέ τον πατέρα σου ή τον παππού σου να σου πουν πώς πέρασαν τα νιάτα τους; Όσοι ήρθαμε στον κόσμο τις πρώτες δεκαετίες τούτου του αιώνα ζήσαμε τα καλύτερα χρόνια μας μέσα σε πολέμους, αποκλεισμούς, επαναστάσεις, ξενική κατοχή, εμφύλιες ρήξεις· μικρές παρενθέςεις ήταν οι μέρες της ηρεμίας. Εσύ γεννήθηκες (όπως υποθέτω) μετά το 1950. Από τότε ο τόπος μας έχει «ειρήνη». Ξέρεις τι σημαίνει η λεξούλα «ειρήνη»; Μόνο όποιος γνώρισε τον πόλεμο, όποιος τσακίστηκε σε μακρές πορείες στο χιόνι και στο λιοπύρι και πλάγιασε στις λάσπες πεινασμένος, ψειριασμένος, πληγωμένος, όποιος δεν πρόφτασε να στήσει σπίτι και δουλειά, γιατί μόλις τελείωνε η μια πολεμική περιπέτεια τον καλούσαν για την άλλη, ή μόλις έληγε μια πολιτική ανωμαλία ερχότανε με τις πιέσεις και τις διώξεις της η άλλη – αυτός ξέρει τι θα πει ειρήνη. Εσύ τη χάρηκες και τη χαίρεσαι τώρα, ενώ εμείς την καλογνωρίσαμε μόνο στα όνειρα και στις λαχτάρεις μας.

Όσο για τις άλλες μας ευωχίες, τις χαρές της νιότης, ρώτησε και θα μάθεις την έκταση της «ευτυχίας» μας. Κάθε λογής περιορισμοί, οικονομικοί και ηθολογικοί, στένευαν όλο και περισσότερο τα περιθώρια της ψυχαγωγίας. Οι παραδοσιακές «υποχρεώσεις» μάς έκαναν να σοβαρευτούμε πριν από την ώρα μας· [...]

Μα δυσκολεύεστε, τυραννιέστε να προχωρήσετε στις σπουδές σας και έπειτα να σταδιοδρομήσετε σ' ένα επάγγελμα. Σωστά. Αναλογίζεστε όμως ποιο ήταν το αντίστοιχο καθεστώς στα δικά μας χρόνια; Στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας οι πύλες του πανεπιστημίου ήταν ανοιχτές· πόσοι όμως από μας είχαν τα οικονομικά μέσα να σπουδάσουν ή να συμπληρώσουν τη μόρφωσή τους στο εξωτερικό; Το βιοτικό επίπεδο ήταν στη φτώχεια – Ελλάδα της εποχής εκείνης τόσο χαμηλό, που λίγοι είχαν αυτό το προνόμιο. Και ακόμη λιγότεροι ήταν οι τυχεροί που κατόρθωσαν γρήγορα να βρουν κάτω από τον ήλιο μοίρα. Οι ευκαιρίες ήταν ασύγκριτα λιγότερες από σήμερα που Κράτος και Τράπεζες απορροφούν μυριάδες υπαλλήλων, Βιομηχανία και Επιχειρήσεις άλλους τόσους επιστήμονες.

Αν πιστέψουμε όσους γνωρίζουν τα πράγματα, οι δυσχέρειες στο βιοπορισμό οφείλονται στη σημερινή Ελλάδα όχι στην ισχνή ζήτηση αλλά στην κακά επιμερισμένη προσφορά υπηρεσιών. Ευπρόσβλητη από την αστυφιλική νόσο η νεολαία μας τρέπεται κατά μάζες προς τα επαγγέλματα του «άσπρου κολλάρου», ενώ οι άλλοι πόροι της εθνικής οικονομίας μας στερούνται από ανθρώπους πρόθυμους και ικανούς να τους αξιοποιήσουν. – Να μιλήσουμε και για το γάμο; Στα δικά μας χρόνια η οικογένεια ήταν βαρύς ζυγός. Η

γυναίκα δεν είχε αυθυπαρξία και όποιος προστάτευε άγαμες αδελφές ήταν καταδικασμένος να σηκώνει αγόγγυστα τα βάρη της οικογένειας έως ότου κατά καλή τύχη ή με μεγάλες οικονομικές θυσίες (προίκα κτλ.) αραιώσει ο σπιτικός πληθυσμός. Δεν πιστεύω να ζηλεύετε σήμερα αυτή την αιχμαλωσία. Εργαζόμενη η νέα γυναίκα καθορίζει με δικές της επιλογές και ευθύνες το μέλλον της και (σε μεγάλη κλίμακα) ο νέος άντρας έχει λευθερωθεί από αλλότρια βάρη. Υπάρχουν βέβαια και τα αρνητικά στοιχεία αυτών των προνομίων από την κρίση και τις πρωτοβουλίες σας εξαρτάται να πολλαπλασιάσετε τα θετικά.

Προχωρώ. Εξεγείρεσαι (δικαίως) όταν ακούς τους ανθρώπους του λεγομένου «κατεστημένου» να ονειδίζουν τη σημερινή νεολαία με αφορμή τις σκηνές που δημιουργούν μερικοί φυγόπονοι και ταραξίες. Και πολύ ορθά παρατηρείς ότι γενικεύσεις αυτού του είδους είναι ανεπίτρεπτες: Αν ασχημονούν μερικοί δεν είναι κατακριτέοι «όλοι». Μήπως και συ πέφτεις στο ίδιο λάθος, όταν από λίγα δυσμενή παραδείγματα καταδικάζεις όλους τους ηλικιωμένους με την κατηγορία ότι αντιπαθούν και διασύρουν τη γενιά σας; Δεν ξέρω πόσες και ποιες περιπτώσεις έχεις στο νου σου. Κατά τη δική μου αντίληψη πολύ λίγοι «φτασμένοι» άνθρωποι, ιδιότροποι και κοντόφθαλμοι, δεν βλέπουν στους σημερινούς νέους παρά μόνο αναίδεια και διαφθορά. Θα ομολογήσεις όμως ότι όχι λίγοι είναι οι συνομήλικοί σου που δεν τηρούν και αυτούς ακόμη τους στοιχειώδεις τύπους της ευπρέπειας και σκανδαλίζουν με τη συμπεριφορά τους την Κοινή Γνώμη. Πιστεύω ότι εμείς υπήρξαμε στην ηλικία σας (όχι ίσως νοσημονέστεροι ή τυχερότεροι, πάντως) κοσμιότεροι από σας. Και η κοσμιότητα, όσο κι αν τη λένε μερικοί φαρισαϊσμό, βαραίνει πολύ στις κοινωνικές σχέσεις.

Θα σου μιλήσω με ειλικρίνεια. Θα ήμουν απελπισμένος αν έβλεπα στο γράμμα σου ότι είσαι ευχαριστημένος με τις συνθήκες της ζωής σου. Η στέρηση, η θλίψη, η οργή είναι ανέκαθεν οι κινητήριες δυνάμεις στη σκέψη, στα αισθήματα, στη βούληση των ανθρώπων.

Ο υποχωρητικός και ικανοποιημένος, ο διαλλακτικός και ευκολοσυμβίβαστος, αυτός που τα βρίσκει όλα γύρω του «καλά λίαν» ή σκύβει το κεφάλι και συνθηκολογεί με τη μοίρα του, δεν έχει φτερά στο πνεύμα ούτε φλόγα στην καρδιά – έχει γεράσει. Ο νέος δεν καταθέτει ποτέ την εντολή που του έχει δοθεί: να ανανεώσει τις μορφές της ζωής, να επιχειρήσει εκείνα που οι προκάτοχοί του δεν καταπίστηκαν ή τα άφησαν ατελείωτα. Αν παραιτηθεί και αποσυρθεί, ο κόσμος θα γίνει φτωχότερος από το βιβλίο του μέλλοντος θα λείψει μια σελίδα, και ποιος ξέρει; μπορεί να ήταν η καλύτερη. Εμείς που βρισκόμαστε κοντά στην έξοδο, ξοφλήσαμε –άλλος πιο λίγο άλλος πιο πολύ– το χρέος που μας έλαχε με τον κλήρο που τραβήξαμε. Η σειρά σας τώρα. Ευχή μας είναι ν' αξιωθείτε να σας εκτιμήσουν οι νεώτεροί σας για τις αστοχίες και τις παραλείψεις σας, όπως κάνετε σεις σήμερα σε μας, γιατί αυτή η επίθεση δίνει την ελπίδα ότι η ζωή δεν θα μείνει εκεί που έφτασε, αλλά θα προχωρήσει.

Αν μου επιτρέπεις να σου δώσω κλείνοντας την απάντησή μου μια συμβουλή, θα σου έλεγα να προσέξεις:

Πρώτα ότι ο αγώνας ο κάλος, ο τίμιος και δημιουργικός, κάνει αξιοβίωτη τη ζωή. Στη θέση του καρτεσιανού *cogito ergo sum*² βάλε συ το «αγωνίζομαι άρα υπάρχω».

Και έπειτα ότι δεν ξεκινάς από το μηδέν. Ο κόσμος υφίσταται πολύ πριν από την ώρα που πρωτάνοιξες τα μάτια σου. Έχει πίσω του μακράν ιστορία. Πάρε τη θέση σου στη γραμμή.

Ε. Π. Παπανούτσος
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποια παράπονα και ποιες αιτιάσεις διατυπώνει ο νεαρός επιστολογράφος στον Ε. Π. Παπανούτσο; Ποιον τρόπο ανάπτυξης επιλέγει και τι πετυχαίνει;
2. Να γράψετε ένα διάγραμμα, στο οποίο να αντιπαραθέτετε τις απόψεις και την επιχειρηματολογία των δυο ομιλητών.
3. Στο κείμενο αντιπαρατίθενται οι απόψεις ενός νέου ανθρώπου και ενός ωρίμου συγγραφέα.
  - α) Να παρατηρήσετε το ύφος του καθενός και τον τρόπο ανάπτυξης του λόγου του.
  - β) Να αναζητήσετε στον αντίλογο του συγγραφέα τα στοιχεία εκείνα που ταιριάζουν στην ηλικία και το ρόλο του.
  - γ) Να αξιολογήσετε το λόγο των δυο ομιλητών σε σχέση με την ηλικία τους και το σκοπό, για τον οποίο διατυπώθηκε.

² Cogito ergo sum: Σκέπτομαι άρα υπάρχω

Ο Τζον Γκλεν¹ και οι συμμορίες ανηλίκων

Το σημαντικότερο στο ταξίδι του Τζον Γκλεν στο Διάστημα δεν είναι η προώθηση της γηριατρικής επιστήμης. Ούτε το μάρκετινγκ για τη χρηματοδότηση των νέων σχεδίων της ΝΑΣΑ. Αυτές μπορεί να ήταν οι προθέσεις των οργανωτών. Αλλιώς όμως βουλεύονται οι άνθρωποι και αλλιώς τους βγαίνουν τα πράγματα. Για να ξαναγίνουν δημοφιλή τα ταξίδια στο Διάστημα χρειαζόταν κάτι τι το θεαματικό, κάτι τι που θα δημιουργούσε γεγονός. Και αν, όπως ισχυρίζονται όλοι οι θεωρητικοί του μεταμοντερνισμού, η μόνη πραγματικότητα είναι η εικονική, χρειαζόταν κάτι που θα εγγραφεί σε αυτή την πραγματικότητα. Ένα τηλεοπτικό γεγονός πλανητικών διαστάσεων. Να το λοιπόν.

Αλλά η ανάγνωση αυτής της πραγματικότητας διαφεύγει από την αρμοδιότητα των δημιουργών της. Επομένως, αν η πρόσληψη του ταξιδιού ήταν σημαντικότερη από το ίδιο το ταξίδι, το σημαντικότερο της πρόσληψης ήταν η ανασηματοδότηση της γεροντικής ηλικίας. Ο συνταξιούχος με το ολίγον ντεμοντέ κοστούμι, ο δυσκίνητος κύριος με τα γκρίζα, έδωσε τη θέση του στην ευκίνητη, χαμογελαστή και με αθλητική φόρμα φιγούρα (fitness είναι η μαγική λέξη) του 77άρη Τζον Γκλεν. Το μήνυμα είναι σαφές. Αυτό που αποτελούσε άλλοτε το στερεότυπο της γεροντικής ηλικίας δεν υπάρχει πια, μπορεί να μην υπάρχει πια, δεν χρειάζεται να υπάρχει πλέον, είναι στο χέρι όλων (όλων;) να μην ισχύει. Ένα πρότυπο για τη γεροντική ηλικία, στο οποίο όλα τα χαρακτηριστικά του επιθετικού προσδιορισμού εξαφανίζονται και επομένως η ίδια η έννοια της γεροντικότητας. Δεν υπάρχουν γέροι!

Πρόκειται για μια ανάγνωση που δεν είναι ούτε αυθαίρετη ούτε ξαφνική. Για να διαβασθεί έτσι το μήνυμα έχει προηγηθεί η αποστήθιση του αλφάβητου του υγιεινισμού, η εμπέδωση του λόγου για το σώμα. Η υγεία του σώματος δεν είναι μια απλή και αυτονόητη έννοια. Ούτε παραπέμπει απλά σε αυτό που λέει. Είναι στυλ ζωής, συμπεριφορές, ιδεολογία, εκτεταμένος τομέας της οικονομίας, τρόπος αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου, αξιολογικός κοινωνικός χάρτης. Παλαιότερα, αν και όλες οι θρησκείες είχαν στόχο το σώμα, η διαχείρισή του αποσκοπούσε στη σωτηρία της ψυχής. Το σώμα ήταν φυλακή. Το περιφρονημένο σαρκίο. Στην εποχή πάλι των εθνικών κινημάτων και ως τον ευγονισμό ο στόχος ήταν εκτός του σώματος. Τα γερά παιδιά θα γίνονταν καλοί στρατιώτες. Ωραίοι πεσόντες. Ο σύγχρονος υγιεινισμός όμως θέτει το σώμα στο κέντρο του ενδιαφέροντος, το κάνει αυτοσκοπό, από αυτό εκπορεύεται ο τρόπος του βίου, ακόμη και η σωστή συμπεριφορά στην κοινωνία της αγοράς, η ηθική της εργασίας. Πότε άλλοτε στα δελτία ειδήσεων περιλαμβάνονταν σταθερά και αδιαλείπτως οι εξελίξεις από το μέτωπο της εργαστηριακής ιατρικής; Πότε υπήρχε τόσο σφιχτοδεμένη

¹ Τζον Γκλεν: αστροναύτης, γερουσιαστής

αλληλοδιαπλοκή ανάμεσα στη βιομηχανία της υγείας, στις ασφαλιστικές εταιρείες, στις επιχειρήσεις και στις επαγγελματικές σταδιοδρομίες; [...]

Αλλά ο στόχος και η μορφή του ενδιαφέροντος για το σώμα ήταν ως τώρα οι νεανικές ηλικίες. Ωραίοι νέοι, άνδρες και γυναίκες, είναι οι μορφές που κατακλύζουν το οπτικό μας πεδίο μέσα από κάθε είδους διαφημίσεις. Γιγαντιαία νεανικά σώματα πάνω από τους αυτοκινητοδρόμους και τις πλατείες που επιβάλλουν έναν κανόνα και ανεπαίσθητα ηλικιακούς αποκλεισμούς με ψυχολογικές συνέπειες: είτε αγώνας να συγκρατήσεις την ηλικιακή φορά είτε συναίσθημα ότι έχεις διαβεί το κατώφλι ανεπιστρεπτί, ως παραίτηση. Και ιδού που κατεβαίνει από τους ουρανούς ο Τζον Γκλεν για να ανατρέψει αυτή την εικόνα. Δεν υπάρχουν γηρατειά. Το θέαμα του ευδιάθετου 77άρη που πηδάει από το διαστημόπλοιο κουνιστός και λυγιστός αποτελεί μια εικόνα μετάβασης. Μετάβασης από μια αντίληψη σε άλλη. Αλλά και μετάβασης από το ένα θεσμοθετημένο πλαίσιο λόγων και πρακτικών (του σώματος και του υγιεινισμού) σε ένα άλλο: στους θεσμικούς λογούς και στις πρακτικές της διάκρισης των ηλικιών. Γιατί οι ηλικίες αποτελούν και αυτές «κατασκευές». Πέρα δηλαδή από το βιολογικό κύκλο, που άλλωστε επιταχύνεται ή επιβραδύνεται διά μέσου των ιστορικών κοινωνικών πρακτικών, οι ηλικίες ορίζονται από τα στερεότυπα, τις αντιλήψεις, τους θεσμούς που τις επιβάλλουν. Και εδώ ακριβώς βρίσκεται η σημασία του γεγονότος που συζητάμε: στην ανασηματοδότηση αυτής της (γεροντικής) ηλικίας. Αφού πέρασε από τη σεβάσμια φάση της, στις παραδοσιακές κοινωνίες, στην περιφρονημένη, στην εποχή του μοντερνισμού, χάνει πλέον τα ιδιαίτερα σημάδια που τη χώριζαν από τις άλλες ηλικίες. Ευκινησία, περιπέτεια, σεξουαλική δραστηριότητα (Viagra!), αθλητικό στίλ.

Και οι συμμορίες των ανηλίκων τι σχέση έχουν;

Πρόκειται ακριβώς για μια συμμετρική ανασηματοδότηση της παιδικής ηλικίας. Τα παιδιά δεν ήταν πάντοτε παιδιά. Έγιναν παιδιά μέσα από τις κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές. Αυτή η διαδικασία ήταν ένα από τα προσφιλέστερα θέματα των ιστορικών την περασμένη δεκαετία. Η ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας και της εφηβείας, η τοποθέτηση του παιδιού στο κέντρο της οικογενειακής ζωής, η δημιουργία θεσμών όπου το παιδί θα ανατρεφόταν ως παιδί, ξεχωριστά από την υπόλοιπη κοινωνία, ήταν υπόθεση του περασμένου αιώνα στις ανεπτυγμένες χώρες. Δημιούργησε μια εποχή παιδικής ηλικίας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στερεότυπα, η οποία φαίνεται πως με την εκπνοή του αιώνα μας λήγει ή πάντως αλλάζει.

Πρώτα πρώτα οι διαχωρισμοί δεν άντεξαν στην εισβολή της εικονικής πραγματικότητας. Ο μεγάλος συλλογικός παιδαγωγός, η τηλεόραση, δεν διακρίνει ηλικίες. Το σκανδαλώδες μήλο της γνώσης το γεύονται τα παιδιά μαζί με τη φρουτόκρεμα. Τα παιδικά παιχνίδια δεν μιμούνται τον κόσμο των μεγάλων όπως τα παιδικά σπαθιά μιμούνται τα πραγματικά. Τον αντιγράφουν με ακρίβεια σε μικρότερες διαστάσεις. Η Μπάρμπι, η Σίντι και τα εξαρτήματά τους δεν μοιάζουν με τις παιδικές κούκλες. Είναι ο κόσμος των

μεγάλων σε σμίκρυνση. Ακριβώς όπως ο εξεικονισμός των παιδιών στην προμοντέρνα τέχνη: μεγάλοι σε μικρογραφία. Από κοντά και οι πρόωρες υπευθυνότητες. Αν ένα από τα μεσοαστικά στερεότυπα της παιδικής ηλικίας ήταν η ανεμελιά, τώρα ο χρόνος των παιδιών συμπιέζεται από την εντατική και αγχώδη προετοιμασία της σταδιοδρομίας τους. Παράλληλα και η πρόωγη ένδειξη της κοινωνικής απόρριψης και του αποκλεισμού. Αν λοιπόν όλοι πασχίζουν να κάνουν τα παιδιά να συμπεριφερθούν ως μεγάλοι, τότε γιατί εκπλήσσει αν τα παιδιά μιμούνται τους μεγάλους σε όλη την κλίμακα των δραστηριοτήτων τους, από τις ληστείες και τις δολοφονίες ως τους βιασμούς;

Να λοιπόν η σχέση ανάμεσα στον Τζον Γκλεν και στις συμμορίες ανηλίκων. Αν και αξιολογικά βρίσκονται στους αντίθετους πόλους, αν και η μία εικόνα εκπέμπει αισιοδοξία και η άλλη απαισιοδοξία, ωστόσο ανήκουν και οι δύο στις ενδείξεις της ανασηματοδότησης των ηλικιών στα δύο άκρα του κύκλου της ζωής. Αν οι ηλικίες είναι κοινωνικές κατασκευές μιας εποχής, με το πέρασμα των εποχών αλλάζουν τόσο οι ίδιες όσο και η κατανομή τους στον κύκλο ζωής. Έτσι κι αλλιώς στην εποχή μας δεν ήταν μόνο οι ηλικίες που υπέστησαν αυτές τις αλλαγές. Τα φύλα, ως κοινωνικά φυλα, ως κατασκευές ανδρικής και γυναικείας ταυτότητας, δεν υπέστησαν αυτές τις ανασηματοδοτήσεις και τις αλλαγές; Ο αυστηρός διαχωρισμός των στερεοτύπων που επέβαλε η μοντέρνα εποχή δεν έδωσε τη θέση του στις υβριδικές² ταυτότητες που μας περιβάλλουν; Παρόμοιους μεταμορφισμούς δεν υπέστησαν και οι εθνικές ταυτότητες; Γιατί να μας εκπλήσσουν επομένως οι μεταμορφισμοί στις ηλικιακές ταυτότητες;

Αντώνης Λιάκος
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποιο ήταν το σημαντικότερο στοιχείο, κατά την άποψη του συγγραφέα, στο διαστημικό ταξίδι του παλαίμαχου αστροναύτη; Με ποια επιχειρήματα στηρίζει την άποψή του;
2. Ποιες αλλαγές στις κοινωνικές αντιλήψεις λειτούργησαν ως προϋποθέσεις για την ανασηματοδότηση τόσο της γεροντικής όσο και της παιδικής ηλικίας; Ποιο περιεχόμενο προσλαμβάνουν οι νέες σημασιοδοτήσεις και σε ποιο γενικότερο πλαίσιο κινούνται;

² υβριδικός: νόθος (αποτέλεσμα διασταύρωσης μεταξύ ποικιλιών δυο φυλών του ίδιου είδους ή δυο διαφορετικών ειδών· μτφ.: αποτέλεσμα νοθογενές)

Σχετικά με την τρίτη ηλικία

Τι μας λέει η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (Π.Ο.Υ.)

Είναι χαρακτηριστικό ότι η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας στο πρόγραμμά της για την υγεία των ηλικιωμένων δίνει έμφαση στην ανάγκη να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην κοινωνική ένταξη – στην κοινωνική συμμετοχή των ηλικιωμένων. Πέρα από τις παραδοσιακές ιατρικές φροντίδες, τονίζει το πρόγραμμα, ο τομέας υγείας εμπλέκεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο βελτίωσης της ποιότητας ζωής με κοινωνικές παρεμβάσεις όπως κατοικία, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, ψυχαγωγία κ.ά. Το δέσιμο αυτό των κοινωνικών και ιατρικών φροντίδων είναι η έκφραση της γενικής παραδοχής ότι *το γήρας είναι πρώτα ένα κοινωνικό φαινόμενο και μετά ένα βιολογικό. Αυτό σημαίνει ότι σε έναν αυθαίρετο χρόνο, άσχετο με την κατάσταση υγείας του και τις ικανότητές του, το άτομο ξεκόβει από την Κοινωνική Συμμετοχή, περιθωριοποιείται και είναι αυτό το γεγονός, η περιθωριοποίηση και η αδράνεια, που επιδρά καθοριστικά στην επιτάχυνση των φαινομένων του γήρατος.*

Δεν είναι ο ίδιος δρόμος που οδηγεί όλους στην Κοινωνική Συμμετοχή.

Οι ηλικιωμένοι δεν αποτελούν μία ομάδα πληθυσμού με ομοιογένεια. Η κλίμακα των ηλικιών είναι πολύ πλατιά. Περισσότερο από μία γενιά χωρίζει τον πρόσφατα συνταξιούχο από τον 80 χρόνων και άνω. Εάν αναρωτηθούμε τι δένει το γήρας με τις προηγούμενες φάσεις της ζωής διαπιστώνουμε ότι δεν πρόκειται για μία καινούρια ηλικία, αλλά για μία κατάληξη άμεσα επηρεαζόμενη από τα κοινωνικά δεδομένα. Κι αυτό, γιατί οι ευκαιρίες να παραμείνουν κοινωνικά ενταγμένοι περνώντας στη σύνταξη, είναι σε συνάρτηση με τα αγαθά που συσσώρευσαν από τις προηγούμενες ηλικίες. Έτσι η σύνταξη ταυτίζεται συχνά με «ελεύθερο χρόνο» και ψυχαγωγία αυτών που κατείχαν μια προνομιούχο θέση στο σύστημα της παραγωγής, ενώ συχνά χαρακτηρίζεται «κοινωνικός θάνατος» αυτών που ανήκουν σε χαμηλές οικονομικές τάξεις.

Τι σημαίνει Κοινωνική Συμμετοχή

1. Πρώτα απ' όλα να παραμένουμε στο φυσικό μας περίγυρο, που δεν είναι άλλο από το σπίτι μας, τη γειτονιά μας.
Αντίθετη αρνητική έννοια αποτελεί η ζωή στο ίδρυμα με άμεση συνέπεια την πρόωγη γήρανση του άτομου.
2. Ένα άλλο στοιχείο της Κοινωνικής Συμμέτοχης είναι η επικοινωνία. Να συνεχίσουμε να είμαστε ενταγμένοι στον ιστό της κοινωνικής ζωής. Αντίθετη αρνητική έννοια είναι η απομόνωση. Και υπάρχουν γεγονότα, που χαρακτηρίζουν την ηλικία αυτή, όπως η συνταξιοδότηση, η αποχώρηση των παιδιών από το σπίτι, η χηρεία, που στην εποχή μας μπορούν να γίνουν ιδιαίτερα απειλητικά και να ξεκόψουν το άτομο από την κοινωνική ζωή.
3. Τρίτο στοιχείο είναι να παραμείνουμε ζωντανό κύτταρο μέσα στην κοι-

νωνική ζωή της Κοινότητας. Ζώντας μέσα στο κοινοτικό μας περιβάλλον με επικοινωνία μαζί του, έχουμε θετικές προϋποθέσεις για να ξυπνήσουν μέσα μας οι δημιουργικές μας ικανότητες, που θα μας καθιστούν ζωντανά και ενεργά κύτταρα της κοινότητας.

Συντελεστές παραμονής

Οι έρευνες, δικές μας και ξένες, τονίζουν τρεις παράγοντες, τρεις συντελεστές, ιδιαίτερα θετικούς, για ένα ομαλό πέρασμα στη συνταξιοδότηση και γενικότερα ευνοϊκούς για την Κοινωνική Συμμετοχή. Οι συντελεστές αυτοί είναι:

1. ένα κάποιο μορφωτικό επίπεδο
2. η δημιουργική εργασία στη φάση της παραγωγικής ηλικίας και
3. η σχετική οικονομική άνεση

Ειδικά για την παιδεία πρέπει να πούμε ότι είναι αυτή που διαγράφει τον πιο καθοριστικό ρόλο για να τους κρατήσουμε μέσα στην κοινωνική ζωή, ζωντανούς και ενεργούς. Βέβαια δεν εννοούμε την παιδεία σαν μία γνώση κλειστή, που μαθαίνεται μόνο σε μία ηλικία μαθητική-εφηβική και μετά ξεχνιέται. Αλλά εννοούμε την Παιδεία που είναι συνεχής, ουσιαστική, καθημερινή. Που είναι πρακτική και ζωντανή. Μια Παιδεία για κάθε ηλικία.

Ομάδες πληθυσμού που διαθέτουν στο ελάχιστο τους τρεις αυτούς παράγοντες είναι:

- α) οι συνταξιούχοι ανειδίκευτοι εργάτες
- β) οι πολύ ηλικιωμένες γυναίκες

Το πέρασμα στη σύνταξη του ανειδίκευτου εργάτη είναι πολύ πιο δύσκολο από τα άλλα επαγγέλματα, α) Μικρή σύνταξη, β) Έλλειψη δημιουργικής εργασίας κατά τη διάρκεια της παραγωγικής ηλικίας και γ) Χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Είναι από αυτές τις ομάδες πληθυσμού, που έχει περισσότερο ανάγκη στήριξης.

Το ίδιο και η πολύ ηλικιωμένη γυναίκα. Πολύ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ελάχιστοι οικονομικοί πόροι και πολύ ψηλά ρεκόρ μεταξύ αυτών που διαβιούν μόνοι τους.

Ε. Γεωργιάδης

Απόσπασμα από ανακοίνωση στο Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο
στελεχών ανοιχτής προστασίας ηλικιωμένων με θέμα:
«Κοινωνική συμμετοχή ηλικιωμένων»

Αφού αναπτύξετε τεκμηριωμένα τις απόψεις σας αναφορικά με τη θέση ότι το γήρας είναι πρωταρχικά ένα κοινωνικό και μετά ένα βιολογικό φαινόμενο, (μελετήστε σχετικά και το άρθρο του Αντώνη Λιάκου που προηγείται), να απαντήσετε στα παρακάτω ερωτήματα:

- α) Ποιες είναι οι ανάγκες και τα προβλήματα των ηλικιωμένων;
- β) Ποιες λύσεις προτείνει ο συγγραφέας για την αντιμετώπισή τους και, ιδιαίτερα, για ποιες ομάδες των ηλικιωμένων;
- γ) Τι θα προτείνατε επιπλέον για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της τρίτης ηλικίας;

Προς τους νέους

Είναι πολλοί οι λόγοι, παιδιά, που με παρορμούν να σας συμβουλευτώ όσα θεωρώ καταλληλότερα κι έχω πεποίθηση πως θα σας ωφελήσουν, αν τ' αποδεχτήτε και τ' ακολουθήσετε. Τόσο η ώριμη ηλικία που έχω και η τριβή και συνήθεια με πολλά γεγονότα, όσο και το ότι έζησα ο ίδιος σε μεγάλο βαθμό κι επήρα μαθήματα κι απ' τις δυο όψεις της ζωής, που οι δυσκολίες και μεταβολές της μορφώνουν πολύ τον καθένα, έχουν συντελέσει στο να είμαι έμπειρος γνώστης των ζητημάτων του ανθρώπινου βίου κι επομένως να μπορώ ακριβώς να δείχνω στους νιόβγαλτους της ζωής τον πιο ορθό κι ασφαλή δρόμο. Εξάλλου εξαιτίας της συγγενείας μας συμβαίνει να είμαι μετά τους γονείς σας ο πιο κοντινός σας, ώστε μητ' εγώ να σας αγαπώ λιγότερο κάπως απ' τους πατέρες σας, αλλά μήτε κι εσείς, νομίζω, εκτός αν πέφτω έξω για τη γνώμη σας, ν' αναζητάτε τους γονείς σας ενόσω επικοινωνείτε μαζί μου. [...]

Κι επειδή ακριβώς με την αρετή σ' αυτήν εδώ τη ζωή πρέπει να επιτύχουμε να φτάσουμε στην άλλη, για την οποία αρετή πολλά εγκωμιαστικά έχουν γραμμένα οι ποιητές και οι πεζογράφοι κι ακόμα πιο πολλά οι ηθικοί φιλόσοφοι, αυτού του είδους τα κείμενα πρέπει κυρίως να προσέχουμε. Γιατί δεν είναι μικρή η ωφέλεια να γίνει η αρετή εξοικείωση και συνήθεια στην ψυχή των νέων, επειδή ακριβώς είναι φυσικό να διατηρούνται ζωηρά κι ανεξάλειπτα τα διδάγματα και οι εντυπώσεις της νεανικής ηλικίας, που, γιατί οι ψυχές τους είναι τρυφερές κι εύπλαστες, χαράζονται στο βάθος τους. Άλλωστε τι άλλο μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα έβαλε στο νου του ο Ησίοδος προκειμένου να στιχουργήση τα γνωστά του ποιήματα, που όλοι τα τραγουδούν, παρά το να προτρέπουν τους νέους στο δρόμο της αρετής; Μας λέει λοιπόν στα ποιήματά του ο Ησίοδος ότι στην αρχή είναι ανώμαλος και δυσκολοπερπάτητος κι όλος ιδρώτα ασταμάτητο και πόνος ο ανηφορικός δρόμος που οδηγεί στην αρετή. Γι' αυτό ακριβώς δεν μπορεί οποιοσδήποτε ούτε να πλησίαση και να βαδίσση το δρόμο της αρετής, εξαιτίας του ότι είναι ανηφορικός κι απότομος, ούτε πάλι, κι αν άρχισε να τον βαδίζει, μπορεί εύκολα να φτάσει στο τέρμα του. Μα όταν κανείς φτάσει στο ψηλό του τέρμα, μπορεί από κει να βλέπη πόσο πια είναι ομαλός κι ωραίος, αλλά και πόσο άνετος κι ευκολοπερπάτητος και πιο όμορφος κι ευχάριστος απ' το δρόμο που οδηγεί στην κακία, τον οποίο ο ίδιος ποιητής μάς λέει πως μπορεί κανείς να τον βαδίσση μονομιάς ολόκληρον, επειδή είναι κοντινός. Εγώ λοιπόν νομίζω πως αυτά τα λέει όπως στην πραγματικότητα συμβαίνουν ο Ησίοδος όχι γι' άλλο λόγο, παρά για να μας προτρέπη ν' ακολουθούμε την αρετή και να μας φιλοτιμή και παρακινή όλους να γίνουμε αγαθοί κι ενάρετοι κι έτσι να μην αποστατήσουμε κι απομακρυνθούμε απ' τον τελικό σκοπό της ασκήσεως της αρετής παραλύοντας κι αποκάμοντας από κούραση και δειλία. Φυσικά, αν και κάποιος άλλος συγγραφέας με πα-

ρόμοια λόγια μ' αυτά του Ησίοδου εγκωμιάζει την αρετή, επειδή κι αυτού τα λόγια μας οδηγούν στον ίδιο σκοπό και δρόμο, πρέπει να τ' αспаζόμαστε και να τα επιδοκιμάζουμε.

Εξάλλου κι εγώ άκουσα κάποιον ειδικό και ικανότατο ποιητικό ερμηνευτή να λέη πως ολόκληρο το ποιητικό έργο του Ομήρου είναι ένα εγκώμιο της αρετής κι όλοι του οι στίχοι σ' αυτόν το σκοπό αποβλέπουν κι οδηγούν, εκτός από μερικά περιττά κι ακατάλληλα τμήματα. Προπάντων μάλιστα συμβαίνει αυτό στους στίχους που παρουσιάζει το στρατηγό των Κεφαλληνίων Οδυσσέα ναυαγοσωσμένο και γυμνό και με μόνη την εμφάνισή του να εμπνέη πρώτα το σεβασμό στη βασιλοπούλα Ναυσικά, χωρίς να αισθάνεται δυσκολία και ντροπή, που εμφανιζόταν γυμνός, γιατί ακριβώς ο ποιητής τον παρουσιάζει να έχει λαμπρό ένδυμα την αρετή και όχι τα ρούχα. Μα κι έπειτα στους υπολοίπους Φαίακες τόσο πολύ προκάλεσε το σεβασμό και το θαυμασμό τους, μέχρι το σημείο να εγκαταλείψουν την τρυφή ζωή τους κι εκείνον τον ξένο να προσέχουν και να ποθούν να τον μιμηθούν όλοι και κανείς μεταξύ τους τότε να μην επιθυμή τίποτε άλλο απ' το να μπορούσε να ήταν ο Οδυσσέας, έστω και ναυαγοσωσμένος. Γιατί μέσα σ' αυτούς τους στίχους, όπως έλεγε ο ερμηνευτής της σκέψεως του ποιητή, σχεδόν φωνάζει ο Όμηρος και λέει: την αρετή πρέπει να φροντίζετε να καλλιεργήτε, άνθρωποι, η οποία και μέσα στο ναυάγιό του συντροφεύει τον Οδυσσέα και κολυμπά μαζί του κι όταν βγαίνει στη στεριά, παρ' όλο που είναι γυμνός, τον παρουσιάζει ανώτερον απ' τους ευτυχισμένους Φαίακες[...]

Μέγας Βασίλειος

«Προς τους νέους για την επωφελή μελέτη των ελληνικών κειμένων»

Μετάφραση: Βασίλειος Μπιλαλής

1. Γιατί θεωρεί ο Μέγας Βασίλειος τον εαυτό του άξιο δάσκαλο των νέων; Θεωρείτε τους λόγους που επικαλείται ουσιαστικούς για να εμπιστευτεί ο νέος τους μεγαλύτερους και να δεχθεί τις συμβουλές τους;
2. Ο Μέγας Βασίλειος παραπέμπει στον Ησίοδο και τον Όμηρο για να αποδείξει τη δύναμη της αρετής. Ποιον τρόπο πειθούς επιλέγει; Λαμβάνοντας υπόψη τη φύση των νέων, θεωρείτε τον τρόπο αυτό αποτελεσματικό;

Παραινέσεις ενός πατέρα του καιρού μας

Αγαπημένο μου παιδί,

Ξαφνικά αντρώθηκες, στο σώμα, αν όχι ακόμα στο χαρακτήρα. Ψήλωσες, μέστωσες, η φυσιογνωμία σου στερεώθηκε κι είσαι γεμάτος από μια δύναμη καινούρια, που δεν ξέρεις τι να την κάμεις. Οι κινήσεις σου έχουνε χάρη και λυγεράδα, αλλά και μια σιγουριά που τους έλειπε πριν από λίγο καιρό, όταν είσουν ακόμα ένας ντροπαλός, αδέξιος μαθητής που δεν κατάρφερνε να βολέψει τα χέρια και τα πόδια του. Το πρόσωπό σου έφεξε και σοβάρεψε¹ η ματιά σου πήρε κάποιο βάθος. Σου συμβαίνει κάτι απίστευτο, που μοιάζει με θαύμα, σαν εκείνα τα μαγεμένα πρωινά, στις ακρογιαλιές του Αιγαίου, όπου νομίζει κανείς πως ο κόσμος, άδολος και ολόδροσος, ξαναρχίζει: κοντεύεις να γίνεις είκοσι χρονώ.

Παρατήρησες, άραγε, κι εσύ, ότι η σχέση μας άλλαξε, ανεπαίσθητα, τον τελευταίο καιρό; Θυμάσαι τους μεγάλους χειμωνιάτικους περιπάτους μας στον Υμηττό, στην Πεντέλη² τις καλοκαιρινές περιπλανήσεις μας στα νησιά τις πολύωρες συντροφικές μας κουβέντες, τα ατέλειωτα ερωτήματά σου, που μου ξανάρχονται τώρα στο νου, ανακατωμένα με μια γεύση από θυμάρι, από αρμύρα, από τρελούς ανέμους. Ήθελες, αμέσως, να μάθεις το καθετί, κυρίως από μένα. Μονάχα οι δικές μου πληροφορίες ήταν έγκυρες, μονάχα οι δικές μου απόψεις σε απασχολούσαν τόσο πολύ. Διψούσες για τα λόγια μου, για την πείρα μου, για την υποθετική σοφία μου. Με ρωτούσες ολοένα για θέματα της ιστορίας ή της πολιτικής, για ιδεολογίες, για βιβλία και για τέχνη, για γνωστούς ανθρώπους, για πράγματα που είδα πριν γεννηθείς, για το μυστήριο της ζωής. Λαχταρούσες να σου πω τι είναι πνεύμα και τι είναι ύλη, τι είναι η γυναίκα και τι ο έρωτας, αν υπάρχει η Αλήθεια και ποιος ο λόγος που βρίσκεται ο άνθρωπος στη γη. Πάσχιζα να σου δώσω απαντήσεις καθαρές και τρόμαζα, αληθινά, με την ευθύνη μου, καθώς προσπαθούσα να υπερνικήσω μια τάση προς την αμφιβολία που με κατέχει, πάντα, εμπρός στα μεγάλα θέματα. Μα έπρεπε να λέω τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη³ δεν είχες καμιά διάθεση να παραδεχτείς πνευματικούς ενδοιασμούς. Ίσια-ίσια, άρπαζες αμέσως ό,τι πήγαινα, κομπιάζοντας, να διατυπώσω, και υπερθεματίζες⁴ έδινες στις διστακτικές μου γνώμες έναν τόνο χαρούμενης εφηβικής αδιαλλαξίας.

Τώρα, μου φαίνεται πως δεν έχεις πια το ίδιο κέφι να βρεθούμε μόνοι οι δυο μας και να τα πούμε με τις ώρες. Ίσως δεν το καλοσκέφτηκες ακόμα αλλά νομίζω πως, όταν δοθεί μια τέτοια ευκαιρία, τείνεις συχνά να βρεις μια πρόφαση για να την αποφύγεις. Το ύφος σου απέναντί μου έγινε, καθαρά και ξάστερα, κριτικό. Γυρεύεις τα όριά μου και, φυσικά, αρχίζει να

¹ υπερθεματίζω: υπερβάλλω σε διαβεβαιώσεις, επαίνους, κατηγορίες

τα ξεχωρίζεις. Με κρίνεις, με συγκρίνεις, με τοποθετείς, σιγά-σιγά, στη θέση που μου ταιριάζει. Ανακάλυψες κάτι που δεν το είχες φανταστεί: ότι υπάρχουν άνθρωποι καλύτεροι, σοφώτεροι, σπουδαιότεροι από μένα. Συζητάς ζωηρά τις γνώμες μου· συχνά τις αντικρούεις. Αμφισβητείς τις πληροφορίες που σου δίνω. Ναι, πράγματι, πολλά και ποικίλα είναι αυτά που δεν κατέχω. Μάλιστα, κάμποσα καινούρια της ζωής, της τέχνης ή και της επιστήμης ακόμα, προφταίνεις και τα αρπάζεις εσύ στον αέρα, με τη δροσερή διαίσθηση της γενεάς σου, προτού καταφέρω να τα συλλάβω εγώ.

Ώρες-ώρες, θα έλεγα, πως σου αρέσει να προσδίδεις στη συζήτησή μας τον τόνο μιας αντιδικίας των γενεών. Λες «εμείς» κι «εσείς», σα να πρόκειται για δυο κόσμους ριζικά διαφορετικούς, ανάμεσα στους οποίους δεν είναι πιθανό να υπάρχει συνέχεια και βαθύτερη συνεννόηση ή σύμπτωση στις ιδέες και τα γούστα. Αν αναφέρω ένα συγγραφέα που αγαπώ, η αυθόρμητη τάση σου είναι να μου τον ξετινάξεις. Τα βιβλία, στα οποία επέσπευα περισσότερο, σου φαίνονται ξεπερασμένα και μάλλον περιττά. Απορείς, ειλικρινά, πώς γίνεται ακόμα τόσοσ λόγος γι' αυτά. Οι καλλιτεχνικοί ρυθμοί που με συγκινούν σου δίνουν μιαν εντύπωση σαν αχρηστευμένες, σκονισμένες διακοσμήσεις του λεγόμενου «παλιού καλού καιρού». Καμιά φορά, κουβεντιάζοντας μαζί σου, αισθάνομαι πως η άποψή μου λογίζεται στραβή μόνο και μόνο επειδή προέρχεται από μένα και πως, αν είχα πει το αντίθετο, πάλι άδικο θα είχα.

Παρατηρώ ακόμη –αυτό συνηθέστατα– ότι ορισμένες κοινότητες, ανώδυνες συμβουλές μου –να, σα να πούμε. «Κάνει ψύχρα, πάρε το πανωφόρι σου» ή «Μην πίνεις νερό ιδρωμένος» –σ' ερεθίζουν απροσδόκητα, σου προκαλούν εκδηλώσεις φανεράς ανυπομονησίας και δυσaráσκειας. [...]

Σε λίγο καιρό, το μεγάλο πρόβλημά σου θα είναι τούτο: πώς θα τα καταφέρεις να σταθείς γερά στα πόδια σου, να νιώσεις πως δεν έχεις πια την ανάγκη κανενός, πως είσαι κύριος των τυχών σου. Θα πρέπει να διαμορφώσεις μια ζωή που θα είναι δική σου και όχι εξάρτημα της δικής μου· να μη σου χρειάζεται να σε στηρίζω· να αισθανθείς ότι είσαι εσύ με τα σωστά σου, χειραφετημένος, αδέσμευτος, εσύ, τα έργα σου κι η ζωή σου –και στη μαγική αυτή λέξη «ζωή» σ' αφήνω να δώσεις όποιο περιεχόμενο είσαι ικανός να δημιουργήσεις. Τότε, καλό μου παιδί, η παρουσία μου δε θα είναι πια βάρος στην ψυχή σου.

Ναι, η ζωή, ο έρωτας, η ευτυχία, η δράση, είναι πράγματα που έχεις να τα δημιουργήσεις, όπως ο άνθρωπος της τέχνης δημιουργεί ένα έργο ζωντανό και ωραίο. Πρέπει να κινηθούν οι δημιουργικές σου δυνάμεις και πρέπει, ακόμα, να τις κατευθύνεις. Αλίμονό σου αν σταθείς παθητικός εμπρός στον κόσμο σου και περιμένεις να σου δοθεί αυτός. Αν δε θέλεις να σε πάρει από κάτω, θα βαλθείς να τον πλάσεις εσύ. [...]

Να είσαι γνήσιος, αληθινός, ακέραιος, ίσιος, σε ό,τι αισθάνεσαι, λες και πράττεις, στον έρωτα, στη φιλία, στην κοινωνική σου δράση –απέναντι σε φίλους και εχθρούς και, πρώτα-πρώτα, απέναντι στον εαυτό σου. Να βαθ-

μολογείς τους ανθρώπους ανάλογα με την ειλικρίνεια τους. Να περιφρονείς ό,τι είναι υποκρισία, κρυψίνια, διπροσωπία, πανουργία –να τα μισήσεις όλα αυτά και να τα απορρίψεις μια και καλή. Να μην παίζεις με τη ζωή, τα αισθήματα, την πίστη ενός άλλου ανθρώπου· να μην καταδέχεσαι να απατήσεις. Να νιώθεις πως, απατώντας κλέβοντας στο παιχνίδι της ζωής, θίγεις κυρίως εσένα, ρίχνεις την προσωπικότητά σου και δεν είσαι ικανός να εκτιμήσεις τον εαυτό σου. Να σέβεσαι τον άλλον, να προσπαθείς να τον καταλάβεις· να τον βοηθάς, αν αυτό περνά από το χέρι σου. Συχνά, η ζωή μας έχει ν' αντιμετωπίσει δύσκολα διλήμματα που, μονάχα με πολλή αμοιβαία κατανόηση και βοήθεια, μπορούμε να τα λύσουμε και να τα ξεπεράσουμε. Να μην απαρνιέσαι τα δικαιώματά σου στη ζωή, μα να μην ξεχνάς και τα δικαιώματα του άλλου που βρέθηκε μπλεγμένος μαζί σου. Θα δεις με τον καιρό, ότι πάντα έχουν κι οι δικές σου πράξεις κάποια ψυχολογική δικαίωση. Κι ακόμα, θα σου έλεγα να μη διστάζεις ποτέ να παραδέχεσαι εκ των προτέρων ότι κάθε άνθρωπος που σου τυχαίνει στο δρόμο σου είναι τίμιος και ειλικρινής σαν κι εσένα, εκτός μονάχα αν σου δοθούν συγκεκριμένες αποδείξεις για το αντίθετο. Να εμπιστεύεσαι, να είσαι γενναιόδωρος στα αισθήματά σου, να μη λυπάσαι να χαρίζεις το περίσσεμα της καρδιάς σου σ' όποιον το χρειάζεται. Αν σε γελάσουν, αν σε απογοητεύσουν, φύγε και προσπάθησε να μην το συλλογίζεσαι πια. Γύρισε το φύλο, ξανάρχισε από την αρχή. Ποτέ μην απελπίζεσαι. Ο κόσμος είναι μεγάλος, η ζωή αστείρευτη κι ο άνθρωπος, κατά βάθος, καλός.

Τα ίδια θα σου έλεγα και για την εργασία σου. Να είσαι ειλικρινής και ίσιος σε κάθε δουλειά που θα αναλάβεις, να την τιμάς πρώτα-πρώτα εσύ ο ίδιος, να πασχίζεις να την κάνεις σωστά και όσο μπορείς καλύτερα, με φροντίδα και με μεράκι. Προπαντός, να μην προφασιστείς ποτέ, με τα έργα σου, πως είσαι αλλιώτικος –δυνατότερος, σοφώτερος, πιο σημαντικός ή πιο αξιαγάπητος– από αυτό που ξέρεις μέσα σου ότι είσαι στ' αλήθεια. Να είσαι αυτό που είσαι· τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο. Αυτό που είσαι – αυτό που είναι κάθε ακέραιος άνθρωπος κάτω από τον ήλιο– δεν είναι αξιοκαταφρόνητο αν εκδηλωθεί με αγάπη και ευσυνειδησία. Είναι αρκετό για να γεμίσεις μια ζωή, να της δώσεις ένα νόημα, έναν προορισμό. Ενώ, με τα τεχνάσματα, δε θα καταφέρεις σπουδαία πράγματα, και, ό,τι καλό κι αληθινό έχεις μέσα σου, θα το χαλάσεις. Η δουλειά σου θα ηχήσει ψεύτικα κι εκείνοι που ξέρουν θα το καταλάβουν αμέσως. Μπορεί, εξωτερικά, να επιτύχεις. Δεν είναι δα λίγοι αυτοί που σταδιοδρομούν, τριγύρω μας, με τις κατεργαριές, και κερδίζουν όχι μόνο χρήματα, μα και τίτλους περισπούδαστους, αξιώματα λαμπερά, τιμητικές διακρίσεις, προβαδίσματα και όλων των ειδών τις ψευτοδόξες. Δε θα σου είναι αδύνατο, αν ριχτείς με τα μούτρα, να τα καταφέρεις καλύτερα από πολλούς. Μα δε θα έχεις πείσει εκείνους που θα ήθελες περισσότερο να κερδίσεις. Ούτε, βέβαια, τον ίδιο τον εαυτό σου και τούτο θα είναι το χειρότερο.

Καλύτερα να σου λείπουν τέτοιες επιτυχίες, παιδί μου. Άκουσέ με· ένας

άξιος μαραγκός που κατέχει καλά τη δουλειά του και πιστεύει σ' αυτήν είναι πολύ πιο ολοκληρωμένος και αξιοσέβαστος άνθρωπος από έναν κουφό πρύτανη ή έναν κακό πρωθυπουργό.

Παρασύρθηκα όμως από τα λόγια μου και μου φαίνεται πως ξανάρχισα να συμβουλευώ. Φοβούμαι πάλι καμιάν αντίδρασή σου. Σου το 'πα και πριν' δε ζητώ να σου επιβάλω έτοιμες απόψεις για τον κόσμο, αλλά μονάχα να σε βοηθήσω να ξεκινήσεις. Ύστερα, τράβα το δρόμο σου και σβήσε με, σιγά σιγά, από τους λογισμούς σου, καθώς το θέλει η ζωή.

Γιώργος Θεοτοκάς
«Πολιτικά κείμενα»

1. Ποια διαφορά διακρίνει ο πατέρας στη στάση του γιου απέναντί του τώρα, που τελειώνει η εφηβεία του, σε σχέση με τη στάση που είχε στην αρχή της εφηβείας του; Πού αποδίδει τη διαφορά αυτή;
2. Πότε πιστεύει ο πατέρας ότι θα ομαλοποιηθούν οι σχέσεις του με το γιο του; Αν καταφέρει ο δεύτερος να επιτύχει τί;
3. Ποιες είναι οι συμβουλές που δίνει ο πατέρας στο γιο του και ποιους τομείς της ζωής αφορούν κυρίως; Να τις αξιολογήσετε, αφού βάλετε τον εαυτό σας στη θέση του γιου.

σταμάτα να βρίζεις
ακούω τι λες.

Έρωτας: η τραχιά μαθητεία

[...] Γόνιμος είναι κι ο έρωτας: επειδή κι ο έρωτας είναι δύσκολος. Έρωτας του ανθρώπου για τον άνθρωπο: ίσως αυτό νάναι το δυσκολότερο απ' όσα μας έταξεν η μοίρα, το πιο απόμακρο, η τελευταία δοκιμασία, το έργο που όλα τ' άλλα δεν είναι παρά προετοιμασία και προπαρασκευή του. Γι' αυτό κι οι νέοι – που είναι «αρχάριοι» στο κάθε τι– δεν ξέρουν ακόμα ν' αγαπούν: πρέπει να διδαχτούν τον έρωτα. Με όλο τους το είναι, με όλες τους τις δυνάμεις συμμαζεμένες γύρω στην ερμηκική φοβισμένη καρδιά τους, που οι χτύποι της ψηλώνουν ολοένα, πρέπει να μάθουν να αγαπούν. Ο καιρός όμως της μαθητείας είναι πάντα καιρός μακρόχρονου «εγκλεισμού». Έτσι είναι, για πολύν καιρό, κι ο έρωτας: μοναξιά, ολοένα και πιο έντονη και πιο βαθιά μόνωση. Έρωτας δε θα πει ν' ανοίγεσαι ευθύς, να δίνεσαι, να ενώνεσαι με κάποιον Άλλον (τι θα ήταν, άλλωστε, η ένωση δύο όντων ακαθόριστων ακόμα, ατέλειωτων, ανοργάνωτων;)· είναι μια σπάνια ευκαιρία για να ωριμάσεις, ν' αποκτήσεις μιαν υπόσταση δική σου, να γίνεις εσύ ένας ολόκληρος Κόσμος, για χάρη κάποιου άλλου, αγαπημένου προσώπου· είναι μια υψηλή, ακράτητη αξίωση, που σε χρίζει εκλεκτό της και σε σπρώχνει προς τ' απέραντα πλάτη. Μόνο έτσι θάπρεπε να μεταχειρίζονται οι νέοι τον έρωτά τους: σαν ένα καθήκον που τους υποχρεώνει να εργάζονται αδιάκοπα στο μέσα τους κόσμο («ν' ακροάζονται και να σφυροκοπάνε νύχτα – μέρα»). Δεν είναι ακόμα ώριμοι για το δόσιμο του εαυτού τους, για την εγκατάλειψη και το σβήσιμό τους μέσα σ' ένα άλλο άτομο, για οποιοδήποτε τρόπο Ένωσης. (Πρέπει, πρώτα, και για πολύν πολύν καιρό, να μαζεύουν και να θησαυρίζουν ολοένα). Η Ένωση αυτή, το δόσιμο αυτό, είναι το στερνό σκαλοπάτι· ίσως η ανθρώπινη ζωή να μη μπορεί ακόμη να το χωρέσει.

Εδώ όμως λαθεύουν οι νέοι τόσο συχνά και τόσο βαριά: ορμάνε ακράτητοι ο ένας προς τον άλλον, όταν τους αγγίξει η αγάπη (είναι στη φύση τους να μη μπορούν να περιμένουν), σκορπίζονται εδώ κι εκεί, ενώ η ψυχή τους είναι γεμάτη ακεφιά, ακαταστασία και ταραχή... Τι μπορεί όμως να βγει από αυτό; Τι μπορεί να κάνει η ζωή τούτο το μπερδεμένο σωρό των μισοσπασμένων υλικών, που αυτοί τα ονομάζουν «ένωση» τους και πολύ θάθελαν να τα ονομάσουν «ευτυχία» τους; Και τι τους μέλλεται το αύριο; Καθένας τους αφανίζεται για χάρη του άλλου και αφανίζει σύγκαιρα τον άλλον κι άλλους πολλούς ακόμα, που ίσως ναρχόντουσαν κατόπι. Χάνει το νόημα της απεραντοσύνης, χάνει όλες του τις δυνατότητες· ανταλλάζει το «πήγαιν – έλα» των σιωπηλών, γεμάτων υποσχέσεις, πραγμάτων, με ένα στείρο ανακάτεμα, απ' όπου δε μπορεί να βγει άλλο τίποτα πάρα σιχασιά, απογοήτευση και φτώχεια. Δεν του μένει παρά να γυρέψει σωτηρία σε μιαν απ' τις άπειρες συμβατικές καταστάσεις που είναι παντού στημένες, σα δημόσια καταφύγια, γύρω απ' αυτόν τον επικίνδυνο δρόμο. Καμιά περιοχή της ανθρώπινης υπόστασης δεν είναι τόσο πολύ γεμάτη από συμβατικότητες, όσο τούτη εδώ: Σωσίβια, βάρκες και ναυαγοσωστικά είναι στη διάθεσή του, κάθε είδους βοήθεια που η κοινωνία έχει επινοήσει για τούτο το σκοπό. Για τους ανθρώπους, ο έρωτας δεν είναι παρά μια απόλαυση, τον κατάντησαν λοιπόν κάτι εύκολο και φτηνό, ακίνδυνο και σίγουρο, όμοιο με τις απολαύσεις των δρόμων.

Αλήθεια, πόσοι και πόσοι νέοι στάθηκαν ανίκανοι να βρουν το σωστό

δρόμο της αγάπης, για πόσους τα σύνορα του έρωτα σταματάνε στο εύκολο, βιαστικό δόσιμο του εαυτού τους! (οι περισσότεροι, άλλωστε, δε θα προχωρήσουν –σίγουρα– πιο πέρα από κει). Νιώθουν, πολλοί, να λυγίζουν κατ' απ' το βάρος αυτού του λάθους και πασχίζουν να κάνουν βιώσιμη και γόνιμη, με το δικό τους προσωπικό τρόπο, την κατάσταση αυτή όπου βρέθηκαν ριγμένοι. Η φύση τους τούς λέει πως τα προβλήματα του έρωτα –λιγότερο από άλλα, που είναι το ίδιο σημαντικά– δε μπορούν να λυθούν σύμφωνα με τούτον ή εκείνον το γενικό κανόνα που εφαρμόζεται σ' όλες τις περιπτώσεις· νιώθουν πως τα προβλήματα αυτά –άμεσα προβλήματα ανθρώπου προς άνθρωπο– χρειάζονται, για κάθε περίπτωση, καινούργια, ιδιαίτερη, αποκλειστικά προσωπική απάντηση. Πώς όμως αυτοί –μια και μπερδεύτηκαν πια έτσι αναμεταξύ τους που δεν ξεχωρίζουν ο ένας απ' τον άλλον, μια και δεν έχουν τίποτα Δικό τους –πώς θα μπορούσαν να βρουν μέσα τους κάποια έξοδο, για να ξεφύγουν απ' την άβυσσο όπου έχει βουλιάξει η μοναξιά τους;

Έρμηοι κι αβοήθητοι, πορεύονται στα τυφλά κι ο ένας κι ο άλλος. Σκορπάνε τις καλύτερες δυνάμεις τους για να γλυτώσουν από συμβατικότητα όπως ο γάμος, και πέφτουν σ' άλλες συμβατικές λύσεις, λιγότερο χτυπητές, το ίδιο όμως θανάσιμες. Επειδή μονάχα για συμβατικότητες είναι άξιοι. Ό,τι βγαίνει απ' αυτές τις βιαστικές κι ανυπόμονες, θολές και ταραγμένες ενώσεις, είναι πάντα συμβατικό. Κάθε σχέση που είναι καρπός αυτής της πλάνης, έχει κάτι το συμβατικό, ακόμα κι αν είναι ασυνήθιστη (ή, όπως λέει ο κόσμος, ανήθικη). Κι ο χωρισμός ακόμα θάταν μια συμβατική χειρονομία, μια απρόσωπη τυχαία απόφαση, αδύναμη και άκαρπη.

Στο δρόμο του Έρωτα (όπως και στο δρόμο του Θανάτου, που είναι δύσκολος κι αυτός) δε θα βρεις –άμα τον αντικρύξεις σοβαρά– κανένα φως, καμιάν απόκριση, ούτε σημάδι, ούτε χαραγμένο δρόμο, για να σε βοηθήσουν. Και για τα δύο τούτα καθήκοντα, που κρατάμε κρυμμένα μέσα μας και τα παραδίνουμε στους άλλους χωρίς να φωτίσουμε το μυστικό τους, δεν υπάρχουν γενικοί κανόνες. Όσο όμως πιο πολύ αποζητάμε τη μοναξιά στη ζωή μας, τόσο περισσότερο ζυγώνουμε το μεγάλο νόημα του έρωτα και του θανάτου. Οι απαιτήσεις, που τραχύς και δύσκολος ο έρωτας έχει απ' τη ζωή μας σ' όλη της την πορεία, είναι πάρα πολύ βαριές, κι εμείς, στα πρώτα μας βήματα, είμαστε πολύ αδύναμοι μπροστά τους. Αν όμως σταθούμε καρτερικοί και δεχτούμε τον έρωτα αυτόν σαν τραχιά μαθητεία – αντίς να χανόμαστε σ' όλα εκείνα τα εύκολα και κούφια παιχνίδια, που επινόησε ο άνθρωπος για να μην αντικρύζει κατάματα τη βαθύτατη σοβαρότητα της ζωής –ίσως τότε, κείνοι που θάρθουν καιρό έπειτ' από εμάς, να νιώσουν μια κάποια πρόοδο κι ένα ξαλάφρωμα· και θάταν σημαντικό τούτο.

Ράινερ Μαρία Ρίλκε

«Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή»

Μετάφραση: Μάριος Πλωρίτης

1. Ο έρωτας είναι μακρόχρονη μαθητεία. Τι προσφέρει αυτή στην ολοκλήρωση του ατόμου;
2. Τι κινδυνεύει να χάσει ο νέος άνθρωπος, όταν ρίχνεται βιαστικά στις απολαύσεις του έρωτα;
3. Με ποιον τρόπο συμβουλεύει ο Ρίλκε το νέο ποιητή να βιώσει τη μεγάλη αλήθεια του έρωτα;

Η ψυχαγωγία, νόμιμο δικαίωμα και δείκτης πολιτισμού
Η νόθη και η γνήσια ψυχαγωγία
Το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου και η επίλυσή του
Ελεύθερος χρόνος και ποιότητα ζωής
Έλληνες, ο πιο ξενύχτης λαός στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα

Η ψυχαγωγία, νόμιμο δικαίωμα και δείκτης πολιτισμού

Η ψυχαγωγία έχει τη θέση της, θέση γενικά παραδεκτή, νόμιμη μέσα στη ζωή μας. Αφού του θνητού η μοίρα είναι να βρέχει κάθε του έργο με τον ιδρώτα του προσώπου του, και επειδή αυτός ακριβώς ο κλήρος του έλαχε (είτε ως τίμημα ακριβό της ελευθερίας του, είτε ως αναπόφευκτη συνέπεια της δυσαναλογίας¹ που υπάρχει ανάμεσα στις επιδιώξεις και στις δυνάμεις του), δικαίωμά του θεώρησε ο άνθρωπος να κλέβει χρόνο από τη σκληρή θητεία του βιοπορισμού² και να τον αφιερώνει στη διασκέδαση, για να ελαφρώνει κάπως το φορτίο της ζωής και να ξεχνάει, για λίγο έστω, τα δεινά της. Το δικαίωμα τούτο το έχει αναγνωρίσει, με τους άγραφους και τους γραφτούς νόμους της, η κοινωνία. Όσο και να ψάξουμε σε τόπους άγριους και σε χρόνους αρχαίους, δεν θα βρούμε κοινότητα ανθρώπων που δεν έχει παραδεχτεί και θεσμοθετήσει την ομαδική διασκέδαση, τις παρενθέσεις της ξεκούρασης και της χαράς μέσα στο αφόρητα κάποτε μονότονο κείμενο του ατομικού και του συλλογικού βίου. Όλες οι κοινωνίες, από τις πιο πρωτογενείς έως τις πιο εξελιγμένες, επινοούν και καθιερώνουν, σε συνάρτηση με τις θρησκευτικές τελετές και τις πολιτικές συγκεντρώσεις, ευκαιρίες για να ξεσπάει ανεμπόδιστα και να ικανοποιείται η ανάγκη του πλήθους για ψυχαγωγία. Τρία θέματα δεσπόζουν πάντοτε στα διαφέροντα της μάζας και στις φροντίδες των αρχηγών τους: ο χορτασμός, ο πόλεμος, και η διασκέδαση. Απόκλιση από τη γραμμή αυτή δεν θα βρει κανείς ούτε στους οικονομικά και πνευματικά πιο ανεπτυγμένους λαούς των χρόνων μας· μόνο που, στη δική τους περίπτωση, το πρόγραμμα πλουτίζεται και διαφοροποιείται για να περιλάβει το κάθε κεφάλαιο πολλές υποδιαιρέσεις.

Αν όχι ο βεβαιότερος, ασφαλώς όμως ο παραστατικότερος δείκτης πολιτισμού μιας κοινότητας ανθρώπων είναι ο τρόπος της ψυχαγωγίας της. Λαοί με ένστικτα ανημέρωτα και χαμηλό επίπεδο μόρφωσης διασκεδάζουν βάνουσα· αντίθετα όσοι ημέρωσαν τα ήθη τους και καλλιέργησαν το πνεύμα τους αγαπούν ευγενείς μορφές και λεπτά μέσα ψυχαγωγίας. Ο ίδιος κανόνας ισχύει και για τον χαρακτηρισμό των ατόμων: «πες μου πως διασκεδάζεις να σου ειπώ ποιος είσαι». Ο αβρός³ στους τρόπους και πνευματικά προικισμένος άνθρωπος είναι και στην ψυχαγωγία του εκλεκτικός και διακριτικός· ο βάρβαρος και άξεστος αγαπάει τις διασκεδάσεις που τον αποκτηνώνουν. [...]

Υπογράμμισα ήδη ότι λαοί και πολιτισμοί χαρακτηρίζονται ακόμη και από τους τρόπους ψυχαγωγίας που έχουν επινοήσει και καθιερώσει στους χώρους της ατομικής και της συλλογικής ζωής. Πολύ ορθά λοιπόν ιστορικοί και ανθρωπολόγοι μελετούν τις διασκεδάσεις και τις παιδιές⁴ τους. Δεν είναι λ.χ. άσχετο προς τον χαρακτήρα των αρχαίων Ελλήνων και προς τον τύπο του πολιτισμού που δημιούργησαν, το γεγονός ότι από τους ομηρικούς χρόνους έως το δείλι της ιστορικής τους ζωής είχαν θεσμοθετήσει μαζί

¹ δυσαναλογία: έλλειψη αναλογίας ανάμεσα σε δυο η περισσότερα πράγματα ή καταστάσεις

² βιοπορισμός: η εξασφάλιση των υλικών μέσων επιβίωσης μέσω της εργασίας

³ αβρός: ευγενικός, λεπτός

⁴ παιδιά: χαριεντισμός, αστεϊσμός

με τα αθλητικά και ποιητικά αγωνίσματα, και στις πανηγύρεις τους επευφημούσαν με τον ίδιο ενθουσιασμό τους νικητές των αγώνων του στίβου και του θεάτρου. Εξίσου χαρακτηριστικός για τον αρχαίο ελληνικό βίο και πολιτισμό είναι ο θεσμός του «συμποσίου» που κατάκτησε την αθανασία μέσα στην ποιητική φιλοσοφία του Πλάτωνα. Ήταν και αυτός ένας τυπικά ελληνικός τρόπος γνήσιας ψυχαγωγίας: 'Υστερ' από τις κοπιαστικές ή τις οχληρές⁵ για τον «ελεύθερο» άνθρωπο της εποχής ασχολίες της ημέρας, ένας όμιλος φίλων συγκεντρώνεται το βράδυ γύρω από το τραπέζι ενός φιλόξενου οικοδεσπότη με μίαν οποιαδήποτε αφορμή (όπως μέσα στο πλατωνικό «Συμπόσιο» είναι η νίκη του Αγάθωνα στον δραματικό αγώνα) και με τόνο άλλοτε σοβαρό και άλλοτε εύθυμο συζητεί «φλέγοντα» θέματα της αισθηματικής, της ηθικής ή της πολιτικής ζωής. Ο «διάλογος» με την ανταλλαγή των σκέψεων, τους διαξιφισμούς και τα φαιδρολογήματά⁶ του δημιουργεί την «καλή συντροφιά», όπου καθένας από τους συνδαιτυμόνες⁷ αναζητώντας και βρίσκοντας τον «άλλο» που θα τον συμπληρώσει –όχι όπως ο συνεταίρος στο επάγγελμα ή το άλλο φύλο στον έρωτα, αλλά όπως ο ομοεθνής, ο ομόγλωσσος, ο ομόσπουδος, ο φίλος, που νιώθει κι' αυτός την ίδια ανάγκη: να βγει από τη μοναξιά του και να επικοινωνήσει μ' εκείνον που θα τον προσέξει και θα τον καταλάβει– δεν είναι πια μόνος, απεναντίας έχει το αίσθημα ότι απλώθηκε και ενώθηκε με τους ομοίους του. Αποτέλεσμα: δυναμώνει μέσα του ο τόνος της ζωής, υψώνεται η ψυχική του θερμοκρασία, ευγενίζεται η ύπαρξή του.

Είναι άραγε ανεξήγητη η βαθειά διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο ελληνικό και στο ρωμαϊκό συμπόσιο; Όπως τη θέση του ελληνικού μαρμάρου και της λιτής γραμμής επήρε στη Ρώμη το τούβλο και ο όγκος, έτσι και το συμπόσιο έχασε την ευγενή ευθυμία του και έγινε όργιο ακρασίας.⁸ Τα οικοδομήματα μέσα στον ρωμαϊκό γεωγραφικό και ιστορικό χώρο απόκτησαν μέγεθος, αλλά τα υλικά φτήνηναν και το ποιόν της κατασκευής έπεσε. Παράλληλα το ανθρώπινο μέτρο, και μαζί η ανθρώπινη ευπρέπεια, έπαψαν να είναι ο κανόνας μέσα στη χλιδή και στη διαφθορά των αρχοντικών μεγάρων. Και έτσι η λάμπη του στοχασμού και του αστεϊσμού η λεπτότητα δεν εβρήκαν στη Ρώμη έδαφος πρόσφορο για να μεταφυτευτούν και να ευδοκιμήσουν. Ψυχαγωγία έγινε η πολυφαγία, η πολυποσία, η ακολασία.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική φιλοσοφία»

1. Πώς χαρακτηρίζει τη θέση της ψυχαγωγίας στη ζωή των ανθρώπων ο συγγραφέας; Με ποια επιχειρήματα στηρίζει τους χαρακτηρισμούς του;
2. Με ποιον τρόπο επιχειρηματολογίας τεκμηριώνει ο συγγραφέας την άποψή του ότι οι τρόποι ψυχαγωγίας ενός λαού αποτελούν δείκτη του πολιτισμού του;
3. Με ποιον τρόπο αναπτύσσεται η τελευταία παράγραφος του κειμένου;

⁵ οχληρός: ενοχλητικός

⁶ φαιδrolόγημα: αστεϊσμός

⁷ συνδαιτυμόνας: ομοτράπεζος

⁸ ακρασία: έλλειψη εγκράτειας, αδυναμία

Η νόθη και η γνήσια ψυχαγωγία

[...] Η νόθη ψυχαγωγία είναι απόπειρα φυγής, επιθυμία απόδρασης από τον κλοιό μιας ζωής που μόνο πληγές μας δίνει και απογοητεύσεις ή που μας έγινε αφόρητη από το αθεράπευτο κενό της. Απόπειρα φυγής, όχι φυγή· επιθυμία απόδρασης, όχι απόδραση. Γιατί σε λίγο ξαναγυρίζουμε στην αρένα βαρύτερα πληγωμένοι, βρισκόμαστε και πάλι στο πηγάδι μας με μεγαλύτερο άγχος – η απελευθέρωση ήταν ψεύδος, τραγική αυταπάτη. Πίσω λοιπόν από τη νόθη ψυχαγωγία υπάρχει πανικός και μωρία¹ όταν μαυρίσει από την απελπισία ή ρημάξει μέσα στην ανία η ψυχή μας, μας πιάνει τρόμος, και τρέχουμε να αναπληρώσουμε αυτό που μας λείπει με μια συγκίνηση (ας είναι και αγωνία), με μια διέγερση (ας είναι και αλλοτρίωση του προσώπου μας), με μιαν εξαντλητική ηδονή (ας φέρνει και την αποκτήνωση) – με κάτι τέλος πάντων που έστω και προσωρινά θα δώσει άλλη τροπή στη ζωή μας. Εκείνο που μας τρομάζει περισσότερο είναι η ερημιά της ψυχής, το εσωτερικό άδειασμα. Και ριχνόμαστε σ' εκείνους τους τρόπους της ψυχαγωγίας και ελπίζουμε ότι θα μας βοηθήσουν να ξεφύγουμε – από τι; Ολοφάνερα από τον «εαυτό μας». Αυτός μας έχει γίνει ανυπόφορος και, επειδή μας πονεί ή μας αηδιάζει η παρουσία του, επιχειρούμε να αποδράσουμε «σκοτώνοντας» το χρόνο που μας πολεμάει ή έχει περιφρονήσει την ψυχή μας. Κάθε ευκαιρία φυγής είναι τότε ευπρόσδεκτη, ακόμη κι' αν υπονομεύει την υγεία ή μας ντροπιάζει. Και όταν μας παρουσιαστεί (η κοινωνία έχει και για τούτο προνοήσει με τις λέσχες, τα καπηλεία, τα καταγώγια) τρέχουμε να επωφεληθούμε. Αστόχαστα, αφού στο τέρμα του δρόμου μάς περιμένει ήσυχος ο εχθρός που θέλουμε να του ξεφύγουμε... [...]

Αντίθετα προς τη νόθη η γνήσια ψυχαγωγία ως ανάγκη γεννιέται από τη δύναμη και τη χαρά της ζωής, και εκείνο που προσφέρει είναι να συντηρεί και να ανανεώνει τη δύναμη και τη χαρά της ζωής. Αυτήν ακριβώς που φθείρει και αφανίζει η νόθη. Δεν νομίζω ότι χρειάζονται αποδείξεις για να βεβαιωθεί κανείς ότι άλλο πράγμα είναι να ρίχνεσαι στο ξεφάντωμα από αμηχανία και άγχος, για να «διασκεδάσεις» την κατάθλιψη και την ανία που σε ρημάζει, και άλλο (εντελώς άλλο και στις προθέσεις και στα αποτελέσματα) να διασκεδάσεις από περίσσεια δυνάμεων και ευφρόσυνη² διάθεση, για να κρατείς υψηλά την εσωτερική σου θερμοκρασία και να απολαβαίνεις την ακμή του σώματος και τη χαρά της ψυχής. Στην πρώτη περίπτωση, όπως είπαμε, η ψυχαγωγία είναι απόπειρα φυγής, αναζήτηση σωτηρίας από το αδιέξοδο που αντί να δώσει ανακούφιση από το άλγος³ και την πλήξη, κάνει τη ζωή πιο δύσκολη, ζοφερή⁴ και αρρωστημένη. Στη δεύτερη, είναι ακτινοβολία και θρίαμβος σωματικής και ψυχικής ευφορίας, άξια επιβράβευση εκείνων που ευδοκιμούν στο σκληρόν αγώνα της ζωής

¹ μωρία: ανοησία

² ευφρόσυτος: χαρμόσυτος

³ άλγος: πόνος

⁴ ζοφερός: που εμπνέει φόβο, ανησυχία, θλίψη και μελαγχολία

με την περίσκεψη, το θάρρος, το τάλαντό τους – και για τούτο προσφέρει ό,τι υπόσχεται: δύναμη και χαρά μεγαλύτερη. Εάν βρίσκεσαι σε συμφωνία με τον εαυτό σου (τις διαθέσεις, τις ικανότητες, τα όνειρά σου)· εάν με τους συνανθρώπους ζεις αρμονικά προσπαθώντας με καλή προαίρεση⁵ να γεφυρώνεις τα χάσματα και ν' αποφεύγεις την τριβή στις σχέσεις σου μαζί τους· εάν εργάζεσαι έντιμα και δημιουργικά και είσαι ικανοποιημένος από την αναγνώριση των αποδόσεών σου· εάν στην αισθηματική σου ζωή αξιώθηκες να γνωρίσεις την τρυφερότητα και τη στοργή· εάν προπάντων έχεις πεισθεί ότι ο δρόμος του βίου δεν είναι ποτέ ομαλός και γίνεται βατός μόνο από κείνους που μπορούν να δέχονται τις αποτυχίες με χαμόγελο και τους πόνους με εγκαρτέρηση – τότε θα είσαι πάντα δυνατός και χαρούμενος, και αυτή τη δύναμη και τη χαρά σου θα την ξαναβρίσκεις πολλαπλάσια όταν θα διαθέτεις τον ελεύθερο χρόνο σου σε σύστοιχους⁶ προς το ψυχικό κλίμα και το πνευματικό σου επίπεδο τρόπους ψυχαγωγίας. Ούτε καταπονημένος και ταπεινωμένος, ούτε αηδιασμένος από τον εαυτό σου θα βγαίνεις από τους τόπους των διασκεδάσεων – με την πικρή γεύση που δίνει ο ανώφελος κάματος, η αποστροφή και η μεταμέλεια. Ο Spinoza⁷ έχει λαμπρά αποδείξει στα θεωρήματα της δικής του Γεωμετρίας δύο ταυτότητες που επαληθεύονται διαρκώς από την καθημερινή πείρα: Ένταση της ζωής, ευφορία ψυχική ίσον δύναμη, ίσον χαρά. Χαλάρωση της ζωής, ψυχική αφορία ίσον αδυναμία, ίσον θλίψη. Η θέση της νόθης ψυχαγωγίας είναι στο κεφάλαιο της δεύτερης ταυτότητας· της γνήσιας, στο κεφάλαιο της πρώτης. Ποιος η δωρεά είναι η ευ-θυμία των Αρχαίων, περιττεύει – νομίζω – και να το υπαινιχθούμε.

Ε.Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Ποιες είναι οι προϋποθέσεις και ποια τα κριτήρια για να χαρακτηρίσετε την ψυχαγωγία νόθη ή γνήσια, συμφωνά με το κείμενο;
2. Εάν επιχειρούσατε να διαιρέσετε τη δεύτερη μεγάλη παράγραφο σε δύο, σε ποιο σημείο θα κάνατε το διαχωρισμό και γιατί;
3. Πιστεύετε ότι υπάρχουν τρόποι ψυχαγωγίας που αντικειμενικά εντάσσονται στις μορφές της νόθης και της γνήσιας ψυχαγωγίας; Τεκμηριώστε την απάντησή σας τόσο στο υλικό του δοκιμίου, όσο και στην προσωπική σας αντίληψη. Επιπλέον, χρησιμοποιήστε παραδείγματα για να κάνετε κατανοητή την άποψή σας.
4. Ποιες είναι, κατά την άποψή σας, οι ενέργειες ή οι απασχολήσεις με τις οποίες πρέπει να γεμίζει κάνεις τον ελεύθερο χρόνο του;

⁵ προαίρεση: πρόθεση που οδηγεί σε συγκεκριμένες προτιμήσεις και επιλογές

⁶ σύστοιχος: ομοειδής

⁷ Μπαρούχ Σπινόζα (Barough Spinoza, 1632 - 1677): Ολλανδός φιλόσοφος εβραϊκής καταγωγής, υπέρμαχος της ελευθερίας της σκέψης και του πανθεισμού

Το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου και η επίλυσή του

[...] Υπολογίζεται ότι η καλπάζουσα τεχνική πρόοδος με τη βοήθεια της «κυβερνητικής» δεν θ' αργήσει να επιτρέψει στις ευημερούσες χώρες την καθιέρωση των 40 ωρών εργασίας την εβδομάδα (με δύο ολόκληρες ημέρες ανάπαυσης), και σε λίγο των 32 ωρών (με τρεις ολόκληρες ημέρες ανάπαυσης) για όλους ανεξαίρετα τους εργαζόμενους. Αντί όμως να εορτάσουν το γεγονός, οι κοινωνιολόγοι μας τρέμουν για τις συνέπειες που μπορεί να έχει, στην ατομική και στη συλλογική ζωή, ένας τόσο μακρός χρόνος αργίας. Πώς θα τον χρησιμοποιήσει άραγε ο άνθρωπος του μέλλοντος; Τι θα κάνει; Θα κοιμάται περισσότερο; Θα γυμνάζεται περισσότερο; θα διασκεδάζει περισσότερο; Και πώς θα διασκεδάζει; Θα πίνει και θα χαρτοπαίζει, θα χορεύει και θα ακολασταίνει¹ τις μακρές ώρες του Σαββάτου; Ή θα τρέχει ξέφρενος² με το αυτοκίνητό του σε δάση και βουνά, δήθεν για περίπατο, αλλά πραγματικά για να γυρίσει στο σπίτι του τσακισμένος από την κούραση και να βρει αμέσως τον ύπνο που θα έχει αρχίσει να του γίνεται δύσκολος; Τότε όμως μήπως θα είναι συμφερότερο, και για τον ίδιο και τον πολιτισμό της χώρας του, να μη μένει καθόλου αργός παρά να εργάζεται και τις έξι μέρες της εβδομάδας αναπαυόμενος μόνο την έβδομη κατά το παράδειγμα του Υψίστου;

Τη λύση, κατά τη γνώμη μου, θα δώσει στο πρόβλημα μόνο η μεγαλύτερη μόρφωση του λαού σε συνδυασμό με τη δικαιότερη οργάνωση της κοινωνίας. Εάν μορφωθεί αληθινά ο άνθρωπος, θα φωτισθεί το πνεύμα και θα λεπτυνθεί η ευαισθησία του, και έτσι θα αποκτήσει μέτρα αυστηρότερα για να κρίνει και τους άλλους και τον εαυτό του· και εάν οργανωθεί με δικαιοσύνη η κοινωνία όπου ζει, θα σεβαστεί και θα τιμήσει και τους άλλους και τον εαυτό του. Τότε δεν θα έχουμε λόγο ν' ανησυχήσουμε για το πως θα διαθέσει το χρόνο της αργίας του, όσο μακρός κι' αν είναι· ας τον αφήσουμε ελεύθερο και εκείνος ασφαλώς θα τον καλύψει με ευχαρίστηση και σωφροσύνη. Εάν όμως μένει άξεστος και αγροίκος, εκτεθειμένος στην πλεονεξία και στην περιφρόνηση εκείνων που θα τον κυβερνούν με τους ψυχρούς ηλεκτρονικούς εγκεφάλους των, η μακρά ανάπαυση, με τις ευκαιρίες που θα του προσφέρει, θα τον εκβαρβαρώσει, και θα γίνει δυστυχέστερος βυθίζοντας μαζί του στην εξαθλίωση και όλους τους άλλους.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Ποιο πρόβλημα που σχετίζεται με την αύξηση του ελεύθερου χρόνου αντιμετωπίζουν οι κοινωνιολόγοι;
2. Τι προτείνει ο συγγραφέας για την επίλυση αυτού του προβλήματος; Συμφωνείτε με την πρότασή του; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

¹ ακολασταίνω: ασελγώ, οργιάζω

² ξέφρενος: που γίνεται με υπερβολικά γρήγορο ρυθμό, έξαλλος

Ελεύθερος χρόνος και ποιότητα ζωής

Κάνουμε νομίζω ένα σοβαρό λάθος προσέγγισης όταν εξετάζουμε τον ελεύθερο χρόνο –απ’ οποιαδήποτε άποψη– ανεξάρτητα από τη θεμελιακή σχέση, που είναι η σχέση του ανθρώπου με την εργασία του. Σε τελευταία ανάλυση αντιμετωπίζουμε τον ελεύθερο χρόνο σαν αντίβαρο σε κατά βάση αρνητικές και αλλοτριωτικές συνθήκες εργασίας, όπου η αναζήτηση μηχανισμών αντிரρόπων¹ και διαφυγής διαδραματίζουν αναγκαστικά τον πρωτεύοντα και καθοριστικό ρόλο. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, κατά τη γνώμη μου, ότι η τοποθέτηση αυτή –συνειδητή ή υποσυνείδητη αδιάφορο– είναι όχι μόνο λαθεμένη, αλλά βαθύτατα παγιδευτική. Ο άνθρωπος είναι μια πολυδιάστατη, αλλά οπωσδήποτε ενιαία οντότητα και ακριβώς γι’ αυτό δεν διαμερισματοποιείται και η λειτουργία των οποιωνδήποτε υποκατάστατων δεν μπορεί να εξισορροπήσει τις καταστροφικές –σωματικές, πνευματικές, ψυχικές– συνέπειες, που προκαλούνται στον κυρίως τομέα πράξης και αυτοπραγμάτωσης, δηλαδή στην εργασία. Η απουσία νοήματος και καταξίωσης στην εργασία δεν μπορεί παρά –ακόμα και στην περίπτωση μιας από πολιτιστική άποψη «σωστής» διάρθρωσης του ελεύθερου χρόνου– να υποθηκεύει αρνητικά τον χρόνο αυτό. Και τον υποθηκεύει αρνητικά, γιατί ο αλλοτριωμένος στην εργασία του άνθρωπος και στις καλύτερες ακόμα περιπτώσεις επιχειρεί μια αντιστάθμιση, δεν επιλέγει χρήσεις χρόνου ανάλογα με τις πραγματικές του ανάγκες τελείωσης και ολοκλήρωσης της προσωπικότητάς του. Αυτό καθαυτό το γεγονός ότι ο άνθρωπος επιφυλάσσει για τον ελεύθερο χρόνο του ό,τι θεωρεί ότι πραγματικά τον εκφράζει ή πιστεύει ότι συνιστά θετική δραστηριότητα αποτελεί μια αρνητική επιβάρυνση. Βεβαίως η εργασία ποτέ δεν ήταν απαλλαγμένη από την πίεση της ανάγκης επιβίωσης, επομένως από ένα χαρακτήρα καταναγκασμού χρησιμοθηρικής² επιδίωξης και σκοπιμότητας, όμως και ποτέ δεν είχε επιχειρηθεί η λειτουργική της αποκοπή από το ειδικό βάρος που έχει σαν το κατ’ εξοχήν πεδίο καταξίωσης της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως επιχειρείται στην εποχή μας.

[...] Είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι στην εποχή μας αυτή έχει επέλθει μια ψυχολογική διχοτόμηση ανάμεσα στο χώρο παραγωγή – εργασία και στον χώρο κατανάλωση – ελεύθερος χρόνος. Μια ψυχολογική διχοτόμηση, που ενώ αφαιρεί από το χώρο της εργασίας το αίτημα της θετικής καταξιοτικής λειτουργίας του ελεύθερου ανθρώπου, αφήνει τον μη δεσμευμένο από την εργασία χρόνο έκθετο στη χυδαιοποιητική επενέργεια ενός ασυγκράτητου καταναλωτισμού. Ο πολωτικός αυτός μηχανισμός δεν αφήνει τελικά καμιά περιοχή γνήσιας ανάπτυξης και έκφρασης της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Η εργασία στην τεχνοκρατική εποχή μας όχι μόνο απαιτεί μια απόλυτη εξειδίκευση, που μερικοποιεί την ανθρώπινη δραστηριότητα, αλλά και αντιμετωπίζεται καθαρά χρησιμοθηρικά, δηλαδή

¹ αντίρροπος: που έρχεται σε αντίθεση με κάτι άλλο

² χρησιμοθηρικός: που αναφέρεται στην επιδίωξη αυτού που μας είναι χρήσιμο και ικανοποιεί τις υλικές μας ανάγκες

σαν απλό μέσο εξασφάλισης εισοδήματος. Ο ελεύθερος χρόνος από το άλλο μέρος έχει κυριαρχηθεί από τη λεγόμενη «βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου», που μεταβάλλει τον άνθρωπο σε απλό παθητικό και άκριτο δέκτη «απολαύσεων».

Η εξαίρεση στη διαδικασία αυτή είναι οι άνθρωποι εκείνοι που «αξιοποιούν» τον ελεύθερο χρόνο τους με ποιοτικές επιλογές ανώτερης τάξης. Πρόκειται όμως αληθινά για εξαίρεση; Ναι, στον βαθμό που οι άνθρωποι της κατηγορίας αυτής δεν γίνονται λεία των εκχυδαϊστικών μηχανισμών της βιομηχανίας του ελεύθερου χρόνου, όχι όμως ως προς τη βασική διαδικασία. Η αντιμετώπιση της κουλτούρας σαν ένα είδος «χόμπυ» υψηλής στάθμης γεννάει τον κοσμοπολίτη «κουλτουριάρη», τους αυτοηδονιζόμενους υπερρόπτες ενός περιορισμένου κοινού και των κλειστών κύκλων, όχι πνευματικά, πολιτικά και πολιτιστικά υπεύθυνο άτομο, που βρίσκεται σε μια σχέση συνειδητής πρόκλησης και απάντησης με τις πολιτιστικές ρίζες και την πολιτιστική πραγματικότητα του λαού που ανήκει. Ουσιαστική πολιτιστική προσφορά επιβάλλει μια ολοκληρωτική ένταξη που ακριβώς προϋποθέτει την άρση της ψυχολογικής διχοτόμησης, τουλάχιστο στο προσωπικό επίπεδο, ανάμεσα στην εργασία, που εισπράττεται απαξιωτικά,³ και τον ελεύθερο χρόνο, που λειτουργεί σαν πεδίο ψυχοπνευματικής εκτόνωσης.

Με τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, μπορεί πλέον να απαντηθεί το ερώτημα, σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου από τον σύγχρονο Έλληνα κατά τρόπο όχι υπεραπλουστευτικό, όπως συνήθως συμβαίνει. Ασφαλώς υπάρχουν στην Ελλάδα οι ιδιομορφίες της υποανάπτυξης, αλλά κατά βάση λειτουργούν και εδώ τα στοιχεία, που προαναφέρθηκαν και που –τουλάχιστον στη δυτική περιοχή– εμφανίζουν μια παγκοσμιότητα. Ιδιομορφικό ελληνικό στοιχείο είναι χωρίς αμφιβολία ένας πολύ υψηλότερος βαθμός ανασφάλειας σε σύγκριση με άλλες προηγμένες χώρες του κόσμου. Ο υψηλότερος αυτός βαθμός ανασφάλειας σε συνδυασμό με μια απότομη έξαρση του καταναλωτισμού, που εμφανίζεται σ' όλες τις χώρες, οι οποίες έχουν βγει πρόσφατα από το στάδιο της υπανάπτυξης και της στέρησης, οδηγεί το μέσο αστικοποιημένο Έλληνα σε αναζήτηση μιας πρόσθετης απασχόλησης, που ουσιαστικά ελαχιστοποιεί τον ελεύθερο χρόνο για πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Ένα δεύτερο ελληνικό ιδιομορφικό χαρακτηριστικό είναι ότι το απότομο πέρασμα από παραδοσιακά κοινωνικά μορφώματα στη σύγχρονη κοινωνία της «αφθονίας» έχει προκαλέσει μια τρομακτική αξιολογική σύγχυση, με αποτέλεσμα ότι είναι «μοντέρνο», οσοδήποτε βάνουσο και χυδαίο, να θεωρείται και ποιοτικά ανώτερο. Σ' αυτό ακριβώς οφείλεται το γεγονός ότι το βάρος της «ετεροκατευθυνσης» –βασικά η επιρροή της διαφήμισης– είναι τόσο συνθλιπτικό στη χώρα μας, το οποίο τελικά σημαίνει ότι ο μέσος σύγχρονος Έλληνας διαμορφώνει τα πρότυπα ζωής του –και φυσικά του ελεύθερου χρόνου του– σύμφωνα με τα συμφέροντα των προαγωγών του επιδεικτικού καταναλωτισμού. Ένα τρίτο ιδιομορφικό ελληνικό χαρακτηριστικό είναι η απουσία γνήσιας αστικής κουλτούρας, γνήσιας παράδοσης πόλης, που μειώνει ακόμη πε-

³ απαξιωτικά: (επίρ.) για κάτι που απορρίπτεται ως έχον μικρή ή καθόλου αξία

ρισσότερο τις αντιστάσεις στην εισβολή της κατευθυνόμενης ακρισίας,⁴ η οποία στηρίζεται στην παθητικοποίηση του μέσου ατόμου. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα, περισσότερο ίσως από χώρες ανάλογης στάθμης υπάρχει παραδοσιακά μεγάλο χάσμα ανάμεσα στην ιντελιγκέντσια⁵ και τις πλατιές μάζες, πράγμα, που οδηγεί στην ουδετεροποίηση και την α-λειτουργικότητα των απαραίτητων μορφωτικών ενδιαμέσων, που είναι αναγκαίοι για την καλλιέργεια και την προώθηση μιας άλλης, ουσιαστικά και όχι καταναλωτικά, ανώτερης ποιότητας ζωής. Αν σ' αυτά προστεθούν οι απανθρωποποιητικές συνθήκες κατοικίας, κυκλοφορίας και περιβάλλοντος, που έχουν δημιουργηθεί κυρίως στις μεγάλες ελληνικές πόλεις είναι φανερό ότι ο καθημερινός ελεύθερος χρόνος, ο οποίος και είναι εκείνος που βασικά ζυγίζει, είναι πολύ αρνητικότερα βαρυμένος σε σύγκριση ακόμα και με άλλες χώρες του κόσμου αντιστοίχου η ανάλογου επιπέδου ανάπτυξης.

Ο ελεύθερος χρόνος σήμερα είναι μεγαλύτερος από ό,τι στο παρελθόν, το ερώτημα όμως για τον τρόπο διαμόρφωσής του σε συσχετισμό πάντοτε με την εργασία παραμένει ο πυρήνας του ζητήματος. Ο πυρήνας αυτός συνάπτεται⁶ απόλυτα με τη συνολική μορφολογία και με τον τρόπο λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος και μεταβάλλεται στο βαθμό που το ίδιο το σύστημα μετασχηματίζεται βαθμιαία ή ριζικά αλλάζει. Στοιχείο όμως καίριο κάθε αλλαγής είναι πάντοτε η άνοδος του επιπέδου συνειδητοποίησης μιας κατάστασης, στην οποία συνειδητοποίηση καλούμεθα όλοι να συμβάλλουμε με τον λόγο και την πράξη.

Βασίλης Φίλιας
«Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις»

1. Γιατί αντιμετωπίζουμε λαθεμένα, κατά την άποψη του συγγραφέα, το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου, αν το διαχωρίσουμε από τη σχέση του ανθρώπου με την εργασία του;
2. Είναι δυνατόν ν' αντιμετωπιστεί η αλλοτριωτική «βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου» μόνο με το να μη γινόμαστε «λεία των εκχυδαϊστικών μηχανισμών της»; Ποια είναι η βασική προϋπόθεση, κατά το συγγραφέα, για μια ουσιαστική πολιτιστική προσφορά και δημιουργία;
3. Ποια είναι τα ιδιομορφικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου Έλληνα που τον επηρεάζουν στον τρόπο με τον οποίο θα αξιοποιήσει τον ελεύθερο χρόνο του;
4. Ποιος είναι, κατά την άποψή σας, ο ρόλος των θεσμών της κοινωνικοποίησης (οικογένειας, σχολείου, τοπικής αυτοδιοίκησης κτλ.) τόσο στη συνειδητοποίηση της σημασίας του ελεύθερου χρόνου, όσο και στη δημιουργική αξιοποίησή του από τη νέα γενία;

⁴ ακρισία: επιπολαιότητα, απερισκεψία, αδυναμία να κρίνει κάποιος σωστά, έλλειψη σωστής κρίσης

⁵ ιντελιγκέντσια: οι διανοούμενοι στο σύνολό τους

⁶ συνάπτω: συνδέω δύο φαινόμενα, καταστάσεις ή γεγονότα με σχέσεις λογικής ακολουθίας

Έλληνες, ο πιο ξενύχτης λαός στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα

Σκοτώνουμε τον χρόνο μας όταν αυτός δεν μας «σκοτώνει» γεμίζοντας άγχος το 24ωρό μας. Παρά το γεγονός πως από την εποχή που αναζητούσαμε τη χρυσή τομή «8 ώρες δουλειά, 8 ώρες ύπνο, 8 ώρες διασκέδαση» φθάσαμε στην τάση για λιγότερη δουλειά και περισσότερο ελεύθερο χρόνο – διατυπώνεται μάλιστα η πρόταση για λιγότερη εργασία με τις ίδιες αμοιβές ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας–, ως Έλληνες και ως Ευρωπαίοι δεν γνωρίζουμε τι κάνουμε τον ελεύθερο χρόνο μας.

Άλλωστε, η λιτότητα στην οικονομία και τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς δεν δίνει και μεγάλα περιθώρια επιλογών. Το δίλημμα ανάμεσα στην ανάπτυξη, την κατανάλωση και τη σύγκλιση¹ –που μας επιβάλλει για τα επόμενα χρόνια το Μάαστριχτ... – και την ευτυχία, την ποιότητα ζωής και τις ανθρώπινες σχέσεις –που παραδοσιακά ως λαός προτιμούσαμε– αποδεικνύεται άνευ αντικειμένου. Στην ελληνική κοινωνία φαίνεται πως άλλαξαν αρκετά πράγματα.

Τα στατιστικά στοιχεία από μια σειρά διαφορετικών ερευνών είναι λίαν αποκαλυπτικά: μοιάζουμε με τους Ευρωπαίους ή τουλάχιστον έχουμε την τάση να μοιάσουμε θέλοντας και μη. Ίσως να είναι ακόμη παρήγορο ότι σε κάποια ευρωπαϊκά στάνταρντ υπολείπομεθα των υπολοίπων; Ενδεχομένως...

Μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1990 για λογαριασμό της ΓΣΕΕ –για παράδειγμα– απέδειξε ότι η συνάντηση με φίλους, που κάποτε ήταν η αποκλειστική διέξοδος των εργαζομένων στον ελεύθερο χρόνο τους, έρχεται πλέον δεύτερη (44%) με πρώτη την τηλεθέαση (51%). Ακολουθεί η ενασχόληση με την οικογένεια (40%), το διάβασμα βιβλίων και εφημερίδων (33%), η ακρόαση μουσικής (20%) και ραδιοφώνου (18%), ενώ το βίντεο κατέχει μια από τις τελευταίες προτιμήσεις των εργαζομένων στον ελεύθερο χρόνο τους (9%).

Βεβαίως η γυναίκα ασχολείται πολύ περισσότερο από όσο οι άνδρες με την οικογένεια (46%), με το διάβασμα βιβλίων (42%) και το ραδιόφωνο (21%). Οι άνδρες αντιθέτως προτιμούν την τηλεόραση (54%), το βίντεο (11%), το τάβλι (6%) και το διάβασμα των εφημερίδων (37%).

Με την τηλεόραση σκοτώνουν τον χρόνο τους οι εργάτες και οι τεχνίτες περισσότερο από όσο οι ανώτεροι υπάλληλοι –και δεν είναι παράξενο ότι όσοι εργάζονται σε άσχημες συνθήκες προτιμούν να περάσουν τον ελεύθερο χρόνο τους χωρίς να καταβάλουν την παραμικρή προσπάθεια.

Αν λοιπόν στον ελεύθερο χρόνο μέσα στο σπίτι μοιάζουμε με τους Ευρωπαίους, τα πράγματα αλλάζουν όταν οι εργαζόμενοι αποφασίσουν να βγουν. Η ανάγκη για επικοινωνία με άλλους ανθρώπους και η τάση απόδρασης από το ασφυκτικό περιβάλλον της πόλης τούς οδηγούν σε

¹ σύγκλιση: προσέγγιση (εδώ) κατεύθυνση προς το ίδιο οικονομικό – αναπτυξιακό επίπεδο με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας

άλλες επιλογές διασκέδασης και ψυχαγωγίας: η επίσκεψη σε φίλους και η ταβέρνα συγκεντρώνουν την προτίμηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των εργαζομένων σε ποσοστό πάνω από 50%. Οι γυναίκες μάλιστα σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες επιλέγουν τις επισκέψεις (64%), τον κινηματογράφο (31%) και το θέατρο (13%), ενώ οι άνδρες περισσότερο από τις γυναίκες προτιμούν την κυριακάτικη έξοδο στο γήπεδο (19%) και το καφεενείο (10%). Επίσης οι εργάτες προτιμούν σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι υπάλληλοι την ταβέρνα, το γήπεδο, την καφετέρια και το καφεενείο. Αντιθέτως, οι υπάλληλοι αγαπούν τις εκδρομές, τις επισκέψεις σε φίλους, τον κινηματογράφο και το θέατρο.

Από την ίδια έρευνα προκύπτει ότι, αν και οι εργαζόμενοι εκφράζουν την επιθυμία για περισσότερη επικοινωνία με άλλους ανθρώπους, εντούτοις αυτή περιορίζεται στο στενό οικογενειακό και φιλικό τους περιβάλλον. Λίγοι είναι εκείνοι που κάνουν παρέα με τους συναδέλφους τους. Το 68% των εργαζομένων, για παράδειγμα, κάνει λίγο ή καθόλου παρέα με άλλους εργαζόμενους από την ίδια δουλειά.

Παρά ταύτα, φαίνεται πως οι Έλληνες δεν έχουν διακόψει την κοινωνική δομή τους: η οικογένεια, η φιλία και η ομαδική ψυχαγωγία διατηρούνται ως τα βασικά συστατικά της ελληνικής κοινωνίας. Έστω κι αν η τηλεθέαση κερδίζει έδαφος, εκατομμύρια Έλληνες κάνουν ζάπινγκ κάθε βράδυ και τείνουμε να μετατραπούμε σε έθνος τηλεθεατών.

Η Στατιστική Υπηρεσία της ΕΟΚ, για παράδειγμα, που σκιαγραφεί το προφίλ των Ευρωπαίων, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, αλλά είναι λιγάκι πιο αισιόδοξη για μας τους Έλληνες. Παρά την επίθεση της ιδιωτικής τηλεόρασης, οι Έλληνες παρακολουθούν τηλεόραση μόλις 2 ώρες και 58 λεπτά ημερησίως, περισσότερο βεβαίως από τους Βέλγους, τους Λουξεμβουργίους, του Ολλανδούς και τους Δανούς, λιγότερο όμως από τους Βρετανούς: 3 ώρες και 50 λεπτά!

Και μια που βρισκόμαστε στα συγκριτικά στοιχεία της ζωής με τους υπολοίπους Ευρωπαίους, ας πούμε ότι είμαστε οι πιο ξενύχτηδες της Ευρώπης (ώρα ύπνου: 20 λεπτά πριν τη 1.00) και ξοδεύουμε τα περισσότερα χρήματά μας για είδη διατροφής (43.8% του μισθού μας – κοινοτικός μέσος όρος 17%).

Ο Έλληνας λοιπόν φαίνεται να παλεύει διαρκώς ανάμεσα στις παλιές καλές συνήθειες της «έξω καρδιά ζωής» και τα καινούρια δεδομένα. Η οικονομική κρίση τον σφίγγει διαρκώς. Η έξοδος θέλει έξοδα που προϋποθέτουν πλεονασματικούς οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Όσο αυξάνονται τα ελλείμματα τόσο οι έξοδοι περιορίζονται και τόσο η τηλεόραση μας κερδίζει. Και αν η τάση για την αύξηση του ελεύθερου χρόνου γίνει πραγματικότητα, τότε το μέγα ερώτημα θα είναι πώς θα τον «σκοτώσουμε» πριν μας σκοτώσει...

Ανεξαρτήτως τούτου, γεγονός είναι ότι η ανακάλυψη του ελεύθερου χρόνου έχει δημιουργήσει μια «βιομηχανία» με τεράστια οικονομικά συμφέροντα, η οποία παράγει προϊόντα καταναλώσιμα στον χρόνο τηςσχόλης:

ο αθλητισμός –από τις σόου μπίζνες των γηπέδων ως τα γυμναστήρια–, τα χόμπι, η ψυχαγωγία –από τις κινηματογραφικές αίθουσες ως τα δεκάδες κέντρα διασκέδασεως– τα ταξίδια...

Αν εξαιρέσει κανείς τους τομείς της ένδυσης, διατροφής, ενέργειας, όλες οι άλλες δραστηριότητες στοχεύουν στον καταναλωτή του ελεύθερου χρόνου. Έτσι, οι ανάγκες αυξάνονται, τα έξοδα το ίδιο, η αναζήτηση πρόσθετων πόρων πολύ περισσότερο – φαύλος κύκλος. [...]

Των Δ. Ευαγγελοδήμου, Π. Λαμψία, Κ. Χατζίδη
Από τον ημερήσιο Τύπο

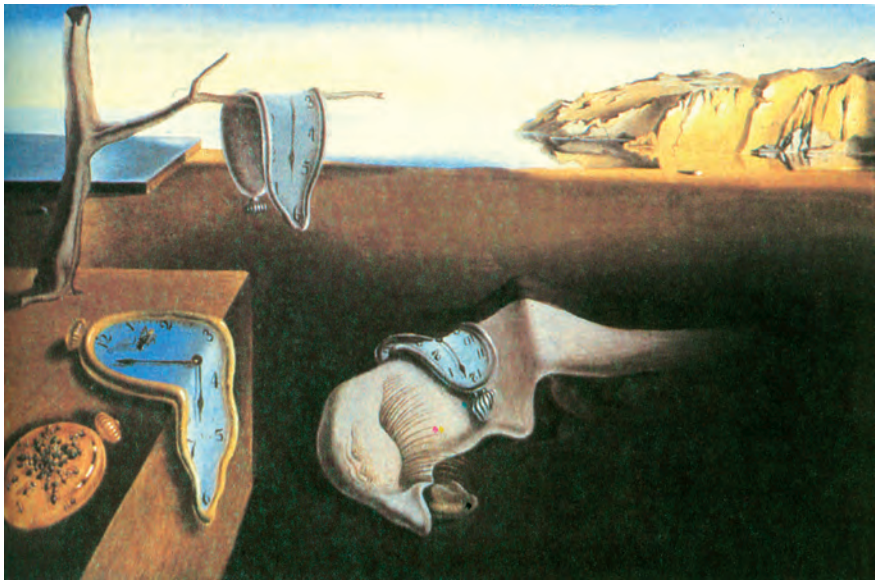
1. Ποια είναι η ομοιότητα και ποια η διαφορά μας με τους Ευρωπαίους αναφορικά με τον τρόπο που αξιοποιούμε τον ελεύθερο χρόνο μας;
2. Για ποιο ζήτημα κρούει τον κώδωνα του κινδύνου η Στατιστική Υπηρεσία της Ε.Ο.Κ. που σκιαγραφεί το προφίλ των Ευρωπαίων;
3. Ποιον κίνδυνο ενέχει η αύξηση του ελεύθερου χρόνου;
4. Ποιος είναι ο στόχος και ποια τα «προϊόντα» της «βιομηχανίας του ελεύθερου χρόνου»;
5. Ποιος τρόπος πειθούς κυριαρχεί στο κείμενο;

Με αφορμή τα κείμενα...

Πώς νομίζετε ότι χρησιμοποιούν οι νέοι της ηλικίας σας τον ελεύθερο χρόνο τους; Αν πιστεύετε ότι ορισμένοι από αυτούς δεν χρησιμοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους εποικοδομητικά, ποια είναι τα αίτια που οδηγούν σε λαθεμένη χρήση;

Ποιους τρόπους αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου θεωρείτε σωστούς για την ηλικία σας;

S. Dali

Σπαρτιάτισσα αθλήτρια. Χάλκινο αγαλμάτιο της αρχαϊκής εποχής (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Αθλητισμός και παιδεία
Το ομαδικό παιχνίδι
Η νέα βιομηχανία με τους χρυσούς εργάτες
Ο πρωταθλητής
Χωρίς πρωταθλητές
Οι αντάρτες των γηπέδων

Αθλητισμός και παιδεία

[...] Το αγωνιστικό πνεύμα, που στάθηκε παράγοντας αποφασιστικός στην ανάπτυξη της ελληνικής ιστορίας, καταχτούσε το πνευματικό και θρησκευτικό βάθος που το καταξίωνε και το ύψωνε σε σφαίρες πολύ υψηλότερες από την απλή παιδεία, απ' όπου ίσως ξεκίνησε. Αν θυμηθούμε τους αγώνες που μας ιστορεί η Οδύσσεια στο νησί των Φαιάκων θα καταλάβουμε τη διαφορά. Εκεί οι άντρες συναγωνίζονται σε διάφορα αθλήματα ποιος θα ξεπεράσει τον άλλον, γιατί, λέει ένας νεαρός Φαίακας, «δεν υπάρχει μεγαλύτερη δόξα για τον άντρα, ως που βρίσκεται στη ζωή, απ' αυτό που κατορθώνει με τα χέρια και τα πόδια», μια ρήση που βαθαίνει στη γνωστή ομηρική επιταγή «αιέν αριστεύειν και υπείροχον έμμεναι άλλων». Αυτή η φυσική διάθεση του ανθρώπου να δοκιμάσει τις δυνάμεις του και να ξεπεράσει το διπλανό του στάθηκε βέβαια το αρχικό κίνητρο για την αγωνιστική διάθεση των Ελλήνων. Όμως το ίδιο κίνητρο υπήρχε και σε άλλους λαούς που δεν έφτασαν ποτέ στην ιδέα του αθλητισμού, όπως την εννοούσαν οι αρχαίοι Έλληνες και όπως την οραματίστηκε ο βαρόνος P. de Coubertin¹. Ποια είναι η αιτία δεν είναι ίσως εύκολο να αναπτύξουμε σε λίγες εισαγωγικές γραμμές. Δεν είναι όμως δύσκολο να κατανοήσουμε ότι η αθλητική ιδέα, όπως προβάλλει στους ελληνικούς αγώνες, ιδιαίτερα τους ολυμπιακούς, προϋποθέτει την καταξίωση του ανθρώπου, την πίστη στην ελευθερία του και στην αξία του, τη συνείδηση της ευθύνης του στον κόσμο, τέλος, στην παραδοχή της ισότιμης και δημοκρατικής συμμετοχής του στα κοινά. Η καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος στην αρχαία Ελλάδα εδράζεται στις ίδιες εκείνες πνευματικές βάσεις, όπου εδράζονται και οι λοιπές πολιτιστικές αξίες του ελληνικού πολιτισμού. Και πρώτη ανάμεσα σ' αυτές στέκεται η απελευθέρωση του ανθρώπου από τη δεσποτεία κάθε μορφής. Η θρησκευτική πίστη των Ελλήνων δεν τους στερεί την ανθρωπινή ελευθερία και σα συνέπεια δεν τους απαλλάσσει από την ανθρωπινή ευθύνη. Η κοινωνική πειθαρχία και η υπαγωγή στους νόμους της πολιτείας αποτελεί υποχρέωση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Ο Νόμος για τον αρχαίο Έλληνα δεσμεύει και τους θεούς και τους ανθρώπους, και τους άρχοντες και τους αρχόμενους. Για να κατορθώσει ο άνθρωπος να ζήσει με μια τέτοια υπεύθυνη ελευθερία, έχει ανάγκη να πιστεύει στον εαυτό του, αυτό θα πει στο κορμί του και στο πνεύμα του, με μια λέξη στην υπέρτατη αξία της ανθρωπινής ζωής. Η ορατή εικόνα της θεότητας είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, αφού και οι θεοί των Ελλήνων έχουν όλα και μόνο τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου στην ιδεατή μορφή τους. Η σωματική τελειότητα, «το καλόν» αποτελεί για τον Έλληνα ομοίωση προς το θεό, η σωματική αλκή είναι η έκφραση αυτής της θεϊκής

¹ Πιερ ντε Κουμπερτέν (Pierre de Coubertin. 1863 - 1937): Γάλλος παιδαγωγός και συγγραφέας εμπνευστής της αναβίωσης των Ολυμπιακών αγώνων

ομοίωσης, το ίδιο καθώς και η άλλη αρετή, αυτή που εμείς ονομάζουμε ψυχική, που όμως για τον Έλληνα δεν είχε, ως τον 4ο τουλάχιστον προχριστιανικό αιώνα, αποχωριστεί από την συνολική του ύπαρξη. Το περιλάλητο ιδανικό του «καλού καγαθού» είναι ένα ιδανικό που δεν μεταφράζεται και δεν κατανοείται έξω από την αρχαία Ελλάδα.

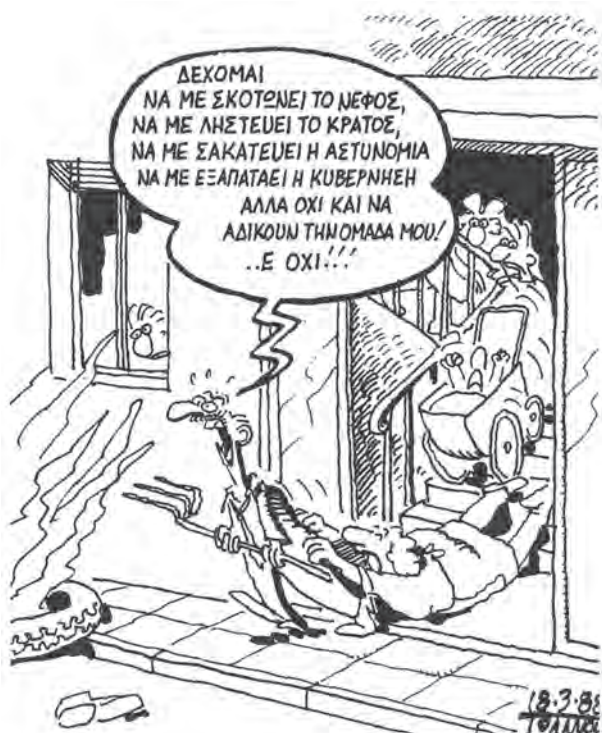
Αυτές οι θεμελιακές αρχές των Ελλήνων προβάλλουν και πραγματώνονται σε μια ιδεατή μορφή στις μεγάλες δημόσιες εκδηλώσεις τους. Ανάμεσα σ' αυτές εντελώς ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι Ολυμπιακοί αγώνες, που αποτελούν την υπέρτατη έκφραση του αθλητικού πνεύματος σε μια συνάθροιση των Ελλήνων, που σήμαινε για κείνους μια οικουμενική συνάθροιση των ελεύθερων ανθρώπων. Από την Αφρική ως τη Μακεδονία και από τη Σικελία ως τη Μ. Ασία, οι Έλληνες συγκεντρώνονται κάθε τέσσερα χρόνια στην Άλτη, να θυσιάσουν στους κοινούς βωμούς, να γνωρίσουν τους λαμπρούς ηγέτες τους, να δουν και ν' ακούσουν τους σοφούς των και πάνω απ' όλα να ζήσουν το συναρπαστικό συναγωνισμό των αθλητών. Ξεχνώντας τις βιοτικές έγνοιες, τις ανθρώπινες αδυναμίες, τις συχνά θανάσιμες διαφορές τους, σε μια κατάσταση θείας ευδαιμονίας αφού ο άνθρωπος ξανάβρισκε μέσα στον παραδείσιο χώρο της Ολυμπίας την ιδανική του ανθρωπιά: ειρήνη βασιλεύε στον κόσμο, όλοι ήταν ελεύθεροι και ίσοι, οι δυνατοί και πλούσιοι άρχοντες της Σικελίας δεν είχαν τίποτε περισσότερο από τον απλό πολίτη της Αθήνας, ο θεός τους προστάτευε όλους. Μόνο για τους ελλανοδίκες, τους κριτές, υπήρχαν λίθινα εδώλια. Όλοι οι άλλοι παρακολουθούσαν τους αγώνες καθισμένοι επάνω στο ανάχωμα του σταδίου. Και οι αθλητές προσέρχονταν γυμνοί να αγωνιστούν για τη νίκη και για το δοξασμένο στεφάνι της ελίας. Όμως και κάτι ακόμα προσδοκούσαν πιο πολύ: τη φήμη, την τιμή των Πανελλήνων, που ήταν το πιο αμάραντο στεφάνι. Είναι αδύνατο να νιώσουμε σήμερα τη συγκλονιστική εκείνη στιγμή που οι δυο γιοι του Διαγόρα, ολυμπιονίκες και οι δυο την ίδια μέρα, σήκωσαν στους ώμους τους τον ευτυχισμένο πατέρα, πολλές φορές ολυμπιονίκη στα νιάτα του, μπροστά στα μάτια των χιλιάδων Ελλήνων που κραύγασαν: «Κάθθανε Διαγόρα! Ουκ ες Όλυμπον αναβήσει!» (Πέθανε Διαγόρα! Δε θα γίνεις και θεός). Γιατί τι άλλο απομένει στον άνθρωπο ύστερα από μια τέτοια ύπατη στιγμή στη ζωή του;

Αυτό το πνεύμα της πίστης στον άνθρωπο, στη σωματική του αλκή και στην ηθική του καταξίωση, της δημοκρατικής ισότητας και της πανανθρώπινης συναδέλφωσης, της παγκόσμιας ειρήνης και αγάπης, που γεννήθηκε στην Ελλάδα και εκφράστηκε καίρια με τους Ολυμπιακούς αγώνες θέλησε να ξαναζωντανέψει ο P. de Coubertin. Ίσως πολλοί το νομίσουν χιμαιρικό ένα τέτοιο όραμα: όμως όσοι έχουν χαρεί την παγκόσμια πια συναδέλφωση των αθλητών που κυριαρχεί στους σύγχρονους Ολυμπιακούς αγώνες, όπου για λίγο έστω χρονικό διάστημα καταργούνται όλα τα σύνορα που χωρίζουν τους λαούς, όπου η γλώσσα, η φυλή και η θρησκεία δεν υψώνουν

τους φραγμούς τους ανάμεσα στους ανθρώπους, όπου η κοινωνική θέση, ο υλικός πλούτος και η κρατική δύναμη δεν λογαριάζονται, όπου ο άνθρωπος γυμνός από καθετί άλλο αγωνίζεται με τους συνανθρώπους του ειρηνικά και τίμια για να κερδίσει την τιμή και μόνο της νίκης, όσο έχουν ζήσει αυτό το γεγονός ελπίζουν και πιστεύουν πως το ολυμπιακό πνεύμα μπορεί να φωτίσει τον κόσμο ολόκληρο όχι μονάχα για λίγες μέρες, αλλά παντοτινά.

Μανόλης Ανδρόνικος
«Παιδεία ή Υπνοπαιδεία»

1. Ποιο ήταν, κατά το συγγραφέα, το αρχικό κίνητρο για την αγωνιστική διάθεση των Ελλήνων;
2. Ποιες είναι οι προϋποθέσεις της αθλητικής ιδέας, όπως αυτή προβάλλει στους Ολυμπιακούς αγώνες της αρχαιότητας;
3. Σε ποιες θεμελιακές αρχές εδράζεται η καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος στην αρχαία Ελλάδα;
4. Πιστεύετε ότι στις μέρες μας είναι χιμαιρικό το όραμα που θέλησε να ξαναζωντανέψει με τους Ολυμπιακούς αγώνες ο P. de Coubertin;

Το ομαδικό παιχνίδι

Στα ομαδικά αθλήματα μαθαίνεις να 'σαι έτοιμος, να συγκρατιέσαι, να περιμένεις στην κατάλληλη στιγμή, να θυσιάζεις τις ατομικές χαρές ή προτιμήσεις για τα συμφέροντα της ομάδας. Μαθαίνεις να προσαρμόζεις τις ιδιότητές σου στις ανάγκες του συνόλου, να εκμεταλλεύεσαι, όσο μπορείς, για τη νίκη τα ελαττώματα και τα προτερήματά σου. Με τη μέθοδο αυτή μονάχα μπορείς ν' ασκηθείς για το μεγάλο παιχνίδι, αργότερα, της δημόσιας ζωής.

Για να φτάσεις στο υψηλό αυτό κορύφωμα της άσκησης, πρέπει καλά να ξέρεις τον εαυτό σου, να ξέρεις το διπλανό σου, να ξέρεις κι ολάκερη την ομάδα, όπου ανήκεις. Κι όχι μονάχα αυτό· να ξέρεις και την αντίπαλή σου ομάδα. Να μην την περιφρονάς, να τη σπουδάζεις με αμεροληψία και σέβας, να ξέρεις καλά τις αρετές και τις δυνάμεις της, για να οργανώσεις ανάλογα και συ τις αρετές και τις δυνάμεις σου και να μην χάσεις το παιχνίδι.

Κι ακόμα τούτο το σημαντικότερο, που αποτελεί το πιο κρυφό, το πιο πανάρχαιο τέρμα του παιχνιδιού: να ξέρεις πως κι η αντίθετη ομάδα στο βάθος δεν είναι αντίμαχη, συνεργάζεται μαζί σου, γιατί χωρίς αυτή δε θα υπήρχε παιχνίδι.

Ό,τι αγνότατα ηθικό μπορεί να μας μάθει το παιχνίδι είναι τούτο: ο ανώτατος σκοπός του παιχνιδιού δεν είναι η νίκη, παρά πώς, από ποιους δρόμους, με ποια προπόνηση, με τι πειθαρχία, ακολουθώντας αυστηρά τους νόμους του παιχνιδιού, να μάχεσαι για τη νίκη.

Έτσι που κοίταζα στο ήσυχο τούτο δειλινό τους ωραίους έφηβους του Ήτον, άλλους με τα γαλάζια άλλους με τ' άσπρα κασκέτα τους να πολεμούν, λυγεροί, συγκεντρωμένοι, έτοιμοι, με τον αλαφρό κραδασμό του λιγνού ατσαλένιου σπαθιού, προσπαθούσα να βρω τους θεμελιακούς νόμους της άσκησης· βρήκα τέσσερις:

1. Να ασκείς το σώμα και την ψυχή ως άτομο, ανεξάρτητα από την ομάδα·
2. ν' ασκείς το σώμα και την ψυχή ως άτομο μέσα στην ομάδα τη δική σου·
3. ν' ασκείς το σώμα και την ψυχή αναφορικά με την αντίπαλη ομάδα·
4. ν' ασκείται ολάκερη η μια ομάδα αναφορικά με ολάκερη την άλλη ομάδα.

Η ζωή είναι παιχνίδι σαν το τένις, σαν το γκολφ. Δεν παίζεις μόνος σου, παίζεις με άλλους. Έχεις ευθύνη απέναντι σε όλους τους συντρόφους σου, όλοι σου οι σύντροφοι έχουν ευθύνη απέναντί σου. Άτομο κι ομάδα είναι ένα. Το παιχνίδι έχει νόμους· όποιος θέλει να παίζει, οφείλει να ξέρει τους νόμους αυτούς και να τους σέβεται. Αν δεν ξέρει τους νόμους ή αν δεν θέλει να τους σέβεται, δεν είναι άξιος να λάβει μέρος στο παιχνίδι. Μέσα στον κύκλο που χαράζουν οι νόμοι είναι απόλυτα λεύτερος· κανένας, μήτε ο βασιλιάς, δεν έχει δικαίωμα να επέμβει. Μπορεί οι νόμοι αυτοί να είναι παλιωμένοι ή στραβοί ή αυθαίρετοι· δεν έχει σημασία· το σπουδαίο είναι, κι αυτό γυμνάζει την ψυχή του ανθρώπου, να τους υπακούς.

Δεν πρέπει να ντρέπεσαι πως νικήθηκες πρέπει να ντρέπεσαι μονάχα όταν έπαιξες κακά και γι' αυτό νικήθηκες ή –κι αυτό είναι το χειρότερο– πρέπει να ντρέπεσαι όταν νίκησες παίζοντας κακά ή άτιμα.

Νίκος Καζαντζάκης
«Αγγλία»

1. Τι διδάσκουν τα ομαδικά αθλήματα και ποιες είναι οι προϋποθέσεις αποτελεσματικής συμμετοχής σ' αυτά;
2. Η ζωή είναι παιχνίδι, γράφει ο Ν. Καζαντζάκης. Πώς συσχετίζει ένα ομαδικό άθλημα με το «παιχνίδι» της κοινωνικής ζωής;
3. Να περιγράψεις την εμπειρία σου από τη συμμετοχή σου σε ένα ομαδικό άθλημα και να αναφέρεις τους γενικούς κανόνες που διέπουν τη διεξαγωγή του. Πιστεύεις ότι η τήρηση αυτών των κανόνων συντελεί στην ομαλή ένταξή σου στην κοινωνία;
4. «Δεν πρέπει να ντρέπεσαι... παίζοντας κακά ή άτιμα». Νομίζετε ότι η άποψη αυτή του συγγραφέα ισχύει και για το πεδίο της κοινωνικής ζωής;

Η νέα βιομηχανία με τους χρυσούς εργάτες

Στην ψευδαίσθηση της βιομηχανικής μας πλησμονής και στην ευφορία της μαζικής μας ευημερίας, ο οργανωμένος αθλητισμός, σαν έκφραση προσωπικής απελευθέρωσης (ολοκλήρωσης) και κοινωνικής συνοχής (κοινοτικότητας), παίρνει διαστάσεις καθολικού φαινομένου. Τα αθλητικά ιδεώδη υψώνονται σε παγκόσμια ιδανικά ειρηνικής συνύπαρξης και δημιουργικής άμιλλας, ανάμεσα σε ανθρώπους και σε έθνη.

Γεγονότα ωστόσο σαν αυτά που συνέβησαν στην Ολυμπιάδα της Σεούλ, το 1988 ή όπως αυτά που ακούστηκαν κατά την επιλογή της πόλης για τη χρυσή Ολυμπιάδα του 1996, αποκαλύπτουν και τις άλλες, τις κρυμμένες όψεις του αθλητισμού, όπως αυτός εξελίχθηκε στις μέρες μας. Σε ό,τι ακολουθεί θα περιοριστώ σε μερικές μόνο πλευρές του προβλήματος, για να υποστηρίξω ότι με τον πρωταθλητισμό και την κρατικοποίησή του, οι αρχές, τα ιδανικά και τα δόγματα του αθλητισμού, όπως διαμορφώνονται από τα διάφορα κυβερνητικά και επιχειρηματικά επιτελεία, ενσωματώνονται στα ευρύτερα συστήματα της εθνικής ιδεολογίας, και της πολιτισμικής τους στήριξης, με όλα τα συμπαρομαρτούντα¹ μίας τέτοιας ενσωμάτωσης. Ο αθλητισμός μ' αυτό τον τρόπο, καθιερώνεται πάνω στην ιεραρχία των αξιών που κυριαρχούν, στη βάση μιας ορατής ή συχνά αόρατης διεθνούς τάξης, η οποία εμφανίζεται σαν φυσική και γι' αυτό αναπόφευκτη, συνέπεια ή συνέχεια της ορθολογικής οργάνωσης.

Από την άποψη αυτή και για τους σκοπούς της συζήτησής μας, ο σύγχρονος αθλητισμός μπορεί να οριστεί σαν η σωματική δραστηριότητα μίας βιομηχανικής κοινωνίας, που στηρίζεται στον ανταγωνισμό, την ιεραρχημένη δράση, την ποσοτικοποίηση και την εκμηχάνιση της ανθρώπινης προσπάθειας.

Α. Το στοιχείο του ανταγωνισμού

Η βιομηχανική κοινωνία του καιρού μας είναι κατά τεκμήριο ανταγωνιστική. Ο ανταγωνιστικός ορθολογισμός εμφανίζεται ως εγγενώς επιβιωτική συνθήκη και νόμος της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Το μεμονωμένο άτομο πρέπει ν' ανακαλύψει και ν' αναπτύξει όλες τις ικανότητές του, προκειμένου να επιβιώσει. Η ιδεολογία του αυτοδημιούργητου ανθρώπου καλλιεργείται επίμονα, τόσο από την πολιτική οικονομία, όσο και από την πολιτική φιλοσοφία της φιλελεύθερης σκέψης.

Αυτοδημιούργητος θεωρείται ο άνθρωπος που με τη δύναμη της θέλησής του, το ταλέντο και τις ικανότητές του, μπορεί να ξεπερνάει τις οικονομικές αντιξοότητες και τα κοινωνικά κατεστημένα, που του φράζουν την εξέλιξή του. Με ισχυρή θέληση και άκαμπτη επιμονή, κατορθώνει να φτάνει στο

¹ τα συμπαρομαρτούντα: επακόλουθα, παρεπόμενα, ό,τι αποτελεί συμπλήρωμα

τέρμα της προσπάθειάς του. Πρόκειται για μια προσωπική αναμέτρηση στον χώρο της αγοράς, της επιστήμης ή του ελεύθερου χρόνου.

Ο αθλητισμός βέβαια δεν αποτελεί εξαίρεση σ' αυτό τον κανόνα. Αντίθετα μάλιστα, εμφανίζεται σαν το πιο τέλειο πρότυπο κοινωνικού ανταγωνισμού, που εμφανίζεται σε όλον τον κόσμο και σε όλο το φάσμα της κοινωνικής δραστηριότητας. Ο ηρωικός αθλητής είναι αυτός που ξεκινάει από τον άσημο ή και συχνά γραφικό συνοικιακό σύλλογο, για να περάσει βήμα-βήμα μέσα από το περιφερειακό πρωτάθλημα στο εθνικό και να φτάσει ενδεχομένως στην ολυμπιακή αναμέτρηση. Μόνον ο αθλητής που αφιερώνεται στην «ευγενή άμιλλα» και τον «έντιμο ανταγωνισμό» ελπίζει να γίνει μία μέρα μέλος μίας επιλεγμένης αριστοκρατίας, με το φωτοστέφανο του «πρώτου», ανάμεσα σε μία μικρή ομάδα επίλεκτων (κι αυτό μόνο για τέσσερα χρόνια). Απ' αυτή την άποψη, ορθά ο αθλητισμός θα μπορούσε να οριστεί σαν ο κατ' εξοχήν θεσμός, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται η άμιλλα και ο συναγωνισμός.

Αυτή η ανταγωνιστική προσπάθεια, κάτω από ορισμένες συνθήκες και ίσως για κάποιο διάστημα, μπορεί να έχει ευνοϊκό αντίκτυπο, τουλάχιστον σε μερικούς τομείς κοινωνικής δραστηριότητας. Δεν μπορεί όμως να έχει καμμία σχέση με την ίδια την ουσία του αθλητισμού. Ο αθλητικός στίβος, υποκύπτοντας στην ανταγωνιστική αυτή λογική (που ξεκινάει και ίσως τελειώνει με τη βιομηχανική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας) γίνεται προϋπόθεση για τη συστηματική παρέμβαση στο ένστικτο του ανθρώπου για παιχνίδι, που φαίνεται να υπάρχει βαθειά ριζωμένο στην ίδια του τη φύση.

Ο κοινωνικός ανταγωνισμός του παραγωγικού χώρου, υπεισέρχεται, με διάφορους τρόπους, στην παραγωγική διαδικασία του «ελεύθερου χρόνου». Ο ανταγωνισμός ενσωματώνεται στη διαδικασία της άθλησης. Με μία όμως διαφορά. Ότι ο αθλητικός ανταγωνισμός δεν είναι όπως ο οικονομικός ανταγωνισμός, χαώδης τυφλός, βάνανσος. Είναι συστηματικά οργανωμένος, τυπικά εκλογικευμένος και γι' αυτό ηθικά αποδεκτός. [...]

Γ. Το στοιχείο της ποσότητας και αποδοτικότητας

Στα πλαίσια της γενικευμένης εμπορευματικής οικονομίας και καταναλωτικής πρακτικής, κριτήριο παραγωγής ανακηρύσσεται ο ορθολογισμός της ποσότητας. Σε μία ευρύτερη κλίμακα, η ποσότητα μετράει την πρόοδο. Παντού κυριαρχεί ο θετικισμός του αποτελέσματος. Από πολλά χρόνια πριν ο Sorokin² θα χρησιμοποιήσει τους όρους «ποσοτικοφρένεια» και «τεστομανία», για να αποδώσει το φαινόμενο αυτό. Αργότερα, ο Marcuse³ θα υποστηρίξει ότι η κύρια βάση του σύγχρονου βιομηχανικού ορθολογισμού

² Π. Σορόκιν (P. Sorokin, 1889-1980): Αμερικανός κοινωνιολόγος, ρωσικής καταγωγής

³ Χέρμπερτ Μαρκούζε (Herbert Marcuse, 1898-1979) Γερμανός πολιτικός φιλόσοφος, βασιικός εκπρόσωπος της «Κριτικής Θεωρίας», θεμελιωτής της Νέας Αριστεράς στις ΗΠΑ

είναι «η αναγωγή της ποιότητας σε ποσότητα». Στην πραγματικότητα –θα μας εξηγήσουν οι ειδικοί της πολιτικής οικονομίας– πρόκειται για δομική κυριαρχία της ανταλλακτικής αξίας πάνω στην αξία της χρήσης. Έτσι η αλλοιώς, ένα έχει σημασία: Ότι δεν είναι η ποιότητα αλλά η ποσότητα αυτή που, λίγο πολύ, μετράει κι αποφασίζει σήμερα για όλα.

Η καλπάζουσα αυτή «ποσοτικοφρένεια» είναι από πολύ καιρό γνωστή στους κύκλους της αθλητικής κοινωνιολογίας. Ας μη ξεχνάμε πως το σύγχρονο αθλητικό πνεύμα γεννήθηκε μαζί με την εκβιομηχάνιση της κοινωνίας. Συμμετέχει έκτοτε στην εδραίωση και την αναπαραγωγή της τυπικά επιχειρηματικής λογικής, με την έννοια της αντικειμενικοποίησης της δράσης. Όπως στον οικονομικό τομέα, έτσι και στον αθλητικό, αυτό που μετράει είναι το αποτέλεσμα. Η δραστηριότητα του αθλητή και η μελλοντική του καταξίωση εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από τις πιθανές του επιδόσεις.

Γι' αυτό και πολύ σωστά έχει ειπωθεί ότι το «στέμμα» του αθλητή φτιάχνεται με αριθμούς: Τόσα μέτρα, τόσα εκατοστά, τόσα λεπτά, τόσα δευτερόλεπτα. Ο άνθρωπος εξαφανίζεται. Παντού κυριαρχούν οι αριθμοί. Ο δείκτης του χρονομέτρου μετατρέπεται στο πιο αξιόπιστο μέτρο αξιολόγησης της ανθρώπινης επίδοσης. «Δεν πρέπει λοιπόν να λέμε», θα παρατηρήσει στην Αθλιότητα της Φιλοσοφίας ο Marx,⁴ αναφερόμενος στον άνθρωπο γενικά της παραγωγής, «ότι μία ώρα εργασίας ενός ανθρώπου είναι ίση με μία ώρα ενός άλλου ανθρώπου, αλλά ότι ένας άνθρωπος μίας ώρας είναι ίσος μ' έναν άνθρωπο μίας ώρας». Ο καταμετρήσιμος χρόνος είναι το παν, ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε. Στην καλύτερη περίπτωση είναι το «κέλυφος του χρόνου». Θέμα ποιότητας, συνεπώς, στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να υπάρξει.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν, τόσο γι' αυτόν που παράγει στο εργοστάσιο, όσο και γι' αυτόν που αθλείται στον στίβο. Ο χρόνος είναι αυτός που μετράει τα ρεκόρ στο στίβο, όπως και την αποδοτικότητα στο εργοστάσιο. Σήμερα όμως ξέρουμε καλά ότι πρόκειται για ένα χρόνο ανορθολογικό, μηχανικό, γραμμικό, που συχνά δεν καταγράφει τον καλύτερο κι όταν ακόμη αυτό ακριβώς επιδιώκουμε με τη χρονομέτρηση και γενικότερα την ποσοτικοποίηση της ανθρώπινης ευστοχίας και επιδεξιότητας. [...]

Συμπέρασμα. Κάτω λοιπόν από τέτοιες συνθήκες και με τέτοιες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικοϊδεολογικές διαπλοκές, δεν θα πρέπει να εκπλήσσει κανείς για τα φαινόμενα της «Ολυμπιάδας των αναβολικών» της Σεούλ το 1988 ή της ερχόμενης Ολυμπιάδας «της μίζας» του 1996, όπως σκωπτικά⁵ και με μεγάλες δόσεις, είναι αλήθεια, κυνισμού έχουν χαρακτηριστεί οι δύο αυτές κορυφαίες διεθνείς αθλητικές συναντήσεις.

⁴ Καρλ Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883): Γερμανοεβραίος οικονομολόγος και φιλόσοφος, εισηγητής του διαλεκτικού υλισμού

⁵ σκωπτικά: κοροϊδευτικά

Η γενική κρίση που αντιμετωπίζει ο βιομηχανικός μας πολιτισμός, καθώς περνούμε μέσα από την τελευταία δεκαετία του αιώνα στον επόμενο, δεν ήταν δυνατό να αφήσει ανέγγιχτο ένα κοινωνικό φαινόμενο, με τόσες προεκτάσεις στη ζωή και την ιδεολογία του συστήματος. Η απελευθερωτική κουλτούρα του σώματος έχει καταλήξει έτσι σε καταπιεστική κουλτούρα του πνεύματος. Υποκύπτει μηχανικά στην αλλοτριωμένη αρχή της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας, στην αναγκαιότητα της ιεραρχημένης τάξης και στη λογική της ποσοτικής αποτίμησης του ανθρώπινου έργου.

Η άθληση, όμως, δεν μπορεί να είναι δράση ή ενέργεια ενισχυτική ή διαμεσολαβητική κάποιων άλλων κοινωνικών συνθηκών. Η άθληση δεν είναι μέσο, είναι αυτοσκοπός. Δεν είναι καταναγκαστική εργασία, που πρέπει ετερόνομα⁶ να πειθαρχήσει και να ελεγχθεί, για να γίνει εκμεταλλεύσιμη. Μόνον αν δούμε τα αθλητικά ιδεώδη και τη σύγχρονη ολυμπιακή ιδέα που τα εκπροσωπεί, μέσα από αυτή την αμφισβήτηση των κοινωνικών και ιδεολογικών προεκτάσεών τους στην προσωπική και συλλογική ζωή του σύγχρονου ανθρώπου, ίσως μπορέσουμε να αντιδράσουμε αποτελεσματικά στη σύγχρονη κρίση του αθλητισμού που, στην ουσία, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά κρίση πολιτισμού.

Πανταζής Τερλεξής
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Γιατί, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο συγγραφέας, ο σύγχρονος αθλητισμός έρχεται σε αντίθεση με τα αθλητικά ιδεώδη;
2. Με ποιον τρόπο το στοιχείο του ανταγωνισμού, που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, υπεισέρχεται στο χώρο του αθλητισμού;
3. Οι αξίες της ποσότητας και της αποδοτικότητας διαμορφώνουν τη σύγχρονη αθλητική δραστηριότητα. Πώς τεκμηριώνει την άποψη αυτή ο συγγραφέας;
4. Στο κείμενο παραλείπονται τα αποσπάσματα, όπου ο συγγραφέας τεκμηριώνει την άποψη του ότι "ο σύγχρονος αθλητισμός μπορεί να οριστεί σαν η σωματική δραστηριότητα μιας βιομηχανικής κοινωνίας που στηρίζεται στην ιεραρχημένη δράση και την εκμηχάνιση της ανθρώπινης προσπάθειας". Τεκμηριώστε την εσείς με δικά σας επιχειρήματα, ακολουθώντας τον τρόπο ανάπτυξης του συγγραφέα.
5. Ποιοι συλλογισμοί οδήγησαν το συγγραφέα στο τελικό συμπέρασμα ότι η σύγχρονη κρίση του αθλητισμού στην ουσία δεν είναι τίποτ' άλλο παρά κρίση πολιτισμού;
6. Πώς μπορούμε να αντιδράσουμε αποτελεσματικά στη σύγχρονη κρίση του αθλητισμού;

⁶ ετερόνομα: υπακούοντας σε ξένους νόμους αντίθετο· αυτόνομα

Ο πρωταθλητής

[...] Αν σε μια κούρσα δώσετε το 100% των δυνατοτήτων σας και οι δύο¹, ποιος θα κερδίσει;
«Εγώ!».

Πολύ σίγουρο σας ακούω...

«Και γιατί να μην είμαι; Αν τα κάνω όλα σωστά, κερδίζω οποιονδήποτε! Είναι απλά θέμα συγχρονισμού: όπως γυρίζει ο χρόνος, όλα εκείνα που μάθαινα στην προπόνηση να δεθούν μεταξύ τους μέσα σ' αυτά τα εννιά δευτερόλεπτα».

Μα, είναι τόσα πολλά πράγματα που πρέπει να συνδυαστούν... Πώς το κάνετε αυτό;

«Εδώ παίζονται όλα! (δείχνει τον κρόταφό του). Στο κάτω κάτω –θα το ξέρετε– η επιτυχία είναι παιχνίδι του μυαλού...».

Τι μπορεί να προλάβει το μυαλό να κάνει σε δέκα δευτερόλεπτα;

«Που δεν είναι ούτε καν δέκα! Αλλά μην υποτιμάτε το μυαλό! Εσάς σας φαίνονται λίγα τα δέκα δευτερά, ε;».

Ελάχιστα!

«Ξέρετε πώς απλώνουν στο δικό μου μυαλό εκείνη την ώρα; Κάθε μέτρο περνάει πρώτα απ' το μυαλό μου και ύστερα φθάνει στα πόδια μου. Πρώτα φαντάζομαι κάθε βήμα –πώς θα πατήσω, τι κλίση θα έχω– και μετά το κάνω. Υπάρχει ένα μυστικό για να τρέξεις γρήγορα, ξέρετε...».

Μυστικό; Θα μου το πείτε;

«Βέβαια! Λοιπόν... είσαι ο πιο γρήγορος τις στιγμές ακριβώς που δεν νιώθεις γρήγορος! Που το σώμα σου απλώνει πάνω του τον χρόνο σε κομματάκια τεχνικής. Όταν ζεις τον αγώνα σε αργή κίνηση, μόνο τότε μπορείς να είσαι σίγουρος ότι κερδίζεις. Εμένα την ώρα της κούρσας τα δέκα δευτερόλεπτα μου μοιάζουν είκοσι, τριάντα τουλάχιστον... Και ύστερα πατάω τη γραμμή και βλέπω το χρονόμετρο, που γράφει 9 και κάτι... Στο τέλος της κούρσας, κάθε φορά με εκπλήσσει το χρονόμετρο!».

Σας συνέβαινε πάντα αυτό;

«Από τότε που με θυμάμαι να τρέχω!».

¹ Μορίς Γκριν και Ντόνοβαν Μπέιλι: πρωταθλητές στίβου στους δρόμους ταχύτητας

[...] Γεννηθήκατε λοιπόν με αυτές τις ικανότητες σε μια οικογένεια που μπορούσε να σας στηρίξει. Ήσασταν τυχερός, σαν να λέμε...

«Τυχερός; Ούτε που την ξέρω αυτή τη λέξη. Δεν υπάρχει «τύχη» στο δικό μου λεξιλόγιο! Θεός, ναι. Προσπάθεια, ναι. Αλλά τύχη, όχι. Καμία θεά Τύχη δεν υπάρχει που να σου χαρίζει τίποτε σε αυτόν τον κόσμο. Ο καθένας στο τελικό μέτρημα παίρνει ό,τι του αξίζει». [...]

110

[...] Μιλάτε σαν να μην αποτύχατε ποτέ ως τώρα!

«Κι όμως απέτυχα σε πολλά. Έκπληξη, ε;»

Και πώς ήταν;

«Μπορώ να σας διαβεβαιώσω ότι η αποτυχία έχει τη χειρότερη γεύση του κόσμου!».

Γιατί δεν μπορούμε πάντα να κερδίζουμε; Τι σκοπιμότητα υπάρχει στο να χάνουμε;

«Για να περπατήσεις», λένε, «πρέπει πρώτα να φας πολλές τούμπες». Δυστυχώς, το ίδιο ισχύει και για να τρέξεις. Πρέπει πολλές φορές να δεις ξένες πλάτες για να τρέξεις αληθινά μια μέρα».

Εσείς έχετε δει ξένες πλάτες;

«Αστειεύεστε; Εγώ όλο το 1996 ζούσα στη σκόνη των άλλων! Δεν κατάφερα καν να μπω στην ολυμπιακή ομάδα. Αλλά η αποτυχία δεν έκανε αυτά που ήθελα λιγότερα».

Καλά, πού βρήκατε δύναμη να συνεχίσετε;

«Εκεί! (δείχνει επάνω) Από τον Θεό. Εγώ κάθε βράδυ, προτού κοιμηθώ, διαβάζω τη Βίβλο. Και Αυτός μου δίνει δύναμη να σηκώνομαι από το κρεβάτι μου κάθε πρωί και να πηγαίνω στον στίβο».

Και πού είναι ο Θεός;

«Στον Παράδεισο και εδώ δίπλα μου. Στην καρδιά και στην ψυχή μου. Στο μυαλό και στο σώμα μου όταν τρέχω».

Όταν τρέχετε;

«Ναι, όταν τρέχεις σαν εμένα, είναι η ώρα που νιώθεις να λάμπει επάνω σου το δώρο του Θεού».

Και γιατί, λέτε, ο Θεός διάλεξε εσάς να δώσει το δώρο του;

«Αληθινά δεν ξέρω γιατί διάλεξε εμένα. Το μόνο που ξέρω είναι ότι τον ευχαριστώ γι' αυτό! Τώρα που το σκέφτομαι ίσως μου το έδωσε γιατί ήξερε

ότι εγώ τουλάχιστον θα προσπαθήσω να το αξιοποιήσω. Ίσως γι' αυτό με καθοδηγεί έκτοτε». [...]

[...] Παράξενο πράγμα ο χρόνος. Εσείς χρειάζεστε λιγότερο από 10 δευτερόλεπτα για ένα ρεκόρ και η Ακρόπολη στέκει εκεί δύο χιλιετίες...

«Είδετε; Είναι η απόδειξη ότι, αν κάποιος κοπιάσει πολύ, στο τέλος θα τα καταφέρει, ό,τι κι αν είναι αυτό που προσπαθεί. Αυτό θα έλεγα στα παιδιά λοιπόν: ότι, αν πάντα σκέφτεσαι θετικά, αν πάντα παλεύεις, δεν υπάρχει περίπτωση, θα πετύχεις. Ακόμη και αν αυτό σημαίνει ότι δεν θα ζήσεις κάποιες στιγμές που οι άλλοι βρίσκουν διασκεδαστικές».

111

Τι είδους στιγμές;

«Στιγμές στα κλαμπ, π.χ. Ξέρω, έχει πλάκα κάθε τόσο να βγαίνεις, να ξεδίνεις, να ξενυχτάς. Και το Λος Άντζελες λένε ότι είναι η πόλη που τα κλαμπ της μπορούν να σε κάνουν αιώνιο θαμώνα... Αλλά αν έχεις έναν στόχο, ένα ρεκόρ π.χ., τι να το κάνεις το κλαμπ; Ίσα ίσα για να σέρνεσαι την επομένη στην προπόνηση; Εγώ σε έναν χρόνο άντε να πάω τρεις φορές σε κλαμπ...».

Ύστερα από χρόνια ίσως το μετανιώσετε αυτό, που δεν διασκεδάσατε όσο οι άλλοι...

«Ποτέ δεν μετανιώνω για τίποτε. Το να μετανιώνεις μπερδεύει τα πράγματα. Εμένα μ' αρέσει να κάνω τη ζωή μου όσο πιο απλή γίνεται. Προπονούμαι από τις 11 ως τις 3 κάθε μέρα. Μετά πάω στην παραλία, κάνω μπάνιο, βλέπω τους φίλους μου και αυτό είναι όλο».

Ποιος είναι πιο ευτυχής λέτε; Εσείς με τα μετάλλια και τη δόξα ή οι φίλοι σας με την καθημερινή ζωή τους;

«Μην κάνετε τέτοιες συγκρίσεις. Καθένας γεννιέται για να γίνει κάτι. Εγώ, αθλητής. Εκείνοι, κάτι άλλο. Ούτε εγώ θα άντεχα στα δικά τους παπούτσια ούτε εκείνοι στα αθλητικά μου –αν αλλάζαμε θέσεις, απλώς θα ήμασταν όλοι δυστυχέστεροι!».

Συνέντευξη του Μορίς Γκριν
στον Θανάση Λάλα
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Συμφωνείτε με τις απόψεις του Μ. Γκριν για την προσπάθεια, τις θυσίες για την επίτευξη ενός στόχου, την επιτυχία και την αποτυχία;
2. Με βάση το προηγούμενο άρθρο του Π. Τερλεξή μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το Μ. Γκριν «χρυσό εργάτη της νέας βιομηχανίας του αθλητισμού»;

Χωρίς πρωταθλητές

Πριν λίγο καιρό, μέσ' απ' τις σελίδες της «La Stampa», ο Nicola Abbagnano εξέταζε από φιλοσοφική σκοπιά το πρόβλημα του αθλητισμού και τον έβλεπε σαν κάτι προτρεπτικό κι ελπιδοφόρο. Όταν δε μολύνεται από εξω-αγωνιστικά στοιχεία, ο αθλητισμός μάς επιτρέπει να δούμε το πρόσωπο του πρωταθλητή, την πραγμάτωση μιας εξαιρετικής επίδοσης και ενός αυτοελέγχου που βρίσκονται πολύ κοντά στην καλλιτεχνική τελειότητα.

Το σημαντικότερο πράγμα που έμαθα από τον Abbagnano, όταν ήμουνα μαθητής του στο Τορίνο, ήταν να εξετάζω πάντα με υποψία τις απόψεις των φιλοσόφων. Αυτό ακριβώς θα προσπαθήσω να κάνω και με τις δικές του, για να μείνω πιστός στη διδασκαλία του.

Ο Abbagnano κρίνει το θαυμασμό που εκφράζει αυτός που «κοιτάζει» τον πρωταθλητή σαν ένα είδος «συμμετοχής» στο κατόρθωμά του. Έτσι ο θεατής φαίνεται πως ωφελείται, μέσω του πρωταθλητή, από την ελπίδα που η επιτυχία του προσφέρει στην ανθρωπότητα, και αντλεί απ' αυτήν ερεθίσματα. Προσωπικά πιστεύω αντίθετα ότι το είδος ηδονοβλεψίας που είναι η παρακολούθηση των άθλων κάποιου άλλου λειτουργεί σαν απλό υποκατάστατο μιας εμπειρίας που ο θεατής δε θα αποκτήσει ποτέ. Ο πρωταθλητής τον αποδεσμεύει από την υποχρέωση της βελτίωσης της σωματικής του κατάστασης. Επομένως, σε τελευταία ανάλυση, συμβάλλει στον υποβιβασμό του.

Θα μπορούσαμε επομένως να πιστέψουμε ότι οι πρωταθλητές υπάρχουν σαν επαγγελματική κάστα, ακριβώς γιατί υπάρχει ζήτηση από μέρους των ανθρώπων χωρίς μέλλον που θέλουνε να ικανοποιηθούν βλέποντας αυτόν, τον πρωταθλητή, που πραγματοποιεί ό,τι γι' αυτούς είναι αδύνατο. Αντίθετα με την παραπάνω άποψη θα 'λεγα ότι η κατάσταση είναι αντίστροφη: η υποδεέστερη τάξη των θεατών «αθλητικής παράστασης» δημιουργήθηκε ακριβώς επειδή ο ελληνικός πολιτισμός παρήγαγε την έννοια του «πρωταθλητή» που – κι αυτό είναι το δεύτερο σημείο διαφωνίας με τον Abbagnano – είναι έννοια αρνητική.

Για να στηρίξει αυτή την έννοια, ο Abbagnano λέει ότι η ύπαρξη του ανθρώπου, από την εμφάνισή του μέχρι σήμερα, υπήρξε ουσιαστικά μια διαδικασία επιλογής, κατά την οποία όποιος ξέρει και οργανώνεται καλύτερα, είναι πιο δυνατός ή πιο μορφωμένος, καταφέρνει να επιβιώσει. Ο πρωταθλητής παρουσιάζει επομένως πρότυπο φυσικής επιλογής. Αλλά το θέμα είναι ότι η φυσική επιλογή είναι ένας αποκλειστικά «φυσικός» νόμος και επομένως ανήκει σ' εκείνο το είδος των νόμων που ο άνθρωπος προσπάθησε πάντα να διορθώσει με «πολιτιστικούς» νόμους. Αν ένας άνθρωπος πέσει στο νερό και αρχίσει να κινείται όπως το ένστιχτό του τού υπαγορεύει, πνίγεται. Να ένας φυσικός νόμος. Γι' αυτό ο πολιτισμένος άνθρωπος επινόησε πρώτα το κολύμπι, έπειτα τη βάρκα, έπειτα το σωσίβιο, τέλος τις πισίνες με δασκάλους κολύμβησης. Δηλαδή αποφάσισε ότι δεν έπρεπε να αφήνει να πνίγεται όποιον δεν ήξερε να κολυμπάει, αλλά

έπρεπε να μάθει σε όλους να κολυμπάνε και, στην ανάγκη, να σώζει αυτούς που δε μάθαιναν. Τη φυσική επιλογή επομένως συμπλήρωσε ένας νόμος κοινωνικής αλληλεγγύης.

Αλλά αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε πρέπει να κλονιστεί η έννοια του πρωταθλητή (καρπός του συναγωνισμού): το πρότυπο του αθλητή πρέπει να αντικατασταθεί με τον κοινό άνθρωπο που αθλείται καλά ή κακά, με τη βοήθεια της κοινωνίας. Το ότι έπειτα θα εμφανιστούν τα ξεφτέρια είναι φυσικό: όταν όλοι τρέχουνε, πηδάνε, ψαρεύουν, δεν πειράζει καθόλου αν υπάρχουνε κάποιοι που θα τρέχουνε καλύτερα, άλλοι που θα ψαρεύουνε καλύτερα και πάει λέγοντας. Πάντως δε θα υπάρχουν πια άτομα αποκλειστικά θεατές κι επομένως δε θα υπάρχουν πια πρωταθλητές σαν αξιοθέατα όντα. Ο ένας θα κοιτάζει τον άλλο.

Αν το σκεφτούμε καλά, αυτή η έλλειψη γενικής άσκησης είναι ίδια μ' εκείνη στην οποία οφείλεται η κρίση των καλών τεχνών: δραστηριότητες που δικαιωματικά θα 'πρεπε να ασκούνται από όλους αλλά που εδώ και μερικές χιλιετηρίδες ασκούνται μόνο από εξουσιοδοτημένους μάγους που λέγονται καλλιτέχνες. Δεν είναι τυχαίο ότι οι τέχνες που περισσότερο καταλαβαίνει ο κόσμος είναι εκείνες στις οποίες οι θεατές έχουν μια ελάχιστη πραχτική εμπειρία: το τραγούδι, γιατί όλοι λίγο πολύ τραγουδάμε, και η λογοτεχνία, γιατί όλοι μιλάμε και γράφουμε. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η ανωτερότητα των άλλων γίνεται αντιληπτή στο μέτρο που δεν απομακρύνεται από την προσωπική μας εμπειρία (Cronin¹ ναι, αλλά όχι Joyce²). Οι τέχνες στις οποίες το χάσμα είναι πιο μεγάλο, είναι η ζωγραφική, η γλυπτική και η αρχιτεκτονική, μια και κανένας από τους θεατές δεν έμαθε ποτέ να χειρίζεται χρώματα, όγκους και χώρους. Έτσι συμβαίνει το περίεργο φαινόμενο να καταλαβαίνει ο κοινός άνθρωπος, για παράδειγμα, τη ζωγραφική και γλυπτική που είναι πιο μακριά από τις πραχτικές του δυνατότητες (το λεπτομερειακό ρεαλισμό) και να αποκρούει σαν αλλότριες αυτές που θα μπορούσε να δημιουργήσει και ο ίδιος χειριζόμενος αφηρημένες χρωματικές επιφάνειες ή πλάθοντας οποιουσδήποτε όγκους. Και την αρνείται σαν τέχνη, ακριβώς γιατί δεν καταφέρνει πια να πιστέψει ότι έχει αξία κάτι που αυτός θα μπορούσε να κάνει, με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία.

Στην τέχνη όπως και στον αθλητισμό το πρόβλημα είναι επομένως να ξαναδοθεί σε όλους η δυνατότητα άσκησης. Αλλά πρέπει ακριβώς να μην υπάρχει πια κοινωνία στην οποία να κυριαρχεί ο συναγωνισμός που ξεχωρίζει αυτούς που δρουν από αυτούς που δε θα δράσουν ποτέ, αλλά θα είναι αντικείμενα χαλιναγώγησης.

Ουμπέρτο Έκο
«Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή»
Απόδοση: Αντώνης Τσοπάνογλου

¹ Άρτσιμπαλντ Τζόζεφ Κρόνιν (Archibald Joseph Cronin, 1896-1981): Σκότος μυθιστοριογράφος

² Τζέιμς Τζόις (James Joyce, 1882-1941): Ιρλανδός μυθιστοριογράφος

1. Ποιο είναι το ζήτημα που τίθεται στο άρθρο και ποιες οι διαφορετικές θέσεις αναφορικά με αυτό; Να κωδικοποιήσετε σε ένα σχεδιάγραμμα τις αντίπαλες θέσεις και τα επιχειρήματά τους και να τεκμηριώσετε τη συμφωνία ή τη διαφωνία σας με αυτά.
2. Συμφωνείτε με την πρόταση του Έκο για την αντικατάσταση του προτύπου του αθλητή από τον κοινό άνθρωπο που αθλείται με τη βοήθεια της κοινωνίας; Είναι δυνατόν να συνυπάρξουν τα δύο πρότυπα;
3. «Στην τέχνη όπως και στον αθλητισμό... που δε θα δράσουν ποτέ». Πιστεύετε ότι το εκπαιδευτικό μας σύστημα παρέχει τη δυνατότητα άσκησης των μαθητών στην τέχνη και τον αθλητισμό κατά το νόημα της προτεινόμενης άποψης του U. Eco;

Οι αντάρτες των γηπέδων

Τα διαβάζουμε τώρα πια κάθε βδομάδα στις εφημερίδες: ομάδες οπλισμένες με λοστούς προκαλούν επεισόδια στα γήπεδα, παρέες ακαθόριστης ιδεολογίας διακόπτουν συναυλίες ποπ. Τα μέρη όπου παραδοσιακά ο κόσμος πάει για ν' αποτοξινωθεί, γίνονται πεδία μαχών και θυμίζουν στον Ιταλό αναγνώστη τα περίχωρα της Βία Λάργκα στο Μιλάνο ή τον πετροπόλεμο στη Βάλε Τζούλια της Ρώμης. Μ' άλλα λόγια, εκτός από τον εξτρεμισμό των άκρων, υπάρχει τώρα κι ένας εξτρεμισμός του κέντρου, και όπου υπάρχει εξτρεμισμός, παντού, δεν μπορεί παρά να επιθυμεί κανείς την εμφάνιση μιας νέας πατρικής φυσιογνωμίας που να 'ναι διατεθειμένη να επαναφέρει την τάξη και την αρμονία. Έτσι δεν πρέπει να απορρίπτουμε καθόλου την υπόθεση μήπως αυτές οι υπερβολές είναι έργο προβοκατόρων. Μόνο που η υπόθεση αυτή θα ήταν ακόμη πολύ επιφανειακή, μια και δεν εξηγεί γιατί ακριβώς σ' αυτόν το χώρο μπορεί και ριζώνει η πρόκληση.

Ας προσπαθήσουμε λοιπόν να δώσουμε μια δεύτερη ερμηνεία. Ο ποδοσφαιρικός αγώνας και η συναυλία ποπ μουσικής είναι εκδηλώσεις μιας μεγάλης επίδειξης φυσικής και ψυχικής ενέργειας. Και παρασύρουν το κοινό. Η αντίφαση σ' αυτές βρίσκεται στο γεγονός ότι κεντρίζουν τις επιθυμίες των θεατών, και έπειτα απαιτούν απ' αυτούς να μείνουν ακριβώς μόνο θεατές και να κοιτάζουν τους άλλους που ξοδεύουν ενέργεια. Έτσι η βία στα γήπεδα και στις μουσικές συναυλίες φαίνεται απλά ν' αποτελεί εκδίκηση του κοινού για την επιβολή της διαίρεσης της εργασίας ακόμη και στο παιχνίδι. Βλέποντας άλλους ανθρώπους, φημισμένους και καλοπληρωμένους, που ασκούν στο έπακρο των δυνατοτήτων τους το σώμα τους (πόδια, λαρύγγι, κοιλιά), οι θεατές αντιλαμβάνονται ότι τους αφαιρείται κάτι, δηλαδή το σώμα τους. Το ξαναπαίρνουν λοιπόν πίσω με τον πιο άμεσο, βίαιο τρόπο. Αν μας προσκαλέσουν σ' ένα γεύμα όπου πληρώνεται όποιος τρώει και πληρώνει όποιος κοιτάζει τους άλλους να τρώνε, είναι φυσικό να υπακούσουμε στο σύνθημα: «Να τα σπάσουμε όλα, τώρ' αρχίζει η δικιά μας γιορτή!». Αλλά ίσως υπάρχει και κάτι παραπάνω.

Ο άνθρωπος, όπως όλα τα ζώα, έλκεται απ' το παιχνίδι, αλλά σ' αντίθεση με τ' άλλα ζώα, προτιμάει να παίζει σύμφωνα με κάποιους κοινωνικούς, συμβατικούς κανόνες. Τώρα, σ' ένα ματς ο θεατής είναι ένας άνθρωπος που δεν παίζει: αξιολογεί, κρίνει το παιχνίδι των άλλων ανάλογα με τους κανόνες που έμαθε. Αν έπειτα αυτός ο θεατής είναι καθισμένος μπροστά στη συσκευή της τηλεόρασης, η κατάστασή του γίνεται ακόμη πιο ασαφής. Αξιολογεί με βάση τους κανόνες, τόσο το παιχνίδι των άλλων όσο και τη συμπεριφορά των παρόντων στο παιχνίδι. Η απόσταση από το σώμα του μεγαλώνει! Αλλά συνήθως γίνεται κάτι χειρότερο: όχι μόνο ο κόσμος βλέπει το παιχνίδι αντί να το παίζει, αλλά συχνά ακούει μόνο να μιλάνε γι' αυτό. Με τη μεσολάβηση του αθλητικού τύπου το ποδόσφαιρο γίνεται ευκαιρία για μια καθαρή φλυαρία που κάνουν οι φίλαθλοι στις πλατείες, στα κουρέια, στο τραπέζι, στο γραφείο. Και το άτομο που μιλάει για αθλητισμό χρησιμοποιεί μια γλώσσα που έχει τους δικούς της κανόνες.

Είναι μια συζήτηση στρατηγικής που δεν αφορά μόνο το παιχνίδι καθαυτό, αλλά και την προετοιμασία του (τις μεταγραφές, τις αποφάσεις των αθλητικών συλλόγων, τη σύνθεση των ομάδων πρώτης κατηγορίας τα τελευταία είκοσι χρόνια). Γύρω από αυτά τα αφηρημένα δεδομένα γίνεται μια συζήτηση που παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά παθιασμένης συμμετοχής όπως και η πολιτική συζήτηση, η οποία περιστρέφεται γύρω από θέματα εξίσου μακρινά, για τόπους και πρόσωπα που δεν είδαμε ποτέ (ποιος συνάντησε πράγματι ποτέ τον Κίσινγκερ,¹ ποιος πήγε στο Λίβανο;). Μόνο που υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στις υποθέσεις της πόλης που ονομάζονται πολιτική και τις υποθέσεις του υποκατάστατου της πόλης που ονομάζεται γήπεδο. Η διαφορά είναι ότι όποιος μιλάει για πολιτική στην ουσία κάνει πολιτική. Όποιος συμμετέχει σε μια συνέλευση κόμματος, συζητάει μια πρόταση και ψηφίζει, κάνει το ίδιο μ' αυτό που κάνει ο Κίσινγκερ. Δεν του αφαιρείται η δυνατότητα διακυβέρνησης, γιατί ουσιαστικά, αν και σε ελάχιστη κλίμακα, την ασκεί. Όποιος παίρνει μέρος σε διαδήλωση και σύγκρουση με την αστυνομία, επεμβαίνει για να καθορίσει ποιοτικά, αν όχι ποσοτικά, τη ζωή της κοινότητας. Κάνει ό,τι και ο Λατινοαμερικάνος αντάρτης όταν πυροβολεί σε μάχη για την κατάληψη ενός χωριού. Άσχετα από οποιαδήποτε ιδεολογική τοποθέτηση, ακόμη κι αν κάνει τον αντάρτη για παιχνίδι. Στα σπορ αντίθετα η αθλητική φλυαρία δεν έχει τίποτα κοινό με το ίδιο το άθλημα, που γίνεται μακρινή της πρόφαση. Μ' αυτή την έννοια η συζήτηση για αθλητισμό (χωρίς να συνοδεύεται από άσκηση) δεν είναι μόνο μια περίπτωση αποστέρησης του σώματος: είναι καθαρή αποστέρηση των προνομίων του ανθρώπου σαν πολιτικό ον.

Πρόκειται γι' ανθρώπινη ενέργεια που αλλάζει κατεύθυνση. Τα θύματα δεν το καταλαβαίνουν, αλλά έχουνε καμιά φορά την συγκεχυμένη υποψία ότι βρίσκονται σε φαύλο κύκλο. Κυρίως καθώς η πολιτική, σαν πρότυπο κοινωνικής συμπεριφοράς, είναι παρούσα στην τηλεόραση, στις πλατείες, στις εφημερίδες: και το θύμα της αθλητικής φλυαρίας νιώθει μια ασαφή νοσταλγία γι' αυτή την καρποφόρα και αποτελεσματική συμπεριφορά. Και να που, μην μπορώντας να κάνει τον αντάρτη του Μαύρου Σεπτέμβρη,² ο Homo Sportivus μασκαρεύεται σε αντάρτη κάποιας μαυροκίτρινης ομάδας. Πειθήνιο όργανο της εξουσίας, το θύμα αναλώνει την ενστικτώδικη ορμή του σε δραστηριότητες που δεν μπορούν να επηρεάσουν την εθνική πολιτική ζωή, και η μανία του ελέγχεται. Αλλά είναι το πιο καταπιεσμένο και απεγνωσμένο θύμα του συστήματος, γιατί δεν ξέρει πια τι του στέρησαν. Αυτή η βία χωρίς στόχο μπορεί να εκτονωθεί την κατάλληλη στιγμή: τα γήπεδα (έτσι όπως λειτουργούν σήμερα) είναι σαν βαλβίδα ασφαλείας που κάθε διχτάτορας μπορεί να εκμεταλλευτεί. [...]

Ουμπέρτο Έκο
«Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή»
Απόδοση: Αντώνης Τσοπάνογλου

¹ Χένρι Κίσινγκερ (Henry Alfred Kissinger, 1923): Αμερικανός διπλωμάτης και πολιτικός γερμανοεβραϊκής καταγωγής, τέως υπουργός εξωτερικών

² Μαύρος Σεπτέμβρης: επαναστατική οργάνωση

1. Πού αποδίδει ο Ουμπέρτο Έκο την εμφάνιση της βίας σε αθλητικούς αγώνες ή σε συναυλίες ποπ μουσικής;
2. Να εντοπίσετε τη διαφορά ανάμεσα στην πολιτική συζήτηση και την αθλητική φλυαρία. Ποιες πολιτικές διαστάσεις δίνει ο συγγραφέας στη δεύτερη;
3. Γιατί, κατά την άποψη του συγγραφέα, τα γήπεδα αποτελούν βαλβίδα ασφαλείας που κάθε δικτάτορας μπορεί να εκμεταλλευθεί;

Με αφορμή τα κείμενα...

Να υποθέσετε ότι συζητάτε με κάποιο γνωστό ή φίλο σας που συμμετείχε σε βίαια επεισόδια μετά το τέλος κάποιου ποδοσφαιρικού αγώνα. Προσπαθήστε να τον αποτρέψετε από τέτοιου είδους εκδηλώσεις στο μέλλον. Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε λογικά επιχειρήματα, να απευθυνθείτε στο συναίσθημά του ή να αξιοποιήσετε όποιο άλλο είδος επιχειρήματος θεωρείτε αποτελεσματικό.

Παράσταση αγώνα δρόμου από αμφορέα του 6ου αι. π.Χ.
(Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο).

Σπ. Βασιλείου

Το σώμα μου
Ξαναβρίσκοντας τις χαμένες γεύσεις
Ο άνθρωπος και το φόρεμα
Η γοητεία της στολής
Εκεί που αρχίζει η μόδα πεθαίνει το στιλ
Ο Ντον Κορλεόνε δεν φορούσε μπλου τζιν

Το σώμα μου

[...] Το σώμα μάς έφτιαξε. Τα χέρια έκαναν το νου μας να ξυπνήσει και τη σκέψη μας να οργανωθεί. Αν τώρα ο νους προστάζει και τα χέρια εκτελούν, στην αρχή δεν ήταν έτσι τα πράγματα· τα χέρια πρόσταζαν και ο νους εκτελούσε. Αυτά γύμνασαν, οδήγησαν, φώτισαν τη σκέψη μας. Αυτά μας δίδαξαν τις πρώτες μεθόδους: πώς να συγκρατούμε, να χωρίζουμε και να ενώνουμε, δηλαδή να παρατηρούμε, να κρίνουμε και να συλλογίζομαστε. Και τα πόδια μάς εκίνησαν, μας έβγαλαν από την κατάσταση του φυτού. Μας μετατόπισαν στο χώρο και μας απελευθέρωσαν από τις «ρίζες». Κ' έτσι μας έδωσαν την πρώτη αίσθηση της ελευθερίας. Και το κεφάλι; Αυτό μας εσήκωσε ψηλά. Το σήκωμα προς τα απάνω, η όρθωση, έκανε τον άνθρωπο άνθρωπο. Από την ώρα που ο μακρινός πρόγονος κατόρθωσε να σηκωθεί και να σταθεί στα δυο του πόδια με το κεφάλι ψηλά, είδε τον ουρανό και μέσα του ένωσε την πρώτη του αγωνία. Αν τα χέρια μάς εδίδαξαν πώς να σκεπτόμαστε, αν τα πόδια μάς ελευθέρωσαν, το κεφάλι μάς έδωσε τη μεταφυσική ανησυχία και ανάταση.

«Σέβου το σώμα σου, τίμα το σώμα σου» θα είναι η πρώτη παραίνεση. Αν το σώμα μας είμαστε εμείς, και όχι ένας άλλος που τον έχουμε φορτωθεί όπως ο σαλίγκαρος το καυκί του, αν εδώ δεν υπάρχουν δύο: το όχημα και ο ηνίοχος, αλλά το ίδιο το όχημα είναι ο ηνίοχος και ο ίδιος ηνίοχος είναι το όχημα, τότε όποιος σέβεται και τιμά το σώμα του σέβεται και τιμά τον εαυτό του, και όποιος δεν σέβεται ούτε τιμά το σώμα του δεν σέβεται ούτε τιμά τον εαυτό του. Σ' αυτήν την αλήθεια απάνω μπορεί να οικοδομήσει κανείς όχι μόνο μιαν Υγιεινή αλλά και μιαν Ηθική. Διδάξετε τους νέους να σέβονται το σώμα τους και θα γίνουν ευπρεπείς· δεν θα επιτρέψουν στην οκνηρία και στην ακρασία¹ να ασχημίνει το κορμί τους. Διδάξετέ τους να τιμούν το σώμα τους και θα γίνουν εγκρατείς· δεν θα παραδίνονται στις βάνουσες ηδονές ή στις χρείες των άλλων. Γιατί και στην πρώτη και στη δεύτερη περίπτωση το σώμα εξευτελίζεται, γίνεται όργανο ταπεινό και ντροπιάζεται.

Το ότι πολύ συχνά δεν σεβόμαστε ούτε τιμούμε το σώμα μας φαίνεται καθαρά στο γεγονός ότι (από πανουργία και κακό γούστο, ή από κουφότητα και ματαιοδοξία) το μασκαρεύουμε με τα φορέματα και το προστυχεύουμε με τον στολισμό του. Υπάρχουν τρόποι ντυσίματος και καλλωπισμού που αναδείχνουν τις αρετές του σώματος, και άλλοι που τις διασύρουν. Οι πρώτοι εκφράζουν τη φυσικότητα και την ειλικρίνεια, τη ζωντάνια και την αισιοδοξία της σωματικής ακμής, οι δεύτεροι προβάλλουν τη ρώμη και την ομορφιά με το ψεύδος της νοθείας, σαν μιαν απατηλή προθήκη μαγαζιού φτήνειας. Το αποτέλεσμα είναι και εδώ ότι πρώτος γελιέται εκείνος που πάει να γελάσει τους άλλους... Στην αμφίεση και στη διακόσμηση εγκωμιά-

¹ ακρασία: έλλειψη εγκράτειας, αδυναμία

ζομε συνήθως την «κομψότητα», και με αυτήν εννοούμε μια καλλιεργημένη καλαισθησία, μια λεπτότητα περίτεχνη, «μη - φυσική». Το περίτεχνο και μη - φυσικό δεν είναι βέβαια πάντοτε και αντι - φυσικό, ούτε παραποίηση, ψεύτισμα του φυσικού, γιατί μπορεί να είναι συμπλήρωση, επέκταση, ανάδειξη του. Επομένως διόλου δεν αποκλείεται να έχει κομψότητα μια ευπρεπής αμφίεση, ή ένας σεμνός στολισμός. Για την αποφυγή όμως παρεξηγήσεων θα συμβούλευα στον φρόνιμο όχι την κομψότητα αλλά τη χάρη. Η χάρη επιβάλλεται με τη φυσικότητα και την ειλικρίνεια, την άνεση που τη χαρακτηρίζει. Χαριτωμένος αξίζει να ονομάζεται εκείνος που παρουσιάζει στο ντύσιμο, στις κινήσεις, στους τρόπους του μια τελειότητα με μεγάλην άνεση. Ακριβώς επειδή η τελειότητα αυτή είναι τόσο άνετη, δίνει στους άλλους την εντύπωση της ευκολίας, έως ότου δοκιμάσουν και εκείνοι να τη μιμηθούν, οπότε καταλαβαίνουν πόσο δύσκολη είναι, γιατί όταν του λείπει το τάλαντο (και εδώ το χάρισμα είναι απαραίτητο), με την προσπάθεια που κάνει κανείς για να τη φτάσει, τη χάνει. Αν έχει έναν εχθρό η χάρη, αυτός είναι η προσπάθεια. [...]

«Προστάτεψε με στοργή, και με θυσίες, το σώμα σου (προλαβαίνοντας, όσο είναι δυνατόν, και στην ανάγκη επανορθώνοντας τη φθορά του)· αλλά γνώριζε ότι η υγεία δεν είναι πάντοτε αγαθό, γίνεται αγαθό· και η αρρώστια δεν είναι πάντοτε κακό, γίνεται κακό». Η υγεία γίνεται αγαθό μόνο για κείνον που μπορεί να τη χαρεί και να την αξιοποιήσει· και η αρρώστια γίνεται κακό μόνο για κείνον που κρύβεται πίσω της για ν' αποφύγει ευθύνες, ή βιάζεται να τη θεωρήσει οριστική καταστροφή και παραιτείται από τη σωτηρία. Ν' αγρυπνούμε για να διατηρεί το σώμα μας την ακμή και την ισορροπία του· όχι και να τρέμομε για την υγεία μας, τόσο που η περιφρούρησή της να γίνει η αποκλειστική έγνοια της ζωής μας· μια τόσο υπερβολική προσήλωση είναι ήδη αρρώστια, ή τουλάχιστον η αρχή της αρρώστιας. Ο υγιής δεν έχει λόγο να απασχολείται διαρκώς με την κατάσταση του σώματός του, ούτε βρίσκεται πάντοτε σε συναγερμό, για να προφτάσει τάχα το ατύχημα που πρόκειται να του συμβεί· μοιάζει με τον καπετάνιο που δεν έχει κολλήσει στο τιμόνι, αλλά τριγυρνά στο πλοίο ξένοιαστος, γιατί ξέρει ότι κάθε άντρας του πληρώματος, από το ναυτόπαιδο έως τον υποπλοίαρχο, βρίσκεται στη θέση του και κάνει τη δουλειά του· θα τον φωνάξουν όταν χρειαστεί, και τότε θα τρέξει να προλάβει το κακό.

Δεν μας λείπει μόνο η αγωγή της υγείας, μας λείπει και η αγωγή της αρρώστιας. Με την πρώτη εισβολή του εχθρού μάς πιάνει πανικός, και έτσι οι ίδιοι ετοιμάζουμε τον όλεθρό μας· ή αρχίζουμε να βρίσκομε την ήττα μας συμφέρουσα, και την προεξοφλούμε για να μη χάσουμε τίποτα από τα πιθανά κέρδη της. Του φρόνιμου ανθρώπου η στάση είναι και στην περίπτωση αυτή εντελώς διαφορετική. Όχι μόνο συμφιλιώνεται με την κακή κατάσταση της υγείας του (εάν παρ' όλες τις προσπάθειές του δεν διορθώνεται παρά επιμένει, ή και χειροτερεύει), όχι μόνο υποφέρει μ' εγκάρτερηση και αξιοπρέπεια τα δεινά της αρρώστιας του, αλλά γίνεται ικανός

και να επωφεληθεί από την αναπηρία του· ωφελείται ο ίδιος απ' αυτήν με τον αγώνα ν' αποκτήσει ένα αγαθό πολυτιμότερο από την υγεία, ωφελεί και τους άλλους με την πιο εντατική χρησιμοποίηση των δυνάμεων που ακόμα διαθέτει. Όπως η καλή υγεία μπορεί τους απερίσκεπτους να τους ζημιώσει γινόμενη εμπόδιο στην ανάπτυξη των προσόντων τους, επειδή τους ενθαρρύνει να σπαταλούν αλόγιστα τα φυσικά τους κεφάλαια, έτσι και η αρρώστια μπορεί, σε όσους ξέρουν να συντάξουν με γενναιοφροσύνη τη ζωή τους μεθοδεύοντας τις σωματικές τους αδυναμίες με υπομονή και προνοητικότητα, να γίνει όχι τροχοπέδη αλλά συνεργάτης. Εμπόδισε τον Van Gogh η σχιζοφρένεια, τον Ντοστογιέφσκυ η επιληψία, τον Beethoven η βαρηκοΐα, τον Spinoso η φυματίωση – να προσφέρουν στην παιδεία μας τον πλούτο του πνεύματός τους; Δεν μεγαλούργησαν από την αρρώστια τους (όπως κακώς υποθέτουν εκείνοι που θεωρούν τη μεγαλοφυΐα αδελφή της αρρώστιας)· μεγαλούργησαν παρά την αρρώστια τους, συντροφεμένοι από την αρρώστια τους.

Δεν είναι λοιπόν (πάντοτε και με οποιουσδήποτε όρους) αγαθό η υγεία, ούτε είναι (πάντοτε και με οποιουσδήποτε όρους) κακό η αρρώστια. Γίνεται και η μία και η άλλη το ένα ή το άλλο κατά τον τρόπο και από τον τρόπο που τις αντιμετωπίζει ο άνθρωπος στη ζωή του, κατά τον τρόπο και από τον τρόπο που τις τοποθετεί μέσα στο πρόγραμμα των επιδιώξεων, στον κώδικα των σκοπών του. Τόσο πιο σίγουρα ιππεύει το δίτροχο του και τόσο πιο γρήγορα τρέχει ο ποδηλάτης, όσο βλέπει πιο μακριά μπροστά του· μόλις προσηλώσει το βλέμμα του κοντά και κοιτάξει τα πόδια του, χάνει την ισορροπία και πέφτει. Όταν αναφτερώνει τον νου μας ένα πρόγραμμα μακράς πνοής, έχουμε λ.χ. αφιερωθεί στη διακονία μιας υψηλής ιδέας και επιστρατεύει όλες τις δυνάμεις μας για τη νίκη της, η υγεία παίρνει νόημα και αξία, ως μέσον για το σκοπό που έχουμε θέσει – και η αρρώστια, αν μας τύχει ένας τέτοιος κλήρος, περνάει στο δεύτερο επίπεδο. Δεν εξαλείφεται βέβαια· απλώς τη λησμονούμε. Και κάποτε προχωρούμε πιο πέρα: την ευλογούμε που περιόρισε τις άλλες μας δραστηριότητες και μας επέτρεψε να αφοσιωθούμε σε ό,τι καλύτερο μπορούμε να προσφέρουμε με τις δυνάμεις που μας απομένουν. Αντίθετα, όταν δεν υπάρχει ο μακρινός στόχος, η υγεία δεν χρησιμεύει ουσιαστικά σε τίποτα, και η αρρώστια (όχι η βαρειά, αλλά και ένας ασήμαντος ακόμη πονόδοντας) εξελίσσεται κάποτε σε τραγωδία. – «Εδάμασε» λέμε σ' αυτές τις περιπτώσεις «τη σάρκα μας το πνεύμα»· τούτο όμως το σχήμα λόγου είναι απατηλό, με το δυΐσμό που παρεισάγει. Καλύτερα να λέμε: η αρρώστια δεν κατάφερε να σπάσει την ενότητα την ψυχής με το σώμα μας, αλλά ίσα-ίσα έκανε πιο συμπαγή, αρμονικότερο – δημιουργικότερο – ευτυχέστερο, τον εαυτό μας την ώρα ακριβώς που διέτρεξε τον μέγιστο κίνδυνο – να διαλυθεί.

1. Ποιες παραινήσεις κάνει ο συγγραφέας για το σώμα και πόσο σπουδαία είναι η τήρησή τους για την ακεραιότητά του;
2. Με ποιον τρόπο οι άνθρωποι δείχνουν την ασέβειά τους στο σώμα, σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο κείμενο;
3. Να σχολιάσετε τις απόψεις του συγγραφέα για το ντύσιμο και την αντιμετώπιση της αρρώστιας.
4. «Το σώμα μάς έφτιαξε». Να παρακολουθήσετε, στην α' παράγραφο, την επιχειρηματολογία του συγγραφέα, με την οποία τεκμηριώνει την άποψη αυτή.

A. Rodin

Ξαναβρίσκοντας τις χαμένες γεύσεις

Μου τηλεφώνησε τις προάλλες ένας παλαιός και αγαπημένος φίλος για να συναντηθούμε. «Μην μαγειρέψεις τίποτε», μου είπε, «μ' έχουν στριμώξει και τρώγω συνέχεια ανοστιές».

Κατάλαβα τι είχε γίνει. Ο άνθρωπος συνειδητοποίησε ότι μεγαλώνει (πέρασε τα πενήντα) και πήγε στο γιατρό του, προληπτικά. Στις εξετάσεις του όλοι οι δείκτες εμφανίστηκαν «τσιμπημένοι» και ο γιατρός του συνέστησε αποχή από τα κόκκινα κρέατα, όχι λιπαρά, όχι γλυκά και, το χειρότερο, κρασάκια... τέλος! Πλάνταξε ο καημένος και άρχισε τα κλασικά σπασμωδικά. Βραστά κολοκυθάκια χωρίς λάδι –ε, όσο κι αν είναι ελαφριά κι ωραία, φέρνουν μια αμήχανη λιγούρα που μετά το πρώτο τριήμερο ή πενήντημέρο κάνει το ποτήρι να ξεχειλίζει και τον κολοκυθόπληκτο να κάμει μακροβούτι στα κοψίδια. Τέτοιες στιγμές ακούγονται τσιτάτα του τύπου «βρε αδερφέ, να πάω ευχαριστημένος» και άλλα τέτοια λαϊκά.

Έτσι χλωμό έφτασε στο σπίτι μου το φιλαράκι από τα παλιά, με μάτια αλαφιασμένα. Λυπήθηκε η καρδιά μου, γιατί τον ξέρω καλοφαγά και πότη με ειδικές επιδόσεις στους μερακλήδικους χορούς. Πιάσαμε την κουβέντα κι εκείνος αυτό που ήθελε να συζητήσει ήταν μόνο τα πιθανά εμφράγματα, είχε μαζί του και τα χαρτιά με τις εξετάσεις... μόνο που δεν έκλαιγε.

Λόγο στο λόγο μου διηγήθηκε τα φοβερά οικογενειακά του αστεία με τη γιαγιά που έσφαζε την κότα κάθε Κυριακή – μπορεί και κάθε δεύτερη – και σκάσαμε στα γέλια για την ικανότητα της μακαρίτισσας να χωρίζει αυτή την κότα σε έντεκα –ναι, 11– μερίδες, γιατί τόσα ήταν τα μέλη της οικογένειάς της. Θυμήθηκε και τον καβουρμά από το χοίρο που είχαν στο σπίτι και κρατούσε τόσο καιρό –βρε πως τα κατάφερναν– και τρέχαν τα σάλια του όταν θυμόταν το κομματάκι του καβουρμά που του έπεφτε στο πιάτο του με τη φασολάδα. Σαν βερίκοκο –μου λέει– ήταν, κι εγώ, που ξέρω παιδιόθεν τα νιτερέσα¹ του, του υπενθύμισα ότι του έβαζαν και μεγαλούτσικο κομμάτι γιατί ήταν γιος και, όσο να 'ναι... στην αδελφή του όλο και χανότανε ο καβουρμάς, το ίδιο και στη μάνα του και στη θεία την ανύπαντρη. Εμείς στο σπίτι βάζουμε στην κατσαρόλα ενάμισι κιλό κρέας (είναι τρεις όλοι κι όλοι) και μας περισσεύει ένα τόσο δα κομματάκι.

Ξέρετε τι γίνεται με τους κοινωνικούς ανθρώπους: το προηγούμενο βράδυ είχαν βγει, δεν πεινούσαν και πολύ, πήγαν σε εστιατόριο με κάτι φίλους, ε, τι να πεις, δεν τρώω φιλέτο με πιπέρια γιατί αύριο θα φάω πάλι κρέας; Έφαγαν, ήπιαν και το ωραίο κρασί, όχι ένα μπουκάλι γιατί... μέχρι να το ανοίξεις: ποιος παπάς και ποιος κουμπάρος... χιλιοπαιγμένο έργο.

Έστρωσα κι εγώ να φάμε παρ' όλες τις διαμαρτυρίες του. Είχα φτιάξει φαγάκι κατάλληλο για την περίπτωση. Ένα σωρό λαχανικά, ό,τι είχα στο

¹ νιτερέσο και ιντερέσο: ενδιαφέρον, συμφέρον, υπόθεση

ψυγείο, κι ένα μικρό κομμάτι κρέας. Τι κρέας όμως! Μοσχαρακι φιλεμένο, από σόι ελευθέρως βοσκής. Στην αρχή το σνομπάρισε, όταν άκουσε ότι δεν είχα βάλει ούτε λάδι· όταν το δοκίμασε άλλαξε γνώμη και τηλεφώνησε στη γυναίκα του να της πει ότι ανακάλυψε κι άλλο φαγητό, εκτός από τα νερόβραστα κολοκύθια, κατάλληλο για τη χοληστερίνη του. Εννοείται ότι του σερβίρισα ένα κομματάκι κρέας γύρω στα 70 γραμμάρια ωμό και του θύμισα το ένα ενδέκατο της κότας. Γέλασε.

Τι πάθαμε βρε παιδιά; Μόλις μας πουν να μη φάμε κρέας παθαίνουμε πλήρη απορρύθμιση.

Αλλάξαμε τον αρχαίο κώδικα της διατροφής μας και ο λογαριασμός μάς έρχεται μέσω μικροβιολόγου. Επί αιώνες ατέλειωτους, οι πρόγονοι έτρωγαν όσπρια και άφθονα χόρτα. Πού και πού λίγο κρέας και πολλά φρούτα, τα οποία αποτελούσαν και την τελική φάση κάθε γεύματος.

Γλυκά μόνο στις γιορτές. Σύκα, πετιμέζια, σταφίδες, ξερά φρούτα και κανονικό ψωμί. Γαλακτοκομικά λίγα και πολλά βότανα, είτε για να αρωματίσουν τα φαγητά είτε ως αφεψήματα. Ψάρια και θαλασσινά που άλλοτε τα θεωρούσαμε λαχταριστά φαγητά, τώρα τα μαγειρεύουμε σπάνια. Τώρα ζούμε με τις συνήθειες των Λουδοβίκων, με πρώτα πιάτα και πριν απ' αυτά ορεκτικά και μετά απ' αυτά τρώμε και το κυρίως πιάτο συχνά μια μερίδα κρέας 200 γραμμαρίων. Αυτό που ενοχλεί είναι ότι αυτές τις γαστρονομικές συνήθειες που εξασφάλιζαν και την υγεία και την αρμονική γεύση, τις σκορπίσαμε για το τίποτα και τώρα, τρομαγμένοι, τις αναζητάμε εκ νέου. Ευτυχώς! [...]

Πολύς κόσμος παρακολουθεί απελπισμένος τα τριγλυκερίδια και τη χοληστερίνη ν' ανεβαίνουν και –τι ειρωνεία– δεν ξέρει τι να φάει για να το αντιμετωπίσει. Με μια κουβέντα θα πω, να φάει ό,τι έτρωγε η γιαγιά του και όπως το έτρωγε. Δηλαδή, τα φαγητά που παλιότερα τα υπαγόρευε η ανέχεια η οικονομική και η περιορισμένη ελληνική παραγωγή.

Τα έχω επανειλημμένα γράψει και σ' αυτήν τη στήλη· το να τρώμε καθημερινά τεράστιες μερίδες κρέατος δεν υπονομεύει μακροπρόθεσμα την υγεία μας μόνο. Οδηγεί στην παραγωγή κρέατος όλο και χαμηλότερης ποιότητας. Έτσι και η γεύση είναι ελλειμματική.

Μου φαίνεται απίστευτο να μην ξέρει κανείς τι να φάει αντί για κρέας, σε μια χώρα που η μαγειρική της παράδοση αποκλείει ρητά την κατανάλωση ζωικών προϊόντων το μισό σχεδόν χρόνο. Έτσι που αλλάξαμε άκριτα τις συνήθειές μας θα τρελάνουμε και τις καημένες τις γιαγιάδες. «Αν ήξερα πως θα ερχόσουν θα έφτιαχνα ένα φαί της προκοπής» μου είπε μια ογδοντάχρονη σε χωριό των Γρεβενών. Ξέρετε βέβαια τι εννοούσε· να μαγειρέψει κρεατικό, ενώ την ίδια ώρα είχε μέσα στην κατσαρόλα της το δικό της γεύμα που ήταν λάπατα μαγειρευτά με κορόμηλα και τσάγαλα (τα χλωρά αμύγδαλα). Το είδα αυτό το φαγητό και τα έχασα· «δεν είναι τίποτα», μου είπε η κυρία, «το έκανε και η γιαγιά μου αλλά εμένα μου αρέσει και το συνεχίζω». Αυτό το αριστούργημα (το δοκίμασα και το «συνεχίζω» κι εγώ

τώρα) το θεωρούσε τίποτε και νόμιζε πως το κοψίδι είναι πιο καθωσπρέπει. Αυτά λέγαμε με τον αγαπητό μου φίλο που τον μπλοκάρισαν τα τριγλυκερίδια κι αισθάνθηκε ασφαλής στην ιδέα ότι έχει μεγάλη δεξαμενή γεύσεων.

Αυτό είναι! Η ποικιλία κάνει το φαγητό λαχταριστό και χορταίνει την καρδιά. Και η απαγόρευση του κρέατος ηχεί δραματική, επειδή έχουμε ξεσυνηθείσει όλα τα υπέροχα φαγητά χωρίς αυτό. Ας ξαναδώσουμε λοιπόν σε κάθε φαγητό τη θέση του στο τραπέζι μας και για την υγεία και για την ποικιλία που χρωματίζει ζωντανά την καθημερινότητα, για να διευρύνουμε το γαστρονομικό μας ορίζοντα, για να καλλιεργήσουμε τη γεύση μας και να την εμπλουτίσουμε.

Ο Ιπποκράτης στο «Περί διαίτης» του λέει: «...Από τις ίδιες νότες δημιουργούνται διαφορετικές συνθέσεις, από τις ψηλές νότες αλλά κι από τις χαμηλές, που έχουν το ίδιο όνομα όχι όμως και τον ίδιο ήχο. Οι περισσότεροι διαφορετικές νότες δημιουργούν την καλύτερη αρμονία· ενώ οι ελάχιστοι διαφορετικές δημιουργούν ελάχιστη αρμονία. Αν κάποιος χρησιμοποιήσει όλο ίδιες νότες, δεν θα υπάρξει αισθητική απόλαυση... Η γλώσσα μιμείται τη μουσική, διαχωρίζοντας το γλυκό και το ξινό απ' όσα έρχονται σ' επαφή μαζί της, καθώς και όσα είναι σε ασυμφωνία και σε συμφωνία μαζί της... Όταν η γλώσσα είναι εναρμονισμένη σωστά, η συμφωνία προκαλεί τέρψη, όταν όμως η γλώσσα ξεφύγει από την αρμονία, δημιουργείται δυσαρέσκεια».

Φαγάκια των πασχόντων από «υπερβολή»

Για 6 μερίδες περίπου

Συνταγή 1

400 γραμμ. κόκκινο κρέας
ή κοτόπουλο
8 κολοκυθάκια
4 ντοματούλες
3 μεγάλα κρεμμύδια
4 καρότα
350 γραμμ. μανιτάρια
2 μεγάλες πατάτες
2 κλωνάρια σέλινο
1 ματσάκι μαϊντανό
αλάτι και πιπέρι
2 κουταλιές λάδι

Κόψτε το κρέας σε κύβους ή φετούλες. Πλύντε τα λαχανικά, ψιλοκόψτε το μαϊντανό και αφήστε τα άλλα μεγάλα κομμάτια. Κόψτε τις ντομάτες στα δύο και σφίξτε τες να φύγουν τα σπόρια.

Αλατοπιπερώστε με σύνεση, βάλτε το φαγητό σε σκεπαστό ταψάκι και ψήστε το σε 180ο C γύρω στη μιάμιση ώρα.

Συνταγή 2

400 γραμμ. στήθος κοτόπουλου χωρίς πέτσα
3 κουταλιές λάδι
200 γραμμ. ρεβίθια
5 μεγάλες πράσινες πιπεριές
3 πιπεριές Φλωρίνης
2 μεγάλες πατάτες
1 ματσάκι μαϊντανό
1 κλαδάκι δεντρολίβανο
1 κιλό μικρές ντομάτες
½ κιλό κρεμμυδάκια
αλάτι και πιπέρι

Κόψτε το κοτόπουλο σε κομματάκια. Μουλιάστε τα ρεβίθια σε χλιαρό νερό για 10 ώρες και βράστε τα για 15' χωριστά. Πλύντε και κόψτε σε χοντρά κομμάτια όλα τα λαχανικά. Αλατοπιπερώστε τα, βάλτε τα όλα σε σκεπαστό ταψί και σε προθερμασμένο φούρνο 180ο C και ψήστε για 2 ώρες περίπου. Αν τα ρεβίθια είναι σχετικά σκληρά όταν τα ανακατέψετε με τα λαχανικά, φροντίστε να ρίξετε ένα ποτήρι νερό στο ταψί για να υπάρχει υγρό να το απορροφήσουν και να μαλακώσουν.

Εύη Βουτσινά
Από τον ημερήσιο τύπο

1. Να χαρακτηρίσετε το ύφος του κειμένου και να το συσχετίσετε με το περιεχόμενό του.
2. Σε τι διαφέρει το σύγχρονο διαιτολόγιο από αυτό των προγόνων μας; Πού οφείλεται η διάφορα τους;
3. Ποιους τρόπους πειθούς χρησιμοποιεί η συγγραφέας του άρθρου, προκειμένου να τονίσει την αξία της επιστροφής στο παραδοσιακό διαιτολόγιο; Σχολιάστε την αποτελεσματικότητά τους.
4. Να σχολιάσετε τον τίτλο της συνταγής, αφού λάβετε υπόψη σας όσα αναφέρονται στο προηγούμενο κείμενο.
5. Να αναζητήσετε στο οικογενειακό ή ευρύτερο κοινωνικό σας περιβάλλον παραδοσιακές συνταγές φαγητών και να τις παρουσιάσετε στην τάξη.

Ο άνθρωπος και το φόρεμα

Το φόρεμα (ανθρώπινη επινόηση και φροντίδα) ως προστασία και στολισμός αποτελείώνει και επισφραγίζει το «πρόσωπό» μας, το συμπληρώνει και το παρουσιάζει. Το πώς ντύνομε το σώμα μας (από την κεφαλή έως τα πόδια), με τι υλικά και με ποιο τρόπο, δεν είναι καθόλου ασήμαντο ή τυχαίο γεγονός για την υπόστασή μας, τη «δημόσια» και την «ιδιωτική». Αποτελεί μέρος του εαυτού μας, την προβολή του προς τα έξω, και εκφράζει την προσωπική μας υφή: το πώς θέλομε να μας βλέπουν –οι άλλοι και τα δικά μας μάτια. Γδύνετε έναν άνθρωπο (στο ιατρείο, στο στρατόπεδο, στη φυλακή) και χάνει αμέσως την αυτοπεποίθηση, τη δύναμη, το γόητρό του. Έχει την εντύπωση ότι του αφαιρέσατε και κρατάτε στα χέρια σας όχι απλώς το περίβλημα, αλλά ένα μεγάλο μέρος από την ουσία του. Ότι τον ακρωτηριάσατε. Φαντάζεστε ότι μπορεί να επιβληθεί, να έχει συνείδηση του εαυτού του «πλήρη», να ασκήσει την εξουσία ή την αποστολή του ένας αξιωματικός χωρίς στολή, ένας παπάς δίχως ράσο, ένας δικαστής ντυμένος όπως ο κατηγορούμενος; Ο Carlyle¹, θαρρώ, προτείνει κάπου να κάνομε ένα μικρό «νοερό πείραμα», για να βεβαιωθούμε πόσο αξίζουν οι μεγάλοι τιτλούχοι της κοινωνίας, εκείνοι που η σύμβαση και ο εθισμός τούς έχει υψώσει σε θέσεις μεγαλοσύνης και ισχύος: υποθέσετε –λέει– ότι σε μια *soirée de gala*² της Όπερας πέφτουν και εξαφανίζονται τα ρούχα όλων των θεατών· μπορείτε πια να ξεχωρίσετε το βασιλέα από τον ταξιθέτη, τη στρατηγίνα από τη σιδερώτρια της σκηνής; ...Μαζί με το φόρεμα πάει και ο κοινωνικός διαφορισμός· αποτέλεσμα: η πλήρης εξομοίωση, το αριθμητικό πλήθος.

Στις αρχαίες κοινωνίες, στους λαούς τους πρωτόγονους όχι μόνο το επίσημο φόρεμα (του φύλαρχου, του ιερέα, του μάντη κτλ.), αλλά και το καθημερινό λογαριάζεται πολύ. Πιστεύεται ότι είναι μέρος του ανθρώπου που το φορεί, συνέχεια, απόληξή του· ότι μετέχει στην ουσία του, έχει εμποτισθεί απ' αυτήν, όπως οι τρίχες του σώματος ή τα νύχια. Και γι' αυτό, εάν κατορθώσει κανείς να προμηθευτεί έστω και ένα κομματάκι από το ρούχο του εχθρού ή του αγαπημένου του, μπορεί να τον κάνει (με τη δύναμη της μαγείας) υποχείριό του. Ο πρωτόγονος (και με τη νοοτροπία του σκέπτονται και ενεργούν πάρα πολλοί, ακόμη και μέσα στις πιο εξελιγμένες κοινωνίες) φοβάται και «φυλάει» τα ρούχα του. Όπως και την απεικόνιση, το είδωλό του. Περιέχουν, κατά κάποιο τρόπο, την υπόστασή του, και όταν τα παραδίνει, ή του τα αρπάζουν, πιστεύει ότι έχει εκχωρήσει ένα μέρος του εαυτού του στη διάκριση του άλλου και βρίσκεται πια κάτω από τον έλεγχό του.

Όχι λοιπόν δεν κάνει, αλλά ίσα - ίσα το ράσο κάνει τον παπά. Όταν

¹ Θωμάς Κάρλαϊλ (Thomas Carlyle, 1795-1881): Άγγλος κριτικός, ιστορικός και φιλόσοφος

² *soirée de gala*: μεγάλη, επίσημη γιορτή

αλλάζετε το φόρεμά σας, αισθάνεστε διαφορετικός. Βάζετε τα γιορτινά σας και αμέσως διάθεση και συμπεριφορά γίνεται πανηγυρική· ντύνεστε στο χακί, και ένας άλλος τύπος άνθρωπου σχηματίζεται μέσα σας: ο στρατιώτης· τα μαύρα ρούχα δεν ταιριάζουν απλώς, συνθέτουν το πένθος σας· για να νιώσετε την εξοχή, το βουνό, τη θάλασσα, πρέπει να πετάξετε το συνηθισμένο και να βάλετε το εκδρομικό σας κοστούμι. Με την ίδια αμφίεση δεν μπορείτε να ζήσετε διαφορετικές καταστάσεις ζωής. Στην ανάγκη, μεταβάλλετε μια λεπτομέρεια (ανασηκώνετε το καπέλλο ή τα μανίκια σας, πετάτε το σακάκι ή ξεκουμπώνετε το πουκάμισό σας) και βρίσκετε την αντιστοιχία του εσωτερικού με το εξωτερικό σας.

Πόσο η εξωτερική εμφάνιση (φόρεμα προπάντων αλλά και κόμμωση, στάση, περπάτημα) είναι συνάρτηση της εσωτερικής μας δομής, φαίνεται από το γεγονός ότι και μόνο από τον τρόπο που ντύνεται ένας άνθρωπος μπορεί να μαντέψει κανείς το επάγγελμα, την κοινωνική θέση, την παιδεία του, αλλά και πολλές πτυχές του χαρακτήρα του: το βάθος της ψυχής του, τις βλέψεις και τις επιδιώξεις του, τις διαστάσεις του αισθηματικού του κόσμου, το τι θέλει και μπορεί να πάρει και να δώσει στη ζωή, το πόσο εμπιστεύεται τον εαυτό του και τους άλλους ανθρώπους, αν λογαριάζει ή όχι τα μέτρα και τις συνήθειες του συλλογικού βίου. Άλλοτε (π.χ. στους μεσαιωνικούς χρόνους της Ευρώπης) υπήρχε μεγάλη ελευθερία στο ντύσιμο, και ο καθένας έδειχνε, μαζί με το γούστο, και τη φαντασία του στη μορφή και στα χρώματα των φορεμάτων του. (Κάτι που τώρα θεωρείται μόνο προνόμιο των γυναικών). Αλλά και σήμερα που το φόρεμα έχει σε μεγάλη κλίμακα διεθνοποιηθεί και τυποποιηθεί, υπάρχουν μεγάλα περιθώρια για την πρωτοβουλία μας. Και ένα οξύ βλέμμα μπορεί από την αμφίεση και μόνο να ξεχωρίσει τον φιλάρεσκο από τον αδιάφορο· τον ματαιόδοξο από τον ταπεινό· τον επιτηδευμένο και περίπλοκο από τον αφελή και απλό· εκείνον που ζητεί να πάρει από τους άλλους σημασία, απ' αυτόν που γνωρίζει ότι την έχει· τον ασταθή και αβέβαιο από τον ήσυχο και σίγουρο· τον άνθρωπο με θολό και βάνανσο από το άνθρωπο με λεπτό και καθαρό αισθηματικό κόσμο· τον επιτήδριο, αλλά και επικίνδυνο από τον αδέξιο και αγαθό· τον ονειροπόλο από τον πρακτικό· τον άνθρωπο της άμεσης και γρήγορης εντύπωσης από εκείνον που ξέρει και προτιμά να περιμένει· αυτόν που δεν εννοεί να παραιτηθεί και επιμένει στις χάρες της ζωής, απ' αυτόν που αποφάσισε ή προσποιείται ότι θέλει να συνθηκολογήσει με τον κάματο, τις απογοητεύσεις ή την ευπρέπεια, και ούτω καθεξής.

Ακόμα και όταν συμβεί μια βαθιά και απότομη μεταβολή στη δημόσια ή στην ιδιωτική ζωή ενός ανθρώπου, μια περιπλοκή απροσδόκητη, μια κρίση (όταν κλείσει π.χ. μια πόρτα και σκοτεινιάσει, ή ανοίξει ένα παράθυρο και φωτισθεί, ευωδιάσει ο αισθηματικός του κόσμος), η αλλαγή θα σημειωθεί και στην αμφίεσή του: το φόρεμα βαραίνει ή ελαφρώνει, εγκαταλείπεται ή γίνεται αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας, προσαρμόζεται στη νέα κατάσταση ή ετοιμάζεται να την απεικονίσει. Τις πιο πολλές φορές οι μετα-

πτώσεις αυτές γίνονται χωρίς να τις επιδιώξουν εμπρόθετα ή και να τις προσέξουν οι φορείς τους. Η παρόρμηση έρχεται μόνη της, από «μέσα», και το αποτέλεσμα γίνεται αντιληπτό άμα οριστικοποιηθεί.

Μια τελευταία παρατήρηση: την προσδιοριστική, την περιοριστική δύναμη του φορέματος την αισθανόμαστε όταν ανταλλάσσουμε το αληθινό μ' ένα ψεύτικο –που μας κρύβει. Π.χ. στην αποκριτική αμφίεση. Τότε έχουμε το αίσθημα ότι αποδεσμευτήκαμε, αποβάλαμε ένα μέρος του εαυτού μας, εκείνο που έχουμε συνθέσει για να το θεωρούν οι άλλοι (και μεις οι ίδιοι) πρόσωπό μας, και μπορούμε πια να παίζουμε ένα ρόλο –αυτόν που δεν έχουμε καθόλου ή συχνά το θάρρος ή την ευκαιρία να υποδυθούμε στην καθημερινή ζωή. Εάν μας αποσπάσουν την ψεύτικη περιβολή ξαναγυρίζουμε στην τάξη και στη νηφαλιότητα– η παρένθεση έχει κλείσει... [...]

Το φόρεμα παρατηρεί ο J. Stoetzel, αποτελεί στοιχείο απαραίτητο τόσο της φυσικής όσο και της κοινωνικής «συνείδησης του εγώ» (αυτο-συνείδησης). Το σώμα καθαυτό είναι κάτι ατελείωτο, λειψό, ατελές χωρίς το φόρεμα που το ντύνει. «Η γυμνότητα γίνεται αισθητή ως απουσία, ως αληθινή στέρηση». «Οι ιδιότητες του φορέματος υποκατασταίνονται στις σωματικές ιδιότητες κ' έτσι μπαίνουν μέσα στη συνείδηση του εγώ. Το φαρδύ παλτό δίνει όχι μόνο στο θεατή, αλλά και στο ίδιο το υποκείμενο μian εντύπωση εύρους του προσώπου του». Εξάλλου, είναι ολοφάνερο το τι οφείλει στο φόρεμα η συνείδηση του κοινωνικού ρόλου. «Μας φτάνει να κοιτάξουμε τον εαυτό μας, να τον αισθανθούμε μέσα στα φορέματά μας, για να ξέρομε τι είμαστε: αστοί μέσα στο πανωφόρι, εργάτες κάτω από το σκούφο, αγρότες απάνω στα χοντρά παπούτσια... Επειδή φοράω ορισμένη στολή, οι άλλοι με μεταχειρίζονται κατά τη θέση μου και έτσι αποκτώ κοινωνική συνείδηση του εαυτού μου με αυτή τη συμπεριφορά των άλλων απέναντί μου, συμπεριφορά που προκαλεί το ντύσιμό μου».

Και από την άποψη λοιπόν του φορέματος προβάλλει για τον ψυχολόγο η αιωνία απορία: Στον άνθρωπο χωρίζεται το πρόσωπο από το προσωπείο; που τελειώνει το πρώτο και αρχίζει το δεύτερο;

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Ποια σημασία έχει η ενδυμασία για τον άνθρωπο, σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα; Με ποια επιχειρήματα στηρίζει την άποψή του αυτή;
2. Ποια επίδραση ασκεί η ενδυμασία στην ψυχική διάθεση του ανθρώπου; Συμφωνείτε με την άποψη του συγγραφέα ότι «η εξωτερική εμφάνιση είναι συνάρτηση της εσωτερικής μας δομής»; Να συζητήσετε την επιχειρηματολογία του.
3. Αποτελεί η ενδυμασία χαρακτηριστικό της κοινωνικής συμπεριφοράς του ανθρώπου; Να περιγράψετε την αμφίεση ενός νέου της εποχής σας ή ενός χαρακτηριστικού κοινωνικού τύπου.

Η γοητεία της στολής

Εξηγούμεθα: η στολή μάς μετατρέπει σε σύμβολα, μοιράζει απλόχερα ρόλους, εμπνέει, υποβάλλει, ομορφαίνει αλλά και τυποποιεί. Μια πλουμιστή¹ στολή με τις επωμίδες² της, τα πηλήκιά της, τα παντελόνια με τις πολύχρωμες ρίγες. Η άψογη «παραθέα» με τα πουκάμισα, τα παράσημα και τα διακριτικά στο πέτο έχει δυναμική ιδιόζουσα. Μεταμορφώνει τον ακαμάτη σε άνθρωπο των αποφάσεων, τον άβουλο σε αποφασιστικό, προσδίδει ύφος «ψαρωτικό» και ενίοτε γοητευτικό. Οι ένστολοι της πόλης –εσχάτως και οι ένστολες– γνωρίζουν από πρώτο χέρι τον μαγνητισμό που εκπέμπουν... Στη θέα ενός «σιδερωμένου», διαχρονικού εύελπι τα κεφάλια στρέφονται με ευλαβική περιέργεια. Στα παιδικά τα μάτια, η συνάντηση με έναν πυροσβέστη λειτουργεί με τη δυναμική επαγγελματικού προσανατολισμού: «Πυροσβέστης θέλω να γίνω μπαμπά!». Δεν είναι ανάγκη να ζει κανείς στο ρομαντικό Παρίσι του Μεσοπολέμου για να μπορέσει να αντιληφθεί τη μοιραία γοητεία της ατσαλάκωτης στρατιωτικής στολής στα αχόρταγα μάτια νεαρών δεσποινίδων... Στα συμπαρομαρτούντα³ της γοητείας ανήκει και ο μαγνητισμός, η αίσθηση της δύναμης. [...]

Το να έλεγε κανείς ότι σεβαστό ποσοστό της γοητείας τους οι στολές το οφείλουν στα ποιοτικά υφάσματα θα ήταν λάθος. Σχέδια «πατρόν», λύσεις έτοιμες, ιδού το φαστ φουντ της ραπτικής. Τοιουτοτρόπως ντύνονται οι φαντάροι, οι αστυνόμοι, οι αεροπόροι... Ωστόσο η στολή είναι ευπροσάρμοστη και υποβλητική.

Αλλά και το κατ' οίκον βεστιάριο λειτουργεί εν είδει στολής. Ανάλογα με το πόσο «φουσκωμένο» είναι το πουγκί, με την κοινωνική προέλευση, την περιοχή διαμονής... Οι γραβατωμένοι των βορείων προαστίων είναι «ένστολοι», για παράδειγμα, με κώδικα ιδιόμορφο. Δεν συγχρωτίζονται με «ρεϊβόνια» ή με «χουλιγκάνους», που και αυτοί βεβαίως διατηρούν την γκαρνταρόμπα της συνομοταξίας τους. Εδώ η στολή αποκτά συμβολισμό, τον ρόλο των γαλονιών αναλαμβάνει το στιλ, η μόδα των δρόμων και της νεανικής κουλτούρας. Το πράσινο μαλλί γίνεται σύμβολο, το ίδιο και η φαρδιά μακριά βερμούδα που φτάνει ως κάτω από τα γόνατα. Όλοι όμως, φαντάροι, πυροσβέστες, «σεκιουριτάδες», αστυνομικοί, αλλά και χιπ - χοπάδες, φίλαθλοι, νεογιάπηδες και εργάτες, με τα ήθη, την ενδυμασία, την κινησιολογία και τη συμπεριφορά τους, συνθέτουν αυτό που θα ονομάσουμε... «στολές της πόλης».

¹ πλουμιστός: διακοσμημένος με στολίδια, πολύχρωμος

² επωμίδα: ορθογώνια λωρίδα που προσαρμόζεται εξωτερικά στον ώμο του ρούχου· σ' αυτή στερεώνονται τα διακριτικά του βαθμού των αξιωματικών και υπαξιωματικών.

³ τα συμπαρομαρτούντα: επακόλουθα, παρεπόμενα, ό,τι αποτελεί συμπλήρωμα

Ο hip-hopper δυτικών προαστίων

Παιδί του αμερικανικού MTV. Κλασικό δείγμα άνθρωπου που υπέκυψε στην αδελφοποίηση των δυτικών συνοικιών της Αθήνας με το νεοϋορκέζικο Μπρονξ. Οι νέγροι «mc» της αμερικανικής ηπείρου είναι τουλάχιστον κολλητάρια... Ο τύπος του «νέου επαναστάτη», και μάλιστα άνευ αιτίας. Βασική ασχολία του είναι η μουσική, τουλάχιστον για το βράδυ. Το πρωί δουλεύει σε συνεργείο αυτοκινήτων, κάνει μικρομεταφορές ως κούριερ, εργάζεται σαν πωλητής σε κατάστημα δίσκων, είναι φοιτητής σε κάποιο ΤΕΙ κτλ. Συνήθως χορεύει ωραία ή τέλος πάντων χορεύει πολύ. Η συνομοταξία έχει συγκεκριμένα στέκια, χαρακτηριστικό βαρύ και ασήκωτο «ύφος» και την ανάλογη ενδυματολογία.

Τα μαλλιά του είναι πολύ κοντά κομμένα και σχεδόν πάντα βαμμένα σε ένα έντονο χρώμα, όπως το πράσινο, κόκκινο, το πορτοκαλί ή το μπλε. Οι πιο «συντηρητικοί» τα βάφουν άσπρα ή κίτρινα. Τα σκουλαρίκια στα πιο απίθανα σημεία, όπως είναι τα φρύδια, τα χείλη και η γλώσσα, είναι το σήμα κατατεθέν του. Και πάλι όμως οι πιο «σοφτ» προτιμούν τη μύτη ή τα αφτιά.

Τα χαιμάλια στον λαιμό δεν λείπουν ποτέ. Είναι το στολίδι που... κάνει τη διαφορά.

Το μπλουζάκι είναι ή εφαρμοστό ή πολύ φαρδύ και πολύ μακρύ... Των άκρων δηλαδή.

Το καλοκαίρι τα πολύ φαρδιά παντελόνια, 4 μεγέθη τουλάχιστον πάνω από το κανονικό, δίνουν τη θέση τους στις πολύ φαρδιές βερμούδες, επίσης 4 μεγέθη τουλάχιστον πάνω από το κανονικό, οι οποίες φθάνουν απαραίτητως ως τη μέση της γάμπας.

Τα παπούτσια είναι πάντα αθλητικά και πάντα πολύ άνετα. Επίσης είναι πολύ, μα πολύ χοντροκομμένα.

Ο τύπος της Σοφοκλέους

Το γρήγορο χρήμα φέρνει τη γρήγορη μόδα. Μόνο που δεν υπάρχει χρόνος για να «καλλιεργηθεί» το στιλ, που θα ήθελε να έχει, ο τύπος της Σοφοκλέους. Τέλος πάντων, επειδή είναι μοντέρνος και ρίχνει μια ματιά στα αντρικά περιοδικά, ξέρει ποια ρούχα είναι «του συρμού»: εκείνα που προτιμούσαν οι γιάπηδες της Wall Street στην αρχή της δεκαετίας.

Έτσι, λοιπόν, φροντίζει να τα αποκτήσει.

Τα γυαλιά ηλίου έχουν αεροδυναμικό στυλ, που είναι και επιβλητικό εκτός από μοντέρνο. Παραπέμπουν σε «τηλεαγορά».

Το κοστούμι φέρει απαραίτητως υπογραφή γνωστού σχεδιαστή μόδας, κατά προτίμηση Ιταλού ή Αμερικανού.

Η γραβάτα είναι πάντοτε καλής ποιότητας, γιατί του έχουσε πει ότι έτσι πρέπει να είναι, για να αναδείξει το υπόλοιπο ντύσιμο.

Τα παπούτσια είναι πάντοτε πανάκριβα, γιατί έχει διαβάσει στα περι-

οδικά ότι οι γυναίκες το πρώτο πράγμα που κοιτούν σε έναν άντρα είναι τα παπούτσια.

Το κινητό τηλέφωνο πρέπει απαραίτητως να είναι το «μικρότερο» και το «καλύτερο» που κυκλοφορεί στην αγορά.

Το αυτοκίνητο και βέβαια είναι κάμπριο! Γυναικοπαγίδα...

Ο ιδιωτικός φύλακας (σεκιουριτάς)

Το είδος ανθεί. Νωπές είναι ακόμη οι πρώτες αρνητικές εντυπώσεις που είχε προκαλέσει στους κατοίκους της πόλης η εμφάνιση των «ιδιωτικών». Με την πάροδο του χρόνου καθιερώθηκαν και σήμερα η φύλαξη κτιρίων ή η μεταφορά αγαθών από «σεκιουριτάδες» δεν προκαλεί την παραμικρή εντύπωση. Εξίσου αδιάφορες και οι δημοσιοϋπαλληλικού τύπου στολές, που δεν διακρίνονται ούτε για τη σχεδιαστική ούτε για τη χρωματική πρωτοτυπία τους.

Μπουφάν στρατιωτικού τύπου, γενικά σαν στολή εξόδου, η γραβάτα (όχι δετή) να ξεχωρίζει. Συνήθως το πουκάμισο αφήνει εκτεθειμένη την κοιλιακή χώρα, ωστόσο αυτή η τεχνική ατέλεια καλύπτεται από το σακάκι.

Το σήμα της ιδιωτικής εταιρείας ξεχωρίζει στο πέτο. Συχνά προστίθενται διάφορα φανταχτερά σήματα, υπακούοντας στην πρωτότυπη λογική «ό,τι λάμπει είναι χρυσός».

Η χρωματική ποικιλία του παντελονιού κυμαίνεται στα χρώματα του αθηναϊκού ουρανού. Γκρι, μολυβί, ανθρακί.

Περίεργοι κοσμικοί συσχετισμοί, καθώς και περιορισμένη φαντασία αναγκάζει τους ένστολους της πόλης να φορούν αυτό το μαύρο λουστρίνι.

Γιάκος Τσιμπίδης – Κιάρια Σουγκανίδου
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Πόσο και γιατί σας γοητεύει μια στολή;
2. Υπάρχουν διακριτικά «στολής» σε ομάδες νέων που τους διαφοροποιούν από τους ενήλικες; Να περιγράψετε τη «στολή» ενός νέου που ανήκει σε μια νεανική ομάδα.
3. Με αφορμή την περιγραφή των συγκεκριμένων στολών να επιχειρήσετε να παρουσιάσετε την προσωπικότητα των αντίστοιχων ανθρώπων.

Εκεί που αρχίζει η μόδα πεθαίνει το στιλ

Μόδα και στιλ.

Δύο λέξεις τόσο κοντά η μία στην άλλη και όμως στην πραγματικότητα τόσο μακριά...

Εκεί που αρχίζει το στιλ τελειώνει η μόδα. Η μόδα είναι **άστατη, επιπόλαιη**, και –το βασικότερο– **παροδική**. Το στιλ όμως είναι **σταθερό, δουλεμένο, προσωπικό** και **αιώνιο**. Μόδα είναι αυτό το καταραμένο τεχνικό πέπλο παραπληροφόρησης που φορούν όσοι δεν έχουν να προσφέρουν μια αυθεντική πληροφορία γούστου.

Υπάρχουν πολλές κατηγορίες μοντέρνων ανθρώπων (ανάλογα με την εποχή και τη δεκαετία): grunge, freestylers, trendy, glam, ravers, urban sick κτλ. Αλλά μόνο ένας χαρακτηρισμός υπάρχει που απονέμεται ως φόρος τιμής όταν πια δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για τον πραγματικά στιλάτο άνθρωπο. Το στιλ. Το οποίο δεν κατασκευάζεται σε κοπτοραπτάδικα του Μιλάνου, των Παρισίων ή του Λονδίνου. Είναι πάντα μια ιδιοκατασκευή κομμένη και ραμμένη για τα μέτρα του καθενός και μόνο, που φοριέται κάτω από τα ρούχα της καθημερινότητας και πάνω από οποιαδήποτε εσωτερική διάθεση. Είναι αυτό που πιο παλιά ονομάζαμε «τύπο», αλλά και κάτι περισσότερο. Έχει να κάνει με την αρμονία των κινήσεων σε σχέση με το χώρο, με τους συνδυασμούς χρωμάτων και υφασμάτων ανάλογα με τα χρώματα του φόντου, με τις ιδέες σε απόλυτη συνάρτηση με την άηχη γλωσσά του βλέμματος.

Μόδα είναι θα περάσει...

Τον πόλεμο των εντυπώσεων κερδίζει πάντα αυτός που καταφέρνει να αποσπάσει τον μεγαλύτερο θαυμασμό. Αυτός που μένει στη μικρή μνήμη του σκληρού δίσκου του εγκεφάλου για την πιο έξυπνη ατάκα της βραδιάς. Αυτός που χαϊρέτα τους πάντες φιλικά αλλά αποστασιοποιημένα, που δεν ανεβάζει το γέλιο του πάνω από το επιτρεπτό όριο των ντεσιμπέλ, που δεν τρώει όλα τα σοκολατάκια, που έρχεται τελευταίος και φεύγει από τους πρώτους. Η λέξη «μοναδικός» δεν είχε ποτέ καλές σχέσεις με τις «μαζικής παραγωγής» κολεξιόν «υψηλής» (!) ραπτικής από υστερικούς σχεδιαστές με ανασφαλείς πελάτες.

Η λέξη μόδα στο σύγχρονο ελληνικό λεξικό ορίζεται ως εξής: «Μόδα, η (λ. ιταλική), παροδική συνήθεια, κυρίως ως προς το ντύσιμο, νεωτερισμός, συρμός». Αν αυτό που κάποιος θέλει πραγματικά από τη ζωή του είναι να βάλει μέσα στην πολυτέλεια των καθημερινών στιγμών του το «συρμό», τότε το εισιτήριο προς την καταξίωσή του βρίσκεται «σεταρισμένο» στις βιτρίνες ακριβών μπουτίκ φθηνών αξιών. Γιατί η μόδα αγοράζεται –σχετικά– φθηνά από τον καθένα (θα την βρεις στο μεσαίο ράφι των «σουπερμάρκετ

προκάτ συμπεριφορών»). Το στιλ, πάλι, ερμηνεύεται ετυμολογικά ως (ακλ. λ. γαλλική από το ελληνικό στύλος), λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό ύφος, τεχνοτροπία - άποψη, τρόπος ζωής και εν γένει συμπεριφοράς. Από την ερμηνεία και μόνο των λέξεων είναι πολύ εύκολο να καταλάβει κανείς τη διαφορά και την απόσταση που χωρίζει τις δύο αυτές έννοιες. Η αλήθεια είναι ότι τα πάντα γύρω μας θεωρούνται πλέον προϊόντα. Γι' αυτό και αποκτά τόσο μεγάλη σημασία να κρατηθούμε σε διαχρονικές αξίες που δεν επηρεάζονται από τιμαριθμικές αναπροσαρμογές, ούτε βγαίνουν σε εξευτελιστικές εκπτώσεις κάθε φορά που αλλάζει η εποχή.

Άλλο να «αφήνεις εποχή» με την παρουσία σου και άλλο να «ψωνίζεις ανάλογα με την εποχή». Όταν ο Όσκαρ Γουάιλντ στην αρχή του αιώνα έδενε ένα δάνδικο φουλάρι γύρω από το λαιμό του, σίγουρα δεν φανταζόταν ότι εκατό χρόνια μετά ο Ντέιβιντ Μπέκαμπ θα έδενε ένα σαρόνγκ¹ γύρω από τη μέση του υποδηλώνοντας ουσιαστικά το ίδιο: την αριστοκρατία της επιλογής, την ελευθερία που προσφέρει το πηγαίο γούστο. Μια εκλεκτική πολυτέλεια που δεν υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους, εξηγείται δύσκολα με λόγια αλλά έχει σίγουρα να κάνει με μια εσωτερική, αυθόρμητη, στιγμιαία επιλογή καινοτόμου αισθητικής. Η ανοχή στη διαφορετικότητα πάντα συγκρουόταν με το κατεστημένο. Όσο και αν η μόδα προσπαθεί να ωραιοποιήσει τα πράγματα, αυτό που τελικά κάνει είναι να μαζικοποιεί την αντίληψη γύρω από τα νέα πρότυπα συμπεριφοράς και να δημιουργεί μια ενιαία και φυσικά, κοινωνικά, αποδεκτή εικόνα. Το στιλ έρχεται να σπάσει τους κανόνες, να απομυθοποιήσει τα ρεπορτάζ μόδας που κρύβουν ένα ύφος νουθεσίας σε αόματους αυτόπτες μάρτυρες της εποχής και να βάλει τα πράγματα στη θέση τους. [...]

Στιλ δεν είναι αυτό που αγοράζεις από μαγαζιά με κομψούς εντελώς άκομψα φερόμενους υπερόπτες υπαλλήλους, οι οποίοι σου επιβάλλονται για την εξυπηρέτησή τους και προσπαθούν να σε πείσουν ότι οι ίδιοι είναι κάτι πιο σημαντικό από αυτό που η στολή τους προσδιορίζει, χρησιμοποιώντας φράσεις σε πρώτο ενικό (π.χ. «μια στιγμή να δω στην αποθήκη αν αυτό το κομμάτι ΤΟ ΕΧΩ σε μικρότερο νούμερο»). Στιλ δεν είναι να προσπαθείς να έχεις στιλ. Αυτό είναι ένα παιχνίδι που έχει λήξει. Το πιο αξιοπρεπές που έχεις να κάνεις είναι να προσπαθήσεις να ανακαλύψεις τον τύπο σου, δηλαδή τα μοναδικά «δακτυλικά σου αποτυπώματα» πάνω στο καρμπόν της καθημερινότητας. Ο Χάμφρεϊ Μπόγκαρντ δεν έκανε χιλιάδες πρόβες στον καθρέφτη ψάχνοντας την πιο φωτογενή γωνία για να μασάει το τσιγάρο του στραβά. Ο Μπράιαν Φέρι δεν πρόκειται ποτέ να ακυρώσει ένα ραντεβού του αν ο προσωπικός του στιλίστας αρρωστήσει. Αυτός ο τύπος δεν πρέπει καν να πετάει τα λεφτά του σε στιλίστες. Απλά, ανοίγει κάθε πρωί τα μάτια του και από κει και πέρα αφήνει τα γονίδιά του να τον κατευθύνουν.

¹ σαρόνγκ: ένδυμα των κατοίκων της Ινδονησίας και των νησιών του Ειρηνικού

Στιλ είναι να είσαι πολιτικός, πρωθυπουργός ή υψηλόβαθμο στέλεχος και να διαβάζεις πάντα τρεις φορές το περιεχόμενο του κειμένου σου προτού εκφωνήσεις έναν λόγο, όχι να ρωτάς τους τρεις γραμματείς σου αν η γραβάτα ταιριάζει με το κουστούμι που φοράς. Στιλ είναι οι πάντα καινούριες σόλες των παπουτσιών σου. Αλλά και πάλι, το στιλ δεν έχει σχέση με το αν οι κάλτσες σου έχουν τρύπες, φτάνει να μην τις φοράς –παρά τη φθορά τους– επειδή στο πάνω μέρος (αυτό που φαίνεται όταν κάθεται) έχει κεντημένο ένα σινιέ σήμα. Το στιλ στην απόλυτη τιμή του εκφράζεται όταν απαντάς με φλεγματικό² τρόπο φορώντας το πιο αγγελικό σου πρόσωπο σε μια ζωώδη αντίδραση του οδηγού στο προπορευόμενο αυτοκίνητο. Και όταν διαλέγεις πάντα με αισθητικά κριτήρια τις λέξεις που αρθρώνουν τον λόγο σου. Να μη λαμβάνεις ποτέ σε μια νέα συνάντηση το προτεταμένο γυναικείο χέρι (αυτό που οι παλιοί δανδήδες θεωρούσαν ως έμπνευση για να φτιάξουν ένα γλυπτό ή να συνθέσουν ένα ποίημα) ως αφορμή για μια γερή χειραψία, αλλά να του αποδίδεις πάντα την τιμή που εκ φύσεως του αξίζει: το χειροφίλημα. Στιλ είναι και το να έχεις πρότυπα –ποτέ δεν ήταν υποτιμητικό να παίρνεις ιδέες από άλλους [...] Γιατί το στιλ είναι τρόπος ζωής. Τρόπος έκφρασης και τρόπος σκέψης. Δεν υπάρχει ούτε Armani, ούτε Boss, ούτε Valentino τρόπος για να τρως χωρίς να κόβεις την όρεξη των συνδαιτυμόνων σου. Δεν υπάρχει ούτε σινιέ ούτε haute couture τρόπος για να μείνεις αξέχαστος σε μια γυναίκα...

Ν. Πιπέρης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να προσδιορίσετε το περιεχόμενο των εννοιών μόδα και στιλ.
2. Σε μια παράγραφο, που θα οργανωθεί με σύγκριση και αντίθεση, να αναπτύξετε τη θεματική πρόταση «Μόδα και στιλ, δύο λέξεις τόσο κοντά η μία στην άλλη και όμως στην πραγματικότητα τόσο μακριά...».
3. Να εξηγήσετε γιατί η μόδα μαζικοποιεί, ενώ το στιλ τονίζει τη διαφορετικότητα.
4. Πόσο και γιατί σας επηρεάζει η μόδα; Έχετε βρει το προσωπικό σας στιλ; Να δώσετε στοιχεία του προσωπικού σας στιλ.

² φλεγματικός: ψύχραιμος, που δεν αντιδρά συγκινησιακά, συναισθηματικά απέναντι σε γεγονότα ή καταστάσεις

Ο Ντον Κορλεόνε¹ δεν φορούσε μπλου τζιν

Ο όμιλος Λιβάις-Στράους ανακοίνωσε ότι αποφάσισε να κλείσει 15 εργοστάσια. Το βέβαιο είναι ότι οι πωλήσεις του θυρλικού παντελονιού μπλου τζιν Λιβάις 501 βρίσκονται σε συνεχή κάμψη, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.

Η επιτυχία του μπλου τζιν δεν ήρθε τυχαία. Το βασικό του προσόν είναι ότι μπορεί να μοιάζει άπλυτο και ασιδέρωτο, μπορεί να φαίνεται παλιωμένο, ακόμη και φθινό. Αυτό σημαίνει ότι το μπλου τζιν ανατρέπει τα διαπιστευτήρια της αστικής ευταξίας που είναι η σιδερωμένη πιέτα και το κολλαρισμένο πουκάμισο, εμπαίζει τα όσια του καταναλωτισμού που είναι το καινούριο και απαστράπτον και λοιδορεί² τα διάσημά του που είναι το ακριβό και το φανταχτερό. Ας θυμηθούμε ακόμη ότι το μπλου τζιν έχει πέντε τσέπες, εκ των οποίων η μια για τον αναπητήρα, είναι κολλητό στο σώμα και επιπλέον είναι και γιούνισεξ. Αυτά όλα υπαγόρευαν ένα νέο ήθος ελευθερίας στην κινησιολογία, αφήνοντας την εντύπωση μιας αθώας και λαμπερής προκλητικότητας.

Ωστόσο στα μπλου τζιν υπάρχει και κάτι επιπλέον, καθώς η πρώτη εμφάνισή τους μας κάνει να ανατρέξουμε στην Αμερική, στα τέλη του 19ου αιώνα. Δημιουργήθηκαν ως ρούχα προοριζόμενα για καουμπόηδες και φέρουν έναν μη αμελητέο συνειρμό γουέστερν. Και η γοητεία του γουέστερν δεν ανιχνεύεται στην αντιπαράθεση των καλών και των κακών. Αυτή τη βρίσκει κανείς και αλλού. Το γουέστερν υποβάλλει το μύθο ενός τοπίου αναπεπταμένου και χέρσου, χωρίς δεσμεύσεις από το παρελθόν, χωρίς προνομίες και ιδιοκτησίες. Ένα χώρο όπου όλα τίθενται εξ υπαρχής, όπου ακούγεται καλπασμός, επέλαση και αντιπαράθεση και όπου όλα παίζονται και όλα είναι πιθανά. [...]

Στη δεκαετία του '70 το μπλου τζιν είχε αναδειχθεί σε ένδυμα με σαφή ιδεολογική σηματοδότηση. Ήταν κάτι σαν την πανοπλία μιας τεράστιας ταξιαρχίας ξένοιαστων καβαλάρηδων που με την επιμέλεια του ανέμελου και τον καλπασμό της βραδυπορίας στόχευαν σε κάποια νεφελώδη Εδέμ. Ίσως ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε ένδυμα που να φορέθηκε από τόσους, άνδρες και γυναίκες, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου. Εδώ και κάποιο καιρό όμως το κλασικό μπλου τζιν έχει πάψει να πουλάει. Οι αναλυτές της αγοράς λένε ότι φταίει το γεγονός ότι είναι άβολο. Στο μπλου τζιν κανείς αισθάνεται σφιγμένος και κρύος. Οι αγοραστές προτιμούν άλλα υλικά: το βελούδο, τη λύκρα, το ζέρσεϊ. Άλλοι αποδίδουν την πτώση στο τέλος της μόδας του γιούνισεξ και στην τάση των γυναικών να ντύνονται θηλυκότε-

¹ Ντον Κορλεόνε: βασικός ήρωας της κινηματογραφικής ταινίας «ο Νονός», αρχιμαφιόζος που διακρινόταν για το άψογο ντύσιμό του

² λοιδορώ: χλευάζω, κοροϊδεύω, κακολογώ

ρα. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι στο ποσοστό της συνολικής πτώσης των πωλήσεων το μεγαλύτερο μερίδιο αντιστοιχεί στους νέους. Μόνο το 20% των αγοραστών μπλου τζιν έχει ηλικία κάτω των 25. Η εξήγηση του φαινομένου είναι προφανής: τα μπλου τζιν απώλεσαν την προκλητική τους σηματοδότηση. Στους μεγάλους, γιατί αυτή η σηματοδότηση φθάρηκε και αναλώθηκε. Στους μικρούς, γιατί τους θυμίζει τους πατεράδες και τους παππούδες τους και δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ένδυμα που να τους διαφοροποιεί από τις προηγούμενες γενιές.

Ποιο είναι το ενδυματολογικό μορφότυπο των νέων σήμερα; Επισκοπώντας κανείς τις σχετικές διαφημίσεις και απλά παρατηρώντας, θα μπορούσε να διακινδυνεύσει τη διαπίστωση: το κρατούν στιλ είναι ένα στιλ νεοκορλεόνε.

Οι νέοι σήμερα φορούν κοστούμι με γραβάτα και κρατούν χαρτοφύλακα. Το στιλ δεν είναι «αγγλικό». Εκεί αποτάσσεται η ιταμής³ αυθάδεια του ολοκαίνουργιου και αναδεικνύεται μέσα από την ποιότητα της φθοράς η αξιοπιστία των υλικών. Με λίγα λόγια, εκεί η αισθητική εξυφάνεται με στημόνι⁴ τον χρόνο. Εδώ το στιλ είναι «μαφιόζικο». Τα ρούχα αναπέμπουν ηχηρά αλληλουσία στο αμέμπτως καινούργες. Και όλα υποδηλώνουν ότι έχουμε να κάνουμε με στολή για τον ίδιο στερεοτύπως ρόλο: «Στέλεχος».

Οι νέοι Κορλεόνε δεν είναι όλοι, αλλά είναι αρκετοί. Περιφέρουν μια τελματώδη⁵ κινητικότητα και έχουν υιοθετήσει έναν κυνικό ρεαλισμό. Είναι το πασπάλισμα για να αποκρύψει το αληθές και ουσιαστικό: η ευπειθία στην ιεραρχία. Πώς όμως η μετα-μπλου τζιν εποχή οδηγήθηκε εκεί; Μήπως το τείχος πέφτοντας τράβηξε κάποια καίρια κλωστή και ξηλώθηκαν δια μιας τα μπλου τζιν των ξένοιαστων καβαλάρηδων; Μήπως η νέα τάξη των πραγμάτων της μιας Μονοκρατορίας υποβάλλει κατά βάθος ένα κυρίαρχο και αναπόδραστο βιωματικό σχήμα όπου όλα είναι μοιραία, είναι μια ιεραρχία και έξω από αυτήν κανείς δεν μπορεί να υπάρξει; Μήπως πράγματι ο χρόνος είναι κυκλικός, ένα κουλουριασμένο φίδι, και να, καθώς τελειώνει ο αιώνας μάς φέρνει πάλι εκεί όπου άρχισε, στο κολάρο και στη γραβάτα;

Ή μήπως, ενώ όλα φαίνονταν να προχωρούν –ο κοινοβουλευτισμός, η τεχνολογία, οι μάζες που μπήκαν στην ιστορία για πρώτη φορά– εμείς ορρωδήσαμε,⁶ αποκοιμηθήκαμε, ναρκωθήκαμε με τα εύκολα και μείναμε σαν τα παιδιά που τους παίρνουν τη σοκολάτα και τους αφήνουν το χρυσόχαρτο: για να μείνουμε μόνο με τις παρεκβάσεις των κατακτήσεων που νομίζαμε ότι εδραιώσαμε;

Μήπως ο αιώνας ενέδιδε στις εύκολες προκλήσεις των ξένοιαστων καβαλάρηδων και παραμέλησε τις δύσκολες επαναστάσεις, μήπως δηλαδή

³ ιταμός: που δείχνει μια προκλητική αναίδεια και περιφρόνηση

⁴ στημόνι: το σύνολο των κατά μήκος του αργαλειού παράλληλα τοποθετημένων νημάτων, ανάμεσα στα οποία πλέκεται κάθετα το υφάδι

⁵ τελματώδης: βαλτώδης, όμοιος με τέλμα, στάσιμος, που δεν εξελίσσεται

⁶ ορρωδών: φοβούμαι, διστάζω

το μπλου τζιν ήταν ένας κορσές, αντικομφορμιστικός⁷ αλλά κορσές, ή το κουκούλι ενός εντόμου από όπου ξεπήδησε ο πλουμιστός νεοκορλεανισμός;

Πάντως στην ντουλάπα μας το μπου τζιν θα έχει πάντα τη θέση του. Γιατί και αν δεν ήταν επαναστατική στολή, ήταν το κατ' εξοχήν ένδυμα του αιώνα. Διαπίστωση κομφορμιστική, αλλά, πώς να το κάνουμε, αληθινή.

Πατρίτσια Αδαμοπούλου

Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Με ποια εποχή συνδέεται η εμφάνιση του μπλου τζιν και γιατί έγινε σύμβολό της;
2. Πού αποδίδει η αρθρογράφος τις περιορισμένες πωλήσεις μπλου τζιν σήμερα;
3. Ποιο ενδυματολογικό στίλ υιοθετούν οι νέοι σήμερα και γιατί;
4. Η αρθρογράφος ισχυρίζεται ότι η μετα-μπλου τζιν εποχή οδηγήθηκε σ' ένα στίλ «κυνικού ρεαλισμού» που αποκρύπτει όμως την «ευπείθεια στην ιεραρχία». Ποιες απαντήσεις δίνει για το πώς συνέβη αυτό; Να τις σχολιάσετε και να προσθέσετε και δικές σας, αν έχετε.

⁷ αντικομφορμιστικός: που είναι αντίθετος προς τον κομφορμισμό, δηλαδή στην τάση να προσαρμόζει κανείς τη στάση του στις εκάστοτε συνθήκες, να συμβιβάζεται και να συμμορφώνεται με τις κυρίαρχουσες απόψεις

Jean Mohr

Για το κωμικό και το γέλιο
Η Σάτιρα
Χιούμορ και πνεύμα
Ο Αστείος
Οποίος ο σατυριστής
«Το όνομα του Ρόδου» (αποσπάσματα)

Για το κωμικό και το γέλιο

Τι σημαίνει το γέλιο; Τι υπάρχει στο βάθος του αστείου; Τι κοινό μπορούμε να βρούμε σ' ένα μορφασμό γελωτοποιού, σ' ένα λογοπαίγνιο, σε μια παρεξήγηση του ελαφρού θεάτρου, σε μια σκηνή λεπτής κωμωδίας; Ποια διύλιση¹ θα μας δώσει την ίδια πάντα ουσία, στην οποία τόσα διαφορετικά προϊόντα δανείζουν τη διακριτική τους οσμή ή το λεπτεπίλεπτο άρωμά τους; Από την εποχή του Αριστοτέλη, οι μεγαλύτεροι στοχαστές καταπίαστηκαν με το μικρό αυτό πρόβλημα που πάντα διαφεύγει όταν προσπαθούμε να το αντιμετωπίσουμε, ξεγλιστρά, ξεφεύγει, ξανασηκώνεται όρθιο, αυθάδης πρόκληση στο φιλοσοφικό στοχασμό. [...]

Θα παρουσιάσουμε κατ' αρχάς τρεις παρατηρήσεις που θεωρούμε θεμελιώδεις. Αναφέρονται λιγότερο στο κωμικό καθαυτό και περισσότερο στο μέρος στο οποίο πρέπει να το αναζητήσουμε.

Ιδού το πρώτο σημείο στο οποίο θα επιστήσουμε την προσοχή. Δεν υπάρχει κωμικό έξω από το κυριολεκτικά ανθρώπινο. Ένα τοπίο θα είναι πιθανόν ωραίο, χαριτωμένο, υπέροχο, ασήμαντο ή άσχημο· δεν θα είναι ποτέ αστείο. Θα γελάσουμε μ' ένα ζώο, αλλά επειδή θα το συλλάβουμε σε ανθρωπινή στάση ή με ανθρωπινή έκφραση. Θα γελάσουμε μ' ένα καπέλο· μα αυτό που περιγελάμε τότε δεν θα είναι ο κετσές² ή η ψάθα, αλλά η μορφή που τους έχουν δώσει οι άνθρωποι, η ανθρωπινή ιδιοτροπία που αποτέλεσε το καλούπι του. Πώς ένα γεγονός τόσο σημαντικό στην απλότητά του δεν έχει τραβήξει περισσότερο την προσοχή των φιλοσόφων; Πολλοί έχουν ορίσει τον άνθρωπο ως «το ζώο που ξέρει να γελά». Θα μπορούσαν κάλλιστα να τον ορίσουν ως το ζώο που προκαλεί το γέλιο, γιατί, αν ένα άλλο ζώο ή άψυχο αντικείμενο κατορθώνει να προκαλεί το γέλιο, το κάνει μέσα από την ομοιότητά του με τον άνθρωπο, με το σημάδι με το οποίο το σφραγίζει ο άνθρωπος ή με τη χρήση που του κάνει ο άνθρωπος.

Ας επισημάνουμε τώρα, σαν σύμπτωμα όχι λιγότερο αξιοπαρατήρητο, την αναισθησία που συνοδεύει κατά κανόνα το γέλιο. Φαίνεται ότι το κωμικό μπορεί να παραγάγει τη δόνησή του μόνο αν πέσει πάνω σε μια πολύ ήρεμη, πολύ ενιαία επιφάνεια ψυχής. Το φυσικό του περιβάλλον είναι η αδιαφορία. Το γέλιο δεν έχει εχθρό μεγαλύτερο από τη συγκίνηση. Δεν εννοώ ότι θα μας ήταν αδύνατον να γελάσουμε μ' ένα πρόσωπο που μας εμπνέει, λόγου χάρη, οίκτο ή στοργή: μόνο ότι τότε, για μερικές στιγμές, θα πρέπει να λησμονήσουμε αυτή τη στοργή, να σιγάσουμε αυτό τον οίκτο. Σε μια κοινωνία καθαρών νοήσεων οι άνθρωποι πιθανόν πια δεν θα έκλαιγαν, μα ίσως να γελούσαν· ενώ ψυχές μονίμως ευαίσθητες, συντονισμένες με τη ζωή, στις οποίες το κάθε συμβάν θα έδινε και συναισθηματικές αντηχήσεις,

¹ διύλιση: φιλτράρισμα

² κετσές: είδος υφάσματος από μαλλί ή συμπίεσμένες τρίχες

δεν θα γνώριζαν ούτε θα καταλάβαιναν το γέλιο. Δοκιμάστε για μια στιγμή να ενδιαφερθείτε για όλα όσα λέγονται και για όλα όσα γίνονται, ενεργήστε, στη φαντασία σας, μαζί μ' αυτούς που ενεργούν, νιώστε μαζί μ' αυτούς που νιώθουν, αφήστε επιτέλους τη συμπόνια σας ν' ανθίσει όσο γίνεται πιο πλατιά: σαν μ' ένα χτύπημα με το μαγικό ραβδάκι θα δείτε τα πιο ελαφρά αντικείμενα ν' αποκτούν βάρος κι όλα τα πράγματα να παίρνουν μια χροιά σοβαρότητας. Αποσπαστείτε τώρα από τα πράγματα, παρακολουθήστε τη ζωή σαν αδιάφορος θεατής: πολλά δράματα θα μετατραπούν σε κωμωδία. Μέσα σε μια αίθουσα στην οποία χορεύουν άνθρωποι, αρκεί να κλείσουμε τ' αυτιά στη μουσική για να μας φανούν αμέσως γελοίοι οι χορευτές. Πόσες ανθρώπινες πράξεις θα μπορούσαν ν' αντισταθούν σε μια τέτοια δοκιμασία; Και μήπως δεν θα βλέπαμε πολλές απ' αυτές να μετατρέπονται αμέσως από σοβαρές σε ευτράπελες,³ αν τις απομονώναμε από τη μουσική του συναισθήματος που τις συνοδεύει; Το κωμικό λοιπόν απαιτεί, εντέλει, για να κάνει όλη του την εντύπωση, κάτι σαν στιγμιαία αναισθησία της καρδιάς. Απευθύνεται στην καθαρή νόηση.

Μόνο που η νόηση αυτή οφείλει να μένει σε επαφή με άλλες νοήσεις. Ιδού το τρίτο γεγονός στο οποίο θα θελήσουμε να επιστήσουμε την προσοχή. Δεν θ' απολαμβάναμε το κωμικό αν νιώθαμε απομονωμένοι. Φαίνεται ότι το γέλιο έχει ανάγκη από αντίλαλο. Ακούστε το καλά: δεν είναι ήχος έναρθρος, καθαρός, τελειωμένος· είναι κάτι που θα ήθελε να επιμηνυνθεί αντηχώντας σιγά-σιγά, κάτι που αρχίζει με λάμψη και συνεχίζεται με κατρακυλίσματα, όπως η βροντή στο βουνό. Κι ωστόσο η αντήχηση αυτή δεν πρέπει να συνεχίζεται επ' άπειρον. Μπορεί να κινείται μέσα σ' έναν κύκλο όσο θέλουμε πλατύ· ο κύκλος δεν θα πάψει να είναι κλειστός. Το γέλιο μας είναι πάντα το γέλιο μιας ομάδας. Σας έχει πιθανόν συμβεί, σ' ένα βαγόνι τρένου ή σ' ένα οργανωμένο γεύμα, ν' ακούτε ταξιδιώτες να διηγούνται ιστορίες που θα πρέπει να είναι γι' αυτούς κωμικές, αφού τους κάνουν να γελούν με την καρδιά τους. Θα γελούσατε σαν κι αυτούς αν ήσασταν στη συντροφιά τους. Αλλά αφού δεν είστε, δεν έχετε καμία επιθυμία να γελάσετε. Ένας άνθρωπος που τον ρώτησαν γιατί δεν έκλαιγε σ' ένα κήρυγμα στο οποίο όλοι έχυναν άφθονα δάκρυα αποκρίθηκε: «Δεν είμαι απ' αυτή τη ενορία». Ό,τι σκέφτηκε ο άνθρωπος αυτός για τα δάκρυα θ' αλήθευε ακόμα περισσότερο για το γέλιο. Όσο ειλικρινές κι αν υποθέτουμε πως είναι, το γέλιο κρύβει μια υστερόβουλη συνεννόηση, σχεδόν συνενόχη θα έλεγα, με άλλους πραγματικούς ή κατά φαντασίαν γελώντες. Πόσες φορές δεν έχουν πει ότι ο θεατής στο θέατρο γελά τόσο περισσότερο, όσο πιο γεμάτη είναι η αίθουσα; Πόσες φορές δεν έχουν επισημάνει, από την άλλη μεριά, ότι πολλές κωμικές εντυπώσεις είναι αμετάφραστες από τη μια γλώσσα στην άλλη, ότι συνεπώς σχετίζονται με τα ήθη και τις ιδέες μιας επιμέρους κοινωνίας; Αλλά επειδή ακριβώς δεν έχουν καταλάβει τη

³ ευτράπελος: αστείος, παιδρός, πνευματώδης

σημασία του διπλού αυτού γεγονότος, είδαν το κωμικό σαν ένα απλό αξιοπερίεργο, με το οποίο το πνεύμα διασκεδάζει, και το ίδιο το γέλιο σαν ένα φαινόμενο παράξενο, μεμονωμένο, δίχως καμία σχέση με τις υπόλοιπες ανθρώπινες δραστηριότητες. Εξ ου και αυτοί οι ορισμοί, που τείνουν να κάνουν το κωμικό μια σχέση αφηρημένη, την οποία αντιλαμβάνεται το πνεύμα ανάμεσα στις ιδέες, «διανοητική αντίθεση», «αισθητό παραλογισμό» κτλ., ορισμοί οι οποίοι, και αν ακόμα ταίριαζαν πραγματικά σ' όλες τις μορφές του κωμικού, δεν θα εξηγούσαν καθόλου γιατί το κωμικό μάς κάνει να γελάμε. Πράγματι, γιατί αυτή η συγκεκριμένη λογική σχέση, μόλις την αντιληφθούμε, μας κάνει να συσφικτούμε, να φουσκώσουμε, μας τραντάζει, ενώ όλες οι άλλες αφήνουν το κορμί μας αδιάφορο; Δεν πρέπει να προσεγγίσουμε το πρόβλημα απ' αυτή την πλευρά. Για να καταλάβουμε το γέλιο, πρέπει να το τοποθετήσουμε στο φυσικό του περιβάλλον, που είναι η κοινωνία· πρέπει προπάντων να καθορίσουμε τη χρήσιμη λειτουργία του, που είναι μια κοινωνική λειτουργία. Τέτοια θα είναι, ας το πούμε από τώρα, η κατευθυντήρια ιδέα όλων των ερευνών μας. Το γέλιο οφείλει ν' ανταποκρίνεται σε ορισμένες απαιτήσεις της από κοινού ζωής. Το γέλιο οφείλει να έχει μια κοινωνική σημασία.

Ας σημαδέψουμε καθαρά το σημείο στο οποίο συντρέχουν οι τρεις προκαταρκτικές μας παρατηρήσεις. Φαίνεται ότι το κωμικό θα γεννηθεί όταν άνθρωποι ενωμένοι σε ομάδα θα κατευθύνουν την προσοχή τους στον ένα τους, θα σιγάσουν την ευαισθησία τους ή θ' ασκήσουν μόνο τη νόησή τους. Τι λογής είναι, τώρα, το ιδιαίτερο σημείο στο οποίο θα πρέπει να κατευθύνουν την προσοχή τους; Με τι θα ασχοληθεί εδώ η νόηση; Η απάντηση στις παραπάνω ερωτήσεις θα μας φέρει ακόμα πιο κοντά στο πρόβλημα.

[...] Αυτό που απαιτούν από τον καθένα μας η ζωή και η κοινωνία είναι μια σταθερά γρηγορούσα προσοχή, που αντιλαμβάνεται τα περιγράμματα της παρούσας κατάστασης, καθώς και μια ορισμένη ελαστικότητα του σώματος και του πνεύματος, που μας κάνει κιόλας να προσαρμοστούμε σ' αυτήν. Ένταση και ελαστικότητα, ιδού δυο συμπληρωματικές δυνάμεις που κινητοποιεί η ζωή. Λείπουν πολύ από το σώμα; Έχετε τα κάθε λογής ατυχήματα, τις αναπηρίες, την αρρώστια. Από το πνεύμα; Έχετε όλες τις βαθμίδες της ψυχολογικής ένδειας,⁴ όλες τις παραλλαγές της τρέλας. Από το χαρακτήρα, τέλος; Έχετε τις βαθιές ελλείψεις προσαρμογής στην κοινωνική ζωή, πηγές αθλιότητας, μερικές φορές ευκαιρίες για έγκλημα. Από τη στιγμή που απομακρύνονται αυτές οι μειονεκτικότητες, που αφορούν στο σοβαρό της ύπαρξης (και εμφανίζουν την τάση να εξαλειφθούν από μόνες τους μέσα σ' αυτό που ονομάστηκε αγώνας για τη ζωή), το πρόσωπο μπορεί να ζει, και να ζει από κοινού με άλλα πρόσωπα. Αλλά η κοινωνία απαιτεί και κάτι ακόμα. Δεν της αρκεί να ζει· εμφανίζει την τάση να ζει καλά. Αυτό που έχει να φοβάται τώρα είναι ότι ο καθένας μας, ικανοποιημένος με το

⁴ ένδεια: η μη ύπαρξη, η απουσία πραγμάτων που είναι αναγκαία έλλειψη ή ανεπάρκεια

να δίνει την προσοχή του σε ό,τι αφορά στα ουσιαστικά της ζωής, αφήνεται ως προς όλα τα υπόλοιπα στον εύκολο αυτοματισμό των κεκτημένων συνηθειών. Αυτό που πρέπει επίσης να την τρομάζει είναι ότι τα μέλη από τα οποία αποτελείται, αντί ν' αποσκοπούν σε μια ολοένα πιο εύθραυστη ισορροπία βουλήσεων που θα συναρμολογούνται ολοένα ακριβέστερα οι μεν στις δε, αρκούνται να σέβονται τις θεμελιώδεις συνθήκες της ισορροπίας αυτής: μια συμφωνία που έχει γίνει ανάμεσα στα πρόσωπα δεν της αρκεί, θα ήθελε μια συνεχή προσπάθεια αμοιβαίας προσαρμογής. Κάθε ακαμψία του χαρακτήρα, του πνεύματος, μέχρι και του σώματος θα είναι συνεπώς ύποπτη για την κοινωνία, επειδή είναι ενδεχομένως το σημάδι μιας δραστηριότητας που καθεύδει⁵ και μιας δραστηριότητας που απομονώνεται, που εμφανίζει την τάση ν' απομακρυνθεί από το κοινό κέντρο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η κοινωνία, τέλος δε, μιας εκκεντρικότητας. Και μολαταύτα η κοινωνία δεν μπορεί να παρέμβει εδώ με μια υλική καταστολή, αφού δεν θίγεται υλικά. Βλέπει μπροστά της κάτι που την ανησυχεί, αλλά μόνο σαν σύμπτωμα –ούτε καν απειλή, το πολύ-πολύ χειρονομία. Θα του απαντήσει λοιπόν με μια απλή χειρονομία. Το γέλιο οφείλει να είναι κάτι τέτοιο, κάτι σαν κοινωνική χειρονομία. Με το φόβο που εμπνέει καταστέλλει τις εκκεντρικότητες, διατηρεί διαρκώς σε εγρήγορση και σε αμοιβαία επαφή ορισμένες δραστηριότητες βοηθητικής τάξεως, που θα διέτρεχαν τον κίνδυνο ν' απομονωθούν και ν' αποκοιμηθούν, κάνει, τέλος, εύκαμπτο ό,τι υπόλειμμα μηχανικής ακαμψίας μπορεί να παραμείνει στην επιφάνεια του κοινωνικού σώματος. Το γέλιο λοιπόν δεν απορρέει από την καθαρή αισθητική, αφού επιδιώκει (ασύνειδα, μέχρι και ανήθικα σε πολλές επιμέρους περιπτώσεις) ένα χρήσιμο στόχο γενικής τελειοποίησης. Έχει ωστόσο κάτι το αισθητικό, αφού το κωμικό γεννιέται ακριβώς τη στιγμή κατά την οποία η κοινωνία και το πρόσωπο, απαλλαγμένα από τη μέριμνα για τη συντήρησή τους, αρχίζουν ν' αντιμετωπίζονται αμοιβαία σαν έργα τέχνης. Κοντολογίς, αν χαράξουμε έναν κύκλο γύρω από τις πράξεις και τις διαθέσεις που εκθέτουν σε κίνδυνο την ατομική ή κοινωνική ζωή και που τιμωρούνται από μόνες τους εξαιτίας των φυσικών τους επιπτώσεων, παραμένει έξω απ' αυτό το πεδίο συγκίνησης και αγώνα, σε μια ουδέτερη ζώνη στην οποία ο άνθρωπος δίδεται απλώς σαν θέαμα στον άνθρωπο, μια ορισμένη ακαμψία του σώματος, του πνεύματος και του χαρακτήρα, την οποία η κοινωνία θα ήθελε να εξαλείψει για ν' αποκτήσει από τα μέλη της τη μεγαλύτερη δυνατή ελαστικότητα και τη μεγαλύτερη δυνατή κοινωνικότητα. Αυτή ακριβώς η ακαμψία είναι το κωμικό, και το γέλιο είναι η τιμωρία της. [...]

Ανρί Μπερξόν
«Το γέλιο»

Μετάφραση: Βασίλης Τομανάς

⁵ καθεύδω: κοιμάμαι, δεν δείχνω κανένα ενδιαφέρον για προβλήματα που με αφορούν ή που είναι της αρμοδιότητάς μου

1. Ποιες είναι οι τρεις θεμελιώδεις παρατηρήσεις του συγγραφέα σχετικά με το κωμικό; Γιατί μ' αυτές προσδιορίζεται όχι τόσο η ουσία του, όσο ο χώρος όπου πρέπει ν' αναζητηθεί; Ποιος είναι ο χώρος αυτός;
2. Διαβάστε το διάλογο του Χόρχε με το Γουλιέλμο από «Το όνομα του ρόδου» του Ουμπέρτο Έκο που ακολουθεί. Στις παρατηρήσεις των δύο αντιπάλων για το γέλιο εντοπίζετε ομοιότητες με τις απόψεις που διατυπώνει ο Μπερζόν, και ποιες; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
3. Πού εντοπίζει την πηγή του γέλιου ο συγγραφέας στο β' μέρος του αποσπάσματος και ποιος θεωρεί ότι είναι ο κυρίαρχος στόχος του στη συγκεκριμένη περίπτωση; Μπορείτε να υποψιαστείτε ποιες μορφές του κωμικού αντιστοιχούν στο στόχο αυτό; (διαβάστε σχετικά το γ' απόσπασμα από το κείμενο του Άρθουρ Κέστλερ «Χιούμορ και Πνεύμα»).

Berger

Η Σάτιρα

Η διάκριση που έκανε ο Baudelaire¹ (στο περίφημο δοκίμιό του για την «ουσία του γέλιου») παραμένει. Υπάρχει ένα κωμικό αθώο και ένα κωμικό πονηρό. Το πρώτο (μια εικόνα, μια κίνηση, μια φράση) προκαλεί το αυθόρμητο και ηχηρό γέλιο που το χαιρόμαστε στα παιδιά και στους απλοϊκούς ανθρώπους, και διασκεδάζει χωρίς αναχαιτίσεις όσους το συναντούν. Το δεύτερο (μια γελοιογραφία, ένας μορφασμός, ένα ευφυολόγημα²) γίνεται αντιληπτό μόνο από κείνους που γνωρίζουν τα υπονοούμενά του και ευχαριστούνται όταν συμμετέχουν στην πρόθεση του δημιουργού να «πειράξει» με τα τεχνάσματα και τους υπαινιγμούς του· αλλιώς στενοχωρούνται ή και θυμώνουν. Το αθώο κωμικό είναι –ας πούμε– δισδιάστατο, σκέτη επιφάνεια, δεν έχει «από πίσω» τίποτα, και για τούτο μας κάνει να γελούμε «με την καρδιά μας». Παράδειγμα: οι σκηνές των Αδελφών Μαρξ στον κινηματογράφο. Αντίθετα, στο πονηρό κωμικό υπάρχει τρίτη διάσταση, βάθος, «σημασία», και απαιτεί σκέψη. Κάτι εννοεί, και πρέπει να συλλάβεις αυτό το νόημά του για να διεγερθείς και να ευθυμήσεις ή να οργιστείς. Παράδειγμα: οι περιπέτειες και τα παθήματα του Δον Κιχώτη ή των ηρώων του Μολιέρου. Η μεγαλοφυΐα του Τσάρλι Τσάπλιν συνδυάζει στα καλύτερα έργα του και τους δύο τύπους με τρόπον ανεπανάληπτο.

Επικρατέστερο κοινωνικά και για την Τέχνη σπουδαιότερο είναι όχι το αθώο αλλά το πονηρό κωμικό. Προϊόν του καλλιεργημένου πνεύματος, άνθος προηγμένου πολιτισμού. Και αμαρτωλό, όπως πολλές άλλες ανθρώπινες επιτυχίες. Αυτή τη φυσιογνωμία του στοχάζεται ασφαλώς ο Baudelaire όταν γράφει για το γέλιο ότι έχει διαβολική καταγωγή: «είναι ένα από τα κουκούτσια του συμβολικού μήλου της αμαρτίας». [...]

Το πονηρό κωμικό μόνο ο πονηρός μπορεί να το γευθεί, και του είδους τούτου η πονηρία δεν βρίσκει έδαφος στις πρωτόγονα αγνές ψυχές για να βλαστήσει.

Στην κατηγορία του πονηρού κωμικού ανήκει το δηκτικό χιούμορ, η σάτιρα, που από πολύ αρχαίους χρόνους καλλιεργείται και ευδοκμεί στις πολιτισμένες κοινωνίες. Ακόμη και στην ιστορία της Τέχνης έχει περίβλεπτη θέση· ως θυμηθούμε τον μεγάλο της μάστορα στο χώρο του θεάτρου, τον ανυπέρβλητο³ Αριστοφάνη. Σάτιρα δεν είναι απλώς το «χωρατό που πειράζει», γιατί το χωρατό (καθώς άλλωστε το λέει και το όνομά του) είναι συνήθως μια χοντροειδής και άτεχνη κοροϊδία. Αλλά ένα έξυπνο παιχνίδι με απομιμήσεις ή λόγια, μια αστειότητα που (καθώς πάλι το λέει η ίδια η λέξη, αφού αστεία είναι τα ήθη του «άστεος») γίνεται με πνεύμα και λεπτό χειρισμό, για να μπορεί να βρει το στόχο και να «καρφώσει».

¹ Κάρολος Μπωντλέρ (Charles Baudelaire, 1821–1867): Γάλλος ποιητής και αισθητικός φιλόσοφος

² ευφυολόγημα: έξυπνος αστεϊσμός που λέγεται συνήθως πειραχτικά ή ειρωνικά

³ ανυπέρβλητος: αζεπέραστος, ασυναγώνιστος, μοναδικός

Η σάτιρα είναι ένας τρόπος επιθετικής συμπεριφοράς που κρύβει μέσα του (και συχνά τη φανερώνει με πολλήν αυθάδεια) μια δόση κακίας· τουλάχιστο την έλλειψη επιείκειας. Τρόπος ίσως όχι γενναίος, γιατί το χτύπημα δίνεται στον αντίπαλο από πίσω και με μάσκα, στα «αστεία». Σκοπός είναι κ' εδώ η «σφαγή», αλλά επιδιώκεται χωρίς τον κίνδυνο της απευθείας αναμέτρησης. Σάτιρα αθώα δεν υπάρχει, δεν είναι δυνατόν να υπάρξει, αφού πάντα πληγώνει, και πληγώνει (επικρίνει, στηλιτεύει, διαπομπεύει) με πρόθεση να πληγώσει. Γι' αυτό αναζητεί και προκρίνει την πιο ευαίσθητη πλευρά, το πιο νευραλγικό⁴ σημείο του εχθρού κ' εκεί χτυπάει αδυσώπητα.⁵ Και, όπως είπα, εκ του ασφαλούς. Θα ονομάσουμε άραγε τη σάτιρα άνανδρο είδος πολέμου; Θα την ειπούμε δειλία, μικροψυχία και ευτέλεια; Πριν αποφανθούμε οριστικά, ας σκεφτούμε ότι όταν απεχθάνεσαι έναν ισχυρό γιατί κάνει απάνθρωπη κατάχρηση της δύναμής του, ή μια κατάσταση πραγμάτων που επιβάλλεται με τη ρομφαία⁶ της βίας, και δεν έχεις άλλο τρόπο να εκδηλώσεις την αντίθεσή σου, θα καταφύγεις αναγκαστικά στο μόνο μέσον που σου παρέχουν οι μικρές δυνάμεις σου, στη σάτιρα. «Ο έρωσ του καλού» γράφει ο Εμμανουήλ Ροΐδης (στις περίφημες επιστολές του «Αγρινιώτου Σουρλή») «καλείται ενθουσιασμός και γεννά τους Πινδάρους και τους Μίλτωνας· το μίσος του κακού καλείται σάτιρα και γεννά τους Λουκιανούς και τους Βολταίρους».

Ρίζα λοιπόν της σάτιρας δεν είναι μόνο η κακεντρέχεια ή η μνησικακία του δειλού και αποστρεφόμενου τον κίνδυνο ανθρώπου, αλλά κυρίως το μίσος του κακού, η εξέγερση που προκαλεί στον ανίσχυρο η φυσική ή η ηθική καταδυνάστευσή του από πρόσωπα και καθεστώτα τυραννικά. Όπου το σώμα υστερεί, εκεί το πνεύμα έρχεται να το αναπληρώσει. Και χρησιμοποιεί ένα δικό του όπλο, τα φαρμακερά βέλη της σάτιρας. Θα επικαλεστώ και εδώ τη μαρτυρία του Ροΐδη. Για να εξηγήσει το άνθισμα του λογοτεχνικού τούτου είδους στην Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα, ο συγγραφέας της «Πάπισσας Ιωάννας» παρατηρεί: «Εις τους ανθηρούς εκείνους αιώνας της πίστεως και της τυραννίας, ότε ο ιερεύς και ο δήμιος αδελφικώς ενεγκαλισμένοι εκούρευον εν ανέσει την αγέλην των πιστών, η σάτιρα, το δικαίωμα δηλαδή της εκδικήσεως των ύβρεων δια του γέλωτος, ήτο το μόνον εναπολειφθέν εις τους δυναστευομένους». Κάτι γνωρίζομε κ' εμείς από το φαινόμενο τούτο· στα χρόνια της Απριλιανής τυραννίας τα ανέκδοτα που σατίριζαν τους πρωταγωνιστές της εθνικής μας τραγωδίας πολλαπλασιάζονταν και περνούσαν από στόμα σε στόμα με ταχύτητα αστραπής. Η συμβολή τους στην κατάρρευση των τυράννων (παρά τον αντίθετο ισχυρισμό: ότι έτσι ξεθύμαινε η διάθεση για αντίσταση) δεν υπήρξε μικρή –υπονόμευσαν τους ήρωες της βίας με τη γελοιοποίησή τους.

⁴ νευραλγικός (μτφ.): για κάτι που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την πορεία ενός έργου, μιας διαδικασίας

⁵ αδυσώπητα: αμείλικτα, σκληρά

⁶ ρομφαία: είδος πλατιού, μεγάλου και αμφίστομου σπαθιού

Η θέση της σάτιρας μέσα στην ιστορία του πολιτισμού έχει με πολλήν οξυδέρκεια επισημανθεί από τους ερευνητές. Ιδού λ.χ. μια βαθυστόχαστη παρατήρηση του Αγγλοαμερικανού φιλοσόφου A. N. Whitehead. Η σάτιρα, γράφει, ανθίζει απάνω στα σαθρά θεμέλια των κοινωνικών συστημάτων. Χαρακτηριστικά, ο σατιρικός Λουκιανός γεννήθηκε στο τέλος της εποχής του Ρωμαϊκού πολιτισμού, αμέσως έπειτα από το θάνατο του Πλίνιου και του Τάκιτου. Το ίδιο και ο Βολταίρος και ο Ed. Gibbon στον 18ο αιώνα, τότε που η Αναγέννηση έχει εξαντλήσει πια το πρόγραμμά της και αποσύρεται από τη σκηνή της ευρωπαϊκής ιστορίας. «Η σάτιρα είναι η τελευταία αναλαμπή πρωτοτυπίας μέσα σε μια μεταβατική εποχή, καθώς αντικρίζεται η δίοδος που οδηγεί σε τόπους ξερούς και άγονους και στο χαμό. Καθώς το σφρίγος⁷ πάει, χάνεται, και δεν απομένει πια παρά μια γεύση πικρίας». [...]

Η ιδέα είναι δελεαστική και αξίζει να μελετηθεί συστηματικότερα, να υποβληθεί προπάντων στη βάσανο των γεγονότων. Υποθέτω ότι οι φιλόλογοί μας δεν θα δυσκολευτούν να την επαληθεύουν μέσα στην ιστορία της αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, με το εξής περίπου ερμηνευτικό σχήμα (που το σχεδιάζω εντελώς πρόχειρα). Στην ανατολή ενός μεγάλου πολιτισμού, του «Ελληνικού», η Λογοτεχνία εξορμά ως δισυσπώστατο έπος, ηρωικό (Όμηρος) και διδακτικό (ΗΣίοδος). Με τους αδρούς⁸ τόνους του το έπος είναι μια ουβερούρα,⁹ το προοίμιο ενός πολυσύνθετου συμφωνικού ποιήματος. Ακολουθούν τα κύρια μέρη του: πρώτα το λυρικό, έπειτα το τραγικό. Και στο τέλος, με το λυκόφωτο της δύσης αυτού του λαμπρού ιστορικού αστερισμού, έρχεται τσουχτερή και διασκεδαστική η σάτιρα του Αριστοφάνη. Η κωμωδία εγκαθίσταται κ' εδώ στο ετοιμόρροπο οικοδόμημα της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο ποιητής (και μαζί του ο θεατής), προτού κλείσει οριστικά η αυλαία, κοροϊδεύει και γελάει. Με όλους και με τον εαυτό του...

Δεν εγγυώμαι την ακρίβεια της ερμηνείας. Ομολογώ όμως ότι η υπόθεση του Whitehead φωτίζει μια διαδοχή φαινομένων και από την άποψη αυτή είναι χρήσιμη. Η σάτιρα ως φιλολογικό και πολιτικό γεγονός έχει μέσα της κάτι το εσχατολογικό –θα έλεγα. Σαν κάποιο παράξενο ερπετό, ένα κοινωνικό καθεστώς, μια εποχή, ένας πνευματικός συρμός, ένα ύφος ζωής, αφού περαιώσει τον ιστορικό του δρόμο, πεθαίνει δαγκώνοντας τη φαρμακερή του ουρά. Το θέαμα μπορεί να είναι κωμικό, αλλά το γέλιο που προκαλεί γίνεται γρήγορα πολύ πικρό. Αν κοιτάξουμε με το πρίσμα τούτο τη φαιδρήν ιστορία του «Ιππότη με τη μελαγχολική μορφή», θα καταλάβουμε, νομίζω, βαθύτερα το έργο του Θεοβάντες.

Η καλλιτεχνική φύση της σάτιρας, όταν εμφανίζεται ως στιχούργημα, ζωγραφική εικόνα ή θεατρική σκηνή, αμφισβητείται· δικαίως. Γιατί ούτε τις προθέσεις έχει ούτε το αισθητικό αποτέλεσμα των γνήσιων μορφών

⁷ σφρίγος: απόλυτη σωματική και πνευματική υγεία ενός οργανισμού

⁸ αδρός: έντονος και ευδιάκριτος

⁹ ουβερούρα (στη μουσική): εισαγωγή, προοίμιο ενός μουσικού έργου, πρελούντιο

της Τέχνης –το ράσο δεν κάνει τον καλόγερο... Άλλος φαίνεται να είναι ο προορισμός της: ηθικός ή, με το πλατύτερο νόημα του όρου, πολιτικός. Ο σατιρικός συγγραφέας στηλιτεύει, διαπομπεύει, γελοιοποιεί ένα ελάττωμα ή ένα χαρακτήρα για να εξυγιάνει τα κοινωνικά ήθη. Η τακτική που ακολουθεί για να επιτύχει τον στρατηγικό του σκοπό, είναι να προκαλέσει την αποδοκιμασία με τη θυμηδία.¹⁰ Δάσκαλος είναι κι' αυτός της αρετής, με δική του όμως μέθοδο: οι τύποι που προβάλλει στις επιδείξεις του είναι παραδείγματα προς αποφυγήν. Υπηρετεί την αλήθεια ξεσκεπάζοντας το ψεύδος που ντύνεται το φόρεμά της για να εξαπατήσει. Είναι πραγματικά αξιοπρόσεχτο ότι ο σατιρικός ρεζιλεύει όχι το φονιά, τον ασελγή,¹¹ το ληστή, αλλά τους κακοποιούς που παίζουν επιτυχώς το ρόλο των τίμιων, των ανεπίληπτων ανθρώπων: τον ραδιούργο, τον κόλακα, τον υποκριτή, τον μεγαλορρήμονα,¹² τον δημοκόπο,¹³ τον ευτελή και τους ομοίους των που είναι πιο επικίνδυνοι στην κοινωνία από τους πρώτους. Την κιβδηλεία¹⁴ καταδιώκει, την ψευτιά και την παραποίηση –όχι το καθαρό έγκλημα· αυτό το αφήνει για την αστυνομία...

Έχει λοιπόν ο σατιρικός το πάθος (κάποτε και τον φανατισμό) του ηθικολόγου. Δεν υποφέρει τα «στραβά» και εννοεί να τα διαλαλήσει, με τον τρόπο του. «Η στηλίτευση των ατομικών ελαττωμάτων» γράφει ο Ανδρέας Λασκαράτος «ως και των άλλων στραβών της κοινωνίας είναι αποτελεσματική και ωφέλιμη· καθώς αποτελεσματικός και ωφέλιμος είναι και ο φημισμός των ευγενών κ' ενάρετων πράξεων» («Ιδού ο άνθρωπος», προλεγόμενα). Και τούτο ακόμη: «Η κοινωνία μας νομίζει πως δεν πρέπει να ξεσκεπάζονται τα ελαττώματά της, και θεωρεί εγκληματίαν εκείνον οπού το κάμει. Νομίζει εξεναντίας ότι είναι χρέος κάθε κάλου πατριώτη να κηρύττει αρετές εις τον τόπον των ελαττωμάτων της... Εγώ δεν ημπορώ, εν συνειδήσει, να ναναρίσω την κοινωνία μας με το ναρκωτικό νανάρισμα των λαοπλάνων... Εγώ εξεναντίας ξεσκεπάζω τα ελαττώματά της με θάρρος και με εξουσίαν· με όλην εκείνην την εξουσίαν οπού μου δίνει η Αλήθεια» («Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς», προϊδέαση).

Είναι άραγε όντως αποτελεσματική, έχει επιτυχία στο κοινωνικά αναμορφωτικό πρόγραμμά της η σάτιρα; Οι μεγάλοι συγγραφείς που την εδόξασαν, δεν αμφιβállουν. «Πολύ συχνά» βεβαιώνει ο Μολιέρος «τα ωραιότερα νοήματα μιας σοβαρής ηθικής διδασκαλίας είναι λιγότερο ισχυρά από της σάτιρας· και τίποτα δεν διορθώνει καλύτερα τους περισσότερους ανθρώπους από το ζωγράφισμα των ελαττωμάτων τους. Το μεγαλύτερο πλήγμα στην κακία είναι να την εκθέσεις στον περίγελο του κόσμου. Εύκολα υποφέρει

¹⁰ θυμηδία: τάση, διάθεση για γέλιο ως εκδήλωση ειρωνείας

¹¹ ασελγής: που ρέπει στις σαρκικές ηδονές

¹² μεγαλορρήμων: που χρησιμοποιεί υπερβολές ή πομπώδεις εκφράσεις στο λόγο, μεγαλόστομος

¹³ δημοκόπος: δημαγωγός

¹⁴ κιβδηλεία: νόθευση, αγυρτεία, παραχάραξη, ανειλικρίνεια, πλαστότητα

κανένas τις επιπλήξεις· αλλά κανένas δεν αντέχει τη γελοιοποίηση. Κάποιος μπορεί να θέλει να 'ναι κακός, αλλά δεν υπάρχει άνθρωπος που να θέλει να 'ναι γελοίος» (απο τον πρόλογο στον «Ταρτούφο»).

Ασφαλώς, μπορεί το πνεύμα στις σταυροφορίες του να χρησιμοποιήσει όπλα πολύ πιο αποτελεσματικά από κείνα που σκοτώνουν. Η σάτιρα είναι ένα απ' αυτά.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Το δίκαιο της Πυγμής»

151

1. Σε ποιες κατηγορίες διακρίνει το κωμικό ο συγγραφέας στην αρχή του δοκιμίου του; Τι είδους γέλιο προκαλεί η πρώτη, τι απαιτεί η δεύτερη και σε ποιες κοινωνίες ευδοκimeί;
2. Ποιες είναι οι ρίζες της σάτιρας και ποιους σκοπούς επιδιώκει; Υπάρχει μια ευτελής και μια ευγενική πλευρά της, και γιατί;
3. Συνήθως σε ποιων ανθρώπων τα χέρια αποτελεί όπλο η σάτιρα; Κάτω από ποιες κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις ευδοκimeί; Για ποιους λόγους;
4. Ποια είναι η θέση της σάτιρας μέσα στην ιστορία του πολιτισμού; Πώς την επαληθεύει ο ίδιος ο συγγραφέας; Αρκείται στη δική του επαλήθευση ή καταφεύγει και στις απόψεις των άλλων; Γιατί το κάνει αυτό;
5. Ποιος είναι ο προορισμός της σάτιρας ως καλλιτεχνικού δημιουργήματος και ο αντίστοιχος ρόλος του σατιρικού συγγραφέα; Πιστεύει στην αποτελεσματικότητα του ρόλου αυτού ο Ε. Π. Παπανούτσος;

Χιούμορ και πνεύμα

(1)

Το φάσμα των εμπειριών που προκαλούν το γέλιο είναι τεράστιο, από το σωματικό γαργάλημα ως τα πνευματικά ερεθίσματα των πιο ποικίλων και εκλεπτυσμένων ειδών. Θα προσπαθήσω ν' αποδείξω ότι υπάρχει μια ενότητα σ' αυτήν την ετερότητα, ένας κοινός παρονομαστής συγκεκριμένου και προσδιορισμού σχήματος που καθρεφτίζει τη «λογική» ή «γραμματική» του χιούμορ. Μερικά παραδείγματα θα βοηθήσουν στην ανάπτυξη αυτού του σχήματος.

- (α) Μαζοχιστής είναι αυτός που ενώ του αρέσει να κάνει ένα κρύο ντους το πρωί, κάνει ένα ζεστό.
- (β) Μια Αγγλίδα κυρία, όταν ρωτήθηκε από ένα φίλο της για το τι πίστευε για τη μετά θάνατο κατάσταση του μακαρίτη συζύγου της. «Να σου πω, φαντάζομαι ότι η φτωχή ψυχούλα του απολαμβάνει μία αιώνια μακαριότητα, αλλά θα προτιμούσα να μη συζητούμε για τόσο δυσάρεστα θέματα».
- (γ) Ένας γιατρός παρηγορεί τον ασθενή του: «Έχετε μια πολύ σοβαρή αρρώστια. Από τους δέκα που την παθαίνουν, ένας μόνο γλιτώνει. Ευτυχώς που ήρθατε σε μένα, γιατί τώρα τελευταία είχα εννέα πελάτες με αυτήν την ασθένεια και δεν γλίτωσε κανείς».
- (δ) Διάλογος σε μια ταινία του Κλωντ Μπέρρι: «Κυρίέ μου, θα ήθελα να ζητήσω το χέρι της κόρης σας». «Και γιατί όχι; Έχεις πάρει ήδη τα υπόλοιπα».
- (ε) Ένας μαρκήσιος στην αυλή του Λουδοβίκου του XV γύρισε ξαφνικά από ένα ταξίδι και, μπαίνοντας στο μπουντουάρ¹ της γυναίκας του, την βρήκε στην αγκαλιά ενός επισκόπου. Μετά από μιας στιγμής δισταγμό, ο μαρκήσιος κατευθύνθηκε ήρεμα προς το παράθυρο, έσκυψε έξω και άρχισε να ευλογεί τους διαβάτες στο δρόμο.
- «Τι κάνεις εκεί;» φώναξε έντρομη η γυναίκα του.
  - «Ο Πανιερότατος εκτελεί τα καθήκοντά μου, εκτελώ λοιπόν κι εγώ τα δικά του.»

Να υπάρχει ένα κοινό σχήμα που ν' αποτελεί τη βάση αυτών των πέντε ιστοριών; Ξεκινώντας με την τελευταία, ανακαλύπτουμε μετά από λίγη σκέψη ότι η συμπεριφορά του μαρκήσιου είναι συνάμα αναπάντεχη και απόλυτα λογική – μιας λογικής όμως που συνήθως δεν εφαρμόζεται σε τέτοιου τύπου περιστάσεις. Είναι η λογική του καταμερισμού της εργασίας, που κυβερνιέται από κανόνες παλιούς σαν τον ανθρώπινο πολιτισμό. Εμείς όμως περιμέναμε ότι οι αντιδράσεις του θα διέπονταν από ένα διαφορετικό σύστημα κανόνων – τον κώδικα της σεξουαλικής ηθικής. Είναι η διαφορετική σύγκρουση αυτών των δύο αμοιβαία αποκλειστικών συστημάτων κανόνων – ή συνειρμικών περιεχομένων [...] – που παράγει το κωμικό αποτέλεσμα. Μας αναγκάζει ν' αντιληφθούμε την κατάσταση ταυτόχρονα σε δύο αυτοδύναμα αλλά αταίριαστα πλαίσια αναφοράς, μας κάνει να λειτουργούμε ταυτόχρονα σε δύο διαφορετικά μήκη κύματος. Όσο διαρκεί αυτή η ασυνήθιστη κατάσταση, το περιστατικό δεν συσχετίζεται, όπως γίνεται συνήθως, μ' ένα μόνο πλαίσιο αναφοράς, αλλά αμφισυνδέεται με δύο.

¹ μπουντουάρ: δωμάτιο καλλωπισμού για κυρίες

Έφτιαξα τον όρο «αμφισύνδεση» για να κάνω μια διάκριση ανάμεσα στις ρουτίνες της πειθαρχημένης σκέψης μέσα σ' έναν μόνο κόσμο λόγου –σ' ένα μονάχα επίπεδο σα να λέγαμε– και στους δημιουργικούς τύπους της νοητικής δραστηριότητας που λειτουργούν πάντα σε περισσότερα από ένα επίπεδα. Στο χιούμορ, τόσο η δημιουργία ενός λεπτού αστείου όσο και η ανα-δημιουργική πράξη της σύλληψής του, έχουν να κάνουν με αυτό το απολαυστικό πνευματικό τράνταγμα ενός ξαφνικού άλματος από το ένα επίπεδο, ή συνειρμικό περιεχόμενο, σε κάποιο άλλο.

Ας προχωρήσουμε τώρα στα άλλα μας παραδείγματα. Στο διάλογο της ταινίας, το «χέρι» της κόρης γίνεται πρώτα αντιληπτό σ' ένα μεταφορικό πλαίσιο αναφοράς και μετά, απότομα, σ' ένα κυριολεκτικό, σωματικό περιεχόμενο. Ο γιατρός σκέπτεται βασιζόμενος σε στατιστικές πιθανότητες, που οι κανόνες τους δεν ισχύουν σε μεμονωμένες περιπτώσεις, και μία λεπτομέρεια: αντίθετα από το τι προτείνει η αφελής κοινή λογική, οι πιθανότητες επιβίωσης του αρρώστου δεν επηρεάζονται από το τι έγινε πριν και εξακολουθούν να παραμένουν μία προς δέκα. Αυτό είναι ένα από τα βαθιά παράδοξα της θεωρίας των πιθανοτήτων, το μαθηματικό αστείο υπονοεί κάποιο γρίφο.

Η χήρα που βλέπει το θάνατο σαν «αιώνια μακαριότητα» και ταυτόχρονα σαν «ένα δυσάρεστο θέμα» εκφράζει χαρακτηριστικά το κοινό πρόβλημα του ανθρώπου που ζει στον «διχασμένο οίκο πίστης και λογικής». Και εδώ, πάλι, το απλό αστείο έχει ασύνειδους υψηλούς και χαμηλούς τόνους που μόνο το εσωτερικό αυτί μπορεί να ακούσει.

Ο μαζοχιστής κάτω από το ντους που αυτοτιμωρείται με το να στερεί από τον εαυτό του την καθημερινή τιμωρία του, ελέγχεται από κανόνες που αποτελούν αντιστροφή των κανόνων της κοινής λογικής (θα μπορούμε, επίσης, να κατασκευάσουμε ένα σχήμα στο οποίο ν' αντιστρέφονται και τα δύο πλαίσια αναφοράς: «Σαδιστής είναι εκείνος που φέρεται καλά σ' έναν μαζοχιστή»). Ωστόσο, αυτός που λέει το αστείο δεν πιστεύει πραγματικά ότι ο μαζοχιστής κάνει το ζεστό ντους του για τιμωρία, προσποιείται μόνο πως το πιστεύει. Η ειρωνεία είναι το αποτελεσματικότερο όπλο του είρωνα: προσποιείται ότι δέχεται τους τρόπους σκέψης του αντιπάλου του, για να μπορέσει να βγάλει στο φως την υπονοούμενη εμπάθεια ή τον παραλογισμό τους.

Έτσι, το κοινό σχήμα που αποτελεί τη βάση αυτών των ιστοριών είναι η σύλληψη μιας κατάστασης ή ιδέας σε δύο αυτοδύναμα, αλλά αταίριαστα μεταξύ τους πλαίσια αναφοράς ή συνειρμικά περιεχόμενα. Θα μπορούσαμε να τ' ονομάσουμε σύγκρουση μεταξύ δύο νοητικών ολονίων, που το καθένα κυβερνιέται από το δικό του σύστημα κανόνων. Μπορούμε να δείξουμε ότι αυτός ο τύπος ισχύει για όλες τις μορφές χιούμορ και πνεύματος, ορισμένες από τις οποίες θα συζητηθούν πιο κάτω. Αλλά καλύπτει μόνο μία πλευρά του χιούμορ – τη λογική δομή του. [...]

1. Ποια είναι η θέση του συγγραφέα πάνω στο πρόβλημα που τον απασχολεί; Με ποιον τρόπο επιχειρηματολογίας προσπαθεί να στηρίξει τη θέση του; Είναι πειστικά τα επιχειρήματά του;
2. Εξετάστε το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο συγγραφέας. Είναι λογικό; Ποια είναι η σχέση του συμπεράσματος με τη θέση του;

(2)

Ο πιο χοντροκομμένος τύπος χιούμορ είναι η φάρσα: το τράβηγμα της καρέκλας κάτω από τα χαμηλωμένα οπίσθια του αξιωματούχου. Το θύμα το βλέπουμε πρώτα σαν ένα σπουδαίο άτομο και ξαφνικά σαν ένα αδρανές σώμα που υφίσταται τους νομούς της Φυσικής: η εξουσία ρεζιλεύεται από τη βαρύτητα, το πνεύμα από την ύλη· ο άνθρωπος υποβιβάζεται σε μηχανισμό. Οι στρατιώτες με το βήμα της χήνας που ενεργούν σαν αυτόματα, ο τυπολάτρης που συμπεριφέρεται σαν μηχανικό ρομπότ, ο Επιλοχίας που παθαίνει διάρροια ή ο Άμλετ όταν παθαίνει λόξυγγα δείχνουν τις υψηλές βλέψεις του άνθρωπου να ξεφουσκώνουν εξαιτίας της στερεής σάρκας του. Κάτι παρόμοιο επιτυγχάνεται με τα τεχνουργήματα που παριστάνουν ανθρώπους: ο Παντς και η Τζούντυ, ο φασουλής στο κουτί, οι μαριονέττες που κοροϊδεύουν τους κυρίους τους, λες και το κάνουν από κακία.

Στη θεωρία του γέλιου του Ανρί Μπεργκσόν, αυτός ο δυϊσμός¹ του λεπτού πνεύματος και της αδρανούς ύλης –τον ονομάζει «το μηχανικό που επικαλύπτει το ζωντανό»– χρησιμεύει σαν εξήγηση όλων των ποικιλιών του κωμικού, ενώ σύμφωνα με τα όσα είπαμε ισχύει μόνο για έναν τύπο κωμικής κατάστασης μεταξύ πολλών άλλων.

Από την αμφισύνδεση ανθρώπου και μηχανής, το υβρίδιο² του ανθρώπου-ζώου απέχει μόνον ένα βήμα. Τα πλάσματα του Ντίσνεϋ φέρονται σαν άνθρωποι χωρίς να χάνουν τη ζωική τους εμφάνιση. Ο γελοιογράφος ακολουθεί τον αντίθετο δρόμο με το ν' αποκαλύπτει χαρακτηριστικά στο ανθρωπινό πρόσωπο που θυμίζουν άλογα, ποντίκια και γουρούνια.

Αυτό μας φέρνει στα κωμικά ευρήματα της μίμησης, της προσωποποίησης και της μεταμφίεσης. Τον κωμικό που υποδύεται κάποιο τρίτο πρόσωπο τον βλέπουμε ταυτόχρονα σαν το εαυτό του και σαν κάποιον άλλο. Αν το αποτέλεσμα είναι κάπως μειωτικό –αλλά μόνο σ' αυτήν την περίπτωση– ο θεατής θα γελάσει. Ο κωμικός που υποδύεται κάποιο δημόσιο πρόσωπο, τα δύο πανταλόνια που χρησιμεύουν σαν πόδια του αλόγου, της παντομίμας, οι άντρες που μεταμφιέζονται σε γυναίκες και οι γυναίκες σε άντρες – στην κάθε περίπτωση, τα ζευγαρωμένα σχήματα ανάγουν το ένα τ' άλλο στον παραλογισμό.

Η επιθετικότερη μορφή προσωποποίησης είναι η παρωδία που γίνεται με σκοπό να ξεφουσκώσει την κούφια υποκρισία, να γκρεμίσει την ψευδαίσθηση και να υποσκάψει το πάθος, χτυπώντας τις ανθρώπινες αδυναμίες του θύματος. Περούκες που πέφτουν, ηθοποιοί που ξεχνούνε τα λόγια τους, χειρονομίες που μένουν ξεκρέμαστες στον αέρα, τα τεχνάσματα που προτιμάει ο παρωδός, βρίσκονται ξανά στη γραμμή διατομής μεταξύ υπέροχου και γελοίου. [...]

1. Σε ποιες ποικιλίες του κωμικού αναφέρεται ο συγγραφέας στο απόσπασμα αυτό: Εντοπίστε τα κριτήρια με βάση τα οποία τις διαχωρίζει.
2. Ποιες από τις ποικιλίες του κωμικού στοχεύουν, κατά τη γνώμη σας, στο καθαρό και άδολο γέλιο και ποιες αγγίζουν τα όρια της σάτιρας, της διακωμώδησης; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.

¹ δυϊσμός: δυαρχία, θεωρία συμφωνά με την οποία τα του κόσμου ρυθμίζονται, διέπονται από δυο αντίθετες και ανεξάρτητες αρχές

² υβρίδιο: που είναι αποτέλεσμα συνένωσης ή συνύπαρξης δύο διαφορετικών στοιχείων

(3)

[...] Το γιατί το γαργαλητό προκαλούσε γέλιο, εξακολουθούσε να είναι ένα μυστήριο για όλες τις πρώτες θεωρίες περί κωμικού. Ο Δαρβίνος ήταν ο πρώτος που παρατήρησε ότι η ενστικτώδης αντίδραση στο γαργαλητό είναι μια κίνηση αμηχανίας και η προσπάθεια να τραβήξουμε το σημείο που γαργαλιέται –μια αμυντική αντίδραση φτιαγμένη για ν' αποφεύγει επιθέσεις σε ευαίσθητα σημεία, όπως είναι οι πατούσες των ποδιών, οι μασχάλες, η κοιλιά και τα πλευρά. Όταν μια μύγα κάθεται επάνω στην κοιλιά ενός αλόγου, ένα κύμα μυϊκών συσπάσεων προκαλείται στο δέρμα του –κάτι ανάλογο με τις κινήσεις του παιδιού που γαργαλιέται. Το άλογο όμως δεν γελάει όταν γαργαλιέται και το παιδί όχι πάντα. Θα γελάσει μόνο –κι αυτή είναι η ουσία του θέματος– όταν δει το γαργαλητό σαν μια ψευτοεπίθεση, σαν ένα ελαφρά επιθετικό χάδι. Για τον ίδιο λόγο, οι άνθρωποι γελούν μόνο όταν τους γαργαλούν άλλοι και όχι όταν γαργαλιούνται μόνοι τους.

Πειράματα που έγιναν στο Γιέηλ σε μωρά κάτω του ενός έτους αποκάλυψαν το όχι και τόσο εκπληκτικό γεγονός ότι γελούσαν δεκαπέντε φορές συχνότερα όταν τα γαργαλούσαν οι μανάδες τους παρά όταν τα γαργαλούσαν ξένοι· και τις περισσότερες φορές που τα γαργαλούσαν ξένοι έκλαιγαν. Γιατί η ψευτοεπίθεση πρέπει ν' αναγνωριστεί σαν προσποίηση, και με τους ξένους δεν είσαι ποτέ σίγουρος. Ακόμα και με τη μητέρα τους υπάρχει κάποιο συναίσθημα αβεβαιότητας και φόβου, η έκφραση του οποίου εναλλάσσεται με το γέλιο στη συμπεριφορά του μωρού· και είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο έντασης ανάμεσα στα γαργαλητά που ανακουφίζεται από το γέλιο, το οποίο συνοδεύει το τίναγμα. Ο κανόνας του παιχνιδιού είναι «Άσε με να τρομάξω λίγο, ώστε να μπορέσω ν' απολαύσω καλύτερα την ανακούφισή μου».

Έτσι αυτός που γαργαλάει υποδύεται τον επιτιθέμενο, ταυτόχρονα όμως ξέρουμε ότι δεν είναι· ίσως αυτή είναι η πρώτη κατάσταση ζωής που κάνει το βρέφος να ζει σε δύο επίπεδα συγχρόνως –μια ευχάριστη πρώτη γεύση του γαργαλητού που θα νιώσει από το κωμικό στοιχείο του τρόμου.

Το χιούμορ στις εικαστικές τέχνες καθρεφτίζει τις ίδιες λογικές δομές που συζητήσαμε πιο πριν. Η πιο πρωτόγονη μορφή του είναι ο παραμορφωτικός καθρέφτης στο Λούνα Παρκ που καθρεφτίζει την ανθρώπινη μορφή μακρουλή σαν κολώνα ή πλακουτσωμένη σε σχήμα βατράχου· κάνει μια φάρσα στο θύμα που βλέπει το είδωλο στον καθρέφτη τόσο σαν το γνώριμο εαυτό του όσο και σαν ένα πειθήνιο κομμάτι πλαστελίνης που μπορεί να τεντωθεί και να ζουληχτεί σε οποιοδήποτε παράλογο σχήμα. Αλλά ενώ ο καθρέφτης παραμορφώνει μηχανικά, ο γελοιογράφος το κάνει εκλεκτικά, με την ίδια τεχνική του υπερβολικού τονισμού των χαρακτηριστικών σημείων και της απλοποίησης των υπολοίπων που χρησιμοποιεί ο σατιρικός συγγραφέας. Όπως ο σατιρικός, έτσι και ο γελοιογράφος αποκαλύπτει το παράλογο στο γνώριμο· και σαν τον σατιρικό, θα πρέπει να μην βρει και αυτός τον στόχο του. Η κακοβουλία του γίνεται ακίνδυνη επειδή ξέρομε ότι οι τερατώδεις κοιλιές και τα στραβά πόδια που ζωγραφίζει δεν είναι πραγματικά· οι πραγματικές δυσμορφίες δεν είναι πια κωμικές, προκαλούνε τον οίκτο.

Ο καλλιτέχνης που ζωγραφίζει ένα στιλιζαρισμένο¹ πορτρέτο, χρησιμοποιεί και αυτός την τεχνική της εκλογής, της υπερβολής και της απλοποίησης αλλά η στάση του απέναντι στο μοντέλο του χαρακτηρίζεται από μια θετική συμπάθεια στη θέση της αρνητικής κακοβουλίας· και τα χαρακτηριστικά που διαλέγει να τονίσει διαφέρουν αντίστοιχα. Σε ορισμένες σπουδές χαρακτήρων του Λεονάρντο,² του Χόγκαρθ³ ή του Ντομιέ,⁴ τα πάθη που καθρεφτίζονται είναι τόσο βίαια, οι μορφασμοί τόσο άγριοι που είναι αδύνατο να καταλάβουμε αν έγιναν σαν πορτραίτα ή σαν καρικατούρες. Αν πιστεύετε ότι δεν είναι δυνατό να υπάρχουν τόσο παραμορφωμένα ανθρώπινα πρόσωπα, ότι ο Ντομιέ προσποιόταν μόνο πως υπάρχουν, τότε έχετε απαλλαγεί από τον τρόπο και τον οίκτο και μπορείτε να γελάσετε ελεύθερα με τα αλλόκοτα σχέδιά του. Αλλά αν νομίζετε ότι αυτό πραγματικά είδε ο Ντομιέ σε αυτά τα απανθρωποποιημένα πρόσωπα, τότε νιώθετε πως βλέπετε ένα έργο τέχνης.

1. Γιατί οι άνθρωποι γελούν μόνον όταν τους γαργαλούν οι άλλοι; Ποιες εξηγήσεις δίνει ο συγγραφέας και από πού τις αντλεί;
2. Πότε η παραμόρφωση και οι δυσμορφίες στην απεικόνιση και στις εικαστικές τέχνες προκαλούν το γέλιο και πότε όχι; Γιατί το γεγονός αυτό αποτελεί, κατά το συγγραφέα, κριτήριο για να ξεχωρίσουμε το γελοιογράφημα από το έργο της τέχνης;
3. Ποια είναι τα κοινά σημεία μεταξύ ενός γελοιογράφου και ενός σατιρικού συγγραφέα; Επιχειρήστε να περιγράψετε σε κείμενο ή σε σκίτσο έναν άνθρωπο με γελοιογραφική διάθεση.

¹ στιλιζάρω: αποδίδω εικαστικά ένα πρόσωπο ή ένα πράγμα, αφαιρώντας όλα εκείνα τα στοιχεία που θεωρώ ως μη χαρακτηριστικά

² Λεονάρντο ντα Βίντσι (Leonardo da Vinci, 1452-1519): Ιταλός ζωγράφος της ώριμης Αναγέννησης

³ Ουίλιαμ Χόγκαρθ (William Hogarth, 1697-1764): Άγγλος ζωγράφος και χαράκτης

⁴ Ονορέ Ντομιέ (Honoré Daumier, 1808-1879): Γάλλος ζωγράφος, λιθογράφος και χαράκτης

(4)

Οι παλαιότερες θεωρίες –συμπεριλαμβανομένων και του Μπεργκσόν και του Φρόυντ– αντιμετώπιζαν το χιούμορ σαν ένα μεμονωμένο φαινόμενο, χωρίς να προσπαθούν να φωτίσουν τις στενές διασυνδέσεις κωμικού και τραγικού, γέλιου και κλάματος, καλλιτεχνικής έμπνευσης, κωμικής επινοητικότητας και επιστημονικής ανακάλυψης. Ωστόσο (όπως θα δούμε), αυτά τα τρία βασίλεια της δημιουργικής δραστηριότητας σχηματίζουν ένα συνεχές χωρίς σαφή σύνορα ανάμεσα στο πνεύμα και την εφευρετικότητα, ανάμεσα στην τέχνη της ανακάλυψης και τις ανακαλύψεις της τέχνης.

Έχει ειπωθεί, παραδείγματος χάρη, ότι επιστημονική ανακάλυψη σημαίνει να δεις μια αναλογία που δεν έχει δει κανένας άλλος. Όταν στο Άσμα Ασμάτων, ο Σολομώντας παρομοίασε τον λαιμό της Σουλαμίτιδας μ' έναν πύργο από ελεφαντόδοντο, έβλεπε μια αναλογία που δεν είχε δει κανένας πριν απ' αυτόν· όταν ο Ουίλιαμ Χάρβεϊ¹ είδε την καρδιά ενός ψαριού σαν ένα είδος μηχανικής αντλίας, έκανε το ίδιο· και όταν ο γελοιογράφος σχεδιάζει μια μύτη σαν αγγούρι, κάνει και πάλι ακριβώς το ίδιο. Στην πραγματικότητα, όλα τα αμφισυνδετικά σχήματα που συζητήσαμε πιο πάνω και τα οποία συνιστούν την «γραμματική» του χιούμορ, μπορούν να ταχθούν και στην υπηρεσία της τέχνης ή της ανακάλυψης, ανάλογα με την περίπτωση. Το λογοπαίγνιο έχει την αντιστοιχία του στην ομοιοκαταληξία, αλλά και στα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο γλωσσολόγος. Η σύγκρουση ανάμεσα σε αταίριαστους κώδικες συμπεριφοράς μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα την κωμωδία, την τραγωδία ή νέες ψυχολογικές εννοήσεις. Ο δυϊσμός πνεύματος και αδρανούς ύλης χρησιμοποιείται από το άτομο που κάνει χοντροκομμένα αστεία, αλλά προσφέρεται και σαν ένα από τα αιώνια θέματα της λογοτεχνίας: το θέμα του ανθρώπου σαν μια μαριονέτα που την κινούν θεοί ή χρωμοσώματα. Η διχοτόμηση ανθρώπου-ζώου καθρεφτίζεται στον Ντόναλντ Ντακ αλλά και στη Μεταμόρφωση του Κάφκα όπως και στα πειράματα με ποντίκια που κάνει ο ψυχολόγος. Η γελοιογραφία δεν έχει την αντιστοιχία της μόνο στην προσωπογραφία του ζωγράφου, αλλά και στα διαγράμματα και τους παραστατικούς χάρτες του επιστήμονα, που τονίζουν τα σχετικά χαρακτηριστικά και παραλείπουν όλα τα υπόλοιπα.

Οι συνειδητές και ασυνείδητες διεργασίες που αποτελούν τη βάση της δημιουργικότητας είναι στην ουσία συνδυαστικές δραστηριότητες –η συνένωση χωριστών τομέων γνώσης και εμπειρίας. Σκοπός του επιστήμονα είναι η επίτευξη της σύνθεσης· ο καλλιτέχνης έχει για στόχο του την αντιπαράθεση γνώριμου και αιώνιου· παιχνίδι του χιουμορίστα είναι να μηχανευτεί μια σύγκρουση. Και όπως διαφέρουν τα κίνητρά τους διαφέρουν και οι συγκινησιακές αντιδράσεις που προκαλούνται από κάθε τύπο δημι-

¹ Ουίλιαμ Χάρβεϊ (William Harvey, 1578-1657): Άγγλος γιατρός που περιέγραψε πρώτος την κυκλοφορία του αίματος

ουργικότητας: η ανακάλυψη ικανοποιεί το «ορμέμφυτο² της εξερεύνησης»: η τέχνη φέρνει τη συγκινησιακή κάθαρση με το «ωκεάνιο συναίσθημα»: το χιούμορ προκαλεί την κακεντρέχεια και της προσφέρει μια ακίνδυνη διέξοδο. Το γέλιο μπορεί να χαρακτηριστεί σαν «αντίδραση Χαχά», το Εύρηκα του εφευρέτη σαν «αντίδραση Αχά», και η απόλαυση της αισθητικής εμπειρίας σαν «αντίδραση... Αχ». Αλλά οι μεταβάσεις από τη μια στην άλλη είναι συνεχείς: το πνεύμα γίνεται ένα με το επίγραμμα, η γελοιογραφία με το πορτρέτο: και αν πάρουμε την αρχιτεκτονική, την ιατρική, το σκάκι ή την μαγειρική, δεν υπάρχουν ξεκάθαρα σύνορα που να δείχνουν πού τελειώνει το βασίλειο της επιστήμης και πού αρχίζει το βασίλειο της τέχνης. Η κωμωδία και η τραγωδία, το γέλιο και το κλάμα, σηματοδεύουν τα άκρα ενός συνεχούς φάσματος.

Άρθουρ Κέστλερ
«Ιανός»

Μετάφραση: Γιούρι Κοβαλένκο

Ποια είναι η θέση του συγγραφέα για τη σχέση του χιούμορ με τις άλλες δημιουργικές δραστηριότητες του ανθρώπου; Διερευνήστε τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του εντοπίζοντας:

- α) τα «τρία βασίλεια» της δημιουργικής δραστηριότητας του ανθρώπου,
- β) το κοινό στοιχείο της ανθρώπινης δημιουργικότητας,
- γ) τα κίνητρα της κάθε επί μέρους δημιουργικής δραστηριότητας του ανθρώπου και τις αντίστοιχες συγκινησιακές αντιδράσεις που προκαλεί.

² ορμέμφυτος (συνήθως ως ουσιαστικό) το ορμέμφυτο: το ένστικτο

Ο Αστείος

Ο χαρακτήρας του αστείου είναι ένας αξιοζούμενος¹ χαρακτήρας. Στη συναναστροφή του ο νους μας, βαρεμένος από έγνοιες, λαβαίνει κάθε τόσο ένα δρόσιμα που μας κάνει να αναφυλλιάζωμε.² [...]

Ο αστείος απεικάζει το ενόν,³ ή δυνατόν αστείον σε κάθε πράγμα, και το εκφράζει με χάρη και με πνεύμα, ώστε να κεντά μ' επιτηδειότητα, και χωρίς να βάνη στα λόγια του πικρίαν.

Ο αστείος είναι περιβόλι. Περιβόλι ανθοστόλιστο και χαρμόσυνο· με νόστιμες διασκέδασες· με αγαπητά ξεδόματα· με τόσα και με τόσα δια τα οποία μας γένετ' επιθυμητός και ευπρόσδεχτος.

Συνηθάμε να τον θεωρούμεν ως ελαφρόν άνθρωπον, και απατώμεθα. Ο χρωματισμός του πνεύματος είναι ανεξάρτητος από την δύναμιν του νοός. Ώστε, και σοβαροί ανόητοι θα είναι τόσοι, και νουνεχείς αστείοι άλλοι τόσοι.

Δυστυχώς όμως ο αστείος κάποτε πιάνει αγάπη στον χρωματισμόν τούτον του πνεύματός του, εμψυχωνόμενος από την αρέσκεια των άλλων· και απλώνεται και παρέκει από το φυσικό και αυθόρμητο. Μα τούτο είναι ένα αληθινό γλύστρημα, μία πραγματική πτώση, την οποίαν ο αστείος πρέπει να προσέχη να αποφεύγη.

Ο αστείος είναι κάποτε τέτοιος και εις τα έργα του. Και τότε κάμνει χωρατά πολύ νόστιμα.

Είναι δε ως επί το πλείστον εύθυμος· και συνήθως γεννιέται και αναπτύσσεται εις τον κόλπον εύθυμων κοινωνιών, οι οποίες λαβαίνουν ίσως τον χαρακτήρα τους από τα άλατα της γης των, τα οποία θα έχουν επιρροήν απάνου στους χαρακτήρας, καθώς την έχουν και εις τα φαγώσιμα.

Είναι δε παρατηρημένο, και ειπώθηκε ότι, «η αστειότης δια να είναι κλασική, πρέπει να βγαίνει από νουν σοβαρόν». Τούτο μπορεί να πωθή και περισσότερο διά τη σάτυρα.⁴

Οποίος ο σατυριστής

Ο σατυριστής, ποιητής ή πεζογράφος είναι ο ηθικός εισαγγελεύς της κοινωνίας του. Η δικαιοδοσία του αρχίζει εκείθεν όπου η δικαιοδοσία του νομικού εισαγγελέως παύει. Ο νομικός εισαγγελεύς καταδιώκει τις κακίες τις προβλεμμένες από τον νόμον. Ο σατυριστής καταδιώκει τις λοιπές κακίες όσες ο νομοθέτης δεν έθεσεν υπό την επαγρύπνησιν του εισαγγελέως του. Έτσι, και οι δύο τούτοι εισαγγελείς καταδιώκουν τα στραβά της κοινωνίας, καθένας εντός του κύκλου της δικαιοδοσίας του.

¹ αξιοζούμενος: πολύτιμος

² αναφυλλιάζω: αναγαλλιάζω

³ το ενόν: το ενυπάρχον

⁴ σάτυρα: Εννοεί τη σάτιρα. Καμιά σχέση με το σατυρικό δράμα, αν και ο όρος επηρεάζει τον συγγραφέα στην ορθογραφία της λέξης. Έτσι και ο σατυριστής πρέπει να εννοηθεί σατιρικός.

Και οι δύο τούτοι εισαγγελείς γίνονται φοβεροί στην κοινωνίαν εκείνην εις την οποία εξασκούν το έργον τους. Και οι δύο εκθέτονται εις το μίσος των από αυτούς καταδιωκομένων· αλλά με τη διαφορά που ο ένας είναι ασφαλής υπό την σκέπη της εξουσίας, ενώ ο άλλος εκθέτεται εις την ευθύνην όπου ο νόμος του επιβάλλει. Έτσι ο νομικός εισαγγελεύς ημπορεί ελευθέρως και αφόβως να μετέρχεται το έργον του· ενώ ο ηθικός εισαγγελεύς πρέπει να το περιστέλλη σε τρόπον ώστε να μην προσκρούη εις τον νόμον. Το έργον ακολούθως του ηθικού εισαγγελέως είναι δυσχερέστερον από το του νομικού· αλλ' είναι και υψηλότερον και αξιοτιμότερον, ως εξασκούμενον αυθορμήτως και αυταπαρνήτως προς όφελος της κοινωνίας, με κίνδυνόν του, και με παντοίεις ζημίες του· επειδή καθένας, καίτοι κατακρίνων την κακίαν των άλλων, αγαπά όμως τη ιδικήν του κακίαν, και μισεί τον κατακριτήν του.

Βέβαια, –αν ο Χριστός ήθελε σατυρίσει την κακοήθειαν των Ελλήνων εις τας Αθήνας, καμμία αμφιβολία ότι οί Έλληνες ήθελε του δώσουν το κώνειον· και οι Εβραίοι στα Ιεροσόλυμα ήθελε τον αποθεώσουν. Αν ο Σωκράτης ήθελε σατυρίσει την υποκρισίαν των Φαρισαίων εις τα Ιεροσόλυμα, καμμία αμφιβολία ότι οι Εβραίοι ήθελε τον σταυρώσουν, και οι Έλληνες εις τας Αθήνας ήθελε τον τιμήσουν. Και δεν αμφιβállω ότι αν και οι δύο τούτοι ημπορούσαν να ξανάλθουνε στον κόσμο, να έλθουνε στην Κεφαλονιά, να κάμουνε σ' εμάς το μέρος όπου εκάμανε τότε ο καθένας στον τόπο του, δεν αμφιβállω, ότι ο κύριος Κοσονάκος⁵ ήθελε διαταχθεί από την Γενική μας Κυβέρνηση, τη αιτήσει της Ιεράς Συνόδου, να συλλάβη Χριστόν και Σωκράτην, και να τους ενάξη στο Κακουργοδικεϊόν· ενώ οι απ' έξω μακράν ιστάμενοι ήθελε τους θαυμάζουν.

Τέτοια είναι η φύση των πραγμάτων. Καθένας θαυμάζει τον θαρραλέον εκείνον αυταπάρνητον οπού ρίπτεται απροφυλάκτως κατά της κακοηθείας των άλλων· αλλά τον σταυρώνει, ή του δίνει το κώνειον, όταν του προσβάλη την ιδικήν του κακοήθειαν. Έτσι, κανένας προφήτης, κανένας σατυριστής, δεν ετιμήθηκε ποτέ στον τόπο του, αλλά εμισήθηκε πάντα, εδιώχθηκε, εκαταστράφηκε.

Βέβαια –αν ήτο δεδομένον εις τους ανθρώπους να πλάθουν τον εαυτόν τους όπως θέλουνε, κανένας δεν έπλαθε τον εαυτόν του σατυριστήν· επειδή, σατυριστής θα πη ατυχής. Αλλά τούτο δεν αφέθηκε εις τον άνθρωπον και είναι η φύση που μας πλάθει καθώς θέλει εκείνη. Μας πλάθει διαφορετικούς όλους, και με προορισμούς διαφέροντας. Εις τον Σαρίπολον,⁶ πλάθει δικηγόρον· εις τον Τρικούπη, πολιτικόν· εις τον Λασκαράτο, σατυριστήν κτλ. κτλ· και καθένας μας πρέπει να χρησιμέψη στη ζωή σ' εκείνο δια το οποίον τον έπλασε η φύση· και ο σατυριστής πρέπει του να τρέχη αιωνίως κατόπιν της κακοηθείας, να τη μαστιγώνη, κ' εκείνη με τον όγκο της να

⁵ Εισαγγελέας τότε στην Κεφαλονιά

⁶ Καθηγητής του Συνταγματικού δικαίου (1817-1887)

πέφτη επάνω του να τόνε ζουπάη.⁷

Τέτοιος είναι ο σατυριστής! Ο σατυριστής είναι κατ' εξοχήν ηθικολόγος, είναι ευεργέτης της κοινωνίας, και είναι ως επί το πλείστον θύμα της καλής του προαιρέσεως, και της κακής του τύχης.

Ω φίλοι σύγχρονοι! Να ηξέρετε, το φυσικό μου τούτο μερτίκωμα⁸ πόσο μου στοιχίζει σε οικονομικές ζημίες, και πίκρες...

Ανδρέας Λασκαράτος
«Ιδού ο άνθρωπος»

161

1. Να συγκρίνετε τους δύο τύπους που παρουσιάζει ο Α. Λασκαράτος («αστεϊός», «σατυριστής») και να υπογραμμίσετε τις διαφορές τους. Για να βοηθηθείτε, ανατρέξτε και στα κείμενα των Ε. Π. Παπανούτσου και Άρθουρ Κέστλερ.
2. Να επισημάνετε τα βασικά στοιχεία που, κατά την άποψη του συγγραφέα, συγκροτούν το χαρακτήρα του αστείου. Με βάση τα στοιχεία αυτά να διευκρινίσετε το περιεχόμενο των εννοιών «σοβαρότητα και σοβαροφάνεια» σε μια παράγραφο που θα την αναπτύξετε με σύγκριση και αντίθεση.
3. Ο συγγραφέας παραβάλλει το έργο «του σατυριστή» με αυτό «του νομικού εισαγγελέως». Ποιο είναι το κοινό τους στοιχείο και ποια η μεγάλη τους διαφορά;
4. Ποια είναι η συνηθισμένη στάση ανθρώπων και κοινωνιών απέναντι στο «σατυριστή» σύμφωνα με το συγγραφέα; Πού την αποδίδει αυτή; Ποιες κοινωνίες, κατά τη γνώμη σας, ανέχονται περισσότερο το «σατυριστή» ή τον επιζητούν;

⁷ ζουπάει: πιέζει

⁸ μερτίκωμα: μερίδιο, προικισμός

Σχετικά με «Το όνομα του Ρόδου»

Σε μια μονή της βόρειας Ιταλίας, στα μέσα του 14ου αιώνα, γίνεται συνάντηση αντιπροσωπειών του γερμανού Αυτοκράτορα και του Πάπα για την αντιμετώπιση πολιτικοθρησκευτικών διαφορών. Η μονή όμως συγκλονίζεται από μια σειρά σκοτεινών δολοφονιών εις βάρος μοναχών της. Ο Γουλιέλμος της Μπάσκερβιλ, φραγκισκανός μοναχός και απεσταλμένος του Αυτοκράτορα, νους δαιμόνιος και εκπρόσωπος της νέας εποχής (Αναγέννησης) που ανατέλλει αργά και επώδυνα, καταφέρνει να ανακαλύψει την αιτία και το δράστη των δολοφονιών. Είναι ο τυφλός Χόρχε, ο γηραιότερος μοναχός της μονής και βαθύς γνώστης των μυστικών της πλούσιας βιβλιοθήκης της, στην κατοχή της οποίας βρίσκεται το τελευταίο σωζόμενο αντίγραφο του β' τόμου της Ποιητικής του Αριστοτέλη, όπου ο μεγάλος Έλληνας Φιλόσοφος –και αυθεντία κατά τον Μεσαίωνα– εξέθεσε τις απόψεις του σχετικά με την κωμωδία. Ο Χόρχε πιστεύει ότι η μελέτη του έργου αυτού θα ανατρέψει –λόγω του κύρους του φιλοσόφου– όλο το θεοκρατικό οικοδόμημα, που με τόσο πάθος στηρίζει, της εποχής του (Μεσαίωνα). Έτσι, απλώνει στις σελίδες του βιβλίου μια δηλητηριώδη ουσία με αποτέλεσμα, οποίος φιλέρευνος μοναχός κατόρθωνε να το ανακαλύψει στη μυστική του κρύπτη και να το διαβάσει, να δηλητηριάζεται. Στο μυθιστόρημά του «Το όνομα του ρόδου» ο Ουμπέρτο Έκο καταφέρνει, πέρα από τη συγκλονιστική αναπαράσταση της μεταίχμιακής αυτής εποχής, να μας δώσει με λογοτεχνικό ένδυμα ένας οξυδερκής δοκίμιο για το γέλιο και τον τρόπο με τον οποίον το αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι, οι κοινωνίες και οι εποχές.

Οι διάλογοι που ακολουθούν ανάμεσα στο Γουλιέλμο και τον Χόρχε βρίσκονται ο μὲν πρώτος στην αρχή του έργου, όταν ο Γουλιέλμος επισκέπτεται την αίθουσα αντιγραφής της βιβλιοθήκης, ενώ ο δεύτερος στο τέλος, όταν ο Γουλιέλμος έχει ανακαλύψει την αλήθεια· ανάμεσά τους βρίσκεται ο β' τόμος της Ποιητικής του Αριστοτέλη, λίγο πριν ο Χόρχε τον καταστρέψει, καταστρέφοντας ταυτόχρονα με φωτιά ολόκληρη τη μονή μαζί με την πλούσια βιβλιοθήκη της.

[A]

«Μιλούσαμε για το γέλιο», είπε στυφά ο Χόρχε. «Οι κωμωδίες γράφτηκαν από τους ειδωλολάτρες για να ωθήσουν τους θεατές στο γέλιο, και πράξανε κακώς. Ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός δε διηγήθηκε ποτέ ούτε κωμωδίες, ούτε μύθους, μα διαυγείς παραβολές που μας διδάσκουν αλληγορικά πώς να κερδίσουμε τον Παράδεισο, και έτσι πρέπει να είναι».

«Αναρωτιέμαι», είπε ο Γουλιέλμος, «γιατί αντιτίθεστε τόσο στη σκέψη ότι ίσως ο Ιησούς γελούσε. Εγώ πιστεύω ότι το γέλιο είναι ένα καλό φάρμακο, όπως τα λουτρά· θεραπεύει τους χυμούς και τις άλλες νόσους του σώματος, και ιδιαίτερα τη μελαγχολία».

«Τα λουτρά είναι καλό πράγμα», είπε ο Χόρχε, «και τα συμβουλεύει και

ο ίδιος ο Ακινάτης για την καταπολέμηση της θλίψης, που μπορεί να γίνει πάθος, όταν δεν αντιμάχεται το Κακό, που μόνο η τόλμη μπορεί να αποδιώξει. Τα λουτρά αποκαθιστούν την ισορροπία των χυμών. Το γέλιο δονεί το σώμα, παραμορφώνει τις γραμμές του προσώπου, κάνει τον άνθρωπο να μοιάζει πίθηκος».

«Οι πίθηκοι δε γελούν, το γέλιο είναι ιδιον του ανθρώπου, είναι σημείο του ορθολογισμού του», είπε ο Γουλιέλμος.

«Σημείο του ορθολογισμού του ανθρώπου είναι και ο λόγος, και με το λόγο μπορούμε να βλασφημήσουμε το Θεό. Το ιδιον του ανθρώπου δεν είναι πάντα κατανάγκη ορθό. Το γέλιο είναι σημείο ηλιθιότητας. Αυτός που γελά δεν πιστεύει σ' αυτό που γελά, αλλά ούτε και το μισεί. [...] Η ψυχή είναι γαλήνια μόνον όταν ατενίζει την αλήθεια και αγάλλεται από τις αγαθές πράξεις που έκανε· και κανείς δε γελά για την αλήθεια και το αγαθό. Το γέλιο είναι ο υποκινητής της αμφιβολίας».

«Και όμως, η αμφιβολία είναι κάποτε σωστή».

«Δε βλέπω το λόγο. Όταν αμφιβάλλεις θα πρέπει να προστρέχεις στις αυθεντίες, στις ρήσεις των πατέρων ή των σοφών, και τότε παύει κάθε πηγή αμφιβολίας. Μου φαίνεσθε βυθισμένος σε αμφισβητήσιμα δόγματα, σαν τα δόγματα των Λογικών των Παρισίων...» [...]

«Δε συμφωνώ, σεβάσμιε Χόρχε. Ο Θεός θέλησε από μας ν' ασκήσουμε τη λογική μας σε πολλά σκοτεινά σημεία όπου οι Γραφές μάς αφήνουν ελεύθερους ν' αποφασίσουμε. Και όταν κάποιος σας προτείνει να πιστέψετε σε μια πρόταση, εσείς θα πρέπει καταρχήν να εξετάσετε αν είναι αποδεκτή, γιατί η λογική μας είναι δημιούργημα του Θεού, και ό,τι ευχαριστεί τη λογική μας δεν μπορεί παρά να ευχαριστεί το Θείο Λόγο, τον οποίο γνωρίζουμε μόνον από τα συμπεράσματα της λογικής μας, από αναλογίες και αναιρέσεις. Επομένως, βλέπετε ότι κάποτε, για να υπονομευθεί η ψευδής αυθεντία μιας παράλογης πρότασης, που προσβάλλει τη λογική, ακόμα και το γέλιο μπορεί να είναι ένα ορθό μέσο. Συχνά το γέλιο χρησιμεύει για τη σύγχυση των πονηρών και για την κατάδειξη της ανοησίας τους. Διηγούνται για τον Άγιο Μαύρο ότι, όταν οι ειδωλολάτρες τον έβαλαν μέσα σε βραστό νερό, παραπονέθηκε ότι το λουτρό του ήταν πολύ κρύο· ο άρχοντας των ειδωλολατρών έβαλε τότε ανόητα το χέρι του στο νερό για να δοκιμάσει, και κήκε. Ήταν μια ωραία πράξη αυτού του άγιου μάρτυρα, που γελοιοποίησε τους εχθρούς της πίστης». [...]

[B]

Γουλιέλμος: «Σιγά σιγά διαμορφώθηκε στο μυαλό μου το πώς θα έπρεπε να είναι αυτό το δεύτερο βιβλίο. Θα μπορούσα να σου το διηγηθώ σχεδόν ολόκληρο, χωρίς να διαβάσω τις σελίδες που είχαν σκοπό να με δηλητηριάσουν. Η κωμωδία γεννάται στις κώμες, δηλαδή στα χωριά των αγροτών, σαν ευφρόσυνη τελετή μετά από κάποιο γεύμα ή κάποια γιορτή. Δεν αφηγείται τις πράξεις των φημισμένων και ισχυρών ανθρώπων, αλλά των ταπεινών

και γελοίων, μα όχι κακών, υπάρξεων, και δεν τελειώνει με τον θάνατο των πρωταγωνιστών. Επιτυγχάνει το κωμικό αποτέλεσμα δείχνοντας των κοινών ανθρώπων τα ελαττώματα και τις φαυλότητες. Σ' αυτό ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η τάση του γέλιου είναι αγαθή δύναμη, που μπορεί να έχει και γνωστική αξία, όταν με τα έξυπνα αινίγματα και τις απρόσμενες μεταφορές, έστω κι αν τα πράγματα περιγράφονται διαφορετικά απ' ό,τι είναι, σαν να 'ναι ψέματα, μας υποχρεώνει στην πραγματικότητα να κοιτάζουμε καλύτερα και μας κάνει να λέμε: ορίστε, έτσι έχουν τα πράγματα κι εγώ δεν το ήξερα. Η αλήθεια προσεγγίζεται με την αναπαράσταση των ανθρώπων και του κόσμου χειρότερων απ' ό,τι είναι ή απ' ό,τι τους πιστεύουμε, χειρότερων πάντως απ' ό,τι μας τους είχαν εμφανίσει τα ηρωικά έπη, οι τραγωδίες και οι βίοι των αγίων. Έτσι είναι:»

Χόρχε: «Περίπου. Το συμπέρανες διαβάζοντας άλλα βιβλία:». [...]

Γουλιέλμος: «Μα τι ήταν αυτό που σε τρομοκράτησε σ' αυτή τη διατριβή για το γέλιο; Δεν εξαφανίζεις το γέλιο εξαφανίζοντας αυτό το βιβλίο».

Χόρχε: «Όχι, βέβαια. Το γέλιο είναι η αδυναμία, η εξαχρείωση, η αηδία της σάρκας μας. Είναι η διασκέδαση του χωρικού, η ακολασία του μεθυσμένου, ακόμη και η Εκκλησία με τη σοφία της επέτρεψε τη στιγμή της γιορτής, του καρναβαλιού, του πανηγυριού, την εφήμερη αυτή διαφθορά που απελευθερώνει τις διαθέσεις και συγκρατεί από άλλους πόθους και άλλες επιδιώξεις... Ακόμα κι έτσι, όμως, το γέλιο παραμένει κάτι ποταπό, άμυνα των απλών, ιερόσυλο μυστήριο του όχλου. [...]

Μα εδώ, εδώ...» τώρα ο Χόρχε χτυπούσε το δάχτυλο στο τραπέζι, κοντά στο βιβλίο που είχε ο Γουλιέλμος μπροστά του, «εδώ ανατρέπεται η λειτουργία του γέλιου, εξυψώνεται σε τέχνη, του ανοίγονται οι πόρτες του κόσμου των λογίων, γίνεται αντικείμενο φιλοσοφίας και δόλιας θεολογίας. [...]

Το γέλιο ελευθερώνει τον αγροίκο από τον φόβο του διαβόλου, γιατί μες στη γιορτή των τρελών και ο διάβολος φαίνεται φτωχός και ηλίθιος, κι επομένως ελέγξιμος. Αυτό το βιβλίο, όμως, μπορεί να διδάξει ότι η απελευθέρωση από τον φόβο του διαβόλου είναι σοφία. Όταν ο αγροίκος γελά, με το κρασί να κελαρύζει στο λαρύγγι του, νιώθει αφέντης, γιατί έχει αντιστρέψει τις σχέσεις της εξουσίας: το βιβλίο αυτό, όμως, μπορεί να διδάξει στους μορφωμένους τα έξυπνα, και από τη στιγμή εκείνη ένδοξα, τεχνάσματα με τα οποία θα νομιμοποιήσουν αυτή την αντιστροφή. Τότε αυτό που στην ενστικτώδη κίνηση του αγροίκου παραμένει, ακόμα κι ευτυχώς, λειτουργία της κοιλιάς θα μεταμορφωθεί σε λειτουργία της διανοίας. Το ότι το γέλιο είναι ίδιον του ανθρώπου είναι σημείο των ορίων μας ως αμαρτωλών. Όμως από αυτό το βιβλίο πόσες διάνοιες διαβρωμένες σαν τη δική σου δεν θα αντλήσουν τον έσχατο συλλογισμό ότι το γέλιο είναι σκοπός του ανθρώπου! Το γέλιο αποσπά για μερικές στιγμές τον αγροίκο από τον φόβο. Μα ο νόμος επιβάλλεται με το δέος, του οποίου το αληθινό όνομα είναι «φόβος Θεού». Και από το βιβλίο αυτό θα μπορούσε να ξεκινήσει η σπίθα του Εωσφόρου που θα έβαζε μια νέα φωτιά σ' ολόκληρο

τον κόσμο: και το γέλιο θα διαγραφόταν σαν ένα νέο τέχνασμα, που κι ο Προμηθέας ακόμη αγνοούσε, για να κατανικηθεί ο φόβος. Ο αγροίκος που γελάει δεν νοιάζεται τη στιγμή εκείνη αν πεθάνει: αργότερα όμως, όταν πάψει η ελευθεριότητά του, η λειτουργία τού επιβάλλει και πάλι, σύμφωνα με το θείο σχέδιο, το φόβο του θανάτου. Και απ' αυτό το βιβλίο θα μπορούσε να γεννηθεί η νέα και καταστροφική επιδίωξη να καταστραφεί ο θάνατος με την απελευθέρωση από τον φόβο. Και τι θα 'μασταν, εμείς τα πλάσματα τα αμαρτωλά, χωρίς τον φόβο, το πιο συνετό και στοργικό ίσως από τα θεία δώρα; Για αιώνες οι δάσκαλοι και οι πατέρες ανέδιδαν μυροβόλες ουσίες ιερής σοφίας για να φέρουν τη λύτρωση, με τη σκέψη των υψηλών πραγμάτων, από την αθλιότητα και τον πειρασμό των ποταπών πραγμάτων. Και το βιβλίο αυτό, δικαιώνοντας την κωμωδία, τη σάτιρα και τη μιμική ως θαυματουργά ιάματα, που φέρνουν την κάθαρση των παθών με την αναπαράσταση του ελαττώματος, της ατέλειας, της αδυναμίας, θα παρακινούσε τους ψευτοσοφούς σε μια προσπάθεια για την υποτίμηση του υψηλού (σε μια διαβολική αναστροφή) με την αποδοχή του ποταπού. Από το βιβλίο αυτό θα γεννιόταν η σκέψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να απαιτήσει στον κόσμο αυτό (όπως πρότεινε ο Βάκων σου στο θέμα της φυσικής μαγείας) την αφθονία της χώρας των ονείρων. Όμως αυτό είναι που δεν πρέπει και δεν μπορούμε να δεχτούμε. [...]

Οι δούλοι θα υπαγόρευαν τους νόμους, εμείς (μα κι εσύ επίσης) θα υπακούαμε, καθώς κάθε νόμος θα είχε καταλυθεί. Κάποιος Έλληνας φιλόσοφος (που αποσπάσμάτα του παραθέτει εδώ ο Αριστοτέλης σου, συνένοχη και ρυπαρή¹ auctoritas²) είπε ότι η σοβαρότητα των αντιπάλων θα πρέπει να διασκεδάζεται με το γέλιο, και το γέλιο να αντιπαρατίθεται στη σοβαρότητα. Η σωφροσύνη των πατέρων μας έχει κάνει την επιλογή της: αν το γέλιο είναι η τέρψη του όχλου, η ακολασία του όχλου αναχαιτίζεται, ταπεινώνεται και πειθαναγκάζεται με τη σοβαρότητα. Και ο όχλος δεν έχει τα εφόδια για να εξευγενίσει το γέλιο του, έτσι που να το κάνει όπλο κατά της σοβαρότητας των ποιμένων, που οφείλουν να τον οδηγήσουν στην αιώνια ζωή και να τον απομακρύνουν από τους πειρασμούς της κοιλιάς, των γεννητικών οργάνων, της τροφής, των πρόστυχων του επιθυμιών. Αν όμως μια μέρα κάποιος, ανακινώντας τα λόγια του Φιλοσόφου, και μιλώντας επομένως σαν φιλόσοφος, αναγάγει την τέχνη του γέλιου σε επιδέξιο όπλο, αν η ρητορική της πειθούς αντικατασταθεί από τη ρητορική του χλευασμού, αν η ρητορεία, που σκοπεύει σε υπομονετική και σωτήρια δημιουργία εικόνων λύτρωσης, αντικατασταθεί από την ρητορεία της ανυπόμονης καταστροφής και της παραμόρφωσης των πιο ιερών και σεβαστών εικόνων –ω! την ημέρα εκείνη ακόμα κι εσύ και όλη η σοφία σου Γουλιέλμο, θα έχετε ανατραπεί! [...]

¹ ρυπαρός: βρόμικος

² auctoritas: αυθεντία

Γουλιέλμος: «Ο Λυκούργος είχε εγείρει ανδριάντα στο γέλιο».

Χόρχε: «Το διάβασες στο σύγγραμμα του Χλωρίτιου, που προσπάθησε να απαλλάξει τους μίμους από την κατηγορία της ασέβειας, και λέει ότι ένας άρρωστος θεραπεύτηκε από κάποιον γιατρό που τον έκανε να γελάσει. Γιατί να υπήρχε ανάγκη να θεραπευτεί, αν ο Θεός είχε ορίσει ότι είχαν τελειώσει οι μέρες του στη γη;».

Γουλιέλμος: «Δεν νομίζω ότι τον θεράπευσε από το κακό που υπέφερε. Τον δίδαξε να γελά μ' αυτό».

Χόρχε: «Το κακό δεν εξορκίζεται. Καταστρέφεται».

Γουλιέλμος: «Μαζί με το κορμί του αρρώστου».

Χόρχε: «Αν είναι ανάγκη».

«Είσαι ο Διάβολος», είπε τότε ο Γουλιέλμος.

Ο Χόρχε φάνηκε να μην καταλαβαίνει. Αν μπορούσε να δει, θα έλεγα ότι κοίταζε τον συνομιλητή του με έκπληκτο βλέμμα.

«Εγώ;», είπε.

Γουλιέλμος: «Ναι, σου είπαν ψέματα. Ο Διάβολος δεν είναι ο Πρίγκηπας του Σκότους, ο Διάβολος είναι η αλαζονεία του πνεύματος, η πίστη χωρίς χαμόγελο, η αλήθεια που δεν αμφισβητείται ποτέ. Ο Διάβολος είναι βλοσυρός γιατί ξέρει πού πάει, και προχωρώντας επιστρέφει στο σημείο απ' όπου ξεκίνησε. Εσύ είσαι ο Διάβολος και, όπως αυτός, ζεις μέσα στο σκοτάδι. Αν θέλησες να με πείσεις, δεν το κατόρθωσες».

Ουμπέρτο Έκο

«Το όνομα του ρόδου»

Μετάφραση: Έφη Καλλιπατιδή

1. Εντοπίστε στο α' απόσπασμα ποιες ιδιότητες αποδίδουν στο γέλιο οι δύο αντίπαλοι. Τι φανερώνουν τα λόγια τους τόσο για το χαρακτήρα τους, όσο και για τον τρόπο που αντιλαμβάνονται το Θεό;
2. Ο Γουλιέλμος, στην αρχή του β' αποσπάσματος, εικάζει με επιτυχία το περιεχόμενο του β' τόμου της ποιητικής του Αριστοτέλη. Γιατί, κατά την άποψή του, ο φιλόσοφος θεωρεί το γέλιο αγαθή δύναμη;
3. Γιατί φοβάται το β' τόμο της ποιητικής του Αριστοτέλη ο Χόρχε; Τοποθετήστε σε αυστηρή συλλογιστική σειρά την επιχειρηματολογία του, με την οποία καταλήγει στην ανάγκη εξαφάνισης του έργου.
4. Σχολιάστε τον τελευταίο χαρακτηρισμό που αποδίδει ο Γουλιέλμος στο Χόρχε. Τον θεωρείτε επιτυχημένο ή όχι, και γιατί;
5. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει το γέλιο μια κοινωνία αποτελεί δείκτη του πολιτισμού της, ισχυρίζονται πολλοί. Με βάση τον ισχυρισμό αυτό, ποια κοινωνία πιστεύετε ότι εκφράζει ο Χόρχε και ποια επιθυμεί ο Γουλιέλμος; Αναφερθείτε σύντομα στα βασικά χαρακτηριστικά της κάθε μιας.

Αρχαία ελληνική φρυκτωρία.
Στηριζόταν σε κωδικοποιημένα σήματα με φλόγες (Τηλεπικοινωνιακό
Μουσείο του ΟΤΕ)

ΙΟΥΛΙΟΣ Καίσαρ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ Αυτοκράτωρ
Το δελτίο ειδήσεων
Δελτίο ηδύσεων
Η ψευδαίσθηση της αλήθειας
Η επικυριαρχία της δημοσιογραφίας
Δημοσιογραφία και πολιτική
Αυτοεξευτελισμός του πολιτισμού
Η γενιά της οθόνης

ΙΟΥΛΙΟΣ Καίσαρ
ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ Αυτοκράτωρ

«ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΔΕΝ υπάρχουν ειδήσεις...»

«Ποιος το 'πε αυτό;»

«Ο Εκο...»

«Και τον Ιούλιο...;»

«Ελάχιστες... μια και προηγείται του Αυγούστου...»

«Το είπε ο ίδιος;»

«Συνάγεται...»

«Τον Ιούλιο και τον Αύγουστο δεν συνεχίζεται η ζωή;»

«Ασφαλώς. »

«Δεν υπάρχουν συμβάντα, γεγονότα;»

«Υπάρχουν, αλλά δεν συνηγορούνται...»

«Επομένως, οι ειδήσεις έχουν προστιθέμενη συναισθηματική αξία .;»

«Ναι. γιατί οι ειδήσεις υπάρχουν μόνον εφόσον υπάρχει δέκτης...»

«Θες να πεις ότι, και τον Ιανουάριο ακόμα, αν δεν υπήρχαν δέκτες, δεν θα υπήρχαν ειδήσεις;»

«Μάλλον...»

«Μήπως οι ειδήσεις κατασκευάζονται;»

«Η παρουσίαση και μόνο εμπεριέχει αναγκαστικώς και την κατασκευή.»

«Οι ειδήσεις δεν είναι τα νέα;»

«Μόνο με την έννοια των παλιών που επαναλαμβάνονται... Κάθε δελτίο ειδήσεων εμπεριέχει κάτι που έχει συμβεί και στο παρελθόν, και τώρα επανεμφανίζεται...»

«Και σε τι χρησιμεύουν;»

«Προσφέρουν τη θαλπωρή της επανάληψης... τη σιγουριά ότι μπορούμε ν' αντέξουμε ό,τι έχουν υποστεί, δει, ακούσει άλλοι πριν από μας...»

«Άρα, τι είναι ειδήσεις;»

«Όλα όσα θέλουμε ν' ακούσουμε...»

Γιάννης Ευσταθιάδης
«Tragicomedia»

Ποιες απόψεις διατυπώνει ο συγγραφέας για τις ειδήσεις; Συμφωνείτε; Να σχολιάσετε τον τρόπο με τον οποίο τις εκθέτει.

Το δελτίο ειδήσεων

Με το τέλος του καλοκαιριού και των διακοπών και με την επιστροφή των φίλων και των γνωστών στην Αθήνα σκέφτηκα και έκανα μια πρόχειρη και περιορισμένη έρευνα. Ρώτησα ένα σχετικά μικρό αριθμό ανδρών και γυναικών να απαντήσουν χωρίς μεγάλη σκέψη στο ακόλουθο ερώτημα: Τι βρήκες πιο ενοχλητικό ή πιο δυσάρεστο με την επιστροφή σου από τις διακοπές στην Αθήνα; Όπως θα περίμενε κανείς, οι πιο συχνές απαντήσεις ήταν δύο: η κυκλοφοριακή συμφόρηση και ο βρώμικος αέρας, χωριστά ή και τα δυο μαζί. Άλλες απαντήσεις ήταν: η συνάντηση με τον προϊστάμενο στη δουλειά, η επίσκεψη στην εφορία, η κλήση για παράνομο παρκάρισμα, η επίσκεψη σε νοσοκομείο, τα σκουπίδια στους δρόμους κλπ.

Ιδού όμως η πιο αναπάντεχη και περίεργη απάντηση: το πλέον ενοχλητικό ήταν τα δελτία ειδήσεων (όλων των καναλιών). Προερχόμενη από άνθρωπο που παρακολουθεί ανελλιπώς τα δελτία ειδήσεων, η απάντηση αυτή προκάλεσε το ενδιαφέρον και ζητώντας εξηγήσεις έμαθα τα παρακάτω, τα οποία σας μεταφέρω σε πρώτο πρόσωπο.

«Οι πρώτες μέρες των διακοπών είναι κάπως δύσκολες. Χωρίς εφημερίδα, χωρίς τηλεόραση, χωρίς τηλέφωνο και fax, γενικά χωρίς υποθέσεις και μακριά από το γνωστό σου περιβάλλον αισθάνεσαι περίεργα και νιώθεις να αλλάζεις ταυτότητα. Σιγά-σιγά αρχίζεις να παρατηρείς τη φύση γύρω σου και ανακαλύπτεις ή μάλλον ανακαλύπτεις ξανά την ομορφιά της, τις άπειρες αποχρώσεις της θάλασσας και των βράχων, την εκπληκτική αρμονία των βουνών και είσαι ευχαριστημένος που είσαι μέρος αυτού του κόσμου. Ταυτόχρονα αρχίζεις να βλέπεις ότι οι άνθρωποι γύρω σου, γνωστοί και άγνωστοι, δεν φωνάζουν όπως πριν, μιλούν αργά και κινούνται ήρεμα όπως ακριβώς και εσύ. Ενώ πριν λίγες ημέρες νόμιζες ότι η γη καταστρέφεται, η Ελλάδα βουλιάζει, ο ουρανός πέφτει πάνω μας και όλα πάνε κατά διάβολου, ξαφνικά ο κόσμος γίνεται όμορφος ξανά.

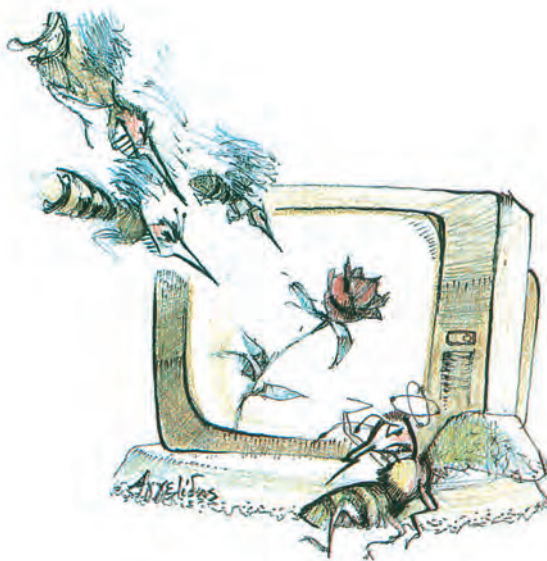
Αλλά οι διακοπές τελειώνουν και επιστρέφεις στην Αθήνα χαρούμενος που είσαι σπίτι σου, που ποτίζεις τα λουλούδια σου, ταΐζεις τα γατιά σου και βλέπεις τους φίλους και τους γείτονες. Τότε κάνεις το θανάσιμο σφάλμα, ανοίγεις την τηλεόραση να ακούσεις και να δεις τις ειδήσεις των οκτώ και τριάντα. Την οθόνη σου γεμίζουν ένας κύριος που φαίνεται να σιδερώθηκε μαζί με τα ρούχα του και μια κυρία στολισμένη σαν λατέρνα και σε βομβαρδίζουν εναλλάξ, αλλά με την ίδια σφοδρότητα, με νούμερα φρικτά: τόσοι νεκροί στη Βοσνία, τόσοι πρόσφυγες, τόσοι άστεγοι, τόσοι νεκροί από ναρκωτικά, τόσες ληστείες, τόσες συλλήψεις και αποδράσεις λαθρεμπόρων, τόσες καταστροφές από σεισμούς, τόσες απο πλημμύρες, τόσες από πυρκαγιές, τόσες τρομοκρατικές ενέργειες με τόσους νεκρούς και τραυματίες, τόσοι νεκροί σε τροχαία δυστυχήματα... Η πιο ευχάριστη είδηση είναι ο αυριανός καύσωνας. Έλεος, Κύριε. Να γιατί το δελτίο ειδήσεων ήταν η πιο ενοχλητική εμπειρία».

Η παρατήρηση του φίλου θέτει εύλογα ερωτηματικά που απαιτούν ανάλυση και θεωρητικοποίηση. Αυτό που πρώτο έρχεται στο μυαλό μου είναι σχετικό με το αν και σε ποια έκταση τα δελτία ειδήσεων έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Υποθέτω ότι αυτά που παρουσιάζουν και που ανέφερα πιο πάνω είναι μέρος της πραγματικότητας. Αλλά μόνο αυτά συμβαίνουν στον κόσμο ή μόνο αυτά νομίζουν οι συντάκτες των δελτίων ότι μας ενδιαφέρουν; Εκείνοι είναι άρρωστοι ή εμείς; Δεν υπάρχει τίποτα καλό ή όμορφο στον κόσμο που να αξίζει να αναφερθεί στα δελτία ειδήσεων; Μόνο ληστές, βιαστές, σωματέμποροι, λαθρέμποροι, απατεώνες, δολοφόνοι και κάθε λογής καθάρματα; Οι άλλοι, οι άνθρωποι του μόχθου, οι εργάτες της γης, οι άνθρωποι που ξενυχτάνε στα εργαστήρια και στις βιβλιοθήκες, οι άνθρωποι που γενικά ομορφαίνουν τη ζωή μας, αυτοί πού είναι;

Θ. Π. Λιανός
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Στις διακοπές το άτομο έχει εντελώς διαφορετικές εμπειρίες από αυτές της πόλης. Πώς επιδρούν στον ψυχισμό του; Γιατί το δελτίο ειδήσεων αποτελεί την πιο ενοχλητική εμπειρία της επιστροφής του;
2. Πού οφείλεται, κατά τη γνώμη σας, η παρουσίαση των συγκεκριμένων θεμάτων από τα κανάλια των ειδήσεων; Τι θα απαντούσατε στα τελευταία ερωτήματα του συγγραφέα;

Δελτίο ηδύσεων¹

ΣΥΛΛΟΓΙΖΟΜΑΙ ΤΟ ΙΔΑΝΙΚΟ δελτίο ειδήσεων.

Το σχεδιάζω προσεκτικά, το επινοώ, το προκατασκευάζω.

Αφαιρώ με προσοχή και με λαβίδες καθετί το δυσάρεστο και το οδυνηρό. Το λογοκρίνω.

Εξαιρώ τα εγκλήματα, διαγράφω τις ληστείες, εξαφανίζω την παραφολογία και τις διαδόσεις.

Κρατώ τη φωνή και σκεπάζω τον αντίλαλο, κρατώ τον ήχο και εξαφανίζω τον απόηχο. Ως δια μαγείας, δεν υπάρχουν καταλήψεις, επιθέσεις, απεργίες, πορείες, επεισόδια.

Καταργούνται οι συνδιαλλαγές, οι αντεγκλήσεις, οι συγκρούσεις, οι αιχμηρές δηλώσεις και οι υβριστικές ανταπαντήσεις.

Δεν υπάρχουν νεκροί από ατυχήματα, από τροχαία, από ναρκωτικά.

Δεν εκπυρσοκροτούν πιστόλια, δε βγαίνουν μαχαίρια.

Δεν υπάρχουν κυβερνητικές αποφάσεις που να ζορίζουν, στοιχεία της φύσης που να καταστρέφουν, ανθρώπινες παρεμβάσεις που να πυροδοτούν.

Δεν υπάρχουν λαϊκές εξεγέρσεις, επαναστάσεις, αλλά ούτε και τρομοκρατικές ενέργειες, βομβιστικές απόπειρες, λεκτικά πυροτεχνήματα.

Δεν υπάρχουν παρασκήνια, ίντριγκες, δολοπλοκίες και συνωμοσίες...

Θεέ μου, τι τερατούργημα δημιούργησα...

Τι πληκτικά εξιδανικευμένο κόσμο, όπου ο αντικατοπτρισμός του δεν ενδιαφέρει κανέναν, δεν συγκινεί, δεν συναρπάζει «δί' ελέου και φόβου»!

Τι ειδυλλιακό και στείρο κατασκεύασμα, χωρίς κορυφώσεις και δραματικές εξάρσεις, χωρίς συγκινησιακά δρώμενα και θεατρική δομή!

Ιδανικό πρόγραμμα για μηδενική θεαματικότητα: γιατί, σήμερα, περισσότερο παρά ποτέ, η ενημέρωση υποχρεούται να αποκτά ψυχαγωγικό χαρακτήρα, έστω και αν η ψυχαγωγία αυτή στηρίζεται στην αρνητική πλευρά των πραγμάτων.

Αλλά γιατί να γίνει και αλλιώς;

Πέρα από τον βασικό ορισμό της είδησης που αποστηθίζουν οι σπουδαστές της δημοσιογραφίας («ο άνθρωπος που δαγκώνει σκύλο»), αν δεν υπήρχε το αδηφάγο βλέμμα, η μελοδραματική ροπή και η σαδομαζοχιστική διάθεση του μέσου ανθρώπου, πολλά πράγματα δε θα είχαν γίνει.

Δε θα 'χε γεννηθεί το αστυνομικό μυθιστόρημα.

Δε θα 'χαν επινοηθεί τα κόμικς.

Δε θα 'χαν δημιουργηθεί ήρωες περιπετειών.

Δε θα 'χαν ανθίσει οι ταινίες καταστροφής, όπου οι πύργοι καίγονται και αεροσκάφη συντρίβονται. [...]

¹ Δεν πρόκειται για ορθογραφικό λάθος. Ο συγγραφέας κάνει λογοπαίγνιο με το επίθετο «ηδύς» = ευχάριστος.

Ο Τσακιτζής, εφφές του Αϊδινίου, δε θα 'ταν πολυετής επιφυλλίδα στις παλιές εφημερίδες.

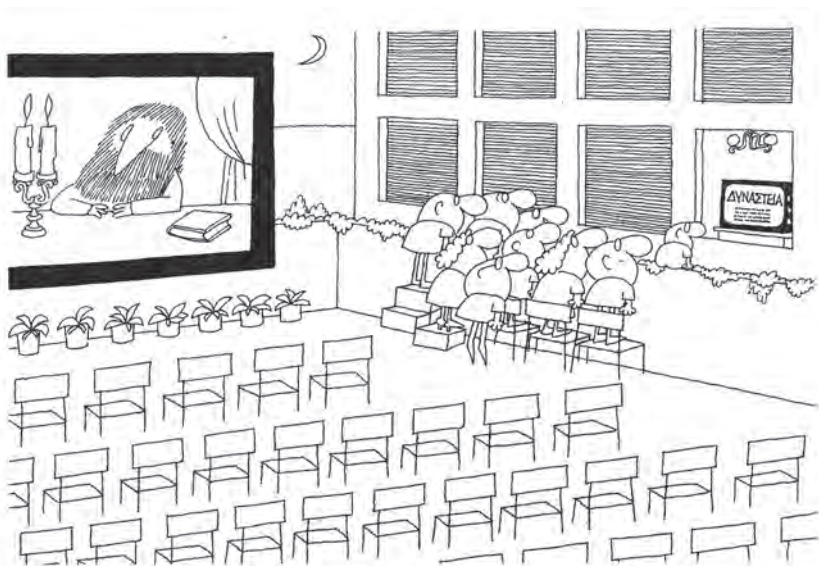
Δε θα 'χαν εξελιχθεί σε λαϊκό ανάγνωσμα το μελοδραματικό μυθιστόρημα και το φωτορομάντζο.

Δε θα κυριαρχούσαν οι σαπουνόπερες. [...]

Μόνο που ο στοχαστικός παρατηρητής καταλήγει αναπόφευκτα στο συμπέρασμα πως, όσο κι αν η καθημερινότητα παραλλάσσει τις καταστροφές της, η ζωή –όπως και η Ιστορία– επαναλαμβάνεται με αναλλοίωτη ακρίβεια, και, εντέλει, όποιος παρακολουθήσει ένα δελτίο ειδήσεων, στην ουσία έχει δει και όλα αυτά που πρόκειται να ακολουθήσουν –πληκτικά ανακυκλούμενα– και στο μέλλον.

Γιάννης Ευσταθιάδης
«Tragicomedia»

1. Πιστεύετε πως η άποψη του συγγραφέα «Θεέ μου τι τερατούργημα δημιούργησα... τι πληκτικά εξιδανικευμένο... δι' ελέου και φόβου» αποτελεί και άποψη των τηλεθεατών; Αν ναι, προσπαθήστε να την αξιολογήσετε ως τηλεθεατής.
2. Να διαμορφώσετε ένα δελτίο ειδήσεων που να απευθύνεται στο «ευρύ κοινό» και ένα που να απευθύνεται στο «στοχαστικό παρατηρητή» του συγγραφέα. Ποια γεγονότα θα επιλέγατε και με ποια σειρά θα τα παρθέτατε στα δύο δελτία;
3. Να σχολιάσετε την ορθογραφία του τίτλου.

Η ψευδαίσθηση της αλήθειας

Η συμμετοχή πολλών διανοούμενων στη συζήτηση πάνω στο θέμα της δημοσιογραφίας στην Ιταλία, που άρχισε απ' την εμφάνιση σχετικού άρθρου μου (είχε τον τίτλο «Πλύση εγκεφάλου των αναγνωστών») στο περιοδικό «Espresso», μου προκαλεί μεγάλη ευχαρίστηση. Πρέπει όμως να πω πως με ξαφνιάζει το γεγονός ότι μερικοί αντέδρασαν και μάλιστα με πάθος, μόνο στο ζήτημα για το οποίο θα 'λεγα πως έχουμε πια σήμερα συνειδητοποιήσει ορισμένα πράγματα: δηλαδή για τη μη αντικειμενικότητα της είδησης. Η αντίδρασή τους δείχνει ότι ο μύθος της αντικειμενικότητας έχει ακόμη μεγάλη δύναμη και καθορίζει την ιδέα που έχει ο δημοσιογράφος για τη δουλειά του, και, επομένως, καθορίζει την εικόνα της δημοσιογραφίας, αλλά πρέπει να είναι σαφές ότι πρόκειται ακριβώς για μια «ιδεολογική» σκοπιά.

Λέγοντας «ιδεολογική» σκοπιά, θέλω να πω ότι πρόκειται για θεωρητική υπερδομή κατασκευασμένη για να καλύψει άλλα πράγματα. Και επομένως (αυτό θα 'θελα να ξεκαθαριστεί) το να μιλάει κανείς για το μύθο της αντικειμενικότητας δε σημαίνει ότι κάνει «ψευδοφιλοσοφικές έρευνες», όπως κάποιος χαρακτήρισε το άρθρο μου, αλλά ακριβώς το αντίθετο: σημαίνει ότι καταγγέλλει μια ψευδοφιλοσοφική θεωρία, δηλαδή τον ιδεολογικό μύθο της αντικειμενικότητας.

Εγώ έγραψα το άρθρο βασιζόμενος στην κοινή λογική και την προσωπική μου πείρα: η επικοινωνία, έλεγα, είναι δύσκολο πράμα. Αλλά αυτό δεν πάει να πει ότι ήθελα να υποστηρίξω την άποψη ότι η επικοινωνία είναι αδύνατη. Ποιος μίλησε για κάτι τέτοιο; Το να πει κανείς ότι η επικοινωνία μέσα απ' τον Τύπο και τα άλλα μέσα ενημέρωσης παρουσιάζει πολλές δυσκολίες και δεν είναι τόσο απλή όσο το μήνυμα στα αμερικάνικα έργα της δεκαετίας του '30 (εγώ ξέρω την αλήθεια και τη λέω, οι γκάγκστερ προσπαθούν να με καθαρίσουν, αλλά στο τέλος η αλήθεια νικά και η κοινή γνώμη είναι μαζί μου, βλέπε «Ο Μίκυ Μάους δημοσιογράφος») δε σημαίνει ότι λέει πως η επικοινωνία είναι αδύνατη. Σημαίνει ότι πρέπει να ξεκαθαρίσουμε πέρα απ' τους μύθους τι είναι η δημοσιογραφική αντικειμενικότητα. Όχι μόνο για να το ξέρει ο δημοσιογράφος (εγώ στο άρθρο μου αυτό το θεωρούσα σίγουρο), αλλά για να το ξέρει και το κοινό.

Μιλώντας για «μύθο της αντικειμενικότητας», εννοούσα ότι μια είδηση τη δίνουμε πάντα αφού πρώτα την ερμηνεύσουμε, ακόμη και μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι τη διαλέγουμε ανάμεσα σε πολλές άλλες. Επίσης μια εφημερίδα παίρνει μορφή με τους τίτλους, με το μέγεθός τους και το χαρακτήρα τους, με τη σελιδοποίηση και το μέγεθος των άρθρων, με την τοποθέτηση τους σε μια σελίδα μάλλον παρά σε μian άλλη, με τα χρώματα, αν υπάρχουν, και με τόσα άλλα πράγματα. Με καθένα από αυτά τα στοιχεία έχουμε και μία επέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα.

Φυσικά, μια κάποια αντικειμενικότητα μπορεί να την πετύχει κανείς. Κι εγώ στο άρθρο μου ανέφερα ένα μακρύ απόσπασμα από την εφημερίδα

«Stars and Strips» για την Joan Baez¹ και το ρεύμα διαμαρτυρίας κατά της στρατιωτικής θητείας που ήτανε πρότυπο τίμιας είδησης. Αλλά και σ' αυτή την περίπτωση το γεγονός ότι η εφημερίδα δημοσίευσε την είδηση, την έβαλε σε μια συγκεκριμένη σελίδα, της αφιέρωσε αρκετό χώρο, το ίδιο το γεγονός ότι «εκείνη» η εφημερίδα (για στρατιωτικούς) έδωσε την είδηση για μιαν αντικειμενιστική διαμαρτυρία, όλα αυτά κάνουν την τόσο «αντικειμενική», «αγνή», «τίμια», γεμάτη γεγονότα είδηση να έχει υποστεί μια κάποια ερμηνεία. Να έχει ήδη γίνει «πολιτική». Όταν μιλάμε για «αντικειμενικό και τίμιο» τύπο, όπως συχνά γίνεται, είναι σαν να ήτανε συνώνυμα αυτά τα δύο επίθετα που, αντίθετα, πρέπει να θεωρούνται διαφορετικές έννοιες. Ας μη συγχέουμε την τιμιότητα (που είναι μια ηθική επιλογή και πιστή υπακοή σ' έναν κώδικα συμπεριφοράς) με την αντικειμενικότητα (που είναι η υποτιθέμενη πιστή απεικόνιση μιας μυθικής αλήθειας που υποτίθεται πως υπάρχει μέσα στα πράγματα).

Ο δημοσιογράφος δεν έχει το χρέος να είναι αντικειμενικός. Έχει το χρέος να παίζει το ρόλο του μάρτυρα. Πρέπει να λέει ό,τι ξέρει και πρέπει (αφού για παράδειγμα, εκθέσει τις απόψεις και των δύο μερών που έχουν εμπλακεί σε μια διαμάχη) να λέει ποια είναι η δική του γνώμη.

Καλή είδηση για μένα είναι αυτή που ξεχωρίζει τα γεγονότα από τις αξίες. Παράδειγμα: «Ένας άνθρωπος χτύπησε ένα σκύλο» (αυτό είναι το γεγονός). Τελεία, «Το συμβάν για μένα είναι δυσάρεστο» (γνώμη που ανήκει στο χώρο των αξιών). Κακή είδηση είναι εκείνη στην οποία γνώμη και έκθεση του γεγονότος μπερδεύονται. Παράδειγμα: «Ένας κακός άνθρωπος χτύπησε έναν κακόμοιρο σκύλο». Θυμάμαι δύο τίτλους άρθρων που βγήκαν σε δύο ανεξάρτητες εφημερίδες του Μιλάνου και που δίνανε την είδηση («αντικειμενική» και στις δυο περιπτώσεις) μιας διαμαρτυρίας που έγινε στην Πάρμα από τους εργάτες της εταιρείας Salamini κατά της διοργάνωσης του ποδηλατικού γύρου της Ιταλίας. Αλλά, στην μια περίπτωση ο αρθρογράφος μιλούσε για «εργάτες της πρώην Salamini» και στην άλλη για «πρώην εργάτες της Salamini». Μια λεπτομέρεια: και στο κάτω κάτω ήταν αλήθεια και οι δύο χαρακτηρισμοί: η Salamini είχε κλείσει, ήταν «πρώην», αλλά και «πρώην» ήταν οι εργάτες της που είχαν καταλάβει το εργοστάσιο.

Όταν όμως λέει κανείς «πρώην Salamini», σημαίνει ότι υπονοεί πως το εργοστάσιο έχει χρεοκοπήσει, και όταν λέει «πρώην εργάτες», υπονοεί ότι είναι άτομα τα οποία μια εταιρεία, που συνέχιζε νόμιμα τη δραστηριότητά της, υποχρέωσε να μουν στο περιθώριο της ζωής. Πάντως δε θα μπορούσα (αν αφήσω κατά μέρος τις προσωπικές συμπάθειες) να κατηγορήσω τη μια εφημερίδα σαν λιγότερο τίμια από την άλλη: η καθεμιά έβλεπε τα πράγματα από τη δική της σκοπιά.

¹ Τζόαν Μπαέζ (Joan Baez): Αμερικανίδα τραγουδίστρια της δεκαετίας του 1960, συμμετείχε στα φιλειρηνικά κινήματα της εποχής

Όλα αυτά δεν έχουν καμιά σχέση με την αντικειμενικότητα. Γιατί, όταν μιλάμε για αντικειμενικότητα, υπονοούμε ότι η είδηση μας δίνει την εικόνα της πραγματικότητας «έτσι όπως είναι» και ότι η εφημερίδα, που είναι γεμάτη ειδήσεις, είναι η σφαιρική εικόνα της πραγματικότητας στο σύνολό της. Όμως, αν εκείνη την ημέρα δημοσίεψε την είδηση του ανθρώπου που χτύπησε το σκύλο, αλλά αγνόησε την είδηση του παιδιού που έπεσε απ' το ποδήλατο (και είναι μοιραίο, γιατί μια εφημερίδα δεν μπορεί να περιλάβει το σύμπαν), η εφημερίδα αντικατόπτρισε τον τρόπο επιλογής, μέσα από το σύμπαν, των πραγμάτων που κατά τη γνώμη των δημοσιογράφων της «αποτελούν την πραγματικότητα». Αυτό βέβαια δεν είναι κακό, είναι ανθρώπινο και λογικό. Αρκεί να μην το κρύβουμε απ' το κοινό. Ο μύθος της αντικειμενικότητας του το κρύβει, και καμιά φορά το κρύβει και από το δημοσιογράφο. Απ' αυτή την άποψη είναι μια εκδήλωση ψευδοϊδεολογίας.

Ενάντια σ' αυτή την ιδεολογία πρέπει να αγωνιστεί η δημοσιογραφία, αν θέλει να είναι δημοκρατική δημοσιογραφία. Δηλαδή, κατά τη γνώμη μου, το καθήκον του δημοσιογράφου δεν είναι να πείσει τον αναγνώστη ότι αυτός λέει την αλήθεια, αλλά να τον προειδοποιήσει ότι αυτός λέει τη «δική του» αλήθεια. Ότι υπάρχουν όμως κι άλλες.

Ο δημοσιογράφος που σέβεται τον αναγνώστη πρέπει να του αφήνει περιθώρια εξέτασης άλλων απόψεων. Αυτό μπορεί να το κάνει με χίλιους τρόπους προκαλώντας συζήτηση γύρω από μια είδηση, αναφέροντας όλες τις ερμηνείες και τις ανακοινώσεις των άλλων, τονίζοντας κυρίως την προσωπική γνώμη, όταν είναι προσωπική, έτσι ώστε να το αντιλαμβάνονται όλοι. Υπάρχουν άπειροι τρόποι. Στόχος μου ήταν μόνο να ανακινήσω ένα πρόβλημα θεωρητικά και όχι να το λύσω πρακτικά. Ή μάλλον, μπορώ να εφαρμόσω αμέσως τις θεωρίες μου: τι σκέφτομαι, αφού πρώτα ανάφερα την ιδέα που έχω για τη δημοσιογραφία, σχετικά με την ιδέα της ύπαρξης μιας «αγνής» εφημερίδας που βγαίνει από έναν «αγνό» εκδότη που δεν ενδιαφέρεται ποιο κόμμα θα κερδίσει τις επόμενες εκλογές, αλλά απλώς φροντίζει «να καταλάβει πώς έχουν τα πράγματα και να τα αναφέρει στους αναγνώστες». Σκέφτομαι ότι πρόκειται για μια «ιδεολογική» φόρμουλα. Αλλά, αξίζει ο αναγνώστης ότι η γνώμη μου δεν είναι «αντικειμενική».

Ουμπέρτο Έκο

«Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή»

Απόδοση: Αντώνης Τσοπάνογλου

1. Πώς ορίζει ο συγγραφέας την έννοια της αντικειμενικότητας; Υπάρχει κατά τη άποψη του Έκο αντικειμενική είδηση;
2. Ποιο είναι το χρέος του δημοσιογράφου, ώστε να διαφυλάσσεται η τιμιότητα της είδησης και να αναδεικνύεται η δημοκρατικότητα της δημοσιογραφίας;
3. Αφού διαβάσετε την ίδια είδηση σε διαφορετικά έντυπα: α) να σχολιάσετε την οπτική γωνία και την εκφορά των σχολίων, β) να επισημάνετε τις διαφορές στον τρόπο παρουσίασης.

Η επικυριαρχία της δημοσιογραφίας

[...] Όπως το πολιτικό πεδίο και το οικονομικό πεδίο, και σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι το επιστημονικό, καλλιτεχνικό ή λογοτεχνικό ή και νομοθετικό πεδίο, το δημοσιογραφικό πεδίο υποβάλλεται μόνιμα στη δοκιμασία των ετυμηγοριών της αγοράς, διαμέσου της –άμεσης– κύρωσης της πελατείας ή της –έμμεσης– κύρωσης της ακροαματικότητας (ακόμη και αν η ενίσχυση του κράτους μπορεί να διασφαλίσει κάποια ανεξαρτησία έναντι των άμεσων καταναγκασμών της αγοράς). Οι δημοσιογράφοι είναι αναμφίβολα πολύ περισσότερο επιρρεπείς να ασπαστούν το «κριτήριο ακροαματικότητας» κατά την παραγωγή («να το απλοποιήσουμε», «να το συντομεύσουμε» κτλ.) ή κατά την αξιολόγηση των προϊόντων ή ακόμη και των παραγωγών («περνάει στο γυαλί», «πουλάει» κτλ.), όσο υψηλότερη θέση κατέχουν (διευθυντές καναλιού, αρχισυντάκτες κτλ.) σε ένα όργανο που είναι πιο άμεσα εξαρτημένο από την αγορά (ένα εμπορικό τηλεοπτικό κανάλι σε αντίθεση με ένα πολιτιστικό κανάλι κτλ.), σε αντίθεση με τους νεαρότερους σε ηλικία και τους λιγότερο καθιερωμένους δημοσιογράφους, οι οποίοι έχουν μεγαλύτερη τάση να αντιτάσσουν τις αρχές και τις αξίες του «επαγγέλματος» στις ρεαλιστικότερες και κυνικότερες απαιτήσεις των «παλαιότερων».

Σύμφωνα με την ιδιαίτερη λογική ενός πεδίου που είναι προσανατολισμένο στην παραγωγή ενός κατεξοχήν φθαρτού αγαθού όπως είναι οι ειδήσεις, ο ανταγωνισμός για την πελατεία τείνει να λάβει τη μορφή ενός ανταγωνισμού για την προτεραιότητα, για την «πρωτιά», για τις πιο πρόσφατες ειδήσεις (το scoop) –πολύ μάλιστα περισσότερο, προφανώς, όσο εγγύτερα στον εμπορικό πόλο πρόκειται το μέσο. Ο καταναγκασμός της αγοράς ασκείται αποκλειστικά μέσω της επήρειας του πεδίου: πράγματι, πολλά από τα scoops, που επιδιώκονται και θεωρούνται «ατού» για την κατάκτηση της πελατείας, δεν πρόκειται να υποέσουν καν στην αντίληψη των αναγνωστών ή των θεατών και αντιληπτά θα γίνουν αποκλειστικά και μόνο από τους ανταγωνιστές (καθώς οι δημοσιογράφοι είναι οι μόνοι που διαβάζουν όλες τις εφημερίδες...). Εγγεγραμμένος καθώς είναι στη δομή και στους μηχανισμούς του πεδίου, ο ανταγωνισμός για την προτεραιότητα επιστρατεύει και ευνοεί εκείνους τους φορείς που είναι εξοπλισμένοι με επαγγελματικές διαθέσεις, οι οποίες τείνουν να εντάξουν τη σύνολη δημοσιογραφική πρακτική υπό το έμβλημα της ταχύτητας (ή της σπουδής) και της αέναης ανανέωσης.¹ Διαθέσεις, οι οποίες ενισχύονται αδιάλειπτα από τον ίδιο τον προσωρινό χαρακτήρα της δημοσιογραφικής πρακτικής,

¹ Ακριβώς διαμέσου των χρονικών καταναγκασμών, που επιβάλλονται συχνά με τρόπο απολύτως αυθαίρετο, ασκείται η δομική λογοκρισία, η οποία δε γίνεται αντιληπτή στην πράξη, αλλά εκβιάζει τους λόγους των τηλεοπτικών καλεσμένων.

η οποία, υποχρεώνοντας τους δημοσιογράφους να ζουν και να σκέφτονται μέρα παρά μέρα και να αξιολογούν μια πληροφορία σε συνάρτηση με την επικαιρότητά της (η «ναρκομανία» των τηλεοπτικών δελτίων ειδήσεων), ευνοεί ένα είδος μόνιμης αμνησίας, η οποία είναι το αρνητικό αντίστροφο της νεοτεριστικής μανίας, καθώς και μια τάση εκτίμησης των παραγωγών και των παραγώγων με γνώμονα την αντίθεση μεταξύ του «καινούριου» και του «ξεπερασμένου».²

Άλλη επίπτωση που προκαλεί το πεδίο, εντελώς παράδοξη και ελάχιστα ευνοϊκή για τη, συλλογική ή ατομική, εδραίωση της αυτονομίας: ο ανταγωνισμός εξωθεί σε μόνιμη επιτήρηση (η οποία μπορεί να φτάσει σε σημείο αμοιβαίας κατασκόπευσης) των δραστηριοτήτων των ανταγωνιστών, με στόχο την εκμετάλλευση των αποτυχιών τους, την αποφυγή των λαθών τους, την παρεμπόδιση των επιτυχιών τους και κυρίως την προσπάθεια δανεισμού των υποτιθέμενων εργαλείων της επιτυχίας τους (θέματα ειδικών αφιερωμάτων, τα οποία θα πρέπει να επαναληφθούν, βιβλία που καταγράφηκαν από άλλους και για τα οποία «δεν μπορείς να μη μιλήσεις», καλεσμένοι που πρέπει οπωσδήποτε να έχεις, ζητήματα που πρέπει οπωσδήποτε να «καλύψεις» επειδή κάποιος άλλος το ανακάλυψε, κι ακόμη δημοσιογράφοι που πρέπει να διεκδικήσεις είτε από πραγματική επιθυμία απόκτησής τους είτε για να παρεμποδιστεί η απόκτησή τους από τους ανταγωνιστές). Μ' αυτό τον τρόπο, στο συγκεκριμένο τομέα, όπως και σε άλλους, ο ανταγωνισμός όχι μόνο δεν είναι αυτόματα γενεσιουργός πρωτοτυπίας και διαφορετικότητας, αλλά αντίθετα τείνει συχνά να ευνοεί την ομοιογένεια της προσφοράς, όπως εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί αν συγκριθούν τα περιεχόμενα των μεγάλων εβδομαδιαίων περιοδικών ή των ραδιοφωνικών ή τηλεοπτικών καναλιών με μεγάλη ακροαματικότητα. Ο συγκεκριμένος όμως ισχυρότατος μηχανισμός έχει επιπρόσθετα ως επίπτωση ότι επιβάλλει με παραπλανητικό τρόπο στο σύνολο του πεδίου «επιλογές» σε εργαλεία διάδοσης που είναι αμεσότατα και πλήρως υποταγμένα στις ετυμηγορίες της αγοράς, όπως είναι η τηλεόραση. Επιλογές που συμβάλλουν στον προσανατολισμό της σύνολης παραγωγής προς τη διατήρηση των καθιερωμένων αξιών. [...]

Πιερ Μπουρντιέ

«Για την τηλεόραση»

Μετάφραση: Αλεξάνδρα Σωτηρίου, Καίτη Διαμαντάκου

² Αν η διαβεβαίωση «είναι ξεπερασμένο» μπορεί σήμερα να αντικαθιστά τόσο συχνά –και μάλιστα πέραν του δημοσιογραφικού πεδίου– κάθε κριτικό επιχείρημα, ο λόγος είναι επίσης ότι οι βιαστικοί υποψήφιοι μνηστήρες έχουν προφανώς συμφέρον να εφαρμόζουν τη συγκεκριμένη αρχή αξιολόγησης, η οποία προσφέρει ένα αδιαμφισβήτητο πλεονέκτημα στον τελευταίο εμφανισθέντα, δηλαδή στο νεότερο δημοσιογράφο, και η οποία, παραπέμποντας σε μια σχεδόν ανούσια αντίθεση μεταξύ του πριν και του μετά, τους απαλλάσσει από την υποχρέωση να αποδείξουν την αξία τους.

1. Ο συγγραφέας αναφέρει πως το δημοσιογραφικό πεδίο υποβάλλεται μόνιμα στη δοκιμασία των ετυμηγοριών της αγοράς. Ποιοι δημοσιογράφοι και γιατί συμμορφώνονται περισσότερο σ' αυτές τις ετυμηγορίες;
2. Ποιες μορφές, κατά το συγγραφέα, παίρνει ο ανταγωνισμός στο δημοσιογραφικό πεδίο και πού εξωθεί; Μπορεί ο δέκτης να ελέγξει τις πιο πρόσφατες ειδήσεις;
3. Πώς δικαιολογείται στο κείμενο η ομοιογένεια της προσφοράς των ειδήσεων;

Δημοσιογραφία και πολιτική

[...] Μέσα σε μια σφαίρα, η οποία κυριαρχείται από το φόβο της πλήξης και από το άγχος της διασκέδασης με οποιοδήποτε τίμημα, η πολιτική είναι καταδικασμένη να εμφανίζεται σαν ένα άχαρο θέμα, το οποίο όσο το δυνατόν πρέπει να αποκλείεται από τις ώρες της μεγάλης ακροαματικότητας, ένα θέμα ελάχιστα ελκυστικό, και μάλιστα καταθλιπτικό, δύσκολο στην προσέγγισή του, που πρέπει να καταστεί ενδιαφέρον. Εξ ου και η τάση η οποία παρατηρείται παντού, από τις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι την Ευρώπη, να θυσιάζεται ολοένα και περισσότερο ο αρθρογράφος και ο ρεπόρτερ-ερευνητής προς όφελος του παρουσιαστή-διασκεδαστή, ενώ η πληροφορία, η ανάλυση, η σε βάθος συνέντευξη, η συζήτηση εμπειρογνομώνων ή το ρεπορτάζ να θυσιάζονται προς όφελος της καθαρής διασκέδασης και ειδικά της ανούσιας πολυλογίας των talk-shows μεταξύ τακτικών και εναλλάξιμων συνομιλητών. [...] Για να κατανοήσουμε πραγματικά τι λέγεται και, κυρίως, τι δε λέγεται σ' αυτές τις εικονικές ανταλλαγές απόψεων, θα έπρεπε να αναλυθούν λεπτομερειακά οι όροι επιλογής εκείνων που στις Η.Π.Α. αποκαλούνται panelists: να είναι πάντοτε διαθέσιμοι, δηλ. πάντοτε πρόθυμοι να προσέλθουν και να λάβουν μέρος αλλά και να παίξουν το παιχνίδι, δεχόμενοι να απαντήσουν σε όλες τις ερωτήσεις, ακόμη και στις πλέον γελοίες ή σκανδαλώδεις, τις οποίες θέτουν οι δημοσιογράφοι (είναι ακριβώς ο ορισμός του tuttologo, του παντο-λόγου): να είναι έτοιμοι για όλα, δηλαδή για όλες τις υποχωρήσεις (όσον αφορά το θέμα, τους άλλους συμμετέχοντες κτλ.), για όλους τους συμβιβασμούς και για όλες τις παραχωρήσεις, προκειμένου να συμμετάσχουν και να εξασφαλίσουν έτσι τα άμεσα και έμμεσα οφέλη που επιφυλάσσει η «διασημότητα-στα-μέσα-ενημέρωσης», κύρος στα ειδησεογραφικά όργανα, προσκλήσεις για την παροχή προσοδοφόρων διαλέξεων κτλ.: στις Η.Π.Α. και ολοένα περισσότερο στην Ευρώπη, καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια, κυρίως στη διάρκεια των προ-συνεντεύξεων που διεξάγουν ορισμένοι παραγωγοί, να επιλέγονται panelists που θα διατυπώνουν απλές τοποθετήσεις με σαφείς και απαστράπτοντες όρους και που καλύτερα είναι να μην επιβαρύνονται με σύνθετες γνώσεις (σύμφωνα με το αξίωμα: «The less you know, the better off you are»)¹.

Το μόνο όμως που πετυχαίνουν οι δημοσιογράφοι, οι οποίοι επικαλούνται τις αναμονές του κοινού προκειμένου να δικαιολογήσουν αυτή την πολιτική της δημαγωγικής υπεραπλούστευσης (εντελώς αντίθετη με τη δημοκρατική πρόθεση της πληροφόρησης ή της εκπαίδευσης μέσω της ψυχαγωγίας), δεν είναι παρά να προβάλουν επάνω στο κοινό τις δικές τους τάσεις και το δικό τους τρόπο θέασης των πραγμάτων, κυρίως όταν ο φόβος μήπως προκαλέσουν πλήξη τους εξωθεί να παραχωρούν το προ-

¹ The less you know, the better off you are: Όσο λιγότερα γνωρίζεις τόσο το καλύτερο για σένα.

βάδισμα στο διαπληκτισμό έναντι της συζήτησης, στην πολεμική έναντι της διαλεκτικής και να επιστρατεύουν κάθε μέσο προκειμένου να ευνοήσουν τη σύγκρουση μεταξύ των ανθρώπων (των πολιτικών κυρίως) σε βάρος της αντιπαράθεσης των επιχειρημάτων τους, δηλαδή σε βάρος αυτού που αποτελεί το ίδιο το διακύβευμα της συζήτησης (έλλειμμα του προϋπολογισμού, μείωση των φόρων ή εξωτερικό χρέος). Λόγω του γεγονότος ότι η όλη τους αυθεντία συνίσταται κατ' ουσίαν σε μια γνώση του πολιτικού κόσμου, η οποία βασίζεται περισσότερο στο στενό κύκλο των επαφών και των εκμυστηρεύσεων (και μάλιστα των διαδόσεων και της φημολογίας) παρά στην αντικειμενικότητα της παρατήρησης και της έρευνας, έχουν πραγματικά την τάση να μεταφέρουν τα πάντα σε ένα έδαφος το οποίο ελέγχουν απόλυτα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στο παιχνίδι και στους παίκτες, παρά στα διακυβεύματα του παιχνιδιού, στα ζητήματα καθαρής πολιτικής τακτικής, παρά στην ουσία των συζητήσεων, στις πολιτικές επιπτώσεις των λόγων με βάση τη λογική του πολιτικού πεδίου (τη λογική των συνασπισμών, των συμμαχιών και των συγκρούσεων μεταξύ των προσώπων), παρά στο περιεχόμενο των λόγων. [...]

Πιερ Μπουρντιέ

«Για την τηλεόραση»

Μετάφραση: Αλεξάνδρα Σωτηρίου, Καίτη Διαμαντάκου

1. Πώς δικαιολογεί ο συγγραφέας την απουσία πολιτικών θεμάτων σε ώρες μεγάλης ακροαματικότητας; Με ποιες εκφράσεις δηλώνεται η αντίθεσή του σ' αυτόν τον αποκλεισμό;
2. Πώς διαγράφει ο συγγραφέας το ρόλο των «panelists» και ποια μειονεκτήματα τους καταλογίζει;
3. Πώς διαχειρίζονται οι δημοσιογράφοι των μέσων μαζικής ενημέρωσης το διάλογο; Ποιες συνέπειες, κατά τη γνώμη σας, έχει αυτή η διαχείριση στη διαμόρφωση συνείδησης διαλόγου στους ακροατές;

Αυτοεξευτελισμός του πολιτισμού¹

Με τα γυαλιά στηριγμένα στην άκρη της μύτης, την έκφραση αυστηρή, τα χαρακτηριστικά τραβηγμένα σ' εκείνη την χαρακτηριστική ακαμψία της υπερβολικής σοβαρότητας και το βλέμμα συγκεντρωμένο στο έγγραφο που κρατούσε στα χέρια του, ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Μπιλ Κλίντον προσπαθούσε να διευκρινίσει μπροστά στα μάτια ολόκληρης της ανθρωπότητας το υψίστης σημασίας πρόβλημα για την περαιτέρω εξέλιξη του πολιτισμού «τι είναι σεξουαλική σχέση;». Είναι άγγιγμα σε ορισμένα σημεία του σώματος του άλλου με σκοπό την ικανοποίηση; Και με αυτήν την έννοια το φιλί εντάσσεται στη σεξουαλική σχέση ή μένει εκτός;

Επί τέσσερις ολόκληρες ώρες η οθόνη της τηλεόρασης και του Ίντερνετ, προβάλλοντας την κατάθεση-ομολογία του Αμερικανού προέδρου, ξάφνιαζε την οικουμένη αποκαλύπτοντας ένα ελάττωμα του ανθρώπινου πολιτισμού, σαν μια άσχημη πτύχωση της ανθρώπινης φύσης, μια ανατριχιαστική στένωση της βούλησης, μια απίστευτη «δυσμορφία» της ψυχής, που μέσα στη μηχανική του ακαμψία μόνο ως πολύ κωμικό θα μπορούσαμε να το κρίνουμε. Ίσως στην πραγματικότητα να έχουμε ανάγκη να γελάσουμε με όσα ζήσαμε αυτές τις εποχές, παγιδευμένοι σε αυτό το παιχνίδι της έλξης και αποστροφής για το πιο μεγαλειώδες τηλεοπτικό θέαμα όλων των εποχών, για το πλέον αποτρόπαιο, αλλά και γοητευτικό παγκόσμιο ριάλιτι σόου, τη δημόσια εξομολόγηση-αποκάλυψη των πιο κρυφών μυστικών της προσωπικής ζωής του διασημότερου άνδρα του πλανήτη. Γιατί το γέλιο, όπως λέει ο Γάλλος φιλόσοφος Ανρί Μπεργκσόν, αποτελεί μια εκδήλωση της κοινωνίας, όταν όμως βρίσκει στην αιτία του κωμικού κάτι το ιδιαίτερα προσβλητικό γι' αυτήν. Τότε η κοινωνία απαντάει με μια «χειρονομία» που μοιάζει με αμυντική δράση, μια «χειρονομία» που προκαλεί ελαφρώς το φόβο. Και αυτό είναι το γέλιο. Ίσως, αν ολόκληρη η ανθρωπότητα ξέσπαγε σε τετράωρα τρανταχτά γέλια, ξεπερνώντας τον τρόπο για τον εαυτό της με την υγιέστερη και πλέον χαρακτηριστική και ανατρεπτική έκφραση της ανθρώπινης φύσης, να ξανάβρισκε την ελπίδα για τη σωτηρία της. Κι όμως, όσο κι αν κρίθηκε κωμικό το θέαμα και ολόκληρη η υπόθεση Λεβίνσκι, όσο κι αν ψύχραιμες φωνές προσπάθησαν να συγκρατήσουν τις διαστάσεις του, τόσο η διαρκής ενασχόληση με αυτό έριχνε σκιά στα αληθινά και σπουδαία της ζωής προκαλώντας τον τρόπο και κόβοντας το γέλιο στη γέννησή του. Η κωμωδία της σεξογκλάσνοστ² είχε και έχει τραγικές συνέπειες στην πε-

¹ Το άρθρο γράφτηκε με αφορμή την κατάθεση του προέδρου των Η.Π.Α. Μπιλ Κλίντον, όταν κατηγορήθηκε για σεξουαλικό σκάνδαλο με τη γραμματέα του Λευκού Οίκου Μόνικα Λεβίνσκι. Η κατάθεση αυτή μεταδόθηκε τηλεοπτικά.

² γκλάσνοστ: διαφάνεια. Όρος που χρησιμοποιήθηκε από τον τελευταίο πρόεδρο της Σοβιετικής Ένωσης Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, όταν ανέλαβε την εξουσία, για να δείξει την αλλαγή της πολιτικής που ήθελε να ακολουθήσει στη χώρα του.

μπουσία του δημοκρατικού πολιτισμού, που είναι η ελευθερία, κάνοντάς την εντέλει αφηλάφητη, μη ανιχνεύσιμη μέσα σ' ένα μιντιακό περιβάλλον υψηλής διάλυσης.

Ποιος είναι αυτός ο πολιτισμός, που αποδέχεται αυτόν τον αυτοεξευτελισμό; Ποιος είναι ο πολιτισμός που κάνει το απόλυτα ασήμαντο, δηλαδή όχι απλώς τις πολύ ιδιωτικές στιγμές ενός Αμερικανού προέδρου, αλλά ακόμη και την αρσενική δεξιολογία του κατά τη διάρκειά τους, σε μοναδικό του μέλημα επί σειρά μηνών; Είναι τελικώς ο πολιτισμός που κατέληξε σε παρωδία, όπως είχε προφητέψει πως θα συμβεί στην εποχή της προηγμένης τεχνολογίας ο Χάξλεϊ; Ήταν η δική του φαντασία πάντως, που είχε διακρίνει πως δεν θα είναι ο Μεγάλος Αδελφός³ που θα μας βλέπει με δική του επιλογή, αλλά εμείς που θα τον βλέπουμε με δική μας και δεν χρειάζονται ούτε δεσμοφύλακες, ούτε υπουργεία Αλήθειας, αλλά αρκεί που ο πληθυσμός θα ψυχαγωγείται με ασημαντότητες, αρκεί που η ανθρωπότητα θα γίνεται ακροατήριο και η πολιτική θέαμα επιθεώρησης. Με αυτό τον τρόπο θα ερχόταν ο θάνατος του πολιτισμού.

Δύσκολο να διαψευστούν πλέον αυτές οι προβλέψεις, καθώς εκεί στην οθόνη του Ίντερνετ βρίσκεται κρεμασμένο το μπλε φουστάνι, φλάμπουρο της ακαταμάχητης κυριαρχίας της βλακείας, και στις τηλεοπτικές οθόνες το ίδιο το πρόσωπο του Αμερικανού προέδρου, εκτεθειμένο στις αποκαλύψεις του τηλεοπτικού φακού, να ζορίζεται, να θυμώνει, να ασπρίζει ή να κοκκινίζει πίνοντας κόκα-κόλα λάιτ σε έναν αριστουργηματικό συμβολισμό του πολιτισμού-παρωδία.

Για τους μελετητές του συστήματος των μίντια, έτσι όπως έχουν αναπτυχθεί με βάση τις αρχές της μαζικότητας, την οποία προσφέρει η εύκολη, απλοϊκή διασκέδαση, ήταν σχεδόν αναμενόμενη αυτή η κατάληξη, αν και ίσως δεν θα μπορούσαν να φανταστούν ότι θα έφτανε ως την αποθέωση του εξευτελισμού του ίδιου του Αμερικανού προέδρου. Κι όμως, ένας σπουδαίος μιντιολόγος από τους ευφυέστερους κριτικούς της αμερικανικής κοινωνίας του θεάματος, ο Νιλ Πόστμαν, λέει στο βιβλίο του «Διασκέδαση μέχρι θανάτου» πως οι προφητείες του Χάξλεϊ έχουν όλες αρχίσει να πραγματοποιούνται στην Αμερική, καθώς είναι η χώρα που αποφάσισε ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα να εμπλακεί στο πιο φιλόδοξο πείραμα της ανθρωπότητας, να προσαρμοστεί στην τεχνολογική διασκέδαση που καθίσταται δυνατή χάρη στην ηλεκτρονική πρίζα. Το πείραμα αυτό, λέει ο Πόστμαν, έχει φτάσει στην εποχή μας σε μια αρρωστημένη ωριμότητα μέσω του καταστροφικού ειδυλλίου της Αμερικής με την τηλεόραση. Στην Αμερική, όσο πουθενά αλλού στον κόσμο, οι άνθρωποι προχώρησαν τόσο, ώστε να φέρουν το τέλος της εποχής του αργοκίνητου έντυπου κόσμου και να κάνουν την τηλεόραση απόλυτο κυρίαρχο όλων των θεσμών τους.

³ Βλέπε στο απόσπασμα από το «1984» του Τζώρτζ Όργουελ, στην ενότητα «Επιστήμη - Τεχνολογία»,

Αυτό το καταστρεπτικό ειδύλλιο με τις γυάλινες οθόνες ζει πλέον η παγκόσμια κοινωνία, που βρέθηκε υποχρεωμένη να ακολουθήσει την τραγελαφική μεγέθυνση του τίποτε, ανίκανη να διαμαρτυρηθεί –και σε ποιον άλλωστε;– που ο σοβαρός λόγος ή αυτό που κάποτε τον αποτελούσε, η πολιτική, διαλύεται σε α-νόητα χάχανα.

Πόπη Διαμαντάκου
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Πού οφείλεται, κατά τη γνώμη σας, η ακροαματικότητα εκπομπών που αφορούν στην ιδιωτική ζωή σημαντικών προσώπων;
2. Η δημοσιοποίηση της προσωπικής ζωής αποτελεί συχνά θέμα των μέσων ενημέρωσης. Να σχολιάσετε αυτή την τακτική και να προσδιορίσετε τις γενικότερες συνέπειές της.
3. «Στην Αμερική όσο πουθενά αλλού... όλων των θεσμών τους». Πιστεύετε ότι υπάρχει μια αντίστοιχη λειτουργία της τηλεόρασης και στη χώρα μας; Χρησιμοποιήστε επιχειρήματα και παραδείγματα (υποθέστε ότι το κείμενό σας αποτελεί εισήγηση στην τάξη για μια συζήτηση σχετική με το ρόλο της τηλεόρασης).

Η γενιά της οθόνης

Τα στελέχη του μάρκετινγκ ή οι υπεύθυνοι προγράμματος της τηλεόρασης, οι οποίοι προσπάθησαν να μειώσουν τη νεανική κουλτούρα καθιστώντας την απλώς ένα «τάργκετ γκρουπ»¹, δεν είχαν συνειδητοποιήσει ότι πυροδοτούσαν αυτό που αποδείχτηκε αναγέννηση στη σχέση των νεαρών ατόμων με τα μέσα. Σαν βακτήρια που αναπτύσσουν αντιστάσεις στα νέα αντιβιοτικά, τα παιδιά μας προσαρμόστηκαν με εκπληκτική ευκολία και ευκαμψία στο συνεχές «μπαράζ» στις αισθήσεις τους. Έχουν μεταλλαχθεί σε Γενιά της Οθόνης (Screen Agers).

Αυτόχθονες σε ένα βασίλειο νέων μέσων, όπου οι περισσότεροι ενήλικοι είναι απλώς μετανάστες, μιλούν τη γλώσσα των δημοσίων σχέσεων με μια ευκολία, την οποία οι περισσότεροι επαγγελματίες μπορούν μόνο να επιθυμήσουν και όχι να αποκτήσουν. Εντοπίζουν τις αδέξιες προσπάθειες των διαφημιστών να προκαλέσουν τις επιθυμίες τους και κρατούν τις αποστάσεις τους με ειρωνεία και χιούμορ.

Το βίντεο που σκοτώνει

Η Γενιά της Οθόνης βλέπει τηλεοπτικά προγράμματα που τη βοηθούν στην προσπάθειά της να καταλαβαίνει και να αποκρούει ελεύθερα τις επιθέσεις. Οι «Simpsons»² ισοδυναμούν με πανεπιστημιακό μάθημα σημειολογίας, στο οποίο η κοινωνία και τα μέσα αποτελούν αντικείμενο σάτιρας σε σημείο που γίνονται ανώδυνα. Το να αναγνωρίζει κανείς τα τεχνάσματα του μάρκετινγκ που παρωδούν οι Simpsons ισούται με το να αναπτύσσει αντιστάσεις στην πειθώ τους.

Ο Μπίβις και ο Μπάτχεντ παρέχουν στη Γενιά της Οθόνης εκπαίδευση στην κατανόηση των μέσων, απομακρύνοντάς την από την τρέλα των ροκ βίντεο. Οι δύο αυτοί χαρακτήρες καρτούν αποδομούν τα βίντεο του MTV σε πραγματικό χρόνο, κάνοντας πλάκα με τις αξιοθρήνητες χορευτικές φιγούρες των ροκ σταρ καθώς και με τις προσπάθειες των δισκογραφικών εταιρειών να τους ανεβάσουν στα τσαρτς. Όπως ακριβώς τα βίντεο σκότωσαν τους σταρ του ραδιοφώνου, έτσι και οι Μπίβις και Μπάτχεντ σκότωσαν την ικανότητα των ροκ βίντεο να υπνωτίζουν τους νεαρούς θεατές για να παραδοθούν άνευ όρων στην τελευταία μόδα.

Εν τω μεταξύ, η βιομηχανία των ηλεκτρονικών και των υπολογιστών όπλισε, άθελά της, τη Γενιά της Οθόνης με τα εργαλεία που της είναι απαραίτητα για να αποδομήσει, να απομυθοποιήσει και να φτιάξει τα δικά της μέσα.

Άλλωστε το τηλεοπτικό προϊόν δεν ονομάζεται «πρόγραμμα» τυχαίως.

¹ τάργκετ γκρουπ: ομάδα στόχου, στη συγκεκριμένη περίπτωση για την κατανάλωση των προγραμμάτων

² Σειρά κινουμένων σχεδίων, «καρτούν»

Δεν προγραμματίζουν τις συσκευές της τηλεόρασης, προγραμματίζουν εμάς, τους τηλεθεατές, δημιουργώντας ιστορίες και διαφημίσεις που μας προκαλούν άγχος. Παρ' ότι οι περισσότεροι ευπροσέγγιστοι ενήλικοι τηλεθεατές παρακολουθούν σαν στρατιωτάκια ένα πρόγραμμα ως το τέλος, τα παιδιά, που μεγάλωσαν με το τηλεκοντρόλ στο χέρι, υποκύπτουν πολύ λιγότερο στα καλοφτιαγμένα επινοήματα των σειρών –κυρίως όταν είναι γεμάτα κόλπα του μάρκετινγκ– και κάνουν ζάπινγκ χωρίς να διστάσουν ούτε στιγμή. Αντί να παρακολουθήσουν ένα πρόγραμμα, βλέπουν στα πεταχτά δέκα συγχρόνως.

Ως αποτέλεσμα, δεν βλέπουν απλώς τηλεόραση, βλέπουν τηλεόραση οδηγώντας μόνα τους τα βήματά τους μέσα στο σύνολο των μέσων, αντί να ακολουθούν τη συνταγή ενός υπεύθυνου προγράμματος. Όσο και αν παραπονιόμαστε για την περιορισμένη ικανότητα συγκέντρωσης των παιδιών μας, η επιδεξιότητα, με την οποία αποσυνδέονται από το πρόγραμμα, τα έχει προστατεύσει από την υπνωτική μαγεία ακόμη και των καλύτερων τηλεοπτικών γητευτών. Αντί να τους δώσουμε συγχαρητήρια όμως, έχουμε διευρύνει την έννοια του όρου «διαταραχή της προσοχής» για να συμπεριλάβουμε και εκείνους των οποίων η προσοχή αποσπάται με τη θέλησή τους –και να τους αναγκάσουμε να συμμορφωθούν.

Το τζόιστικ³ του Nintendo ενισχύει ακόμη περισσότερο τη δύναμη της Γενιάς της Οθόνης, ενώ συγχρόνως περιπλέκει το δίλημμα του προγραμματιστή. Τον παλιό καιρό η εικόνα της τηλεόρασης δεν μπορούσε να αλλάξει – ένας γυάλινος πύργος εξέπεμπε από την κορυφή του την απόλυτη αλήθεια στα σπίτια. Σήμερα τα παιδιά έχουν συνηθίσει να χειρίζονται επιδεξίως την εικόνα στην οθόνη. Αυτό έχει αλλάξει ριζικά την αντίληψη που έχουν για την εικόνα της τηλεόρασης και την ευλάβεια που τρέφουν γι' αυτήν.

Όπως ακριβώς το τηλεκοντρόλ επιτρέπει στους τηλεθεατές να αποδομήσουν την τηλεοπτική εικόνα, το τζόιστικ έχει αποδομήσει το ίδιο το πίξελ.⁴ Ο αναγνώστης των ειδήσεων είναι απλώς ένας ακόμη μεσήλικος που χειρίζεται το τζόιστικ του. Η ιεραρχία και η εξουσία έχουν ελαττωθεί, και τα όπλα των προγραμματιστών έχουν αδρανοποιηθεί.

Τηλεοπτικό μονοπώλιο

Τέλος, το ποντίκι και το πληκτρολόγιο του υπολογιστή έχουν μετατρέψει την τηλεόραση σε ένα μόνιτορ/υπερδέκτη. Τα παιδιά που μεγαλώνουν σε σπίτι με υπολογιστή δεν αντιμετωπίζουν την τηλεόραση ως ένα μαντείο ή εστία αλλ' ως μια πύλη, μέσω της οποίας μπορούν να επικοινωνήσουν. Κάθονται βεβαίως καμιά φορά και βλέπουν ένα πρόγραμμα –αλλά το κάνουν με τη θέλησή τους και έχοντας πλήρη γνώση της συνενοχής τους. Δεν πρόκειται για ακούσια υποταγή.

³ τζόιστικ: χειριστήριο

⁴ πίξελ: εικονοστοιχείο

Το τηλεκοντρόλ, το τζόιστικ και το ποντίκι έχουν αλλάξει αμετάκλητα τη σχέση των νέων με την τηλεοπτική εικόνα και τα μηνύματα των υπευθύνων προγράμματος. Τα παιδιά σήμερα αποδομούν το περιεχόμενο, απομυθοποιούν την τεχνολογία και «κάνουν το κέφι τους» με τα μέσα.

Οι προγραμματιστές αντιδρούν. Αναπτύσσουν πιο περίπλοκα προγράμματα υπολογιστών για να αποστρέψουν τη Γενιά της Οθόνης από το να κατασκευάζει μόνη της τα προγράμματά της. Οι διαφημιστές δημιουργούν «μοντέρνες» διαφημίσεις και προγράμματα και αποσκοπούν στο να γοητεύσουν τους νοήμονες νεαρούς τηλεθεατές και να κάμψουν την ειρωνική, προστατευτική στάση τους. Και οι ειδήσεις προειδοποιούν τους γονείς για την επικίνδυνη πορνογραφία και τους στρατιωτικούς εξτρεμιστές που караδοκούν στο Ίντερνετ, έτοιμοι να μετατρέψουν τα παιδιά μας σε άτομα που παρεκτρέπονται ή σε κατασκευαστές βομβών.

Αυτό καταλήγει σε πόλεμο εναντίον της κουλτούρας των νέων, ένα πόλεμο που μακάρι να χαθεί μακροπρόθεσμα. Όντας αυτόχθονη η Γενιά της Οθόνης έχει το «πλεονέκτημα της έδρας» στο χώρο των μέσων και καλύτερη γνώση του εδάφους.[...]

Ντάγκλας Ράσκοφ
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Πώς αντιμετωπίζει η σύγχρονη γενιά, η γενιά της οθόνης, τα τηλεοπτικά προγράμματα;
2. Η γενιά της οθόνης αντιμετωπίζει με διαφορετικό τρόπο την τηλεόραση. Πού οφείλεται αυτή η αντιμετώπιση και πώς αντιδρούν οι προγραμματιστές και οι διαφημιστές σε αυτή τη στάση;
3. «Αυτόχθονες σ' ένα βασίλειο... με ειρωνεία και χιούμορ». Αναγνωρίζετε τα δικά σας χαρακτηριστικά στο απόσπασμα αυτό ή πιστεύετε ότι ο συγγραφέας υπερβάλλει;

Σπ. Βασιλείου, Τα κουτιά της αφθονίας

Γεννήθηκα για να 'χω τόσα
Μες στη λεηλασία
Γνήσια δωρήματα και καταναλωτικά κατασκευάσματα
Ρεμβασμός τον Δεκαπενταύγουστο
«Αφθονία» και οι σύγχρονες όψεις της απανθρωποίησης
Ο αλλοτριωμένος καταναλωτής
Διαφήμιση και βία
Διαμάντια με τη σέσουλα
Τα παιδιά, στόχος των διαφημιστών

Γεννήθηκα για να 'χω τόσα

ΓΥΜΝΟΣ, ΙΟΥΛΙΟ ΜΗΝΑ, το καταμεσήμερο. Σ' ένα στενό κρεβάτι, ανάμεσα σε δυο σεντόνια χοντρά, ντρίλινα, με το μάγουλο πάνω στο μπράτσο μου που το γλείφω και γεύομαι την αρμύρα του.

Κοιτάζω τον ασβέστη αντίκρυ στον τοίχο της μικρής μου κάμαρας. Λίγο πιο ψηλά το ταβάνι με τα δοκάρια. Πιο χαμηλά την κασέλα όπου έχω αποθέσει όλα μου τα υπάρχοντα: δυο παντελόνια, τέσσερα πουκάμισα, κάτι ασπρόρουχα. Δίπλα, η καρέκλα με την πελώρια ψάθα. Χάμου, στ' άσπρα και μαύρα πλακάκια, τα δυο μου σάνταλα.

Έχω στο πλάι μου κι ένα βιβλίο.

Γεννήθηκα για να 'χω τόσα. Δεν μου λέει τίποτε να παραδοξολογώ. Από το ελάχιστο φτάνεις πιο σύντομα οπουδήποτε. Μόνο που 'ναι πιο δύσκολο. Κι από το κορίτσι που αγαπάς επίσης φτάνεις, αλλά θέλει να ξέρεις να τ' αγγίζεις οπότε η φύση σου υπακούει. Κι από τη φύση – αλλά θέλει να ξέρεις να της αφαιρέσεις την αγκίδα της.

Οδυσσέας Ελύτης
Από τη συλλογή του
«Ο μικρός Ναυτίλος»

Μες στη λεηλασία

Ο χρόνος μου λεηλατημένος
Οι χίλιες καθημερινές ανάγκες
σαν πεινασμένα αγριόσκυλα
του ξεκολλάν κι ένα κομμάτι.

Τίτος Πατρίκιος
«Αντιδικίες»

Στο κείμενο του Ο. Ελύτη και στο ποίημα του Τ. Πατρικίου περιγράφονται δύο τελείως αντίθετες υπαρξιακές καταστάσεις. Ποιο είναι το κύριο χαρακτηριστικό και ποιοι οι παράγοντες διαμόρφωσης της κάθε μιας;

Γνήσια δωρήματα και καταναλωτικά κατασκευάσματα

[...] Τους καλοκαιρινούς μήνες καρπίζουν τα χωράφια και μας χαρίζουν τις πιο πολύτιμες τροφές· από το σιτάρι ως το σταφύλι κι από την ντομάτα ως το ζουμερό καρπούζι, η ελληνική γη σκορπίζει πλούσια τα ελέη της. Βέβαια για τον άνθρωπο της σημερινής πόλης, που έχει χάσει και τις εποχές αλλά και τη ζωντανή οσμή και γεύση όλων των καρπών της γης, η εμπειρία τούτη είναι άγνωστη και αδιάφορη. Όποιος όμως ζήσει στην ύπαιθρο από το Μάη ως το Σεπτέμβρη και έχει τις αισθήσεις του έτοιμες να δεχτούν τους ερεθισμούς της φύσης που τον περιβάλλει θα χαρεί την ατέλειωτη αυτή προσφορά, που με διαδοχικά κύματα βγαίνει από τη γη.

Οι μυρωδιές και οι γεύσεις, οι εύχυμες σάρκες των φρούτων και τα χορταστικά σε δροσιά και σε ουσία λαχανικά κρέμονται από τα κλαδιά τους και περιμένουν τον άνθρωπο να τα συλλέξει και να τα χαρεί. Είναι αληθινό θαύμα το ταπεινό καρπούζι, που ακουμπά στο καυτό χώμα του καλοκαιριού, όσο να το πάρει ο άνθρωπος και να το απολαύσει ακουμπισμένος στον κορμό κάποιου βαθύσκιου δέντρου. Κι ακόμη πιο μεγάλο θαύμα το σταφύλι, που μεστώνει αργά αργά με το λιοπύρι, για να είναι έτοιμο στις πρώιμες φθινοπωρινές μέρες, τροφή μαζί και ηδονή. Και μαζί μ' αυτά, που γεύεται αμέσως ο άνθρωπος, τα άλλα φυτά, όπως το βαμβάκι, λ.χ., ή τα τεύτλα, που θα χρειαστεί να περάσουν κάποιες επεξεργασίες για να φτάσουν κι αυτά στον άνθρωπο, ετοιμάζονται μέσα ή έξω από τη γη αυτούς τους καλοκαιρινούς μήνες, αντλώντας απ' αυτήν την τροφή τους και ωριμάζοντας κάτω από το θερμό ελληνικό ήλιο.

Τα γράφω αυτά, καθώς βλέπω μπροστά μου τον πλούσιο μακεδονικό κάμπο, μισόν χρυσό από τα ώριμα στάχυα του σταριού και μισόν καταπράσινο από τα δέντρα και τα λαχανικά· φοβούμαι πως ηχούν παράξενα οι απλοϊκές αυτές σκέψεις και ίσως πολλοί αναγνώστες τα κρίνουν ως εύκολες και ανούσιες αισθηματολογίες που θα ταίριαζαν ίσως σε νεανικές δοκιμές, όχι όμως σε μια επιφυλλίδα που γράφεται από έναν ώριμο άνθρωπο. Όμως, όταν φύγεις από τα πιεστικά όρια της πόλης και ξεχάσεις για λίγες μέρες όσα με ολοσέλιδους τίτλους στις εφημερίδες σε τυραννούν καθημερινά, νιώθεις ξανά πως υπάρχουν τα απλά και ουσιαστικά ανθρώπινα αγαθά που μορφαίνουν τη ζωή σου.

Κι ακόμα καταλαβαίνεις πως είναι ολότελα άχρηστα όσα βλέπεις σωριασμένα στα ράφια των σούπερ μάρκετ ή στις βιτρίνες των καταστημάτων, αφού μπορείς να ζήσεις και να χαρείς με τόσα γνήσια δωρήματα της φύσης απλά και ωραία. Και πάνω από την όμορφη γη απλώνεται ένας πεντακάθαρος ουρανός, που γεμίζει τη νύχτα τ' αστέρια του· ο έναστρος ουρανός του Καντ,¹ που σχεδόν έπαψε να υπάρχει για μας τους ανθρώπους

¹ Εμμάνουελ Kant, (Immanuel Kant 1724-1804): Γερμανός φιλόσοφος, ιδρυτής του κριτικού ιδεαλισμού

των πόλεων, όπως έπαψε να υπάρχει και το δεύτερο σκέλος της καντιανής σκέψης, ο ηθικός κόσμος μέσα μας.

Μανόλης Ανδρόνικος
Από τον ημερήσιο Τύπο

Ρεμβασμός τον Δεκαπενταύγουστο

«**ΤΗΝ ΕΣΠΕΡΑΝ ΕΚΕΙΝΗΝ**, της 13ης Αυγούστου» γράφει ο Παπαδιαμάντης, «εκάθητο μόνος, ολομόναχος, έξω του ναΐσκου, εις το προαύλιον, έμπροσθεν της καλύβης την οποίον είχε κτίσει, εκάπνιζε το τσιμπούκι του, κ' ερρέμβαζεν. Ο καπνός από τον λουλάν ανέθρωςκε και ανέβαινεν εις κυανούς κύκλους, εις το κενόν, και οι λογισμοί του ανθρώπου εφαιόνοντο να παρακολουθούν τους κύκλους του καπνού, και να χάνωνται μετ' αυτών εις το αχανές, το άπειρον. Τι εσκέπτετο;»

Εσκέπτετο –καθώς ειδήσεις τον Αύγουστο (πόσο μάλλον το δεκαπενταύγουστο) δεν υπάρχουν– τις διακοπές του!

Και εμακάριζε την εποχή του και τον πλούτο των πληροφοριών που, χάρις στο θαύμα της επικοινωνίας, έκαναν τις επιλογές του πιο εύκολες.

Το μέρος –νησί για την ακρίβεια– το είχε ήδη επιλέξει. Σ' αυτό συνέκλιναν άλλωστε όλα τα αφιερώματα των περιοδικών που ανελλιπώς διάβαζε.

Αλλά και η ειδική λίστα του υπουργείου που παρουσιάζει τις καθαρές ακτές, το περιελάμβανε –και μάλιστα, στην κορυφή της.

Τύχη αγαθή έκανε να συμπληρώσει τις μέρες εκείνες και τον απαραίτητο αριθμό κουπονιών που πρόσφερε η καθημερινή του εφημερίδα και που του εξασφάλισαν όχι μόνο δωρεάν εισιτήρια, αλλά και με πολυδιαφημισμένο πλοίο.

Διάλεξε το ξενοδοχείο του από ένα έντυπο που έφτασε με το ταχυδρομείο, μαζί με το λογαριασμό της πιστωτικής του κάρτας, βρίσκοντας ενδιαφέρουσες τις πληροφορίες και, κυρίως, τη χρέωση σε οκτώ μηνιαίες δόσεις.

Στο αγαπημένο του ανδρικό περιοδικό είχε ήδη σταμπάρει μια βολική και λουσάτη συνάμα βαλίτσα –θα την αγόραζε αύριο το δίχως άλλο– μαζί με κάποια απαραίτητα αξεσουάρ ένδυσης που περιλαμβάνονταν στο ίδιο αφιέρωμα.

Οργανωμένος και μεθοδικός πάντα –πολλοί του το καταλόγιζαν ως κουσούρι–, είχε ήδη κόψει από το γαστρονομικό περιοδικό στο οποίο ήταν συνδρομητής, τη σελίδα «Πού θα φάτε» για το συγκεκριμένο νησί, ενώ στο τηλεοπτικό μαγκαζίνο είδε ωραίες εικόνες από μια ντισκοτέκ όπου γινόταν πολύ χάζι, και αποστήθισε τ' όνομά της.

Από το ρεπορτάζ της κυριακάτικης εφημερίδας του αντέγραψε μια λίστα βιβλίων που επέλεξαν ορισμένοι επώνυμοι και που ήταν, ως φαίνεται, κατάλληλα για την περίοδο των καλοκαιρινών διακοπών. Το αντιηλιακό του –αυτό το νέο που διαφημίζουν τόσο έξυπνα– το είχε ήδη αγοράσει,

αλλά, «την εσπέραν εκείνην», περίμενε με ανυπομονησία μπροστά στην τηλεόραση το ειδικό δελτίο ηλιοθεραπείας, για να ξέρει με ακρίβεια (και με βάση το χρώμα και τον τύπο του δέρματός του) πόση ώρα τού επιτρεπόταν να εκτίθεται στον ήλιο. [...]

Χαμογέλασε πάλι, πανευτυχής. «Α, τον Αύγουστο νιώθω πραγματικά ελεύθερος!» μουρμούρισε, τραβώντας μια γερή ρουφηξιά απ' το τσιμπούκι του.

«Εκύκλωσαν αι του βίου μου ζαλαί, ώσπερ μέλισσαι κυρίον, Παρθένε...»
συμπλήρωσε ο Παπαδιαμάντης. *«Αντιλαβού μου και ρύσαι των αιώνιων βασάνων...».*

Γιάννης Ευσταθιάδης
«Tragicomedia»

1. Με ποιον τρόπο αισθάνεται το καλοκαίρι ο Μ. Ανδρόνικος και με ποιον ο ήρωας στο κείμενο του Γ. Ευσταθιάδη; Σε τι διαφέρουν και γιατί;
2. «Κι ακόμα καταλαβαίνεις πως είναι... δωρήματα της φύσης απλά και ωραία» (Μ. Ανδρόνικος). Πιστεύεις ότι ο σύγχρονος άνθρωπος αισθάνεται την ανάγκη ενός τέτοιου τρόπου ζωής; Αν ναι, είναι ικανός να τον ενστερνιστεί;
3. «Α, τον Αύγουστο νιώθω πραγματικά ελεύθερος!» (Γ. Ευσταθιάδης). Είναι όμως και πραγματικά ελεύθερος ο ήρωας του συγγραφέα; Πώς ακούγεται η φράση αυτή σε σχέση με όλο το κείμενο;
4. Ο Γ. Ευσταθιάδης δανείζεται τον τίτλο, καθώς και αποσπάσματα για την αρχή και το τέλος του κειμένου του, από γνωστό διήγημα του Παπαδιαμάντη. Τι θέλει να πετύχει, κατά τη γνώμη σας, μ' αυτό;

«Αφθονία» και οι σύγχρονες όψεις της απανθρωποίησης

[...] Μας δίνει αλήθεια ο κόσμος αυτός των πάμπολλων αντικειμένων, που αγοράζουμε για μας ή χαρίζουμε στους άλλους ή χαρίζουν εκείνοι σε μας μια πλουσιότερη αίσθηση ζωής; Γίνεται η ζωή μας ανθρωπινότερη και ουσιαστικότερη; Επικοινωνούμε καλύτερα απ' ό,τι όταν ο βομβαρδισμός των διαφημίσεων και το μαστίγιο της ρεκλάμας δεν είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο τελειότητας ώστε ν' αγωνιούμε για την απόκτηση πραγμάτων, που είναι πολύ αμφίβολο αν τα 'χουμε ανάγκη, αν θα τα χρησιμοποιήσουμε ποτέ, αν θα μας δώσουν μια πρόσκαιρη έστω υλική ή αισθητική απόλαυση; Έχουμε ποτέ σκεφτεί μέχρι ποιου σημείου έχουμε πάψει να ελέγχουμε τη ζωή μας και να τη διαμορφώνουμε ανάλογα με τις πραγματικές ανάγκες κι επιθυμίες μας; Δεν είναι οι τελευταίες αυτές που κατευθύνουν τη ζωή μας, αλλά η ανάγκη του ώριμου καπιταλισμού να επιβιώσει, που μας μεταβάλλει όλο και περισσότερο σε καταναλωτικές μηχανές.

Ο πολύτιμος χρόνος της πεπερασμένης ζωής μας φορτίζεται με το άγχος, όχι πάντοτε της επιβίωσης, που κι αυτό έτσι κι αλλιώς δεν το 'χουμε ξεπεράσει, αλλά με την αγωνία για την απόκτηση πραγμάτων περιθωριακών, κακόγουστων και άχρηστων. Ξεγελιόμαστε μέσα στο παιχνίδι της «αφθονίας» και μπαίνουμε στο χορό της σπατάλης όταν ακόμα δεν έχουμε αντιμετωπίσει θεμελιακές αναγκαιότητες της ζωής μας. Με τον τρόπο αυτό χάσαμε και την αίσθηση του βιωμένου πράγματος, που 'ναι «δικό μας» γιατί το 'χουμε ζήσει, τ' αγαπούμε και κάτι μας συνδέει μαζί του.

Το πιο «μοντέρνο» υποτίθεται ότι είναι και το καλύτερο και χίλια δυο παλιά ωραία πράγματα τα παραγκωνίζουμε και τα πετάμε, επειδή δεν ανταποκρίνονται στις τυποποιημένες αξιώσεις, που μας σερβίρει η μαζική βιομηχανική παραγωγή.

Μέσα σε φρενίτιδα «νεωτερισμού» ξεχάσαμε την αξία της ανθρώπινης χειρονομίας κι επικοινωνούμε με δώρα «αποδεικτικά» των καλών μας αισθημάτων και προθέσεων εκεί, που μια γνήσια επαφή έχει πια εκλείψει. Εκείνο, που τελικά αποδεικνύουμε είναι βέβαια ότι είμαστε άνθρωποι «φτιαγμένοι» κι «επιτυχημένοι», επομένως σε θέση να κάνουμε δώρα ανάλογα με τη θέση μας.

Άλλο αν γι' αυτή την «επιτυχία» δεν μας μένει χρόνος να διαβάσουμε ένα βιβλίο, να χαρούμε ένα λουλούδι, να καλλιεργήσουμε μια γλάστρα. Κατάκοποι από τον ανήφορο αυτόν της «επιτυχίας» μαζευόμαστε κάπου όχι για να συζητήσουμε και να διασκεδάσουμε πραγματικά, αλλά για να θορυβήσουμε μέσα σε μια ατμόσφαιρα φορτσαρισμένης ευθυμίας και ιλαρότητας. Και όταν μαζευόμαστε και πάλι λειτουργούμε μέσα στο κλίμα του υπερκαταναλωτισμού, που μας έχει γίνει δεύτερη φύση. Τρώμε περισσότερο απ' ό,τι μας χρειάζεται και «γλεντάμε» βαραίνοντας το στομάχι σε βαθμό, που να μην μπορούμε πια να σκεφτούμε, σε σημείο που το μυαλό

μας πέφτει σε αφασία...

Η σιωπή, η έλλειψη επικοινωνίας απλώνεται ανάμεσά μας όλο και περισσότερο και το κενό που δημιουργείται προσπαθούμε να το καλύψουμε μ' έναν ανταγωνισμό καταναλωτικής επίδειξης κι απλοχεριάς εκεί όπου πραγματική αρχοντιά και ουσιαστικός σεβασμός του άλλου έχουν πια χαθεί.

Στεκόμαστε βουβοί και παθητικοί μπροστά στην τηλεόραση και δεχόμαστε κάθε ανόητη φαντασμαγορία, κάθε ηλίθιο φιλμ και κάθε ασυνάρτητο «σόου» σαν ευχαρίστηση. Οι έμποροι του ελεύθερου χρόνου σερβίρουν αποβλακωτικά «υπερθεάματα», που μας φαίνονται διασκεδαστικά, επειδή ξεμάθαμε να επικοινωνούμε φυσιολογικά και νιώθουμε την απειλή της πλήξης και της μοναξιάς να μας κυκλώνει από παντού.

Σημεία των καιρών, ενδεικτικά μιας γιγάντιας πολιτιστικής κρίσης κι ενός γενικευμένου κλίματος παρακμής. Αναμφισβήτητα, και το τίμημα, που πληρώνει ο καθένας μας ατομικά και η κοινωνία στο σύνολό της είναι πολύ μεγάλο για να μπορέσει ν' αγνοηθεί. Από κάπου πρέπει ν' αρχίσει η αντίδραση προς αυτή την καθολική πορεία εκχυδαϊσμού και αλλοτρίωσης, που χαρακτηρίζει την εποχή μας.

Οι νέοι και οι σκεπτόμενοι άνθρωποι είναι η ελπίδα. Οι νέοι, γιατί διατηρούν μέσα τους ζωντανό το όνειρο και τη μεγάλη προσδοκία και δεν έχουν ακόμη παραιτηθεί ούτε συμβιβαστεί και οι σκεπτόμενοι, γιατί αρνούνται τη θυσία των γνήσιων ανθρώπινων αξιών στο Μολώχ¹ της καταναλωτικής «ευδαιμονίας». [...]

Ο σημερινός άνθρωπος και ιδιαίτερα ο αδιάπλαστος άνθρωπος βρίσκεται κάτω από μια ψυχολογική πίεση που προκαλεί το με χίλιους τρόπους κι από χίλια δυο κανάλια προβαλλόμενο όραμα της καταναλωτικής «ευτυχίας». Σε τελευταία ανάλυση ο άνθρωπος μαθαίνει να ψάχνει γύρω του, δεν ψάχνει μέσα του για να βρει το λόγο της ύπαρξης του και το νόημα της ζωής του. Το αδιάκοπο αυτό κυνήγι του φευγαλέου αυτού οράματος μιας τελείωσης μέσα από την απόκτηση και την κατανάλωση έχει ανυπολόγιστες ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις. Εκεί πρέπει κανείς να αναζητήσει μια από τις σημαντικότερες αιτίες για το άγχος, την επιθετικότητα, την έλλειψη ανθρώπινης επικοινωνίας και τη νεύρωση, αλλά και τον ψυχρό κυνισμό και το έγκλημα. Η αίσθηση της κοινωνικής αδικίας δημιουργεί μεταρρυθμιστές ή επαναστάτες. Το καταναλωτικό, όμως, «όραμα» γεννάει όλες τις μορφές κοινωνικής παθογένειας, από την ανηθικότητα ως το έγκλημα, κι αυτό είναι κάτι, που δεν αντιμετωπίζεται αποτελεσματικά με τη βελτίωση των μέτρων καταστολής, με την καλύτερη αστυνόμευση, αλλά με την ανάπτυξη άλλων ανθρωπινότερων κι ουσιαστικότερων αξιολογιών.

Χωρίς καλά-καλά να το συνειδητοποιούμε δάσκαλοι, δημοσιογράφοι, ηγέτες της κοινής γνώμης, τύπος και κόμματα λειτουργούμε μέσα στο

1 Μολώχ: Θεός των αρχαίων Μωαβιτών που απαιτούσε ανθρωποθυσίες

πλαίσιο και με τις προδιαγραφές της «κοινωνίας της αφθονίας» αντί, όπως θα 'πρεπε, να κηρύσσουμε προς όλες τις κατευθύνσεις ότι η ζωή είναι κάτι απέραντα ουσιαστικότερο, σημαντικότερο κι ωραιότερο από τον καταναλωτικό πυρετό. Δύσκολο βέβαια σε μια κοινωνία, που λειτουργεί σ' όλη την γραμμή σ' αυτή τη βάση, να δημιουργηθούν αντισταθμίσματα, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι έχουμε δικαίωμα να παραιτηθούμε, ακόμη και κάτω από τις σημερινές, τις τόσο αρνητικές συνθήκες.

Βασίλης Φίλιας

«Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις»

1. «Έχουμε ποτέ σκεφτεί... με τις πραγματικές ανάγκες κι επιθυμίες μας;». Ποιες είναι αυτές οι ανάγκες και οι επιθυμίες, κατά το συγγραφέα; Γιατί τις έχουμε παραμελήσει; Ποιοι παράγοντες, στη θέση τους, ελέγχουν και διαμορφώνουν τη ζωή μας;
2. «Οι νέοι και οι σκεπτόμενοι άνθρωποι είναι η ελπίδα». Πιστεύετε ότι η ελπίδα αυτή αποτελεί μια σοβαρή προοπτική ή μιαν απελπισμένη ψευδαίσθηση στη μάχη εναντίον των στρεβλώσεων που προκαλεί στην ανθρώπινη ζωή η καταναλωτική κοινωνία;
3. Πώς εξηγεί ο συγγραφέας τις μορφές κοινωνικής παθογένειας στη σύγχρονη κοινωνία; Πώς, κατά τη γνώμη του, μπορούν αυτές ν' αντιμετωπιστούν;

Ο αλλοτριωμένος καταναλωτής

Η διαδικασία της κατανάλωσης είναι τόσο αλλοτριωμένη όσο και η διαδικασία παραγωγής. Κατ' αρχήν αποχτούμε πράγματα με λεφτά· είμαστε συνηθισμένοι σ' αυτό και το παίρνουμε για δεδομένο. Όμως, στην πραγματικότητα, αυτός είναι ο πιο ιδιόρρυθμος τρόπος για ν' αποχτά κανείς πράγματα. Το χρήμα αντιπροσωπεύει εργασία και προσπάθεια κατά τρόπο αφηρημένο· όχι κατ' ανάγκη την εργασία μου και την προσπάθειά μου, γιατί μπορεί να το έχω αποκτήσει από κληρονομιά, με απάτη, κατά τύχη, ή μ' ένα σωρό άλλους τρόπους. Αλλά και αν το είχα αποκτήσει με την προσπάθειά μου (ξεχνώντας για μια στιγμή ότι η προσπάθειά μου δεν έπρεπε να μου φέρει λεφτά για μόνο το γεγονός ότι προσέλαβα υπαλλήλους), το απόκτησα μ' ένα ορισμένο τρόπο, μ' ένα ορισμένο είδος προσπάθειας που αντιστοιχεί στις ικανότητες και τη δεξιότητά μου, ενώ, ξεδεδυόμενο, το χρήμα μεταμορφώνεται σ' έναν αφηρημένο τύπο εργασίας και μπορεί ν' ανταλλαγεί με οτιδήποτε. Εάν υποθεθεί ότι κατέχω χρήματα, καμιά προσπάθεια ή ενδιαφέρον δεν είναι αναγκαία εκ μέρους μου ώστε ν' αποκτήσω κάτι. Εάν έχω λεφτά μπορώ ν' αγοράσω ένα εξαιρετικό πίνακα, ακόμη κι αν δεν είμαι σε θέση να εκτιμήσω την τέχνη· μπορώ ν' αγοράσω τον καλύτερο φωνόγραφο ακόμη κι αν δεν έχω μουσικό γούστο· μπορώ ν' αγοράσω μια βιβλιοθήκη, αν και τη χρησιμοποιώ μόνο για επίδειξη· μπορώ ν' αποκτήσω κάποια μόρφωση, ακόμη κι αν δεν ξέρω τι άλλο να την κάνω εκτός από ένα πρόσθετο κοινωνικό προσόν. Μπορώ επί πλέον να καταστρέψω τον πίνακα ή τα βιβλία που αγόρασα και, εκτός από την απώλεια των χρημάτων, να μη νοιώθω καμιά απώλεια. Η απλή κατοχή χρημάτων μου δίνει το δικαίωμα να αποκτήσω και με το απόκτημά μου να κάνω ό,τι θέλω.

Αλλά, πέρ' από τον τρόπο που τ' αποκτήσαμε, πώς χρησιμοποιούμε τα πράγματα αφότου τα αποκτήσαμε; Σχετικά με πολλά πράγματα, δεν υπάρχει καν η πρόφαση της χρησιμότητας. Αποχτούμε πράγματα για να τα έχουμε. Είμαστε ευχαριστημένοι με την άχρηστη κατοχή. Το ακριβό σερβίτσιο φαγητού ή το κρυστάλλινο βάζο που δεν το χρησιμοποιούμε ποτέ από το φόβο ότι μπορεί να σπάσει, το μέγαρο με τα πολλά άχρηστα δωμάτια, τα μη αναγκαία αυτοκίνητα και οι υπηρέτες, όπως και τα άχρηστα παληογυαλικά των μικροαστικών οικογενειών, είναι τόσα παραδείγματα ευχαρίστησης από την κατοχή αντί για χρήση. Όμως, αυτή η ικανοποίηση της κατοχής καθαυτής, ήταν πιο έντονη το δέκατο ένατο αιώνα. Σήμερα η πιο πολλή ικανοποίηση προέρχεται από πράγματα που είναι για χρήση κι όχι για φύλαγμα. Εν τούτοις, αυτό δεν αλλάζει και στα πράγματα που είναι για χρήση, η ικανοποίηση του γοήτρου είναι κυρίαρχος παράγοντας. Το αυτοκίνητο, το ψυγείο, η τηλεόραση, υπάρχουν για πραγματική, αλλά επίσης και για επιδεικτική χρήση. Δίνουν κάποια θέση στον κάτοχό τους.

Πώς χρησιμοποιούμε τα πράγματα που αποχτάμε: Ας αρχίσουμε πρώτα

με την τροφή και τα ποτά. Τρώμε ένα ψωμί που είναι άνοστο κι όχι θρεπτικό, επειδή συνδέεται στη φαντασία μας με υγεία και διάκριση αφού είναι τόσο λευκό και «φρέσκο». Στην πραγματικότητα «τρώμε» φαντασία και έχουμε χάσει την επαφή με το πραγματικό πράγμα που τρώμε. Ο ουρανίσκος μας, το σώμα μας, αποκλείονται από μια ενέργεια της κατανάλωσης που πρώτιστα τις αφορά. Πίνουμε ετικέτες. Με ένα μπουκάλι Κόκα Κόλα πίνουμε την εικόνα του ωραίου αγοριού και κοριτσιού που πίνει στη διαφήμιση, πίνουμε το σλόγκαν «το διάλειμμα που δροσίζει», πίνουμε τη μεγάλη αμερικάνικη συνήθεια. Λιγότερο απ' όλα πίνουμε με τη γεύση μας. Όλο αυτό είναι ακόμη χειρότερο, όταν συμβαίνει με την κατανάλωση πραγμάτων που όλη η αλήθεια τους είναι κυρίως ο μύθος που έχει δημιουργήσει η διαφημιστική καμπάνια, όπως το «υγιεινό» σαπούνι ή η οδοντόπαστα.

Θα μπορούσα να συνεχίσω να δίνω παραδείγματα επ' άπειρον. Αλλά είναι περιττό να βασανίζω το θέμα, αφού ο καθένας μπορεί να σκεφτεί τις επεξηγήσεις που θα μπορούσα να δώσω. Θέλω μόνο να τονίσω το κύριο συμπέρασμα: Η ενέργεια της κατανάλωσης θα έπρεπε να είναι μια συγκεκριμένη ανθρώπινη ενέργεια, στην οποία περιλαμβάνονται οι αισθήσεις μας, οι σωματικές ανάγκες, το αισθητικό γούστο, δηλαδή, στην οποία ενυπάρχουμε εμείς σαν συγκεκριμένες υπάρξεις. Η ενέργεια της κατανάλωσης θάπρεπε να είναι μια νοηματοσμένη, ανθρώπινη παραγωγική εμπειρία. Στον πολιτισμό μας λίγο απ' αυτό υπάρχει. Κατανάλωση είναι στην ουσία η ικανοποίηση της τεχνητά ερεθισμένης φαντασίας, μια φανταστική εκτέλεση, αποξενωμένη απ' τους συγκεκριμένους, πραγματικούς εαυτούς μας.

Ένα από τα παλαιότερα χαρακτηριστικά της μεσαιας κοινωνικής τάξης, η προσκόλληση στα υπάρχοντα και στην περιουσία, έχει υποστεί σε αξιοσημείωτο βαθμό μια προφανή αλλαγή. Σε μια παληότερη στάση, μια ορισμένη αίσθηση αγάπης των υπάρχοντων υπήρχε ανάμεσα στον άνθρωπο και την περιουσία του. Μεγάλωνε γι' αυτόν. Ήταν περήφανος γι' αυτήν. Την φρόντιζε κι ήταν οδυνηρό όταν τελικά έπρεπε να την αποχωριστεί, επειδή δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί άλλο. Υπάρχει πολύ μικρό κατάλοιπο αυτής της αίσθησης σήμερα. Αγαπάει κανείς το καινούργιο των πραγμάτων που αγόρασε και είναι έτοιμος να τα προδώσει, όταν κάτι νέο έχει εμφανιστεί.

Ο τρόπος που καταναλώνουμε κατ' ανάγκη καταλήγει στο γεγονός ότι δεν είμαστε ποτέ ικανοποιημένοι, αφού δεν είναι το πραγματικό, συγκεκριμένο πρόσωπό μας που καταναλίσκει ένα πραγματικό ή συγκεκριμένο πράγμα. Έτσι αναπτύσσουμε μια διαρκώς αυξανόμενη ανάγκη για περισσότερα πράγματα, για περισσότερη κατανάλωση. Είναι αλήθεια ότι, όσο το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού βρίσκεται κάτω από ένα εξυψωμένο επίπεδο συντηρήσεως, υπάρχει πραγματικά ανάγκη για κατανάλωση. Είναι επίσης αλήθεια πως υπάρχει νόμιμη ανάγκη για περισσότερη κατανάλωση, καθώς ο άνθρωπος αναπτύσσεται μορφωτικά και έχει πιο εκλεπτυσμένες ανάγκες για καλύτερη τροφή, αντικείμενα αισθητικής απόλαυσης, βιβλία κτλ. Αλλά

η manía μας για κατανάλωση έχει χάσει κάθε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου. Αρχικά, η ιδέα της κατανάλωσης περισσοτέρων και καλύτερων πραγμάτων υποτίθεται ότι θα έδινε στον άνθρωπο μια ευτυχέστερη, πιο ικανοποιητική ζωή. Η κατανάλωση ήταν το μέσο για κάποιο σκοπό –εκείνον της ευτυχίας. Τώρα έγινε αυτοσκοπός. Η σταθερή αύξηση των αναγκών μάς υποχρεώνει σε μια διαρκώς αυξανόμενη προσπάθεια, μας κάνει να εξαρτώμαστε απ' τις ανάγκες, κι απ' τους ανθρώπους και τους θεσμούς, μέσω των οποίων τις ικανοποιούμε.

Η αλλοτριωμένη στάση απέναντι στην κατανάλωση όχι μόνο υπάρχει στην απόκτηση και κατανάλωση των αγαθών ανέσεων, αλλά καθορίζει, περ' απ' αυτό, την ενασχόληση κατά το χρόνο της ανάπαυσης. Τι πρέπει να προσδοκούμε; Εάν ένας άνθρωπος εργάζεται χωρίς αίσθηση συγγένειας με ό,τι κάνει, εάν αγοράζει και καταναλώνει είδη ανέσεως μ' έναν αφηρημένο και αλλοτριωμένο τρόπο, πώς μπορεί να χρησιμοποιήσει το χρόνο της ανάπαυσής του κατά τρόπο ενεργητικό και νοηματοπισμένο; Παραμένει πάντοτε παθητικός κι αλλοτριωμένος καταναλωτής. «Καταναλίσκει» ποδοσφαιρικούς αγώνες, κινηματογραφικά έργα, ομιλίες, φυσικές σκηνές, κοινωνικές συγκεντρώσεις, με τον ίδιο αλλοτριωμένο και αφηρημένο τρόπο που καταναλίσκει τα είδη ανέσεων που αγόρασε. Δεν συμμετέχει ενεργητικά, θέλει να πιστεύει πως όλα υπάρχουν για ν' αποκτηθούν και να έχει όσο το δυνατό περισσότερη ευχαρίστηση, μόρφωση και τίποτ' άλλο. Στην πραγματικότητα δεν είναι ελεύθερος να απολαύσει τη «σχόλη» του· η κατανάλωση της αργίας καθορίζεται απ' τη βιομηχανία, όπως τα είδη ανέσεων που αγοράζει. Το γούστο του κατευθύνεται, θέλει να δει και ν' ακούσει ό,τι είθισται να θέλει να βλέπει και ν' ακούει: η διασκέδαση είναι μια βιομηχανία όπως κάθε μια άλλη, ο πελάτης φτιάχνεται για ν' αγοράσει ευτυχία όπως φτιάχνεται για ν' αγοράσει ρούχα και παπούτσια. Η αξία της διασκέδασης καθορίζεται απ' την επιτυχία της στην αγορά –όχι από κάτι που θα μπορούσε να μετρηθεί με ανθρώπινους όρους.

Σε κάθε παραγωγική και αυθόρμητη ενέργεια, κάτι συμβαίνει μέσα μου καθώς διαβάζω, κοιτάζω ένα σκηνικό, συζητώ με φίλους, κτλ. Δεν είμαι ο ίδιος, μετά απ' αυτή την εμπειρία, όπως ήμουν πρώτα. Στον απαλλοτριωμένο τρόπο ευχαρίστησης τίποτε δεν συμβαίνει με μένα· κατανάλωσα αυτό ή εκείνο· τίποτε δεν άλλαξε μεσ' τον εαυτό μου και ό,τι έμεινε είναι οι αναμνήσεις απ' ό,τι έκανα. Ένα από τα πιο χτυπητά παραδείγματα, γι' αυτό το είδος κατανάλωσης ευχαρίστησης, είναι το τράβηγμα φωτογραφιών, που έχει γίνει μια απ' τις πιο σπουδαίες δραστηριότητες τηςσχόλης. Το σλόγκαν της Kodak «εσείς πατάτε το κουμπί, εμείς κάνουμε τα υπόλοιπα», που απ' το 1889 βοήθησε τη διάδοση της φωτογραφίας σ' όλο τον κόσμο, είναι συμβολικό. Είναι μια απ' τις πιο παληές προτροπές, να πατήσεις το κουμπί, μ' ένα αίσθημα ισχύος. Δεν κάνεις τίποτε, δεν χρειάζεται να ξέρεις τίποτε, το καθετί γίνεται για σένα. Το μόνο που χρειάζεται να κάνεις είναι να πατήσεις το κουμπί. Πραγματικά, το τράβηγμα φωτογραφιών έχει γίνει

μια απ' τις πιο σπουδαίες εκφράσεις της αλλοτριωμένης οπτικής αντίληψης της απόλυτης κατανάλωσης. Ο «τουρίστας» με τη φωτογραφική του μηχανή είναι ένα εξέχον σύμβολο μιας αλλοτριωμένης σχέσης με τον κόσμο. Όντας σταθερά απασχολημένος με το να παίρνει φωτογραφίες, **αυτός** στην πραγματικότητα δεν βλέπει τίποτε απολύτως πέρα από το διάφραγμα της μηχανής. Η φωτογραφική μηχανή βλέπει γι' αυτόν και το αποτέλεσμα του ταξιδιού «αναψυχής» του είναι μια συλλογή από φωτογραφίες που είναι το υποκατάστατο μιας εμπειρίας που θα μπορούσε να είχε, αλλά δεν είχε.

Έριχ Φρομ

«Τετράδια ευθύνης»

Απόδοση: Τάκης Τσαμαλίκος

1. Διερευνήστε στην τάξη το μηχανισμό της αλλοτρίωσης έτσι όπως τον παρουσιάζει ο συγγραφέας στο κείμενό του, εστιάζοντας την προσοχή σας:
  - α) στο ρόλο των χρημάτων για την απόκτηση πραγμάτων (αγαθών),
  - β) στον τρόπο, με τον οποίο χρησιμοποιούμε τα πράγματα που αποκτούμε,
  - γ) στα κριτήρια της καταναλωτικής μας συμπεριφοράς και στα αποτελέσματά της.
2. Γιατί, κατά το συγγραφέα, η αλλοτριωμένη στάση απέναντι στην κατανάλωση καθορίζει το περιεχόμενο του χρόνου ανάπαυσης και διασκέδασης; Ποιο παράδειγμα χρησιμοποιεί για να στηρίξει την άποψη του; (Για το ίδιο θέμα ανατρέξτε στο κείμενο του Γ. Ευσταθιάδη «Ρεμβασμός τον Δεκαπενταύγουστο»).

Διαφήμιση και βία

Έτυχε πριν από δεκαπέντε μέρες να πάρω μέρος σε μια δημόσια συζήτηση γύρω απ' τη διαφήμιση και τη βία που οργάνωσε το περιοδικό «Η διαφήμιση αύριο». Ένα περιοδικό στο οποίο από καιρό μια ομάδα από δημοκράτες διαφημιστές κάνουν μια υπεύθυνη κριτική εξέταση των ορίων, των ελαττωμάτων, της μοίρας του επαγγέλματός-τους. Μπρος στο απρόσμενο ξέσπασμα απόδοσης ευθυνών για τη βία, μπρος στην αυτοκατηγορία που η καταναλωτική κοινωνία φαίνεται ότι άρχισε δημόσια, οι διαφημιστές διερωτήθηκαν, σ' αυτή τη συζήτηση, ποια είναι η μερίδα ευθύνης που τους πέφτει. Και σ' αυτό το σημείο μού φάνηκε απόλυτα αναγκαίο να τους καθησυχάσω. Όχι από επιείκεια, αλλά για να μην αφήσω τη δίκη των αποτελεσμάτων να καλύψει τη δίκη των αιτίων.

Τι έκανε για χρόνια η διαφήμιση με παραγγελιά του συστήματος; Ερέθιζε τις επιθυμίες. Κάνοντάς το όμως, δεν ώθησε απλά τον κόσμο να θέλει, αλλά του είπε τι να θέλει και τι ήταν καλό να θέλει. Αν το σκεφτούμε καλά, θα δούμε ότι πέτυχε δυο αποτελέσματα από «αντικειμενική» άποψη επαναστατικά (οι προθέσεις δε μας ενδιαφέρουν εδώ). Οι συντηρητικές κοινωνίες και οι αντιδραστικοί παιδαγωγοί δήλωναν πάντα με σοφό τρόπο ότι οι υπερβολικές επιθυμίες είναι κακό πράγμα και ότι κατ' αρχή δεν πρέπει να δίνουμε στους φτωχούς την εντύπωση ότι μπορούν ν' αποκτήσουν τα πράγματα των πλουσίων. Το ότι οι βασιλιάδες μετατοπίζονταν με τη φορητή πολυθρόνα ήταν απόδειξη ότι αυτό το σκεπαστό πολυτελές φορείο ήταν βασιλικό πράγμα: κανείς άλλος δεν μπορούσε να το θέλει.

Η διαφήμιση, μεταφράζοντας τη φορητή πολυθρόνα σε «αυτοκίνητο», είπε ακόμη και στον άνεργο ότι μπορούσε να επιθυμεί αυτοκίνητο, ότι όλοι μπορούσαν να το αποκτήσουν κι ό,τι, πάντως, περισσότερο από δικαίωμα, ήταν υποχρέωση να το επιθυμούν. Το ίδιο έγινε και για το σαπούνι με γαλλικό άρωμα και για το διαμέρισμα, για τη γραβάτα και για το μηχανάκι.

Μια επιθυμία, ερεθισμένη κι ανικανοποίητη, μπορεί να πάρει δύο δρόμους: την ατομική εξέγερση (την εγκληματική πράξη για παράνομη ιδιοποίηση των αγαθών άλλου) και τη συλλογική επανάσταση (τον κοινωνικό αγώνα για σωστότερη διανομή του κοινού πλούτου). Δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε ότι ένα από τα αποτελέσματα της καταναλωτικής προπαγάνδας υπήρξε και η αύξηση της κοινωνικής αγωνιστικότητας για την κατάκτηση μιας ευδαιμονίας που παρουσιαζόταν σαν δυνατή για όλους και που τελικά ήταν σχεδόν άφραστη. Η καταναλωτική προπαγάνδα είναι αναμφίβολα υπεύθυνη για την παράλογη απόφαση ν' απαχθεί ένα παιδί για ν' αγοράσει ο απαγωγέας βίλα, αλλά είναι επίσης και υπεύθυνη για την κατάληψη σπιτιών από ανθρώπους που νιώθουν αποκλεισμένοι από αγαθά που διαφημίζονται σ' όλες τις γωνιές των δρόμων.

Και να που η κοινωνία, αφού πρώτα ερέθισε τις επιθυμίες για όλα τα

πράγματα, τρομοκρατείται γιατί ο κόσμος απαιτεί τουλάχιστον ένα μέρος χωρίς να πρέπει αναγκαστικά να εγκληματήσει. Είναι σαν να έλεγε το σύστημα στους υπηκόους του: «Έπρεπε να θέλετε να ξοδέψετε όλο το μισθό σας, και το δέκατο τρίτο και το δέκατο τέταρτο, αλλά τώρα το παρακάνετε: τώρα θέλετε και αύξηση μισθού! Το παιχνίδι δεν ήταν έτσι. Μην υπερβάλλετε, και σκεφτείτε τα αγαθά της λιτότητας». Αυτό είναι, περίπου, το νόημα της έκκλησης του προέδρου της δημοκρατίας. Και τώρα που ο κόσμος επιθυμεί υπερβολικά πράγματα ποιος φταίει; Η διαφήμιση, για παράδειγμα, που πρέπει να προκαλεί επιθυμίες για ψυγεία (κι αλίμονο αν δεν πουληθούν αρκετά, θα κλείσουν τα εργοστάσια). Αλλά αν για ν' αγοράσει ο κόσμος ψυγεία απαιτεί νέα συλλογική σύμβαση εργασίας, τότε κάτι δεν πάει καλά. Συναγερμός, οι πολίτες καταναλώνουν πολλά, ζητούν πολυτέλειες.

Πώς να δικαιολογηθούν γι' αυτό; Κατηγορώντας στην τύχη, παράλογα. Γιατί ο κύκλος είναι φαύλος, η βία βρίσκεται στην ίδια την ιδέα του κέρδους, είναι παλιά ιστορία: πρέπει να επιθυμείς αυτά που σου προσφέρω όχι αυτά που έχω εγώ, διαφορετικά όλα τέλειωσαν. Πράγματι τέλειωσαν: η βία είναι αποτέλεσμα, όχι αιτία αυτής της κατάστασης.

Ουμπέρτο Έκο

Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή
Απόδοση: Αντώνης Τσοπάνογλου

1. Πώς εξηγεί την έξαρση της βίας στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία ο συγγραφέας; Ποιος είναι ο ρόλος της διαφήμισης μέσα στα πλαίσια της εξήγησης που δίνει;
2. Πού μπορεί να οδηγήσει μια επιθυμία ερεθισμένη και ανικανοποίητη, σύμφωνα με το συγγραφέα; Πώς αντιδρά τότε η κοινωνία;

Διαμάντια με τη σέσουλα

Όλοι ξέρουμε ότι ένα μεγάλο ποσοστό καταναλωτικών αγαθών αφορά τα παιδιά. Μου φαίνεται όμως ότι υπάρχει ένας κανόνας του κώδικα διαφημιστικής ευγένειας που εμποδίζει τη χρησιμοποίηση των παιδιών για να εξαναγκαστούν οι γονείς ν' αγοράσουν. Δεν μπορεί να πει κανείς «Παιδάκια, πέστε στη μαμά-σας να σας αγοράσει Σοκολατάκια Τάδε». Αλλά δεν υπάρχει τίποτα που να εμποδίζει τη διατύπωση: «Παιδάκια, αγοράστε Σοκολατάκια Τάδε». Τα παιδιά είναι μικροί αγοραστές, είναι σωστό ν' αποφασίζουνε πώς να διαθέσουνε τις εκατό ή τις πεντακόσιες λιρέτες που τους δίνουμε χαρτζιλίκι, και δε θα καθήσουμε επομένως να ηθικολογήσουμε απ' το γεγονός ότι κάποιος κεντρίζει τις επιθυμίες τους κι έτσι τα σπρώχνει να προβληθούν αποχτώντας κάτι.

Υπάρχουν όμως δύο πράγματα που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας. Πρώτ' απ' όλα η διαφήμιση για ενήλικες κεντρίζει βέβαια τις επιθυμίες, αλλά σε άτομα που θα πρέπει έπειτα να παραβάλλουν αυτές τις επιθυμίες με την πραγματικότητα: μπορεί να θέλουνε Τζάγκουαρ αλλά ξέρουν ότι δεν έχουνε λεφτά για να την αγοράσουν. Οι πιο αδύνατοι χαρακτήρες θα οργανώσουν ένοπλες ληστείες, οι πιο συγκρατημένοι θα περιοριστούν σ' ένα Φιάτ. Τα παιδιά αντίθετα παίρνουν εύκολα την επιθυμία τους για πραγματικότητα και δεν καταφέρνουν να καταλάβουνε πώς γίνεται να τους παρουσιάζει κανείς ένα προϊόν σαν απαραίτητο κι εξαιρετικό κι οι γονείς τους δεν τρέχουνε να τους το αγοράσουνε, είτε αυτό είναι καραμέλα είτε είναι μηχανάκι. Αλλά υπάρχει κι ένα δεύτερο στοιχείο που κάνει την όλη υπόθεση ακόμη πιο ανησυχητική.

Ο μεγάλος, όσο αφελής κι αν είναι, διακρίνει αμέσως την περιγραφική από την emphatic διαφήμιση. Όταν του λένε ότι το προϊόν Τάδε πλένει τα ρούχα καλύτερα απ' όλα τ' άλλα «κοινά» απορρυπαντικά, όσο κι αν το πιστεύει, ξεχνάει τις υπερβολές και υποψιάζεται πως ο πωλητής είναι ιδιαίτερα επιεικής με το προϊόν του. Είν' αλήθεια ότι και στον ενήλικο μπορείς να πεις ότι ένα απορρυπαντικό είναι εξαιρετικό, γιατί έχει τους μπλε κόκκους, αλλά θα 'λεγα ότι το παιχνίδι, ακόμα κι όταν πετυχαίνει, είναι αρκετά τίμιο: «Πιστεύεις γιατί δέχτηκες να πιστέψεις, θέλεις να σε πείσω μ' ελκυστικά λόγια και θα αγοράσεις το αντικείμενο για να βραβεύσεις την επιτηδειότητά μου». Κι έτσι η διαφήμιση για ενήλικες προσπαθεί όλο και περισσότερο να είναι αισθητικά πειστική, κάνοντας επιτηδευμένη δουλειά. [...]

Αυτό που περισσότερο σοκάρει είναι η αδιαντροπιά με την οποία παρουσιάζονται στο μικρό αγοραστή ορισμένοι συλλογισμοί τελείως παράλογοι, ξεκινώντας απ' την ιδέα ότι έτσι κι αλλιώς το παιδί δεν ξέρει να κάνει συλλογισμούς κι επομένως δε θα καταλάβει την μπλόφα. Δηλαδή, χρησιμοποιώντας παράδειγμα της κλασικής λογικής, θα έλεγα ότι οι διαφημιστές συνηθίζουνε τα παιδιά μας να συμπεραίνουν ότι αν όλοι οι άνθρωποι είναι

θητοί, κι ένα λυκόσκυλο είναι θνητό, τότε το λυκόσκυλο είναι άνθρωπος. Σας αναφέρω δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Η διαφήμιση πιάνει δυο σελίδες και στην πρώτη βλέπουμε ένα φλιτζάνι, με παιδιάστικη γραμμή και ένα παπάκι σαν διακόσμηση, γεμάτο ζεστό γάλα και λίγο καφέ. Μια φράση στο κάτω μέρος της σελίδας λέει: «Δεν είσαι πια παιδί». Στη δεύτερη σελίδα βρίσκουμε αντίθετα ένα φλιτζάνι σαν αυτά που έχουνε τα μπαρ, μ' ένα παρασκεύασμα πιο σκούρο και με καϊμάκι. Κάτω κάτω μια άλλη φράση λέει: «Είσαι νεαρός τώρα πια, από σήμερα θα 'χεις το δικό σου καπουτσίνο». Το κάλεσμα θα μπορούσε να σταθεί λογικά αν έσπρωχνε τα παιδιά να γίνουν ανεξάρτητα, λέγοντας για παράδειγμα δεν είσαι πια παιδί, βγες και πήγαινε σ' ένα μπαρ να πιεις καπουτσίνο. Όμως στην πραγματικότητα εδώ έχουμε ένα προϊόν –συσκευασμένο σε πλαστικό κουτί (Plasmon σχεδιασμένο για νέους)– με βάση το καβουρντισμένο κριθάρι και λίγο καφέ. Στην πραγματικότητα αυτό που λένε είναι: «Δεν είσαι πια παιδί, είσαι νέος, και να που κάναμε για σένα ένα προϊόν ειδικά για νέους, διαφορετικό από κείνο για μεγάλους». Άλλωστε κατά τη γνώμη-μου, αφού ο καπουτσίνο για μεγάλους είναι καφές με γάλα, το περιεχόμενο του πρώτου φλιτζανιού ήταν πολύ πιο κοντά σ' αυτόν απ' ό,τι το δεύτερο. Κι επομένως, γιατί να μην πούμε τίμια στους νέους ότι το κριθάρι είναι καλύτερο, χωρίς να τους κοροϊδεύουμε κάνοντάς τους να πιστεύουν ότι πίνοντας κριθάρι είναι πιο μεγάλοι και σπουδαίοι απ' ό,τι πίνοντας καφέ με γάλα;

Το δεύτερο όμως παράδειγμα είναι ακόμη πιο ανησυχητικό. Βλέπουμε ένα στυλό διαρκείας, ένα Μπικ, και γράφει: «Μόνο το Bic Cristal δεν κουράζει ποτέ το χέρι, γιατί είναι το μόνο που έχει διαμαντένια μύτη –από τουγκστένιο– και επιτρέπει άνετο γράψιμο. **Κάνε το πείραμα του μαγνήτη!** Θέλεις να μάθεις πώς να διακρίνεις το Bic Cristal με διαμαντένια μύτη από τα κοινά στυλό με μύτη από μείγμα σιδήρου; Το κοινό στυλό το πιάνει ο μαγνήτης. Το Bic Cristal δεν το πιάνει, γιατί το διαμάντι δεν έλκεται απ' το μαγνήτη». Αυτό το μήνυμα περιλαμβάνει ένα αντικειμενικό ψέμα και μια σειρά από χοντροειδή σοφίσματα. Το ψέμα βρίσκεται στο ότι το τουγκστένιο δεν είναι διαμάντι, που είναι καθαρός άνθρακας. Η σειρά των σοφισμάτων απαιτεί όμως μian ανάλυση πιο προσεχτική. Αποσυνθέτοντας το συλλογισμό σε αρχικά στοιχεία, έχουμε: «Το διαμάντι είναι το μοναδικό υλικό που επιτρέπει ένα εύκολο γράψιμο –το Μπικ είναι το μόνο στυλό με διαμάντι– συμπεράσμα, το Μπικ είναι το μοναδικό στυλό που σας εξασφαλίζει άνετο γράψιμο». Ο συλλογισμός έχει σωστά διατυπωθεί αλλά πρέπει να αποδειχτεί φυσικά πόσο αληθινές είναι οι προτάσεις του. Πρέπει να εξακριβώσουμε αν είν' αλήθεια ότι το διαμάντι μάς επιτρέπει καλύτερο γράψιμο (η πρώτη εντύπωση είναι μάλλον αντίθετη, γιατί το διαμάντι φέρνει στο μυαλό πολύ σκληρή μύτη που χαρακώνει το τζάμι, κι επομένως τί γίνεται με το χαρτί;) και μετά αν είν' αλήθεια ότι το Μπικ έχει διαμάντι (πράγμα που απορρίψαμε κιόλας). Για να εξετάσουμε τις προτάσεις μάς προτείνουν ένα πείραμα με το μαγνήτη. Ωραία λοιπόν, το Μπικ δεν το πιάνει ο μαγνήτης (είμαι

διατεθειμένους να το πιστέψω). Σ' αυτό το σημείο όμως παρουσιάζεται ένα υπονοούμενο συμπέρασμα αυτού του είδους: «Ο μαγνήτης δεν πιάνει τα διαμάντια –ο μαγνήτης δεν πιάνει το Μπικ– άρα το Μπικ είναι διαμάντι». Αυτό είναι ολοφάνερα λάθος, πρώτα γιατί δε βγάζουμε καμιά καταφατική πρόταση από δύο αρνητικές, κι έπειτα γιατί το γεγονός ότι τα διαμάντια δεν πιάνονται από το μαγνήτη δεν αποκλείει να υπάρχουν κι άλλα πράγματα που δεν πιάνονται, όπως τα κουνέλια, τα αχλάδια, οι φιλόλογοι, η Κλαούντια Καρντινάλε και, ακριβώς, το τουγκστένιο. Εκτός κι αν πρέπει να καταλάβουμε το συλλογισμό με τον εξής τρόπο: «Το στυλό με σιδερένια μύτη πιάνεται απ' το μαγνήτη –το Μπικ δεν πιάνεται απ' το μαγνήτη– άρα το Μπικ δεν έχει σιδερένια μύτη», συλλογισμός σωστός που αποδεικνύει όμως ότι το Μπικ δεν έχει σιδερένια μύτη και ότι δεν ξέρουμε από τί υλικό είναι καμωμένη (και δεν αποδεικνύει ακόμη ότι το Μπικ γράφει καλύτερα). Ή ακόμη θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι «τα στυλό με σιδερένια μύτη τα πιάνει ο μαγνήτης –τα διαμάντια δεν τα πιάνει ο μαγνήτης– άρα τα στυλό με σιδερένια μύτη δεν έχουν διαμαντένια μύτη», άλλος σωστός συλλογισμός που δε λέει όμως απολύτως τίποτα για το Μπικ.

Δεν έχω βέβαια τίποτα με τα Μπικ, τα χρησιμοποιώ κι εγώ και μ' εξυπηρετούν θαυμάσια. Αλλά δεν μπορώ να επιτρέψω σ' αυτή τη μάρκα να συνηθίσει τα παιδιά να σκέφτονται ηλίθια.

Όσο για τα περιοδικά για μικρούς που, θέλοντας να κερδίσουν, δημοσιεύουν διαφημίσεις, τους ζητώ δύο πράγματα: ή να τις δέχονται μόνο όταν δεν είναι χοντροκομμένες και αντiekπαιδευτικές, ή να δημοσιεύουν παράλληλα τον τρόπο κριτικής ανάλυσης αυτών των διαφημίσεων. Θέλουμε τα παιδιά μας να μάθουν τι είναι και πώς ζουν οι κουκουβάγιες και οι μπούφοι, όχι να γίνουν μπούφοι τα ίδια.

Ουμπέρτο Έκο
«Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή»
Απόδοση: Αντώνης
Τσοπάνογλου

1. Ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας επικαλείται ο συγγραφέας για να θέσει τα όρια, μέσα στα οποία πρέπει να κινούνται οι διαφημιστές, όταν απευθύνονται σε παιδιά;
2. Ποιον κίνδυνο για τα παιδιά επισημαίνει ο συγγραφέας από τον τρόπο με τον οποίο, πολλές φορές, προσπαθούν να τα εξαπατήσουν οι διαφημίσεις; Εξετάστε τον τρόπο πειθούς, με τον οποίο ο συγγραφέας «αποδομεί» το διαφημιστικό οικοδόμημα και ελέγξτε την εγκυρότητα, αλήθεια και ορθότητα της επιχειρηματολογίας του.

Τα παιδιά, στόχος των διαφημιστών

Περισσότερο από ποτέ, οι διαφημιστές στοχεύουν με τις εκστρατείες τους στα παιδιά, σε μία προσπάθεια να προσελκύσουν την καταναλωτική ισχύ των γονιών τους. Έρευνες αγοράς αποδεικνύουν ότι τα παιδιά κρύβουν σημαντική δύναμη ως καταναλωτές, καθώς και η επιρροή τους στις αγορές των γονιών επεκτείνεται πέραν της επιλογής παιχνιδιών, τσιπς και δημητριακών και περιλαμβάνουν σαφώς ακριβότερους τομείς, όπως οι διακοπές, τα στερεοφωνικά, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα αυτοκίνητα. Οι διαφημιστές επιχειρούν λοιπόν τώρα να κατακτήσουν αυτήν τη δεξαμενή νεανικών εξόδων.

Μία μελέτη, που διενεργήθηκε το 1997 από τη διαφημιστική εταιρεία Τζ. Ουόλτερ Τζόνσον στο Λονδίνο, αποκάλυψε ότι παιδιά ηλικίας κάτω των 12 ετών συναποφασίζουν στην επιλογή του 31% των ταξιδιών, του 30% των μοντέλων αυτοκινήτων και του 22% των τύπων στερεοφωνικών. Αυτού του είδους η παιδική ισχύς έρχεται να προστεθεί στην υφισταμένη καταναλωτική δυναμική των ανηλίκων.

Στις ΗΠΑ, όπου κάθε παιδί υπολογίζεται ότι εκτίθεται σε 20.000 διαφημίσεις ετησίως, οι ανήλικοι μεταξύ 4 και 12 ετών ξόδεψαν πέρυσι περίπου 25 δισεκατομμύρια δολάρια από τα δικά τους χρήματα, είχαν άμεση επίδραση σε οικογενειακές δαπάνες ύψους 188 δισεκατομμυρίων δολαρίων, καθώς και σε άλλα 300 δισεκατομμύρια δολάρια. Τα στοιχεία για την Ε.Ε. είναι εξίσου εντυπωσιακά.

Τα παιδιά δαπανούν επίσης μεγαλύτερο χρόνο και χρήμα στον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η «Τζούπιτερ Κομιουνικέισονς», μία διεθνής εταιρεία έρευνας των μέσων ενημέρωσης, προβλέπει ότι το 2002 τα παιδιά θα ξοδεύουν πάνω από 1,3 δισεκατομμύρια δολάρια για την ηλεκτρονική τους αλληλογραφία.

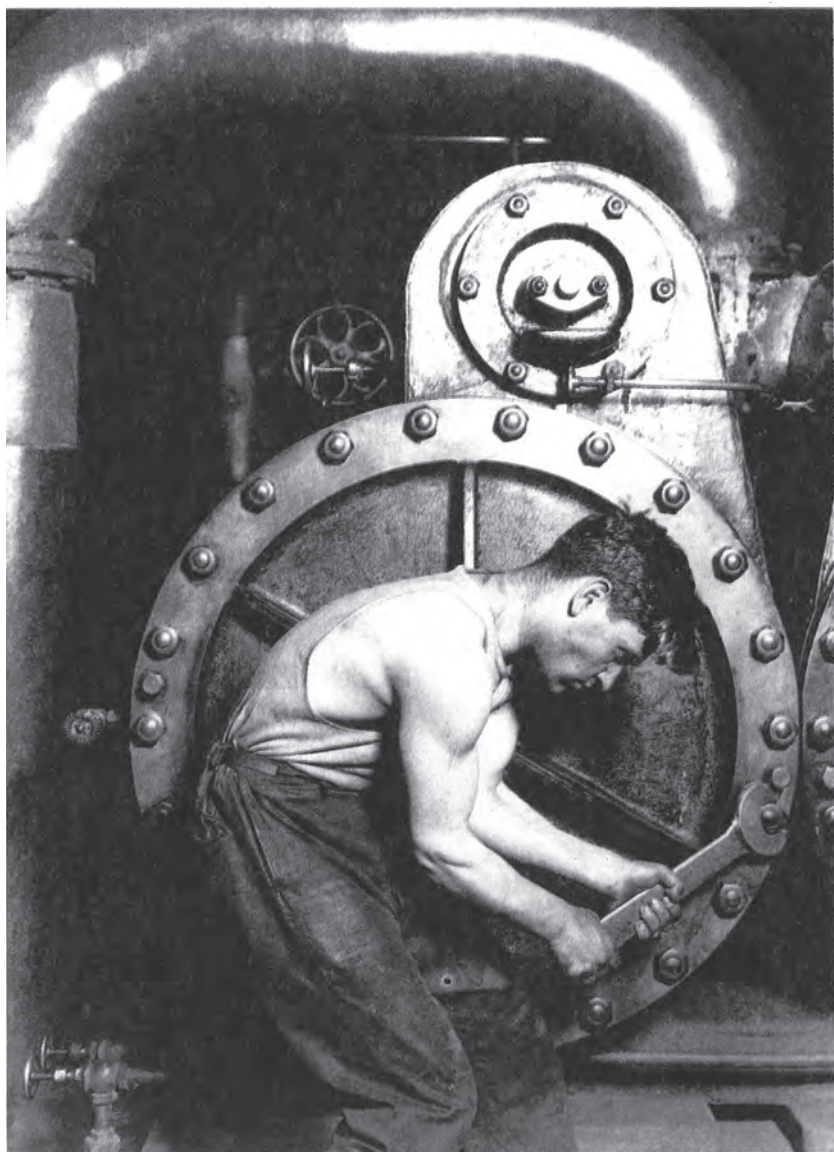
Τηλεοπτικοί περιορισμοί

Ορισμένοι ισχυρίζονται ότι η εκμετάλλευση είναι ακριβώς το αδίκημα στο οποίο υποπίπτουν οι διαφημιστές, όταν απευθύνονται στα παιδιά με απώτερο στόχο τα πορτοφόλια των γονιών τους. Η υπουργός Πολιτισμού της Σουηδίας, Μαρίτα Ουλφσκόγκ, άφησε να εννοηθεί πρόσφατα ότι η Στοκχόλμη ενδέχεται να προωθήσει μία πανευρωπαϊκή απαγόρευση των παιδικών τηλεοπτικών διαφημίσεων, όταν η χώρα της θα αναλάβει την προεδρία της Ε.Ε. τον Ιανουάριο του 2001. Η Σουηδία έχει απαγορεύσει όλες τις διαφημίσεις της τηλεόρασης, που στοχεύουν σε παιδιά, και η υπουργός Πολιτισμού της Δανίας, Ελζεμπέθ Γκέρνερ Νίλσεν, θα ήθελε η χώρα της να ακολουθήσει το σουηδικό παράδειγμα: «Τα παιδιά θα πρέπει να έχουν την ευκαιρία να εξελιχθούν σε υπεύθυνους πολίτες και όχι καταναλωτές»,

αναφέρει χαρακτηριστικά. Ακόμη και το Βατικανό εξέδωσε πριν από δύο χρόνια φυλλάδιο για τη δεοντολογία της διαφήμισης, στο οποίο κατακεραυνώνει τις εκστρατείες, που εκμεταλλεύονται την αθωότητα της παιδικής ηλικίας. Από την πλευρά τους οι διαφημιστικές εταιρείες και οι επιχειρήσεις απορρίπτουν για ευνόητους λόγους την πλήρη απαγόρευση των παιδικών διαφημίσεων, αφού τα διαφαινόμενα κέρδη είναι υπερβολικά θελκτικά. «Οι εταιρείες αναγνωρίζουν ότι τα παιδιά είναι μια μελλοντική αγορά, που μεταφράζεται σε μία σταθερή ροή νέων πελατών», αναφέρεται μεταξύ άλλων σε άρθρο, που δημοσιεύθηκε στο πρώτο τεύχος της επιθεώρησης «Ο οδηγός για το παιδικό μάρκετινγκ». «Συνεπώς, οι βιομηχανίες, που δεν παράγουν ούτε πωλούν παιδικά προϊόντα, δημιουργούν προγραμματικές σχέσεις με τους ανήλικους». Στο «Σπορτς ιλουστρίτεντ για παιδιά», μία ειδική έκδοση του γνωστού περιοδικού, που απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 8 έως 14 ετών, υπάρχουν διαφημίσεις αυτοκινητοβιομηχανιών, όπως η «Νισάν», η «Σεβρολέτ» και η «Κράισλερ», εταιρειών ηλεκτρονικών υπολογιστών, όπως η IBM και η «Χιούλετ Πάκαρντ», καθώς και της αλυσίδας ξενοδοχείων Χαγιάτ. Αεροπορικές εταιρείες, όπως η KLM και η «Γιουνάιτεντ», προσπαθούν να προσελκύσουν τους νέους με ειδικές εκδόσεις και λέσχες, ενώ μία αμερικανική εταιρεία προτείνει σε ανήλικους επενδυτές να τοποθετήσουν τα χρήματά τους σε αμοιβαίο κεφάλαιο για παιδιά!

Τζέιμς Γκέρυ
Περιοδικό «Time»
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Για ποιους λόγους οι διαφημιστές, σύμφωνα με το άρθρο, στοχεύουν όλο και περισσότερο στο παιδικό κοινό, ακόμη και για προϊόντα που αφορούν τους ενήλικες;
2. Ποια είναι η αντίδραση των Κυβερνήσεων πολλών χωρών της Ε.Ε. στην αυξητική τάση των διαφημίσεων για παιδιά; Γιατί; Προσέξτε ιδιαίτερα και αναπτύξτε το λόγο της αντίδρασης, έτσι όπως τον διατυπώνει η Υπουργός Πολιτισμού της Δανίας.

Η εργασία πηγή πλούτου, αξιοπρέπειας και τιμιότητας
Εργασία και αργία
Η ανάγκη και το κριτήριο του επαγγελματικού προσανατολισμού
Εργασία και επάγγελμα
Ο καταμερισμός και η ειδίκευση
Ταμπάκης (Βυρσοδέψης)
Από τη φενάκη στη ματαίωση
Η επιστράτευση της τεχνολογίας επιφέρει τα πρώτα ψηφιακά
στρατόπεδα εργασίας

Η εργασία πηγή πλούτου, αξιοπρέπειας και τιμιότητας

Κι' εγώ θα σου μιλήσω, Πέρση,¹ που σταλιά μυαλό δεν έχεις, σαν άνθρωπος που θέλει το καλό σου. Την κακομοιριά τη βρίσκει κανείς με το σωρό και πολύ εύκολα· ίσιος είναι ο δρόμος που πάει σ' αυτή κ' η ίδια πολύ κοντά στον άνθρωπο βρίσκεται. Αλλά μπροστά στην αξία τ' ανθρώπου οι αθάνατοι θεοί έχουνε βάλει τον ιδρώτα. Μακρύς κι' ορθός ανήφορος και τραχύς είναι στην αρχή ο δρόμος που οδηγάει σ' αυτή. Μα όταν φθάσης στην άκρη του, εύκολη τότε φαίνεται, όσο και νάναι πολύ δύσκολη.

Ο τέλειος άνθρωπος είν' αυτός που μόνος του πάντα, όταν το σκεφτή, θα καταλάβη ποιο, από την αρχή ως το τέλος, θάναι το καλύτερο. Καλός είναι ακόμα κι' εκείνος που πείθεται σ' αυτόν που θα του πη το σωστό. Μ' αυτός που μήτε ο ίδιος καταλαβαίνει, μήτε, ακούγοντας άλλον να του λέη, μπορεί να το βάλη στο νου του, αυτός είν' ολότελα τιποτένιος άνθρωπος. Όμως εσύ, έχε πάντα στο νου σου την προτροπή μου: να εργάζεσαι Πέρση, άνθρωπε από σόι, για να σ' αποστρέφεται η πείνα και η σεβαστή να σ' αγαπάη η Δήμητρα η ομορφοστέφανη και τον σιτοβολώνα σου να στον γεμίζει στάρι. Η πείνα είναι παντοτινός τ' αδούλη² ανθρώπου σύντροφος. Μα κι' οι θεοί και οι άνθρωποι μισούνε αυτόν που ζη χωρίς δουλειά, κι' έχει τα ίδια τα ένστικτα με τους κηφήνες, που δίχως καν κεντρί, τεμπέληδες άνεργοι, τρώγοντας χαραμίζουνε των μελισσών το μόχτο. Εσύ ν' αγαπάς την τίμια τη δουλειά και να την κάνης, κι' έτσι να πλημμυρά τ' αμπάρια σου το στάρι σου στην εποχή του. Είν' από τη δουλειά μόνο που βρίσκονται οι άνθρωποι με πλούτη και πολλά κοπάδια. Δεν είναι καμμία ντροπή η δουλειά· η αναδουλειά είναι ντροπή. Αν εργάζεσαι, γρήγορα θα σε ζηλέψη που θα πλουταίνης ο άνεργος· ο πλούτος συντροφεύεται κι' από την αξία κι' από την τιμή. Όπου κι' αν σ' έχει βαλμένον η τύχη σου, το συμφέρο σου είναι να δουλεύης, και γυρίζοντας την όρεξη της αλαφρόμυαλης ψυχής σου από το έχει του άλλου στη δουλειά, να κυττάς με ποιο τρόπο να εξασφάλισης το ψωμί σου, απaráλλαχτα όπως εγώ σε συμβουλεύω. Υπάρχει μια κακή ντροπή π' ακολουθάει το φτωχό· πάει η ντροπή με την κακομοιριά, και πάει το θάρρος με τον πλούτο.

Τα πλούτη δεν πρέπει να τα φέρνη η αρπαγή· εκείνα που δίνει ο θεός είναι πολύ συμφερώτερα. Μπορεί κανείς με του χεριού τη βία μεγάλο ν' απόκτηση πλούτο· μπορεί και με τη γλώσσα να τα ληστέψη, και τέτοια πολλά γίνονται, όταν το δόλωμα του κέρδους ξεγελάση το μυαλό τ' ανθρώπου, κι' αφήση πίσω η αδιαντροπιά κάθε συναίσθηση του δίκηου. Μα εύκολα τότε οι θεοί τού παίρνουνε κάθε υπόληψη κι' εκμηδενίζουνε το σπίτι του ανθρώπου αυτού: κι' έτσι για λίγο μόνο καιρό τον ακολουθάει ο πλούτος. [...]

¹ Πέρσης: αδελφός του Ησίοδου

² αδούλης: τεμπέλης

Μη γυρεύεις κέρδη κακά κερδισμένα· τα κακά κερδισμένα είναι το ίδιο με τις ζημιές. Αυτόν που σ' αγαπάει να τον αγαπάς, και να πηγαίνης σ' αυτόν πύρχεται σε σε· να δίνης σ' αυτόν που σου δίνει και να μη δίνης σ' αυτόν που δε σου δίνει· σ' αυτόν που δίνει πρόθυμα, πρόθυμα κανείς δίνει, μα σ' αυτόν που δεν δίνει κανένας δεν δίνει. Ο άνθρωπος μάλιστα που τ' αρέσει να δώση, και πολύ τ' αρέσει, χαίρεται δίνοντας αυτός κι' αναγαλλιάζει με το δώσιμο η ψυχή του. Μ' αυτός που με το έτσι θέλω αρπάζει κάτι παραβλέποντας το νόμιμο, όσο μικρό κι' αν είναι εκείνο π' άρπαξε, παγώνει την καρδιά του. Αλλ' αν ακόμα στο μικρό μικρό προσθέτης, και συχνά το κάνης, γρήγορα το μικρό θα σου γενή μεγάλο. Κι' όποιος προσθέτει σ' εκείνο που έχει, φυλάγεται από την φλογάτη πείνα. Καμιά φροντίδα δεν δίνει στον άνθρωπο αυτό που βρίσκεται μέσα στο σπίτι του: πολύ καλλίτερο νάναι μέσα στο σπίτι, γιατί ό,τι δεν εμπήκε από την πόρτα θάρρει το ζημία μόνο· είναι μεγάλο καλό νάχης κοντά σου το πράγμα και ν' απλώνης να παίρνης, μα σ' αρρωσταίνει έτσι η ψυχή να το ζητάς και να μη τώχης: κι' εγώ, να το σκεφτής αυτό, σου λέω.

Ησίοδος

«Έργα και Ημέραι»

στίχ. 286 - 326 & 352 - 367

Μετάφραση: Παναγής Λεκατσάς

1. Ο Ησίοδος ζει στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. (τέλος Γεωμετρικής εποχής) και είναι ο κύριος εκπρόσωπος του «διδακτικού έπους», κυρίως με το έργο του «Έργα και Ημέραι». Να εντοπίσετε στο απόσπασμα τα στοιχεία εκείνα που οδήγησαν στο χαρακτηρισμό αυτό.
2. Γιατί η εργασία αποτελεί το μέτρο της αξίας του ανθρώπου, σύμφωνα με τον Ησίοδο; Σε ποιους τομείς εντοπίζεται η ευεργετική επίδρασή της;
3. Αν ο πλούτος αποτελεί σταθερή επιδίωξη για τον άνθρωπο, με ποιο τρόπο, ισχυρίζεται ο Ησίοδος, πρέπει να επιδιώκεται και ποιοι τρόποι πρέπει ν' αποφεύγονται; Για ποιους λόγους;

Εργασία και αργία

«Ας μην ντρεπόμαστε για τις χειρωνακτικές εργασίες· ούτε να νομίζουμε ότι η εργασία είναι αιτία για κατηγορία· αιτία για κατηγορία είναι η αργία και να μην έχουμε να κάνουμε κάτι. Γιατί, αν η εργασία ήταν εντροπή, δε θα την επιδίωκε ο Παύλος, ούτε θα παράγγελλε σ' εκείνους που δεν εργάζονται, να μην τρώνε. Ντροπή, πραγματικά, είναι μόνο η αμαρτία. Την αμαρτία όμως, και μάλιστα όχι μία ή δύο και τρεις μορφές αμαρτίας, αλλά όλη μαζί την κακία, τη γεννά συνήθως η αργία... Λοιπόν, ό,τι είναι για το άλογο το χαλινάρι, το ίδιο είναι η εργασία για τη φύση μας... Δεν υπάρχει τίποτε απολύτως που να μην καταστρέφεται με την αργία. Πράγματι, και το νερό που είναι στάσιμο, βρωμά, ενώ εκείνο που τρέχει και τριγυρίζει παντού, διατηρεί την καλή του ποιότητα. Και το σίδηρο, όταν δε χρησιμοποιείται, γίνεται μαλακότερο και άχρηστο, επειδή καταστρέφεται από τη σκουριά· ενώ εκείνο που χρησιμοποιείται στις εργασίες, είναι πολύ χρησιμότερο, αλλά και πιο ευπαρουσίαστο, αφού δε λάμπει λιγότερο από κάθε ασήμι. Και τη γη που δεν καλλιεργείται, θα μπορούσε να την ιδεί κανείς να μην παράγει τίποτε ωφέλιμο, αλλά βλαβερά βότανα, αγκάθια, τριβόλια και άκαρπα δέντρα, ενώ εκείνη που απολαμβάνει την εργασία, να είναι γεμάτη με ήμερους καρπούς. Και γενικά η αργία καταστρέφει το καθετί· αντίθετα, η εργασία κάνει τα πάντα πιο χρήσιμα. Γνωρίζοντας λοιπόν όλα τούτα, καθώς επίσης και πόση είναι η βλάβη από την αργία και το κέρδος από την εργασία, ας αποφεύγουμε την πρώτη και ας επιδιώκουμε τη δεύτερη».

Ιωάννης ο Χρυσόστομος

Η ανάγκη και το κριτήριο του επαγγελματικού προσανατολισμού

Υπήρχε ένας παλαιός νόμος στην Αθήνα, κατά την κρίση μου άριστος, σύμφωνα με τον οποίο, όταν οι νέοι έφταναν στην εφηβική ηλικία οδηγούνταν στα επαγγέλματα, και μάλιστα με τον εξής τρόπο: Τοποθετούνταν φανερά σε όλους τα εργαλεία κάθε επαγγέλματος και οδηγούνταν οι νέοι σ' αυτά· και ανάλογα με το εργαλείο, για το οποίο τύχαινε να χαίρεται καθένας και έτρεχε να το περιεργαστεί, διδασκόνταν και το επάγγελμα που σχετιζόταν με αυτό. Και τούτο, γιατί το επάγγελμα που ταιριάζει με τη φύση μας πετυχαίνει, ενώ εκείνο που δεν ταιριάζει, αποτυχαίνει. Λοιπόν, τι θέλει να μου ειπεί αυτή η διήγηση; Θέλει να μου ειπεί ότι και συ, αφού έχεις φιλική διάθεση προς τη φιλοσοφία, δεν πρέπει να την παραμελείς, ούτε να συνηθίζεις τον εαυτό σου περισσότερο σε κάτι άλλο από εκείνα που δεν ανήκουν σ' αυτήν, αλλά να επιδιώκεις αυτήν, προς την οποία έχεις εκδηλώσει την κλίση σου, όχι μόνο γιατί είναι άριστη, αλλά και επειδή είναι περισσότερο κατάλληλη για τη φύση σου. Και η παροιμία διδάσκει ότι δεν πρέπει κανείς να αλλάζει με τη βία το ρεύμα του ποταμού· και η ποίηση δε

θέλει ν' ασχολείται με το άσμα εκείνος που γνωρίζει την τέχνη να διευθύνει τους ίππους. Και τούτο, για να μη συμβεί τι; Για να μην αποτύχεις και στην τέχνη να διευθύνεις τους ίππους και στο άσμα».

Γρηγόριος Ναζιανζηνός
Απο το «Ανθολόγιο πατερικών κείμενων»
Ο.Ε.Δ.Β., 1977
Μετάφραση: Ευάγγελος Θεοδώρου

1. Αναζητήστε κοινά στοιχεία για την αξία της εργασίας στα κείμενα του Ησιόδου και του Ιωάννη του Χρυσόστομου. Και για τους δυο, η εργασία αφορά μόνο την οικονομική ζωή των ανθρώπων ή και την ηθική τους υπόσταση;
2. Χαρακτηρίστε τον τρόπο με τον οποίο ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναπτύσσει την παράγραφο και σχολιάστε τα μέσα πειθούς που χρησιμοποιεί για την προτροπή του.
3. Ποια άποψή του θέλει να στηρίξει ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός; Με ποιον τρόπο πειθούς το επιχειρεί; Να παραβάλετε τον τρόπο αυτό με τον τρόπο που χρησιμοποιεί ο Ε. Π. Παπανούτσος στην τελευταία παράγραφο του δοκιμίου που ακολουθεί. Τι παρατηρείτε;

Εργασία και επάγγελμα

Όταν ενδιαφέρομαι να συλλέγω γραμματόσημα και διαθέτω τον ελεύθερο χρόνο μου, ακόμα και χρόνο που συνήθως τον μεταχειρίζομαι για βιοπορισμό, για να προμηθεύομαι και να τακτοποιώ τα αντικείμενα που συλλέγω, ή για να επικοινωνώ με άλλους συλλέκτες και ν' ανταλλάσσω μαζί τους γραμματόσημα· ή όταν τις Κυριακές παίρνω τα σύνεργά μου, πηγαίνω στην παραλία και ψαρεύω, τλαιπωρούμενος το καλοκαίρι από τον ήλιο και το χειμώνα από το κρύο, κάνω έργο; Βεβαίως. Κάνω και επάγγελμα; Όχι. Έργο κάνω, γιατί αυτές τις ώρες η δραστηριότητά μου ξεκινάει από μια πρόθεση, έχω προγραμματίσει μιαν ενέργεια, αποβλέπω σ' ένα αποτέλεσμα και προσπαθώ με τα μέσα που διαθέτω να το επιτύχω –έστω και για να ευχαριστήσω απλώς τον εαυτό μου, να γεμίσω τον ελεύθερο χρόνο μου κ.ο.κ. Όλα αυτά τα στοιχεία (της οργανωμένης προσπάθειας, της προγραμματισμένης ενέργειας που μεταχειρίζεται ορισμένα μέσα για να φτάσει σε ορισμένο αποτέλεσμα, της πρόθεσης να διαθέσει κανείς μυϊκές δυνάμεις, φαντασία, χρόνο, για να επιτύχει αυτό που επιδιώκει κτλ. κτλ.) υπάρχουν και στο επάγγελμα. Αλλά κοντά σ' αυτά υπάρχουν και μερικά άλλα που δεν τα περιέχει η έννοια του έργου. Γι' αυτό λέγομε για κάποιον μανιώδη, έστω, συλλέκτη γραμματοσήμων: «Αυτός είναι ερασιτέχνης, δεν είναι επαγγελματίας». Πρώτο επειδή στην περίπτωση του ερασιτεχνισμού σα να μην παίρνει κανείς το πράγμα τόσο σοβαρά σε όλη την έκτασή του, σα να διασκεδάζει με αυτό που κάνει, ενώ στο επάγγελμα όλα γίνονται σοβαρά, ακόμη και όταν η απασχόλησή μας είναι ελαφριά. Δεύτερο, επειδή στην περίπτωση του ερασιτεχνισμού δεν αποζεί κανείς από τον κόπο του, ενώ από το επάγγελμα ζει, περιμένει να ζήσει. Τρίτο, επειδή στον ερασιτεχνισμό ο άνθρωπος ξέρει ότι και αν ακόμη αυτό που κάνει λείπει είτε από τη δική του ζωή είτε από τη ζωή του κοινωνικού συνόλου, η ζημιά δεν θα είναι πολύ μεγάλη ούτε γι' αυτόν, ούτε για την κοινωνία· στο επάγγελμα όμως έχει τη συνείδηση ότι έχει ταχθεί σε ορισμένη θέση και τη θέση αυτή, αν την εγκαταλείψει, θα ζημιώσει και τον εαυτό του και το κοινωνικό σύνολο που περιμένει την προσφορά του. [...]

Το επάγγελμα είναι συνάρτηση της κοινωνικότητας και η κοινωνικότητα μια ειδική ανθρώπινη διάσταση. Κοινωνία δεν υπάρχει στο ζωικό βασίλειο· μόνο με το ανθρώπινο γένος εμφανίζεται και ευδοκimeί η συλλογική ζωή που ονομάζομε κοινωνία. Προϋπόθεση και απόρροια της κοινωνικότητας είναι το επάγγελμα. Όπου δεν υπάρχει η κοινωνική διάσταση, εκεί μπορούν να υπάρχουν έργα όλων των ειδών, όχι όμως επάγγελμα. [...]

Ο αληθινός επαγγελματίας δεν είναι εκείνος που δουλεύει για το μεροκάματο ή για την προαγωγή και τη σύνταξη, ούτε εκείνος που βασανίζεται στη δουλειά του για την τιμή των όπλων –όπως λέμε– ή για την προσωπική του ικανοποίηση, αλλά αυτός που ξέρει ότι με το έργο του συνεισφέρει στην υγεία, στην ευστάθεια, στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου. Ούτε η

επιδίωξη του κέρδους ούτε η όρεξη της δουλειάς ως δουλειάς λείπουν από τον γνήσιο επαγγελματία. Δεν αρκούν όμως για να του δώσουμε τον πλήρη χαρακτηρισμό που τον προσδιορίζει. Χρειάζεται να προστεθεί στην έννοια και ένα άλλο γνώρισμα: η επίγνωση ότι με αυτό που κάνει, με τη γνώση, τη δεξιότητα, το μόχθο του, τελεσιουργείται ένα έργο κοινωνικής σημασίας. Γι' αυτό θα έλεγα, συνοψίζοντας όλα όσα προηγήθηκαν, ότι στο επάγγελμα και δια του επαγγέλματος το άτομο πραγματοποιεί την κοινωνική του αποστολή, και αντίστροφα: στα επαγγέλματα και δια των επαγγελματιών η κοινωνία εξατομικεύει το έργο της, το κατανέμει στα μέλη της. [...]

Έχει παρατηρηθεί ότι όσο προχωρεί καλπάζοντας η τεχνολογική ανάπτυξη, τόσο ο τεχνίτης που δεινόταν με τη δουλειά του, την έκανε από την αρχή ως το τέλος με όρεξη, τη χαιρότανε (μπορούσε να εργαστεί και λίγη ώρα παραπάνω, δεν λογάριαζε το χρόνο, γιατί έπρεπε να τελειώσει), εξαφανίζεται, και στη θέση του μπαίνει ένας άλλος τύπος εργαζόμενου ανθρώπου που έχει με το έργο μιαν εντελώς διαφορετική σχέση: δεν τον ενδιαφέρει το έργο ως έργο, γιατί ξέρει ότι σήμερα απασχολείται σ' αυτό, αλλ' αν η επιχείρηση δεν ευδοκίμηση, ή αν ο εργοδότης ανακαλύψει ότι μπορεί να κάνει το ίδιο έργο με φτηνότερα χέρια, θα απολυθεί και θα αναγκαστεί να δουλέψει σε άλλο εργοστάσιο, όπου θα του ζητηθεί άλλου είδους δουλειά. Έτσι γίνεται η αποσύνδεση που έχει ως συνέπεια ο εργαζόμενος να μην αποκτά επαγγελματική συνείδηση, με το νόημα που δώσαμε στον όρο στην αρχή του κεφαλαίου, αφού βλέπει ότι δεν είναι απαραίτητος σε ορισμένο τύπο έργου, ούτε μπορεί να έχει κοινωνική αναγνώριση, ηθική καταξίωση η δουλειά του. Αποκλειστική του πια επιδίωξη γίνεται το μεροκάματο· ένα μεροκάματο μάλιστα που προσδιορίζεται από διάφορους άλλους όρους της αγοράς εργασίας, όχι από την ποιότητα, ούτε από την κοινωνική σημασία της δουλειά του. Στο πλαίσιο τούτο δημιουργείται μια παράδοση σχέση του εργαζόμενου προς την οικονομία, του πολίτη προς το κράτος. Το φαινόμενο το ονόμασε (κατά τον Fichte¹ και τον Hegel²) ο Marx³ με μια παραπολύ εύστοχη λέξη: αλλοτριώση (Entfremdung). «Αλλοτριώνεται», αποξενώνεται ο άνθρωπος από το έργο του. Το έργο και ο άνθρωπος δεν δέονται πια μαζί μέσα σ' ένα κλοιό οικειότητας. Έχουν ξεκολλήσει· συγχρόνως όμως ξεκολλάει και ψυχικά ο άνθρωπος από την κοινωνία. Η εργασία που άλλοτε ήταν υπόθεση ζωής, χαρά ζωής, γίνεται προϊόν που διατιμάται όπως όλα τα άλλα προϊόντα, σύμφωνα με το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Τώρα δεν χρειαζόμαστε αυτή τη δουλειά –την πληρώνουμε φτηνά· αύριο θα τη χρειαζόμαστε– θα την πληρώσουμε ακριβά.

¹ Ιωάννης Γκόττλιμπ Φίχτε (Johann Gottlieb Fichte, 1772-1814): Γερμανός φιλόσοφος, μαθητής του Καντ

² Γεώργιος Γουλιέλμος Φρειδερίκος Χέγκελ (George - Wilhelm - Friedrich Hegel, 1770-1831): Γερμανός φιλόσοφος, θεμελιωτής της σύγχρονης διαλεκτικής

³ Καρλ Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883): Γερμανοεβραϊός οικονομολόγος και φιλόσοφος, εισηγητής του διαλεκτικού υλισμού

Όπως διαμορφώνεται η τιμή λ.χ. των λεμονιών στην αγορά: έπese χαλάζι και χάλασαν, ακριβαίνουν τα λεμόνια· ευνοήθηκαν οι λεμονιές από τον καιρό, παραγωγή μεγαλύτερη, φτηναίνουν τα λεμόνια... Έτσι γίνεται αλλότριος ο άνθρωπος προς το επάγγελμά του, αλλότριος ο εργαζόμενος προς την εργασία του, και επειδή η εργασία και το επάγγελμα είναι διαστάσεις της ατομικής και της συλλογικής ζωής, αποκολλιέται ο άνθρωπος από την κοινωνία. Και αρχίζει να εμφανίζεται και να πληθαίνει ένας τύπος εργαζόμενου ανθρώπου που δεν ανήκει ψυχικά ούτε στο επάγγελμά του, ούτε στην οικογένειά του, ούτε την πατρίδα του. Ένα on χωρίς αγάπη, χωρίς δεσμούς, χωρίς ρίζες. Εύκολα μαντεύει κανείς τι τεράστια και περίπλοκα προβλήματα δημιουργούνται απ' αυτή την κατάσταση, ψυχολογικά και ηθικά. Από την ώρα που η εργασία χάνει τον βαθύτερο κοινωνικό προσορισμό της και γίνεται εμπόρευμα, ο εργοδότης θεωρεί δικαίωμά του να προσπαθεί να την αγοράσει όσο γίνεται φτηνότερα. Μέσα στους υπολογισμούς του ο επιχειρηματίας λέγει: τόσα για πρώτες ύλες, τόσα για εγκαταστάσεις κτλ. και τόσα για να αγοράσω εργασία. Όλα μπαίνουν πια στην ίδια μοίρα: το υλικό, το εργαλείο και ο άνθρωπος...

Με την εξέλιξη λοιπόν προς νέες μορφές παραγωγικής εργασίας, φοβόμαστε ότι όχι μόνο δεν καταλύσαμε τον αρχαίο θεσμό της δουλείας, αλλά ιδρύσαμε νέες μορφές του μέσα στην «προχωρημένη» και εξαιτίας της «προχωρημένης» οικονομίας μας. Μορφές που είναι πολύ επικίνδυνες για την ηθική υγεία της κοινωνίας. Κατά τους διορατικότερους οικονομολόγους και κοινωνιολόγους μας, οι βαθιές οικονομικοπολιτικές κρίσεις της εποχής μας μian από τις κύριες αιτίες τους έχουν τούτο ακριβώς το γεγονός. [...]

Του προβλήματος η λύση θα αναζητηθεί, κατά την ταπεινή μου γνώμη, σε δύο επίπεδα. Πρώτα στο επίπεδο της αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας, και έπειτα στο επίπεδο της υποκειμενικής ψυχολογικής πραγματικότητας. Το πρώτο είναι ο στίβος ο κοινωνικός και ο πολιτικός. Η ίδια η οικονομία θα επιβάλει στην πολιτική ηγεσία μορφές εργασίας πολύ πιο ανθρώπινες από όσες έχουν δημιουργηθεί έως τώρα. Άλλωστε, εάν παρακολουθήσουμε την εργατική νομοθεσία των περισσότερων κρατών του κόσμου, όπως έχει διαμορφωθεί μέσα στα τελευταία 50 χρόνια, θα ιδούμε μια σταθερή τάση προς την κοινωνική προσφορά της εργασίας: ασφάλιση του εργαζόμενου, πρόνοια για την υγεία του, φροντίδα για τα γερατειά του κ.ο.κ. Παράλληλα γίνεται από τους εργοδότες και τα όργανα του κράτους προσπάθεια να διαπαιδαγωγηθεί ο εργαζόμενος άνθρωπος, να του προσφέρεται τακτικά ψυχαγωγία, να εξασφαλίζεται η εβδομαδιαία του ανάπαυση και να του δίνονται ευκαιρίες να χρησιμοποιεί θετικά με ευπρέπεια, τον ελεύθερο χρόνο του. Επίσης: να συνδεθεί με τη μοίρα της χώρας του και με το γενικότερο καλό της ανθρωπότητας· να διδαχτεί και να παραδεχτεί ότι η «μηχανή», που τον «παραμερίζει», μπορεί κ' αυτή να βοηθήσει να συντελεσθεί με γοργότερο ρυθμό η πρόοδος του κόσμου, η μεγαλύτερη εξανθρώπιση του ανθρώπου. Εάν ο εργαζόμενος δεν αποκτήσει αυτή τη «συνείδηση», δεν έχουμε κάνει τίποτε. Όσοι κερδίζουν από το μόχθο του είτε κεφαλαιούχοι είναι (άτομα, εταιρίες, τραπεζ κτλ.) είτε κράτη (στις σοσιαλιστικές πολιτείες το κράτος είναι ο εργοδότης) πρέπει να καταλάβουν και να αναγνωρίσουν ότι μονιμότερα κέρδη είναι μόνο

εκείνα που πραγματοποιούνται με πιο ανθρωπινό τρόπο εργασίας. Το να «διατηρήσει» κάνεις κάτι, έλεγαν οι Αρχαίοι, είναι δυσκολώτερο από το να το «αποκτήσει». Εύκολα πληθαίνουν τα κέρδη, αλλά κάποτε εξανεμίζονται όλα διαμιάς.

Στο επίπεδο της υποκειμενικής ψυχολογικής πραγματικότητας εκείνο που θα μας επιβληθεί είναι να αξιοποιήσουμε καλύτερα τον παράγοντα: αγωγή. Να στραφούμε προς την οικογένεια, το σχολείο, τα όργανα της πολιτείας που διαπαιδαγωγούν τον άνθρωπο (τη δικαιοσύνη, τη διοίκηση, την εκκλησία κτλ.) και να αξιώσουμε να διαφωτίσουν τους νέους τι θα πει επάγγελμα, ποιο είναι το ηθικό νόημα και ο κοινωνικός προορισμός του. – Στο κεφάλαιο αυτό πιστεύω ότι και ο καθένας μας μπορεί (με τις περιορισμένες, έστω, δυνάμεις του και στο στενό κύκλο των σχέσεών του) να βοηθήσει. Ιδίως όσοι από μας είναι γονείς. Όταν το μικρό παιδί, που έκθαμβο βλέπει να λάμπουν τα γαλόνια και τα παράσημα στη στολή των αξιωματικών ή παρακολουθεί με θαυμασμό τον πλούσιο γείτονα που έχει το ωραίο και ακριβό αυτοκίνητο, μας λέγει: «Θα γίνω στρατηγός, μητέρα». «Θα γίνω βιομήχανος, πάτερα». – θα πρέπει να του απαντούμε: «Να γίνεις, παιδί μου. Όλα τα επαγγέλματα είναι ανοιχτά μπροστά σου, αφού ζούμε σε μια κοινωνία που δεν προκαθορίζει τη θέση του κάθε μέλους της ανάλογα με την οικογενειακή του προέλευση. Δεν έχει όμως σημασία το τι θα γίνεις. Σημασία έχει αυτό που θα γίνεις να το αποκτήσεις με την ικανότητα και την αρετή σου. Και να το αγαπάς, να το τιμάς, να σου γεμίζει τη ζωή, να το χαίρεσαι με αυτή την εσωτερική χαρά που δίνει η σωστή σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία. Εάν το επάγγελμα που θα κάνεις, ικανοποιεί μόνο τη ματαιοδοξία σου ή υπηρετεί μόνο το στενό υλικό συμφέρον σου, θα είσαι ένας άνθρωπος αποτυχημένος και δυστυχής». Και να του εξηγήσουμε ότι υπάρχουν άνθρωποι δυστυχείς με πολλά παράσημα και ευτυχείς χωρίς παράσημα· ότι υπάρχουν άνθρωποι αποτυχημένοι μέσα στα πλούτη και επιτυχημένοι χωρίς πλούτη.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Να επισημάνετε στο κείμενο τις διαφορές ανάμεσα στον ερασιτεχνισμό και στο επάγγελμα. Ποιο είναι το πιο σημαντικό διαφοροποιητικό γνώρισμα του επαγγέλματος και γιατί;
2. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του εργαζόμενου που τείνουν να κυριαρχήσουν στις μέρες μας; Σε ποιες αιτίες αποδίδει τα χαρακτηριστικά αυτά ο συγγραφέας;
3. Να επισημάνετε τους τρόπους με τους οποίους ο συγγραφέας πιστεύει ότι η κοινωνία και η πολιτεία μπορούν να βοηθήσουν –ή βοηθούν– τον εργαζόμενο να αποκτήσει δημιουργική σχέση με την εργασία του. Οι τρόποι αυτοί εφαρμόζονται, κατά τη γνώμη σας, αποτελεσματικά ή υπονομεύονται από ποικίλους παράγοντες σήμερα;
4. Ποια κριτήρια πρέπει, κατά την άποψη του συγγραφέα, να ενσταλάξει η εκπαίδευση στους νέους, ώστε η επαγγελματική τους επιλογή να γίνει γι' αυτούς πηγή επιτυχίας και ευτυχίας;

Ο καταμερισμός και η ειδικέυση

[...] Η εργασία, για να γίνεται γρηγορότερα και καλύτερα, έχει κατανεμηθεί σε μικρά κομμάτια και ο καθένας διεκπεραιώνει, συχνά εφ' όρου ζωής, το μικρό κομμάτι που του έλαχε. Έτσι, βέβαια, η προσπάθεια τυποποιείται. Και αν αυτό στην περιοχή της πρακτικής ενέργειας είναι επικίνδυνο, στην περιοχή του θεωρητικού στοχασμού γίνεται επικινδυνότατο. Η τυποποίηση αποτελεί άρνηση της προσωπικής ελευθερίας. Το ιδανικό του «στάνταρντ» μπορεί να είναι χρήσιμο στα βιομηχανικά προϊόντα. Αλλά ο άνθρωπος, τουλάχιστο ίσαμε τη στιγμή τούτη, δεν είναι βιομηχανικό προϊόν. Αργότερα, φυσικά, μπορεί να γίνει. Μπορεί να δημιουργηθούν απέραντα εκκολαπτήρια ανθρωπίνων υπάρξεων.

Ο καταμερισμός, που είναι σήμερα το αναπόφευκτο, αύριο μεθαύριο μπορεί να γίνει η νέα μοίρα της ανθρωπίνης τραγωδίας. Γιατί η τυποποίηση δεν είναι άσχετη, αν καλοκοιτάξει κανείς το θέμα, προς τον καταμερισμό. Όσο η ενέργεια περιορίζεται σε κλειστούς χώρους, τόσο και το πρόσωπο που ενεργεί μεταμορφώνεται σε ακούσιο όργανο, παύει να συμμετέχει συνειδητά στην προσπάθεια. Η επανάληψη σκοτώνει την ευδιαθεσία και η έλλειψη της ευδιαθεσίας μαραίνει τη φαντασία. Και δεν πρέπει να λησμονούμε πως η φαντασία, είτε εφαρμοσμένη στα πράγματα είτε όχι, είναι πολύτιμη μορφή της ελευθερίας. Ο μεγάλος κίνδυνος λοιπόν υπάρχει εκεί: ο άνθρωπος που επαναλαμβάνει σε μια ολόκληρη ζωή την ίδια κίνηση, που περιορίζει το οπτικό του πεδίο σε μια απειροελάχιστη μορφή ενέργειας, γίνεται πια και ο ίδιος ένας χώρος στεγανός, όπου ο ήλιος από άλλους κόσμους δεν βρίσκει τόπο να πέσει. Και αν αυτό συμβαίνει, με τόσο βλαπτικά αποτελέσματα, στην περιοχή της καθημερινής προσπάθειας, πολύ περισσότερο μπορεί να συμβαίνει, και με συνέπεια την απώλεια της συνείδησης των συνόλων, στην περιοχή της επιστημονικής προσπάθειας. Εκεί πια παίρνει τη μορφή αλγεινής περιπέτειας, που μόνο λίγοι, εξαιρετικά προικισμένοι, μπορούν, και κατά ένα ποσοστό, να την ξεφύγουν. Το ερώτημα τώρα έρχεται από μόνο του: υπάρχει τρόπος σωτηρίας ή όχι; Νομίζω πως άλλος τρόπος δεν μπορεί να υπάρξει έξω από τη διεύρυνση και την καλή χρησιμοποίηση του διαθέσιμου χρόνου. Ένας γιατρός δεν είναι πια σωστό, καθώς έχουν διαμορφωθεί τα πράγματα, να μην έχει ειδικευθεί σ' ένα κλάδο της επιστήμης του. Αλλά θαυμάσια μπορεί να χρησιμοποιεί το διαθέσιμο χρόνο του, για να κερδίζει και τη γενική επιστημονική γνώση, που θα καταστήσει και τη ειδικέυσή του αποτελεσματικότερη. Και η «ανθρώπινη βίδα» πρέπει στην άδεια της ώρα να ξεβιδώνεται όσο πληρέστερα μπορεί, αποβλέποντας στη γενική της καλλιέργεια, ώστε η ομοιομορφία της προσπάθειας να μην προκαλεί την ολοκληρωτική της τυποποίηση. [...]

Η ειδικέυση, πρέπει να το πάρουμε απόφαση, δεν είναι μια υπόθεση

που μπορεί ν' ανασταλεί ή να περιορισθεί. Όσο προχωρούν οι καιροί, τόσο περισσότερο η γνώση θα κατατεμαχίζεται. Εκείνο λοιπόν που χρειάζεται δεν είναι να την επιτιμούμε, αλλά να προσπαθούμε να την τοποθετήσουμε στον κανονικό χώρο, ώστε να μην αποσκεπάζει ολόκληρο τον άνθρωπο και ν' αφήνει κάποια περιθώρια καθολικότερης δραστηριότητας. Με τον όρο «περιθώρια» δεν εννοώ, φυσικά, την πάρεργη απασχόληση, αυτό που ονομάζει η εποχή μας «χόμπυ». Η πάρεργη απασχόληση σε μια μορφή τέχνης, ως θυμηθούμε τον Αϊνστάιν και το βιολί του, ή σ' ένα άθλημα δεν είναι αυτό που ζητεί η κοινή συνείδηση από το σύγχρονο ειδικό. Ένα «χόμπυ» είναι πολύ συνηθισμένη υπόθεση. Εδώ πρόκειται για κάτι ουσιαστικότερο: για μια μετακίνηση, για μια συμπλήρωση του κοσμοειδώλου που έχει συλλάβει ο ειδικός. Όταν το κοσμοειδώλο ευρυνθεί, και τα σύγχρονα προβλήματα θ' αντιμετωπισθούν γενναιότερα και αποτελεσματικότερα. Και θα επιτευχθεί το μεγάλο όνειρο της γενιάς μας: ο εξανθρωπισμός της επιστήμης. Και θα κατανοηθεί βαθύτερα, πόσο τα πάντα είναι ανωφέλευτα, αν δεν τα κατευθύνει η στοργή προς τον άνθρωπο. Ένας ειδικός φιλοσόφης, ανιστόρητος, ανίκανος να γευθεί τις εξαισίες απολαύσεις της υψηλής καλλιτεχνικής δημιουργίας, ένας επαγγελματίας ειδικός, ακόμη και αν είναι από τη φύση του ο καλύτερος άνθρωπος του κόσμου, μεταμορφώνεται πολύ εύκολα σε πρόσωπο περιορισμένης ευθύνης, σ' ένα εργαλείο χρήσιμο στη μια περίπτωση και βλαβερό, όχι άχρηστο μόνο, σε όλες τις άλλες περιστάσεις. Η μονομέρεια είναι μια αρρώστια κ' ένας κίνδυνος –και θανάσιμος κίνδυνος.

Αλλά προβλέπω την αντιπαράθεση: «Είναι τόσες οι απαιτήσεις της εξειδίκευσης, ώστε δεν απομένει διαθέσιμος χρόνος». Αυτό θα μπορούσε να είναι βάσιμο μόνο στην περίπτωση του μεγαλοφυούς που βιδώνεται νυχτοήμερα στο ερευνητικό του εργαστήριο, αλλοτριωμένος από κάθε άλλη απασχόληση, κάθε χαρά της ζωής, κάθε, τόσο ανθρώπινη, επιτέλους, απόδραση, για να προσφέρει μέγιστες υπηρεσίες στην ανθρωπότητα. Τι να ζητήσει κανείς από αυτό το ιερό τέρας; Θα του επιτρέψει και ανιστόρητο και φιλοσόφητο και αγεωγράφητο να είναι, προκειμένου να ευοδωθεί ο μεγάλος σκοπός, ν' απαλλαγούν οι άνθρωποι από μian αρρώστια ή να επιτύχουν μια φαντασμαγορική άνοδο του πολιτισμικού επιπέδου των. Όταν μιλούμε για τον ειδικό, δεν εννοούμε τις εξαιρέσεις που συμβαίνει πολύ συχνά να μας ξαφνιάζουν και με την όλη πνευματική τους προσωπικότητα. Εννοούμε το μέσο όρο, την καθημερινή παρουσία, αυτή την επιστήμη και την τεχνολογία της κάθε στιγμής. Εννοούμε κυρίως ένα γενικό τρόπο συμπεριφοράς προς τις καθολικές και αναντικατάστατες αξίες της πνευματικής ζωής. Εννοούμε αυτή την περιφρόνηση που κάθε μέρα και γοργότερα απλώνεται προς κάθε τι που δεν είναι το άμεσο έργο, το τυπικό επάγγελμα και η υλική του απόδοση. Την αυταρέσκεια των πρακτικών ανθρώπων και την αυτεπάρκεια, τη βδελυρή χρησιμοποίηση του διαθέσιμου χρόνου,

αυτή την ασυλλόγιστη σπατάλη που φτωχαίνει και αδειάζει τις ψυχές, που στερφεύει¹ τα πνεύματα.

Το ουσιωδέστερο είναι να μην παύουμε να συλλογιζόμαστε τον άνθρωπο. Ο κόσμος μας, είπε στα 1955 ο Οππενχάιμερ,² είναι «ένας κόσμος όπου ο καθένας μας, γνωρίζοντας τα όριά του –τον κίνδυνο να είναι επιπόλαιος και τον πειρασμό να είναι κουρασμένος– πρέπει ν' αρπαχθεί από ό,τι τον περιβάλλει, από ό,τι γνωρίζει, από ό,τι μπορεί να κάμει, από τους φίλους του, από την αγάπη του, γιατί αλλιώς θα χαθεί μέσα στην παγκόσμια σύγχυση και δεν θα ξέρει πια τίποτε και δεν θ' αγαπά πια τίποτε».

I. M. Παναγιωτόπουλος
«Ο σύγχρονος άνθρωπος»

1. Γιατί, κατά το συγγραφέα, ο καταμερισμός στο χώρο της εργασίας συνδέεται με την τυποποίηση; Ποιοι κίνδυνοι προκύπτουν από τη σύνδεση αυτή και σε ποιους τομείς της ανθρώπινης υπόστασης και δραστηριότητας;
2. Εφόσον η ειδίκευση δεν μπορεί να ανασταλεί ή να περιοριστεί, πώς μπορούμε ν' αντιδράσουμε στις αρνητικές συνέπειές της; Ποια είναι η γενική πρόταση του συγγραφέα και πώς την εξειδικεύει στη συνέχεια;
3. Ποιους ανθρώπους εξαιρεί από την πρότασή του για την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών του καταμερισμού και της ειδίκευσης ο συγγραφέας; Σας βρίσκει σύμφωνους η εξαίρεση αυτή; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
4. Σχολιάστε την άποψη του Οππενχάιμερ, με την οποία κλείνει το άρθρο του ο συγγραφέας. Μισό, περίπου, αιώνα μετά τη διατύπωσή της πιστεύετε ότι έχασε την ισχύ της ή είναι επίκαιρη όσο ποτέ;

¹ στερφεύει: στεριώνει

² Ρόμπερτ Οππενχάιμερ (Robert Oppenheimer): Αμερικανός φυσικός, επικεφαλής της ομάδας που δημιούργησε για πρώτη φορά ατομική βόμβα στις Η.Π.Α., αυτή που χρησιμοποιήθηκε στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι

Ταμπάκης (Βυρσοδέψης)

Η κατεργασία των δερμάτων (βυρσοδεψία) θεωρείται από τις αρχαιότερες τέχνες, γνωστή σε πολλά μέρη του κόσμου. Οι συγγραφείς των κλασικών χρόνων κάνουν λόγο πολλές φορές γι' αυτή, δίνοντας πληροφορίες για τις μεθόδους που χρησιμοποιούνταν τότε. Μεγάλη άνθηση έχουμε και στα βυζαντινά χρόνια, οπότε ήταν μεγάλη η χρήση των δερμάτων στο στρατό (ένδυση, υπόδηση), την οικοσυσσκευή κ.ά.

Κατά τους νεότερους χρόνους σπουδαία βυρσοδεψικά κέντρα με μεγάλη ταμπάκικα ήταν η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, η Λάρισα, η Άμφισσα, η Σάμος, η Σύρος και άλλες πόλεις.

Τα ταμπάκικα, όπως έλεγαν οι παλιότεροι τα βυρσοδεψεία, ήταν εργαστήρια εγκατεστημένα δίπλα σε ποτάμια ή όπου υπήρχε νερό, στα οποία κατεργάζονταν «ωμά» δέρματα διάφορων ζώων, από τα οποία έφτιαχναν στη συνέχεια παπούτσια, τσάντες, σαμάρια, τσαρούχια, ζακέτες και πολλά άλλα.

Τα πιο συνηθισμένα δέρματα που χρησιμοποιούσε ο ταμπάκης ήταν του βοδιού, του γουρουνιού, της αγελάδας, του βουβαλιού, του αλόγου και των αιγοπροβάτων. Τα χοιρινά και τα βοδινά προορίζονταν κυρίως για τσαρούχια, για πάτους και σόλες παπουτσιών και για γκέμια αλόγων. Τα γίδινα και τα πρόβεια προορίζονταν για γιλέκα, για φόδρες στο εσωτερικό των παπουτσιών, για σαμάρια κ.ά.

Η δουλειά του ταμπάκη ήταν δύσκολη και ανθυγιεινή. Όλη μέρα στη βρώμα και στη δυσωδία του «σάπιου» δέρματος. Η πρώτη του δουλειά ήταν να βρει τα δέρματα. Η καλύτερη εποχή αγοράς των δερμάτων ήταν ο μήνας Οκτώβριος, γιατί μετά άρχιζαν οι βροχές και τότε τα δέρματα στέγνωναν δύσκολα. Γύριζε, λοιπόν, όλη τη μέρα στα χωριά για να βρει δέρματα, να κάνει τη συμφωνία αγοράς κι έπειτα ν' αρχίζει να τα συγκεντρώνει. Όταν τελείωνε μ' όλα αυτά άρχιζε το πρώτο στάδιο της επεξεργασίας τους, που διαρκούσε 20 ημέρες περίπου. Πρώτα τα αλάτιζε και στη συνέχεια τα αποξήρηνε, για να συντηρηθούν. Έπειτα τ' άφηνε για λίγες μέρες βυθισμένα μέσα σε γούρνες με νερό και διάλυμα καυστικής ποτάσας, για να φύγουν οι πολλές βρωμιές και να μαλακώσουν. Μετά τα έβγαζε απ' τις γούρνες και τα άπλωνε τεντωμένα σ' ένα ειδικό πλαίσιο και μ' ένα μαχαίρι τα έξυνε με προσοχή, για να αφαιρεθούν τα υπολείμματα κρέατος και λίπους. Στη συνέχεια τα έβαζε μέσα σε λακκούβες βάθους ενός μέτρου περίπου, γεμάτες με νερό και ασβέστη (ασβεσταριές ή ασβεστερά), όπου παρέμεναν 5-8 ημέρες. Εκεί γινόταν η αποτρίχωση· μαλάκωνε τελείως το δέρμα, άνοιγαν οι πόροι του κι έβγαине εύκολα το τρίχωμα.

Η αποτρίχωση μιας παρτίδας δερμάτων διαρκούσε 3-5 ημέρες. Το μάδημα γινόταν με τα χέρια καλά λαδωμένα, για να μη ματώνουν. Τη δουλειά αυτή την έκαναν συνήθως γυναίκες, που λέγονταν «μαδησ്ടρες». Η αμοιβή τους ήταν οι «ταμπακότρινες» της κατσίκας και το «ταμπακόμαλλο» του προβάτου από τα οποία έφτιαχναν δέρματα για τα σαμάρια (σαμαρόσκουτα) και δεύτερης κατηγορίας υφάσματα. Οι τρίχες όμως χρησιμοποιούνταν και ως

οικοδομικό υλικό, για την κατασκευή βουρτσών, σχοινιών κλπ.

Ύστερα έβαζαν τα αποτριχωμένα δέρματα μέσα σε ξύλινες σκάφες, γεμάτες με περιττώματα (ακαθαρσίες) σκύλων (σαμάς) διαλυμένα σε χλιαρό νερό, που είχαν την ιδιότητα να απομακρύνουν τον ασβέστη απ' τα δέρματα, να τα λιπαίνουν και τα να κάνουν ελαστικά και ευκολοδούλευτα. Εδώ παρέμεναν 2-3 ημέρες. Μετά τα έπλεναν με άφθονο νερό, γιατί ο «σαμάς» είναι διαβρωτικός και μπορούσε να τα διαλύσει. Έτσι ολοκληρωνόταν το πρώτο στάδιο.

Αμέσως μετά άρχιζε το δεύτερο στάδιο της κατεργασίας, η δέψη, που διαρκούσε 15 μέρες περίπου. Η δέψη σταματούσε τη σήψη του δέρματος και του έδινε αντοχή. Η δέψη ήταν η πιο δύσκολη δουλειά. Οι παραδοσιακές μέθοδοι δέψης είναι η φυτική κατεργασία με τανίνη ή με λίπη και έλαια. Τα φυτικά υλικά που χρησιμοποιούσαν στη δέψη και περιείχαν μεγάλη ποσότητα τανίνης ήταν το καπάκι απ' το βελανίδι, τα φύλλα απ' το σχίνο, ο φλοιός του πεύκου και της καστανιάς, η ρίζα του πουρναριού, φύλλα άλλων φυτών κλπ. Αυτά τα τρίβανε σε κατάλληλους μύλους με χειροκίνητα λιθάρια και τα διέλυαν σε ζεστό νερό μέσα σε λίμπες. Άφηναν το νερό να κρυώσει κι ύστερα έριχναν μέσα τα δέρματα. Τα άφηναν έτσι λίγες ημέρες κι έπειτα τα καθάριζαν πάλι, τα στέγνωναν, τα λάδωναν και με ειδικούς κυλίνδρους τα σιδέρωναν. Ήταν το τελευταίο στάδιο, η μετάδεψη, όπου τα δέρματα γυαλισμένα, βαμμένα και σιδερωμένα έπαιρναν την τελική τους μορφή. Έτσι πουλιόταν στους τσαγκάρηδες, τους σαμαράδες, τους τσαρουχάδες και στους άλλους εμπόρους.

Σήμερα όλα έχουν αλλάξει. Με τη βοήθεια της χημείας και των ηλεκτρονικών μηχανημάτων οι διαδικασίες έχουν απλουστευθεί και συντομευθεί.

Βασίλης Σαρησάββας
«Ταξίδι στο Χθες»

1. Σκοπός του συγγραφέα είναι να περιγράψει κάποιο παραδοσιακό επάγγελμα. Προσέξτε πώς μεθοδεύει την περιγραφή και απαντήστε αν ακολουθεί κάποιες αρχές στη μεθόδευση αυτή. (Ανατρέξτε στο κεφάλαιο «Περιγραφή», στην Έκφραση - Έκθεση» της Α΄ Λυκείου).
2. Η παραδοσιακή επεξεργασία των δερμάτων, όπως και τα περισσότερα παραδοσιακά επαγγέλματα, αντιστοιχούσε σε κοινωνίες που διατηρούσαν μια σχετική αυτάρκεια. Να στηρίξετε τη διαπίστωση αυτή απαντώντας στα εξής ερωτήματα:
  - α) Τι είδους υλικά χρησιμοποιούσαν οι ταμπάκηδες και από πού τα προσπορίζονταν;
  - β) Υπήρχαν άχρηστα υπόλοιπα κατά την επεξεργασία ή διοχετεύονταν σε άλλες χρήσεις, και ποιες;
  - γ) Ποια αγορά απορροφούσε τα προϊόντα της επεξεργασίας; (Διαβάστε σχετικά το διήγημα του Δημήτρη Χατζή «Σιούλας ο Ταμπάκος» στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Β΄ Λυκείου).

Από τη φενάκη στη ματαίωση¹

Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Ελλάδα: το Χρηματιστήριο. Μάλλον ένα υλικότατο φάσμα, που προκαλεί φρενίτιδα στις μάζες των επενδυτών. Προτού καταλαγιάσει ο κοπετός για τα τζακ ποτ του ΛΟΤΤΟ και του ΠΡΟΤΟ, το πανελλήνιο είχε μάθει να ζει με κωδικούς, ΑΧΕ, ΕΛΔΕ, ΑΕΔΑΚ, καζινόχαρτα, φούσκες και οχτάρια. Το υλικότατο, σαγηνευτικό φάσμα του κέρδους εξαφανίζει τις διαφορές πόλης - υπαίθρου, ταπεινώνει τις ταξικές ανισότητες, εξομοιώνει και ομογενοποιεί. Οι «Αθηναίοι» επενδυτές, που καταφθάνουν στα παραθεριστικά κέντρα οπλισμένοι με κινητό και κωδικό συναλλαγών, για να σπάσουν το φράγμα των 5.000 μονάδων, ανακαλύπτουν ότι δεν είναι μόνοι. Σύμπασα η αγνή ελληνική επαρχία αγωνίζεται κι αυτή να εκτοξεύσει τον Άγιο Δείκτη σε νέα ιστορικά υψηλά επίπεδα. Πρόκειται για παλλαϊκή συστράτευση.

Στον αγώνα μετέχουν εστιάτορες, ρουματζήδες, υπάλληλοι του ΙΚΑ, λιμενοφύλακες, σερβιτόροι, εργολάβοι, πωλητές σουβενίρ, Πολωνέζες οικιακοί βοηθοί και Αλβανοί μπακαλόγατοι – χωρίς καμιά υπερβολή. Οι βιοπαλαιστές των επενδύσεων, οι σημερινοί πρωταγωνιστές του λαϊκού καπιταλισμού, δεν χρειάζονται ειδικούς συμβούλους, ειδικές γνώσεις. Ο φούρναρης των Εξαρχείων, ο καφετζής της Μυκόνου, οι άπληστοι διασπορείς των ειδικών στηλών, γνωμοδοτούν, ζυγίζουν, προτείνουν, καθοδηγούν.

Οι επιφυλάξεις των οικονομολόγων και η σοβαρή αρθρογραφία αγνοούνται, όταν δε χλευάζονται. Η ιστορία με τις ολλανδικές τουλίπες του 17ου αι., τα κραχ της Φιλαδέλφειας και της Ν. Υόρκης, ο κυκλικός χαρακτήρας των κρίσεων και η στοιχειώδης αλήθεια «όταν κάποιος κερδίζει, κάποιος άλλος χάνει» δεν πτοούν τη φυλή των νεοφώτιστων επενδυτών-τζογαδόρων. Η έφοδος στα κέρδη είναι πια ένας Τζιχάντ, ακήρυκτος ιερός πόλεμος, υπεράνω όλων. Αυτή ακριβώς η φανατική συμπεριφορά είναι το πιο αξιοσημείωτο στοιχείο, αυτή η συμπτωματολογία με τα έντονα χαρακτηριστικά παθογένειας. Πίσω από τον ζήλο των νέων επενδυτών εύκολα διακρίνονται οι άλογες συμπεριφορές, οι ιδεοληψίες και τα «μάγια» του οποιουδήποτε τζογαδόρου. Η νοικοκυρά, που «παίζει» Folli-Follie, Chipita και καλλυντικά Παπαέλληνα και Σαράντη, εξηγεί ότι προτιμά αυτά τα χαρτιά επειδή τυχαίνει να της είναι γνωστά τα προϊόντα των εταιρειών. Ο οδηγός ταξί πουλάει το μερίδιό του στο αυτοκίνητο για να αποκτήσει «ρευστότητα» και ο χαμηλόμισθος δημόσιος υπάλληλος παίρνει καταναλωτικό δάνειο για τον ίδιο λόγο.

Πού επενδύουν όλοι αυτοί οι άνθρωποι της διπλανής πόρτας; Προφανώς δεν επενδύουν στην ανάπτυξη της οικονομίας εν γένει. Οι μακροοικονομικοί

¹ Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στον ημερήσιο Τύπο το καλοκαίρι του 1999, όταν η συνεχής άνοδος του Χρηματιστηρίου Αθηνών προκάλεσε επενδυτικό παροξυσμό στην ελληνική κοινωνία.

δείκτες, οι διαπλοκές της πολιτικής με την οικονομία, η ONE, τα επιτόκια της FED και οι χρησμοί του Γκρίνσπαν, τους αφήνουν παντελώς αδιάφορους. Το κίνητρο είναι απλό: το γρήγορο, άκοπο κέδρος. Θεμελιώδης αρχή: **κανείς δεν πλούτισε διά της εργασίας**. Κι όταν ολόγυρα στήνονται χοροί δισεκατομμυρίων, όλοι θέλουν να αγγίξουν το μέλι. Ποιος, λοιπόν, θα συγκεντρωθεί στην εργασία του, στο μεροκάματο ή το μικρομάγαζο, όταν βλέπει ότι το «παίξιμο» μπορεί να αποδώσει σ' ένα χρόνο τα κέρδη ολόκληρης ζωής; Ο καζίνο-καπιταλισμός υποσκάπτει τα θεμέλια του συσσωρευτικού καπιταλισμού, διασαλεύει το εργασιακό ήθος, μετατοπίζει το σύστημα αξιών σε νέα, πρωτόγνωρα πεδία. Τώρα κάθε πικραμένος βιοπαλαιστής δικαιούται να βλέπει τον εαυτό του σαν πρωτεϊκό καπιταλιστή, που κερδοσκοπεί με χαρτιά, με άυλες αξίες, με μεταφορές και αλληγορίες πραγματικού χρήματος. Η εργασία δεν παράγει υπεραξίες· τον πλούτο τον φέρνει ο τζόγος, το ρίσκο, η «έξυπνη» τοποθέτηση.

Η μετατόπιση από την εργασία στο παιχνίδι των επενδύσεων συνιστά εννοιακή και ψυχική ρήξη. Ο μικροεπιχειρηματίας δεν επιθυμεί να βελτιώσει τη δουλειά του, να επανεπενδύσει τα κέρδη του, να «ματώσει» για να μεγαλώσει. Ο επαγγελματίας δεν έχει κίνητρα για να βελτιωθεί στην ειδικότητά του, να επιμορφωθεί, να εντείνει τις προσπάθειές του· ακόμη και το μπόνους ή μια αύξηση ωρισμένου μπροστά σε αποδόσεις 70% και άνω, που προσφέρει το Χρηματιστήριο.

Βρισκόμαστε ενώπιον μιας τρομερής επιτάχυνσης βιορρυθμών, όπου ο άνθρωπος της εργασίας μεταβάλλεται ακαριαία σε άνθρωπο της άυλης οικονομίας, σε κυνηγό της κυκλοφορίας χρήματος. Οι παραδοσιακές αξίες υποχωρούν ή καταρρέουν: το να χτίσεις σπίτι, να παντρεύεις κόρη, να σπουδάσεις παιδί, να γράψεις βιβλίο... Η γραμμική ανοδική πορεία, η κοπιώδης ανηφόρα της ζωής, με τα ορόσημα της γνώσης, του νοικοκυριού, της δύσκολα αποκτημένης υπόληψης, υποκαθίστανται από τον γρήγορο πλούτο, την αξιολόγηση βάσει του «έχειν».

Δεν ισχυριζόμαστε ότι οι παραδοσιακές αξίες είναι πάντα οι καλύτερες. Οι κοινωνίες προχωρούν, αναθεωρώντας και ανασκευάζοντας. Στην εξεταζόμενη περίπτωση όμως κρίνονται οι απότομες μεταβάσεις, τα άλματα στο πουθενά, ο φανακισμός, ο ζηλωτισμός των νεοφώτιστων, η απληστία και ο φθόνος που δηλητηριάζουν το κοινωνικό σώμα. Παρατηρούμε κυρίως τον παραδομό στη φενάκη και διαβλέπουμε τις τρομερές ψυχικές συνέπειες της οποιασδήποτε αναποδιάς –ανάλογες με την κατάρρευση των αλβανικών πυραμίδων. Η υπερεπένδυση και η τυφλή προσδοκία οδηγούν σχεδόν πάντα στην οδυνηρή διάψευση, στη **ματαίωση**.

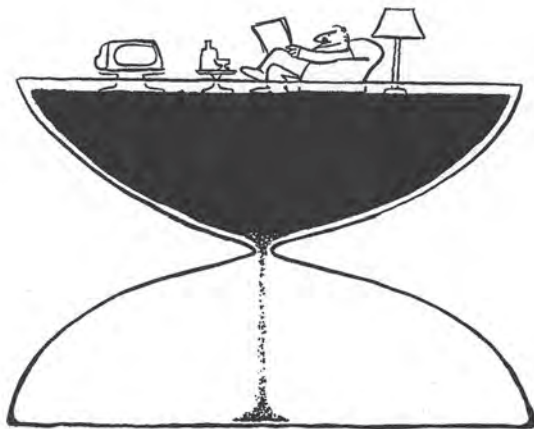
Μετά τη μέθη του τζόγου ποιος θα επιστρέψει ατσαλάκωτος στη δουλειά του; Οι ολίγοι κερδισμένοι, σίγουρα όχι. Αυτοί θα επενδύσουν παραγωγικά τα κέρδη τους σε Jeep Wrangler, αδαμαντοκόλλητα ρολόγια και βιλίτσες. Και οι πολλοί χαμένοι, με πικρό στόμα και άδειες τσέπες, θα προσπαθήσουν απλούστατα να ρεφάρουν. Κι όταν δεν ρεφάρουν, θα ξαναγυρίσουν λειψοί,

οιονεί ηττημένοι, στη δουλειά τους, πιο ανόρεχτοι από ποτέ, ξεχειλίζοντας πίκρα και φθόνο για τους άλλους, τους τυχερούς. Σε καμία περίπτωση, πάντως, δεν θα πιστεύουν στην αξία της εργασίας τους, στην αξία των χεριών και του μυαλού τους. Οι ώριμες οικονομίες, που έχουν περάσει τη δική μας φάση της bull market,¹ ίσως τα έχουν λύσει τα ψυχοκοινωνικά που περιγράφουμε. Εμείς να δούμε πώς θα το ξεπεράσουμε όταν μετά από 12-18 μήνες η ξέφρενη bull market καταλαγιάσει και γίνει ώριμη.

Νίκος Ξυδάκης
Από τον ημερήσιο Τύπο

227

1. Με βάση τις επισημάνσεις του κειμένου να χαρακτηρίσετε τη συμπεριφορά της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας γύρω από το θεσμό του Χρηματιστηρίου. Ποια είναι τα κίνητρα της συμπεριφοράς αυτής, κατά την άποψη του συγγραφέα, και ποια βαθύτερη νοοτροπία και στάση ζωής φανερώνουν;
2. Ποιους κινδύνους διαβλέπει ο συγγραφέας για τα άτομα και την κοινωνία μας από την υπερβολική ενασχόληση με το Χρηματιστήριο; Ενστερνίζεστε τους φόβους του ή πιστεύετε ότι η ενασχόληση αυτή είναι φυσιολογική, εφόσον αντανakλά τις σύγχρονες κοινωνικές αξίες και τις κυρίαρχες ατομικές επιδιώξεις;

¹ μπουλ μάρκετ (bull market): αγοραστικό ενδιαφέρον για το χρηματιστήριο, με αποτέλεσμα τη συνεχή άνοδο του δείκτη

Εργασιακή καταπίεση στην ψηφιακή εποχή

Η επιστράτευση της τεχνολογίας επιφέρει τα πρώτα ψηφιακά στρατόπεδα εργασίας

Στις αρχές του περασμένου Αυγούστου, ο γιατρός Γιώργος Μπούλος, που ζει και εργάζεται στο Λονδίνο, δέχτηκε στο γραφείο του τρεις ασυνήθιστους επισκέπτες. Ο Γκραντ Φόστερ, ο Ντάρε Ουέν και ο Κέβιν Ουόρικ, όλοι τους μέλη του τμήματος κυβερνητικής του πανεπιστημίου του Ρέντιγκ, είχαν συστηθεί με την καθιερωμένη βρετανική ευγένεια, προτού ρωτήσουν τον Έλληνα γιατρό εάν θα αναλάμβανε να εμφυτεύσει στο μπράτσο ενός από αυτών ένα... μικροσίπ.

Στην αναμενόμενη δυσπιστία του δρ. Μπούλου, οι τρεις ερευνητές αντι-πρότειναν ένα ντοσιέ χιλίων περίπου σελίδων, το οποίο εξηγούσε λεπτομερώς το επιστημονικό τους πείραμα. Ένα μικροσίπ 64 bit και ένας μικρός ηλεκτρομαγνήτης, συνολικών διαστάσεων 2,3 X 0,3 εκ., θα εμφυτευόταν στο αριστερό μπράτσο του καθηγητή Ουόρικ. Παρόμοια μικροσίπ, τοποθετημένα σε συγκεκριμένα σημεία στο κτίριο του τμήματος κυβερνητικής του πανεπιστημίου του Ρέντιγκ, θα μπορούσαν να βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία με το σώμα του καθηγητή Ουόρικ, κατά την παραμονή του στο κτίριο. Ο σκοπός της έρευνας ήταν να μελετηθούν οι τεχνικές παράμετροι της ηλεκτρομαγνητικής επικοινωνίας μεμονωμένων μικροϋπολογιστών, καθώς και οι πιθανές επιπτώσεις παρόμοιων συστημάτων στο εργασιακό περιβάλλον.

Ο δρ. Μπούλος συμφώνησε και το πρωί της 25ης Αυγούστου οι συρόμενες πόρτες του κτιρίου κυβερνητικής του Ρέντιγκ άνοιξαν μπροστά στον Κέβιν Ουόρικ, ενώ η φωνή του υπολογιστή τον καλημέρισε από τα μεγάφωνα της εισόδου: «Καλωσορίσατε καθηγητά Ουόρικ». Το ασανσέρ κλήθηκε αυτόματα και καλημέρισε κι εκείνο τον Ουόρικ, ο οποίος δεν χρειάστηκε να πατήσει το κουμπί του ορόφου στον οποίο ήθελε να μεταβεί. Ο κεντρικός υπολογιστής γνώριζε ότι το γραφείο του δρ. Ουόρικ βρίσκεται στον 8ο όροφο. Φτάνοντας στην πόρτα του γραφείου του, ο Ουόρικ χρειάστηκε απλά να πλησιάσει το χέρι του στο φωτοκύτταρο της εισόδου ώστε να την ξεκλειδώσει. Μπαίνοντας μέσα, βρήκε τα φώτα ανοιχτά στην ένταση που προτιμά, τη θερμοκρασία του δωματίου στους 22 βαθμούς, τις κουρτίνες τραβηγμένες και τον υπολογιστή του να έχει ήδη φορτώσει τα μηνύματα του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. [...]

Άραγε κινδυνεύουμε;

Η συστηματική επιστράτευση της ψηφιακής τεχνολογίας στην υπηρεσία της αύξησης της εργασιακής αποδοτικότητας έχει ήδη επιφέρει τα πρώτα ψηφιακά στρατόπεδα εργασίας. Οι εργαζόμενοι έχουν καρφίτσωμένη στο πέτο του σακακιού τους μία πλαστικοποιημένη ταυτότητα, μέσα στην οποία βρίσκεται ενσωματωμένος ένας ψηφιακός πομπός. Η ακριβής ώρα άφιξης και αναχώρησης του κάθε εργαζόμενου καταγράφεται από τα φωτοκύτταρα της εισόδου του γραφείου. Παρόμοια φωτοκύτταρα καταγράφουν τον ακριβή χρόνο παραμονής του υπαλλήλου σε κάθε δωμάτιο του εργασιακού χώρου ξεχωριστά, συμπεριλαμβανομένης και της τουαλέτας. Τα τηλέφωνα

παρακολουθούνται ολόκληρο το εικοσιτετράωρο από λογισμικά καταγραφής των αριθμών κλήσης. Έτσι, ο εργοδότης γνωρίζει εάν και πόσο συχνά ένας υπάλληλος χρησιμοποιεί το τηλέφωνο για εξωεργασιακούς λόγους.

Οι υπολογιστές ενεργούν κι αυτοί ως μηχανές καταχώρησης εργασιακών πρακτικών των εργαζομένων. Προγράμματα παρακολούθησης που διατίθενται στην αγορά, διαθέτουν τη δυνατότητα καταγραφής των επιμέρους πλήκτρων του υπολογιστή που πατάει ο κάθε υπάλληλος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο εργοδότης έχει τη δυνατότητα να εποπτεύει ηλεκτρονικά, όχι μόνο τι πληκτρολογεί ανά πάσα στιγμή ο κάθε υπάλληλος, αλλά και πόσο γρήγορα πληκτρολογεί. Στις Ηνωμένες Πολιτείες έχουν αναφερθεί περιπτώσεις όπου υπάλληλοι απολύθηκαν διότι δεν κατόρθωσαν να πληκτρολογήσουν τον ποθητό αριθμό των 120.000 πλήκτρων ανά ώρα, όπως αναφερόταν στο συμβόλαιό τους.

Πειράματα σαν κι εκείνο του καθηγητή Ουόρικ προσφέρουν στο σύγχρονο εργαζόμενο τον άμεσο έλεγχο των ηλεκτρικών και ηλεκτρονικών εξαρτημάτων του εργασιακού του περιβάλλοντος, όπως –παραδείγματος χάριν– το φως, η θέρμανση, το ασανσέρ και τα συρτάρια του γραφείου του. Η απλόχερη αυτή άνεση όμως συνοδεύεται από ένα βαρύ τίμημα: Ο εργαζόμενος παραδίδει τον άμεσο και καθολικό έλεγχο του εαυτού του στον εργοδότη του.

Οι χρήσεις και καταχρήσεις της ψηφιακής τεχνολογίας στον εργασιακό χώρο, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αυτές αναμένεται να στιγματίσουν τη σχέση μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων στον 21ο αιώνα, δεν πρόκειται να περιοριστούν σε συγκεκριμένες μορφές εργασίας. Συστήματα ψηφιακής εργασιακής επιτήρησης μπορούν να εφαρμοστούν το ίδιο αποδοτικά σε ένα εργοστάσιο παραγωγής λαμαρίνας όσο και σε ένα μοντέρνο διαφημιστικό γραφείο. Ταυτόχρονα, η ευελιξία της ψηφιακής τεχνολογίας επιτρέπει την επιτήρηση ολόκληρης της πυραμίδας της εργασιακής ιεραρχίας, από τις καθαρίστριες έως και τους ακριβοπληρωμένους υπεύθυνους μάρκετινγκ.

Ίσως το πιο ανησυχητικό απ' όλα είναι πως η ολοκληρωτική έλλειψη νομικού πλαισίου προστασίας των εργαζομένων από την ψηφιακή καταπίεση, αφήνει ως μοναδικό υπερασπιστή των τελευταίων τα οργανωμένα εργασιακά σωματεία που –δυστυχώς– σκηνίζουν μπροστά στις απαιτήσεις των εργασιακών διεκδικήσεων της ψηφιακής εποχής.

Σήφης Φιτσανάκης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. «Η συστηματική επιστράτευση της ψηφιακής τεχνολογίας... έχει ήδη επιφέρει τα πρώτα ψηφιακά στρατόπεδα εργασίας». Δικαιολογήστε την άποψη του συγγραφέα εντοπίζοντας στο κείμενο:
  - α) τους λόγους για τους οποίους γίνεται η επιστράτευση αυτή,
  - β) τη βελτίωση των συνθηκών για τον εργαζόμενο στο εργασιακό του περιβάλλον,
  - γ) το τίμημα που πληρώνει ο εργαζόμενος για τη βελτίωση αυτή.
2. Τι θα μπορούσε να προστατεύσει τον εργαζόμενο από την ψηφιακή καταπίεση; Γιατί μια τέτοια προστασία είναι ανύπαρκτη ή δύσκολα μπορεί να υπάρξει; Ποια είναι η δική σας άποψη για το θέμα αυτό;

Η πικρή γνωριμία με τον ρατσισμό
Ο διεθνιστικός εθνικισμός και η έξαρση του ρατσισμού
Κοινωνικές ταυτότητες
Το κουτσομπολιό σαν πολιτική αρετή
Οι ρίζες του μίσους

Η πικρή γνωριμία με τον ρατσισμό

Δεν είναι εύκολο να είναι κανείς διαφορετικός, ιδίως όταν είναι παιδί. Η φυσική διαδικασία του μεγαλώματος παρουσιάζει ήδη αρκετά προβλήματα, τα οποία επιτείνονται αν ανακαλύψουμε ότι κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο αποκλίνουμε από το μέσο όρο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η οικογένειά μου ήταν διαφορετική. Οι γονείς μου μιλούσαν λίγα αγγλικά και αυτά με μια βαριά ιταλική προφορά. Το στυλ της ζωής μας ήταν ολοφάνερα διαφορετικό, ένα μικρό κομμάτι Μεσογείου στις ακτές της Αμερικής. Τρώγαμε διαφορετικά εξωτικά φαγητά. Οι συζητήσεις μας ήταν πιο ζωντανές και οι φωνές μας λίγο πιο δυνατές. Οι κινήσεις μας πιο έντονες. Ο κόσμος στον οποίο ζούσαμε ήταν σίγουρα πιο ξένος.

Σαν μικρό παιδί, ούτε ήξερα, ούτε με ενδιέφεραν, οι πολλές διαφορές μας. Τα παιδιά, από τη φύση τους, παραδέχονται τα πράγματα όπως είναι, λιγότερο έτοιμα να προσέξουν και πολύ περισσότερο να κρίνουν τις διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους. Εκτός κι' αν έχουν επηρεαστεί από τους μεγάλους. Αυτό, όμως, άλλαξε όταν μπήκα στο Γυμνάσιο και ήμουν πια έφηβος.

Εκείνο τον καιρό ο πατέρας και η μητέρα, τους οποίους μέχρι τότε αγαπούσα χωρίς καμιά αμφισβήτηση, ξαφνικά με ενοχλούσαν. Γιατί δεν μπορούσαν να είναι σαν τους άλλους γονείς; Γιατί μιλούσαν με αυτή την αποκαλυπτική προφορά; Γιατί δεν μπορούσα να τρώω κορνφλέικς για πρωινό, αντί για φραντζολάκια και καφέ με γάλα; Γιατί δεν μπορούσα να παίρνω μαζί μου στο σχολείο, για κολατσιό, φυστικοβούτυρο και σάντουιτς με μαρμελάδα, αντί για καλαμαράκια; («Μπλιαξ», έλεγαν τα άλλα παιδιά, «Ο Μπουσκάλια τρώει τα πόδια του χταποδιού!»). Δεν υπήρχε κανένας τρόπος να γλιτώσω από το επώδυνο στίγμα να είμαι Ιταλός και γιος του Τούλιο και της Ρόζας Μπουσκάλια, ακόμη και το όνομά μου έγινε πηγή στενοχώριας για μένα.

Ήταν συνηθισμένο εκείνο τον καιρό να μας κολλάνε τις ταμπέλες «μακαρονάς» και «μετανάστης». Ποτέ δεν ήμουν απολύτως σίγουρος για το τι σήμαιναν αυτές οι δυο λέξεις, παρ' όλα αυτά ένιωθα το κεντρί τους. Πρωτόνιωσα αυτόν τον πόνο μια μέρα καθώς έφευγα από το σχολείο. Βρέθηκα ξαφνικά περικυκλωμένος από μια ομάδα παιδιών που μου φώναζαν αυτά τα λόγια.

Ένα απ' αυτά τα παιδιά μού πέταξε ένα κέικ. Η κρέμα και η ζάχαρή του έσκασαν πάνω στο πρόσωπο, τα μαλλιά και τα ρούχα μου. «Βρωμομετανάστη», φώναζαν. «Ο πατέρας σου είναι γκάνγκστερ στο Σικάγο και η μητέρα σου μασάει σκόρδα και συ είσαι γιος μακαρονά! Γιατί δεν τα μαζεύετε να πάτε από κει που ήρθατε;»

Μου φάνηκε ότι πέρασε μια αιωνιότητα ώσπου να απελευθερωθώ από τον κύκλο τους, αφού είχα φάει αρκετές σπρωξιές και μπουνιές. Ταπεινωμένος και κλαίγοντας έσπασα τον κλοιό και όρμησα σπίτι μου. Καθώς έτρεχα γεμάτος θυμό και πικρία, έκπληκτος και μπερδεμένος, ανακάλυψα ότι δεν

είχα κάνει την παραμικρή προσπάθεια να τους ανταποδώσω τα χτυπήματα.

Μόλις έφτασα στο σπίτι κλειδώθηκα στο μπάνιο για να μη με δουν. Δεν μπορούσα ν' αντέξω την πιθανότητα να με δουν οι γονείς μου σ' αυτή την έξαλλη κατάσταση. Έπλυνα τις κρέμες που είχαν κολλήσει επάνω μου. Δεν μπορούσα να σταματήσω τα κλάματα και τα δάκρυά μου ανακατεύονταν με το αίμα στο πρόσωπό μου. Δεν μπορούσα να πιστέψω αυτό που μου συνέβη. Όλα φαίνονταν τόσο λάθος κι όμως τελικά ήμουν ανίκανος να κάνω ο,τιδήποτε γι' αυτό.

Τελικά ο πατέρας χτύπησε την πόρτα του μπάνιου. «Τι κάνεις εκεί μέσα; τι συμβαίνει;», με ρώτησε. Μόνο αφού εξάντλησε όλη του την ευγένεια και την πειθώ άνοιξα επιτέλους την πόρτα και τον άφησα να μπει.

«Τι συνέβη;», με ρώτησε αγκαλιάζοντάς με, «τι έχεις; τι σου συμβαίνει;». Μέσα στα προστατευτικά του χέρια, επέτρεψα στον εαυτό μου την ανακούφιση, που τόσο πολύ χρειαζόμουν. Έκλαψα με λυγμούς χωρίς να μπορώ να σταματήσω. Κάθησε μαζί μου στην άκρη της μπανιέρας και περίμενε ώσπου να ξαναβρώ τον έλεγχό μου. Ένα συντετριμμένο «εγώ» χρειάζεται πολύ περισσότερο χρόνο να γιατρευτεί από μια ανοιγμένη μύτη. «Τώρα πες μου τι συνέβη», μου είπε.

Του εξήγησα. Τελείωσα την ιστορία και περίμενα. Περίμενα ότι ο πατέρας μου θα έκανε ένα σχόλιο που θα με γιάτρευε αυτομάτως, ή ότι με μια άμεση ενέργεια θα με γαλήνευε και θα έλυνε το πρόβλημα. Τον φανταζόμουν να φεύγει αμέσως για να βρει τους ψευτοπαλικαράδες που με είχαν πληγώσει ή το λιγότερο για να βρει τους γονείς τους και να ζητήσει την τιμωρία τους. Αλλά ο πατέρας μου δεν κουνήθηκε.

«Εντάξει», είπε ήσυχα, «έγινε κι αυτό. Σε βρήκαν και σένα οι άνθρωποι που μας πληγώνουν και μας κάνουν να κλαίμε. Δεν μας ξέρουν κι' όμως μας μισούν. Οι δειλοί, που κάνουν τους δυνατούς μόνο όταν είναι πολλοί και τα βάζουν μαζί μας, γιατί ξέρουν ότι είμαστε λίγοι και δεν είμαστε σε θέση να τους αντιμετωπίσουμε. Ξέρω ότι σε πλήγωσαν, αλλά αυτό που έγινε δεν είχε εσένα σαν στόχο. Εσύ απλώς έτυχε να βρίσκεσαι εκεί. Μπορούσε να συμβεί στον καθένα μας.»

«Μισώ που είμαι Ιταλός», του εξομολογήθηκα θυμωμένα, «θα ήθελα να είμαι ο,τιδήποτε άλλο!».

Ο πατέρας μου με κράτησε σφιχτά και η φωνή του ήταν τώρα δυνατή και απειλητική. «Να μη σε ξανακούσω να το λες αυτό ποτέ! Έπρεπε να είσαι περήφανος γι' αυτό που είσαι. Σκέψου λιγάκι ότι η Αμερική ανακαλύφθηκε και πήρε το όνομά της από έναν Ιταλό! Οι Ιταλοί κάνουν γλυκιά μουσική, τραγουδούν υπέροχα, ζωγραφίζουν τους ωραιότερους πίνακες, γράφουν αριστουργήματα και κτίζουν όμορφα κτίρια. Πώς μπορεί να μην είσαι περήφανος που είσαι Ιταλός; Και είσαι ακόμα πιο τυχερός, γιατί είσαι επίσης και Αμερικανός.»

«Όμως ολ' αυτά δεν τα ξέρουν οι άλλοι», του αντιμίλησα, «θα προτιμούσα να είμαι σαν όλους τους άλλους.»

«Ε λοιπόν, δεν είσαι! Ο θεός δεν θέλησε να μας κάνει όλους ίδιους. Μας

έκανε διαφορετικούς για να μπορεί ο καθένας να είναι ο εαυτός του. Ποτέ να μη φοβάσαι τις διαφορές. Η διαφορά είναι καλό. Θα σου άρεσε να είσαι σαν τα παιδιά που σ' έδειραν και σου φώναζαν αυτά τα πράγματα; Θα σου άρεσε να κάνεις τους άλλους να υποφέρουν και να κλαίνε; Δεν χαίρεσαι που διαφέρεις απ' αυτούς;» Θυμάμαι ότι το επιχείρημά του μου είχε φανεί αδύνατο, αλλά έμεινα σιωπηλός.

«Λοιπόν θα σου άρεσε;», επέμενε ο πατέρας μου, «θα ήθελες να είσαι σαν κι' αυτούς, σαν κι' αυτούς που σε πλήγωσαν;»

«Όχι».

«Τότε σκούπισε τα δάκρυσά σου και να είσαι περήφανος γι' αυτό που είσαι. Μπορείς να είσαι βέβαιος ότι δεν θα είναι αυτή η τελευταία φορά που θα συναντήσεις τέτοιους ανθρώπους. Υπάρχουν παντού. Να τους λυπάσαι, αλλά να μην τους φοβάσαι. Πρέπει να είμαστε δυνατοί και πάντα περήφανοι για το ποιοι και το τι είμαστε, τότε κανείς δεν μπορεί να μας κάνει κακό».

Μου σκούπισε τα μάτια, έπλυνε το πρόσωπό μου, και μου είπε: «έλα τώρα, πάμε να πάρουμε λίγο ψωμί με βούτυρο και να το φάμε στον κήπο».

Αν και δεν βρήκα την εξήγηση του πατέρα μου πολύ ικανοποιητική, κατά κάποιο τρόπο μ' έκανε να νιώσω καλύτερα. Ίσως το γεγονός ότι με πήρε στην αγκαλιά του, με άκουσε και με αγαπούσε να ήταν αρκετό. Ήμουν ακόμη απογοητευμένος από τους ανθρώπους που είχαν την ικανότητα να είναι τόσο σκληροί, που επέμεναν να χρησιμοποιούν τους άλλους σαν αποδιοπομπαίους τράγους για τις δικές τους ανεπάρκειες, και ακόμη περισσότερο γιατί τους αφήναμε ατιμώρητους.

Αργότερα, η εμπειρία μου μού δίδαξε ότι δεν ήμουν μόνος, ότι αυτές οι επώδυνες συγκρούσεις, και ακόμη χειρότερες, είχαν συμβεί και στους Εβραίους φίλους μου, τους Μεξικανούς φίλους μου, τους Μαύρους, τους Καθολικούς, τους Προτεστάντες και τους ανάπηρους φίλους μου.

Ο πατέρας μου είχε δίκιο, όταν μου μάθαινε ότι όσο υπάρχει άγνοια θα υπάρχει και αδικία, όσο υπάρχουν αυτοί που ασυνείδητα μισούν τον εαυτό τους θα υπάρχουν και διώξεις. Έτσι είναι δυστυχώς η ζωή, οι αποδιοπομπαίοι τράγοι ανήκουν συνήθως σε μια μειονότητα.

Όμως ο πατέρας θεωρούσε σαν τη μεγαλύτερη πρόκληση να μπορείς να αγαπάς τους εχθρούς σου. «Φέρ' τους στο σπίτι Φελίτσε», μου έλεγε, «όταν μας γνωρίσουν δεν θα μπορούν να μην μας αγαπούν».

Βεβαίως ο πατέρας μου δεν έλυσε το πρόβλημα της μισαλλοδοξίας, εκείνο το ηλιόλουστο καλιφορνέζικο απόγευμα που τρώγαμε ψωμί με βούτυρο στον κήπο. Αλλά κάτι στην εξήγησή του, στη δύναμη και την αποφασιστικότητά του, συνέχισε πάντα να με βοηθά να δω τη μισαλλοδοξία και τις διακρίσεις όπως πραγματικά είναι: ένα καταφύγιο για την αδυναμία και την άγνοια. Την παραδοχή και την κατανόηση τις περιμένουμε μόνο από τους δυνατούς.

Λεό Μπουσκάλια

«Ο Πατέρας μου»

Μετάφραση: Καλλιόπη Δ. Πατέρα

1. Ποια είναι η συμπεριφορά της μαθητικής ομάδας απέναντι στο μετανάστη συμμαθητή τους; Ποια στοιχεία διαφορετικότητας τους ωθούν σ' αυτή τη συγκεκριμένη συμπεριφορά;
2. Ποια είναι η αντίδραση του νεαρού μετανάστη στην επιθετικότητα των συμμαθητών του; Με ποια στάση και ποια επιχειρήματα προσπαθεί ο πατέρας να ανατρέψει τα αρνητικά συναισθήματα που τείνει να δημιουργήσει ο γιος του για την ταυτότητά του;
3. «...όσο υπάρχει άγνοια θα υπάρχει και αδικία, όσο υπάρχουν αυτοί που ασυνείδητα μισούν τον εαυτό τους θα υπάρχουν και διώξεις». Τεκμηριώστε την άποψη αυτή του συγγραφέα με αντίστοιχη επιχειρηματολογία από το κείμενο του Κορνηλίου Καστοριάδη «Οι ρίζες του μίσους».

Βλ. Κανιάρης

Ο διεθνιστικός εθνικισμός και η έξαρση του ρατσισμού

[...] Ιδιάζουσα μορφή ρατσισμού, θεσμοποιημένου ή μη, μπορεί να προσλάβει και ο εθνικισμός, με την απαξιωτική σημασία του όρου. Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο του αστικού μετασχηματισμού των ευρωπαϊκών ιδίως κοινωνιών, συγκροτήθηκαν τα σύγχρονα εθνικά κράτη βάσει της αρχής των εθνοτήτων: κάθε έθνος και κράτος, κάθε κράτος και έθνος. Συναφώς δε καλλιεργήθηκε η εθνικιστική ιδεολογία για την εξυπηρέτηση εθνοενωτικών επιδιώξεων, η οποία πολλές φορές προσέκρουσε σε αντίστοιχες όμοιες επιδιώξεις άλλων εθνικών κρατών, ιδίως γειτονικών. Τη ρατσιστική υφή του προσλαμβάνει ο εθνικισμός όταν εξαίρει, όχι απλώς την ιδιαιτερότητα, αλλά την υπεροχή των στοιχείων του οικείου έθνους – ιστορικών, φυλετικών, θρησκευτικών, γλωσσικών, πολιτισμικών – ως οιονεί «περιούσιου», ενώ παραλλήλως διαβάλλει ως κατώτερα και περιφρονεί τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητα των άλλων εθνών. Υπό την κάλυψη δε αυτής της ρατσιστικής ιδεολογίας ο εθνικισμός αποβαίνει πολλές φορές φανατικός, βίαιος, επιθετικός, σοβινιστικός και φιλοπόλεμος. Ως εύλογη αντίδραση προς αυτόν διαμορφώνεται συχνά μια αντιεθνικιστική ιδεολογία, η οποία και του αντιπαρατάσσεται. Πάντως πρέπει να σημειώσω ότι οι αντιεθνικιστές, για να είναι συνεπείς προς τις διεθνιστικές αρχές τους και πειστικοί, δεν πρέπει να παραβλέπουν τον ενδεχομένως υπάρχοντα εθνικισμό της αντίπερα όχθης, ιδίως όταν αυτός έχει εκδηλώσει, άμεσα ή έμμεσα, αλυτρωτικές και επεκτατικές προθέσεις.

Διότι άλλως τον εξυπηρετούν εξ αντικειμένου, δηλαδή ενισχύουν «διεθνιστικά» αυτόν τον εθνικισμό και καταντούν οιονεί συνεργοί του – με άλλες λέξεις, «παίζουν το παιχνίδι του» (εις βάρος της δικής τους χώρας)–, οπότε ο μονόπλευρος και μονοδρομικός αντιεθνικισμός εμφανίζεται μεροληπτικός και αποβαίνει αναξιόπιστος.¹

Όλα αυτά τα ζήσαμε πρόσφατα, όταν μια αντιεθνικιστική «υστερία» ορισμένων δημοσιογράφων, πολιτικών και διανοούμενων διαδέχθηκε τη λαϊκή εθνικιστική «υστερία» για την οικειοποίηση σκέτου του ονόματος «Μακεδονία» από το νεότευκτο γειτονικό (φιλικό κατά τα άλλα!) κράτος των Σκοπίων.

Ένα νέο εθνικιστικό φαινόμενο, που θα το ονόμαζα «μικροεθνικισμό», έχει ανακύψει πρόσφατα και εντείνεται ολοένα. Το συναντούμε ιδίως στα Βαλκάνια, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του αποκληθέντος «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ορισμένες μειοψηφικές ομάδες πληθυσμού, που επί σειράν πολλών δεκαετιών ή και αιώνων συμβίωναν στο πλαίσιο της πολιτικής

¹ Αναφέρεται στη συμπεριφορά ορισμένων προσώπων ή «κύκλων» της χώρας μας, οι οποίοι, ενώ είναι πολύ ευαίσθητοι σε εκδηλώσεις εθνικισμού εναντίον Αλβανών, Κούρδων ή Τούρκων π.χ., σιωπούν μπροστά σε αντίστοιχες εκδηλώσεις εναντίον Ελλήνων ή της Ελλάδας.

κοινότητας ενός εθνικού κράτους, έχουν αρχίσει να κατασκευάζουν, διαμορφώνουν και προβάλλουν τη συλλογική ύπαρξή τους, αυτοπροσδιοριζόμενες ως μειονότητες – με ιδιαιτερότητες εθνοτικές, γλωσσικές, φυλετικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές–, διεκδικώντας σε πρώτη μεν φάση τη θεσμική αναγνώρισή τους, προοπτικά δε την αυτονόμησή τους ή και τη απόσχισή τους από το συγκεκριμένο κράτος και την ίδρυση δικού τους κράτους –ή την ένταξή τους σε οικείο όμορο κράτος.² Σε αυτούς τους «μικροεθνικισμούς» όμως αντιτάσσεται αναποφεύκτως αναζωπυρούμενος ο εθνικισμός της πλειοψηφίας του συγκεκριμένου λαού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία και την όξυνση ενδοκρατικών τοπικών αντιπαράθεσεων και διενέξεων που τέίνουν να προσλάβουν ρατσιστικό εκατέρωθεν χαρακτήρα.

Το θέμα των μειονοτήτων είναι πάντως πολυδιάστατο. Πέραν της θεωρητικής ενδιαφέρουσα είναι η πρακτική αντιμετώπισή του, η οποία πρέπει να γίνεται με πολλή προσοχή, διότι μπορεί να οδηγήσει σε επικίνδυνες καταστάσεις διεθνούς αναταραχής. Εν πρώτοις, υπάρχει το ενδεχόμενο επιτήδειας πολιτικής εκμετάλλευσης του μειονοτικού «μικροεθνικισμού» από ορισμένες μεγάλες Δυνάμεις, ώστε να έχουν την ευχέρεια επεμβάσεων στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων (μικρότερων) κρατών με το πρόσχημα της προστασίας των μειονοτήτων και γενικότερα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εξάλλου, υποθάλπεται έτσι η τάση για αναθεώρηση των υφισταμένων συνόρων και για ακρωτηριασμό ή διαμελισμό των υπάρχοντων εθνικών κρατών, όταν τούτο συμφέρει σε κάποια ισχυρά κράτη. Τον «μικροεθνικισμό» υποδαυλίζουν επίσης και γειτονικά όμορα κράτη, τα οποία, προβάλλοντας το ενδιαφέρον τους για την προστασία κάποιας «συγγενικής» μειονότητας, προωθούν επεκτατικές εδαφικές βλέψεις. Όσο δε η αντιπαράθεση μεταξύ μειονοτικού εθνικισμού και πλειοψηφικού (ή κρατικού) εθνικισμού εντείνεται, αποβαίνει επικίνδυνη για την ειρήνη, δεδομένου ότι οι μειονότητες λειτουργούν συχνά ως προγεφυρώματα εθνικιστικών επιδιώξεων αλυτρωτικού χαρακτήρα και χρησιμοποιούνται ως δούρειοι ίπποι για την αποσταθεροποίηση και τη μεταβολή του status quo της διεθνούς έννομης τάξης.

Εκ πρώτης όψεως είναι περίεργο ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αντί να ενοποιείται το διεθνές σύστημα, χαρακτηρίζεται από διασπάσεις, κατατμήσεις και αντιπαράθεσεις, οφειλόμενες ιδίως στην έξαρση των μειονοτικών εθνικισμών. Έτσι δημιουργείται το αντιφατικό –όχι όμως και δυσεξήγητο διαλεκτικό– φαινόμενο της αναζωπύρωσης και έκρηξης των εθνικισμών, με προοπτική την ίδρυση νέων κρατικών μορφωμάτων, δηλαδή ασθενικών κρατιδίων, εθνικά «καθαρών», τυπικά ανεξάρτητων, αλλά οικονομικά και πολιτικά ευάλωτων και ευκόλως κηδεμονεύσιμων και χειραγωγήσιμων από τα μεγάλα και ισχυρά κράτη. Ενώ, δηλαδή, η διεθνιστική ιδεολογία προβάλλει την υπέρβαση του «κράτους-έθνους», καλλιεργεί παράλληλα την αποσχιστική τάση των μειονοτικών εθνοτικών ομάδων να αποτελέσουν

² Η περίπτωση του Κοσσυφοπεδίου

νέα εθνικά (μικρά) κράτη. Έτσι, αντί του «κράτους-έθνους» αναδύεται το «κρατίδιο-έθνος». Πρόκειται για έναν «μεταμοντέρνο» διεθνιστικό εθνικισμό – ή εθνικιστικό διεθνισμό...

Η εξέλιξη αυτή δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στη διεθνή κοινότητα όσον αφορά την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Διότι, όσο εντονότερος καθίσταται ο μειονοτικός «μικροεθνικισμός», τόσο τείνει σε έμπρακτη αμφισβήτηση της κυριαρχίας της εδαφικής ακεραιότητας του συγκεκριμένου κράτους. Οπότε τούτο, για να αντιμετωπίσει αυτή την αμφισβήτηση –έστω και αν με την πολιτική του είχε ίσως προκαλέσει την έξαρση του μειονοτικού εθνικισμού– ενδέχεται να λάβει κατασταλτικά μέτρα ρατσιστικού χαρακτήρα.

Η διεθνής έννομη τάξη έχει, ιδίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποδοκιμάσει και καταδικάσει κάθε μορφή ρατσισμού, ενώ παράλληλα έχει θεσπίσει όργανα, μηχανισμούς και διαδικασίες ελέγχου για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου (π.χ. Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, Οικουμενική Διακήρυξη του 1948, Ευρωπαϊκή Σύμβαση του 1950, Διεθνής Σύμβαση του 1965 για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων, δύο Διεθνή Σύμφωνα του 1966 για τα ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά κτλ. δικαιώματα, Τελική Πράξη του Ελσίνκι του 1975 και πολλά άλλα διεθνή κείμενα). Η διεθνοποίηση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επέφερε ωστόσο μια κάποια άμβλυνση και σχετικοποίηση της εθνικής κυριαρχίας των καθεύκαστα κρατών, με την παροχή δυνατότητας επεμβάσεων στις εσωτερικές υποθέσεις τους εκ μέρους των διεθνών οργανισμών, σε περιπτώσεις σοβαρών παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Πάντως, εν όψει της αρχής της μη επέμβασης του άρθρου 2, παρ. 7, του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, δεν νομιμοποιούνται για τις «ανθρωπιστικές» αυτές επεμβάσεις τα οποιαδήποτε άλλα κράτη αλλά μόνο τα συγκεκριμένα θεσμοθετημένα διεθνή όργανα, τα οποία, στο πλαίσιο του κανονιστικού καθεστώτος της διεθνούς κοινωνίας, έχουν καταστεί αρμόδια να ασκούν έλεγχο και να επιβάλλουν κυρώσεις (όπως π.χ. το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Στρασβούργου). Όσον αφορά δε ειδικότερα τη λήψη κατασταλτικών μέτρων με χρήση βίας (ένοπλη επέμβαση - *manu militari*), για λόγους προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εναντίον κράτους που τα παραβιάζει συστηματικά και σε ευρεία κλίμακα (π.χ. με μέτρα έντονου και βίαιου ρατσιστικού χαρακτήρα), το μόνο διεθνές όργανο που νομιμοποιείται προς τούτο είναι το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ. Το γεγονός ότι υπήρξαν ενίοτε, στο παρελθόν, παραβιάσεις αυτού του κανόνα –της βασικής αρχής– από ορισμένα κράτη αυτογνωμόνως δρώντα (π.χ. των ΗΠΑ στο Ιράν το 1980, της Γαλλίας στο Ζαΐρ το 1991, των ΗΠΑ στην Αϊτή το 1994) δεν αποτελεί επαρκή νομική βάση για να θεωρηθεί ότι έχει δήθεν δημιουργηθεί σχετικό έθιμο, και μάλιστα καταργητικό του προαναφερθέντος ρητού κανόνα του Χάρτη του ΟΗΕ.

Άλλωστε, αν η διεθνής κοινότητα επαφίονταν στα κατ' ιδίαν κράτη για

την επιβολή τέτοιων κυρώσεων, θα προέκυπτε, εκ των πραγμάτων, ένα χαοτικό καθεστώς διεθνούς ανομίας και αναρχίας διάχυτης, με πρακτικό αποτέλεσμα, σε τελική ανάλυση, την επιβολή της «ανθρωπιστικής» θέλησης του εκάστοτε ισχυρότερου.

Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Πότε ο εθνικισμός προσλαμβάνει ρατσιστική υφή, κατά την άποψη του συγγραφέα, και ποια χαρακτηριστικά αναπτύσσει τότε; Ποια εύλογη αντίδραση μπορεί να προκαλέσει και ποιος κίνδυνος ελλοχεύει στην αντίδραση αυτή;
2. Πώς προέκυψε, κατά το συγγραφέα, το φαινόμενο του μικροεθνικισμού στα Βαλκάνια και πού μπορεί να οδηγήσει; Ποιοι είναι δυνατόν να το εκμεταλλευτούν και για ποιους λόγους;
3. Για την επίλυση των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα πλαίσια ρατσιστικών εκδηλώσεων, ο συγγραφέας παραπέμπει σε διεθνείς οργανισμούς και συμβάσεις. Θεωρείτε αποτελεσματική την παρέμβαση των οργανισμών αυτών για την εφαρμογή των σχετικών συμβάσεων; Στηρίξτε την απάντησή σας σε παραδείγματα από την πρόσφατη ιστορία.
4. Γιατί ο συγγραφέας απορρίπτει τον παραμερισμό του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ στη λήψη μέτρων με χρήση βίας για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων; Συμφωνείτε με την επιχειρηματολογία του ή όχι; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

Κοινωνικές ταυτότητες

Οι κοινωνικές ταυτότητες είναι πολλές, είναι ιεραρχημένες και άνισες. Τις ταυτότητες τις αποκτάει ο άνθρωπος μέσα στην κοινωνία, αρχίζοντας από την οικογένεια. Υπάρχουν ταυτότητες πολύ πιο σταθερές από άλλες, γιατί είναι επενδυμένες με μεγάλη κοινωνική αξία. Την εθνική, π.χ., ή τη θρησκευτική τους ταυτότητα οι άνθρωποι την αλλάζουν πολύ σπάνια και σε πολύ ειδικές συνθήκες. Άλλες, αντίθετα, είναι πολύ πιο ρευστές γιατί έχουν λιγότερο βάρος και μικρή κοινωνική αξία.

Σε ορισμένες ταυτότητες άλλοι δίνουν μεγάλη αξία και άλλοι όχι. Άλλοι π.χ. αλλάζουν εύκολα πολιτική ταυτότητα, άλλοι το θεωρούν αθέμιτο και άλλοι σχεδόν ιεροσυλία απέναντι σε ευγενή ιδανικά.

Την επαγγελματική τους ταυτότητα επιδιώκουν οι άνθρωποι να την αλλάζουν όποτε μπορούν για να τη βελτιώσουν.

Οι πιο σταθερές απ' όλες τις κοινωνικές ταυτότητες είναι εκείνες που αποδίδουν κοινωνική ανωτερότητα, που καταφέρνουν γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και αφομοιώνουν χαρακτηριστικά άλλων ταυτοτήτων που αποδίδουν κατωτερότητα, με βάση μια κοινωνική και αυθαίρετη ταξινόμηση. Ένα εύκολο παράδειγμα είναι η προφορά των αστικών κέντρων σε σχέση με τις τοπικές διαλεκτικές προφορές.

Με την ίδια λογική, οι άνθρωποι προβάλλουν τις ταυτότητες εκείνες που θεωρούνται με υψηλή κοινωνική αξία και ποτέ το αντίθετο. Κανένας άνθρωπος που π.χ. δεν έχει τελειώσει το Δημοτικό δεν αυτοπροβάλλεται στους άλλους σαν «αγράμματος».

Μια από τις παραδοσιακά ισχυρές κοινωνικές ταυτότητες είναι η τοπική καταγωγή. Υπάρχουν άνθρωποι που θεωρούν την τοπική τους ταυτότητα σημείο αναφοράς της όλης τους προσωπικότητας. Άλλοι στην τοπική καταγωγή τους αρνούνται την παραδοσιακή κοινωνία, τις πεποιθήσεις και προκαταλήψεις της αγροτικής κουλτούρας.

Ένα παράδειγμα είναι η κρητική καταγωγή. Κάποιος μακρινός συγγενής μου, που ήρθε παιδί στην Αθήνα του 1950 και έγινε με τη βοήθεια της οικογένειας μηχανικός, ερμήνευε σε όλη τη ζωή του μεγάλο ποσοστό των πράξεών του με αναφορά στην τοπική του καταγωγή, λέγοντας με καμάρι «είμαι Κρητικός». Απέδιδε στο «Κρητικός» πολλές θετικές αξίες και συστηματικά προέβαλε την τοπική του ταυτότητα γενικά συνώνυμη με τη λεβεντιά, την ντομπροσύνη, την αντοχή, την ειλικρίνεια, την αλληλεγγύη, την τιμιότητα και πολλά άλλα προτερήματα, ακόμη και το χιούμορ.

Η αδελφή του ωστόσο, που έζησε κι εκείνη στην Αθήνα και έγινε παρά τις αντιρρήσεις της οικογένειας γιατρός, απέδιδε στην τοπική της ταυτότητα (που αγαπούσε και αγαπάει πάντα) πολλά αρνητικά στοιχεία δίπλα στα θετικά. Και μιλούσε με πίκρα για τις μπαλωθιές που βαράνε στη γέννηση αρσενικών παιδιών, για τις σφαγμένες αδελφές, για το αντρίλίκι και τον κίνδυνο που συνοδεύει την παράνομη οπλοφορία, για την ευκολία με την οποία επέλεγαν οι φορείς της τοπικής κουλτούρας τη βία σαν λύση

ασήμαντων προβλημάτων, για φόνους εκ προμελέτης με αίτιο οικονομικές διαφορές τελείως ανάξιες λόγου.

Υπάρχουν λοιπόν οι ταυτότητες, αλλά υπάρχουν και οι αναπαραστάσεις τους στο μυαλό των ανθρώπων. Αυτό σημαίνει ότι οι ταυτότητες δεν επιβάλλονται μηχανικά μέσα στην κοινωνικοποίηση. Αντίθετα, τα άτομα δομούν τις πολλές τους κοινωνικές ταυτότητες ενεργητικά στη διάρκεια της ζωής τους, ανάλογα με πολλούς παράγοντες κοινωνικούς. Άρα οι κοινωνικές ταυτότητες δεν είναι στατικές ούτε ίδιες για πάντα, αλλά μεταμορφώνονται διαρκώς.

Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ταυτότητες ούτε «φυσικές» ούτε «αυθεντικές». Οι κοινωνικές προκαταλήψεις ξεκινάνε ακριβώς από την αντιμετώπιση των ταυτοτήτων σαν να ήταν φυσικές και άρα αυθεντικές.

Ακριβώς επειδή οι κοινωνικές ταυτότητες γίνονται αντιληπτές από τον κοινό νου σαν στατικές και «φυσικές», η ζωντανή απόδειξη με την παρουσία «άλλων» που είναι «διαφορετικοί» προκαλεί καχυποψία ή και εχθρικότητα. Η παρουσία και μόνον «άλλων διαφορετικών» αμφισβητεί τη «φυσικότητα», γιατί καθρεφτίζει την απόδειξη ότι όλες οι ταυτότητες είναι «ιδιαίτερες» και καμία δεν είναι ούτε φυσική ούτε αυθεντική.

Οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις στηρίζονται σε στοιχεία των ταυτοτήτων που θεωρούνται αυτονόητα. Με τα «αυτονόητα» και «αυθεντικά» της χαρακτηριστικά η κάθε κοινωνική ταυτότητα γίνεται στερεότυπο και αυτό οδηγεί στις κοινωνικές διακρίσεις. Εύκολο παράδειγμα είναι οι κοινωνικές ταυτότητες φύλου.

Η ταυτότητα του φύλου βεβαίως είναι κοινωνική και καθόλου «φυσική». Όλα ανεξαιρέτως τα χαρακτηριστικά των αντρών και των γυναικών που προσδιορίζουν τη συμπεριφορά, τις ιδέες, την προσωπικότητα, τη στάση απέναντι στο ιδιωτικό και το δημόσιο, τα όνειρα, τις φιλοδοξίες, τις επιλογές κ.ο.κ., είναι προϊόντα της κοινωνίας και όχι της βιολογίας.

Και αποτελεί θεμέλιο των διακρίσεων κατά των γυναικών στην κοινωνία η πλατιά πεποίθηση ότι οι ταυτότητες του φύλου είναι «φυσικές», και ότι άρα το στερεότυπο της θηλυκότητας και του ανδρισμού που επικρατεί στην κοινωνία είναι αυτονόητα δοσμένο από τη φύση.

Άννα Φραγκουδάκη
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποια είναι, κατά τη συγγραφέα, τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών ταυτοτήτων και πώς ιεραρχούνται αυτές στην κοινωνία και στη συνείδηση των ανθρώπων;
2. «...δεν υπάρχουν ταυτότητες ούτε φυσικές ούτε αυθεντικές». Πώς τεκμηριώνει η συγγραφέας την άποψή της αυτή και με ποιον τρόπο, πάνω σ' αυτή, οικοδομεί τη συλλογιστική της για τις προκαταλήψεις και τις διακρίσεις;

Το κουτσομπολιό σαν πολιτική αρετή

Το πολιτιστικό περιβάλλον καθορίζει τη φύση των ατόμων σε τέτοιο σημείο, ώστε να μην είμαστε πια σε θέση να το διακρίνουμε ακόμη κι όταν αποκρούουμε τις ρατσιστικές γνώμες όσων αποδίνουν σε σταθερή φυσική ιδιότητα τη συμπεριφορά κάποιου. Σε τέτοιες περιπτώσεις η πιο αυθόρμητη αντίδραση είναι συνήθως να αρνιόμαστε την υποθετική φυσική ιδιότητα. Σχεδόν όπως έκαναν οι φωτισμένοι δημοκράτες στην περίοδο της παρακμής τους, πριν λίγα χρόνια, μπρος στο ρατσιστή που περιγελούσε τους νέγρους για τα κατσαρά τους μαλλιά και την πλακουτσωτή μύτη-τους: κατέβαλαν απεγνωσμένες προσπάθειες να αποδείξουν έμμεσα ότι οι νέγροι έχουν ίσια μαλλιά και ελληνόμορφες μύτες (μέχρις ότου το African Look και το σλόγκαν «Black is beautiful» βάλανε τα πράγματα στη θέση τους). Η τελευταία Σύνοδος¹ τέλειωσε χωρίς να παραχωρήσει στις γυναίκες την ιερατεία, και ορισμένες εφημερίδες μετάφεραν τη γνώμη των πιο οπισθοδρομικών ιερέων και επισκόπων, που διστάζουνε να εμπιστευτούνε τη διακονία της εξομολόγησης στις γυναίκες γιατί «όπως ξέρουμε είναι κουτσομπόλες και δε θα κατάφερναν να φυλάξουν το μυστικό». Σχεδόν πάντα το σχόλιο που συνόδευε αυτές τις γνώμες προσπαθούσε να τις γελοιοποιήσει αποδίδοντας σε απλό μύθο το γεγονός ότι οι γυναίκες αγαπούν το κουτσομπολιό, μια και ο αρθρογράφος δεν ήθελε να αναγνωρίσει ένα υποθετικό φυσικό (και επομένως «φυλετικό») χαρακτηριστικό σαν γενικευμένο, σταθερό, αιώνιο. Όμως το πρόβλημα δεν είναι να αρνιόμαστε ένα δεδομένο φαινομενικά φυσικό χαρακτηριστικό, αλλά να το ανάγουμε στην πολιτιστική του μήτρα. Και απ' την αρχή θα ήθελα να επιβεβαιώσω ότι συνήθως οι γυναίκες κλίνουν προς αυτό που χαρακτηρίζουμε «κουτσομπολιό», ακόμη και σε βάρος της απαιτούμενης εχεμύθειας. Πρέπει όμως τώρα να καθορίσουμε τι είναι το κουτσομπολιό. Ας πούμε ότι συνίσταται σ' ένα μεγάλο ενδιαφέρον για τις ιδιωτικές υποθέσεις των άλλων και σε μια τάση διάδοσης των πληροφοριών συνοδεύοντάς τες με μια προσωπική αξιολόγηση. Ας διερωτηθούμε, ακόμη, αν η ανάγκη της γνώσης των πράξεων των ομοίων μας και η συζήτηση γύρω απ' αυτές δεν είναι χαρακτηριστικό του ανθρώπου σαν κοινωνικό ον. Ο άνθρωπος που δεν ενδιαφέρεται για όσα συμβαίνουν στους άλλους και δε νιώθει την ανάγκη να τα κρίνει δημόσια, είναι άρρωστος. Μόνο που, εξαιτίας της εκπαίδευσης και της αιώνιας διαίρεσης των καθηκόντων μεταξύ των φύλων, στον άντρα ανατίθεται η διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων, ενώ στη γυναίκα ανατίθεται η διαχείριση των ιδιωτικών πραγμάτων, δηλαδή της οικογένειας. Τα δημόσια πράγματα εκτείνονται σε αχτίνα πόλης, κράτους και συχνά του κόσμου ολόκληρου. Η οικογένεια έχει μια αχτίνα δράσης που ενδιαφέρει την πολυκατοικία, τη συνοικία, το χωριό. Ασκώντας τη διαχείρι-

¹ Ο συγγραφέας αναφέρεται στην Καθολική Εκκλησία

ση των δημοσίων πραγμάτων (πολιτική και διοικητική μηχανή, ψυχρός και θερμός πόλεμος), ο άντρας ενδιαφέρεται συνέχεια γι' αυτά που κάνουν οι άλλοι, τα διαδίδει και τα κρίνει. Όσο περισσότερο κάνει κάτι τέτοιο, τόσο περισσότερο θεωρείται κοινωνικά δραστήριος και θαρραλέος. Εάν βλέπει αλλά σιωπά, οι άλλοι τον θεωρούν ύποπτο για διαφθορά, μαφιόζο. Αυτό σημαίνει ότι σε δημόσιο επίπεδο το κουτσομπολιό είναι πολιτική αρετή. Για να νιώσει πιο ελεύθερος σ' αυτή του τη δραστηριότητα, ο άντρας κάνει με τους ομοίους του μια σιωπηρή συμφωνία, με την οποία η οικογενειακή σφαίρα καθορίζεται σαν σφαίρα του ιδιωτικού, και δεν καλύπτεται από το δικαίωμα και την υποχρέωση κρίσης, εκτός από περιπτώσεις κατά τις οποίες η ιδιωτική ζωή επιδρά πάνω στη δημόσια. Για τον άντρα, επομένως, η εχεμύθεια στη σφαίρα του ιδιωτικού είναι αρετή, όπως αρετή είναι και το κουτσομπολιό (που ονομάζεται πολιτική συζήτηση) στη σφαίρα του δημοσίου.

Η καταπιεστική κατάσταση στην οποία βρέθηκε η γυναίκα επί χιλιετηρίδες, την ανάγκασε να ταυτίσει τη σφαίρα του ιδιωτικού με τη μοναδική σφαίρα του δημοσίου στην οποία μπορούσε να δράσει. Φυσικό είναι να κάνει κουτσομπολιό, για να υπακούσει στο ένστιχτο κριτικής και κοινωνικής γνώσης, στο μοναδικό χώρο που της ήταν ελεύθερος. Το κουτσομπολιό «σε στυλ κυρά Κατίνας» δεν είναι τίποτ' άλλο από μια μορφή κριτικής των άλλων γυναικών που διαχειρίζονται στραβά τις ιδιωτικές υποθέσεις και –με τη σημασία που παίρνουνε τα προσωπικά σε κλίμακα συνοικίας ή χωριού– επιδρούν αρνητικά στη συμπεριφορά των άλλων. Το κουτσομπολιό της, που είναι ενοχλητικό για τον άντρα, καθορίζει τα όρια κοινωνικότητας, μέσα στα οποία η γυναίκα είναι υποχρεωμένη να ζει. Κι άλλωστε, το ότι μια πολιτιστική ανάγκη παίρνει τη μορφή δεύτερης φύσης είναι κάτι συνηθέστατο. Και η φύση του ανθρώπου αλλάζει μόνο αλλάζοντας τις πολιτιστικές συνήθειες. Και η γυναίκα δεν θα μπορέσει να γίνει ιερέας όσο θα τη θέλουμε μόνο άγγελο της οικογενειακής εστίας.

Ουμπέρτο Έκο
«Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή»
Απόδοση: Αντώνης Τσοπάνογλου

1. Ποιο γνώρισμα αποδίδεται ως φυσικό χαρακτηριστικό στη γυναίκα; Πώς το αντιμετωπίζει ο συγγραφέας; Σε τι διαφοροποιείται, κατά τη γνώμη σας, από τη συλλογιστική της Άννας Φραγκουδάκη στο προηγούμενο άρθρο;
2. Να εντοπίσετε στην αρχή και στο τέλος του κειμένου τη βασική θέση του συγγραφέα, πάνω στην οποία οικοδομεί την επιχειρηματολογία του. Αποδέχεσθε τη θέση αυτή; Αν όχι, να επιχειρηματολογήσετε εναντίον της. Αν ναι, να χρησιμοποιήσετε παραδείγματα που να την αποδεικνύουν.

Οι ρίζες του μίσους

Υπάρχουν δύο ψυχικές εκφράσεις του μίσους: το μίσος για τον άλλο και το μίσος για τον εαυτό μας, το οποίο συχνά δεν παρουσιάζεται ως τέτοιο. Αλλά πρέπει να καταλάβουμε ότι και τα δύο έχουν κοινή ρίζα, την άρνηση της ψυχικής μονάδας να δεχθεί αυτό που για την ίδια είναι ξένο. Η οντολογική αυτή διάρθρωση του ανθρώπου επιβάλλει αξεπέραστους εξαναγκασμούς σε κάθε κοινωνική οργάνωση και σε κάθε πολιτικό πλάνο. Καταδικάζει αμετάκλητα κάθε ιδέα για μία «διαφανή» κοινωνία, κάθε πολιτικό πλάνο που αποσκοπεί στην άμεση οικουμενική συμφιλίωση.

Κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, οι δύο διαστάσεις του μίσους χαλιναγωγούνται σε σημαντικό βαθμό, τουλάχιστον όσον αφορά τις πιο δραματικές εκδηλώσεις τους. Εν μέρει αυτό επιτυγχάνεται μέσω του μόνιμου αντιπερισπασμού που ασκείται στην καταστροφική τάση από τους «εποικοδομητικούς» κοινωνικούς σκοπούς – την εκμετάλλευση της φύσης, τον συναγωνισμό των διαφόρων ειδών (τις «ειρηνικές» αγωνιστικές δραστηριότητες, όπως ο αθλητισμός, τον οικονομικό ή πολιτικό ανταγωνισμό, κτλ.). Όλες αυτές οι διέξοδοι κατευθύνουν ένα μέρος του μίσους και της «διαθέσιμης» καταστροφικής ενέργειας, αλλά όχι το σύνολό τους.

Το κομμάτι του μίσους και της καταστροφικότητας που απομένει φυλάσσεται σε μία δεξαμενή έτοιμη να μετατραπεί σε καταστροφικές δραστηριότητες, σχηματοποιημένες και θεσμοθετημένες, που στρέφονται εναντίον άλλων ομάδων –δηλαδή να μετατραπεί σε πόλεμο. Αυτό δεν σημαίνει ότι το ψυχικό μίσος είναι η «αίτια» του πολέμου. Αλλά το μίσος είναι, αναμφίβολα, ένας όρος, όχι μόνο απαραίτητος αλλά και ουσιαστικός, του πολέμου.

Το μίσος καθορίζει τον πόλεμο και εκφράζεται μέσω αυτού. Η φράση του Αντρέ Μαλρό¹ «είθε η νίκη σε αυτό τον πόλεμο να ανήκει σε όσους πολέμησαν χωρίς να τον αγαπούν» εκφράζει μία ελπίδα που στην πραγματικότητα διαψεύδεται σε όλους σχεδόν τους πολέμους. Αλλιώς δεν θα καταλαβαίναμε πώς εκατομμύρια άνθρωποι στη διάρκεια της ιστορίας ήταν πρόθυμοι, από τη μία στιγμή στην άλλη, να σκοτώσουν αγνώστους ή να σκοτωθούν από αυτούς. Και όταν η δεξαμενή του μίσους δεν βρίσκει διέξοδο στον πόλεμο, εκδηλώνεται υπόκωφα με τη μορφή της περιφρόνησης, της ξενοφοβίας και του ρατσισμού.

Οι καταστροφικές τάσεις των ατόμων συνάδουν απόλυτα με την ανάγκη μίας κοινωνίας να ενδυναμώνει τη θέση των νόμων, των αξιών και των κανόνων της, ως μοναδικά στην τελειότητά τους και ως τα μόνα αληθινά,

¹ Αντρέ Μαλρό (Andre Malreaux): Γάλλος μυθιστοριογράφος του 20ού αιώνα. Πολέμησε ως εθελοντής στο πλευρό των Δημοκρατικών στα χρόνια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου (1936-1939) και στην αντίσταση κατά των Γερμανών (1940-1944). Πολιτικός συνεργάτης του στρατηγού Σαρλ ντε Γκωλ.

ενώ οι νόμοι, τα πιστεύω και τα έθιμα των άλλων είναι κατώτερα, λανθασμένα, άσχημα, αηδιαστικά, φριχτά, διαβολικά.

Και αυτό, με τη σειρά του, βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με τις ψυχικές ανάγκες του ατόμου. Γιατί ό,τι υπάρχει πέρα από τον κύκλο σημασιών, που τόσο επίπονα περιέβαλε στον δρόμο προς την κοινωνικοποίηση, είναι λανθασμένο, άσχημο, ασύνετο. Το αυτό συμμερίζεται η ομάδα στην οποία ανήκει: φυλή, χωριό, έθνος, θρησκεία. Πρέπει να γίνει σαφώς αντιληπτό ότι κάθε απειλή προς τις θεσμοθετημένες ομάδες, στις οποίες ανήκουν τα άτομα, βιώνεται από αυτά ως πιο σοβαρή από μία απειλή κατά της ζωής τους.

Τα χαρακτηριστικά αυτά παρατηρούνται με μεγαλύτερη ένταση στις εντελώς κλειστές κοινωνίες: στις αρχαϊκές ή παραδοσιακές αλλά ακόμη και περισσότερο στις σύγχρονες απολυταρχικές. Η κύρια απάτη είναι πάντα: οι κανόνες μας είναι το καλό· το καλό είναι οι κανόνες μας· οι κανόνες μας δεν είναι ίδιοι με τους δικούς τους· άρα οι κανόνες τους δεν είναι καλοί. Επίσης: ο Θεός μας είναι ο αληθινός· η αλήθεια είναι ο Θεός μας· ο Θεός μας δεν είναι ίδιος με τον δικό τους· άρα ο Θεός τους δεν είναι αληθινός.

Πάντα φαινόταν σχεδόν αδύνατο οι ανθρώπινες ομάδες να αντιμετωπίζουν το διαφορετικό ως ακριβώς αυτό: απλώς διαφορετικό. Επίσης, ήταν σχεδόν αδύνατο να αντιμετωπίζουν τους θεσμούς των άλλων ως ούτε κατώτερους ούτε ανώτερους αλλά απλώς ως διαφορετικούς. Η συνάντηση μίας κοινωνίας με άλλες συνήθως ανοίγει τον δρόμο για τρεις πιθανές εκτιμήσεις: οι άλλοι είναι ανώτεροι από εμάς, είναι ίσοι ή είναι κατώτεροι. Αν δεχτούμε ότι είναι ανώτεροι, οφείλουμε να απαρνηθούμε τους θεσμούς μας και να υιοθετήσουμε τους δικούς τους. Αν είναι ίσοι θα μας ήταν αδιάφορο αν οι άλλοι είναι χριστιανοί ή ειδωλολάτρες. Οι δύο αυτές πιθανότητες είναι απαράδεκτες. Διότι αμφότερες προϋποθέτουν ότι το άτομο πρέπει να εγκαταλείψει τα σημεία αναφοράς του ή τουλάχιστον να τα θέσει υπό αμφισβήτηση.

Δεν απομένει λοιπόν παρά η τρίτη πιθανότητα: οι άλλοι είναι κατώτεροι. Αυτό βεβαίως αποκλείει την πιθανότητα οι άλλοι να είναι ίσοι με εμάς, με την έννοια ότι οι θεσμοί τους απλώς δεν συγκρίνονται με τους δικούς μας. Ακόμη και στην περίπτωση «μη θρησκευτικών» πολιτισμών, μία τέτοια παραδοχή θα δημιουργούσε αναπάντητα ερωτηματικά στο καθαρώς θεωρητικό επίπεδο: πώς αντιμετωπίζει κανείς κοινωνίες που δεν αναγνωρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, επιβάλλουν στους πολίτες τους σκληρές ποινές ή έχουν απαράδεκτα έθιμα;

Ο δρόμος προς την αναγνώριση του διαφορετικού αρχίζει στο ίδιο σημείο και έχει τα ίδια κίνητρα με την αμφισβήτηση των δεδομένων θεσμών της κοινωνίας, της απελευθέρωση των σκέψεων και των πράξεων, εν ολίγοις τη γέννηση της δημοκρατίας και της φιλοσοφίας. Εδώ μπαίνει κανείς σε πειρασμό να πει ότι το άνοιγμα της σκέψης και ο μερικός και σχετικός εκδημοκρατισμός των πολιτικών καθεστώτων της Δύσης συνοδεύτηκαν από την παρακμή του σωβινισμού, της ξενοφοβίας και του ρατσισμού. Ωστόσο,

δεν μπορούμε να δεχτούμε αυτή την ιδέα χωρίς να θέσουμε ισχυρούς περιορισμούς. Αρκεί να σκεφτούμε με πόσο ακραία επιθετικότητα επανεμφανίστηκε ο εθνικισμός, η ξενοφοβία και ο ρατσισμός στο 20ό αιώνα σε χώρες «αναπτυγμένες» και «δημοκρατικές».

Όλα όσα ειπώθηκαν μέχρι εδώ αφορούν τον αποκλεισμό του άλλου. Δεν αρκούν για να «εξηγήσουμε» γιατί αυτός ο αποκλεισμός γίνεται διάκριση, περιφρόνηση, απομόνωση, και τελικά μίσος, λύσσα και δολοφονική τρέλα. Δεν πιστεύω όμως ότι μπορεί να υπάρξει γενική «εξήγηση».

Μπορώ μόνο να αναφέρω έναν παράγοντα που αφορά τις μαζικές εκρήξεις εθνικού και ρατσιστικού μίσους στη σύγχρονη εποχή. Η κατάρρευση, στις καπιταλιστικές κοινωνίες, σχεδόν όλων των αρχών είχε ως επίπτωση τη συσπείρωση για λόγους ταύτισης γύρω από τη «θρησκεία», το «έθνος» ή τη «ράτσα» και όξυνε το μίσος προς τους ξένους. Η κατάσταση δεν είναι διαφορετική στις μη ευρωπαϊκές κοινωνίες που υφίστανται το σοκ της εισβολής του μοντέρνου τρόπου ζωής, άρα και την κονιοποίηση των παραδοσιακών σημείων αναφοράς με τα οποία ταυτίζονται τα άτομα. Το αποτέλεσμα είναι η αύξηση του θρησκευτικού και/ή εθνικού φανατισμού.

Μια τελευταία παρατήρηση που αφορά τον ρατσισμό. Το κύριο και καθοριστικό χαρακτηριστικό του ρατσισμού είναι η «απαραίτητη μη μετατρεψιμότητα» του άλλου. Ο θρησκευτικά μισαλλόδοξος δέχεται με χαρά τον προσηλυτισμό των απίστων· ο «λογικά» εθνικιστής χαίρεται όταν ξένα εδάφη προσαρτώνται στη χώρα του και οι κάτοικοί τους «αφομοιώνονται». Δεν είναι όμως τέτοια η περίπτωση του ρατσιστή. Οι γερμανοί εβραίοι θα ήθελαν να παραμείνουν πολίτες του Τρίτου Ράιχ· αλλά οι ναζιστές ούτε να το ακούσουν.

Ακριβώς γιατί στην περίπτωση του ρατσισμού το αντικείμενο του μίσους πρέπει να είναι «μη μετατρέψιμο». Γι' αυτό ο ρατσιστής επικαλείται ή εφευρίσκει δήθεν φυσικά (βιολογικά), άρα μη μετατρέψιμα, χαρακτηριστικά του αντικειμένου του μίσους του: το χρώμα τους δέρματός του, τα διακριτικά γνωρίσματα του προσώπου του. Τέλος, θα ήταν απολύτως δικαιολογημένο να συνδέσουμε αυτή την ακραία μορφή του μίσους προς τον άλλο με το πιο σκοτεινό, πιο άγνωστο και πιο συγκρατημένο είδος μίσους: το μίσος προς τον εαυτό μας.

Η αυτονομία, δηλαδή η πλήρης δημοκρατία, και η αποδοχή του άλλου δεν αποτελούν φυσική ανθρώπινη κλίση. Αμφότερες συναντούν τεράστια εμπόδια. Γνωρίζουμε από την ιστορία ότι ο αγώνας για τη δημοκρατία είχε μέχρι σήμερα οριακά μεγαλύτερη επιτυχία από τον αγώνα κατά του σωβινισμού, της ξενοφοβίας και του ρατσισμού. Αλλά για όσους είναι στρατευμένοι στο μοναδικό πολιτικό πλάνο που χρήζει υπεράσπισης, το πλάνο της οικουμενικής ελευθερίας, ο μοναδικός ανοικτός δρόμος είναι η συνέχιση του αγώνα κόντρα στο ρεύμα.

1. Πού βρίσκονται οι ρίζες του μίσους, κατά το συγγραφέα, και μέσα σε ποιο κοινωνικό πλαίσιο δημιουργούνται οι όροι της εκδήλωσής του; Με ποιες μορφές εκδηλώνεται αυτό;
2. Μέσα από ποιες διαδικασίες και γιατί οι ανθρώπινες ομάδες και τα άτομα αντιμετωπίζουν το διαφορετικό ως κατώτερο;
3. Σε τι διαφέρει ο ρατσισμός από άλλες μορφές μισαλλοδοξίας, κατά το συγγραφέα;
4. Από πού αρχίζει, κατά το συγγραφέα, και ποιες αξίες συναντά στην πορεία του ο δρόμος για την αναγνώριση του διαφορετικού; Γιατί πιστεύει ότι ο δρόμος αυτός είναι δύσκολος;

John Vachon

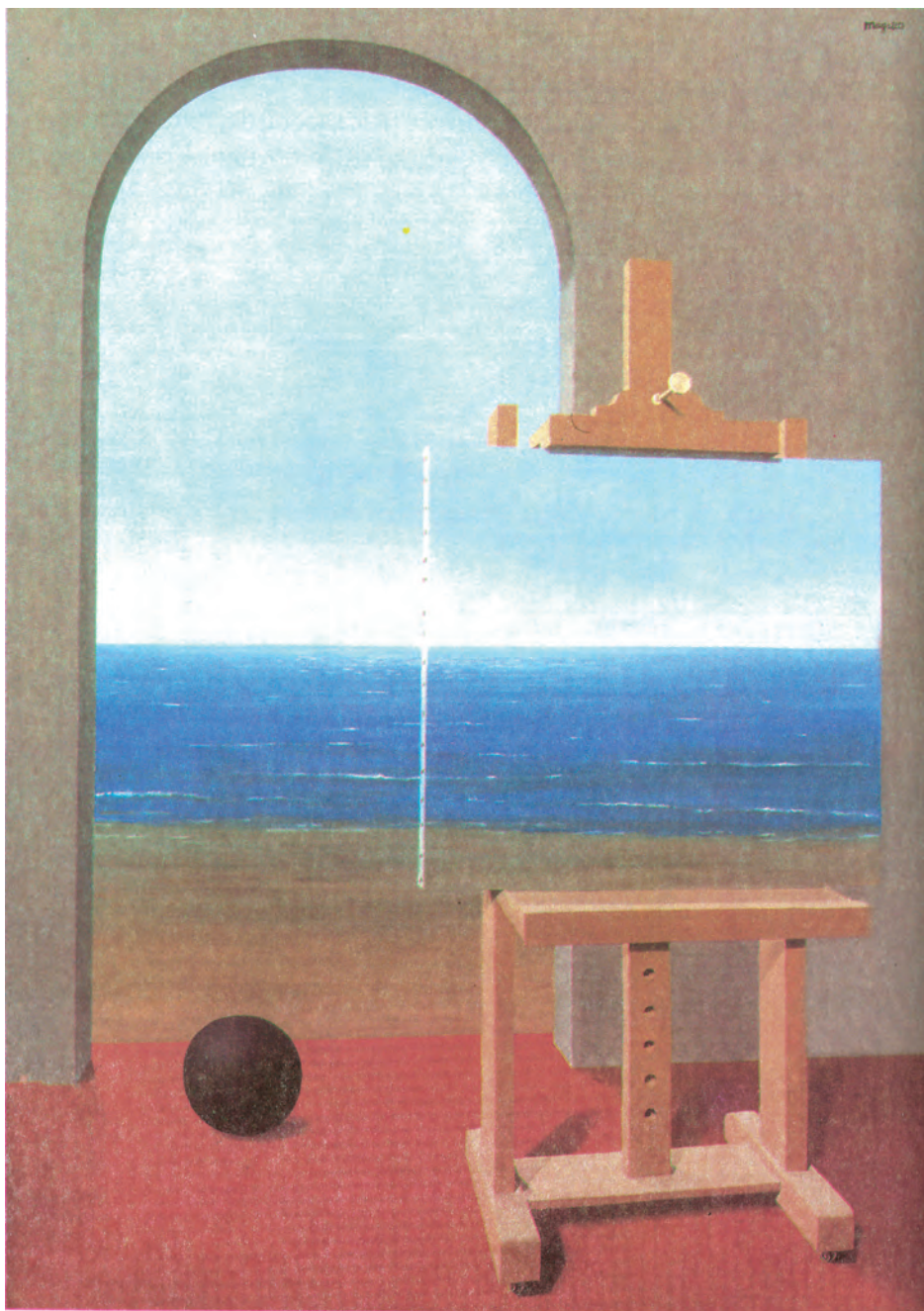

Ben Shahn

R. Magritte

Φρόντισε

Η Ποίηση αρχίζει από κει που την τελευταία λέξη δεν την έχει ο θάνατος

Η λειτουργία της τέχνης

Ο μύθος του Ινδού

Ο ρόλος και η αναγκαιότητα της Τέχνης

Πάντα πολιτική και υπαρξιακή η έκφραση του καλλιτέχνη κι απόλυτα
δεμένη με τη ζωή του ανθρώπου

Ηρόστρατος;

Καλλιτέχνες και «Καλλιτέχνες»

Ο Ηνίοχος των Δελφών

Η αναγκαιότητα και τα όρια της κριτικής

Ο κριτικός και ο ρόλος του

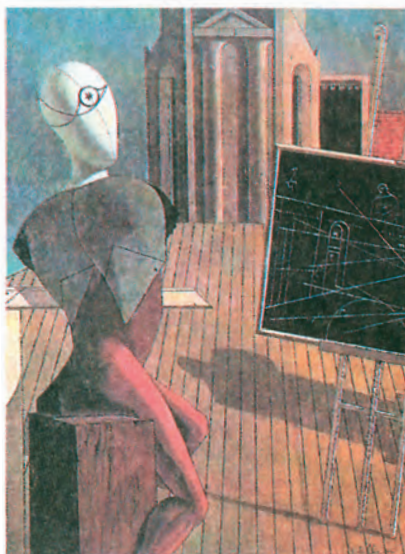
Φρόντισε

Φρόντισε οι στίχοι σου να σπονδυλωθούν
 με τις αρθρώσεις των σκληρών των συγκεκριμένων λέξεων.
 Πάσχισε νάναι προεκτάσεις της πραγματικότητας
 όπως κάθε δάχτυλο είναι μια προέκταση στο δεξί σου χέρι.
 Έτσι μονάχα θα μπορέσουν σαν την παλάμη του γιατρού
 να συνεφέρουν με χαστούκια
 όσους λιποθύμησαν

μπροστά στο άδειο πρόσωπό τους.

Άρης Αλεξάνδρου
 «Ευθύτης οδών»

1. Ποια είναι η έγνοια του ποιητή κατά τη δημιουργία του ποιήματος;
2. Ποια λειτουργία της τέχνης υπαινίσσονται οι στίχοι του Α. Αλεξάνδρου;

G. de Chirico

Η Ποίηση αρχίζει από κει που την τελευταία λέξη δεν την έχει ο θάνατος

Η ΠΡΩΤΗ ΑΛΗΘΕΙΑ ΕΙΝΑΙ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ. Απομένει να μάθουμε ποια είναι η τελευταία. Η αίσθηση του «γυρισμού των πραγμάτων» μου είναι οικεία, ίδια καθώς το κύμα της Ποίησης που έλεγα πριν ότι τ' αφήνω να χτυπά μακριά, στην πρώτη μου νεότητα και να ξαναγυρίζει εκεί που περιμένω, λιγοστεμένος κάθε φορά και περισσότερο αλλ' ορθός, καθώς το θέλησα. Ένας αμετανόητα ερωτευμένος· που πηγαίνω πάντα νωρίτερα στο σημείο το κρυφό της συνάντησης, με την ίδια λαχτάρα, το ίδιο σφίξιμο στο λαιμό, το ίδιο βηματίσμα επάνω-κάτω και περιμένω... Τι; Ίσως αυτό, θα έλεγα, που αν δεν ανέβει να γίνει δάκρυο, πήζει στο στήθος και βαραίνει και ο κόσμος όλος άξαφνα φαίνεται τόσο γλυκός και τόσο πικρός μαζί. Κάποτε, είναι μια κοπέλα· κάποτε πάλι, δύο-τρεις στίχοι· πολλές φορές, απλά και μόνον το καλοκαίρι.

Τα πιο ανεπαίσθητα σημάδια, τα πιο αόρατα, ο τρόπος που γέρνει λίγο πιο λοξά ένα πουλί, που φωνάζει λίγο πιο δυνατά ο γιαουρτάς το δειλινό στον κατηφορικό δρόμο, που μπαίνει απ' τ' ανοιχτό παράθυρο αναπάντεχα μια μυρωδιά καμένου χόρτου –που βρέθηκε; από πού να 'ρχεται; –παίρνουν ολάκαιρη τη σημασία τους λες κι έχουν αποστολή τους μοναδική να με πείσουν ότι, όπου να 'ναι, σήμανε ο ερχομός της αγαπημένης. Να γιατί γράφω. Γιατί η Ποίηση αρχίζει από κει που την τελευταία λέξη δεν την έχει ο θάνατος. Είναι η λήξη μιας ζωής και η έναρξη μιας άλλης, που είναι η ίδια με την πρώτη αλλά που πάει πολύ βαθιά, ως το ακρότατο σημείο που μπόρεσε ν' ανιχνεύσει η ψυχή, στα σύνορα των αντιθέτων, εκεί που ο Ήλιος κι ο Άδης αγγίζονται. Η ατελεύτητη φορά προς το φως το φυσικό που είναι ο Λόγος, και το φως το Άκτιστον που είναι ο Θεός. Γι' αυτό γράφω. Γιατί με γοητεύει να υπακούω σ' αυτόν που δε γνωρίζω, που είναι ο εαυτός μου ολάκαιρος, όχι ο μισός που ανεβοκατεβαίνει τους δρόμους και «φέρεται εγγεγραμμένος στα μητρώα αρρένων του Δήμου».

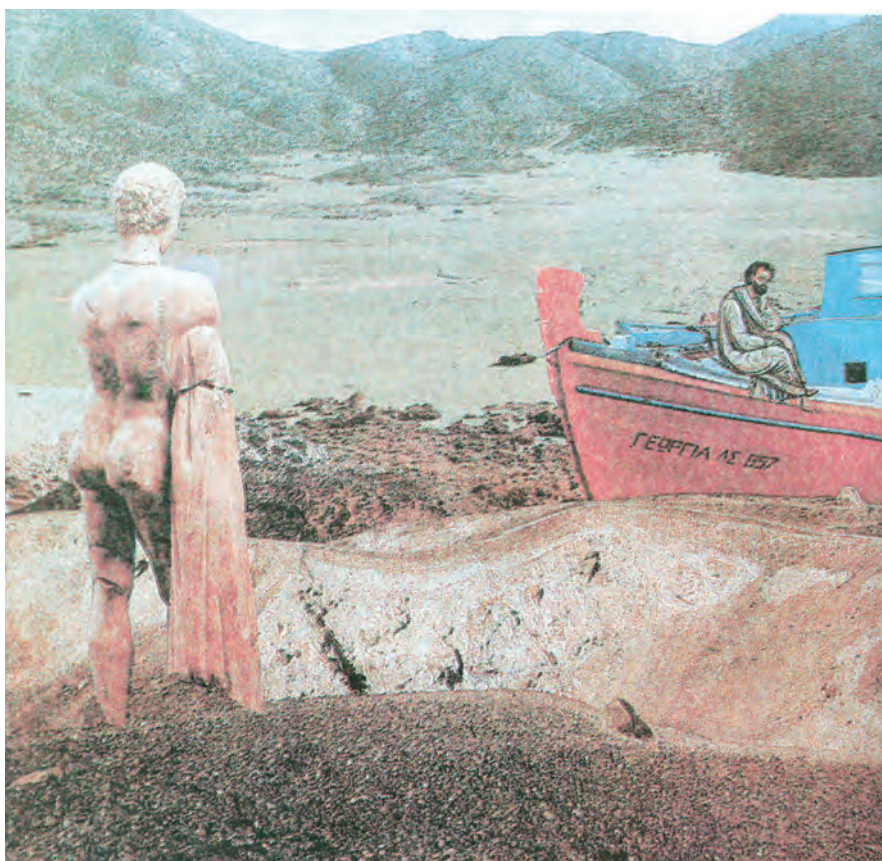
Είναι σωστό να δίνουμε στο άγνωστο το μέρος που του ανήκει να γιατί πρέπει να γράφουμε. Γιατί η Ποίηση μας ξεμαθαίνει από τον κόσμο, τέτοιο που τον βρήκαμε· τον κόσμο της φθοράς που, έρχεται κάποια στιγμή να δούμε ότι είναι η μόνη οδός για να υπερβούμε τη φθορά, με την έννοια που ο θάνατος είναι η μόνη οδός για την Ανάσταση. Μιλώ, το καταλαβαίνω, σα να μην έχω το δικαίωμα, σα να ντρέπομαι σχεδόν που αγαπώ τη ζωή. Κάποτε, είναι η αλήθεια, μ' εξαναγκάσανε και σ' αυτό. Κανείς δεν ξέρει, δεν ανακάλυψε ποτέ από πού κρατάει το πάθος του ανθρώπου να μισεί τη δυνατότητα της ίδιας του της σωτηρίας. Είναι που ίσως θα ήθελε να μην το ξέρει – αλλά παρ' όλ' αυτά το ξέρει – πως υπάρχει και πως είναι αυτός η αιτία που δεν μπορεί μήτε να την πλησιάσει, μήτε να την υπερβεί. Θέλουμε δε θέλουμε, είμαστε όλοι μας δέσμιοι μιας ευτυχίας που από δικό μας λάθος αποστερούμαστε. Να από πού ξεπηδά η προαιώνια λύπη της αγάπης. [...]

Οδυσσέας Ελύτης
«Ανοιχτά χαρτιά»

«Η ποίηση αρχίζει από κει που την τελευταία λέξη δεν την έχει ο θάνατος».

Συζητήστε την άποψη του ποιητή εντοπίζοντας στο απόσπασμα:

- α) το υλικό της ποιητικής δημιουργίας,
- β) το ζωτικό χώρο της ποίησης,
- γ) τις κατακτήσεις, στις οποίες μας οδηγεί.

Η λειτουργία της τέχνης

«Η ΠΟΙΗΣΗ είναι απαραίτητη –μόνο ας ήξερα για τι». Με αυτό το χαριτωμένο παραδοξολόγο επίγραμμα συνόψισε ο Ζαν Κοκτώ¹ την αναγκαιότητα της τέχνης καθώς και το συζητήσιμο ρόλο της στον όψιμο αστικό κόσμο.

Ο ζωγράφος Μοντριάν² μίλησε για την πιθανή «εξαφάνιση» της τέχνης. Πιστεύει πως η πραγματικότητα, όλο και περισσότερο θα εκτοπίζει το έργο τέχνης, που κυρίως ήταν υποκατάστατο μιας ισορροπίας, η οποία λείπει τώρα από την πραγματικότητα. «Η τέχνη θα εξαφανίζεται καθώς η ζωή θα αποκτά περισσότερη ισορροπία».

Η τέχνη ως «υποκατάστατο της ζωής», η τέχνη ως μέσο που φέρνει τον άνθρωπο σε μια κατάσταση ισορροπίας με τον γύρω κόσμο –η ιδέα αυτή περιέχει μια μερική αναγνώριση της φύσης της τέχνης και της αναγκαιότητάς της. Και, αφού δεν μπορούμε να αναμένουμε πως θα υπάρχει μόνιμη ισορροπία μεταξύ του ανθρώπου και του γύρω κόσμου, ακόμα και στην ανώτατα εξελιγμένη κοινωνία, η ιδέα αυτή υποδηλοί επίσης πως η τέχνη δεν ήταν αναγκαία μόνο στο παρελθόν, αλλά θα παραμένει πάντοτε μια ανάγκη.

Όμως, πραγματικά, η τέχνη δεν είναι παρά υποκατάστατο; Δεν εκφράζει και μια βαθύτερη σχέση μεταξύ του ανθρώπου και του κόσμου; Μπορούμε, πράγματι, να συνοψίσουμε την τέχνη σε μια μοναδική φόρμουλα; Δεν έχει αποστολή της η τέχνη να ικανοποιεί πολλές και ποικίλες ανάγκες; Και αν, καθώς στοχαζόμαστε πάνω στην καταγωγή της τέχνης, κατανοήσουμε την αρχική της λειτουργία, μήπως πάλι και αυτή η λειτουργία δεν έχει αλλάξει με την αλλαγή της κοινωνίας και μήπως γεννήθηκαν νέες λειτουργίες; [...]

Ως πρώτο βήμα πρέπει να κατανοήσουμε πως παραέχουμε την τάση να δεχόμαστε για αυτονόητο ένα καταπληκτικό φαινόμενο. Και είναι βέβαια καταπληκτικό: αμέτρητα εκατομμύρια διαβάζουνε βιβλία, ακούνε μουσική, βλέπουν θέατρο, πάνε στον κινηματογράφο. Γιατί; Όταν λέμε πως γυρεύουν ψυχαγωγία, ξεκούραση, διασκέδαση, μεταθέτουμε το ερώτημα. Γιατί είναι ψυχαγωγικό, ξεκουραστικό, διασκεδαστικό να βυθίζεσαι στη ζωή και στα προβλήματα κάποιου άλλου, να ταυτίζεις τον εαυτό σου με έναν πίνακα ζωγραφικής, μ' ένα μουσικό κομμάτι, ή με τα πρόσωπα ενός μυθιστορήματος, ενός δράματος ή ενός κινηματογραφικού έργου; Γιατί αποκρινόμαστε στη «μη πραγματικότητα» σα να ήταν πραγματικότητα εντονότερη; Τι παράξενη, μυστηριώδης ψυχαγωγή είναι αυτή; Κι αν μας απαντήσει κανείς πως θέλουμε να ξεφύγουμε από μια ανεπαρκή ζωή προς μια πλου-

¹ Ζαν Κοκτώ (Jean Cocteau, 1889-1964) : Από τους πιο σημαντικούς Γάλλους δημιουργούς του 20ού αιώνα. Ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, τη ζωγραφική, την κριτική.

² Πιτ Μόντριαν (Piet Mondrian, 1872-1944): Ένας από τους θεμελιωτές της μοντέρνας ζωγραφικής. Εισηγείται κυρίως τη γεωμετρική εκδοχή του αφηρημένου ιδιώματος.

σιότερη, ν' αποκτήσουμε πείρα χωρίς να ριψοκινδυνέψουμε, τότε γεννάται το άλλο ερώτημα: γιατί δεν αρκεί η δική μας ζωή; Γιατί αυτός ο πόθος να συμπληρώσουμε την ανεκπλήρωτη ζωή μας μέσω άλλων προσώπων, άλλων μορφών, να κοιτάμε από το σκοτεινό ακροατήριο μια φωτισμένη σκηνή, όπου κάθε τι που είναι μονάχα παράσταση, καταφέρνει να μας απορροφά τόσο ολοκληρωτικά;

Είναι πρόδηλο πως ο άνθρωπος επιθυμεί να είναι κάτι πάρα πάνω από τον ίδιο τον εαυτό του μονάχα. Θέλει να είναι ολόκληρος άνθρωπος. Δεν ικανοποιείται όντας ξεχωριστό άτομο. Πασκίζει να βγει από την μερικότητα της ατομικής του ζωής και τείνει προς μια «πληρότητα» που τη νιώθει και την αποζητά, προς μια πληρότητα ζωής την οποία του αποστερεί η ατομικότητα με όλους τους περιορισμούς της, προς έναν κόσμο πιο κατανοήσιμο, έναν πιο δίκαιο κόσμο, έναν κόσμο που δίνει νόημα. Εξεγείρεται γιατί είναι υποχρεωμένος να καταναλίσκεται μέσα στα περιορισμένα όρια της δικής του ζωής, μέσα στα εφήμερα, τυχαία όρια της δικής του προσωπικότητας. Θέλει να αναφέρεται σε κάτι περισσότερο από το «εγώ», κάτι έξω από τον εαυτό του και, ωστόσο, ουσιαστικό για τον εαυτό του. Ποθεί ν' απορροφήσει τον γύρω κόσμο και να τον κάμει δικό του· να επεκτείνει το φιλοπράγμονο, πειναλέο για γνώση «εγώ» του στην επιστήμη και την τεχνολογία μέχρι τους απώτατους αστερισμούς και ως τα βάθη των εσώτατων μυστικών του ατόμου· να ενώσει, στην τέχνη, το περιορισμένο του «εγώ» με μια κοινοτική ύπαρξη, να κάνει κοινω νική την ατομικότητά του.

Αν η φύση του ανθρώπου ήταν να μην είναι κάτι παραπάνω από άτομο, ο πόθος αυτός θα ήταν ακατανόητος και ανόητος, γιατί σαν άτομο θα ήταν τότε ένα όλο: θα ήταν όλο ό,τι μπορούσε να είναι. Ο πόθος του ανθρώπου ν' αυξάνει και να συμπληρώνεται υποδηλώνει πως είναι κάτι παραπάνω από άτομο. Νιώθει πως μπορεί να φτάσει την ολοκλήρωση μόνο αν κατακτήσει την πείρα άλλων, η οποία μπορεί δυνάμει να είναι δική του. Εκείνο μάλιστα που ο άνθρωπος νιώθει ως δυναμικό του περιλαμβάνει το κάθε τι που η ανθρωπότητα ως σύνολο είναι ικανή να κάμει. Η τέχνη είναι το απαραίτητο μέσο γι' αυτό το βύθισμα του ατόμου στο σύνολο. Αντανακλά την άπειρη ικανότητά του για συνένωση, την ικανότητά του να συμεριζεται εμπειρίες και ιδέες. [...]

Για να είναι κανείς καλλιτέχνης πρέπει να συλλαμβάνει, να συγκρατεί και να μεταμορφώνει την εμπειρία σε μνήμη, τη μνήμη σε έκφραση, την ύλη σε μορφή. Η συγκίνηση δεν είναι το παν για τον καλλιτέχνη. Πρέπει επίσης να ξέρει τη δουλειά του και να τη χαίρεται, να καταλαβαίνει όλους τους κανόνες, τις δεξιότητες, τις μορφές και τις συμβατικότητες με τις οποίες μπορεί να δαμάσει τη φύση –τη στρίγγλα– και να την υποτάξει στη σύμβαση της τέχνης. Το πάθος που φθείρει τον ερασιτέχνη εξυπηρετεί τον αληθινό καλλιτέχνη: τον καλλιτέχνη δεν τον χτυπά το κτήνος, εκείνος το δαμάζει.

Η ένταση και η διαλεκτική αντίφαση είναι σύμφυτες με την τέχνη· η τέχνη όχι μόνο πρέπει να προέρχεται από μια έντονη πείρα της πραγματικότητας, πρέπει και να κατασκευαστεί, να αποκτήσει μορφή με αντικειμενικότητα. Το ελεύθερο παιχνίδι της τέχνης είναι αποτέλεσμα μαστορίας. Ο τόσο συχνά παρεξηγημένος Αριστοτέλης υποστήριζε πως λειτουργία του δράματος είναι να εξαγνίζει τις συγκινήσεις, να νικά τον τρόπο και τον οίκτο, έτσι ώστε ο θεατής, ταυτιζόμενος με τον Ορέστη ή τον Οιδίποδα, να λευτερώνεται από την ταύτιση αυτή και να αίρεται πάνω από την τυφλή δράση της ειμαρμένης. Πετάει πρόσκαιρα από πάνω του τα δεσμά της ζωής, γιατί η τέχνη «αιχμαλωτίζει» αλλιώςίκα από την πραγματικότητα, και αυτή η πρόσκαιρη αιχμαλωσία αποτελεί ακριβώς τη φύση της «διασκέδασης», της ευχαρίστησης εκείνης που προκαλείται ακόμη και από τραγικά έργα.[...]

Έρνστ Φίσερ
«Η αναγκαιότητα της τέχνης»
Μετάφραση: Φούλα Χατζιδάκη

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τις απόψεις που παρατίθενται σχετικά με τη λειτουργία της τέχνης.
2. Συμφωνείτε με την άποψη του Μοντριάν ότι η τέχνη είναι υποκατάστατο της ζωής;
3. Ποια εξήγηση δίνει ο συγγραφέας για τη «μυστηριώδη ψυχαγώγηση» που μας προσφέρει η τέχνη; Πιστεύετε ότι η άποψή του εναρμονίζεται μ' αυτή του Μοντριάν ή όχι; Επιχειρηματολογήστε σχετικά.
4. Ποιες είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις «για να είναι κανείς καλλιτέχνης», κατά την άποψη του συγγραφέα;

P. Picasso

Ο μύθος του Ινδού

[...] Και αξίζει εδώ να αφηγηθώ μια σύντομη ινδική ιστορία που αποσαφηνίζει μοναδικά την αληθινή όψη αυτού που αποκαλούμε Τέχνη. Κάποτε, στα πολύ παλιά χρόνια, ένας Ινδός και νεαρός πρίγκιπας ερωτεύτηκε μια πανέμορφη Ινδή και νεαρά πριγκίπισσα γειτονικού κρατιδίου. Εμπόδιο δεν υπήρξε κι έτσι ενυμφεύθη την πανέμορφη νεαρή Ινδή πριγκίπισσα ο πρίγκιψ. Οι χρονικογράφοι εκείνων των καιρών με περισσή επιμονή καταγράφουν την ευτυχία του ζεύγους και την επί εικοσιτετραώρου άσκηση του ερωτικού των πάθους. Αλλά εντελώς αιφνίδια η νεαρή πριγκίπισσα αρρώστησε και εξίσου απρόοπτα επήλθεν ο θάνατος. Αντιλαμβάνεσθε τον θρήνο και τον οδυρμό του πρίγκιπας, γνωρίζοντας πως σ' ολόκληρη την υπόλοιπη ζωή του θα ζούσε με οδύνη την οριστική απουσία της αγαπημένης του. Όμως ήτανε πρίγκιψ. Και ο θρήνος του όφειλε να γίνει και θρήνος των θνητών υπηκόων του.

Η μνήμη της είχε τεράστια σημασία όχι μονάχα για να 'ναι ζωντανή μέσα του αλλά και να διατηρηθεί για τους αιώνες σ' ολόκληρο τον κόσμο. Κι εκάλεσε σοφούς γλύπτες και αρχιτέκτονες της γης εκείνων των καιρών να οικοδομήσουν ένα διαχρονικό μνημείο στον τάφο της αγαπημένης του σ' έναν υψηλό λόφο, έτσι που το μνημείο να είναι ορατό από χιλιάδες μίλια μακριά. Οι εργασίες άρχισαν, επιστρατεύτηκαν χιλιάδες δούλοι, τεχνικοί, τεχνίτες κι εργολάβοι που δούλευαν νύχτα και μέρα αδιάκοπα για το ευφάνταστο αυτό μνημείο του έρωτα και του οδυρμού. Πέρασαν χρόνοι αρκετοί, ώσπου μια μέρα οι σοφοί που ανέλαβαν το έργο νιώσανε πως η εργασία είχε ολοκληρωθεί και πως δεν είχαν άλλο πια να πράξουν. Κι έτσι φωνάξαν τον πρίγκιπα να το δει. Ο πρίγκιψ φτάνει πράγματι ένα πρωί στο λόφο τον αντικρινό με την πολυπρόσωπη συνοδεία από αυλικούς και φίλους κι όλοι έμειναν άφωνοι από το θαυμασμό κι ο πρίγκιψ πιο πολύ.

Μπροστά τους ανορθωνόταν ένα μνημείο έτοιμο να περάσει ένδοξα μες στην αιωνιότητα. Αποκαλυπτικό σε μεγαλείο και δύναμη, με απροσδιόριστες προεκτάσεις, έτσι που ο καθένας να μπορεί να εναποθέτει πάνω του προσωπικούς καημούς, δικά του πάθη και δικούς του οδυρμούς. Χωρούσε όλων τους συλλογισμούς και για όλους τους καιρούς.

Ο πρίγκιψ το έβλεπε βουβός, γεμάτος από θαυμασμό για ό,τι ορθωνόταν εμπρός στα μάτια του εκεί στον λόφο τον αντικρινό. Μα κάτι ξαφνικά αρχίζει να τον ενοχλεί. Ένας οικίσκος χαμηλός πλάι ακριβώς στο λαμπερό μνημείο.

«Τι είναι αυτό;» ρωτάει. «Ο τάφος, υψηλότερα, της πριγκιπίσσης γυναικός σας», του απαντάνε οι σοφοί. «Πετάξτε τον», είπε ο πρίγκιψ. «Βγάλτε τον από κει. Ενοχλεί το μνημείο».

Αυτή η συγκινητική ιστορία του Ινδού πρίγκιπας είναι ένα μέγιστο μάθημα για την αληθινή φυσιογνωμία της Τέχνης. Για τα υλικά που τη συνθέτουν και τα κύρια χαρακτηριστικά της. Η Τέχνη μπορεί να ξεπηδάει από ένα γεγονός θνητό. Αλλά με το σχηματισμό της σε έργο αυθύπαρκτο

και ολοκληρωμένο ξεπερνάει το γεγονός, το εξαφανίζει, διαπερνάει τον χρόνο και μετατοπίζεται αέναα και αδιάκοπα σε μελλοντικούς καιρούς αλλάζοντας κάθε φορά φυσιογνωμία και ενδύματα. Έτσι που να παρουσιάζεται συνεχώς περίεργα σύγχρονο, απαντώντας ακούραστα στα καινούργια προβλήματα του κάθε χρόνου.

Μάνος Χατζιδάκις
«Ο καθρέφτης και το μαχαίρι»

Με αφορμή το κείμενο συζητήστε στην τάξη:

- α) για την αφετηρία της δημιουργίας ενός έργου τέχνης,
- β) για τη σχέση του έργου τέχνης που έχει ολοκληρωθεί με το γεγονός που το γέννησε,
- γ) για τη λειτουργία του στο κοινό και την εμβέλειά του στο χρόνο.

φωτ. Χ. Μπίλιου

σύνθεση Μ.Ορφανίδου

Ο ρόλος και η αναγκαιότητα της Τέχνης

[...] Ποιος είναι ο ρόλος της τέχνης σε όλα αυτά τα προβλήματα του κόσμου;

«Η τέχνη μπορεί να κάνει έναν άνθρωπο να νιώσει καλύτερα. Ενδεχομένως να μην κάνει τίποτε περισσότερο από αυτό. Και αυτό όμως είναι κάτι πολύ σημαντικό. Πριν από πέντε χρόνια οι σύμβουλοι τέχνης του προέδρου Κλίντον έκαναν μια θαυμάσια μελέτη προκειμένου να προσδιορίσουν κατά πόσο η επαφή ενός παιδιού με την τέχνη μπορεί να επηρεάσει την παραγωγικότητά του. Η έρευνα αυτή έγινε σε δημόσια σχολεία των ΗΠΑ. Με όποια μορφή τέχνης και αν ήρθαν σε επαφή αυτά τα παιδιά αποδείχτηκε ότι στη συνέχεια έγιναν πιο ικανά να φτιάξουν, ας πούμε, μια ζωγραφιά, που θα μπορούσε και αυτή με τη σειρά της να αρέσει σε κάποιους άλλους, ή να τραβήξουν φωτογραφίες που να έχουν ένα ενδιαφέρον ή να δημιουργήσουν τα ίδια μουσική ή να παίξουν ένα όργανο. Το σίγουρο είναι ότι τα παιδιά αυτά δεν βελτιώθηκαν μόνο ως προς τις τέχνες αλλά και σε όλους τους άλλους τομείς, επειδή ακριβώς έκαναν αυτή τη βουτιά μέσα τους για να μπορέσουν να εκφραστούν. Αυτά που σας λέω είναι γεγονός. Το ότι είναι πράγματα τόσο απλά μας δημιουργεί αμηχανία όταν τα σκεφτόμαστε. Παρ' όλο που όλοι καταλαβαίνουμε ότι κανονικά θα έπρεπε όλα τα παιδιά να έρχονται σε επαφή με την τέχνη, δυστυχώς πολύ λίγα έχουν την ευκαιρία να το κάνουν».

Ποια η αναγκαιότητα της τέχνης στη ζωή μας;

«Κατ' αρχάς εγώ δεν πιστεύω ότι αυτή είναι μια ανάγκη που έχουν όλοι γύρω μας. Επομένως εξαρτάται από τον άνθρωπο αυτή η ανάγκη. Για μένα η τέχνη είναι αναγκαία όταν το μυαλό ξεφεύγει. Η τέχνη για μένα είναι αναγκαία για να διατηρούμε την επαφή μας με το ελάχιστο της ύπαρξής μας... Υπάρχουν πολλές προκλήσεις στη ζωή που μας οδηγούν σε μια τρέλα. Πολλές ανθρώπινες δυνατότητες μπορούν να μας παρασύρουν ως άτομα και να μας κάνουν να νιώσουμε θεοί επί γης... Αυτό είναι πολύ επικίνδυνο.. Η επαφή με την τέχνη βάζει μέτρο στην εκ φύσεως υπερβολή μας. Τελικώς η τέχνη αποδεικνύει ότι ο ευαίσθητος είναι ο ικανός να συναντηθεί με την ευτυχία και όχι ο αναίσθητος. Η τέχνη ανατρέπει τους κώδικες εξουσίας. Ο Βαν Γκογκ¹ –με τα κριτήρια μιας ορθολογιστικής κοινωνίας που έχει την τάση να ανάγει την υλική δύναμη σε κυρίαρχο κώδικα αξιολόγησης των ανθρώπων– είναι ένας άχρηστος που παίζει όλη μέρα με τα χρώματα και δεν μπορεί να βγάλει ούτε τα προς το ζην. Αν δεν υπήρχε η τέχνη να ανα-

¹ Βικέντιος βαν Γκογκ (Vincent van Gogh. 1853-1890): Από τους σημαντικότερους ιμπρεσιονιστές ζωγράφους. Ολλανδός, έζησε και δημιούργησε κυρίως στη Γαλλία. Με την αυτοκτονία του έδωσε τέλος στην πολυτάραχη ζωή του.

ποδογυρίσει τα κοινωνικά πρότυπα, ο Βαν Γκογκ θα ήταν ένα πρότυπο προς αποφυγήν, επειδή υπήρξε ευαίσθητος. Αν δεν υπήρχε η τέχνη, ο κόσμος μας πολύ σύντομα θα έχανε την ψυχή του, δηλαδή το ενδιαφέρον του».

Από συνέντευξη της σοπράνο
Τζέσου Νόρμαν στο Θανάση Λάλα
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποια αποτελέσματα έχει η εξοικείωση και η επαφή των παιδιών με την τέχνη σύμφωνα με την Τζέσου Νόρμαν;
2. Για ποιους λόγους η Τζέσου Νόρμαν θεωρεί την τέχνη αναγκαία για τη ζωή μας; Συμφωνείτε με όλους; Εσείς θεωρείτε και άλλους λόγους σημαντικούς, και ποιους;

259

J. Miro

Πάντα πολιτική και υπαρξιακή η έκφραση του καλλιτέχνη κι απόλυτα δεμένη με τη ζωή του ανθρώπου

260

Κάθε έργο τέχνης είναι, είτε το θέλει είτε όχι, μια προσωπική έκφραση του καλλιτέχνη. Ο καλλιτέχνης ζει και δέχεται τους ερεθισμούς γι' αυτήν την έκφραση από το περιβάλλον του, και σήμερα με τα πλατειά μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας και από το διεθνή χώρο. Σύγχρονα ρεύματα και σκέψεις από τον τόπο του κι απ' έξω θα τον επηρεάσουν βασικά. Γι' αυτό το λόγο κάθε ανθρώπινη έκφραση αναγκαστικά δέχεται και πολιτικούς επηρεασμούς. Στην Αρχαία Ελλάδα η έκφραση είχε πολιτειακό χαρακτήρα γιατί ο χώρος και τα μέσα επικοινωνίας ήταν περιορισμένα. Στην πραγματικότητα όμως ήταν αυτό που λέμε, τώρα, πολιτικό θέατρο. Το ίδιο ισχύει για όλες τις εποχές, και για σήμερα. Κάθε έργο Τέχνης αναγκαστικά, εφόσον έχει για βάση τη γνώση, την αλήθεια, την επικράτηση του δίκαιου και του σωστού, δεν μπορεί παρά να είναι και πολιτικοποιημένο και να συνάπτεται με την κατά καιρούς πραγματικότητα. Αυτό όμως δε σημαίνει καθόλου ότι ένα έργο τέχνης πρέπει να προβάλλει θέσεις στενά κομματικές, να προβάλλει συνθήματα πολιτικά ή να προπαγανδίζει δημοκοπικά περιστασιακές θεωρίες. Τέτοια, συνθέτουν μια εικόνα μόνο με πρόσκαιρα βιώματα, μια Τέχνη που δεν αντέχει στο χρόνο και που κατά βάθος δεν είναι Τέχνη.

Το επίκεντρο της Τέχνης δεν παύει να είναι, όπως πάντα, ο άνθρωπος και η ύπαρξή του μέσα στο σύμπαν και ειδικά μέσα στο περιβάλλον και το χρόνο όπου κινείται.

Δεν του επιτρέπεται, ούτε μπορεί να αγνοήσει τον κοινωνικοπολιτικό χώρο, καθώς δεν μπορεί να αγνοήσει τον εαυτό του, τη σκέψη του, τον συναισθηματικό του κόσμο, την αισθητική έκφραση που διαμορφώνεται από μέσα κι απ' έξω και τις πολύμορφες κληρονομίες και καταβολές του παρελθόντος που τον απασχολούν, καθώς βέβαια και την αντίδρασή του προς αυτές, αντίδραση και άρνηση στις αξίες που επέβαλλε οποιοδήποτε κατεστημένο, γιατί αλλιώς, φυσικά, δεν θα υπήρχε ούτε πρόοδος, ούτε εξέλιξη.

Αν μείνουμε σε ορισμούς, θάπρεπε να πω πως η έκφραση του καλλιτέχνη δεν παύει ποτέ να είναι και πολιτική και υπαρξιακή. Η πρώτη είναι εξαρτημένη από το περιβάλλον του, η δεύτερη απ' αυτά που φέρνει μέσα του και που διαμορφώνονται στα χρόνια της ζωής του. Για να πάρουμε δυο μεγάλους αντίποδες, τον Μπρεχτ¹ και τον Μπέκετ.² Ο πρώτος ασχολείται περισσότερο με την κοινωνικο-πολιτική τοποθέτηση του ανθρώπου, με το δίκιο και το άδικο του περιβάλλοντος, χωρίς όμως να λείπουν οι υπαρξιακές

¹ Μπέρτολτ Μπρεχτ (Bertolt Brecht, 1898-1956): Γερμανός θεατρικός συγγραφέας. Εισηγητής του λεγόμενου «επικού» θεάτρου, άνοιξε καινούριους δρόμους στη θεατρική έκφραση.

² Σάμιουελ Μπέκετ (Samuel Beckett): Ιρλανδός πεζογράφος και θεατρικός συγγραφέας παραλόγου. Τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ.

προεκτάσεις. Τον δεύτερο τον απασχολεί αυτή καθεαυτή η ύπαρξη του ανθρώπου, χωρίς όμως να ξεχνά το περιβάλλον όπου κινείται και διαμορφώνεται. Αλλά, πάντα, ο άνθρωπος και το περιβάλλον του μέσα στο χρόνο αποτελούν τον ολοκληρωμένο πίνακα της σύνθεσης του καλλιτέχνη. [...]

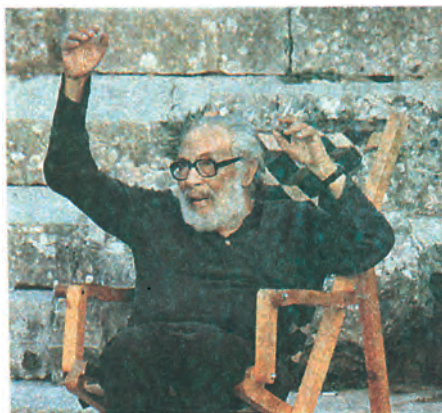
Για την κατευθυνόμενη τέχνη το βρίσκω τελείως περιττό να μιλήσω, μια και κάθε ανελεύθερη ανθρωπινή εκδήλωση δεν μπορεί παρά να είναι τελείως ανασταλτική για τον ίδιο τον καλλιτέχνη και την κοινωνία, κι ούτε έχει σχέση με την πραγματική πολιτική τέχνη. Εφόσον απαραίτητος όρος για τη λειτουργία του ανθρώπινου νου και της ευαισθησίας του είναι η ελευθερία, για την οποία κάθε πνευματικός άνθρωπος αγωνίζεται. Η κατευθυνόμενη τέχνη είναι μια πλάνη, γιατί στην πραγματικότητα ο μόνος σωστός φορέας της τέχνης δεν μπορεί παρά να είναι ο ίδιος ο ελεύθερα σκεπτόμενος και αισθανόμενος άνθρωπος. Αν δεν διασώσουμε αυτό που λέγεται άνθρωπος, χάνουμε και την τέχνη και τον σωστό πολιτικό προσανατολισμό. Δεν είναι νοητό ο καλλιτέχνης να υπογράφει έργο τέχνης, όπως υπογράφονται συνταγές για βιομηχανικά προϊόντα.

Ό,τι ερεθίζει τον άνθρωπο να δημιουργήσει νέα οράματα είναι εποικοδομητικό, ό,τι περιορίζει τον ορίζοντα της σκέψης του είναι καταστρεπτικό.

Κάρολος Κουν

«Κάνουμε θέατρο για την ψυχή μας»

1. Ποιο περιεχόμενο δίνει ο Κουν στο χαρακτηρισμό «πολιτικοποιημένο έργο τέχνης;»
2. Ποιες είναι οι δύο όψεις της έκφρασης του καλλιτέχνη; Γιατί και οι δυο είναι απαραίτητες για τη δημιουργία του έργου της τέχνης;
3. Ποια χαρακτηριστικά δίνουν πρόσκαιρο χαρακτήρα στην τέχνη και πώς σχολιάζει ο συγγραφέας την κατευθυνόμενη τέχνη;

Ηρόστρατος;

Ο αποθανών δεδικαίωται βέβαια, αυτό ωστόσο δεν απαγορεύει να κρίνει κανείς μικρονοϊκή και μικρόψυχη την απόφαση του ζάπλουτου Ιάπωνα επιχειρηματία να αποτεφρωθεί μαζί με τον «Πορτρέτο του Δόκτορος Γκασέ», ιστορημένο δια χειρός Βαν Γκογκ· κι έρχονται έτσι στο νου οι αναπόδεικτες φήμες για τον μαικήνα εκείνον των ρωμαϊκών χρόνων, που διέτασσε να θανατώνονται οι έφηβοι φίλοι του αμέσως μόλις αποτυπωνόταν σε άγαλμα η μορφή τους. Τον είχε αγοράσει τον πίνακα ο Ρισέι Σάτο, καταβάλλοντος μάλιστα το υψηλότερο αντίτιμο στην ιστορία της τέχνης, αλλά, όπως προκύπτει, όχι επειδή αγαπούσε το έργο ή τον ζωγράφο. Αν τον αγαπούσε δεν θα τον θεωρούσε κτήμα του, δεν θα επέτρεπε στη ματαιοδοξία που τρώει εκ φύσεως την ψυχή των ανθρώπων να καταστρέψει μια ζωγραφιά που υπήρξε αριστούργημα για εντελώς διαφορετικούς λόγους από τους σχετιζόμενους με το κόστος και την οικονομική αξία.

Ένας Ηρόστρατος των ημερών μας, λοιπόν; Ένας μισάνθρωπος που μερίμνησε να απαθανατιστεί με τρόπο αλγεινό; Στην πραγματικότητα ο Ιάπων «φιλότεχνος», που κατά το ρεπορτάζ δεν χαράμιζε πάνω από μία ματιά στο απόκτημά του, οδήγησε στις έσχατες, πλην φυσικές συνέπειές της την τάση των «φιλότεχνων» να αγοράζουν καλλιτεχνήματα με πρωταρχικό στόχο να τα αποσπάσουν από την κοινή θεά, από τον κόσμο, και να τα κλείσουν σε κάποια ιδιωτική συλλογή, όπου δεν μπορούν να τα μελετήσουν ούτε καν οι τεχνοκρίτες. Αλλά τι διαφορετικό θα μπορούσαμε να περιμένουμε, εφόσον η αποτίμηση της τέχνης γίνεται με βάση τα κριτήρια του λογιστηρίου, με βάση τα μηδενικά που αραδιάζονται πίσω από τον πρώτο αριθμό;

Κατά τα δόγματα του αξιακού μας συστήματος, ένα έργο συναριθμείται στα σπουδαία όχι αν συγκινεί, αν τέρπει ή αν διδάσκει, αλλά αν έχει μεγάλο οικονομικό αντίκρισμα, αν αποτελεί «καλή επένδυση», αν μπορεί να μεταπωληθεί σε τερατωδώς υψηλότερη τιμή ύστερα από κάμποσο καιρό απόκρυψής του από τον δημόσιο οφθαλμό. Αν όμως η τέχνη δεν είναι δημόσια, αν είναι αποθηκευμένη και μαντρωμένη, ποιος ο χαρακτήρας της; Όσοι αγοράζουν, με θηριώδη ποσά, καλλιτεχνήματα που τα προορίζουν αποκλειστικά για κτερίσματα της περίκλειστης «αυτοκρατορίας» τους, παραχαράσσουν την ίδια την τέχνη και, κατά βάθος, πράττουν ό,τι κι εκείνοι που κόβουν βάνουσα έναν σταλακτίτη για να διακοσμήσουν τους τοίχους του σπιτιού τους, παραβλέποντας ότι, ορφανεμένος από τον φυσικό του χώρο, ο σταλακτίτης παύει να είναι ένα θαύμα και γίνεται ασβέστης.

Παντελής Μπουκάλας
Από τον ημερήσιο Τύπο

Καλλιτέχνες και «Καλλιτέχνες»

[...] Καλλιτέχνες και «καλλιτέχνες» περνούν στο προσκήνιο, για ένα μικρό διάστημα, προκαλούν φρενίτιδα ενθουσιασμού, αποθεώνονται, αποθησαυρίζουν (αν είναι αρκετά προσεκτικοί καθώς οι Μπητλς¹) περιουσίες, γίνονται επιχειρηματίες κι έπειτα αποσύρονται. Ο ηθοποιός του κινηματογράφου, που μεταβάλλεται, μόλις έρθει η κατάλληλη στιγμή, και σε παραγωγό, όχι σκηνοθέτη (αυτό θα είταν δικαιολογημένο) ταινιών, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας ευνοούν τις αναρρήσεις σε λαμπρούς θρόνους πλούτου και δόξας και τις απότομες καθαιρέσεις. Τα πάντα είναι μετέωρα, φθαρτά, επιφανειακά, προσωρινά. Ακόμη και μια πραγματική ιδιοφυία έχει ανάγκη να προβληθεί με αντικαλλιτεχνικά καμώματα, να κομματιασθεί για να υπάρξει. Παράδειγμα ο Πικάσο ή ο Νταλί.² Φυσικά, και σε τούτο δε λείπει ο αντίλογος. Ένας αντιρρησίας θ' αναζητούσε και στα περασμένα την προβολή. Ο προγενέστερος διάβαζε τα έργα του στους Ολυμπιακούς αγώνες, εκλιπαρούσε μια θέση στο πρόγραμμα του θεάτρου του Διονύσου, γινόταν ο παράσιτος του μεσαιωνικού ιππότη· χρειαζόταν τους Μεδίκους της Φλωρεντίας· τους Λουδοβίκους στις Βερσαλλίες· ακόμη κι όταν τους μισούσε, καθώς ο Μότσαρτ τον πρίγκιπα αρχιεπίσκοπο του Ζάλτσμπουργκ. Ναι, αλλ' από το ένα στο άλλο φαινόμενο ανοίγεται σωστό χάσμα. Άλλη μια φορά η σύγκριση δεν έχει λογική θεμελίωση. Όταν βλέπουμε σήμερα να συμπληρώνουν ένα ζωγραφικό πίνακα με λινάτσες, χαρτιά, κομμάτια ξύλο, τενεκέδες, σπόγγους, κομμάτια κάρβουνο ή κιμωλία και τα παρόμοια, έχουμε το δικαίωμα, φρονώ, να μιλούμε για μαστοριά, αλλ' όχι για «τέχνη». Το αποτέλεσμα που προκύπτει από τέτοια καμώματα είναι, το περισσότερο, η ικανοποίηση μιας περιέργειας, όχι η αισθητική συγκίνηση. Μπορεί ακόμη και να υπάρχει κάποιο νόημα. Αλλά δεν είναι σωστό να πιστεύουμε ότι όπου υπάρχει κάποιο νόημα ή και κάποια διάθεση, έστω, η δικαίωση είναι αυτόματη. Μήτε είναι επίσης σωστό να πιστεύουμε, πως ό,τι ανήκει στα περασμένα προσφέρει κανόνα και οδηγία για τα νεότερα. Μήτε να φοβούμεστε ν' απαρνηθούμε όσα νεότερα είναι ασήμαντα, για να μη θεωρηθούμε έξω από τον καιρό μας. Γιατί δεν πρέπει να λησμονούμε πως σήμερα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, η ανιδιοτέλεια έχει καταντήσει άγνωστη λέξη: ένας εκδότης κατασκευάζει το συγγραφέα, ένας θεατρώνης τον ηθοποιό, ένας παραγωγός το αστέρι του κινηματογράφου, μια εταιρεία δίσκων το διάσημο τραγουδιστή, ένα καθεστώς το δημόσιο άντρα, ένα ιδεολογικό ρεύμα το στοχαστή. Πολλά βιβλία τα βρίσκουμε καλά, μόνο και μόνο γιατί ο πάταγος μας έχει υποβάλει την αρέσκεια. Ένα τραγούδι είναι

¹ Beatles (Σκαθάρια): το θρυλικό αγγλικό συγκρότημα της ποπ μουσικής

² Πάμπλο Πικάσο και Σαλβαδόρ Νταλί (Pablo Picasso, Salvador Dali): κορυφαίοι Ισπανοί ζωγράφοι του 20ού αιώνα, άνοιξαν καινούριους δρόμους στις εικαστικές τέχνες

μια στιγμή. Έπειτα το βιβλίο πεθαίνει στη βιβλιοθήκη του και το τραγούδι μάς φαίνεται αποκρουστικό. Δεν επιθυμούμε να το ξανακούσουμε ή να το ξαναπούμε, δεν το νοσταλγούμε ύστερ' από κάμποσα χρόνια. Στο βάθος όλων αυτών των φαινομένων και των περιστατικών ενεδρεύει ένας αδυσώπητος μηδενισμός.

I. M. Παναγιωτόπουλος
«Σκληροί καιροί»

264

Στα κείμενα του I. M. Παναγιωτόπουλου και Π. Μπουκάλα παρουσιάζονται οι παρενέργειες της εμπορευματικής κοινωνίας μας στο χώρο της τέχνης. Αφού εντοπίσετε τον ιδιαίτερο χώρο στον οποίο αναφέρεται ο καθένας, να απαντήσετε:

- α) Πώς διαμορφώνεται στις μέρες μας η σχέση του καλλιτέχνη με τη δημοσιότητα;
- β) Ποιοι ελέγχουν τη σχέση αυτή και πώς επιδρούν στην καλλιτεχνική παραγωγή;
- γ) Γιατί νοθεύονται το νόημα και ο σκοπός της τέχνης, αν τα έργα της ενταχθούν κυρίως στην κλίμακα των οικονομικών αξιών;

Ο Ηνίοχος των Δελφών

Κατά το μεσημέρι στο Μουσείο, ξανακοίταξα τον Ηνίοχο. Δεν έζησε πολύ στα μάτια των παλαιών, καθώς μας λένε. Ένας σεισμός έθαψε το έργο εκατό χρόνια αφού το έστησαν –αυτός ο αιώνιος διάλογος, στους Δελφούς, της οργής της γης και της ιερής γαλήνης. Έμεινα πολλή ώρα κοντά του. Όπως και άλλοτε, όπως πάντα, αυτή η ακίνητη κίνηση σου κόβει την ανάσα· δεν ξέρεις· χάνεσαι· έπειτα προσπαθείς να κρατηθείς από τις λεπτομέρειες: τα αμυγδαλωτά μάτια με το στηλό διάφανο βλέμμα, το θεληματικό σαγόνι, τις σκιές γύρω στα χείλια, στον αστράγαλο ή στα νύχια του ποδιού· ο χιτώνας που είναι και δεν είναι κολόνα· κοιτάξεις τις ραφές του, τις ταινίες που τον συγκρατούν σταυρωτά· τα γκέμια στο δεξί χέρι που μένουν εκεί κουβαριασμένα, ενώ τα άλογα έχουν καταποντιστεί μέσα στο χάσμα του καιρού. Έπειτα η ανάλυση σ' ενοχλεί· έχεις την εντύπωση πως αφουγκράζεσαι μια γλώσσα που δε μιλιέται πια· τι σημαίνουν αυτές οι λεπτομέρειες που δεν είναι δεξιότητες· πώς εξαφανίζονται έτσι μέσα στο σύνολο· τι υπήρχε πίσω από αυτή τη ζωντανή παρουσία· διαφορετικές ιδέες, διαφορετικοί έρωτες· διαφορετική προσήλωση. Έχουμε δουλέψει σαν τα μερμήγκια και σαν τις μέλισσες πάνω σ' αυτά τ' απομεινάρια. Πόσο την έχουμε προσεγγίσει την ψυχή που τα έπλασε; Θέλω να πω: αυτή τη χάρη στην ακμή της, αυτή τη δύναμη, αυτή τη μετριοφροσύνη, κι αυτά που συμβολίζουν τέτοια σώματα. Αυτή τη σίγουρη πνοή που κάνει τον άψυχο χαλκό να υπερβαίνει τους κανόνες του λογικού μας και να γλιστρά μέσα σ' έναν άλλο χρόνο, καθώς στέκεται εκεί στην ψυχρή αίθουσα του μουσείου.

Γιώργος Σεφέρης
«Δοκιμές»

Να προσέξετε την προσπάθεια του ποιητή να προσεγγίσει τον «Ηνίοχο των Δελφών» και να εντοπίσετε τα ερωτήματα που θέτει κατά τη διάρκεια αυτής της προσέγγισης. Συζητήστε κατόπιν ποιο είναι το κέρδος που απορρέει από τη μελέτη ενός έργου τέχνης περασμένης εποχής, το οποίο έφτασε ως τις μέρες μας.

Η αναγκαιότητα και τα όρια της κριτικής

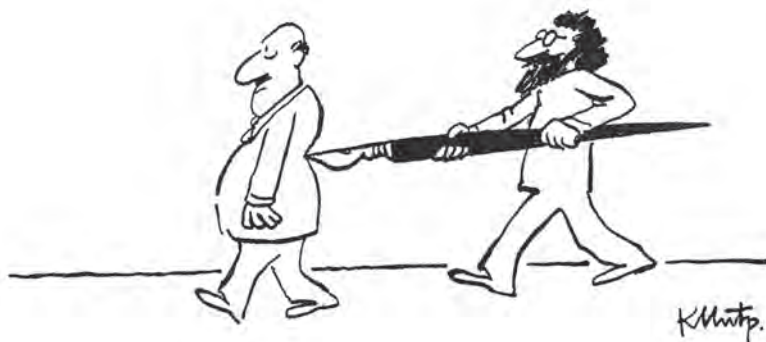
[...] Στη σύγχρονη κοινωνία με την αφάνταστα περίπλοκη δομή και την πολλαπλότητα των συνθετικών της στοιχείων, το έργο της τέχνης, χωρίς να έχει χάσει την αξία του ή τη λειτουργική του σημασία, κινδυνεύει να αποξενωθεί από τη μάζα των ανθρώπων που κινούνται ασθμαίνοντας και συνωστίζονται μέσα στις απάνθρωπες πολιτείες, χάνοντας κάθε μέρα και ένα κομμάτι από την ανθρώπινη μορφή τους και τον ανθρώπινο λόγο τους. Αυτήν ακριβώς την κρίσιμη στιγμή που η πνοή της τέχνης μπορεί και πρέπει να ανακουφίσει και να βοηθήσει τον άνθρωπο, υπάρχει ο κίνδυνος να χαθεί η επαφή ανάμεσα στα έργα της τέχνης και στους αποδέκτες τους. Ο κίνδυνος είναι διττός: όσο ο δέκτης αποξενώνεται από το έργο, τόσο και ο δημιουργός του χάνει τις αληθινές κινητήριες δυνάμεις και κλείνεται σε μια αυτάρεσκα ερμητική περιοχή, όπου καλλιεργεί μια διάλεκτο ολοένα και πιο ακατάληπτη για τους άλλους: ο φόβος του αγοραίου τον οδηγεί στη μόνωση, όπου όμως και το πιο πολύτιμο μέταλλο παύει να έχει οποιαδήποτε αξία. Οι οικονομολόγοι μάς διδάσκουν πως αξία ενός νομίσματος είναι εκείνη που αποχτά τούτο με τις αλληπάλληλες αγορές: όσο πιο πολύ κινηθεί από χέρι σε χέρι και όσο πιο πολλά αγαθά έχει προσκομίσει στους ανθρώπους τόσο η αξία του αυξάνεται. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε πως ισχύει και για το έργο της τέχνης. Το μεγαλύτερο αριστούργημα που το έχει χαρεί ή το έχει εκτιμήσει ένας μόνον ή λίγοι άνθρωποι είναι λιγότερο σημαντικό από ένα άλλο έργο τέχνης – βασική προϋπόθεση πως είναι άξιο έργο τέχνης – λιγότερο σημαντικό, που το έχουν όμως χαρεί εκατοντάδες ή και χιλιάδες άνθρωποι. Γιατί τα ανθρώπινα έργα δεν έχουν μεταφυσική αξία, αλλά ανθρώπινη, που σημαίνει κοινωνική.

Μέσα σ' αυτή την πολύπλοκη κοινωνία ανάμεσα στο δημιουργό και στο έργο του στέκεται ο κριτικός που ασκεί ένα λειτούργημα σημαντικό και υπεύθυνο. Και αποφασιστικό. Τόσο πιο υπεύθυνο και αποφασιστικό όσο η απόσταση ανάμεσα στους ανθρώπους και στο δημιουργό γίνεται μεγαλύτερη και όσο τα δημιουργήματα πληθαίνουν και κατακλύζουν την «αγορά». Χρησιμοποίησα σκόπιμα τη λέξη «αγορά» για να δηλώσω μιαν ακόμα ιδιότητα του έργου της τέχνης στη σύγχρονη κοινωνία. Είτε μας αρέσει είτε όχι το έργο της τέχνης έχει μεταβληθεί σε εμπόρευμα που «διακινείται» με χίλιους τρόπους και με τις πιο σύγχρονες οικονομικές μεθόδους. Έτσι ανάμεσα στο δημιουργό και το κοινό μεσολαβούν πάρα πολλοί παράγοντες που επηρεάζουν και τους δύο, πράγμα που σημαίνει πως τελικά επιδρούν και στο ίδιο το έργο της τέχνης. Θα αγνοήσω κάθε άλλο παράγοντα και θα δεχτώ πως από τη μια υπάρχει ο δημιουργός και το έργο του, από την άλλη το κοινό, που μπορεί να είναι ή να γίνει «φιλότεχνο», και πως ανάμεσα στους δύο υπάρχει ο χώρος που ανήκει ή που προσφέρεται στον κριτικό: αυτόν ακριβώς το χώρο θα προσπαθήσω να ερευνήσω, εντοπίζοντας, όσο μπορώ, την έρευνα μου στην Ελλάδα.

Για τον Έλληνα η σημασία της λέξης: «κριτική» είναι και πρόδηλη και παραπλανητική· γιατί εύκολα καταλαβαίνει την παραγωγή της από το ρήμα κρίνω· παραπλανητική γιατί, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, δεν αισθάνεται την ανάγκη να καθορίσει τα εννοιολογικά της όρια και το περιεχόμενό της, επειδή πιστεύει πως η γραμματική εξήγηση είναι αρκετή για να κατανοήσει και το περιεχόμενο της έννοιας σε όλη του την έκταση. Ότι η έννοια κριτική σημαίνει την ενέργεια που δηλώνει το ρήμα κρίνω, δεν υπάρχει αμφιβολία· κριτικός λοιπόν είναι ο άνθρωπος που κρίνει το έργο της τέχνης, αυτός δηλαδή που αποτιμά την αξία του ή την απαξία του, τις αρετές και τις αδυναμίες του. Από την αρχική αυτή σημασία πηγάζει και η στάση του κριτικού που παίρνει συχνά τη θέση του κριτή-δικαστή και η φυσική αντίθεση του δημιουργού προς τον κριτικό του που τον αισθάνεται ως αντίδικο· και το «σώμα του εγκλήματος», το ίδιο το έργο της τέχνης, στέκεται άφωνο και ανίκανο να πάρει μέρος στη διαμάχη, να βοηθήσει στην τελική κρίση με τη δική του υπόσταση, που από τη στιγμή της δημιουργίας και ύστερα έχει αποκτήσει αυτονομία και αυτοτέλεια. Μια τέτοια στάση του κριτικού είναι και ατελεσφόρητη και αντιπαθητική· συχνά οδηγεί στον αυθαίρετο εγωισμό και στην αθεμελίωτη υπεροψία, ακόμη και στην αυθάδεια, όπως έγραφε κάποτε ένας κριτικός της λογοτεχνίας μας που καταλάβαινε καλά τους δρόμους, όπου οδηγεί ψυχολογικά η άσκηση της κριτικής που ξεκινά από μια τέτοιαν αφετηρία. [...]

Μανόλης Ανδρόνικος
Περ. «Χρονικό», 1973

1. Ποιες συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας επιδρούν στη σχέση καλλιτέχνη και κοινού; Γιατί μέσα από τη σχέση αυτή προκύπτει η αναγκαιότητα ύπαρξης του κριτικού;
2. Ποια σημασία δίνει στην έννοια «κριτική» ο συγγραφέας και ποια στάση του κριτικού απορρίπτει;

Ο κριτικός και ο ρόλος του

[...] Κάθε εποχή κοιτάζει την τέχνη διαφορετικά και της ζητεί πράγματα διάφορα. Τούτο είναι αληθινό, όχι μόνο όταν παρατηρούμε ότι συγγραφείς που δοξάστηκαν σαν ημίθεοι από τη μια γενιά, λησμονήθηκαν ολότελα από την άλλη· αλλά και όταν φροντίσουμε να ερευνήσουμε πόσο ανόμοιες απαιτήσεις μπόρεσαν να ικανοποιήσουν οι ίδιοι συγγραφείς σε λίγων χρόνων απόσταση. Άλλωστε ξέρουμε ότι ένας ποιητής που διαρκεί δε μιλάει (μήτε σωπαίνει) πάντα με τον ίδιο απολύτως τρόπο. Γι' αυτό χρειάζεται ο κριτικός. Η αποστολή του δεν είναι αποστολή ενός απλού εξηγητή. Όπως έλεγα στις προηγούμενες σελίδες ότι ο ποιητής δεν έχει άλλο τρόπο να υπηρετήσει την αλήθεια παρά προσπαθώντας να εκφράσει τη δική του αλήθεια, αλήθεια μιας εποχής, που δεν αποκλείεται να είναι κι ένα κομμάτι της αλήθειας άλλων εποχών, αν έχει την τύχη να είναι μεγάλος· έτσι και ο άξιος κριτικός, για να επιτύχει στο έργο του, πρέπει ν' ανακαλύψει ένα κομμάτι της αλήθειας: να παρουσιάσει δηλαδή ένα σύνολο από τα γνωστά και τα καινούργια έργα, φωτίζοντάς το έτσι, ώστε να είναι διάφορο, και να συμπληρώνει την αλήθεια που του παραδώσανε οι παλαιοί. Ή, ακόμη καλύτερα: να παρουσιάσει μια όψη της τέχνης τέτοια που τη συνθέτουν τα παλαιά έργα, αλλαγμένα (μολονότι πάντα πιστά στον εαυτό τους) από τα νεότερα έργα που ήρθαν να προστεθούν σ' αυτά, και από την καινούργια και τη μοναδική προοπτική του.

Έτσι, ο κριτικός κάνει έργο ευαισθησίας, γιατί γίνεται ο δείκτης της ευαισθησίας ενός κόσμου, πράγμα που μπορεί να είναι –τουλάχιστο από τούτη την άποψη– όσο σημαντικό και το έργο του ποιητή. Γιατί κι αυτός γίνεται, με κάποιον τρόπο, η πυξίδα της ευαισθησίας μιας εποχής, μολονότι δεν είναι αυτή η μοναδική αρετή του. Και όσο η μαγνητική αυτή βελόνα είναι η συνισταμένη περισσότερων αντίθετων δυνάμεων, τόσο ο κριτικός είναι πιο πλατύς και πιο πλέριος. Ο άξιος κριτικός ασκεί τούτη τη σημαντική επίδραση πάνω μας: μας δείχνει πώς να αισθανόμαστε την τέχνη που τριγύρω μας υπάρχει. Και το μέρος της υπάρχουσας τέχνης που παραδεχτήκαμε είναι που βαραίνει –συνήθως περισσότερο από τον εαυτό μας– στην κρίση μας για τα καινούργια έργα. Γιατί όσο είναι αληθινό πως ύστερα από την επαφή μας μ' ένα έργο άγνωστο γινόμαστε διαφορετικοί από ό,τι ήμασταν προτού το γνωρίσουμε, άλλο τόσο είναι αληθινό πως τις αισθητικές μας κρίσεις, τις περισσότερες φορές, δεν τις κάνουμε δυστυχώς εμείς, αλλά η τέχνη που έχουμε μέσα μας και κουβαλούμε μαζί μας. Κάθε παραδοχή ενός καινούργιου έργου, αναγκάζοντάς μας να εγκαταλείψουμε ένα κομμάτι από τα παλιά, είναι μια θυσία. Η θυσία ενός πράγματος που αγαπήσαμε και το κρατήσαμε με στοργή μέσα στην ψυχή μας. Είναι, με κάποιον τρόπο, η αντικατάσταση της στοργής, ή της συνήθειας της στοργής, από την καινούργια αγάπη. Και τέτοιες θυσίες δεν τις κάνουμε εύκολα όλοι μας. Ο ρόλος του κριτικού είναι, αν μπορώ να πω, ο ρόλος του ραβδοσκόπου.

Βρίσκει μέσα μας τις νέες πηγές ευαισθησίας, τις πηγές που κάνουν τα τέλματα τρεχάμενα νερά. Και η βέργα που κρατάει στα χέρια του δεν είναι η αφηρημένη σκέψη, αλλά η γνωστή τέχνη στην ιστορική στιγμή του. Χρέος του να την κάνει όσο μπορεί πιο αποτελεσματική.

Έτσι, μου φαίνεται πως δε στέκει να ξαφνιαζόμαστε όταν βλέπουμε τις αδικίες της κριτικής των περασμένων εποχών. Η αποστολή του κριτικού δεν είναι να απονέμει τη δικαιοσύνη, αλλά να ολοκληρώνει μια ορισμένη ευαισθησία. Χωρίς φυσικά να εννοούμε, μ' ένα τέτοιο λόγο, ότι ο καλός κριτικός είναι ένας ψυχανεμιζόμενος αρειμάνιος,¹ που βάζει το αίσθημα πάνω από την κρίση. Όπως ο ποιητής κάνει ποιήματα, και με τα ποιήματά του είναι αποτελεσματικός, ο κριτικός δεν έχει κανένα άλλο μέσο παρά την κριτική του σκέψη, που σαν τέτοια πρέπει να είναι αυστηρή και ακριβόλογη, για να φτάσει στο αποτέλεσμα του προσανατολισμού της ευαισθησίας μας. Ωστόσο, ανθρωπινή σκέψη και ανθρωπινή ευαισθησία δε σημαίνουν ποτέ καθαρή αλήθεια, αλλά ένα μείγμα αλήθειας και πλάνης. Γι' αυτό είναι σωστό ν' αλλάζουν οι γνώμες, για να μετατοπίζεται τουλάχιστο η πλάνη, αφού ποτέ δε θα μπορέσει να λείψει. [...]

Γιώργος Σεφέρης
«Δοκιμές»

Αφού εντοπίσετε όλες τις εκφράσεις, με τις οποίες ο ποιητής χαρακτηρίζει τον κριτικό και το έργο του, να απαντήσετε:

- α) Στους χαρακτηρισμούς κυριαρχεί η μεταφορική ή η κυριολεκτική διατύπωση, και γιατί, κατά τη γνώμη σας;
- β) Πώς αιτιολογεί ο ποιητής τον κάθε χαρακτηρισμό; Στα πλαίσια της απάντησής σας στο ερώτημα αυτό εντοπίστε το κοινό στοιχείο που δένει, κατά τον Γ. Σεφέρη, το έργο του δημιουργού με αυτό του κριτικού καθώς και τα περιθώρια πλάνης που, αναπόφευκτα, έχει ο δεύτερος.

Με αφορμή τα κείμενα...

1. Πόσο επηρεάζει την επιλογή σας σχετικά με ένα βιβλίο, CD, κινηματογραφική ταινία, θεατρική παράσταση κτλ. ο τρόπος της διαφήμισής του; Διαψεύστηκε από την κατοπινή προσωπική σας εκτίμηση κάποια τέτοια επιλογή;
2. «Μπροστά τους ανορθωνόταν ένα μνημείο έτοιμο να περάσει ένδοξα μες στην αιωνιότητα, ...με απροσδιόριστες προεκτάσεις, έτσι που ο καθένας να μπορεί να εναποθέτει πάνω του προσωπικούς καημούς.... Χωρούσε όλων τους συλλογισμούς...» Να υποθέσεις ότι συμμετέχεις σε μια ομαδική καλλιτεχνική εκδήλωση, όπου το ετερόκλητο κοινό ενθουσιάζεται και επευφημεί. Με αφορμή την παραπάνω άποψη του Μάνου Χατζιδάκι να καταγράψεις τα προσωπικά σου συναισθήματα και σκέψεις, καθώς και της ομάδας των παρευρισκομένων θεατών, και να τα αιτιολογήσεις.

¹ αρειμάνιος: ο γεμάτος πολεμική μανία

Ο δάσκαλος χαράσσει λέξεις σε πινακίδα αλειμμένη με κερί: Παράσταση του αγγειογράφου Δούρι σε αττικό αγγείο του 5ου αι. π.Χ. (Βερολίνο, Αρχαιολ. Μουσείο)

Ο πατέρας μου
Η μάθηση
Η αισθητική παιδεία του ελληνικού λαού
Σχολείο και Ζωή
Πώς έγινα δάσκαλος
Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ
Η φυσιογνωμία του δασκάλου

Ο πατέρας μου

Το γκραν φινάλε σε κάθε γεύμα, η στιγμή που φοβόμαστε περισσότερο, ήταν όταν επρόκειτο να ανακοινώσουμε τις καινούργιες μας γνώσεις. Το πνευματικό «αποτύπωμα» αυτών των «συνεδριάσεων» το έχω ακόμη μπροστά στα μάτια μου σαν μια οικογενειακή ταινία ολοζώντανη και ζωτική.

Ο πατέρας, στην κεφαλή του τραπεζιού, έσπρωχνε ελαφρώς πίσω την καρέκλα του, με μια κίνηση που σήμαινε το τέλος του φαγητού και την αρχή της νέας δραστηριότητας. Γέμιζε το ποτηράκι του με κόκκινο κρασί, άναβε ένα λεπτό και δυνατό ιταλικό τσιγάρο, τραβούσε μια βαθιά ρουφηξιά, φύσαγε τον καπνό και μας κοίταζε έναν-έναν εξεταστικά. Για κάποιο λόγο, αυτό πάντα μας προξενούσε μια μικρή ανησυχία, καθώς περιμέναμε τον πατέρα να μας μιλήσει. Που και που, μας εξηγούσε γιατί το έκανε. Μας έλεγε ότι μας κοιτάζει για να αποτυπώσει στο μυαλό του την τωρινή μας εικόνα, δεν ήθελε να την χάσει καθώς μεγαλώναμε. Έτσι μας κοίταζε προσεχτικά τον ένα μετά τον άλλο.

Τελικά η προσοχή του σταματούσε σ' έναν απ' όλους μας. «Φελίτσε», μου έλεγε, «πες μου τι έμαθες σήμερα». «Έμαθα ότι ο πληθυσμός του Νεπάλ είναι...». Σιωπή. Ησυχία. Με άφηνε πάντα έκπληκτο και ενίσχυε την πεποίθησή μου ότι ο πατέρας μου ήταν λίγο παλαβός το γεγονός ότι τίποτα απ' όσα του έλεγα δεν ήταν γι' αυτόν ασήμαντο. Σταματούσε και σκεφτόταν αυτό που είχε ειπωθεί, λες και όλη η σωτηρία του κόσμου κρεμόταν από κει.

«Ο πληθυσμός του Νεπάλ... χμ... καλά». Τότε κοίταζε στην άλλη άκρη του τραπεζιού τη μητέρα, που εκείνη την ώρα βουτούσε τελετουργικά το αγαπημένο της φρούτο στο κρασί που είχε μείνει στο ποτήρι της. «Το ήξερες αυτό, μητέρα;».

Οι απαντήσεις της μαμάς ήταν πάντα εκπληκτικές και ελάφραιναν την κάπως επίσημη ατμόσφαιρα. «Του Νεπάλ;», έλεγε, «Νεπάλ; Όχι μόνο δεν ξέρω τον πληθυσμό του, αλλά ούτε καν πού στην ευχή του Θεού είναι αυτό το μέρος». Βεβαίως αυτό για τον πατέρα μας ήταν παιγνιδάκι. «Φελίτσε», μου έλεγε, «φέρε παιδί μου τον Άτλαντα να δείξουμε στη μαμά σου που βρίσκεται το Νεπάλ!». Και έτσι άρχιζε το ψάξιμο. Όλοι έπρεπε να καταλάβουμε πού βρίσκεται το Νεπάλ. Κανένα γεύμα στο σπίτι μας δεν τελείωνε, αν δεν ρίχναμε φως σε μια ντουζίνα τουλάχιστον τέτοια θέματα.

Όσο είμαστε παιδιά, πολύ λίγη σημασία δίνανε στην εκπαιδευτική τακτική του πατέρα μας και στα «θαύματα» της γνώσης. Ακόμη λιγότερο συνειδητοποιούσαμε τα οφέλη που μας προσέφερε μια τέτοια διαδικασία. Για την ακρίβεια, δεν δίνανε πεντάρα για όλα αυτά. Ανυπομονούσαμε να τελειώσουμε το γεύμα και να βρεθούμε έξω με τα λιγότερο μορφωμένα από μας γειτονοπούλα, που ήδη χαλούσαν τον κόσμο παίζοντας ποδόσφαιρο με τενεκεδάκια.

Εκ των υστέρων, μετά από χρόνια σπουδών πάνω στη διαδικασία αφο-

μοίωσης της γνώσης από τον άνθρωπο, συνειδητοποιώ πόσο δυναμική εκπαιδευτική εφάρμοζε ο πατέρας μου, με το να ενισχύει καθημερινά την αξία της συνεχούς μαθήσεως. Χωρίς να το καταλαβαίνουμε, η οικογένειά μας μεγάλωσε ενωμένη, με κοινές εμπειρίες και με τη συμμετοχή του ενός στην εκπαίδευση του άλλου. Ο πατέρας μας, χωρίς καλά-καλά να το ξέρει και ο ίδιος, μας «εκπαίδευσε» με την πιο βαθιά και αληθινή έννοια του όρου.

Κοιτάζοντάς μας, ακούγοντάς μας, σεβόμενος τη γνώμη μας, επιβεβαιώνοντας την αξία μας, δίνοντάς μας την αίσθηση της αξιοπρέπειας, υπήρξε χωρίς αμφιβολία ο δάσκαλος που μας επηρέασε περισσότερο από κάθε άλλον...

Από πολύ νωρίς, από τα πρώτα γυμνασιακά μου χρόνια, είχα πάρει την απόφαση να ακολουθήσω την καριέρα του δασκάλου. Κατά τη διάρκεια των σπουδών μου, είχα ως καθηγητές μερικούς από τους γνωστότερους παιδαγωγούς σ' αυτή τη χώρα. Όταν τελικά αποφοίτησα από την Ακαδημία, έχοντας αφομοιώσει διάφορες θεωρίες και τεχνικές και μπορώντας να χρησιμοποιήσω όλο το στομφώδες λεξιλόγιο των ακαδημαϊκών σπουδών, ανακάλυψα προς μεγάλη μου διασκέδαση, ότι οι επαγγελματίες παιδαγωγοί μάς μάθαιναν ότι ο πατέρας μου ήξερε ήδη από καιρό. Δηλαδή, ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερο θαύμα από την ανθρώπινη ικανότητα για γνώση και ότι το παραμικρό μόριο γνώσης είναι τόσο σημαντικό που έχει τη δύναμη να μας αλλάξει προς το καλύτερο. «Το πόσο θα ζήσουμε έχει όρια», έλεγε ο πατέρας μου, «αλλά το πόσα θα μάθουμε, όχι». Είμαστε αυτό που μαθαίνουμε και κανείς μας δεν πρέπει να αδιαφορεί για τη μόρφωσή του.

Ο πατέρας ήταν επιτυχημένος παιδαγωγός. Η τεχνική του με ωφέλησε πολύ και μου χρησίμευσε σε όλη μου τη ζωή. Ακόμη και τώρα, όταν γυρνώ στο σπίτι μου μετά από την περιπέτεια μιας μακριάς ημέρας εργασίας, πριν το κεφάλι μου αγγίξει το μαξιλάρι, ακούω καθαρά τη φωνή του στο δωμάτιό μου. «Φελίτσε», με ρωτά, «τι καινούργιο έμαθες σήμερα;».

Λέο Μπουσκάλια

«Ο πατέρας μου»

Μετάφραση: Καλλιόπη Πατέρα

1. Με ποιον τρόπο ελέγχει τις γνώσεις των παιδιών ο πατέρας του συγγραφέα; Εσείς θα μπορούσατε να αναφέρετε κάποιο παρόμοιο παράδειγμα παιδείας και ελέγχου των γνώσεών σας;
2. Ποια εντύπωση έκανε στα παιδιά ο τρόπος με τον οποίο έλεγχε ο πατέρας τις γνώσεις τους; Πώς αντιδρούσαν τότε και πώς αξιολογεί ο συγγραφέας αυτή την τακτική αργότερα;
3. «Δηλαδή ότι δεν υπάρχει... κανείς μας δεν πρέπει να αδιαφορεί για τη μόρφωσή του.» Να σχολιάσετε το απόσπασμα. Γιατί, κατά τη γνώμη σας, δεν πρέπει να αδιαφορεί κανείς για τη μόρφωσή του; Εσείς τι κάνετε ώστε να αισθάνεστε ότι δεν αδιαφορείτε για τη μόρφωσή σας;

Η μάθηση

Ένας σοφός της Ανατολής λέγεται ότι διατύπωσε το απόφθεγμα: «Έως τα δεκαπέντε μου χρόνια έπαιξα, έως τα εικοσιπέντε μου αγάπησα, έως τα τριανταπέντε μου πολέμησα, έως τα πενήντα μου κέρδισα, τώρα αρχίζω να μαθαίνω». Μόνο αν δώσουμε στο «μαθαίνω» μια ειδική σημασία: «θεωρώ από ψηλά τα εγκόσμια», «εισδύω βαθύτερα στα προβλήματα του κόσμου και της ζωής», με μια λέξη: «φιλοσοφώ», μπορούμε –νομίζω– να εξηγήσουμε γιατί μέσα στο ρητό τούτο η μάθηση τοποθετείται στις τελευταίες δεκάδες του βίου. Εάν όμως θέλουμε να κυριολεκτήσουμε και να δώσουμε στον όρο το ουσιαστικό και γενικό νόημά του, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο άνθρωπος «μαθαίνει» από την πρώτη έως την τελευταία στιγμή της ζωής. Όσο είναι πραγματικά ζωντανός μαθαίνει, και όταν πάψει να μαθαίνει, είναι ήδη νεκρός, και ας μην έχει ακόμη ταφεί... Τούτο θα φανεί καθαρά από την ανάλυση της έννοιας «μάθηση».

Με τη μάθηση (που είναι φαινόμενο καθολικό μέσα στο σύμπαν της ζωής) κάθε ζωντανό ον επιδιώκει και πραγματοποιεί δύο σκοπούς:

α. Δραστηριοποιεί και κατευθύνει τις δυνάμεις του για να προσαρμοστεί, όσο γίνεται καλύτερα, στο φυσικό και (αν είναι άνθρωπος) στο ιστορικό περιβάλλον.

β. Αποκτά την ικανότητα και τα μέσα να αλλάξει τούτο το περιβάλλον, να το αναμορφώσει, για να επιτύχει την ικανοποίηση των αναγκών και (αν είναι άνθρωπος) των φιλοδοξιών του.

Κατά βάθος οι δύο αυτές διαδικασίες είναι αλληλένδετες και αλληλέγγυες, η μία συμπληρώνει και εξασφαλίζει την άλλη. Για τούτο μπορούμε να τις συμπλέξουμε μέσα σ' ένα και τον ίδιο ορισμό. «Έμαθα» στη γενικότητά του σημαίνει ότι προσπάθησα και πέτυχα να προσαρμοστώ στους όρους του φυσικού και του ιστορικού κόσμου τόσο καλά, ώστε τον έκανα να προσαρμοστεί κ' εκείνος στις βλέψεις μου. Κατ' αυτό τον τρόπο δεν υποτάσσομαι μόνο στις απαιτήσεις (τους νόμους) του, αλλά και αποτυπώνω απάνω του τη σφραγίδα μου, τον υποχρεώνω να με υπηρετήσει. Της μάθησης έργο είναι και το ένα και το άλλο. Και επειδή ζωή θα πει ένταξη αλλά και κυριαρχία στο «περιβάλλον», το φυσικό και το ιστορικό (για τον άνθρωπο), κάθε ζωντανό ον μαθαίνει για να ζήσει, και ζει εάν και όσο μαθαίνει. [...]

Με τη μάθηση λοιπόν, κατά την πλατύτερη έννοιά της, όπως μπορούμε να μετατρέψουμε την έρημο σε περιβόλι, έτσι γινόμαστε ικανοί να αλλάξουμε και το ρεύμα της ιστορίας, να εγκαινιάσουμε μιαν άλλη αντίληψη των πραγμάτων, μιαν άλλη ευαισθησία, άλλα ηθικά μέτρα, άλλες κοσμολογικές ιδέες. Τότε η μάθηση φτάνει στο πλήρωμά της. Όταν είναι μεταβολή όχι μόνο του εαυτού μας στη σχέση του με τον φυσικό και ιστορικό κόσμο, αλλά και του φυσικού και ιστορικού κόσμου στη σχέση του μ' εμάς.[...]

Πώς μπαίνει και φυλακίζεται μέσα στον κλειστό χώρο της απρόσωπης πολυωνυμίας ο νεοφερμένος στον κόσμο άνθρωπος, το έχει πει από καιρό απλά και σωστά ο Αριστοτέλης: μπαίνει με τη μίμηση. Αυτή είναι η πρώτη

μορφή της μάθησης· όσα πρωτομαθαίνουμε τα μαθαίνουμε με τη μίμηση: «Το γαρ μιμείσθαι σύμφυτον τοις ανθρώποις εκ παίδων εστί. Και τούτω διαφέρουσι των άλλων ζώων ότι μιμητικώτατόν εστι και τας μαθήσεις ποιείται δια μιμήσεως τας πρώτας» (Περὶ Ποιητικῆς IV, 1448 b, 2 – 4). Ας σημειωθεί όμως ότι η «μίμηση» έχει μεγάλο πλάτος. Δεν είναι μόνο ο πιθηκισμός, η μηχανική επανάληψη ενός μορφασμού, μιας χειρονομίας, μιας σειράς φθόγγων κτλ. αλλά γενικά η αποτύπωση αυτού που βλέπομε, η χωρίς αντίσταση παραδοχή αυτού που ακούμε, η απομνημόνευση και εκτέλεση των σωματικών και των διανοητικών χειρισμών (operations) που μας έχουν εντυπωσιάσει για την ευκολία και την αποτελεσματικότητά τους κ.ο.κ. Τούτο, το πρώτο και κατώτερο στάδιο της μάθησης, θα το ονομάσουμε ετερόφωτη, ετερόνομη, ανεύθυνη μάθηση. Είναι η μάθηση που παίρνει το φως από αλλού, το νόμο της από αλλού, και δεν σηκώνει η ίδια το βάρος της ευθύνης. Όσα, στο στάδιο τούτο, αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε, εγκρίνομε, αποδοκιμάζομε, λέγομε και πράττομε άλλοι τα έχουν αντιληφθεί, κρίνει και καθιερώνει· εμείς τα βρήκαμε έτοιμα και, χωρίς ούτε να τα συζητήσομε ούτε να τα βασανίσομε, τα ντυνόμαστε όπως ένα φόρεμα, ή καλύτερα τα κολλούμε απάνω μας σαν το δέρμα μας που δεν το αποβάλλομε. Στην ετερόφωτη μάθηση έχουν την ρίζα τους οι προλήψεις, οι δεισιδαιμονίες, οι τριμμένες αλήθειες, και επειδή οι έξεις αυτές έχουν περάσει πια μέσα στη νόηση και στο θυμικό μας, όταν καμιά φορά συλλάβομε τον εαυτό μας να δυσπιστεί ή να λοξοδρομεί, του καταλογίζομε βαρύ λάθος και έχομε αίσθημα ενοχής. Δεν δεχόμαστε ότι είναι δικαίωμά μας η ελευθερία να βγούμε έξω από το μεγάλο ποτάμι της «παραδόσης» που όλους μάς έχει πάρει μαζί του και μας κυλάει με τα νερά του. Όπως, όταν ακούσομε το συνομιλητή μας να κατασκευάζει μια φράση παραβαίνοντας τους συντακτικούς νόμους της γλώσσας ή τη σημασιολογία του λεξικού της, τον επιτιμούμε με την παρατήρηση: «Όχι! αυτό δεν λέγεται», επειδή έχομε την εντύπωση ότι ανατρέπει κάτι αμετακίνητο, έτσι και όταν πιάσομε τον εαυτό μας να βιάζει τον κώδικα των «κοινών τόπων», έχομε αίσθημα ενοχής και εξεγειρόμαστε να να επιχειρούμε κάτι ανεπίτρεπτο.

Αγκύλωση του πνεύματος είπαν το φαινόμενο τούτο (Ludwig Wittgenstein)¹ και αγκύλωση παράδοση, αφού όποιος την έχει δεν καταλαβαίνει το πάθημά του, αλλά νομίζει ίσα-ίσα (και ειρωνεύεται) τους άλλους που θέλουν να απαλλαγούν απ' αυτό ότι είναι άνθρωποι originaux –με διπλή σημασία της λέξης: καινοτόμοι και ανισόρροποι... Η μεταφορά είναι λίγο σκληρή, αλλά και επιτυχημένη. Μας βοηθεί να εννοήσομε πώς με την ετερόφωτη μάθηση χάνει το πνεύμα την ευκίνησία και την ελαστικότητά του και, καθώς συμπιέζεται μέσα σε στερεότυπα σχήματα, παραμορφώνεται χωρίς να έχει τη συνείδηση ότι τούτο αποτελεί μιαν από χρόνους μακρούς και

¹ Λούντβιχ Βιτγκενστάιν (Ludwing Wittgenstein, 1889-1951): Αυστριακός φιλόσοφος εβραϊκής καταγωγής, εισηγητής του «λογικού θετικισμού» και της «φιλοσοφίας της κοινής γλώσσας»

ερήμην αυτού καλλιεργημένη και παγιωμένην εκτροπή. Έτσι ακόμη μπορούμε να εξηγήσουμε γιατί οι άνθρωποι οι σπάνιοι και εκλεκτοί, οι μεγάλοι πρωτοπόροι (για τους οποίους αυτοπαρηγορούμενοι λέγουμε ότι «ήρθαν πολύ γρηγορώτερα από την εποχή τους»), όταν επιχειρήσουν να κάνουν ανάταξη στο πνεύμα μας, να ξαναφέρουν δηλαδή τα αγκυλωμένα μέλη μας στην αρχική τους κατάσταση, μας προκαλούν πόνους και θεωρούνται επικίνδυνοι κακοποιοί... «Ο προστιθείς γνώσιν προσθήσει άλγημα» λέγει ο Εκκλησιαστής της Π.Δ. (Α 18). Όποιος έρχεται να μας προσθέσει γνώση, θα μας προσθέσει πόνο. Η μάθηση που σκοπεύει και υπόσχεται να δώσει την ελευθερία στο πνεύμα μας, να το αποδεσμεύσει από τις προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες, τις έτοιμες αλήθειες και αξιοθεσίες, ποτέ δεν είναι ευχάριστη. Και γίνεται δεκτή (όταν και όσο γίνεται δεκτή) με έκπληξη και αμηχανία, φόβο και οδύνη. Απέναντί της έχει ο ανύποπτος άνθρωπος το αίσθημα ότι εγκαταλείπεται και υποχρεώνεται να κολυμπήσει μόνος σε βαθιά νερά. Έως την ώρα εκείνη είχε το σωσίβιο που τον διευκόλυνε να στέκεται στην επιφάνεια άνετα και σίγουρα: τη γλώσσα που μιλούν «όλοι», τα ήθη που έχουν «όλοι», τα μέτρα που μεταχειρίζονται «όλοι». Τώρα του το απέσπασαν και είναι αναγκασμένος να κινήσει τα μέλη του, που ήσαν δεμένα και από την αδράνεια ναρκωμένα, και να κολυμπήσει με τις δικές του δυνάμεις και με την ευθύνη των δικών του αντιλήψεων, της δικής τους ευαισθησίας, της δικής του αρετής. Πώς να μην τον πιάσει τρόμος, αγωνία, απόγνωση;

«Μαθαίνω» σημαίνει όχι μόνο συλλέγω εξακριβωμένα γεγονότα, αλλά και τα κατανοώ. Και κατανοεί εκείνος που δεν δέχεται απλώς τα δεδομένα που του προσφέρονται, και όπως του προσφέρονται, αλλά και τα επεξεργάζεται με το νου του. Δηλαδή τα συσχετίζει, τα κατατάσσει, τα αναλύει, τα συνθέτει –με την προσεχτική και εύστοχη χρησιμοποίηση των κατηγορικών σχημάτων που έχει στη διάθεσή του το πνεύμα του καλλιεργημένου ανθρώπου. Τέτοια λ.χ. σχήματα είναι η σειρά του χρόνου (παρόν, παρελθόν, μέλλον), η τάξη του λόγου (λογικώς πρότερον, λογικώς ύστερον, σχέση προκειμένων και συμπεράσματος), ο ειρμός της αιτίας και του αποτελέσματος κ.ο.κ. Ας σταθούμε για λίγο σ' αυτή την τελευταία περίπτωση: επεξεργασία των δεδομένων κατά την κατηγορία της αιτιότητας. Δεν είναι καθόλου εύκολος ο προσδιορισμός της πραγματικής αιτίας ενός συμβάντος. Π.χ. του πρώτου παγκόσμιου πολέμου του αιώνα μας (1914-1918): ποια άραγε να υπήρξε η αιτία; Η δολοφονία του Διαδόχου της Αυστρίας στο Σεράγεβο; Μια συνωμοσία, ένας φόνος μπορεί να έχει ως «αποτέλεσμα» έναρξη ενός τρομαχτικού πολέμου που στέλνει στον τάφο εκατομμύρια ανθρώπων και προκαλεί τεράστιες οικονομικές καταστροφές; Όταν προβάλλουν οι απορίες αυτές, το πρόβλημα της αιτίας των ιστορικών γεγονότων παρουσιάζει αμέσως τις ανησυχητικές διαστάσεις του. Είναι άραγε το συγκεκριμένο συμβάν Α εκείνο που εξαπολύει τον καταρράκτη μιας ολόκληρης σειράς πολλαπλών γεγονότων, η «αιτία» τους; Ή μήπως και

αυτό είναι απλός κρίκος σε μίαν μακράν αλυσίδα που ξετυλίγεται προς τα πίσω χρονικά και αιτιολογικά; Κάτι σαν την τελευταία σταγόνα που κάνει το ποτήρι να ξεχειλίζει; Μήπως πρέπει να εξερευνήσουμε καλά το βάθος του ποτηριού για ν' ανακαλύψουμε ουσιαστικότερα «προηγούμενα», και ιδίως για να καταλάβουμε πώς συσσωρεύονται το ένα πίσω από το άλλο τα γεγονότα που ενεργούν αθροιστικά και προκαλούν αίφνης την έκρηξη; Όλα βέβαια μαζί δικαιούνται να θεωρηθούν «αιτία» του τελικού αποτελέσματος. Βρίσκονται όμως όλα στο ίδιο επίπεδο σπουδαιότητας; Έχουν όλα στον ίδιο βαθμό την ιδιότητα που ονομάζουμε ιστορική «αποτελεσματικότητα»;

Με τέτοιες αναλύσεις ο κριτικός νους οδηγείται σε μια πολύ χρήσιμη διάκριση (που έχει εισαγάγει η μαθηματική σκέψη) ανάμεσα στις αναγκαίες και στις επαρκείς συνθήκες. Αναγκαία, για το παράδειγμά μας, είναι εκείνη η συνθήκη (condition) που οπωσδήποτε πρέπει να υπάρξει, για να εκραγεί ένας πόλεμος των διαστάσεων του πρώτου παγκόσμιου (των ετών 1914-1918). Εάν λ.χ. δεν είχε υπάρξει ένας οξύς οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας (καθώς και της Αγγλίας) ο πόλεμος δεν θα είχε κηρυχτεί. Αυτός όμως ο όρος είναι μόνο αναγκαίος, όχι και επαρκής. Γιατί επί χρόνια πολλά υπήρχε ο οικονομικός ανταγωνισμός των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, και όμως η πολεμική σύρραξη έγινε το 1914. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι εκτός από την αναγκαία πρέπει να υπάρξει και μια άλλη συνθήκη, για να φτάσει στο πλήρωμά της η αιτία που θα επιφέρει το αποτέλεσμα. Είναι άραγε τέτοια συνθήκη η δολοφονία του Αυστριακού Διαδόχου στο Σερράγεβο; Νέα ανάλυση των δεδομένων χρειάζεται, για να βρεθεί η ορθή απάντηση στο ερώτημα τούτο. Πιθανόν να φανεί στο τέλος της έρευνας ότι η δολοφονία δεν επηρέασε με το βάρος της την πλάστιγγα της ιστορίας, παρά ήταν μόνο πρόσχημα και αφορμή, ο σπινθήρας που χρειάστηκε η φωτιά για ν' ανάψει. Αν δεν γινόταν, πάλι θα επακολουθούσε ο πόλεμος από μίαν άλλη αφορμή –πρόσχημα-. Με αυτόν περίπου τον τρόπο επεξεργάζεται λογικά τα δεδομένα ενός θέματος εκείνος που θέλει να τα εννοήσει. Προσπαθεί όχι απλώς να τα πληροφορηθεί, αλλά και να τα «μάθει».

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. α) Να σχολιάσετε την πρώτη παράγραφο του κειμένου.
β) Συμφωνείτε με το απόφθεγμα του σοφού Ανατολίτη ή με την άποψη που διατυπώνει ο συγγραφέας στη συνέχεια;
2. Ποιους σκοπούς πραγματοποιεί ο άνθρωπος με τη μάθηση και πώς τελικά ο ένας συμπληρώνει και εξασφαλίζει τον άλλο;
3. Ποια θεωρείται η πρώτη μορφή μάθησης; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της;
4. Τι περιεχόμενο δίνει ο συγγραφέας στην ετερόφωτη μάθηση; Πώς τη χαρακτηρίζει και γιατί ο Ludwig Wittgenstein;
5. Πώς φτάνει ο άνθρωπος στην ουσιαστική μάθηση; Να παρακολουθήσετε τα στάδια αυτής της μάθησης στις δυο τελευταίες παραγράφους του κειμένου. Με ποιον τρόπο ο συγγραφέας στηρίζει την άποψή του;

Η αισθητική παιδεία του ελληνικού λαού

[...] Πολλά είναι τα αγαθά του πνεύματος, πολλοί οι δρόμοι που οδηγούν προς αυτά, πολλοί οι τρόποι της παιδείας. Όσα αγαθά, τόσες και μορφές παιδείας. Παιδεύεται ο άνθρωπος και για τη θεωρία και για την πράξη. Παιδεύεται στον πρακτικό λόγο για να γίνη ηθική προσωπικότητα, για να γίνη αυτόγνωμος πολίτης, με κοινωνική συνείδηση· παιδεύεται στο θεωρητικό λόγο για να γίνη εργάτης μιας ειδικής επιστήμης ή της καθολικής επιστήμης, της φιλοσοφίας. Παιδεύεται στον αισθητικό λόγο για να φθάση στη νόηση και στην πλαστουργία του ωραίου.¹

Όλες αυτές οι μορφές παιδείας πρέπει να βρίσκονται σε μια από βαθιά προσδιορισμένη συνοχή, σε μια αυστηρή ισορροπία αναμεταξύ τους. Γι' αυτό θα ήταν σωστότερο να τις πραγματευόμαστε, ως ένα σημείο τουλάχιστον, όλες μαζί. Αλλά, είτε γιατί μερικών μορφών η έρευνα θα μας τραβούσε πολύ μακριά, είτε γιατί άλλες πάλι μορφές είναι κατ' ανάγκην μελετήματα ευθετώτερων καιρών, θα περιορισθούμε σήμερα σε μια μορφή της παιδείας, που ήταν ανέκαθεν στη νέα Ελλάδα παραμελημένη, ή μάλλον αγνοημένη, και που χωρίς αυτήν αύριο δε θα μπορέσωμε να αναπτύξωμε σύμμετρα και αρμονικά την πολύπλευρη ψυχή του λαού μας, προ παντός των πολλών, που σ' αυτών πρώτα-πρώτα την εξύψωση θα αποβλέψη η αυριανή συγχρονισμένη κοινωνική πολιτεία.

Λέγοντας παιδεία δεν εννοούμε μόνο τη συστηματική σχολική παιδεία, αλλά κάθε στιγμή ζωής όπου κάποια πνευματική δύναμη προσφέρει ένα άλλο νόημα σε κάποιον που δεν το κατέχει. Αυτή η δύναμη μπορεί να είναι ο δάσκαλος, ο γονιός, ο φίλος, ο πολιτικός, ο κήρυκας, ο ηθοποιός· μπορεί όμως να είναι και ένα τραγούδι, μια εικόνα, ένα μνημείο, η γραμμή ενός βουνού, ο μίσχος ενός άνθους. Και η λεγόμενη αυτοπαιδεία χωράει σ' αυτόν τον ορισμό. Γιατί τι άλλο σημαίνει κι αυτή, παρά πως ωρισμένες πιο προηγμένες λειτουργίες ενός ανθρώπου, με τη βοήθεια ενδεχομένως και άλλων εξωτερικών στοιχείων (βιβλίων, εικόνων κτλ.), παιδεύουν άλλες λιγώτερο προηγμένες λειτουργίες του ίδιου ανθρώπου. Και εδώ η ύπαρξη δύο στοιχείων, του παιδευόντος και του παιδευομένου, είναι λογικά απαραίτητη. Η παιδεία είναι μια αδιάκοπη λειτουργία της ζωής που μας καταλαμβάνει από τη στιγμή που θα γεννηθούμε και μας παρακολουθεί, άλλοτε πιο έντονη, σε ξύπνιο και σε ύπνο, ως την τελευταία μας πνοή.[...]

Κων/νος Τσάτσος
«Πριν το ξεκίνημα»

1. Ποιο περιεχόμενο δίνει ο Κ. Τσάτσος στην έννοια της παιδείας;
2. Ποιες μορφές παιδείας προσδιορίζει ο συγγραφέας, και γιατί πιστεύει πως πρέπει να βρίσκονται σε μια βαθιά προσδιορισμένη συνοχή μεταξύ τους;

¹ Υπάρχουν τόσοι τρόποι παιδείας όσες και απόλυτες αξίες. Και αυτό γιατί κάθε μια κινεί διαφορετικές λειτουργίες του πνεύματος και απαιτεί γι' αυτό μια διαφορετική μέθοδο. Είναι φυσικό άλλωστε όλος ο δρόμος –και δρόμος είναι «η μεθ' οδός»– να προσδιορίζεται από το τελικό του τέρμα, την απόλυτη αξία.

Σχολείο και Ζωή

[...] Η νέα γενεά έχει μέσα της όλα τα στοιχεία για την ωραία της εξέλιξη, έχει την ορμή και τη δύναμη, έχει μ' ένα λόγο τη βούληση για την αυτοδημιουργία της. Οι τάσεις και η θέλησή της είναι συνεπείς με την εποχή της, γιατί η εποχή της έχει δράση και κίνηση, και τα νιάτα άλλο δεν είναι κι αυτά παρά δράση και κίνηση.

Άλλο δε θέλουν λοιπόν τα νιάτα αυτά παρά ελευθερία ενέργειας προς τα ιδανικά που ζουν και υπάρχουν μέσα τους, ελευθερία που ξέρει πάντα να υποτάσσεται στις πανίσχυρες αυθεντίες των ιδανικών τους αυτών, κι ουδέποτε στις αυθεντίες που κ' εμείς οι ίδιοι πια δεν τις πιστεύουμε. Τότε μόνο τα νιάτα αυτά θα ζουν αρμονικά με τον εαυτό τους, και η ελευθερία τους δε θα πέφτει σε βλαβερή αναρχία, και η απόδοσή τους θα είναι πράγματι δημιουργική. Αντ' αυτών όμως ο δάσκαλος παρουσιάζει στο παιδί μια ψυχή περιτυλιγμένη σαν τις μούμιες σε χίλιους παλαιικούς παπύρους, την ψυχή εκείνη που είπα παραπάνω ότι βρίσκεται σε αντίφαση με τη σύγχρονη σκέψη και ζωή, επομένως βρίσκεται σε αντίφαση και με την ψυχή της σημερινής νιότης, και δημιουργεί ένα σχολείο θεατρισμού και υποκρισίας.

Κ' εδώ έγκειται η μεγαλύτερη τραγωδία της σημερινής εκπαιδεύσεώς μας. Στάση και σκέψη του δασκάλου προς το παιδί, οργάνωση και πρόγραμμα, τρόπος διδασκαλίας και σχολική ζωή είναι γεμάτα από παλαικό ακόμα διδασκαλισμό και υποκρισία. Δάσκαλος και παιδιά άλλο δεν είναι παρά θεατρίνοι. Θεατρίνοι μιας κωμωδίας που κι ο ένας κι ο άλλος έμαθαν και μαθαίνουν κάθε μέρα αριστοτεχνικά να την παίζουν. Ο ένας γελά τον άλλο και μένουν κ' οι δύο τόσο ευχαριστημένοι όσο επιτηδειότερα παίζουν την κωμωδίαν αυτή.

Και δάσκαλο λέγοντας δεν εννοώ μονάχα τον επαγγελματία δάσκαλο. Εννοώ και τον γονιό και τον εκπαιδευτικό σύμβουλο και τον καθηγητή του πανεπιστημίου και το κράτος, που τους έχει από πολλού διαποτίσει η ψυχή του παλιού δασκάλου, και όλους εκείνους που από τις σκέψεις ή τις πράξεις τους λείπει το νόημα της ζωής.

Μέσα στην αλληλοσύγκρουση αυτή αξιών, διδαγμάτων, δειγματισμών, τιμωριών, εξετάσεων, παιδικού φόβου και εφηβικής ορμής, τι να σου κάμει ο μαθητής που με βάση τις φυσικές ιδιότητές του ζητά με ολάνοιχτα τα μάτια της ψυχής του την οριστική φόρμα του; Η ελεύθερη σκέψη του καταπνίγεται μόλις ζητήσει να εκδηλωθεί. Οι υποψίες των μεγάλων τον βαραίνουν απ' όλες τις μεριές. Η υποσυνείδητη ζωή του βλέπει, και το νιώθει αυτό καλύτερα κι από μας τους μεγάλους, ότι μια υποκριτική αντίφαση υπάρχει μεταξύ των όσων λέγονται και των όσων γίνονται στη ζωή μας, και την αντίφαση αυτή δεν του επιτρέπεται να τη θίξει ή να την επικρίνει. Οφείλει να πιστέψει τη θέληση όλων αυτών των παιδαγωγών, έως ότου σχηματιστεί και σ' αυτόν η παρδαλή ατομικότητα του ηλικιωμένου, για να επαναλάβει κι αυτός τις ίδιες αδικίες στην ερχόμενη γενεά.

Υστερ' απ' όλον αυτόν τον αέρα της υποκρισίας που διαπνέει πέρα ως πέρα τις ψυχές και την εκπαίδευσή μας, πώς είναι δυνατό ν' ανοιχτεί η ψυχή του εφήβου προς ελεύθερη και ειλικρινή δράση και μάθηση; Ακόμα ως κ' η

γλώσσα του, το απλό και αληθινό και σύμφωνο με την απλότητα της ψυχής του όργανο, που μ' αυτό θα διοχετευθεί ο πύρινος αναβρασμός των σκέψεων και των συναισθημάτων του, του εμποδίζεται από τους δεσποτικούς νομοθέτες της ζωής του. Η βίαιη εκμάθηση ορθογραφικών κανόνων μέσου γραμματικών απομνημονεύσεων έχει ευτυχώς προ πολλού ατονήσει, γιατί κ' οι καλύτεροι θιασώτες των τρόπων αυτών έχουν κι αυτοί προ πολλού χάσει την πίστη των ιδανικών τους.

Τους έχει παρασύρει κι αυτούς το ρεύμα της ζωής, αλλά όχι σε τέτοιο σημείο ώστε ν' αντικαταστήσουν τους τρόπους εκείνους με νέους, γιατί δεν τους πιστεύουν ακόμα. Έτσι γίνεται και για όλα τα μαθήματα που θα διδάξουμε στο παιδί. Στη ζωή μας είμαστε απείρως νεοτεριστικότεροι, ως και οι γεροντότεροι από μας. Μόλις όμως στρέψουμε τα μάτια μας προς το σχολείο και το παιδί που ζει εκεί μέσα, βάζουμε τα γυαλιά της μούμιας, των νεκρών πια τύπων και της δασκαλικής δεοντολογίας. Πώς είναι δυνατόν πια έτσι να κινήσουμε προς τα εμπρός και προς εξέλιξη τις πλούσιες δημιουργικές δυνάμεις που κρύβονται μέσα σε κάθε παιδί; Απεναντίας κλείνουμε τις ωραίες των πόρτες για ν' αφήσουμε απ' αλλού τη διέξοδο των δυνάμεων αυτών. Στο δρόμο και μέσα στην κοινωνία, στις δικές του συναναστροφές και στα μυστικά παιγνίδια του βρίσκει τότε ελεύθερα το παιδί να διοχετεύσει το περίσσεμα της ψυχής του.

Η ορμή για τη μάθησή του ξοδεύεται τότε κρυφά σε ύποπτα σαχλογραφήματα εφημερίδων και περιοδικών, σε βλαβερές συζητήσεις και σε θεάματα, σε καταστρεπτικά παιγνίδια και αμαρτωλούς ερωτισμούς. Όλες αυτές είναι τεράστιες δυνάμεις, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο σχολείο, έφτανε μόνο όλοι οι παιδαγωγικοί μας παράγοντες να κατανοούσαν τη σημασία τους και να έρχονταν προπαντός σε ειλικρινή συνεννόηση με την εποχή τους, με τον εαυτό τους και με την παιδική ψυχή.

Προπαντός με την παιδική ψυχή. Γιατί αυτή παρ' όλη τη μικρή της φαινομενική νόηση μπορεί να νιώσει και να συγχωρέσει τους δασκάλους της επιτέλους γιατί σήμερα δεν τους δίνουν λαμπρά διδακτήρια και πλούσια διδακτικά μέσα· όμως το ότι τους εμποδίζουν να μιλήσουν και να γράψουν τη γλώσσα τους και να εκφράσουν ελεύθερα τη σκέψη και τη χαρά τους, ώστε να ξεδιπλώσουν προς μεγάλα ανθρώπινα ιδανικά τη δύναμή τους, δεν μπορεί να το νιώσει κι ούτε να μας το συγχωρέσει ποτέ. Και με το δίκιο της!

Μίλτος Κουντουράς

«Σχολείο και ζωή (εκπαιδευτικός δημοτικισμός)»

1. Ο Μ. Κουντουράς επιχειρεί μια κριτική προσέγγιση της εκπαίδευσης της εποχής του.
  - α) Ποια χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης σχολιάζει;
  - β) Ποια μειονεκτήματα διακρίνει στο δάσκαλο;
  - γ) Τι αναζητεί η νεανική ψυχή που δεν της το προσφέρει το σχολείο; Πού ξοδεύει την ορμή της για μάθηση;
2. Πιστεύετε ότι τα χαρακτηριστικά της ελληνικής εκπαίδευσης, στα οποία αναφέρεται ο Μ. Κουντουράς, αποτελούν στοιχεία του παρελθόντος ή διατηρούν ακόμη την ισχύ τους στο σημερινό ελληνικό σχολείο;

Πώς έγινα δάσκαλος

[...] Κοίταζα τα περασμένα κι έβλεπα ένα παιδί ολοζώντανο με πηγαία ενδιαφέροντα άλλοτε να παίζει τρελά και άλλοτε ανήσυχο και ακούραστο να δοκιμάζει, να σκέπτεται, να συνδυάζει, να επιχειρεί, να συγκεντρώνεται ώρες και μέρες σε δικά του προβλήματα, να διψά τη γνώση και το φως. Και τώρα; Άκουα φιλοσοφία και άλλα μαθήματα στο ξένο πανεπιστήμιο, και όπου κατόρθωνα να συγκεντρωθώ και να προσέξω, τα καθηγητικά λόγια μου ξέφευγαν σαν να 'ταν ιερογλυφικά σημεία. Και όμως είχα ζήσει παιδί ακόμα στο δικό μου κόσμο και με το δικό μου τρόπο, κάτι απ' αυτά που έφταναν τώρα στ' αυτιά μου. Ποιο χέρι πήρε ένα θεόρατο σφουγγάρι κι έκαμε την ίδια ψυχή τάμπουλα ράζα,¹ τι της στέγνωσε έτσι κάθε δροσιά;

Κι έβλεπα τότε ξέχωρα από το δικό μου κόσμο ένα πελώριο και άδειο κτίριο, σωστό «νησί των νεκρών», αποκλεισμένο με ψηλά, πυκνά και μαύρα κυπαρίσσια απ' όλη τη ζωή. Ήταν το ελληνικό σχολείο και το γυμνάσιο, όπου είχα περάσει επτά χρόνια, πέντε και έξι ώρες την ημέρα. Αν από το δημοτικό δε μου είχαν απομείνει παρά ένα δυο σκηνές και μια θολή εικόνα, το νησί των νεκρών το ξαναζούσα ολόκληρο:

Το παιδί του Παρνασσού ακούει Γεωγραφία. Ο σχολάρχης, μην μπορώντας να περπατήσει, καθόταν στην έδρα του με μια βέργα μακριά. Ένας χάρτης κρεμόταν κοντά στον πίνακα, κι εκεί φώναζε ένα ένα τα παιδιά με ονόματα ειδικά το καθένα: «κουτσουκέρα γίδα»² ή «ρούσικο στιβάλι»³ ή «καλαπόδι» και άλλα παρόμοια. Τα φώναζε να ειπούν και να δείξουν το μάθημα. Αλίμονο αν ξεχνιόταν ένα ποτάμι της Αμερικής ή ο αριθμός των κατοίκων από κάποια πόλη της. Η βέργα έπεφτε βροχή μαζί με τις βρισιές. Κι αυτό ήταν το μόνο που συγκέντρωνε την προσοχή όλων μας. Μόλις τελείωνε όμως και φώναζε για μάθημα άλλο παιδί, γυρίζαμε αμέσως στη δουλειά μας. Άλλοι διάβαζαν κλεφτά κάτω από το θρανίο το παρακάτω, άλλοι παίζαμε με κλωτσιές αθόρυβες, ώσπου να συγκεντρωθούμε πάλι με νέο ξύλο και νέες βρισιές. Και συλλογίζομουν τώρα τη Γεωγραφία που την είχα όλη μάθει απ' έξω, κι έβρισκα μονάχα πλήθος αριθμούς και ατελείωτα μπερδεμένα ονόματα και ποταμούς, βουνά και πόλεις...

Το μικρό ταχτικό καλλιεργητή του δικού του περιβολιού τον έπαιρνε η σχολική φυτολογία και η διδασκαλία της. Αποστήθιζε πώς αναπτύσσονται και ζουν τα φυτά, διάβαζε για «υπέρους, στήμονας, θρίδακας» και τα παρόμοια, και δεν καταλάβαινε τίποτα, αν και ήτανε τα ίδια φυτά και λουλούδια, που τόσο αγαπούσε και τα φρόντιζε στο σπίτι του. Και την άλλη

¹ τάμπουλα ράζα: άγραφος πίνακας

² κουτσουκέρα γίδα: κατσίκια με σπασμένο κέρατο

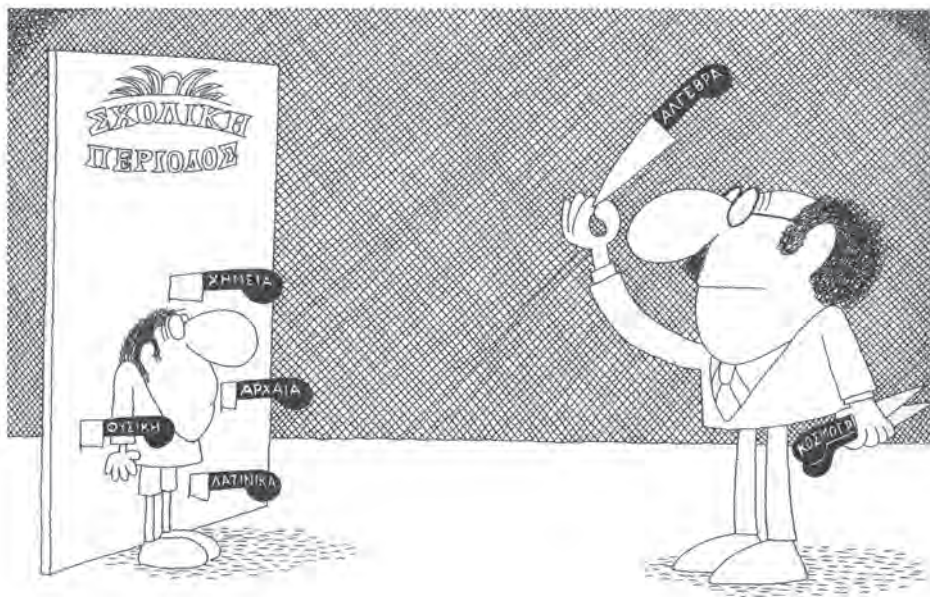
³ στιβάλι: μπότα

μέρα θα το έλεγε το μάθημα νεράκι, αν τον «έβγαζε έξω» ο δάσκαλος, ένας άνθρωπος αγέλαστος με μεγάλη επιβολή, αλλά και με μάτι που δεν του ξέφευγε τίποτα. Σ' αυτόν ήμασταν αρνάκια· αρνάκια όμως που έτρεμαν και παπαγάλιζαν ή μάθαιναν το πολύ ορθογραφία και κάποια σύνταξη.

Αλέξανδρος Δελμούζος
«Πώς έγινα δάσκαλος»

282

1. Ποιες εμπειρίες και εικόνες από τη σχολική ζωή έμειναν ζωντανές στη μνήμη του συγγραφέα;
2. Ο συγγραφέας σχολιάζει τον τρόπο διδασκαλίας της Γεωγραφίας και της Φυτολογίας με δύο τριτοπρόσωπους χαρακτηρισμούς. Να τους υπογραμμίσετε και να δικαιολογήσετε τη μετάβαση αυτή από το α' στο γ' πρόσωπο.
3. Η τιμωρία αποτελούσε για το δάσκαλο παιδαγωγικό τρόπο. Συμφωνείτε μ' αυτή την τακτική ή νομίζετε ότι υπάρχουν άλλες πιο αποτελεσματικές μέθοδοι; Να αναφέρετε παραδείγματα.

Αγαπητή Κίτυ,¹

Ολόκληρη η Πέμπτη τάξη τρέμει περιμένοντας το συμβούλιο των καθηγητών. Οι μισοί μαθητές περνούν τον καιρό τους βάζοντας στοιχήματα για το ποιοι ή ποιες, θα περάσουν. Οι δυο γείτονές μας, ο Βιμ και ο Ζακ, που στοιχημάτισαν ο ένας εναντίον του άλλου όλο τους το κεφάλαιο των διακοπών, μας κάνουν ν' αρρωσταίνουμε από τα γέλια, τη Μιπ ντε Ζονγκ κι εμένα. Από το πρωί ως το βράδυ δεν ακούς άλλο από το: «Θα περάσεις;», «Όχι». «Ναι». Ούτε τα βλέμματα της Μιπ, που ικετεύουν για ησυχία, ούτε οι δικοί μου παροξυσμοί οργής μπορούν να καλμάρουν αυτούς τους δυο δαιμονισμένους.

Κατά τη γνώμη μου, το ένα τέταρτο της τάξης μας θα 'πρεπε ν' απορριφθεί, με τα τούβλα που βρίσκονται 'κει μέσα, αλλά οι καθηγητές είναι οι πιο ιδιότροποι άνθρωποι του κόσμου· ίσως, για μια φορά, να φανούν ιδιότροποι από τη σωστή άποψη.

Για τις φίλες μου κι εμένα δε φοβάμαι πολύ, πιστεύω πως θα τα καταφέρουμε. Για τον εαυτό μου δεν είμαι και τόσο σίγουρη στα μαθηματικά. Όπως και να 'χει δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτ' άλλο παρά να περιμένουμε. Στο μεταξύ, έχουμε την ευκαιρία να ενθαρρύνουμε ο ένας τον άλλο.

Συνεννοούμαι αρκετά καλά με τους καθηγητές μου, εννέα συνολικά, επτά άντρες και δύο γυναίκες. Ο γηραιός κύριος Κέπλερ, καθηγητής των μαθηματικών, ήταν πολύ στεναχωρημένος μαζί μου για κάμποσο καιρό, γιατί φλυαρούσα πολύ στο μάθημα· μου σύστηνε κατ' επανάληψη να είμαι προσεκτική, ώσπου στο τέλος με τιμώρησε. Υποχρεώθηκα να γράψω ένα δοκίμιο με θέμα: «Μια φλύαρη γυναίκα». Μια φλύαρη γυναίκα! Αλήθεια, τι μπορούσε να γράψει κανείς πάνω σ' αυτό; Ας είναι, θα σκεφτόμουν αργότερα· αφού το σημείωσα στο πρόχειρό μου, προσπάθησα να καθήσω ήσυχη.

Το βράδυ, στο σπίτι, αφού ετοίμασα όλα μου τα μαθήματα, το μάτι μου έπεσε στη σημείωση με το θέμα της τιμωρίας. Άρχισα να συλλογιέμαι δαγκώνοντας την άκρη του στυλογράφου μου. Ασφαλώς μπορούσα, γράφοντας μεγάλα γράμματα και αραιώνοντας τις λέξεις όσο γινόταν περισσότερο, ν' αραδιάσω μερικές ιδέες στις καθορισμένες σελίδες· ήταν το πιο εύκολο πράγμα· εκείνο που δυσκολευόμουν να βρω ήταν το επιχείρημα που θ' αποδείκνυε την αναγκαιότητα της «πάρλας». Σκέφτηκα ακόμη και ξαφνικά – «εύρηκα!» Τι ικανοποίηση, να γεμίσω τρεις σελίδες χωρίς πολύ κόπο! Επιχείρημα: η φλυαρία είναι ένα γυναικείο ελάττωμα, που θα έβαζα τα δυνατά μου να το διορθώσω λίγο, δίχως πάντως να μπορώ να το κόψω εντελώς, γιατί και η μητέρα μου μιλά όσο κι εγώ, για να μην πω περισσότερο· κατά συνέπεια, δεν μπορώ να κάνω και μεγάλα πράγματα,

¹ «Κίτυ» ονομάζει η Άννα Φρανκ το ημερολόγιό της

μια και πρόκειται για κληρονομικό ελάττωμα.

Το επιχείρημά μου έκανε τον κύριο Κέπλερ να γελάσει με την καρδιά του, μα όταν στο επόμενο μάθημα επανέλαβα την φλυαρία μου, μου επέβαλε μια δεύτερη τιμωρία. Θέμα: «Μια αδιόρθωτη φλύαρη». Έκανα αυτό που έπρεπε· εξάλλου, ο κύριος Κέπλερ δεν είχε λόγους να παραπονεθεί στα δύο επόμενα μαθήματα. Στο τρίτο όμως το παράκανα.

– Άννα, θα σας επιβάλω ακόμη μια τιμωρία για τη φλυαρία σας: Το θέμα της θα είναι: «Η κυρία Παρλαπίπα λέει πάντα πα πα πα».

Έσκασαν όλοι στα γέλια. Αρχισα κι εγώ να γελώ μαζί τους· τι άλλο μπορούσα να κάνω άλλωστε; Όμως ήξερα πως η φαντασία μου είχε εξαντληθεί πάνω σ' αυτό το θέμα. Έπρεπε να βρω κάτι, οπωσδήποτε κάτι και μάλιστα πρωτότυπο. Η τύχη με βοήθησε. Η φίλη μου Σάνε, που ήταν καλή ποιήτρια, μου πρόσφερε τις υπηρεσίες της για να συντάξω το δοκίμιο σε στίχους απ' την αρχή ως το τέλος. Ένωθα πραγματική αγαλλίαση. Ο Κέπλερ ήθελε να με κατατροπώσει. Ε, λοιπόν, θα τον εκδικιόμουν, κατατροπώνοντάς τον εγώ.

Το δοκίμιο σε στίχους ήταν πολύ επιτυχημένο και υπέροχο. Επρόκειτο για μια πάπια-μητέρα κι έναν κύκνο-πατέρα, με τα τρία μικρά τους παπάκια· αυτά τα παπάκια ο πατέρας τους τα δάγκωσε στο λαιμό και τα έπνιξε γιατί τον είχαν παραζαλίσει κάνοντας αδιάκοπα «πα πα πα». Για καλή μου τύχη, το αστείο άρεσε στον ευαίσθητο Κέπλερ. Διάβασε το δοκίμιο στην τάξη μας και σε πολλές άλλες, με ευνοϊκά σχόλια. Ήταν κάτι που δεν το περίμενα.

Ύστερ' απ' αυτό το γεγονός δεν ξανατιμωρήθηκα πια για φλυαρία. Αντίθετα, ο Κέπλερ είναι πάντα ο πρώτος που θα πει ένα αστείο σχετικά μ' αυτό το θέμα.

Δική σου,
Άννα

Άννα Φράνκ
«Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ»
Απόδοση: Γιάννης Θωμόπουλος

1. Ποια εξωτερικά στοιχεία σάς βοηθούν να αναγνωρίσετε το είδος του κειμένου; Σε ποιον απευθύνεται η Άννα Φρανκ (να σχολιάσετε την προσφώνηση στην αρχή), για ποιο σκοπό και πώς αυτό καθορίζει το ύφος της;
2. Ποια τιμωρία επιβάλλεται στην Άννα, και γιατί, από τον κ. Κέπλερ; Να τον χαρακτηρίσετε ως δάσκαλο από την τιμωρία που επέλεξε και τις αντιδράσεις του απέναντι στην υλοποίησή της από τη μαθήτριά.
3. Γιατί το δοκίμιο σε στίχους ήταν πολύ επιτυχημένο; Νομίζετε ότι το περιεχόμενο αξιολογήθηκε έτσι ή ο ποιητικός λόγος έχει θαυματουργικές ιδιότητες; Να αιτιολογήσετε την άποψή σας.

Η φυσιογνωμία του δασκάλου

Το οποιοδήποτε επάγγελμα, όταν ασκείται με επίγνωση, φορτώνει στους ώμους του ανθρώπου ευθύνες, άλλοτε μεγαλύτερες και άλλοτε μικρότερες. Ανεύθυνο δεν είναι κανένα. Και αν για τις ευθύνες του ο επαγγελματίας δεν καλείται να δώσει λόγο στις δικαστικές Αρχές ή σε άλλους αντιπροσώπους της εξουσίας, θα υποστεί τον έλεγχο από τον εαυτό του, από τη δική του συνείδηση. Ο υδραυλικός που τοποθετεί ή επιδιορθώνει ένα θερμοσίφωνα στο σπίτι μας, ο κομμωτής που μας καλλωπίζει, ο μηχανικός που σχεδιάζει ένα γεφύρι, δεν είναι λιγότερο υπεύθυνοι από το γιατρό που κάνει μια διάγνωση, το φαρμακοποιό που εκτελεί μια συνταγή, ή το δικαστή που βγάζει μια καταδικαστική (ή μian αθωωτική) απόφαση. Γιατί ένας κακός χειρισμός, από άγνοια ή αμέλεια, απροσεξία ή βιασύνη, του υδραυλικού, του κομμωτή ή του μηχανικού μπορεί να προκαλέσει βαρύτατες και κάποτε ανεπανόρθωτες ζημιές στους συνανθρώπους, όπως και μια πλάνη του γιατρού, του φαρμακοποιού ή του δικαστή. Τη μια φορά καίγεται ένα σπίτι, παραμορφώνεται ένα πρόσωπο, πέφτει στο γκρεμό ένα όχημα· την άλλη βασανίζεται ή πεθαίνει ένας άνθρωπος, πληγώνεται το αίσθημα του Δικαίου και υπονομεύεται η κοινωνική ευστάθεια. Όλα λοιπόν τα έργα, τα πιο ευγενή και τα πιο βάνουσα, έχουν τις ευθύνες τους. Δηλαδή μian ηθική διάσταση. [...] Κανένα έργο δεν είναι τόσο φορτωμένο με βαριές, βαρύτατες ευθύνες όσο το παιδευτικό, το έργο του δασκάλου. Η έννοια του «δασκάλου» χρειάζεται πολλές διευκρινήσεις.

Δάσκαλος δεν είναι εκείνος που μαθαίνει στα παιδιά μας τα σχολικά «γράμματα», καλούς τρόπους ή μουσική, κολύμπι, ξιφασκία και άλλα αθλητικά ή ψυχαγωγικά παιχνίδια. Αυτά τα «μαθήματα» είναι εξωτερικά, μένουν στην επιφάνεια, σαν τα ρούχα που φορούμε (και τ' αλλάζουμε ή τα πετούμε). Δεν εισχωρούν παραμέσα, στην ψυχή μας, δεν μας πλάθουν, δεν διαμορφώνουν αυτό που ονομάζουμε προσωπικότητά μας: το πνεύμα, το ήθος, το χαρακτήρα μας. (Πόσο εύκολα λέγονται αλλά δύσκολα εννοούνται αυτές οι κομψές λέξεις...). Εκτός εάν εκείνοι που τα προσφέρουν δεν περιορίζονται στην απλή μετάδοση εξωτερικών, επιδερμικών γνώσεων, αλλά αποβλέπουν σ' αυτό το σκοπό και μεταχειρίζονται τα μαθήματα που διδάσκουν ως μέσα για να τον επιτύχουν. Τότε πραγματικά ο φιλόλογος ή ο μαθηματικός, ο μουσικός ή ο γυμναστής είναι δάσκαλος και το έργο του αξίζει να λέγεται παιδευτικό. Διαφορετικά μοιάζουν με τους ανύποπτους «βοηθούς» που τους παίρνει μαζί του ο «τεχνίτης», για να του κουβαλούν τα υλικά, να του δίνουν στο χέρι τα εργαλεία, ή και να εκτελούν μικροδουλειές, χωρίς πρωτοβουλία και ευθύνη, αφού άλλωστε δεν έχουν σαφή και πλήρη γνώση ούτε του τελικού σκοπού ούτε της μεθόδου που οδηγεί στην πραγμάτωσή του. Τέτοια έργα, δευτερεύοντα και χωρίς βαθύτερη σημασία για την αγωγή των νέων ανθρώπων, οι αρχαίοι Αθηναίοι τα ανάθεταν σε δούλους –όπως και τα οικιακά, τα έργα του νοικοκυριού... Από το «δάσκαλο» περιμένουμε κάτι άλλο: ώριμος αυτός, γεμάτος από την πείρα

της ζωής που αποκτάται με κόπο και με πόνο, να σταθεί κοντά στον νέο, τον άπλερο¹ άνθρωπο και να τον βοηθήσει να ωριμάσει, να ενηλικιωθεί πνευματικά, να γίνει ένας αυθύπαρκτος άνθρωπος. Υπάρχει όμως και μια άλλη, πολύ σημαντική διαφορά που χωρίζει το Δάσκαλο από τους άλλους επαγγελματίες, και τον πλησιάζει προς όσους ασκούν μέσα στην κοινωνία ευγενή, σοβαρά και για τούτο ευαίσθητα λειτουργήματα, όπως π.χ. ο ιερέας, ο δικαστής, ο πολιτικός. Όταν καλούμε ένα αρχιτέκτονα να μας σχεδιάσει το σπίτι που θα χτίσουμε, ή πηγαίνουμε σ' ένα γιατρό να μας χειρουργήσει ή διαπραγματευόμαστε ένα ζωγραφικό πίνακα που μας αρέσει, δεν ρωτούμε (θα ήταν ανόητο να ρωτήσουμε) για το ήθος του αρχιτέκτονα, του γιατρού, του ζωγράφου, τι είδος άνθρωπος είναι, τι χαρακτήρα έχει, αν μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στην ευσυνειδησία, στην ευγένεια των αισθημάτων, στην αρετή του. Όλα αυτά –πιστεύουμε– αφορούν την ιδιωτική ζωή, είναι άσχετα με το έργο που ζητούμε, και επομένως δεν μας ενδιαφέρουν. Κι ένας ακόλαστος αρχιτέκτων, κι ένας υποκριτής ή αναξίόπιστος χειρουργός, κι ένας άτακτος στη ζωή του καλλιτέχνης μπορεί να κάνει άριστα τη δουλειά του. Στο δάσκαλο όμως που έχει αμφίβολο ήθος, εμπαθή και διαστραμμένο χαρακτήρα, πως να παραδώσουμε το παιδί μας να το μορφώσει; Σ' αυτόν (καθώς λέγει ο Πλάτων στο περίφημο προοίμιο του «Πρωταγόρα» με το στόμα του Σωκράτη) πάμε και δίνουμε όχι το σώμα αλλά την ψυχή μας· είναι λοιπόν δυνατόν να αδιαφορήσουμε για τον ψυχικό του κόσμο, για το ποιόν της προσωπικότητάς του; – Μα είναι λαμπρός μαθηματικός, εξαιρετος φιλόλογος, θαυμάσιος γυμναστής... – Παρ' όλες όμως αυτές τις ιδιότητές του μπορεί να μην είναι «άνθρωπος» στις ηθικές διαστάσεις του, οπότε κάνει για ερευνητής, για συγγραφέας, για συνδικαλιστής, αλλά δεν κάνει για δάσκαλος. Κάτι περισσότερο, κάτι πιο πέρα από τα προσόντα αυτά χρειάζεται ο δάσκαλος: μέταλλο ψυχής γνήσιο και υψηλής ποιότητας. (Ο αναγνώστης θα έχει, πιστεύω, καταλάβει ότι στη σειρά τούτων των σκέψεων η «αρετή» δεν εννοείται με στενή έννοια, ούτε προσδιορίζεται με τα κοινά μέτρα).

Ποια ακριβώς είναι, μέσα στο χαρακτηρολογικό πίνακα, η ιδιομορφία του δασκάλου; Πολλά γνωρίσματά της έχουν επισημάνει όσοι έχουν συστηματικά μελετήσει το θέμα. Θα περιοριστώ σε τρία, τα κατά τη γνώμη μου σπουδαιότερα. 1. Στόφα δασκάλου έχει εκείνος που παραμένοντας ενήλικος μπορεί να γίνεται παιδί –και κάθε χρόνο, με τα νέα παιδιά που έρχονται στα χέρια του, να γίνεται ένα νέο παιδί. Τούτο μπορούμε να το διατυπώσουμε και αλλιώς: ο αληθινός δάσκαλος ενηλικιώνεται παραμένοντας παιδί στην ψυχή –άνθρωπος δηλαδή αγνός, δροσερός, εύπλαστος. –Αδύνατο να φαντασθεί κανείς πόσο δύσκολο, υπεράνθρωπο σχεδόν, είναι αυτό που του ζητούμε: να συνθλίψει μέσα του το χρόνο, να γερνάει φυσιολογικά και όμως να μένει νέος στην ψυχή, για να μπορεί να έχει εύκολη την πρόσβαση στα αισθήματα, στις σκέψεις, στις επιθυμίες του νέου ανθρώπου που θα

¹ άπλερος: όχι τέλεια διαπλασμένος, ασχημάτιστος

διαπαιδαγωγήσει, να τον «καταλαβαίνει», να χαίρεται και να διασκεδάζει μαζί του, να σκέπτεται τις σκέψεις του, να επιθυμεί τις επιθυμίες του, να πονάει τον πόνο του. Να κατορθώνει δηλαδή εκείνο που δεν μπορούν να επιτύχουν οι γονιοί (πιο πολύ ο πατέρας παρά η μητέρα), όταν η ηλικία έχει υπέρμετρα μεγαλώσει την απόσταση που τους χωρίζει από τα παιδιά τους. «Μιλούν» παραπονούνται «μια άλλη γλώσσα, ακατανόητη για μας». Ο δάσκαλος λοιπόν πρέπει ακριβώς να καταλαβαίνει, να μιλεί αυτή τη γλώσσα, για να συνεννοείται με τους νέους, για να μπορεί να έρχεται πολύ κοντά τους και να τους παραστέκεται στις δυσκολίες που θα βρουν πορευόμενοι την (ανώμαλη και επικίνδυνη) οδό της ζωής. Όσοι βλέπουν με σκεπτικισμό τούτο το «πλησίασμα» και κάποτε ανησυχούν για τις συνέπειές του, θα αναθεωρήσουν τη στάση τους άμα σκεφτούν ότι, εάν δεν πάμε κοντά στο παιδί, δεν θα το φέρουμε ποτέ κοντά μας, και όσο μακριά του στεκόμαστε, τόσο κι εκείνο θα σταθεί ακόμα πιο μακριά από μας. Με αυτό το πρίσμα θεωρούμενο το έργο του δασκάλου είναι σήμερα πολύ πιο δύσκολο από όσο ήταν στις άλλες εποχές. Γιατί με τον ιλιγγιώδη ρυθμό που εξελίσσονται σήμερα οι κοινωνίες μας, η απόσταση (όχι χρόνου, αλλά αντιλήψεων και διαθέσεων «νοοτροπίας») που χωρίζει τη μια γενεά από την άλλη έχει γίνει εκπληκτικά μεγάλη. Ο κόσμος μας δεν είναι πια ο δικός τους και για να μετατεθεί κανείς στη δική τους «πραγματικότητα», όπως μόνο ο αληθινός δάσκαλος μπορεί να το κάνει, είναι σωστός άθλος. Ποτέ δεν ήταν το παιδευτικό λειτούργημα τόσο δύσκολο όσο σήμερα.

2. Το δεύτερο που ζητούμε από το δάσκαλο είναι: στις σχέσεις του με το μαθητή σ' ένα στόχο να βλέπει πάντοτε σταθερά –πώς να αχρηστέψει τον εαυτό του. Ξέρετε άλλο επάγγελμα που αποκλειστική επιδίωξή του έχει να αχρηστεύει τις υπηρεσίες του; Ο νους μας πηγαίνει στο ιατρικό: όταν μας θεραπεύσει, ο γιατρός παύει να μας είναι χρήσιμος. Αν όμως καλοεξετάσουμε τα πράγματα, δεν θα εξαιρέσουμε ούτε το γιατρό, γιατί και το σώμα που υπερνίκησε μια νόσο, φθείρεται διαρκώς με την ηλικία και έχει πάντοτε την ανάγκη του γιατρού. Με το δάσκαλο συμβαίνει το αντίθετο. Επιτυχημένος είναι εκείνος ο δάσκαλος που έκανε με το έργο του τόσο ώριμο το μαθητή του, ώστε εκείνος να μην τον χρειάζεται πια. Αυτό είναι το μεγάλο κατόρθωμα, ο θρίαμβος του δασκάλου: να κάνει το νέο άνθρωπο σε τέτοιο βαθμό αυθύπαρκτο και ανεξάρτητο –στον τρόπο που μεθοδεύει τις παρατηρήσεις και τις σκέψεις του, που κάνει τις εκτιμήσεις του, που καταρτίζει το πρόγραμμα της δράσης του, που βλέπει και σημασιολογεί τον κόσμο και τη ζωή– ώστε να μην έχει πλέον ανάγκη από τη χειραγώγηση κανενός άλλου, ούτε φυσικά του δασκάλου του. Πώς γίνεται όμως αυτός ο διανοητικός και ηθικός απογαλακτισμός; Πρώτα πρέπει να τον θελήσει και να τον επιδιώξει ο δάσκαλος, πράγμα πολύ σπάνιο, άμα συλλογιστεί κανείς πόσο εγωιστής και ματαιόδοξος, δεσποτικός και αδιάλλακτος γίνεται ο άνθρωπος, όταν συμπεριφέρεται προς τους άλλους από «θέσιν ισχύος». Και έπειτα πρέπει να μπορεί να τον επιτύχει, γιατί πολύ λίγοι είναι ικανοί για ένα τέτοιο λεπτό και δύσκολο έργο. Κλασικό και απαράμιλλο υπόδειγμα δασκάλου απ' αυτή την άποψη θα παραμείνει ο αρχαίος Σωκράτης (όπως

μας τον παρουσιάζουν τα κείμενα των μαθητών του, του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα). Αυτός –έλεγε στους νέους που ζητούσαν τα φώτα του– δεν ξέρει τίποτα και όπως η μητέρα του, η Φαιναρέτη η μαμή, ξεγεννούσε τις επίτοκες μητέρες, δεν γεννούσε τα παιδιά που έφερνε στον κόσμο, το μόνο που μπορούσε κι εκείνος να τους προσφέρει, είναι να τους παρασταθεί στον πνευματικό τοκετό, για να γεννήσουν υγιείς ιδέες, όχι ανάπηρα πλάσματα. Η «μαιευτική» είναι λοιπόν η μέθοδος και η τέχνη του αληθινού δασκάλου· με αυτήν ό,τι μαθαίνει ο νέος είναι δική του κατάκτηση, όχι ξένη εισφορά. Κάτι περισσότερο: με αυτήν μαθαίνει το «πώς να μαθαίνει», μόνος και αυτοδύναμος. Το πώς επομένως θα πάψει να χρειάζεται το δάσκαλο.

3. Άφησα τελευταία την κύρια ιδιότητα (ορθότερα: την πρώτη αρετή) του δασκάλου: την αγάπη του στο παιδί. Στο παιδί που δεν είναι δικό του, αλλά γίνεται δικό του, όταν συνδεθεί μαζί του με την παιδευτική σχέση. Στο παιδί ως παιδί, ως ένα δηλαδή νέο και τρυφερό βλαστάρι, που δεν έχει ακόμα ξεδιπλώσει τα φύλλα του, αλλά κλείνει μέσα του τόσους θησαυρούς –νοημοσύνης, ευαισθησίας, δραστηριότητας– και περιμένει τη δική του στοργή και φροντίδα για ν' ανθοβολήσει, ν' αναπτυχθεί και να ολοκληρωθεί. Είναι απίστευτο με πόση αγάπη (ανιδιοτελή, θερμή, αφειδώλευτη) αφοσιώνεται ο αληθινός δάσκαλος στους μαθητές του. Το παιδί που του εμπιστεύτηκαν να διδάξει, γίνεται ο άξονας της ζωής του, αυτό της δίνει το περιεχόμενο και το νόημά της. Έχουμε και στο κεφάλαιο τούτο της ψυχολογίας του δασκάλου ένα κλασικό και απαράμιλλο υπόδειγμα: την άγια μορφή του Pestalozzi.² Σ' ένα ατελείωτο έργο του («ο άρρωστος Pestalozzi προς το υγιές Κοινόν», 1812) εξομολογείται: «Όταν μέσα στη συναίσθηση της μεγάλης καταστροφής, μέσα στην πιο μεγάλη αγανάκτησή μου για όσα με περιτριγύριζαν, έβρισκα ένα παιδί στο δρόμο και τόβαζα κοντά στο στήθος μου και το μάτι του εσωτερικού του ουρανού μόλις έστω άγγιζε το σκληρό μου βλέμμα, τότε χαμογελούσε αμέσως το μάτι μου όπως το μάτι του παιδιού και ξεχνούσα ουρανό και γη, ξεχνούσα ακόμη –θάλεγα– και του Θεού και των ανθρώπων τη δικαιοσύνη και ζούσα μέσα στη μακαριότητα της ανθρώπινης φύσης και της άγιας αθωότητάς της, έτσι καθώς χανόμουν κυριολεκτικά, ή μάλλον ξανάβρισκα τον εαυτό μου μέσα στο παιδί που κρατούσα πάνω στο στήθος μου· ξαναχαιρόμουν τότε πάλι με βαθιά συγκίνηση για την ύπαρξή μου με την άγια χαρά που έβαζε μέσα στην ερημωμένη μου ψυχή η ύπαρξη του παιδιού που καθόταν απάνω μου». Ας προσέξουμε σ' αυτή τη θαυμάσια σελίδα τη φράση του μεγάλου Ελβετού: «Ξανάβρισκα τον εαυτό μου μέσα στο παιδί». Με την αγάπη που διεγείρει ανεξάντλητα την παιδαγωγική ακτινοβολία, ο αληθινός δάσκαλος ξαναβρίσκει τον εαυτό του μέσα στο παιδί.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Οι δρόμοι της ζωής»

² Ιωάννης Ερρίκος Πεσταλότσι (Jean Henri Pestalozzi, 1746-1827): Ελβετός παιδαγωγός, από τους διαμορφωτές της σύγχρονης παιδαγωγικής

1. Με ποιον τρόπο αναπτύσσεται η πρώτη παράγραφος;
2. Ποιον θεωρεί πραγματικό «δάσκαλο» ο συγγραφέας και σε τι διαφέρει αυτός από τους άλλους επαγγελματίες;
3. Να σχολιάσετε τις παρακάτω απόψεις του συγγραφέα, αφού λάβετε υπόψη σας όσα αναφέρονται στο κείμενο και όσα έχετε αποκομίσει από τη σχέση σας με τους δασκάλους σας.
  - α) «Ο αληθινός δάσκαλος ενηλικιώνεται παραμένοντας παιδί στη ψυχή».
  - β) «Επιτυχημένος είναι ο δάσκαλος που έκανε με το έργο του τόσο ώριμο το μαθητή του, ώστε εκείνος να μην τον χρειάζεται πια».
  - γ) «Με την αγάπη που διεγείρει ανεξάντλητα την παιδαγωγική ακτινοβολία, ο αληθινός δάσκαλος ξαναβρίσκει τον εαυτό του μέσα στο παιδί».

Με αφορμή τα κείμενα...

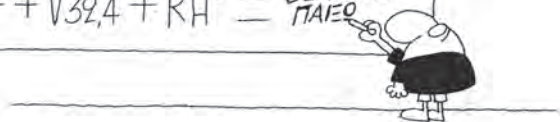
Να υποθέσετε ότι είστε μέλος της βουλής των εφήβων και έχετε αναλάβει να παρουσιάσετε σύντομα σε μια συνάντηση τις απόψεις σας σχετικά με:

- α) Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης (πώς την εννοείτε, ποια γνωστικά πεδία οφείλει να καλύπτει, και γιατί, σε ποιους χώρους πρέπει να πραγματώνεται κτλ.),
- β) Την προσωπικότητα του δασκάλου (ήθος, επιστημονική κατάρτιση, παιδαγωγική και διδακτική ικανότητα) και τις σχέσεις του με το μαθητή,
- γ) Την αναγκαιότητα μιας ευρύτερης παιδείας, της οποίας φορέας δεν είναι μόνο το σχολείο.

Να γράψετε τα ανάλογα κείμενα, λαμβάνοντας υπόψη σας ότι απευθύνεστε σε συνομηλίκους σας.

(Μπορεί να δοθεί και σαν ομαδική εργασία ή να αναπτυχθεί με προσχεδιασμένο προφορικό λόγο.)

$$\begin{aligned} & \sqrt{\frac{41,38}{37}} \otimes + RMC^2 + \frac{14,32}{47,6} + \sqrt{\frac{45}{2}} + \\ & + \frac{6,131}{82} + MCH^2N + \sqrt{\frac{73,2}{98}} + \frac{14,8}{17} + \\ & + \frac{642,5}{411} + \sqrt{32,4} + RH^3 = \text{ΘΕΛΩ ΝΑ ΠΑΙΞΩ} \end{aligned}$$

Μάκης Σταματάκης

Αυτός, ο κόσμος ο μικρός, ο μέγας!
Προοπτική
Ο ελληνικός τόπος και η ελληνική τέχνη
Τα γλυπτά του Παρθενώνα
Η ελληνική φύση
Πέτρες...
Ο τόπος μας ως πολιτισμός
Την Ελλάδα την εκπροσωπεί η τέχνη της
Τα ελγίνεια μάρμαρα
Η σημασία των αρχαίων μνημείων και η διαφύλαξή τους

Αυτός, ο κόσμος ο μικρός, ο μέγας!

[...]

Τότε είπε και γεννήθηκεν η θάλασσα

Και είδα και θαύμασα

Και στη μέση της έσπειρε κόσμους μικρούς κατ' εικόνα και ομοίωσή μου:

Ίπποι πέτρινοι με τη χαίτη ορθή

και γαλήνιοι αμφορείς

και λοξές δελφινιών ράχες

ηΐος η Σίκινος η Σέριφος η Μήλος

«Κάθε λέξη κι από 'να χελιδόνι

για να σου φέρνει την άνοιξη μέσα στο θέρος» είπε

Και πολλά τα λιόδεντρα

που να κρησάρουν¹ στα χέρια τους το φως

κι ελαφρό ν' απλώνεται στον ύπνο σου

και πολλά τα τζιτζίκια

που να μην τα νιώθεις

όπως δε νιώθεις το σφυγμό στο χέρι σου

αλλά λίγο το νερό

για να το 'χεις Θεό και να κατέχεις τι σημαίνει ο λόγος του

και το δέντρο μονάχο του

χωρίς κοπάδι

για να το κάνεις φίλο σου

και να γνωρίζεις τ' ακριβό του τ' όνομα

φτενό στα πόδια σου το χώμα

για να μην έχεις πού ν' απλώσεις ρίζα

και να τραβάς του βάθους ολοένα

και πλατύς επάνου ο ουρανός

για να διαβάζεις μόνος σου την απεραντοσύνη

ΑΥΤΟΣ

ο κόσμος ο μικρός, ο μέγας!

Οδυσσέας Ελύτης

«Άξιον Εστί»

Απόσπασμα από τη "Γένεσι"

¹ κρησαρίζω: κοσκινίζω το αλεύρι με την κρησάρα (είδος κόσκινου)

Προοπτική

Τα σπίτια μας είναι χτισμένα πάνω σ' άλλα σπίτια
ευθύγραμμα, μαρμάρινα,
κι εκείνα πάνω σε άλλα. Τα θεμέλιά τους
κρατιούνται πάνω στα κεφάλια όρθιων αγαλμάτων
δίχως χέρια.
Έτσι, όσο χαμηλά, στον κάμπο, κάτω απ' τις ελιές,
κι αν απαγκιάζουν¹ τα καλύβια μας,
μικρά, καπνισμένα, με μια στάμνα μονάχα πλάι στην
πόρτα,
θαρρείς πως μένεις στα ψηλά, και σου φέγγει ολοτρόγυρα
ο αέρας
ή κάποτε θαρρείς πως είσαι έξω απ' τα σπίτια, πως
δεν έχεις
κανένα σπίτι, και πορεύεσαι ολόγυμνος,
μονάχος κάτω απόναν ουρανό τρομαχτικά γαλάζιο ή
άσπρο
κ' ένα άγαλμα, καμιά φορά, ακουμπά ελαφρά το χέρι
του στον ώμο σου.

Γιάννης Ρίτσος
«Μαρτυρίες»

Ποια στοιχεία της φύσης και της πολιτισμικής παράδοσης του ελληνικού χώρου αναδεικνύονται μέσα από το απόσπασμα του «Άξιον Εστί» του Οδ. Ελύτη και την «Προοπτική» του Γ. Ρίτσου; Να συζητήσετε στην τάξη τη σχέση ανάμεσα στα στοιχεία αυτά και την επίδρασή τους στη φυσιογνωμία του Έλληνα.

¹ απαγκιάζω: καταφεύγω, αποτραβιέμαι σε μέρος απάνεμο, προφυλαγμένο από την κακοκαιρία

Ο ελληνικός τόπος και η ελληνική τέχνη

Η ιστορία λέει, ότι κάποτε ένας σοφιστής, που γύριζε στην Ελλάδα για να δείξει τη δεξιότητά του, έφτασε και στη Σπάρτη λογαριάζοντας, ότι θα άρεσε στους Σπαρτιάτες ν' ακούσουν ωραία λόγια για τον κατ' εξοχήν Δωρικό ήρωα, άρχισε να απαγγέλλει έναν έπαινο στον Ηρακλή. Μα στις πρώτες λέξεις του κιόλας τον έκοψε ένας Σπαρτιάτης από κάτω με την ερώτηση: «και ποιος τον κατηγορεί τον Ηρακλή;». Δεν θα είναι πολύ ευκολώτερη η θέση εκείνου που θα θελήσει σήμερα να μιλήσει επαινετικά για την ομορφιά του ελληνικού τοπίου. Δεν την αρνιέται κανείς είτε μέσα στην Ελλάδα είτε έξω απ' αυτήν. Από τότε που οι Ευρωπαίοι άρχισαν να την προσέχουν περισσότερο, εδώ και 200 περίπου χρόνια, μερικοί, προπάντων βόρειοι, αισθάνθηκαν κάποτε να τους λείπει στην Ελλάδα η ζωηρή και άφθονη πρασινάδα της πολλής υγρασίας. Όλοι όμως –γεωγράφοι ή ιστορικοί της τέχνης ή καλλιτέχνες ή και λαϊκοί– έχουν καταλάβει σήμερα, ότι δεν μπορεί να είναι τέτοιο το έδαφος, όπου εφύτρωσε ο ελληνικός πολιτισμός και η ελληνική τέχνη (το ξερικό χωράφι δεν δίνει πάντοτε καρπό, αν όμως πετύχει η σοδειά, η γεύση του καρπού του δεν συγκρίνεται με του ποτιστικού). Η προσπάθεια των σημερινών είναι να συλλάβουν όσο γίνεται πιο σφιχτά, όσο γίνεται πιο ταιριαστές την πρωτοτυπία και τις διάφορες όψεις της ομορφιάς του ελληνικού τόπου· γιατί η πολυμορφία του λίγου αυτού τόπου και η πολλαπλότητα των στιγμών του –στοιχεία σύμφυτα της πρωτότυπης ομορφιάς του– είναι τόση, ώστε η διατύπωσή της είναι γύμνασμα άξιο του πιο μεγάλου καλλιτέχνη. Μπορεί κανείς να επαναλάβει γι' αυτό εκείνο που έλεγε για το «ον» ο Γοργίας: «και αν ακόμη μπορεί κανείς να το συλλάβει, δεν μπορεί όμως να το εκφράσει και να το εξηγήσει στον άλλον». Αυτή τη σημασία έχει, στο βάθος, η διαπίστωση των σπουδαιότερων μελετητών της αρχαιότητας, ότι στις περιγραφές (με λέξεις ή με χρώματα) αλλά και στην ποίηση και στ' αγάλματα και στους ναούς των Ελλήνων, δηλαδή στον κόσμο των συμβόλων, θα βρούμε έκφραση του ελληνικού τόπου ισοδύναμη με τον πρωτότυπο χαρακτήρα του. *Δεν είναι πολύ συχνό να μπορεί κανείς να μιλάει με τα ίδια σχεδόν λόγια για τον τόπο ή τα μνημεία του.*

Το αισθανόμαστε αυτό άμεσα προπάντων στα μεγάλα ελληνικά ιερά, όπου το θέμα αποχτάει και άλλη, ξεχωριστή θερμότητα. Πουθενά αλλού δεν βλέπομε τη βαθειά και στενή συνάφεια των παραγόντων και των εκδηλώσεων του ανθρώπινου πολιτισμού, δηλαδή του τόπου, της θρησκείας, της ιστορίας και της τέχνης, τόσο ζωντανή και συναρπαστική και διδακτική όσο στα αρχαία ιερά. Μέσα σ' αυτά συγκεντρώθηκε με τον καιρό καλλιτεχνικός πλούτος τεράστιος και εξαιρετικός σε ποιότητα, ακριβώς επειδή ήταν εστίες θρησκευτικής ζωής βαθειάς και έντονης. Τα κτίρια, τα γλυπτά και τα ζωγραφικά έργα του ιερού τα αφιέρωναν οι αρχαίοι στο θεό επειδή αισθανόντουσαν ως αυτονόητο χρέος να του δείξουν και με υλικό τρόπο

την ευγνωμοσύνη τους για τη νίκη ή για όποια άλλη επιτυχία· και έπρεπε να είναι τέτοια ώστε να αρέσουν στο θεό, να τον κάνουν να καμαρώνει για το σπίτι του (άγαλμα = αγάλλεσθαι τον θεόν) και να τους είναι και στο μέλλον ευνοϊκός: έπρεπε να είναι «τέλεια», εξαιρέτα στο υλικό και στην καλλιτεχνική ποιότητα. Με τέτοιο πνεύμα αφιερωμένα τα αρχιτεκτονικά ή γλυπτικά ή ζωγραφικά μνημεία του ιερού θα μπορούσαν να έχουν όλα ως επίγραμμα τους στίχους του Σολωμού:

*Κ' είναι δικό σου δόξασμα, δικός σου πλούτος είναι,
πνεύμα καλό, που σ' άρεσε φωνή να μου χαρίσεις.*

Είναι πολυσύνθετη η συγκίνηση που προκαλεί στον ψυχικό και πνευματικό μας κόσμο ένα αρχαίο ιερό. Από τα στοιχεία του ο τόπος δεν είναι το λιγότερο σημαντικό. Και όχι μόνο για την τέτοια ή τέτοια ομορφιά του, αλλά γιατί, αν προσέξουμε καλύτερα, καταλαβαίνουμε ότι κάθε θεός έχει διαλέξει τον τόπο του (ή, πράγμα που είναι το ίδιο, οι άνθρωποι για λογαριασμό του). Δεν πάει οποιοσδήποτε θεός σ' οποιονδήποτε τόπο. Βέβαια, είναι δύσκολο σήμερα να εξηγήσουμε, γιατί οι αρχαίοι αισθάνθηκαν την παρουσία ενός ορισμένου θεού σ' έναν συγκεκριμένο τόπο: πρώτα πρώτα έχουμε ελάχιστα μέσα για να εξακριβώσουμε τον ψυχικό και πνευματικό κόσμο των πρώτων εκείνων Ελλήνων, που αναγνώρισαν στο χαρακτήρα ενός τόπου την ουσία και τη μορφή ενός ορισμένου θεού· ακόμη δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε τι ρόλο έπαιξαν τα κατάλοιπα, υλικά και πνευματικά, που άφησαν οι προκάτοχοί τους λαοί· τέλος, και του κάθε συγκεκριμένου θεού ο χαρακτήρας δεν έμεινε αναλλοίωτος μέσα στην ιστορία. Και όμως, έστω και αν εμείς δεν μπορούμε να συλλάβουμε για ποιαν ακριβώς αιτία και με ποιον ακριβώς τρόπο ένας ορισμένος θεός δέθηκε μ' έναν ορισμένο τόπο, αισθανόμαστε, ότι είναι αδύνατο ο χαρακτήρας του τόπου να μην έχει καμμιάν απολύτως σχέση με το χαρακτήρα του δικού του θεού: π.χ. δεν μπορεί να είναι τυχαίο γεγονός ότι η Δήμητρα και η Περσεφόνη δεν λατρεύτηκαν επάνω σε βράχια· ή ότι ο Απόλλων, στην Ελλάδα, δεν λατρεύτηκε ποτέ, σαν κυρίαρχος θεός, σε τόπους ολότελα καμπίσιους: το λέει μάλιστα καθαρά ο «ομηρικός» ύμνος στον Απόλλωνα: «...σου άρεσαν όλες οι βίγλες και οι βουνοκορφές και τα ποτάμια που τραβούν στη θάλασσα και οι βράχοι του γιαλού που γέρνουν στη θάλασσα και στα λιμάνια της.» [...]

Το θαυμαστό είναι, ότι σε κανέναν ελληνικό ερειπίωνα δεν αισθανόμαστε ασυμφωνία ανάμεσα στο χαρακτήρα του τόπου και στην αρχιτεκτονική μορφή των μνημείων του. Το υλικό και το χρώμα τους, η κάτοψή τους, οι αναλογίες τους και η μορφή των μελών τους, η σύνταξη των μνημείων σε μικρές ομάδες, όπου το κάθε στοιχείο, ενώ βοηθάει για το σύνολο, δεν χάνει την αυθυπαρξία του και όπου η κάθε ομάδα δεν λησμονεί την ύπαρξη της άλλης, δείχνουν ασύγκριτη ευαισθησία για τον τόπο, τόση ώστε φαίνεται σαν αυτός να καλεί τα μνημεία να είναι τέτοια· και τούτα πάλι έχουν τόσο

πολύ κρατήσει την ουσία της μορφής του τόπου, δίνοντάς της σταθερότητα και διάρκεια, ώστε δεν είναι σπάνιο να μας οδηγήσουν, αυτά πρώτα, στο να προσέξουμε την ιδιομορφία του τόπου.

Αλλά τα μνημεία αυτά της ελληνικής ευαισθησίας παίρνουν αμέσως και ξεχωριστή θερμότητα άμα τα αισθανθούμε μέσα στη ζωή, μέσα στην ιστορία. Αν κατορθώσουμε να περάσουμε το μεγαλύτερο κίνδυνο, αν αποφύγουμε να στρεβλώσουμε¹ τη μοναδικότητά τους εφαρμόζοντας επάνω τους τις δικές μας έννοιες και τα δικά μας μέτρα και σταθμά, αν σταθούμε μπροστά τους με υπομονή βάζοντάς τους διακριτικά ερωτήματα, χωρίς να βιαστούμε να δώσουμε την απάντηση που έχουμε ετοιμάσει προτού ακόμη να ξεκινήσουμε με το αεροπλάνο, τότε τα μνημεία αυτά θα γίνουν ο καλύτερος ερμηνευτής του ποια είναι η ουσία της ελληνικής ιστορίας και ποια η μοναδική της σημασία για τον άνθρωπο. Ας σταθούμε μια στιγμή σε μια πλευρά της μονάχα. Πόσες φορές στα ελληνικά ιερά, περνώντας ανάμεσα στα αφιερώματα που έχει κάμει μια πόλη για τη νίκη της εναντίον κάποιας άλλης και βλέποντας τη φανερό πρόθεσή της όχι μόνο να εξυψώσει τον εαυτό της αλλά και ν' αγγίξει την καρδιά του αντιπάλου της, δεν έχουμε ακούσει τις γνωστές κοινοτυπίες που καταδικάζουν το «αδελφικό μίσος» και τα όμοια. Αλλά και όταν τέτοιες σκέψεις πηγάζουν όχι από πεποίθηση στη δική μας εξυπνάδα και ανωτερότητα, παρά από πραγματικό ενδιαφέρον και γνήσια μελαγχολία (όπως π.χ. στον Πλούταρχο, που βρισκόμενος στο τέλος της αρχαιότητας έβλεπε απομονωμένο πια το τελικό αποτέλεσμα των ενδο-ελληνικών εκείνων πολέμων και το αποτέλεσμα αυτό ήταν πραγματικά το αδυνάτισμα όλης της Ελλάδας και ο αφανισμός της ελευθερίας της), και πάλι οι σκέψεις αυτές περιέχουν ένα ποσοστό μονάχα της αλήθειας. Αν μελετήσουμε όμως με λιγώτερη αυτοπεποίθηση και με περισσότερο σεβασμό τα αφιερώματα εκείνα και τα λόγια που τα συνοδεύουν, αυτά θα μας οδηγήσουν πολύ κοντά στην κινητήρια δύναμη της ελληνικής ιστορίας. Τα παλιά αυτά αφιερώματα, τα αρχαϊκά και τα κλασσικά, φανερώνουν όχι μίσος αλλά κάποιαν άλλη έμφυτη ανάγκη των Ελλήνων να ξεσυνερίζονται για το ποιος θα είναι ο καλύτερος, ο δυνατότερος, ο πρώτος. Είναι χαρακτηριστικό, ότι όσο βρισκότανε στην ακμή της η «πόλις-κράτος», δηλαδή στα αρχαϊκά και στα κλασσικά χρόνια ως τον 4ον αι., σχεδόν οι ενδοελληνικοί πόλεμοι γίνονται μ' ένα πνεύμα και μ' έναν τρόπο που μοιάζει σαν άμιλλα σε αθλητικό αγώνα: οι νικητές στήνουν τρόπαιο, παίρνουν τα λάφυρα και συνήθως ξαναγυρίζουν στον τόπο τους χωρίς να εκμεταλλευθούν τη νίκη ως τις τελευταίες της συνέπειες (σπανιώτατα και μόνο για ειδικούς λόγους φτάνουν ως την εξόντωση του αντιπάλου).

«Χαλεπά τα καλά» έλεγαν οι παλιοί. Δεν ανήκει στις εύκολες και πρόχειρες απολαύσεις ο ελληνικός τόπος με τα μνημεία του. Χρειάζεται αργό περπάτημα, συγκέντρωση, σιγανή μελέτη. Αν περάσουμε βιαστικοί ή με

¹ στρεβλώνω: παραμορφώνω

έστω και υποσυνείδητη περηφάνεια για το πόσο εμείς έχουμε προοδεύσει (wie herrlich weit wir es gebracht haben, έλεγε ο Βάγνερ στο Φάουστ), όχι μόνο δεν θα κερδίσουμε τίποτε από τον πλούτο του, αλλά και θα φύγουμε ζημιωμένοι. Πολλές φορές ο τόπος τούτος και η ιστορία του, δηλαδή η ζωή του, μας βάζει αινίγματα: και ο γέρος παιδαγωγός στον «ΐωνα» του Ευριπίδη μας έχει προειδοποιήσει: «αιπεινά² τα μαντεία». Αλλά δεν έχει αμφισβητηθή ως τώρα ποτέ, ότι η ποιότητα (ακόμη και το μέγεθος) της χαράς και της ωφέλειας του ανθρώπου είναι κατευθείαν ανάλογη με τον κόπο του.

Χρήστος Καρούζος
«Η αρχαία ελληνική τέχνη»

297

1. Ο Χρήστος Καρούζος επικαλείται συχνά στο κείμενό του απόψεις αρχαίων και νεότερων συγγραφέων. Τι επιδιώκει μ' αυτό, κατά την άποψή σας;
2. Να επισημάνετε τις λέξεις και τις εκφράσεις του κειμένου που δηλώνουν τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού τόπου και τη σχέση του με τα μνημεία που υπάρχουν σ' αυτόν.
3. Σύμφωνα με το συγγραφέα, είναι δύσκολο να εξηγήσουμε σήμερα γιατί οι αρχαίοι αισθάνθηκαν την παρουσία ενός ορισμένου θεού σ' έναν συγκεκριμένο τόπο. Με ποια επιχειρήματα στηρίζει την άποψή του;
4. Ο συγγραφέας προτείνει έναν τρόπο να προσεγγίζουμε τα μνημεία του τόπου μας. Συμφωνείτε μ' αυτόν;

Ot. M. von Stackelberg

² αιπεινά: δύσκολα

Τα γλυπτά του Παρθενώνα

[...] Στην απaráμιλλη αρχιτεκτονική δημιουργία του Παρθενώνα προστέθηκε και πρωτοϊδωτή γλυπτική κόσμηση. Ο Φειδίας είχε ριζοσπαστικές ιδέες και ο Περικλής τού παρέχει τα μέσα να τις πραγματώσει. Αποφασίζει να κοσμήσει και τις 92 μετόπες του ναού με ανάγλυφα, κάτι που δεν τόλμησε ποτέ καμιά ελληνική πόλη, γιατί η δαπάνη ενός τέτοιου έργου ήταν ανυπολόγιστη. Τα θέματα που διάλεξε ιστορούν αγώνες της Αθηνάς και των Αθηναίων. Στην ανατολική πλευρά Γιγαντομαχία, στη δυτική Αμαζονομαχία, στη νότια Κενταυρομαχία, στη βόρεια σκηνές από τον Τρωικό πόλεμο. Οι μετόπες τοποθετημένες στο εξωτερικό του ναού, έπαθαν μεγάλες ζημιές και οι περισσότερες από όσες σώθηκαν (οι πιο πολλές της νότιας πλευράς) βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο.

Οι μετόπες έδωσαν στο Φειδία την ευκαιρία να ιστορήσει τους πανάρχαιους μύθους της Αττικής και την ιερή διήγηση της Γιγαντομαχίας, που αποκάλυπτε στους ανθρώπους το θρίαμβο των Ολυμπίων θεών, καθώς εξόντωνσαν πρώτα τους αρχέγονους Τιτάνες και ύστερα τα νεότερα τέκνα του Ουρανού και της Γης, τους Γίγαντες, προτού βασιλεύσουν πανίσχυροι στον κόσμο επιβάλλοντας τη θεία τάξη. Αυτά όλα ήταν μια σπουδαία δημιουργία ικανή να δώσει σε ένα μεγάλο γλύπτη την ευκαιρία να δείξει όλες του τις αρετές. Όχι όμως στον Φειδία. Αυτός, μαζί με τον Περικλή και τους άλλους εμπνευσμένους ποιητές και φιλοσόφους της συντροφιάς τους, οιστρηλατημένους από τα οράματα της αθηναϊκής δημοκρατίας στην πιο γόνιμη στιγμή της, έβαλε στο νου του κάτι μοναδικό και αξεπέραστο: να απαθανάτισει επάνω στο μάρμαρο την Αθήνα, το λαό της, τους νέους και τους ώριμους άντρες και τις κοπέλες, και τους θεούς της, όλους μαζί, στην πιο λαμπρή και ευτυχισμένη μέρα της ζωής τους, όταν οι άνθρωποι ανέβαιναν πασίχαροι, με τις καρδιές τους να χτυπούν όλες μαζί σαν μία, να προσκυνήσουν με ευλάβεια τη μεγάλη και αγαπημένη τους θεά, την Παρθένο Αθηνά, τριγυρισμένη από όλους τους ευδαίμονες θεούς που συνεόρταζαν και αυτοί. Τον είχε δει τόσες φορές αυτό το λαό στην εορταστική πομπή των μεγάλων Παναθηναίων, μέσα στην καρδιά του καλοκαιριού, στα τέλη του Ιουλίου (την 28η μέρα του Εκατομβαιώνος) κάτω από τον αστραφτερό ήλιο της Αθήνας, να οδεύει κύματα κύματα πίσω από το ιερό πλοίο, που είχε κρεμασμένο ιστίο του τον πέπλο της Αθηνάς, υφασμένο από τα κορίτσια της Αθήνας, αυτόν που θα παρέδιδαν στους ιερείς της θεάς. Αυτό το όραμα, ζωντανή εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας, φλόγιζε τις καρδιές των ταγών της. Του Περικλή, που την ύμνησε με πάθος στο Επιτάφιο του, λέγοντας στους πολίτες της να γίνουν «εραστές» μιας τέτοιας πόλης, καθώς βλέπουν με τα μάτια τους τη δύναμή της στα έργα της (και θα γύριζε περήφανος τη ματιά του στον Παρθενώνα, που μόλις είχε τελειώσει). Του Σοφοκλή, που την τραγουδά με τον πιο δροσερό λυρισμό στο έργο χορικό του Οιδίποδα επί Κολωνώ γέρος πια, 90 χρόνων, στο κατώφλι του θανάτου.

Ο Φειδίας όμως ήταν πλάστης· και ο ύμνος δεν μεταμορφώνεται εύκολα σε πλαστική εικόνα· δεν αρκούν γι' αυτό οι ωραίες προθέσεις· χρειάζεται και ο νους της μεγαλοφυΐας και η μαστοριά του έμπειρου τεχνίτη, και η τόλμη του πρωτοπόρου. Ένα τέτοιο όραμα, για να μετουσιωθεί επάνω στο μάρμαρο, απαιτεί μια έκταση που δεν την πρόσφεραν ούτε οι μετόπες του δωρικού ναού ούτε τα εναέτια· ήταν λοιπόν ανάγκη να νεωτερίσει και να προσθέσει στο δωρικό κτίριο ένα μέλος που ανήκε στον ιωνικό ρυθμό: τη ζωοφόρο, μια συνεχή ζώνη από πλάκες όπου μπορούσε να εικονίσει σε ανάγλυφο τη σύλληψή του. Αλλά έπρεπε να βρεθεί μια κατάλληλη αρχιτεκτονικά θέση για την πρόσθετη αυτή ζωοφόρο. Ο εμπνευσμένος δημιουργός δεν δίστασε· τοποθέτησε τη ζωοφόρο επάνω από τον κυρίως ναό, επάνω δηλαδή από το επιστύλιο του πρόναου και του οπισθόναου και στην κορυφή των μακρών τοίχων του σηκού. Έτσι του προσφερόταν μια επιφάνεια που είχε 160 μ. μήκος και ύψος 1,06 μ. Στα 160 αυτά μέτρα άπλωσε την εικόνα της παναθηναϊκής πομπής με τρόπο ασύλληπτο· αρχίζοντας από τη ΝΔ γωνία κίνησε την πομπή προς δύο κατευθύνσεις: από την άκρη της δυτικής πλευράς προχωρούν οι ιππείς προς βορρά· στη ΒΔ γωνία η πομπή συνεχίζει στη βόρεια πλευρά με κατεύθυνση τη ΒΑ γωνία· η άλλη πτέρυγα της πομπής κινείται στη νότια πλευρά από τη ΝΔ γωνία προς τη ΝΑ. Τέλος, τα δυο ρεύματα, βόρειο και νότιο, όταν φτάσουν στην ανατολική πλευρά, συγκλίνουν προς το κέντρο της πλευράς αυτής, όπου με θεϊκή μεγαλοπρέπεια κάθονται οι θεοί. Από τη ζωφόρο το δυτικό τμήμα της, που μαζί με το ανατολικό αποτελούν τα πιο έξοχα μέρη και στη σχεδίαση και στην εκτέλεση, βρίσκεται ολόκληρο επάνω στο κτίριο· η θέση του όμως δυσχεραίνει το θεατή να το δει καλά και να εκτιμήσει την απaráμιλλη πλαστική του τελειότητα. Από την υπόλοιπη ζωοφόρο αρκετές πλάκες, μερικές από τις πιο καλές, βρίσκονται μέσα στο μουσείο· οι περισσότερες όμως, μαζί με ό,τι σχεδόν απόμεινε από τα εναέτια, αποτελούν το καμάρι του Βρετανικού Μουσείου όπου βρίσκονται από την εποχή που τα πούλησε σ' αυτό ο λόρδος Έλγιν (1816).[...]

Μανόλης Ανδρόνικος
«Ακρόπολη»

1. Ποια είναι η ιδιαιτερότητα του Παρθενώνα σε σχέση με τους άλλους ελληνικούς ναούς ως προς τη γλυπτική του διακόσμηση; Ποιο όραμα θέλησε να αποτυπώσει ο Φειδίας πάνω στα αρχιτεκτονικά του μέλη;
2. Μελετήστε τον τρόπο, με τον οποίο περιγράφει ο Μ. Ανδρόνικος τη ζωοφόρο του Παρθενώνα. Πώς μεθοδεύει την περιγραφή του;

Η ελληνική φύση

Η φύση έχει ποικίλες όψεις· όλες όμως συνοψίζονται σε δυο βασικούς τρόπους. Μια φορά, η φύση στέκεται απέναντι σου· σου αντιστέκεται. Κάποτε μάλιστα σου είναι και εχθρική. Είναι ό,τι εσύ δεν είσαι. Μια άλλη φορά η φύση σε αγκαλιάζει, σχεδόν συγχωνεύεται μαζί σου. Είναι λιγότερο απέναντί σου και περισσότερο μέσα σου. Αντί να τη φοβάσαι σαν μια ανυπερνίκητη τεράστια εχθρική δύναμη, συναδελφώνεται μαζί σου, και συνομιλεί μαζί σου. Δεν είναι το «έτερον» της ψυχής του ανθρώπου· είναι μια όψη του ανθρώπου του ίδιου.

Σε αυτή την τελευταία κατηγορία ανήκει και η ελληνική φύση, στα μέρη της τα πιο χαρακτηριστικά, σε αυτά ιδίως που την ξεχωρίζουν από κάθε άλλη φύση.

Εισδύοντας εντός μας η ελληνική φύση γίνεται ένα στοιχείο της ψυχής μας. Γίνεται νόμος της ψυχής μας. Η ελληνική φύση είναι ελληνικός νόμος· ο βασικός νόμος της ελληνικής ψυχής. Από αυτό το νόμο προκύπτει το βασικό νόημα και κάθε ελληνικής ψυχής, γενικά της ελληνικής ζωής, το μέτρο· το μέτρο στα φυσικά μεγέθη, στις φυσικές δυνάμεις και στις ψυχικές εντάσεις.

Ο νόμος αυτός του μέτρου κάνει τα πάντα στην ελληνική φύση εποπτεύσιμα¹ το φέρνει στα μέτρα του ανθρώπου. Το τιτανικό, το γιγάντιο υπάρχει μόνο ως αντίθεση στις παρυφές του ελληνικού κόσμου. Εδώ όλα τα συλλαμβάνει το μάτι, τα ελέγχει· γιατί όλα φαίνονται. Ο νόμος του μέτρου ανεβάζει την ελληνική φύση στο άπλετο φως. Η ελληνική φύση είναι από φως. Οι φωτισμοί της κάνουν το κάλλος της.

Καθώς όμως η ελληνική φύση βρίσκεται και μέσα μας, το φως αυτό γίνεται ψυχικό, νοητό φως. Γίνεται Λόγος. Η ελληνική φύση είναι η τέλεια ένυλη έκφραση του λόγου· του καθαρού λόγου. Δεν είναι όμορφη από τα κρυφά της μυστήρια, αλλά από τις φανερές της μορφές.

Άλλοτε οι μορφές αυτές, καθαρές και φωτεινές, είχαν γίνει ολύμπιοι θεοί· φυσικά αποκύματα² της ελληνικής φύσης, του νόμου της και του μέτρου της. Αργότερα οι μορφές αυτές έγιναν είδωλα θεών, αγάλματα. Έγιναν τέλος οι μορφές αυτές της ελληνικής φύσης έλλογες αισθητικές μορφές, ναοί και βωμοί, ιερά άλση. Οι ναοί των ελλήνων όσο είναι τέχνη, τόσο είναι και φύση. Φυτρώνουν όπως τα δέντρα. Υπαγορεύει στον καλλιτέχνη τη μορφή τους ο νόμος του μέτρου και του φωτός, που διέπει την ελληνική φύση.

Για να αναδειχτεί όμως το φως και το μέτρο και στη φύση και στην τέχνη των ελλήνων χρειαζόταν κάποιος διαλεκτικός αντίλογος, κάποια δυνατότητα αντιπαράθεσης, κάποια υπόμνηση της αντίθετης δυνατότητας. Όσοι έζησαν βαθιά την ελληνική φύση, αυτήν την εσωτερική αντιδιαστολή τη διαισθάνθηκαν.

¹ εποπτεύσιμος: που μπορεί να γίνει αντικείμενο εποπτείας· ελεγχόμενος

² αποκύημα: δημιουργημα, γέννημα

Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του Παλαμά:

*«Μα το γαλάζιό σου, ουρανέ μου είναι βαθύ,
τόσο βαθύ που με το μαύρο γίνετ' ένα
κι αν η χαρά κάτω από σε αρμονία ξανθή,
μα η λύπη χαλκοπράσινη εριννύα μ' εσένα,
τρίσβαθε αιθέρα. Στη νυχτιά που είναι γλαυκή
και η τραγωδία της ζωής πιο τραγική».*

Πραγματικά περικλείει η ελληνική φύση, όταν τη στοχαστείς βαθιά, και μια τραγική όψη. Έχει μια τραγικότητα η φωτεινότητά της. Αυτή δίνει βάθος στο φως της. Αυτό αναδειχνει το φως της.

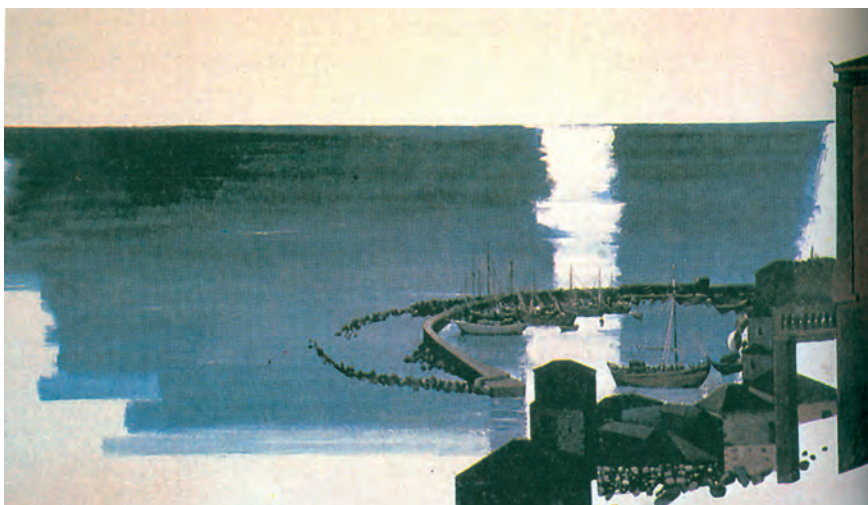
Τραγική όψη έχει η ελληνική φύση, αλλά ποτέ απάνθρωπη. Είναι μια τραγικότητα που δεν σε απομακρύνει, που δε κάνει τη φύση να σου αντιστέκεται εχθρικά. Η τραγικότητά της είναι η ίδια η τραγικότητα της ζωής του ανθρώπου.

Τα γενικά αυτά γνωρίσματα τα αναγνωρίζεις διάσπαρτα παντού, όσο περιδιαβάξεις τον ελληνικό χώρο και όσο και αν έχει ο χώρος αυτός ποικίλες όψεις. Γιατί η Ελλάδα κάθε πενήντα μίλια είναι ένας άλλος κόσμος. Άλλες γραμμές βουνών, άλλα χρώματα, άλλη σύσταση της γης, άλλη πανίδα, άλλη ψυχή. Και ενώ αποτελείται από ένα πλήθος μικρόκοσμων, είναι και μια αδιαίρετη και ομοούσια ενότητα, από όλους τους άλλους φυσικούς κόσμους ριζικά διαφορετική· ενιαία στην ποικιλία της. Και τούτη η ποικιλία πληθαίνει ακόμα περισσότερο, όταν σκεφτεί κανείς ότι η ελληνική φύση δεν είναι μόνο από γη, αλλά και από θάλασσα, ότι τα δύο αυτά στοιχεία είναι μέσα της σφιχτοδεμένα, έτσι που ορίζοντας ελληνικός δύσκολα νοείται χωρίς καμιά γαλάζια χαραμάδα θάλασσας, χωρίς ένα νησί, χωρίς ένα βράχο στημένο ενάντια στα κύματα, χωρίς κάποιο κόρφο γης που να αγκαλιάζει το πέλαγος. Η ελληνική φύση είναι γη και θάλασσα, διότι είναι προπαντός αυτό που ενώνει τα δύο αυτά στοιχεία: ουρανός.

Τέτοια η ελληνική φύση γέννησε τον ελληνικό κόσμο. Τέσσερις τώρα χιλιετηρίδες ανθοφορεί και καρπίζει. Έτσι, στην ενότητά της κοιταγμένη, δεν είναι μόνο μια ωραία τροφός· είναι και κάτι περισσότερο· είναι μέγας διδάχος. Η ελληνική φύση διδάσκει αιώνες τώρα το ανθρώπινο γένος· όσοι την καταλάβανε διδάχτηκαν από αυτήν. Διάβασαν σαν σ' ένα μεγάλο ανοιχτό βιβλίο τις πρώτες αρχές του αληθινού, του καλού, και του ωραίου. Αυτές είναι και οι αρχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού, αυτές που ούτε οι αμμοθύελλες των καιρών μας πρόκειται να μετακινήσουν από το βάθρο τους.

Κωνσταντίνος Τσάτσος
«Πριν από το ξεκίνημα»

1. Ποια χαρακτηριστικά της ελληνικής ζωής προκύπτουν από τη σχέση του Έλληνα με τη φύση του τόπου του;
2. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι το τιτανικό, το γιγάντιο υπάρχει μόνο ως αντίθεση στο νόμο του μέτρου στις παρυφές του ελληνικού κόσμου. Πιστεύετε ότι η διαπίστωση αυτή του συγγραφέα ισχύει και στις μέρες μας;
3. Εντοπίστε στο απόσπασμα από το «Άξιον Εστί» του Ο. Ελύτη τα χαρακτηριστικά στοιχεία του ελληνικού τόπου. Έχοντας υπόψη σας και το δοκίμιο του Κων/νου Τσάτσου, συζητήστε για την επίδραση που άσκησε ο τόπος αυτός στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του Έλληνα.
4. «Πραγματικά περικλείει... αναδειχνει το φως της». Να ανιχνεύσετε στοιχεία της τραγικότητας αυτής στο απόσπασμα από το ποίημα του Γ. Σεφέρη «Στα περίχωρα της Κερύνειας» που ακολουθεί.

Σπ. Βασιλείου

Τα περίχωρα της Κερύνειας, κατά την εποχή της αγγλικής αποικιοκρατίας στην Κύπρο, ήταν προσφιλές τόπος διακοπών για τους Άγγλους της «υψηλής» κοινωνίας. Το ποίημα «Στα περίχωρα της Κερύνειας» (από τη συλλογή «Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ΄») του Γ. Σεφέρη δομείται με τη μορφή μιας συζήτησης μεταξύ Άγγλων στον τόπο αυτό, κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψης. Προσέξτε στο απόσπασμα που ακολουθεί τι είναι αυτό που «ενοχλεί» την ηρωίδα και για ποιους λόγους. Σκεφτείτε επίσης ότι η έννοια της τραγικότητας, όπως τη συνέλαβαν οι αρχαίοι Έλληνες, προκύπτει από τη σύγκρουση του ανθρώπου με την πραγματικότητα, μέσα από την οποία «παθαίνει» μεν, ανακαλύπτει όμως την αλήθεια του προσώπου του. Ο Γ. Σεφέρης πιστεύει ότι το ελληνικό τοπίο και το φως έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη σύλληψη της έννοιας αυτής. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του στις «Δοκιμές» (Μια σκηνοθεσία για την «Κίχλη»): «...έχω ένα πολύ οργανικό συναίσθημα που ταυτίζει την ανθρωπιά με την ελληνική φύση... Δε θα μου περνούσε ποτέ από το νου να ονομάσω «μεγαλοπρεπή» τα κυρίως ελληνικά τοπία που σκέφτομαι. Είναι ένας κόσμος: γραμμές που γίνονται και ξεγίνονται· σώματα και φυσιογνωμίες, η τραγική σιωπή ενός προσώπου... Τι να γίνει, πιστεύω πως υπάρχει μια λειτουργία ενανθρωπισμού στο ελληνικό φως».

[...]

– Γινόσαστε μελαγχολική, Μαργαρίτα. Μα είναι τόσο
ωραία·

ο ήλιος, η θάλασσα· ένα παντοτινό καλοκαίρι...

– Άι τούτη η θέα

που όλο ρωτά κι όλο ρωτά. Προσέχετε κάποτε τον
καθρέφτη

πώς κάνει εντάφιο το πρόσωπό μας; Και τον ήλιο τον
κλέφτη

πώς παίρνει τα φτιασίδα μας κάθε πρωί; Θα προτι-
μούσα

τη ζεστασιά του ήλιου χωρίς τον ήλιο· θ' αποζητούσα
μια θάλασσα που δεν απογυμνώνει· ένα μαβί χωρίς
φωνή,

χωρίς αυτή την ανάγωγη ανάκριση την καθημερινή.
Θα με ξεκούραζε το σιωπηλό χάδι της ομίχλης στα
κρόσσια του ονείρου·

αυτός ο κόσμος δεν είναι δικός μας, είναι του Ομήρου,
η καλύτερη φράση που άκουσα γι' αυτό τον τόπο. [...]

Γιώργος Σεφέρης

«Στα περίχωρα της Κερύνειας»
(Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ΄)

Πέτρες...

Πάνε πεντέξι χρόνια. Επισκέπτης στον αρχαιολογικό χώρο του Δίου, αρκετά κοντά στη Βεργίνα –οι κάτοικοι της οποίας διαδηλώνουν τούτες τις μέρες, με το αίτημα να μην εγκατασταθεί βουστάσιο, δίπλα στις τούμπες με τους τάφους των Μακεδόνων – θαύμασα πρώτα τα ευρήματα του Μουσείου και του κεντρικού, φυλασσόμενου χώρου, κι ύστερα προχώρησα στη γειτονική, «υποδεέστερη» αρχαιολογική περιοχή, επίσης προστατευόμενη, πλην με πρόχειρο φράχτη. Σε λίγο ακούστηκαν κουδούνια και βελάσματα: ο τσοπανάκος έσυρε την ταπεινή αμπάρα και το κοπάδι πέρασε δίπλα στα υπολείμματα του ναού της Ίσιδας, ομολογώ με κάποια συστολή, αποκτημένη έπειτα από ποιος ξέρει πόσες φωνές του βοσκού. Μάλλον φυσική η ενόχληση, καταπραυνήθηκε κάπως από την παρατήρηση του πιτσιρίκι μου: «Έλα μωρέ μπαμπά, πέτρες είναι. Κι από που θα περάσουνε τ' αρνάκια».

Για αιώνες ολόκληρους, σκλαβωμένους αιώνες, κι όσο το όνομα «Έλλην» χανόταν μέσα στις στοές της μνήμης, πέτρες ήταν, σωριασμένες οι πιο πολλές από την επιθετική νέα θρησκεία. Τις έτρωγε ο χρόνος: η ανάγκη έλιωνε τα μάρμαρα και κέρδιζε ασβέστη, κέρδιζε φάρμακο δηλαδή. Κι όταν με τον καιρό ακούστηκε το μακρυγιάνναιο εκείνο «για τούτες εδώ τις πέτρες πολεμήσαμε», για σαλό θα τον πέρασαν πολλοί το στρατηγό, όπως σήμερα ακόμη περνάμε εμείς για σαλούς τους Γιαπωνέζους ή τους Γερμανούς που ξεφυτρώνουν και στα ερείπια εκείνα που δεν τα υποδεικνύει κανένας χρηστικός τουριστικός χάρτης.

Όσπου αποδείχτηκε πως οι πέτρες δεν είναι μόνο κειμήλια και παρακαταθήκη και αίγλη, δεν είναι μόνο πόρος της μνήμης αλλά και πόρος του χρήματος. Πόσα μέρη της Ελλάδας δεν χρωστάνε τη μισή τους τουλάχιστον φήμη, άρα και τους μισούς επισκέπτες τους, στα μάρμαρά τους; Και κάπως έτσι, πήρε ελαφρώς το χρώμα της ιδιοτέλειας η αγάπη μας γι' αυτά. Τα έχουμε ανάγκη, άρα τα νοιαζόμαστε, κι ας μη μας φέρνει πολύ συχνά ο δρόμος μας ως αυτά, γεγονός πάντως που δεν μας απαγορεύει να οργιζόμαστε για τα ποικίλα ελγίνεια. «Πόσοι ανεβαίνουν ως εδώ;», ρώτησα λίγα χρόνια πριν το φύλακα στο θαυμαστό Επικούρειο Απόλλωνα –μια πρόκληση προς το ύψος των θεών–, στα βουνά της Πελοποννήσου. «Πες χίλιοι τον Ιούλιο κι άλλοι τόσοι τον Αύγουστο. Οι εφτακόσιοι ξένοι. Κι έχουν και τα βιβλία τους με όλη την ιστορία. Ενώ εμείς, ένα δίφυλλο δίνουμε, κι αν δεν έχει τελειώσει». Κι οι πέτρες, πέτρες μένουν, φόντο σε αναμνηστικές φωτογραφίες.

Παντελής Μπουκάλας
Από τον ημερήσιο Τύπο

Με αφορμή το άρθρο, συζητήστε στην τάξη για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν σήμερα η ελληνική κοινωνία και πολιτεία τα απομεινάρια του πολιτισμού μας. Ιδιαίτερα διερευνήστε αν η ελληνική εκπαίδευση προσφέρει την απαραίτητη υποδομή, ώστε τα αρχαία μνημεία, πέρα από «πόροι χρήματος», να είναι και «πόροι μνήμης» για τις νέες γενιές.

Ο τόπος μας ως πολιτισμός

Κάποτε μαθαίναμε ότι κάθε κίονας δένεται με το περιβάλλον όπου εγγράφεται όχι ως απλός κίονας αλλά ως κίονας στον χώρο ή ως κίονες με τα μετακιόνιά τους. Για να καταλάβετε την τέχνη των κιόνων πρέπει να δείτε τα μετακιόνια ως τέχνη, δίδασκε ο Μανόλης Ανδρόνικος. Και έδειχνε πώς ο κίονας με τις γλυφές του σώματός του και τις καμπύλες και του όγκους της στέψης του παίζει με το κενό· περιέχον και περιεχόμενο συνάπτονται στον χώρο και δίνουν υλικότητα και νόημα στον πολιτισμό. Όπως κάθε αγγείο αγκαλιάζεται από ένα αντίστροφο άυλο αγγείο που δίνει μορφή και νόημα στο σχήμα του υλικού αγγείου, έτσι ο πολιτισμός αγκαλιάζεται με το χώρο συνθέτοντας τον τόπο του.

Γνωρίζουμε ότι παλιότεροι πολιτισμοί σέβονταν όχι μόνον τον τόπο αλλά και το τοπίο –δύσκολα ξεχωρίζουν άλλωστε. Κάθε προσκυνητάρι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία σημείωνε τα περάσματα, έδειχνε το δρόμο, όριζε το χώρο, τον καθαγίαζε, τον προστάτευε. Σημάδευε το χώρο δείχνοντας τη λογική του ή το περιεχόμενό του –το κοινωνικά ορισμένο περιεχόμενό του, για να κυριολεκτούμε. Προσκυνητάρια και νεκροταφεία, ναοί και ξωκκλήσια, χοροστάσια¹ και πανηγυρότοποι, καλύβια και σπίτια, οικισμοί και χωράφια, μαντριά και τσαρδάκια, δρόμοι και μονοπάτια δεν ρίχνονταν όπως όπως πάνω στη γη· εγγράφονταν στον χώρο και τον πλούτιζαν με κοινωνικά νοήματα.

Οι παλιοί γνώριζαν το χώρο γύρω τους και ονομάτιζαν υλικά και συμβολικά κάθε πραγματική και φανταστική μορφή του, κάθε διακύμανσή του, την παραμικρή του διαφορά. Οι παλιοί πρόσεχαν να μένει ελεύθερο το αγνάντεμα· φρόντιζαν τα δένδρα οπού κάτωθι τους αναπαύονταν· αφήναν ήσυχο κι απείραχτο ό,τι δεν χρειάζονταν· δεν πετούσαν ό,τι είχαν χρησιμοποιήσει. Ή έτσι θα θέλαμε να πιστεύουμε.

Οι σημερινές τοπωνυμίες δηλώνουν τη γη ως οικόπεδο και όχι ως χώρο κοινωνικής δραστηριότητας και πολιτισμού. Στο δικό μας πολιτισμό το βλέμμα μοιάζει να σταματά στις αντένες των τηλεοράσεων που διαγράφουν το άνω περίγραμμα πόλεων, χωριών και κατοικιών· το κάτω χάνεται σε άδηλα βάθη. Άλλωστε αυτός ο πολιτισμός αποφεύγει γενικώς να στρέφει το βλέμμα ψηλά, γύρω ή χαμηλά· κατά βάση, φοβάται να βλέπει και αμελεί να προβλέπει, ίσως γιατί μόνον αποβλέπει. Μήπως δεν το γνωρίζουμε; Τον μαθαίνουμε και τον ζούμε προτού τον μελετήσουμε· είναι τοπικός και μαζί εθνικός, παγκοσμιοποιημένος αλλά με έθνικ αποχρώσεις και περιοδικές παραδοσοκεντρικές εξάρσεις. Φεύγουμε και γυρνάμε με αυτόν· οι είσοδοι και οι έξοδοι σε πόλεις και χωριά μάς αποπέμπουν² και μας υποδέχονται

¹ χοροστάσι: ανοικτός χώρος όπου στήνουν το χορό

² αποπέμπω: διώχνω, απομακρύνω

με σκουπίδια και ανεπιθύμητες δραστηριότητες. Τον χρησιμοποιούμε και μας χρησιμοποιεί και δεν υπάρχουν πια αποθέτες³, για να ακουμπήσουμε όσα δεν χρειαζόμαστε – οι σημερινοί αποθέτες είναι μπαζώματα και σκουπιδοτοποι και ως τέτοια τα βλέπουμε και ως τέτοια τα προσπερνούμε.

Προσπαθώ να πω πως άλλο ένα πέτρινο, πλίνθινο ή τενεκεδένιο (δεν έχει σημασία) προσκυνητάρι κι άλλο τα μπετονένια αναθήματα που στιγματίζουν γύρω μας ως αναθέματα στους δρόμους τα σημεία αυτοκινητικών δυστυχημάτων. Προσπαθώ ακόμη να πω πως αλλιώς εγγράφεται στο χώρο μια κοινότητα, μια κοινωνία με ιστορική συνείδηση, δηλαδή ένας πολιτισμός που σέβεται αυτό που βρίσκει και σκέφτεται αυτό που θα αφήσει, κι αλλιώς ένας πολιτισμός που θεωρεί τη φύση ως απλό πλαίσιο, το χώρο ως πεδίο δραστηριοτήτων, τα μνημεία και τις μνήμες των πολιτισμών που προηγήθηκαν ως εξάρτημα και την ιστορία ως πάρεργο, ως πολυτέλεια, ως διασκέδαση ή απλώς ως ανιαρή υποχρέωση. [...]

Ελεωνόρα Σκουτέρη - Διδασκάλου
Από τον ημερήσιο Τύπο

Πώς αντιμετώπιζαν τον τόπο τους οι παλιοί και πώς τον αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοι άνθρωποι; Σε ποια συμπεράσματα καταλήγετε για το επίπεδο του πολιτισμού των παλαιών και των σύγχρονων από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τον τόπο τους;

³ αποθέτης: χώρος όπου γινόταν η αποθήκευση των άχρηστων ιερών αντικειμένων που δεν έπρεπε να καταστραφούν· χώρος απορρίψεως αχρήστων

Την Ελλάδα την εκπροσωπεί η τέχνη της

[...]

Θα πρέπει οι αρχαιολογικοί θησαυροί, είτε αιγυπτιακοί που κοσμούν το Βρετανικό Μουσείο είτε ελληνικοί που κοσμούν τα μουσεία του Μονάχου, να επιστρέψουν στον τόπο τους;

«Αυτή είναι μια δύσκολη ερώτηση που πρέπει να απαντηθεί μόνο μέσα από την ιστορία. Εγώ μπορώ να μιλήσω μόνο για τη Συλλογή Αρχαιοτήτων του Μονάχου. Είναι λάθος να υποστηρίζει κανείς ότι όλα αυτά είναι κλεμμένα. Τα αγγεία αυτά βρέθηκαν τις αρχές του 19ου αιώνα στην Ετρουρία –σημερινή Τοσκάνη της Ιταλίας– σε ιδιωτικές συλλογές. Το 90% των εκθεμάτων είναι αγορασμένα από εκεί από το Λουδοβίκο. Πώς λοιπόν μπορούν να επιστραφούν αυτά και πού; Το ίδιο συμβαίνει με κάθε είδος τέχνης. Η ιταλική ζωγραφική, για παράδειγμα, είναι παντού. Δεν καταλαβαίνω το πρόβλημα. Ο μεγαλύτερος πρεσβευτής της Ελλάδας είναι η τέχνη της. Και αγγελιοφόρος της ελευθερίας της ήταν επίσης η τέχνη. Μην ξεχνάμε ότι, όταν το 1821 άρχισε ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων, λίγα πράγματα ήταν γνωστά εκτός από τους αρχαίους συγγραφείς της και τα έργα τέχνης. Οι Άγγλοι ήταν ενθουσιασμένοι με τον Παρθενώνα. Και η Αγγλία έπαιξε ένα μεγάλο ρόλο στον απελευθερωτικό αγώνα».

Οι Αιγινήτες για τους οποίους είναι περήφανη η Γλυπτοθήκη;

«Οι Αιγινήτες βρέθηκαν το 1811 στην Αίγινα. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε ελληνικό κράτος. Αγοράστηκαν εκεί και πουλήθηκαν αργότερα στη Ζάκυνθο σε ανοιχτό πλειστηριασμό. Έχουμε ακόμη το τιμολόγιο αγοράς. Δεν καταλαβαίνω γιατί κάποιοι λένε ότι εκλάπησαν. Και το πιο ενδιαφέρον από όλα είναι ότι οι Αιγινήτες έτσι σώθηκαν! Γιατί ό,τι υπήρχε πάνω από την επιφάνεια της γης τότε οι Έλληνες από άγνοια το έκαιγαν για να κάνουν ασβέστη».

Ποια είναι η θέση σας για το θέμα των Ελγινείων;

«Είναι ένα δύσκολο θέμα. Καταλαβαίνω ότι για τους Έλληνες το όλο ζήτημα είναι πολύ παραπάνω από ένα έργο τέχνης, αλλά και από την άλλη πλευρά αναρωτιέμαι πού μπορεί να σταματήσει μια τέτοια διεκδίκηση. Ποιος θα ορίσει τα όρια; Πώς μπορεί κανείς να αλλάξει την ιστορία έπειτα από 200 χρόνια; Και τι θα συνέβαινε αν όλοι οι λαοί ζητούσαν το ίδιο; Δεν θα ήταν βαρετό να βλέπεις στις πινακοθήκες του Μονάχου μόνο γερμανούς ζωγράφους; (γέλια) Είναι πάντως ένα θέμα πολύ περίπλοκο και για την Ελλάδα αλλά και για τους συναδέλφους μου στο Βρετανικό Μουσείο. Δεν μπορώ να μιλήσω εγώ γι' αυτό». [...]

Συνέντευξη του Raimund Wunsche
στην Μ. Π. Κουφοπούλου
Από τον ημερήσιο Τύπο

Τα ελγίνεια μάρμαρα

Όταν αντίκρισα τα μάρμαρα στο Βρετανικό Μουσείο, αν και χωρίς φανατικό εθνικισμό, με πλημμύρισε ένα συναίσθημα θλίψης, όπως όταν αντικρίζεις κάποιον στην εξορία.

Σίγουρα τέτοια αντικείμενα ανήκουν σ' έναν και μοναδικό τόπο, όπου κυριαρχεί άπλετο το φως κι η ατμόσφαιρα είναι ταιριαστή. Νομίζω πως στο Λονδίνο, ίσως να φταίει ο καθαρισμός, έχουν κιτρινίσει. Πιστεύω πάντως πως όταν μια μέρα επιστρέψουν, ο ήλιος θα τους ξαναδώσει το αρχικό τους χρώμα.

Δεν μπορώ να πως ότι και τα οχτώ εκατομμύρια των Ελλήνων έχουμε συνειδητοποιήσει τη σημασία τους, είμαι όμως σίγουρος πως ένα μεγάλο ποσοστό τη γνωρίζει, κι όχι μονάχα οι πνευματικοί μα και οι απλοί άνθρωποι. Κατανοώ βέβαια τη δυσκολία τη δική σας να ενδώσετε.¹ Αν όμως γίνει κάτι τέτοιο, θα είναι νίκη για την τέχνη κάθε χώρας.

Οδυσσέας Ελύτης

Από τα «Τα ελγίνεια μάρμαρα»

Να εντοπίσετε και να αξιολογήσετε τα επιχειρήματα με τα οποία ο R. Wunsche και ο Ο. Ελύτης υποστηρίζουν τις απόψεις τους για τα ελληνικά έργα τέχνης που βρίσκονται σε ξένα μουσεία.

Η σημασία των αρχαίων μνημείων και η διαφύλαξή τους

[...] Τα ελληνικά μουσεία βρίσκονται σκορπισμένα σε όλες τις περιοχές της ελληνικής γης, από την Κρήτη ως τη Θεσσαλονίκη και από τη Σάμο ως την Κέρκυρα. Όλα σχεδόν φυλάγουν τους θησαυρούς της περιοχής τους, με εξαίρεση το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, όπου έχουν μεταφερθεί πολύτιμα έργα από πολλές ελληνικές περιοχές. Αυτό σημαίνει πως σε όλα σχεδόν τα ελληνικά μουσεία υπάρχουν έργα που ανήκουν σε όλες τις περιοχές του αρχαίου κόσμου.

Όμως η κάθε περιοχή της αρχαίας Ελλάδας είχε μια δική της φυσιογνωμία και, ενώ αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού κόσμου, πορευόταν έναν ιδιαίτερο δρόμο και δημιουργούσε τη δική της πολιτιστική ιστορία· αυτά τα πολυάριθμα ρεύματα κινήθηκαν πολύ συχνά παράλληλα και ισότιμα, όμως μέσα στους αμέτρητους αιώνες που πέρασαν είχαν το καθένα και τη δική του πλημμυρίδα και άμπωτη, κάποτε μερικά χάθηκαν τη στιγμή που άλλα δυνάμωναν, κάποτε μετατοπιζόταν η κοίτη τους, οπωσδήποτε η συνολική διαδρομή τους δεν έχει πουθενά την ίδια έκταση. Έτσι το κάθε

¹ απευθύνεται στους Άγγλους

ελληνικό μουσείο προσφέρει στον επισκέπτη του ένα κομμάτι της κοινής καλλιτεχνικής δημιουργίας, την ίδια όμως στιγμή συγκεντρώνει έργα που εκφράζουν με ξεχωριστή έμφαση είτε μια ορισμένη χρονική περίοδο είτε μια πιο πλούσια εκδήλωση σ' έναν ιδιαίτερο τομέα του ελληνικού πολιτισμού.

Θα νόμιζε κανείς πως ο αρχαίος ελληνικός κόσμος είχε για πάντα ξεχαστεί στη μνήμη των ανθρώπων. Όταν όμως ύστερα από αιώνες οι Ευρωπαίοι αναζητούν νέες δυνάμεις, για να οδηγηθούν σε χώρους όπου το πνεύμα θα κινηθεί με ελευθερία για την κατάκτηση της ομορφιάς και της αλήθειας, θα ανακαλύψουν τα κλασικά πρότυπα της τέχνης και του λόγου και θα οικοδομήσουν τη σύγχρονη πνευματική και καλλιτεχνική Ευρώπη επάνω σ' αυτά. Τα ελληνικά αγάλματα και τα ρωμαϊκά τους αντίγραφα, τα ελληνικά αγγεία και τα ελληνικά μικροτεχνήματα θα στολίσουν πλούσια παλάτια και συλλογές και θα δημιουργήσουν τον πυρήνα των μεγάλων μουσείων.

Παράλληλα οι αρχιτεκτονικές μορφές των ελληνικών ναών θα χρησιμοποιηθούν σε τέτοια έκταση και με τέτοιο πάθος, που να προκαλούν κάποτε τον κόρο¹ της πλησμονής.² Και οι ελληνικοί μύθοι θα εικονογραφήσουν και πάλι ύστερα από αιώνες κτίρια και βιβλία και θα τροφοδοτήσουν πλούσια τη νεώτερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Οι μορφές της Αθηνάς και του Ερμή, του Ηρακλή και του Οιδίποδα είναι τόσο οικείες στο σύγχρονο κόσμο, όσο ήταν και στην κλασική Ελλάδα. Έτσι η επίσκεψη στα ελληνικά μουσεία σημαίνει για όλους τους σύγχρονους ανθρώπους μια άμεση και ποθητή γνωριμία με τα αρχέτυπα του πολιτισμού μας, μια συνομιλία θερμή με τις πνευματικές μορφές που μας γαλούχησαν, ένα άγγιγμα της γενέθλιας γης, όπου βυθίζονται οι ρίζες μας και από όπου αντλούμε ακόμα ζώπυρους³ χυμούς.

«Γιατί γνωρίσαμε τόσο πολύ τούτη τη μοίρα μας στριφογυρίζοντας μέσα σε σπασμένες πέτρες, τρεις ή έξι χιλιάδες χρόνια».

Μανόλης Ανδρόνικος
«Τα ελληνικά μουσεία»

Τι μπορεί να προσφέρει στο σύγχρονο άνθρωπο, σύμφωνα με το συγγραφέα, η επίσκεψη στα ελληνικά μουσεία;

¹ κόρος: κορεσμός

² πλησμονή: πλήθος, αφθονία, κορεσμός

³ ζώπυρος: που ζωογονεί

Τουριστικά
Homo turisticus
Ο εύκολος πλουτισμός
Ο εκμαυλισμός της Καλλίστης
Το μέλλον του τουρισμού

Τουριστικά

Ο Ηρόδοτος διηγείται στο πρώτο βιβλίο της ιστορίας του πως ο Σόλων, αφού υποχρέωσε τους Αθηναίους με όρκο να κρατήσουν για δέκα χρόνια τους περίφημους νόμους του χωρίς να τους μετατρέψουν, έφυγε από την Αθήνα για δέκα χρόνια και έκανε ταξίδια σε μακρινές χώρες. Πήγε στην Αίγυπτο στο βασιλιά Άμασι και ύστερα έφτασε στις Σάρδεις, όπου τον φιλοξένησε ο περιλάλητος βασιλιάς της Λυδίας, ο Κροΐσος. Στη συνέχεια μάς ιστορεί μια περίφημη συνομιλία του σοφού Αθηναίου με τον ασιάτη βασιλιά· ο Κροΐσος άρχισε τη συζήτηση μ' αυτά τα λόγια: «Ξένε Αθηναίε, μεγάλη είναι η φήμη που έφτασε ως εμάς και για τη σοφία σου και για τα ταξίδια σου, πως αγαπώντας τη μάθηση γύρισες χώρες πολλές μόνο και μόνο για να τις δεις».

Τα ίδια λόγια θα μπορούσε ν' απευθύνει κανείς στον Ηρόδοτο τον ίδιο που γύρισε «θεωρήεις είνεκεν» χώρες και χώρες. Από το ίδιο το έργο (του Ηρόδοτου) πιστοποιούμε ότι ο συγγραφέας του είδε και ξέρει: τη Μίλητο, ένα μέρος της Ασίας, τη φοινικική και συριακή ακτή μαζί με την Κύπρο, την Αίγυπτο, την Κυρήνη, τον Πόντο, τις ακτές της Θράκης, τη Μακεδονία, τα περισσότερα από τα νησιά του Αιγαίου, την Πελοπόννησο, τη Στερεά και μέρος της βορείου και βορειοδυτικής Ελλάδος, την κάτω Ιταλία και τη Σικελία. Και δεν ήταν ο μόνος· πριν απ' αυτόν ο Εκαταίος είχε γυρίσει πολλές χώρες για να δει και να γνωρίσει λαούς και τόπους.

Αυτή η περιήγηση του κόσμου με στόχο την άδολη γνώση, σε αντίθεση προς την «εμπορία», το ταξίδι για κέρδος, συνεχίστηκε και στάθηκε ακένωτη πηγή πνευματικών κατακτήσεων του ανθρώπου που «*ορέγεται φύσει του ειδέναι*»¹. Άνθρωποι με δυνατή παρόρμηση και τόλμη, αποφασισμένοι να ταλαιπωρηθούν, ακόμα και να κινδυνέψουν, ξεκινούσαν από την πατρίδα τους για χώρες μακρινές, φημισμένες για την παράξενη φύση τους, τα ιδιόρρυθμα έθιμά τους ή τα θαυμαστά δημιουργήματα του πολιτισμού τους. Οι δυο τόμοι του Κυριάκου Σιμόπουλου που έχουν τον τίτλο «*Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*» προσφέρουν συναρπαστικές πληροφορίες για το θέμα και συνθέτουν μια πλουσιότατη εικόνα της περιηγητικής έλξης που άσκησε η Ελλάδα ύστερα από τα ρωμαϊκά κιόλας χρόνια ως το 18ο μεταχριστιανικό αιώνα. Από τους πιο γνωστούς περιηγητές της αρχαιότητας είναι ο Πausανίας, που περιηγήθηκε την Ελλάδα ύστερα από τα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα και μας άφησε την πολύτιμη *Ελλάδος περιήγησιν*, όπου μέσα σε 10 βιβλία ιστορεί τα ταξίδια του και περιγράφει τα μνημεία που είδε με γεωγραφική τάξη, αρχίζοντας από την Αττική (1ο βιβλίο) και τελειώνοντας στη Φωκίδα (10ο βιβλίο). [...]

Αυτούς τους παλαιότερους και νεότερους περιηγητές διαδέχτηκαν στα νεότερα χρόνια ταξιδιώτες με καλλιέργεια πνευματική και άνεση οικονομική, που τους επέτρεπε να επισκέπτονται και να παραμένουν σε τόπους

¹ επιθυμεί από τη φύση του να γνωρίζει

με καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα τέτοια, που πρόσφεραν άφθονα η Ιταλία λ.χ. και η Ελλάδα. Η Αθήνα, η Δήλος, η Ολυμπία και οι Δελφοί ήταν για όλους αυτούς ένα όνειρο και μια πνευματική Ιερουσαλήμ, που ήθελαν να αξιωθούν να προσκυνήσουν μια φορά στη ζωή τους. Η «Προσευχή στην Ακρόπολη» του ορθολογιστή Ρενάν² μαρτυρεί τον ψυχικό και ιδεολογικό κόσμο εκείνων των προσκυνητών. Την ίδια στάση πρέπει να έχουν πολλοί από τους επισκέπτες των ιερών αυτών χώρων ακόμα και σήμερα, μολονότι δεν είναι πια εύκολο να τους διακρίνεις μέσα στον αμέτρητον «όχλο» που τους κατακλύζει, αυτόν που ονομάζονται με τον ξενόφωνον όρο: τουρίστες.

Οι τουρίστες και ο τουρισμός είναι ουσιαστικά μεταπολεμικό φαινόμενο και δεν αποτελούν ποσοτική διαφοροποίηση του παλαιού ταξιδιώτη, ούτε μπορεί να θεωρηθούν μεταγλωττισμός του «περιηγητής» και «περιήγηση», που έχουν εντελώς διαφορετικό νόημα. Η διαφορά του τουρίστα από τον παλαιό ταξιδιώτη δεν είναι μονάχα ότι ανήκει σε μεγάλες ομάδες που κινούνται «οργανωμένα» και άβουλα· η διαφορά βρίσκεται στη στάση του απέναντι στον τόπο που επισκέπτεται και στο λαό που κατοικεί την περιοχή με το τουριστικό ενδιαφέρον.

Ο σύγχρονος τουρίστας θεάται τους χώρους και τους ανθρώπους της ξένης χώρας που επισκέπτεται με την όραση του θεατή μιας θεατρικής σκηνής, άλλοτε θαμπωμένος, άλλοτε αδιάφορος, άλλοτε γοητευμένος και άλλοτε αγανακτημένος, ποτέ όμως με την πνευματική εκείνη μέθεξη³ που θα του επέτρεπε να ζήσει μέσα σ' αυτούς τους χώρους αληθινά και να συζητήσει με τους γηγενείς⁴ κατοίκους που θα μπορούσαν να του μεταδώσουν το πνεύμα και των κτισμάτων αλλά και των φυσικών ακόμα πραγμάτων, μιας ρεματιάς λ.χ. ή μιας ακρογιαλιάς.

Δεν είχα την τύχη να ζήσω από μικρός στην Αττική, όταν το τοπίο και οι άνθρωποι δεν είχαν ακόμα υποστεί τις τρομαχτικές αλλοιώσεις του τεχνολογικού μας κόσμου. Ωστόσο και σήμερα ακόμη μπορεί ένας άνθρωπος που άκουσε τη φωνή του Αισχύλου και του Σοφοκλή και που φωτίστηκε από τη μαγεία της παρθενώνιας ζωφόρου,⁵ μπορεί, αν το θέλει, να ξαναβρεί την αττική γη και την αττική θάλασσα, την *ελληνική γραμμή* και το *ελληνικό χρώμα* εκείνου του Περικλή Γιαννόπουλου,⁶ που χάθηκε μέσα στη θάλασσα καβάλα στ' άλογο. «Παρατηρήσατε το φαληρικόν πεδίον [...]. Παρατηρήσατε τα... βουνά ελαφρότατα, ελαστικότητα, συστέλλονται, διαστέλλονται, υψώνονται, χαμηλώνουν, μεγαλώνουν, μικραίνουν, κινούνται, περιπατούν, πηγαινοέρχονται. Τα βουνά της Αιγίνης έρχονται ενίοτε εις το

² Ζοζέφ-Ερνέστ Ρενάν (Ernest Renan, 1823-1892): Γάλλος φιλόλογος, φιλόσοφος και θρησκευσιολόγος

³ μέθεξη: ψυχική συμμετοχή

⁴ γηγενής: ντόπιος

⁵ ζωφόρος: διακοσμητική ζώνη με ανάγλυφες συνήθως παραστάσεις ανάμεσα στο επιστύλιο και στο γείσο των κλασικών ιωνικών ναών

⁶ Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910): μεταφραστής και δοκιμιογράφος, ο οποίος αυτοκτόνησε με τον τρόπο που περιγράφεται στο κείμενο

Φάληρον. Ο Υμηττός το πρωί φεύγει μακράν· συνήθως φαίνεται απέχων δύο βήματα· περί τα βασιλεύματα καταφθάνει εις το Ζάππειον· το χέρι μας ασυναισθήτως σηκώνεται να του θωπεύσει⁷ την πλάτην». Είναι φυσικά εντελώς αδύνατο να δει ο τουρίστας τα βουνά μ' αυτόν τον τρόπο (αλλά και πόσοι γηγενείς τα βλέπουν;), είναι αμφίβολο αν βλέπει καν τα βουνά και τη θάλασσα.

Ο τουρίστας ταξιδεύει από τόπο σε τόπο με την απληστία να κορέσει το κενό που του προκαλεί η καθημερινή του ζωή, άμοιρη τις πιο πολλές φορές από μόνιμα και ουσιαστικά ενδιαφέροντα. Θέλει να δει αξιοθέατα και να βρεθεί σε χώρες εξωτικές ή να απολαύσει σε μιαν άλλη βαθμίδα ή έστω και σε μιαν άλλη ποιότητα τις αισθησιακές ηδονές που μπορεί να του προσφέρει η οικονομική του δυνατότητα. Ο βόρειος κατεβαίνει στη Μεσόγειο να χαρεί τον ήλιο που τον στερείται και ο νότιος ανεβαίνει προς τον βορρά για να ζήσει μέσα στην «πολιτισμένη» ζωή της ευρωπαϊκής πόλης. Και ο ένας και ο άλλος όμως βρίσκονται, κατά κανόνα, μέσα σ' ένα περιβάλλον που έχει δημιουργηθεί από τους ίδιους, στα ξενοδοχεία τα γεμάτα από τουρίστες, στα εστιατόρια που ξεφυτρώνουν με στόχο τους τουρίστες, στα θεάματα που προσφέρονται για τους τουρίστες, σιγά σιγά δημιουργούνται και οι καταυλισμοί οι ειδικοί για τους τουρίστες, αυτοί που δεν κατόρθωσαν ούτε να βαφτιστούν με όνομα του τόπου και κρατούν την ξένη τους φωνή: camping.

Η τελευταία εμπειρία μιας τέτοιας τουριστικής σύναξης μου έτυχε στην Capella Sistina⁸ του Βατικανού. Ένα αμέτρητο πλήθος που έσπρωχνε, που φλυαρούσε, που έβλεπε βιαστικά και σχεδόν αδιάφορα τα φοβερά τοιχογραφήματα του Μιχαήλ Αγγέλου, αυτά που οραματίστηκε και εκτέλεσε με επίπονη δουλειά χρόνων και χρόνων. Εκεί που αισθανόσουν την επιτακτική ανάγκη να σταθείς με άκρα σιωπή και κατάνυξη, «ενώπιος ενωπίω» στη συντριπτική μορφή του Κριτή Χριστού, κάτω από το βλέμμα του Θεού που δημιουργεί τον κόσμο, βρίσκόσουν μέσα σ' ένα πολύβουο συρφετό⁹ της Βαβέλ, το ίδιο ασεβή και αυθάδη.

Κάποτε σε πιάνει απελπισία όταν βλέπεις το πνεύμα να μετατρέπεται σε εμπόρευμα, οι ιδέες να διαφημίζονται από μεταπράτες,¹⁰ τα άγια να έχουν μιανθεί. Προσωπικά ωστόσο διατηρώ μια μόνο αισιοδοξία: ότι όλα αυτά τα ανθρώπινα καμώματα είναι εφήμερα, ότι η αλήθεια είναι πιο δυνατή από το ψέμα και ότι ο άνθρωπος ύστερα από κάθε καταστροφική περιπέτεια κατορθώνει να βρει το αληθινό του πρόσωπο. Και το πρόσωπο αυτό πρέπει να κρύβεται ακόμα και κάτω από το προσωπίό του τουρίστα!

Μανόλης Ανδρόνικος
«Παιδεία ή Υπνοπαιδεία»

⁷ θωπεύω: χαϊδεύω

⁸ Capella Sistina: παρεκκλήσι του Βατικανού, περίφημο για τις τοιχογραφίες του Μιχαήλ Αγγέλου

⁹ συρφετός: όχλος, πλήθος ανθρώπων χαμηλής στάθμης

¹⁰ μεταπράτης: έμπορος, μεσάζοντας

1. Ο συγγραφέας αντιπαραθέτει στο κείμενο δύο τύπους ταξιδιωτών. Ποιοι είναι αυτοί και ποια χαρακτηριστικά αποδίδει στον καθένα;
2. Να περιγράψετε μια εμπειρία σας παρόμοια με αυτή του συγγραφέα στην προτελευταία παράγραφο καθώς και τα συναισθήματα που σας δημιουργεί «ένας πολύβουος συρφετός τουριστών».
3. Συμμερίζεστε την αισιοδοξία που εκφράζει ο συγγραφέας στον επίλογο; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με επιχειρήματα.

Ο ΟΡΑΙΟΣ ΠΟΥ ΘΑ ΗΤΑΝ
Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΑΝ ΔΕΝ ΥΠΗΡΧΑΝ
ΟΙ ΤΟΥΡΙΣΤΕΣ...

Homo turisticus

[...] Διακοπές χωρίς τουρισμό σημαίνει πως δεν είσαι «in». Η ελληνική φυγή παίρνει τεράστιες διαστάσεις κατά τον Αύγουστο, που πρέπει να αναγορευθεί κατ' εξοχήν ο μήνας των διακοπών. Υπάρχουν πρώτα οι ξένοι που κατακλύζουν τη χώρα μας, ώστε σιγά σιγά να τείνουμε να γίνουμε δακτυλοδεικτούμενη μειοψηφία μέσα στην πατρίδα μας, όπως οι ερυθρόδερμοι στην Αμερική. Και φυσικά προέχει και εδώ η σωματική απόλαυση. Η ρομαντική επιδίωξη των ταξιδιών του παλιού καιρού, η αρχαιογνωσία, ο θαυμασμός της παλιάς κλασικής Ελλάδος έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί. Η εποχή, για την οποία ίσχυε το του Ηροδότου: «φιλοσοφέων γην πολλήν θεωρίας είνεκεν επελήλυθας» παρήλθε από μακρού. Αφορά ελάχιστο μέρος των επισκεπτών. Ο σημερινός homo turisticus δεν υποφέρει, όπως ο Renan αν «φτάνει αργά στο κατώφλι των μυστηρίων της Αθήνας», ούτε κουβαλά «στο βωμό της πολλές τύψεις». Οι σύγχρονοι ξένοι τουρίστες ανακάλυψαν τη νεότερη Ελλάδα. Συνεπείς προς τις επιταγές της καταναλωτικής κοινωνίας και του ευδαιμονισμού, προτιμούν τη θάλασσα από τον Ποσειδώνα, τον ήλιο από τον Απόλλωνα, την ελληνική ρετσίνα από τον Διόνυσο, τις ζωντανές ομορφιές από τις Καρυάτιδες και τη μέθη του οδηγού από την αισθητική του Ηνίοχου. Προτιμούν τα σύγχρονα Διονύσια, τα Λήναια, τα Παναθήναια.

ΚΑΙ Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ των δικών μας έχει ανάλογη προσαρμογή. Πριν από όλα ο σημερινός συμπατριώτης καταφεύγει στον τουρισμό ως σήμα κοινωνικής διάκρισης, ως μέσο υψηλής κοινωνικής ιεράρχησης. Τις πιο πολλές φορές κοιτάζει χωρίς να βλέπει. Το περιβάλλον εμμεσοποιείται. Τα πάντα βλέπονται μέσα από τον φακό της φωτογραφικής μηχανής. Είναι μια αποθήκευση εικόνων για να συζητεί ο περιηγητής μας θριαμβευτικά στις βραδινές συγκεντρώσεις του χειμώνα στο σπίτι του. Αυτή φαίνεται να είναι σε έσχατη ανάλυση και η απόλαυση του τουρισμού. Είναι μάλλον πιθανόν ότι ο τουρίστας δεν ζητεί να συναντήσει κατοίκους, ούτε να δει «ανθρώπων άστυα και νόον». Ο Boorsting αναλύει σε μια μελέτη του «τον χαμένο χαρακτήρα του τουρισμού», τονίζοντας πως τώρα έχασε την κοπιαστική προπαρασκευή του (το travel παράγεται από το travail!), την επιθυμία να συναντήσεις άλλους κατοίκους.

Τώρα πολλές φορές ταξιδεύεις για να μην έλθεις σε επαφή. Για να αποφύγεις τους ανθρώπους. Βλέπεις τον κόσμο μέσα στον καθρέφτη σου, έξω από το παράθυρό σου. Από την άλλη πλευρά, σωστά παρατηρούσε ο Alfonse Karr: τα ταξίδια αποδεικνύουν λιγότερο περιέργεια για τα πράγματα που πάει κανείς να δει και περισσότερο ανία γι' αυτά που αφήνει.

Και όπως παρατήρησα από την αρχή, το ταξίδι είναι ή φυγή ή σήμα κοινωνικής ιεράρχησης. Ο Erzenberg (Eine Theorie des Tourismus, 1963) προχωρεί πιο πέρα. Υποστηρίζει πως ο τουρισμός υπήρξε ένα κίνημα κοινωνικής απελευθέρωσης από την αστική κοινωνία. Όμως, τελικά έγινε μια

κίνηση μέσα στην ίδια την κοινωνία, μια προσαρμογή στη νοοτροπία της. Δεν ταξιδεύεις πια για ιστορικά ή αρχαιολογικά μουσεία, αλλά για να προβληθείς, να μιμηθείς μια ανώτερη ζωή, για να αναρριχηθείς.

Ένας σημαντικός συντελεστής της τουρισμοφρενίας είναι το αυτοκίνητο-εκμαυλιστής.² Ζούμε, καθώς θα 'λεγε ο Πίνδαρος, «εν πτερόεντι τροχό κυλινδομένω».³ Ο κάτοχος του αυτοκινήτου εντάσσεται στους κοινωνικά απελευθερωμένους, υπέρτερος των άνευ οχήματος συνανθρώπων του. Αλλά δεν ικανοποιεί μόνο τη φιλοδοξία. Παρωθεί στη μανία της ταχύτητας, της δαπάνης, της φαντασίας. Γίναμε γενεά Κενταύρων. Ασπαστήκαμε τον λυρισμό της μηχανής και της ταχύτητας και τα υμνούμε με τον ίδιο λυρισμό που υμνούσαμε άλλοτε το άλογο και το πουλί. Η μέθη της ταχύτητας και του διαγκωνισμού⁴ μάς έχει οδηγήσει στη συμφιλίωση με ανατριχιαστικά συνθήματα επικίνδυνης αγριότητας: βάλε έναν τίγρη στη μηχανή σου, αντί βάλε ένα δένδρο στον κήπο σου. Κατηγορούσαμε τον ρομαντισμό των ιπποτών του Μεσαίωνα. Και ζούμε σήμερα τους ιππότες πολλών ίππων στα πλαίσια ενός περιέργου τεχνολογικού ρομαντισμού.

Και φυσικά προσφέρουμε με κάθε έξοδο, κάθε φορά, εκατοντάδες θύματα στο Μολώχ⁵ των τροχών. Πόσο άμεσοι και κοντινοί γίνονται οι στίχοι του Κάλβου:

...ομοίως υπερπετάξαντες,
μακράν οπίσω ιδώμεν
την οργήν των τροχών
από τυφλὰς ηνίας
διασυρομένων.

Εύβουλος⁶
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Σε τι διαφέρουν οι σύγχρονοι ξένοι τουρίστες από τους παλαιότερους;
2. Πώς αντιλαμβάνονται τον τουρισμό, σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα, οι σημερινοί συμπατριώτες μας; Συμμερίζετε την άποψή του;
3. Σχολιάστε την άποψη του Alfonse Karr για τα σημερινά ταξίδια. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με αυτή; Τεκμηριώστε την απάντησή σας.

² εκμαυλιστής: αυτός που ωθεί κάποιον σε ηθική κατάπτωση, διαφθορά

³ Σε φτερωτό τροχό που κυλά

⁴ διαγκωνισμός: σπρώξιμο με τους αγκώνες για να διανοίγει πέρασμα, συνωστισμός

⁵ Μολώχ: Θεός των αρχαίων Μωαβιτών που απαιτούσε ανθρωποθυσίες

⁶ Εύβουλος: δημοσιογραφικό ψευδώνυμο του πολιτικού Αθανασίου Κανελλόπουλου

Ο εύκολος πλουτισμός

[...] Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 φάνηκε ότι ο κυριότατος παράγοντας, που θα κανόνιζε τους όρους του τοπίου της Ελλάδας, αλλά και την όλη ανθρωπογεωγραφία της, θα ήταν ο ξένος τουρισμός. Δύο ήταν –και παραμένουν– τα κύρια σημεία, που καθορίζουν τη σπουδαιότητα από τη μια μεριά και από την άλλη την προβληματικότητά του: σε οικονομίες, όπως η ελληνική, ο τουρισμός γίνεται η πρώτη πηγή εισροής ξένου συναλλάγματος· ωστόσο η ανάπτυξη του τουρισμού, έτσι όπως πραγματοποιήθηκε στις δεκαετίες του '60 και του '70, με τον πρωταγωνιστικό ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που τη χαρακτήριζε, στον τομέα αυτόν, έλλειψη όχι μόνο απαραίτητων γνώσεων, αλλά και μιας ιστορικής και πολιτιστικής ευθύνης και ευαισθησίας, που δεν ενδιαφερόταν παρά για τον πιο εύκολο δυνατό πλουτισμό, προκάλεσε πάρα πολλές, συχνά αθεράπευτες αλλοιώσεις και παραμορφώσεις του χώρου.

Ο εύκολος, μέσω του τουρισμού, πλουτισμός έγινε πιο πέρα μια καθολική στάση ζωής –ο προσδιορισμός καθολική δικαιολογείται από το εντυπωσιακά, πράγματι, υψηλό ποσοστό του πληθυσμού, που συμμερίστηκε αυτή τη στάση. Το άξιο να υπογραμμιστεί είναι, ότι η μεγαλύτερη ανταπόκριση εκδηλώθηκε από τα θεωρούμενα κατεχοχόν παραδοσιακά στρώματα του πληθυσμού, τα οποία αφενός ήταν τα κύρια θύματα της οικονομικής καχεξίας του τόπου και αφετέρου δέχτηκαν, κατά κύριο λόγο, την επίθεση του ξένου τουρισμού: οι κάτοικοι του ελληνικού υπαίθρου, και εντελώς ιδιαίτερα της παραθαλάσσιας ζώνης, είδαν το τουριστικό συνάλλαγμα σαν το μάνα εξ ουρανού· και σχεδόν ακαριαία το «λάτρεψαν». [...]

Μιχαήλ Γ. Μερακλής,
«Ελληνική Λαογραφία»

Να εντοπίσετε και να σχολιάσετε τα κύρια σημεία, τα οποία, κατά την άποψη του συγγραφέα, καθορίζουν τη σπουδαιότητα και την προβληματικότητα του φαινομένου «ξένος τουρισμός» στην πατρίδα μας.

Ο εκμαυλισμός της Καλλίστης

Όχι, δεν θα μιλήσω για κάποια όμορφη κοπέλα, που πήρε τον «κακό δρόμο». Αλλά για ένα πανέμορφο νησί, που το απαρομοίαστο κάλλος του, του είχε χαρίσει το επίθετο «Καλλίστη», ωραιότητα: για τη Σαντορίνη, βέβαια. Δεν είναι, μάλιστα, πολύς καιρός που –στη σύνοδο των 17 χωρών-μελών του «Σχεδίου Δράσης για τη Μεσόγειο» του Ο.Η.Ε. (Σεπτ. 1987), η Θήρα είχε ανακηρυχθεί ένας απ' τους 100 «ιστορικούς και φυσικούς τόπους κοινού ενδιαφέροντος» της Μεσογείου. [...]

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ έχει πάθει πολλές η Σαντορίνη, μέσα στους αιώνες. Η (προ)τελευταία ήταν ο φοβερός σεισμός του Ιουλίου 1956, που ρήμαξε μεγάλο μέρος απ' τις κωμοπόλεις και τα χωριά της. Η συμφορά εκείνη επουλώθηκε, λίγο-λίγο, καλά ή κακά (περισσότερο κακά παρά καλά), και το νησί ξαναβρήκε τη ζωή και τον ρυθμό του, κάτω απ' τον ήλιο και τον άνεμο. Όσπου ήρθε ο άλλος όλεθρος, ο πιο ύπουλος και δίδυμος: ο «**τουρισμός**».

Ξένοι κι Έλληνες «ανακάλυψαν» ξαφνικά την απολησμονημένη Σαντορίνη, 600.000 τουρίστες περνάν από κει κάθε χρόνο, αφήνοντας χρήμα στους κατοίκους της, μαζεύοντας χρήμα όταν «εγκαθίστανται» εκεί –και **αφανίζοντάς την**. Όπως, άλλωστε, έγινε σε τόσες άλλες γλαφυρές περιοχές του τόπου μας και του κόσμου.

Μέσα σε λίγα χρόνια, η Σαντορίνη μεταμορφώθηκε –**παραμορφώθηκε**. Αυτή που είχε διασωθεί απ' τις απανωτές μανίες του Εγκέλαδου, παραδόθηκε τώρα στην ακράτητη επιδρομή των «σπεκουλαδόρων»¹, που κατόρθωσαν ακόμη και τη φυσική ομορφιά της να διαφθείρουν. Άναρχη, κακόγουστη και κακότεχνη δόμηση, κατακλυσμός από «κέντρα» και «μαγαζιά», στρατιές «πολιτισμένοι» και βάρβαροι τουρίστες, υπηρεσίες ανεπαρκείς και απρόθυμες, εμπορευματοποίηση τόπων και ανθρώπων... όλα όσα φέρνει πίσω η τουριστική αξιοποίηση –όπως κατ' ευφημισμόν ονομάζεται η αναξιοποίηση, η κακοποίηση, η εξαχρέωση...

Λίγο μετά τον σεισμό του 1956, έγγραφα πως μόνο «αν ζήσεις το νησί σαν σάρκα εκ της σαρκός σου, μπορεί να γνωρίσεις αληθινά αυτή την απίστευτη σύμμεξη ταραχής και γαλήνης, νεκρής “φρίκης” και ζωντανής ηρεμίας, πέτρινης “θηριωδίας” και χωματένιας ανθρώπινης αγαθότητας».

Σήμερα, η γαλήνη, η ηρεμία, η αγαθότητα φαίνεται πως έχουν χαθεί –και μένει η «ταραχή», η «φρίκη», ακόμα και η «θηριωδία»– που δεν είναι έργα του τρομερού Πλούτωνα, αλλά των πολύ τρομερότερων ανθρώπων του άπληστου πλουτισμού.

Δεν θα παραθέσω παρά ελάχιστα δείγματα απ' τις καταγγελίες γνωστών και αγνώστων μου:

«Παλιότερα –γράφει μια αναγνώστρια, γέννημα θρέμμα του νησιού– ονο-

¹ σπεκουλαδόρος: κερδοσκόπος

μαζόταν η Σαντορίνη “κόλαση των μουλαριών”, επειδή τα συμπαθή αυτά τετράποδα ήταν το βαρύ μεταγωγικό μέσο του νησιού. Τώρα, η Σαντορίνη μας κοντεύει να γίνει “κόλαση των ανθρώπων”, που πηγαίνουν εκεί να ξαναβρούν τα “αρχαία τα μονοπάτια” ή να περάσουν τις διακοπές τους.

Οι “ζωντανές ορχήστρες” τζαζ κτλ. σε ανοιχτούς χώρους, μέσα σε κήπους παλιών αρχοντικών, ουρλιάζουν ασταμάτητα και ανεμπόδια ως τις 4 το πρωί... και η σκαιά² συμπεριφορά των ιδιοκτητών των δήθεν μπαρ, σε αφήνει άναυδο. Όσο για την αστυνομία είναι ανύπαρκτη. Αν έχεις την αφέλεια να τους τηλεφωνήσεις, σου κατεβάζουν το τηλέφωνο ή σου απαντούν πως “έχουν σοβαρότερα πράγματα να ασχοληθούν, κλεψιές και μαχαιροβγάλματα”.

Αλλά ούτε οι κλεψιές τους συγκινούν. Αν λείψεις λίγη ώρα απ’ το σπίτι σου, κινδυνεύεις να πάθεις ό,τι και γνωστή κυρία, που μένει πλάι σε ένα ανεκδιήγητο “κλαμπ”: κάποιος έσπασαν ένα τζάμι του σπιτιού της, και άρπαξαν χρήματα και κοσμήματα. Και η αστυνομία όπου κατέφυγε η παθούσα για να μηνύσει τους “αγνώστους”, της απάντησε αποστομωτικά: “Δεν παίρνουμε μηνύσεις!” Προφανώς παίρνουν μόνο ανθοδέσμες...”

Μια άλλη λάτρης του νησιού –όχι Σαντορινιά, αυτή –εξομολογείται: «Από την πρώτη φορά που γνώρισα τη Σαντορίνη, έλεγα: “Αν θέλεις να προσευχηθείς, πρέπει να βρεθείς το ηλιοβασίλεμα, απέναντι στο ηφαίστειο”. Αλλά πώς να προσευχηθείς πια, μέσα στον ορυμαγδό,³ τη χλαολή,⁴ την κακοφωνία, που σε περιτριγυρίζει;»

Άλλος παθός καταγγέλλει άλλες πληγές: «Τα Φηρά, το πιο εκπληκτικό θεωρείο του κόσμου, όσο κι αν προσπαθούν οι κοινοτικές αρχές, κοντεύουν να μοιάσουν με χωματερή, καθώς οι (αλητο)τουρίστες χρησιμοποιούν τους δρόμους, τα καλντερίμια, τις γωνιές, για απόθεση κάθε είδους “αποβλήτων” τους. Και μόνο αυτό; Μια φίλη ανακάλυψε πως οι βόθροι γειτονικού ξενοδοχείου ξεχύνονται καμουφλαρισμένοι στον πίσω κήπο της». Και πάλι η αστυνομία, παρούσα-απούσα: «Στις καταγγελίες της, ο αρμόδιος απάντησε ολύμπια: “Ε, που θες να πάνε; Στα γκρεμνά ή στα χωράφια των άλλων;”»

(Φυσικά, υπάρχουν κι εξαιρέσεις σ’ αυτές τις αθλιότητες. Υπάρχουν καταστήματα και υπηρεσίες, όπου η καθαριότητα και η ευγένεια δεν αποτελούν περιττή πολυτέλεια. Και φαντάζουν ακόμα πιο έντονες, ανάμεσα στη γενικευμένη κακοτροπία και ασχημοσύνη).

ΚΑΙ η συγκοινωνία... Τα αεροπλάνα φτάνουν, συχνά με 3 ώρες καθυστέρηση, μερικοί τελωνειακοί αντιμετωπίζουν τους επιβάτες σαν κλέφτες!... «Τα λεωφορεία συναγωνίζονται τους στάβλους» –γράφει άλλος-, «έρχονται με 1^{1/2} ώρα αργοπορία, κι ύστερα τρέχουν ξέφρενα, για να προλάβουν το καράβι που φεύγει. Ευτυχώς, σε παρηγορεί η πολύ “σέξυ” εμφάνιση της εισπρακτόρισσας, με βραχύτατα σορτς και ακόμα βραχύτερο φανελάκι μακό,

² σκαιός: που συμπεριφέρεται με τρόπο απότομο και βάνουσο

³ ορυμαγδός: σύνολο από δυνατούς θορύβους

⁴ χλαολή: οχλοβοή, οχλαγωγία

που προσαγορεύει τους επιβάτες ελληνο-αγγλιστί: “Go, go! Άντε κουνήσου, να περάσω!” Κι ύστερα, έμπλεως ικανοποίησεως για την άψογη εκτέλεση των καθηκόντων της, καθίζει πλάι στον οδηγό, βγάζει μια σακκουλίτσα με σάντουιτς κτλ. τρώει αρειμανίως⁵ και πετάει τα χαρτιά στο πάτωμα. Κι αν τολμήσει κανείς να διαμαρτυρηθεί, αποκρίνεται ετοιμότατα και ιταμότατα:⁶ “Τι θες τώρα; Να σε βρίσω;”. [...]

ΛΥΠΑΜΑΙ, λυπάμαι βαθύτατα, που ίσως θεωρηθώ «πομπευτής» ενός λατρεμένου τόπου. Αλλά τις πομπές **άλλοι** τις έχουν διαπράξει και τις διαπράττουν «κατά συρροήν και κατ’ εξακολούθησιν». Η καταγγελία τους, και από εδώ, αποτελεί μεγαλύτερο χρέος παρά η υμνολογία για ένα νησί, που δεν έχει ανάγκη λιβανωτού.

Στο άρθρο μου του 1956, αναθυμώμουν ένα σαντορινιό τραγούδι, που άκουγα από παιδί:

«Υπομονή κι υπομονή,
καρτέρει κι ακαρτέρει,
και τούτο το ανήφορο
κατήφορο θα φέρει!...»

Και πρόσθετα: «Τώρα, την ώρα της μεγάλης συμφοράς, την ώρα του πιο δύσκολου “ανήφορου”, οι Σαντορινιοί μαζεύουν τα συντρίμια της ζωής τους, αγκαλιάζουν τη σπαραγμένη γη τους –και περιμένουν τον “κατήφορο”, που θα ‘ρθει.»

Και ο κατήφορος **ήρθε**. Ολότελα διαφορετικός κατήφορος εκφραυλισμού ενός απ’ τους πιο όμορφους τόπους του κόσμου που πάει να γίνει «εικόνα και ομοίωση» του μεγάλου Κόσμου των καιρών μας...

Μάριος Πλωρίτης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Χρησιμοποιήστε επιχειρήματα από το άρθρο του Μ. Πλωρίτη για να τεκμηριώσετε την άποψη του Μιχ. Γ. Μερακλή ότι «η ανάπτυξη του τουρισμού...προκάλεσε πάρα πολλές, συχνά αθεράπευτες αλλοιώσεις και παραμορφώσεις του χώρου».
2. Ο αρθρογράφος συγκρίνει τις καταστροφές της Σαντορίνης από το σεισμό του 1956 και από τον τουρισμό. Ποια θεωρεί φοβερότερη και για ποιους λόγους;
3. Αναγνωρίζετε στην περιγραφή της ανάπτυξης του τουρισμού στη Σαντορίνη τη φυσιογνωμία του σημερινού τουρίστα, έτσι όπως αυτή σκιαγραφείται στα κείμενα του Μανόλη Ανδρόνικου και του Εύβουλου; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας.

⁵ αρειμανίως: με μανία

⁶ ιταμά: με αυθάδεια, θρασύτητα

Το μέλλον του τουρισμού

ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ κινητικότητα των λαών ο τουρισμός αποκτά για την Ευρώπη μια νέα διάσταση, πέρα από το συμβατικό περιεχόμενό του ως πηγής εθνικού εισοδήματος για τις ελκυστικές τουριστικά χώρες και ως αγαθού ποιότητας ζωής για τους τουρίστες. Αποτελεί μια ευκαιρία προσέγγισης των κατοίκων της Ευρώπης, καθώς και των κοινωνιών που αναπτύσσονται στα πλαίσια της Ευρώπης, αλλά με διαφορετικές πολιτισμικές και θρησκευτικές παραδόσεις.

Ο μαζικός συμβατικός τουρισμός στην Ευρώπη ήταν και είναι ως σήμερα, στο μεγαλύτερο ποσοστό του, τουρισμός επίσκεψης μουσείων, μνημείων, ιστορικών χώρων, φαγητού και διασκέδασης (πολλές φορές κακής ποιότητας), χωρίς να δίνεται η ευκαιρία επικοινωνίας των επισκεπτών με τους κατοίκους της χώρας που επισκέπτονται.

Σήμερα αρχίζει να γίνεται συνείδηση ότι η ανάπτυξη των ήπιων μορφών τουρισμού, ο τουρισμός στον αγροτικό χώρο και ιδιαίτερα ο αγροτουρισμός, που χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία του σεβασμού στον άνθρωπο και στο περιβάλλον, είναι οι πλέον κατάλληλες μορφές τουρισμού που θα μπορούσαν να συμβάλουν: στην καλύτερη γνωριμία και επικοινωνία των κατοίκων της Ευρώπης που διευρύνεται και ανακατατάσσεται, στην καλύτερη γνωριμία και επαφή των κατοίκων της Ευρώπης με το φυσικό πλούτο της αλλά και στη συνειδητοποίησή τους ότι οι φυσικοί πόροι αυτής της ηπείρου πρέπει να προστατευθούν, όχι μόνο για τους σημερινούς κατοίκους αλλά και για τις επόμενες γενιές και στη «διαπαιδαγώγηση» όλων των πολιτών της Ευρώπης στην «ανεκτικότητα» της διαφοράς, είτε αυτή είναι πολιτισμική είτε θρησκευτική.

Σήμερα, κατά τη γνώμη μας, αρχίζει να αναδεικνύεται καθαρότερα η άποψη ότι ο «αγροτουρισμός» δεν πρέπει να συγχέεται με τον «αγροτικό τουρισμό» και τα «ενοικιαζόμενα δωμάτια». Και αυτό διότι, σε πολύ γενικές γραμμές, ο αγροτουρισμός αναπτύσσεται μεν στον αγροτικό χώρο, μπορεί όμως να προσφέρεται από «κάθε μορφής επιχείρηση» και μάλιστα χωρίς «ειδικές ποιοτικές προδιαγραφές».

Η αγροτουριστική παραγωγή αποτελεί τελικά ένα σύνολο ήπιων μορφών τουρισμού, οι οποίες έχουν σκοπό να ανταποκριθούν στις σύγχρονες ανάγκες και προσδοκίες των τουριστών που επιθυμούν να μετατραπούν, με αυξητική τάση, σε περιηγητές. Οι υπηρεσίες αυτές σχετίζονται κυρίως: – Με προσφορά καταλύματος, με διατροφή, με τοπικές πολιτισμικές δραστηριότητες, με υπαίθριες δραστηριότητες, με πληροφόρηση των περιηγητών και με άλλες αναγκαίες υπηρεσίες.

Ο παραπάνω ενδεικτικός κατάλογος υπηρεσιών αναφέρεται διότι δείχνει την πολυμορφία των ιδιωτικών και δημοσίων φορέων, οι οποίοι χρειάζεται να συμμετέχουν για να καλυφθούν οι ανάγκες των περιηγητών, αλλά

αναδεικνύει συγχρόνως και το γεγονός ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα ο αγροτουρισμός είναι «η οργάνωση των υπηρεσιών και της προσφοράς».

Ο «αγροτικός τουρισμός» και ο «αγροτουρισμός» τα τελευταία 20 χρόνια αποτελούν για την Ευρώπη μια προσπάθεια να συγκρατηθεί και να αναχαιτισθεί η επιθετικότητα του «βιομηχανοποιημένου τουρισμού», να ενταχθούν οι αγροτικές κοινωνίες σε έναν αναλογικότερο καταμερισμό του εθνικού τουριστικού εισοδήματος, να εξασφαλίσουν οι αγρότες συμπληρωματικό εισόδημα, να αναβιώσουν οι παραδοσιακοί οικισμοί, να προταχθεί η πολιτιστική κληρονομιά στο τουριστικό αγαθό, να μετατραπεί ο τουρίστας σε περιηγητή, οδοιπόρο και ταξιδιώτη, να εξανθρωπιστούν οι σχέσεις του επισκέπτη με τους κατοίκους της χώρας και όλοι μαζί να γίνουν ευαίσθητοι στην αξία της φύσης και των πόρων της, ανεξάρτητα από εθνικότητα.

Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ γενικά, κυρίως δε σε χώρες μικρές σαν την Ελλάδα, αποτελεί μια ανθρώπινη δραστηριότητα η οποία εντάσσεται στις προσπάθειες οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, περιέχει όμως πολλά στοιχεία αστάθειας στις σχέσεις ανθρώπου και περιβάλλοντος και περικλείει πολλούς κινδύνους. Αρκεί να θυμηθούμε ότι σε μικρές κοινωνίες (π.χ. νησιά) ο ανθρώπινος πληθυσμός στην τουριστική περίοδο μπορεί και να δεκαπλασιαστεί, με όλα τα επακόλουθα αυτής της αύξησης για τους τοπικούς φυσικούς πόρους, τους ρυθμούς ζωής της συγκεκριμένης κοινότητας και τον πολιτισμό της. Σε αυτή την κλίμακα του κοινωνικού φαινομένου της απότομης πληθυσμιακής επίθεσης η συμβατική λύση που δίνει ο βιομηχανοποιημένος τουρισμός είναι κατ' ανάγκη επιθετική. Μεγάλα ξενοδοχειακά συγκροτήματα βιάζουν πολλές φορές το περιβάλλον, «πακέτα» για την καλύτερη «εκμετάλλευση» των τουριστών ετοιμάζονται, αγροτικά προϊόντα γεμάτα χημικά στοιχεία και κακότεχνα προϊόντα «δήθεν» λαϊκής τέχνης παράγονται.

Ο αγροτουρισμός στην Ελλάδα δεν έχει παράδοση συγκρινόμενος με άλλες χώρες της ΕΕ, έχει όμως τη μικρή αλλά αξιοπρόσεκτη ιστορία του που διδάσκει πώς μπορεί να υλοποιηθεί και να πετύχει ένα πρόγραμμα αγροτουρισμού σε μια νέα περιοχή. Από την ως σήμερα εμπειρία και σύμφωνα με την έκθεση του εμπειρογνώμονα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Henri Grolleau, το πιο επιτυχημένο πρόγραμμα δομημένου αγροτουρισμού έχει αποδειχθεί το δίκτυο των Γυναικείων Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών, που ξεκίνησε το 1983 ως ιδέα και πρωτοβουλία του Συμβουλίου Ισότητας των δύο φύλων και λειτουργεί με αυξανόμενη επιτυχία ως σήμερα έχοντας ανοίξει το δρόμο σε πολλούς νέους γυναικείους αγροτικούς συνεταιρισμούς σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Τα πρώτα προγράμματα είναι της Πέτρας στη Λέσβο, του Αγίου Γερμανού και των Ψαράδων στις Πρέσπες, στα Μαστιχοχώρια της Χίου, στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας, στη Μαρώνεια της Θράκης, στην Αράχωβα της Βοιωτίας.

Εξάλλου αρκετές αναπτυξιακές εταιρείες που στηρίζονται από τις πε-

ριφέρειες, τις νομαρχίες και την τοπική αυτοδιοίκηση καθώς και ιδιωτικές επιχειρήσεις με παραδοσιακούς ξενώνες, αγροτοβιοτεχνικές και αγροτοοικοτεχνικές μονάδες έχουν προωθήσει επιτυχημένα αγροτουριστικά προγράμματα τα οποία δείχνουν ότι ο αγροτουρισμός: συμβάλλει θετικά στη βιώσιμη περιφερειακή οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, εξασφαλίζει αυταπασχόληση και προσωπικό εισόδημα δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας, ιδιαίτερα για νέους και γυναίκες, συμβάλλει στη διαφύλαξη του περιβάλλοντος, αναδεικνύει και διατηρεί την πολιτιστική κληρονομιά και αξιοποιεί τα τοπικά αγροτικά προϊόντα (όπως η προσπάθεια του αγροτουριστικού προγράμματος Επιδαύρου Αργολίδας σε συνδυασμό με τις ετήσιες πολιτιστικές τοπικές εκδηλώσεις του «Ιουλίου». [...])

Χρυσάνθη Λαΐου-Αντωνίου
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποια εναλλακτική μορφή τουρισμού προβάλλει η συγγραφέας; Από ποια αδιέξοδα του συμβατικού τουρισμού προέκυψε αυτή;
2. Γιατί η συγγραφέας θεωρεί την ανάπτυξη του αγροτουρισμού ως αναγκαία διέξοδο για την αναχαίτιση της επιθετικότητας του «βιομηχανοποιημένου τουρισμού»;
3. Συμφωνείτε με την άποψη ότι ο αγροτουρισμός θα μπορούσε να συμβάλει στην καλύτερη γνωριμία και επικοινωνία των κατοίκων της Ευρώπης;
4. Ποια οφέλη μπορούν να προκύψουν για τις τοπικές κοινωνίες και τους κατοίκους τους από τη συστηματική εφαρμογή προγραμμάτων αγροτουρισμού σε αυτές;

Με αφορμή τα κείμενα...

Ως μέλος του δεκαπενταμελούς συμβουλίου του σχολείου σας είστε απογοητευμένος/η από τη φυσιογνωμία και το περιεχόμενο που έχουν αποκτήσει οι σχολικές εκδρομές. Να αναπτύξετε σε εισήγησή σας στο συμβούλιο τις σκέψεις σας για τα αρνητικά στοιχεία που, κατά τη γνώμη σας, τις χαρακτηρίζουν και να προτείνετε ένα εναλλακτικό μοντέλο σχολικών εκδρομών ταιριαστό στη μαθητική σας ιδιότητα και θετικό για τη ζωή του σχολείου.

Carlo Soricelli

Ο εφιάλτης της Περσεφόνης
Η ζωή είναι εκεί, εδώ απλώς χάνεται
Η δοκιμασία ενός πολιτισμού
Ο καραγκιόζης... οικολόγος!
Η οικολογική καταστροφή
Τον... άλλο αιώνα οι αποφάσεις για το περιβάλλον

Ο εφιάλτης της Περσεφόνης

Εκεί που φύτευε φλισκούνι κι άγρια μέντα
κι έβγαζε η γη το πρώτο της κυκλάμινο
τώρα χωριάτες παζαρεύουν τα τσιμέντα
και τα πουλιά πέφτουν νεκρά στην υψικάμινο.

Εκεί που σμίγανε τα χέρια τους οι μύστες
ευλαβικά πριν μπουν στο θυσιαστήριο
τώρα πετάνε τ' αποτσίγαρα οι τουρίστες
και το καινούργιο παν να δουν διϋλιστήριο.

Εκεί που η θάλασσα γινόταν ευλογία
κι είταν ευχή του κάμπου τα βελάσματα
τώρα καμιόνια κουβαλάν στα ναυπηγεία
άδεια κορμιά σιδερικά παιδιά κι ελάσματα.

Κοιμήσου Περσεφόνη
στην αγκαλιά της γης
στον κόσμο το μπαλκόνι
ποτέ μην ξαναβγείς.

Νίκος Γκάτσος
«Τα παράλογα»
(Κύκλος τραγουδιών σε
μουσική Μάνου Χατζιδάκι)

1. Με ποιον τρόπο οργανώνει τις τρεις πρώτες στροφές ο ποιητής; Τι επιδιώκει χρησιμοποιώντας τον τρόπο αυτό;
2. Η Περσεφόνη αναφέρεται στο ποίημα ως τυχαίο πρόσωπο ή σχετίζεται άμεσα με το περιεχόμενό του; Προσέξτε και σχολιάστε την τελευταία στροφή του ποιήματος.

Η ζωή είναι εκεί, εδώ απλώς χάνεται

Το οροπέδιο πάλλευκο. Το χιόνι είχε καλύψει τα πάντα. Από τις κορυφογραμμές μέχρι το μέσο του κάμπου το λευκό κυριαρχούσε. Λαμπύριζαν οι πρωινές ηλιαχτίδες, το φως εκτυφλωτικό, από την αντανάκλαση στον παγωμένο μανδύα της φύσης. Ήρεμο, ειρηνικό το τοπίο, χριστουγεννιάτικο όσο ποτέ, μετέδιδε τη γαλήνη του απέραντου. Γέμιζε την ψυχή, ελευθέρωνε το νου και γλύκαινε την καρδιά. Πρωί των Χριστουγέννων, εκεί κοντά στις πηγές του Ενιπέα, λίγο μακρύτερα από τη Φιλιαδώνα και τη Μελιτέα, τα χωριά με τα αρχαιοπρεπή ονόματα, που μαρτυρούν μακρινή καταγωγή, η φύση έδινε τα πάντα. Τα δένδρα παγωμένα, με το χιόνι κρυσταλλωμένα στα γυμνά κλαδιά, ο ουρανός καταγάλανος να μη θυμίζει τη χιονοθύελλα των προηγούμενων ημερών, όλα ακίνητα, σαν να ήταν εκεί από πάντα, έτοιμα να γοητεύσουν τον καθένα. Αριστερά και δεξιά από το ποτάμι οι ιτιές γερμένες, τα πλατάνια αγέρωχα και οι βελανιδιές με λίγα ξεχασμένα φαιοκόκκινα φύλλα, σε καλούν να πας κοντά. Να δεις, να ακούσεις το φύσημα του παγωμένου αγέρα, να νιώσεις το κελάρισμα του νερού, να πατήσεις το χιόνι, που σκεπάζει τα φύλλα, να περπατήσεις ανάλαφρα, να νιώθεις πως πετάς. Να ξεφύγεις, να γίνεις ένα με τα πουλιά, που σκίζουν τον αγέρα, κελαηδούν, σπάνε τον πάγο και κάνουν τον τόπο ακόμα ομορφότερο. Ήταν και το χιόνι, το κρύο, που τα ξεσήκωσε και τα έφερε στο ποτάμι, εκεί που ξεμύτιζε κανένα κομμάτι γης. Σμήνη σπουργιτιών, να τιτιβίζουν ακατάπαυστα, κορυδαλλοί-κατσιλιέροι για τους ντόπιους- να ορθοπετάνε και το λοφίο να ξεχωρίζει, κοκκινολαίμηδες φουσκωτοί και όμορφοι να πετάνε από θάμνο σε θάμνο για κανένα σπόρο, κοτσύφια γλυκόφωνα με τις κιτρινωπές μύτες, φλώροι πανέμορφοι και καρδερίνες μούσες να κελαηδούν και να ξεσηκώνουν το πρωινό. Κίσσες πεταχτές και σουσουράδες λυγερές να γλυκοπατούν στις όχθες του Ενιπέα μπας και τύχει κάτι. Και μαζί σε κανένα κορμό, σε καμιά κορφή, το αρπαχτικό γεράκι να παραμονεύει το θήραμα.

Να ρίχνει βλέμματα επιθετικά στους απρόσκλητους περαστικούς, που ταραάζουν την ισορροπία της περιοχής, να ανοίγει τις φτερούγες και να αργοπετά όλο χάρη και σιγουριά μέχρι το επόμενο δένδρο. Και εκεί στη μέση του κάμπου, ένα απομεινάρι δάσους από βελανιδιές. Περίπου χίλια δένδρα, πυκνά το ένα δίπλα στο άλλο, σε πάνε αλλού. Εξ αυτού του λόγου γλίτωσαν στην εποχή της ξεχέρσωσης και της αύξησης των καλλιεργούμενων γαιών, έρχονται να συμπληρώσουν την εικόνα. Και έτσι ήταν όλα εκεί να βεβαιώνουν το μεγαλείο της φύσης, να κλονίζουν την πίστη μας για τον πολιτισμό μας τον αδηφάγο, που κατατρώγει τη μία μετά την άλλη τις γωνιές της ειρήνης, της γαλήνιας και φυσικής, χωρίς επεμβάσεις και φτιασιδώματα, δημιουργίας. Είναι οι εικόνες τόσο δυνατές, τόσο έντονες, τόσο νοσταλγικές όταν φεύγουν, που ταλαντεύουν και τον πιο δογματικό υπερασπιστή της πολύβουης ζωής των πόλεων. Είναι τα σήματα της φύσης τόσο διεγερτικά, τόσο ζωογόνα, που θα ξεσήκωναν ακόμη και τον πιο

αλλοτριωμένο αστό, που νομίζει ότι ζει καταναλώνοντας χωρίς συστολή σ' αυτή την τερατούπολη ό,τι ξέμεινε στον κόσμο. Είναι εκεί που ο καθεὶς αρχίζει να αμφιβάλλει για την καθημερινότητά του τη βασανιστική, για την παραγμένη από τους θορύβους, τη ρύπανση, το άγχος και τις υποχρεώσεις της ζωής του. Είναι εκεί που νιώθεις πραγματικά τι έχεις και τι χάνεις. Ή τέλος πάντων τι αγνοείς, τι έχεις ξεχάσει με τα χρόνια ή το λιγότερο για ποια αδιαφορείς. Εξεγείρεται εκεί η ίδια η ύπαρξή μας. Με τη σκέψη και μόνο ότι αυτός ο τόπος σε λίγα χρόνια μπορεί να είναι νεκρός, πληγωμένος από την παρουσία μας και την υπερεκμετάλλευση του φυσικού κεφαλαίου, σε πιάνει τρέλα. Αντιλαμβάνεται ο καθεὶς την απώλεια, το μέγεθός της και τις συνέπειές της.

Ρύπανση, φυτοφάρμακα, σκουπίδια, λύματα του πολιτισμού μας, φωτιές, επεμβάσεις, παραγωγικές δραστηριότητες, ξοδεύουν το κεφάλαιο της φύσης. Απογυμνώνουν το περιβάλλον, αφαιρούν συνεχώς, περιορίζουν εν τέλει τη ζωή μας. Την ασχημαίνουν, την κάνουν ολοένα και πιο γκρίζα, περισσότερο θολή. Αφαιρούν το χρώμα, το φως, τη ζεστασιά, τη χαρά, καθιστούν τη ζωή ψυχρή και ανάποδη. Και ο άνθρωπος χάνει συνεχώς, κλείνεται, ολοένα και περισσότερο, αυτοπεριορίζεται για να κλειστεί τέλος στον μυστικοπαθή και σκοτεινό εσωτερικό του κόσμο, που τον ταραίζει, τον μεταβάλλει, τον μετατρέπει σε ψυχολογικό ράκος.

Τούτη η πορεία, της συνεχούς και αδυσώπητης καταστροφής, πρέπει να σταματήσει τουλάχιστον εδώ. Να μην έχει συνέχεια. Και δεν είναι τούτο το έργο μόνο της πολιτείας ή της όποιας κυβέρνησης. Έχουμε όλοι ευθύνη και συμμετοχή στη συντελούμενη καταστροφή. Και δεν μπορούμε να μένουμε απαθείς παρατηρητές. Υπάρχουν τρόποι, υπάρχει εμπειρία, διεθνώς. Αλλού οι πολίτες αυτενεργούν. Παίρνουν την υπόθεση της προστασίας του περιβάλλοντος στα χέρια τους. Αυτοοργανώνονται. Αναπτύσσουν εθελοντικό έργο. Κινούνται, θυσιάζουν χρόνο και υποχρεώσεις για να διαφυλάξουν τη ζωή τη δική τους και των παιδιών τους.

Αντώνης Καρακούσης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να προσδιορίσετε τη λειτουργία της περιγραφής του χιονισμένου τοπίου. Τι συναισθήματα προσπαθεί να δημιουργήσει ο συγγραφέας με την περιγραφή αυτή;
2. Να αξιολογήσετε τα συμπεράσματα του αρθρογράφου:
  - α) από την άποψη των επιπτώσεων στην ποιότητα της ζωής μας, που έχουν οι αλόγιστες δραστηριότητες στη φύση,
  - β) από την άποψη των ευθυνών που επωμιζόμαστε, εξαιτίας αυτών των επιπτώσεων.
3. Σκεφτήκατε ποτέ πώς μπορεί να εξελιχθεί από την επέμβαση του ανθρώπου ένα αγαπημένο σας φυσικό τοπίο; Προσπαθήστε να φανταστείτε την επίδραση αυτή και να την περιγράψετε.

Η δοκιμασία ενός πολιτισμού

[...] Το τέλος της δεύτερης χιλιετίας –παρόλο που ορόσημο αυθαίρετο– βρίσκει τη Γη και τους κατοίκους της απειλούμενους από μια ανάπτυξη χωρίς μέτρο· που μήτε το φυσικό περιβάλλον σέβεται, αλλά και τις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου αλλοιώνει. Αν ληφθεί υπ' όψιν ότι, κατά την ίδια περίοδο, μεγάλες είναι οι κατακτήσεις της επιστήμης και ότι η πρόοδος της τεχνολογίας είναι ικανή να απαλλάξει το ανθρώπινο είδος από πολλά προβλήματα, η κατάληξη αυτή των πραγμάτων έχει δυσδιάκριτες τις ερμηνείες.

Είναι αναμφισβήτητο ότι οι αντιλήψεις ή πρακτικές, που οδήγησαν σ' αυτόν τον τύπο αναπτύξεως, είναι βαθύτατα ριζωμένες και στο σύγχρονο πολιτισμό. Κάποιες από τις αντιλήψεις αυτές πιθανόν ανακλούν στο βιολογικό μας παρελθόν. Ότι η φύση υπάρχει για να εξυπηρετεί τις ανθρώπινες ανάγκες και ότι με τα άλλα είδη ζώων ευρισκόμαστε εξ ανάγκης σε εμπόλεμη κατάσταση. Άλλες υποδηλώνουν μια εκπλήσσοσα αφέλεια, που οφείλεται ίσως στην γεωκεντρική αντίληψη για τον κόσμο –που εδέσποζε επί αιώνες– και την άγνοια: Το ανεξάντλητο, για παράδειγμα, των ενεργειακών πηγών της γης και οι απέραντες δυνατότητες των φυσικών της πόρων. Άλλες, τέλος, από τις πρακτικές και αντιλήψεις της αναπτύξεως, είναι ασφαλώς συνέπειες ενός κοινωνικού συστήματος, που οι ιστορικοί ονόμασαν καπιταλιστικό και που, ως προς τον σεβασμό του περιβάλλοντος τουλάχιστον, απεδείχθη ότι δεν διέφερε πολύ από το σύστημα που, οι ιστορικοί και πάλι, ονόμασαν σοσιαλιστικό.

Ασφαλώς, πολλές από τις γνώσεις ή τα προβλήματα που αναφέρονται στο περιβάλλον, έχουν πρόσφατα μόνον και με πολλά κενά κατανοηθεί από την επιστήμη· η πολυπλοκότητα, για παράδειγμα, και ο ρόλος των οικοσυστημάτων ή οι χημικές διεργασίες στην ατμόσφαιρα. Έτσι δεν υπήρχε ίσως χρόνος να αφομοιωθούν οι πληροφορίες και να καταστεί συνείδηση η πραγματικότητα της απειλής.

Όποιες και αν είναι πάντως οι αιτίες γι' αυτήν την αλόγιστη στάση, ούτε η έκταση, ούτε οι συνέπειες της καταστροφής μπορούν να αμφισβητηθούν. Αποτελούν, άλλωστε, καθημερινή πια εμπειρία για τον άνθρωπο, είτε στις μεγάλες πόλεις ασφυκτιά, είτε στη θάλασσα ή τη φύση αναζητά τη διέξοδο. Πολλοί, ασφαλώς, δεν συμμερίζονται την απαισιοδοξία ως προς τα περιθώρια που υπάρχουν να αποφευχθεί το χειρότερο· και υπολογίζουν ότι η τεχνολογία, που δίκαια βρίσκεται στο επίκεντρο των επικρίσεων, θα αποτελέσει και τον κύριο μοχλό για την αναστροφή της πορείας.

Το πρόβλημα είναι ότι η αναστροφή αυτή προϋποθέτει τολμηρές αποφάσεις, παγκόσμια συνεργασία και ατομική υπευθυνότητα. Ακόμη περισσότερο, προϋποθέτει αλλαγή νοοτροπίας και αξιών. «Χρειάζεται να καταλάβουμε» γράφει ο Α. Βεργανελάκης «ότι η ανθρωπότητα μπήκε σε μια εντελώς νέα

εποχή, για την οποία το παρελθόν δεν μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα. Τα τελευταία σαράντα χρόνια ο άνθρωπος άρχισε να αλληλεπιδρά με τη φύση με καινούργια μέσα και τρόπους. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων είναι ένα συλλογικό έργο, που επιβάλλεται να γίνεται σε τοπική, εθνική και διεθνή κλίμακα».

Και εδώ έγκειται η δυσκολία. Διότι ο χάρτης του πλανήτη αποκαλύπτει μια τεράστια ποικιλία κρατών και εθνοτήτων, ένα ευρύτατο φάσμα πολιτικών συστημάτων, βιοτικού επιπέδου και βαθμού παιδείας. Το περιβάλλον της Γης αλλού θίγεται από ισχυρά συμφέροντα, κάποιες φορές από γνήσια ανάγκη και κάποτε από άγνοια ή αναισθησία. Ενώ δε τα βιομηχανικά κράτη χρεώνονται από βουλιμία ενεργειακή και διεκδικούν την μερίδα του λέοντος σε κάθε μορφής ρύπανση, τα λεγόμενα «υπό ανάπτυξη» κράτη σύρονται ή επιθυμούν την ίδια ταυτότητα προόδου. Το δε «σύνδρομο των συνόρων» είναι πάντοτε μια γραμμή ψυχολογικής αυτοάμυνας για τον άνθρωπο. Έξω από τη δική του περιοχή ή ιδιοκτησία, η καταστροφή δεν τον αφορά. Αυταπάτη βαθύτατη, αφού ένα πυρηνικό ατύχημα ή η ρύπανση των υδάτων δύσκολα αναγνωρίζουν εθνικά και ατομικά σύνορα.

Είναι αλήθεια ότι, την τελευταία ιδίως δεκαετία, κάποια αναμφισβήτητη πρόοδος έχει συντελεσθεί. Μεμονωμένα έθνη ή σε συνεργασία μεταξύ τους έχουν νομοθετήσει συγκεκριμένα μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος, ενώ σε διεθνές επίπεδο το πρόβλημα τίθεται με αυξανόμενη έμφαση. Τα καταιγιστικά πολιτικά γεγονότα, που προσήγγισαν άλλωστε τις μέχρι εχθές εχθρικές υπερδυνάμεις, ίσως ανοίξουν το δρόμο για σταδιακή μείωση των εξοπλισμών και ματαίωση των σχεδίων για την παραγωγή νέων –και τερατωδών– όπλων. Ταυτόχρονα, υπάρχει μια θεαματική αύξηση της ευαισθησίας των ίδιων των κατοίκων της Γης: Οικολογικά κινήματα δραστηριοποιούνται ή πολιτεύονται σε πολλές χώρες, οι διαμαρτυρίες παίρνουν συχνά την μορφή συγκρούσεων με την αναπτυξιακή νοοτροπία, ενώ τα μέσα ενημερώσεως αφιερώνουν μεγάλο μέρος στην πληροφόρηση και επισήμανση των κινδύνων. Όσο και αν πίσω από το οικολογικό αυτό ενδιαφέρον αναγνωρίζει κανείς συχνά αφέλειες, κίνητρα ιδιοτελή ή και στοιχεία υστερίας, δεν παύει στο σύνολό του να συνιστά ένα βήμα σημαντικό, και βήμα προς την ορθή κατεύθυνση.

Ενώ όμως η σχετική αφύπνιση των εθνών και του ανθρώπου ως προς τους οικολογικούς κινδύνους είναι μια νέα και σημαντική παράμετρος, τα περιθώρια για κάποιου είδους αισιοδοξία παραμένουν αναιμικά. Ο λόγος είναι ότι ο πλανήτης έχει ήδη τραυματιστεί σοβαρά, και το κοινωνικό κόστος ή η δράση που απαιτούνται για μια αργή ανάκαμψη υπερβαίνουν κατά πολύ τις παρούσες δυνατότητες κινήσεων. Διότι οι διεθνείς διαδικασίες είναι πολύπλοκες και χρονοβόρες, και η απαραίτητη εμπιστοσύνη –ως προς τη μείωση, για παράδειγμα των εξοπλισμών ή της παραγωγής διοξειδίου του άνθρακα– δεν είναι πάντοτε δεδομένη. Συχνά, επίσης, είναι ανάγκη να θιγεί το συμφέρον ατόμων, ομάδων ή εταιριών για να βελτιωθούν τα πράγματα

και τούτο, σε μια εποχή καταναλωτισμού που εκτρέφει αντίθετες αξίες, είναι συχνά αδιανόητο. Έτσι, μήτε η χρήση των φυτοφαρμάκων έχει περιοριστεί, τα λύματα των ξενοδοχείων και των βιομηχανιών εξακολουθούν να μολύνουν τις θάλασσες και οι πλαστικές σακούλες, για τις οποίες μια απλή απαγόρευση θα ήταν αρκετή, κυριαρχούν άφθαρτες στα τοπία της Γης. Η αντιμετώπιση, άλλωστε, του υπερπληθυσμού, παρουσιάζει εγγενείς δυσκολίες. Είναι φανερό ότι απαιτείται προοδευτικός έλεγχος των γεννήσεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Τούτο όμως προσκρούει στις φοβερές κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των εθνών, σε θρησκευτικές προκαταλήψεις ή ακόμη και στην αδυναμία ενός γενικά παραδεκτού τρόπου υλοποίησης του ελέγχου.

Το συμπέρασμα έχει λοιπόν μια δραματική διάσταση. Για να απαλλαγεί η Γη από τους εφιάλτες της, χρειάζεται ίσως κάτι ριζικότερο από τις βραδύτατες κινήσεις σε τοπικό ή παγκόσμιο επίπεδο. Η περιβαλλοντική κρίση είναι, σε πρωτογενές επίπεδο, κρίση του σύγχρονου πολιτισμού και των αξιών του. Αυτό που χρειάζεται, συνεπώς, είναι να αμφισβητηθεί η ίδια η έννοια της προόδου και η μονομέρεια της πρακτικής της. Διότι η πρόοδος, μέχρι τώρα, περίπου ταυτίζεται με τα τεχνολογικά αγαθά και τη βελτίωση των οικονομικών παραμέτρων. Ελάχιστα αναφέρεται σε ποιοτικές παραμέτρους, στην αρμονική ισορροπία του ανθρώπου με το περιβάλλον του, σ' αυτόν καθ' εαυτό τον εσωτερικό άνθρωπο και στην ανάγκη του να υπάρξει με τους άλλους. Η τυφλή επιδίωξη της ανόδου του ατομικού ή εθνικού εισοδήματος δεν οδηγεί πάντοτε στην άνοδο του βιοτικού –με την έννοια του βίου, της ζωής– επιπέδου. Οδηγεί, συνήθως, σε έναν άνθρωπο χωρίς σοφία και ευθύνη, στερημένο από την παρηγοριά της τέχνης και την ανάσα της φύσης, έρμαιο δυνάμεων που στηρίζουν την εξουσία τους στην ισοπέδωση την δική του και της φύσεως. Στον πρόλογο του βιβλίου «Η Μεσόγειος, ο χώρος και η ιστορία» ο F. Braudel¹ γράφει:

«Σ' αυτό το βιβλίο τα καράβια αρμενίζουν, τα κύματα επαναλαμβάνουν το τραγούδι τους· οι αμπελουργοί κατηφορίζουν από τους λόφους των Cinque Terre στην Γενοβέζικη Ριβιέρα· στην Προβηγκία και στην Ελλάδα τινάζουν τα δέντρα για να πέσουν οι ελιές· στην ήρεμη λιμνοθάλασσα της Βενετίας ή στα κανάλια της Τζέρμπα οι ψαράδες τραβούν τα δίκτυα τους· οι ξυλουργοί κατασκευάζουν βάρκες ίδιες με εκείνες του χθες...».

Παρόμοιες εικόνες γαλήνης δεν ανήκουν στο χθες, αλλά στον πολιτισμό του χθες· ή, με κάποια αισιοδοξία, στον πολιτισμό ενός μακρινού μέλλοντος. Σήμερα, παρόλο που η ανθρωπότητα ελέγχει σε μεγάλο βαθμό τις φυσικές δυνάμεις και έχει απαλλαγεί από επιδημίες, ενώ το ανθρώπινο είδος κατανοεί την αστρική εξέλιξη και την δομή της κληρονομικότητας, την ίδια στιγμή ασθμαίνει από τα αδιέξοδα μιας αναπτύξεως και απειλείται από την ίδια του την αυτοαναίρεση. Όπως τονίζει ο Κορνήλιος Καστοριάδης:

¹ Φερνάντ Μπροντέλ (Fernand Braudel, 1902-1985): Γάλλος ιστορικός, άνοιξε καινούριους δρόμους στην επιστήμη της Ιστορίας

«Και εδώ βρίσκεται το έσχατο σημείο του προβλήματος. Οι τεράστιοι κίνδυνοι, και ο ίδιος ο παραλογισμός που περιέχεται μέσα στην ανάπτυξη προς όλες τις κατευθύνσεις, και χωρίς κανένα πραγματικό προσανατολισμό της τεχνοεπιστήμης, δεν είναι δυνατόν να περιοριστούν και να παραμεριστούν με κανόνες καθορισμένους μια για πάντα, ούτε από κάποιο συμβούλιο σοφών. Αυτό που χρειάζεται είναι κάτι περισσότερο ακόμα από μία μεταρρύθμιση της ανθρώπινης διάνοιας, είναι μια αλλαγή του ανθρώπινου όντος ως όντος κοινωνικού-ιστορικού. Χρειάζεται ένα ήθος της θνητότητας και μια αυθυπέμβαση του Λόγου. Δεν έχουμε ανάγκη από μερικούς σοφούς. Έχουμε ανάγκη να αποκτήσουν και να ασκήσουν τη φρόνηση όλοι οι άνθρωποι και αυτό με τη σειρά του απαιτεί ένα ριζικό ανασχηματισμό της κοινωνίας ως κοινωνίας πολιτικής, που θα εγκαθίδρυε όχι μόνο την τυπική συμμετοχή, αλλά το πάθος όλων για τα κοινά, για τη μοίρα της κοινωνίας και για τη μοίρα του θαυμάσιου αυτού πλανήτη, πάνω στον οποίο γεννηθήκαμε. Πλην όμως, το τελευταίο πράγμα που παράγει ο σημερινός πολιτισμός είναι φρόνιμα ανθρώπινα όντα. Κι αν μου έλεγε κανείς:

– Τι θέλετε λοιπόν; Ν' αλλάξετε την ανθρωπότητα;

Θα απαντούσα:

– Όχι, κάτι απείρως πιο μετριοπαθές: να αλλάξει η ίδια η ανθρωπότητα τον εαυτό της, όπως το έχει κάνει ήδη δυο-τρεις φορές στην Ιστορία». Ο μετασχηματισμός της ανθρωπότητας, έννοια ουτοπιστική όσο και απόλυτα αναγκαία, είναι η μόνη που μπορεί να αποκαταστήσει έναν πολιτισμό σε αρμονία με τη φύση και τον εσωτερικό άνθρωπο· και να ενισχύσει ό,τι σπουδαίο συνιστά τον άνθρωπο και τις προοπτικές του, τα ίδια τα επιτεύγματα του μέχρι τώρα πολιτισμού του. [...]

Γιώργος Γραμματικάκης
«Η Κόμη της Βερενίκης»

1. Ποια είναι η δοκιμασία που χαρακτηρίζει τον ανθρώπινο πολιτισμό στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας; Ποιες ερμηνείες δίνει ο συγγραφέας γι' αυτή;
2. Για την αναστροφή της καταστροφικής πορείας που έχει πάρει η ανάπτυξη στις μέρες μας, ο συγγραφέας ορίζει κάποιες προϋποθέσεις. Ποια είναι τα αισιόδοξα μηνύματα για τη δημιουργία τους αλλά και ποιες οι μεγάλες δυσκολίες που πρέπει να ξεπεραστούν;
3. Γιατί ο συγγραφέας πιστεύει ότι «η περιβαλλοντική κρίση είναι, σε πρωτογενές επίπεδο, κρίση του σύγχρονου πολιτισμού και των αξιών του»; Με βάση αυτή του την πεποίθηση, τι προτείνει;
4. Ο συγγραφέας παραθέτει στο κείμενό του σκέψεις άλλων διανοητών. Να εξηγήσετε γιατί το κάνει, εντοπίζοντας ποιες συγκεκριμένες δικές του απόψεις θέλει να τεκμηριώσει με τα παραθέματα αυτά.

Ο καραγκιόζης... οικολόγος!

Υπάρχει οικολογική ασυλία;

[...] Φαίνεται ότι και οι «οικολόγοι» μας έχουν αποκτήσει ασυλία. Έτσι μπορούν να λένε όποια ανακρίβεια θέλουν χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κανέναν. Ας μου επιτραπεί να αναφέρω εδώ μερικές χονδροειδέστατες ανακρίβειες από την αναφορά-προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας των πέντε «μεγάλων» οικολογικών οργανώσεων για την περίφημη εκτροπή του Αχελώου. Γράφουν λοιπόν ότι με την εκτροπή «θα καταστρέψουμε το ζωντανό Δέλτα του Αχελώου για να φτιάξουμε (αναπτύξουμε οικολογικά) το κατεστραμμένο και ανύπαρκτο Δέλτα του Πηνειού». Τόσα ξέρουν, τόσα λένε. Στις εκβολές λοιπόν του Αχελώου και του Ευήνου (δύο ποτάμια) έχουν διαπιστωθεί 230 είδη πουλιών ενώ στο «ανύπαρκτο» Δέλτα του Πηνειού 223!

Σε άλλο σημείο γράφουν άλλη ανακρίβεια: «Δεν υπάρχουν στοιχεία βάσει των οποίων αποδεικνύεται ότι υπάρχουν θετικές επιδράσεις από τη δημιουργία τεχνητών λιμνών». Ας με συγχωρεί η χάρη τους, αλλά τι άλλο από τεχνητή λίμνη που έγινε το 1930 με φράγμα στο Στρυμόνα είναι ο περίφημος υδροβιότοπος –ίσως ο καλύτερος της Ελλάδας– της Κερκίνης;

Αλλού γράφουν: «Επιπλέον δεν προκύπτει από την ελληνική εμπειρία βελτίωση των συνθηκών ζωής σε περιοχές δημιουργίας τεχνητών λιμνών». Χαιρετίσματα. Εκτός από την Κερκίνη, να αναφέρουμε και τον Ταυρωπό; Που δημιούργησε έναν οικολογικό, κοινωνικό και οικονομικό παράδεισο στην Πίνδο;

Αναφέρουν επίσης ότι θα εκτοπισθεί από τα δημιουργούμενα φράγματα η βίδα, προστατευμένο είδος από την Ε.Ε. Εδώ ας σημειωθεί ότι η βίδα αυξήθηκε σε όλα τα φράγματα του Αχελώου.

Και όμως, αγαπητοί μου, όλοι δεχόμαστε περίπου ως «θέσφατο» ο,τιδήποτε λεχθεί από «οικολόγους». Οι οποίοι έχουν αποθρασυνθεί τόσο που αναφέρουν ως είδη που θα κινδυνεύσουν τους κορμοράνους. Οι οποίοι έχουν γεμίσει την Μακεδονία και τη Θράκη. Μάλιστα την Παγκόσμια Ημέρα Παρατήρησης των Πουλιών παρατηρήθηκαν κάποιες χιλιάδες από αυτά μόνο σε μία πλευρά της Κερκίνης.

Αναφέρουν ακόμη ότι θα παρεμποδιστεί η μετακίνηση της αρκούδας. Η οποία δεν υπάρχει στην περιοχή όπου γίνονται τα φράγματα!

Μάλιστα πασίγνωστος «οικολόγος», σε άρθρο του που δημοσιεύθηκε παλαιότερα, πέραν όλων των άλλων λυπητερών αναφέρεται και στα περίφημα λουκάνικα της Μεσοχώρας, τα οποία θα λείψουν όταν γίνει το φράγμα. Στην οποία, βέβαια, τα νοστιμότερα όντως λουκάνικα έρχονται από τα Τρίκαλα μια και, όπως είναι γνωστό, εκεί δεν υπάρχουν χοιρινά αλλά μόνο γδοπρόβατα, από τα οποία δεν βγαίνουν λουκάνικα! [...]

Το νέφος είναι κοινωνικό!

Στα τέλη της δεκαετίας του '70 οι λεγόμενοι «προοδευτικοί» σε αγαστή σύμπνοια με τους «οικολόγους» είχαν πείσει τους πάντες ότι για το νέφος έφταιγαν μόνο οι βιομηχανίες της Αττικής. Όποιος τολμούσε να αναφέρει και τα αυτοκίνητα, με τις στρατιές των σαράβαλων, έπρεπε να υποστεί δημόσιο εξευτελισμό από όλους εκείνους που θεωρούσαν ότι μόνο οι κακοί βιομήχανοι έπρεπε να φταίνε για το νέφος. Κάτι που αποδείχθηκε λανθασμένο και για το οποίο ουδείς θεώρησε απαραίτητο να ζητήσει συγγνώμη.

Από τη στιγμή που το νέφος εξαρτάται από τις εξατμίσεις των αυτοκινήτων, πρώτο μέτρο θα πρέπει να είναι η ελάφρυνση της κυκλοφοριακής συμφόρησης. Πράγμα που σημαίνει μερικά απλά πράγματα όπως, π.χ., οι περιφερειακοί δρόμοι. Όταν ο σημερινός περιφερειακός του Υμηττού είναι γεμάτος και τον χρησιμοποιούν χιλιάδες Αθηναίοι καθημερινά, γιατί εμποδίζουμε –οι «οικολογούντες» εξ ημών με πάθος– την επέκτασή του; Από πού θα πήγαιναν όλοι όσοι σήμερα χρησιμοποιούν την Κατεχάκη; Ας πηγαίνουν λοιπόν ο ένας πίσω από τον άλλο κάθε Δευτέρα πρωί στη Μεσογείων και στην Κηφισιάς οι «οικολόγοι» μας που φθάνουν με πονοκέφαλο από τους ρύπους των εξατμίσεων προτού ακόμη ξεκινήσουν τη δουλειά τους.

Ίσως θυμούνται οι αναγνώστες την αναστάτωση πριν από μερικά χρόνια, όταν σχεδιαζόταν να διοχετευτούν τα επεξεργασμένα λύματα του εργοστασίου βιολογικού καθαρισμού των Ιωαννίνων στον ποταμό Καλαμά. Το πολυήμερο κλείσιμο των λιμανιών της Κέρκυρας και της Ηγουμενίτσας δεν ήταν τίποτε μπροστά στο γενικότερο κλίμα διαμαρτυρίας. Μέχρι που η Θεσπρωτία είχε «αποχωρήσει» από την Ελλάδα!

Ο καιρός όμως πέρασε και τα λύματα χύθηκαν στον Καλαμά, ο οποίος –όπως ήταν αναμενόμενο– δεν καταστράφηκε. Και όχι μόνο δεν συνέβησαν οι καταστροφές που προέβλεπαν οι «οικολόγοι» υστερικοί, οι αφελείς και οι καιροσκόποι καθηγητές ότι θα γίνουν αλλά επανεμφανίσθηκαν είδη που θεωρούσαν ότι είχαν εξαφανιστεί, όπως η ποταμίσια καραβίδα.

Περιβαλλοντική εκπαίδευση

Τι ηλικία λέτε να έχει ο συγγραφέας του παρακάτω κειμένου;

«Οι κούκλες τους γίνονταν από παλιά υφάσματα, φθαρμένα, κουρέλια [...] Είχαν όμως καρδιά γιατί είχαν γίνει από τα παλιά τους ρούχα, είχαν αυτές οι κούκλες κάτι δικό τους. Και μοιάζαν τόσο πολύ με τα παιδιά εκείνης της εποχής που ήταν φτωχά. Δεν ήταν τόσο ξένα όσο οι σημερινές πολυτελείς κούκλες, που είναι τελείως άσχετες με τον τρόπο ζωής των σημερινών παιδιών. Οι σημερινές οι κούκλες μπορεί να μιλάνε αλλά η φωνή τους είναι σαν ρομπότ. Ψυχρή και μηχανική. Οι κούκλες εκείνης της εποχής μιλούσαν με τη φωνή των παιδιών».

Όσο κι αν σας φανεί περίεργο, το κείμενο αυτό παρουσιάζεται να είναι

γραμμένο από παιδιά δημοτικού σχολείου στα πλαίσια της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, η οποία αφορούσε τα παραδοσιακά παιχνίδια ενός χωριού της Βορείου Ελλάδος.

Έχω ξαναγράψει ότι στη λεγόμενη περιβαλλοντική εκπαίδευση συχνά οι δάσκαλοι, μέσα στη γενικότερη τάση εξωραϊσμού του παρελθόντος, υπερβαίνουν τα όρια. Έτσι «ντοπάρουν» τα ανύποπτα και αθώα παιδιά με ιδέες και απόψεις δικές τους τις οποίες στη συνέχεια εμφανίζουν ως προερχόμενες από τα παιδιά. Εφόσον τα παιδιά θεωρούν ότι οι παλιές κούκλες είναι καλύτερες (πού το πληροφορήθηκαν άραγε;), γιατί σήμερα προτιμούν τη Σίντι;

Σε μια παραθαλάσσια πόλη οι μαθητές του γυμνασίου διοργάνωσαν μια εκδήλωση για την προστασία του περιβάλλοντος. Παλαιότερα σε αυτή την πόλη υπήρχαν σε λειτουργία αναρίθμητα εργοστάσια σαπωνοποιίας, των οποίων οι καμινάδες γέμιζαν με καπνό τα πάντα.

Στην παρουσίαση των εργασιών τους οι μαθητές, ο ένας μετά τον άλλο, αναφέρθηκαν στο περιβάλλον με τρόπο που μόνο απέχθεια και απελπισία θα μπορούσε να δημιουργήσει σε όσους άκουγαν. Διοξειδία από εδώ, ραδιενέργεια από εκεί, άμα τη γλιτώσεις από τη δηλητηρίαση θα πας από καρκίνο του δέρματος. Στην έκθεση ζωγραφικής ξανά φουγάρα που βγάζουν μαύρο καπνό, από τον οποίο πέφτουν νεκρά τα πουλιά και –να μην ξεχνάμε και τη θάλασσα– ψόφια ψάρια.

Τα παιδιά ζούσαν σε μια πανέμορφη πόλη που ήταν καντάρια καθαρότερη σε σχέση με ό,τι πριν από 30 χρόνια αλλά τα ξόρκια ξόρκια. Πώς, που να πάρει η ευχή, καταφέραμε να μετατρέψουμε ένα πανέμορφο πεδίο γνώσης όπως η οικολογία και το περιβάλλον σε συνώνυμο καταστροφών και μνημοσυνών;

Από την άλλη –και αυτό είναι φυσικό επακόλουθο–, πού θα πάει; Οι νεκροθάφτες και οι «οικολόγοι της συμφοράς» θα αποσυρθούν αργά ή γρήγορα στα οστεοφυλάκια της απαισιοδοξίας τους και τα αισιόδοξα μηνύματα θα πάρουν το πάνω χέρι.

N. Σ. Μάργαρης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να εξηγήσετε τον τίτλο που δίνει ο συγγραφέας στο άρθρο του. Ποιες υπερβολές του οικολογικού κινήματος επικρίνει και γιατί;
2. Πού οφείλονται, κατά τη γνώμη σας, οι απόψεις των «οικολόγων» που κατακρίνει ο συγγραφέας; Σε άγνοια, σε σκοπιμότητα ή σε υπερβολικό ζήλο; Με αφορμή τις απαντήσεις σας να συζητήσετε στην τάξη αν ένα πρόβλημα, όπως είναι η καταστροφή του περιβάλλοντος, μπορεί να αποτελεί «βιτρίνα» για την προώθηση συμφερόντων στο χώρο της οικονομίας και της πολιτικής.

Η οικολογική καταστροφή

Τον τελευταίο καιρό, όλο και περισσότερες είναι οι αναφορές στα ΜΜΕ για τις οικολογικές επιπτώσεις του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία. Το παράδοξο είναι ότι η συζήτηση επικεντρώνεται στις πιθανές επιπτώσεις στη χώρα μας, ενώ απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά η διερεύνηση αυτών των επιπτώσεων στη Γιουγκοσλαβία.

Το γεγονός αυτό, αν μη τι άλλο, δείχνει μία «ελληνοκεντρική» αντιμετώπιση του θέματος που στη βάση της είναι αντίθετη με την κεντρική οικολογική αντίληψη «δράσε τοπικά, σκέψου γενικά».

Στο πλαίσιο της οικολογικής προβληματικής, το πρώτο δίλημμα που καλούμαστε να απαντήσουμε είναι εάν «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Αν, δηλαδή στο όνομα της προστασίας μιας πληθυσμιακής ομάδας (αλβανοί Κοσοβάροι) μπορούμε να εξοντώσουμε άλλες πληθυσμιακές ομάδες και να καταστρέψουμε τις βασικές υποδομές μιας χώρας και το φυσικό και ανθρωπογενές της περιβάλλον.

Η αποδοχή αυτού του γεγονότος συνεπάγεται αυτομάτως την αποδοχή της άποψης ότι η ανθρώπινη ζωή δεν έχει την ίδια αυθύπαρκτη αξία, αλλά είναι μια ελαστική έννοια, η οποία διαφοροποιείται σύμφωνα με την εκάστοτε εξωτερική σκοπιμότητα.

Στην οικολογία, η «ζωή» όλων των οργανισμών, φυτικών και ζωικών (του ανθρώπου συμπεριλαμβανομένου) έχει την ίδια «αξία», γεγονός το οποίο αποτελεί την ηθική βάση πάνω στην οποία στηρίζεται ο περιορισμός της ανθρώπινης δραστηριότητας για την προστασία των απειλούμενων οργανισμών. Αν η «ζωή» του ανθρώπου είχε περισσότερη αξία από αυτή των άλλων οργανισμών, τότε δεν θα μπορούσαμε πότε να εφαρμόσουμε προγράμματα προστασίας, αφού θα προσέκρουαν στην ανθρώπινη αναγκαιότητα.

Σε αδιέξοδο τα οικολογικά κινήματα της Ευρώπης

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με την αρχή της οικολογίας, «ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα» αλλά το μέσον ενσωματώνεται στο σκοπό και έτσι αποφεύγονται οι καταναγκαστικές πρακτικές, γεγονός που μας οδηγεί στην αρχή της «συμμετοχής», της «κοινωνικής αποδοχής» και της «ήπιας παρέμβασης». Η επιλογή είναι αποτέλεσμα της «κοινωνικής αποδοχής» και της «ισοτιμίας στην επιβίωση», μακριά από κάθε εξωτερικό ντετερμινισμό.¹ Ένα εύστοχο παράδειγμα για να κατανοήσουμε την παραπάνω άποψη είναι να αποφασίσει η Ευρωπαϊκή ένωση να προστατέψει την αρκούδα εξοντώνοντας τους λύκους και όλα τα άλλα θηλαστικά του Κοσσυφοπεδίου. Ποιος νομιμοποιεί αυτή την επιλεκτική προσέγγιση; Είναι αυτονόητο ότι στη βάση αυτής της κεντρικής αντίφασης, όλα τα οικολογικά κινήματα της Ευρώπης βρίσκονται σε αδιέξοδο.

¹ ντετερμινισμός: αιτιοκρατία

Εκτός από τη βασική αρχή της «αξίας της ζωής», οι βομβαρδισμοί οδηγούν σε άμεσες και έμμεσες οικολογικές επιπτώσεις. Οι άμεσες επιπτώσεις αφορούν τη στιγμή της εκδήλωσης της πολεμικής επιχείρησης. Η καταστροφή των δασικών οικοσυστημάτων και των εθνικών δρυμών της νότιας Γιουγκοσλαβίας, λόγω των βομβαρδισμών θέσεων που χρησιμοποιούνται ή πιστεύεται ότι χρησιμοποιούνται ως καταφύγια των αντιπάλων, είναι ένα γεγονός αδιαμφισβήτητο.

Έχουν, επίσης, παρατηρηθεί, σύμφωνα με μαρτυρίες μελών οικολογικών οργανώσεων της FYROM,² ομαδικές μετακινήσεις πουλιών και μεγάλων θηλαστικών προς το Μαυροβούνιο. Εκτός όμως από αυτές τις καταστροφές, οι βομβαρδισμοί φυσικών και περιαστικών οικοσυστημάτων λειτουργούν αποσταθεροποιητικά για τη δομή τους.

Οι έμμεσες επιπτώσεις των βομβαρδισμών σχετίζονται τόσο με τις συνέπειες της ρύπανσης από αυτές καθαυτές τις βόμβες (π.χ. ραδιενέργεια από ουράνιο 238 που χρησιμοποιείται ως περίβλημα) όσο και από τις συνέπειες λόγω της καταστροφής ειδικών στόχων (π.χ. δεξαμενές πετρελαίου, πετροχημικά εργοστάσια, εργοστάσια πλαστικών και φαρμακευτικών προϊόντων κτλ.), οι οποίοι καιγόμενοι απελευθερώνουν μεγάλες ποσότητες τοξικών αερίων.

Τα τοξικά αυτά αέρια έχουν απευθείας επίδραση στους φυτικούς και ζωικούς οργανισμούς (του ανθρώπου συμπεριλαμβανομένου) καθώς και επίδραση στην αύξηση της τοξικότητας των εδαφών και των επιφανειακών και υπόγειων νερών, που με τη σειρά τους, μέσω των τροφικών αλυσίδων, θα καταλήξουν εντέλει πάλι στους φυτικούς και ζωικούς οργανισμούς.

Ειδικά οι μη βιοδιασπώμενες τοξικές ουσίες θα συσσωρευτούν στα ανώτερα τροφικά επίπεδα των οικοσυστημάτων και τελικά θα καταλήξουν στον άνθρωπο σε πολλαπλάσιες συγκεντρώσεις. [...]

Αφού, λοιπόν, στο περιβάλλον τίποτα δεν χάνεται αλλά μεταφέρεται, τα ερωτήματα που καλούμαστε να απαντήσουμε είναι δύο:

1. Πόσο χρονικό διάστημα θα εμφανίζονται οι έμμεσες επιπτώσεις του πολέμου στα οικοσυστήματα;
2. Πού βρίσκεται το όριο της διασποράς των ρύπων και συνακόλουθα το όριο των έμμεσων επιπτώσεων; Δυστυχώς και στα δύο αυτά ερωτήματα δεν υπάρχουν εκ των προτέρων εύκολες απαντήσεις. Μόνο η εμπειρία του παρελθόντος μπορεί να μας δώσει τη δυνατότητα μιας πρόβλεψης.

Σχετικά με το χρόνο διάρκειας των επιπτώσεων, σήμερα γνωρίζουμε ότι οι έμμεσες επιδράσεις στα οικοσυστήματα και τον άνθρωπο είναι ακόμη εμφανείς στο Βιετνάμ παρ' όλο που έχουν περάσει 30 περίπου χρόνια από τον πόλεμο καθώς επίσης και στην ευρύτερη περιοχή του Περσικού Κόλπου

² Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας

έπειτα από 10 περίπου χρόνια από το πέρας του πολέμου.

Έτσι, η πρόβλεψη ότι οι έμμεσες επιπτώσεις θα εμφανίζονται για 10 έως 15 χρόνια μετά το πέρας του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία φαίνεται αρχικά ρεαλιστική με πιθανότητες να αυξηθεί η διάρκεια, αν χρησιμοποιηθούν είτε διαφορετικού τύπου όπλα είτε μεγαλύτερου όγκου δύναμη πυρός.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα που αφορά τη διασπορά των ρύπων και των επιπτώσεών τους, η απάντηση είναι ακόμη δυσκολότερη, αν αναλογιστούμε ότι το ΝΤΙ-ΝΤΙ-ΤΙ που χρησιμοποιήθηκε για την καταπολέμηση των κουνουπιών και της ελονοσίας στις περί τον Ισημερινό χώρες ανιχνεύτηκε σε αβγά πιγκουίνων της Ανταρκτικής ή στο γάλα γυναικών της Βορείου Ευρώπης.

Είναι δυνατόν ο Αξίός να μην επηρεαστεί απ' τη ρύπανση;

Είναι δυνατόν να αναλογιστούμε ότι η από όλους διαπιστωμένη ρύπανση του Δούναβη στη Γιουγκοσλαβία δεν επηρεάζει το οικοσύστημα του Δέλτα του Δούναβη στη Ρουμανία; Ή είναι δυνατόν το ελληνικό τμήμα του Αξιού να μην επηρεαστεί από τη ρύπανση στο Κόσοβο στους δύο παραποτάμους που πηγάζουν από εκεί; Ή τέλος, ότι οι βροχές από τα νέφη που προέρχονται από τη Γιουγκοσλαβία δεν περιλαμβάνουν τοξικά αέρια; Έτσι φαίνεται να είναι ρεαλιστική η πρόβλεψη ότι η διασπορά των ρύπων και οι έμμεσες επιδράσεις τους θα περιλαμβάνουν όλες τις βαλκανικές χώρες και ένα μεγάλο τμήμα της υπόλοιπης Ευρώπης.

Τα παραπάνω δεν είναι κανείς αφελής να πιστέψει ότι δεν έχουν τύχει της προσοχής όλων των ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών καθώς και της Ε.Ε. και των διεθνών οργανώσεων που ασχολούνται με το περιβάλλον. Απλώς, άλλη μια φορά αποκαλύπτεται η υποκρισία και αποδεικνύεται ότι τελικά «η προστασία του περιβάλλοντος» και η «οικολογική ευαισθησία» είναι έννοιες και αξίες που υπακούουν στην εξωτερική σκοπιμότητα, μέσα από μία ελαστική ερμηνεία κατά το δοκούν.

Η Γιουγκοσλαβία θα χρησιμοποιηθεί ως ένα τεράστιο εργαστήριο

Πίσω από όλα αυτά κρύβεται και ένα ακόμη πιο ανησυχητικό φαινόμενο, η υπεροψία της επιστήμης και της τεχνολογίας των ανεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών ότι μπορεί να διορθώσει μετά το πέρας του πολέμου τα πάντα, επαναφέροντας το περιβάλλον στην προηγούμενη αδιατάρακτη κατάσταση, φθάνει να εισρεύσει ένας πακτωλός ειδικών προγραμμάτων που θα υποστηριχθούν από τα πανεπιστημιακά εργαστήρια και τα ερευνητικά ινστιτούτα.

Ουσιαστικά, το ανομολόγητο εδώ είναι ότι θα χρησιμοποιηθεί η Γιουγκοσλαβία ως ένα τεράστιο εργαστήριο για την παραγωγή δεδομένων και εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με τα όρια αντοχής των οικοσυστημάτων και την ικανότητα επανάκαμψής τους μέσω κάποιων εμπειρικών μοντέλων,

απαραίτητων για το σχεδιασμό των επόμενων πολέμων που πρέπει να εμφανίζουν «οικολογικά» χαρακτηριστικά.

Δεν χρειάζεται να 'ναι κανείς επιστήμονας οικολόγος ή να συμμετέχει σε οικολογικές και περιβαλλοντικές οργανώσεις για να κατανοήσει ότι ο πόλεμος αποτελεί το απόλυτο κακό και οι συνέπειές του δεν περιορίζονται από εθνικά όρια, αλλά αφορούν όλους.

Τα σύνδρομα του Βιετνάμ και του Κόλπου πρώτα στους επιτιθέμενους στρατιώτες διαγνώστηκαν. Η οικολογική προβληματική τοποθετεί τη «ζωή» όλων των οργανισμών και του ανθρώπου ως κυρίαρχη υπέρτατη αξία χωρίς δυνατότητα ελαστικής ερμηνείας του όρου, μακριά από κάθε λογική του «σκοπού που αγιάζει τα μέσα».

Αν η αρχή οργάνωσης των φυσικών οικοσυστημάτων είναι η ποικιλομορφία και η ετερογένεια, τότε γιατί αυτή η αρχή να μην μπορεί να εφαρμοστεί και στην οργάνωση των ανθρώπινων κοινοτήτων, οι οποίες με το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της πολυπολιτισμικότητας και της ποικιλομορφίας μέσω της ειρήνης θα εγγυώνται την ανάπτυξη και την ευημερία των πολιτών τους;

Ιωάννης Παντής
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τις γενικές αρχές που, κατά τον αρθρογράφο, πρέπει να διέπουν μια γνήσια οικολογική αντίληψη. Γιατί, κατά την άποψή του, οι αρχές αυτές παραβιάστηκαν στον πόλεμο εναντίον της Γιουγκοσλαβίας;
2. Ποιες είναι οι απόψεις του αρθρογράφου για τις οικολογικές συνέπειες (άμεσες και μακροπρόθεσμες) του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία; Να προσέξετε τον τρόπο με τον οποίο προσπαθεί να μας πείσει γι' αυτές.
3. «Οικολογική ευαισθησία – υπεροψία της επιστήμης». Τι υποκρύπτει, κατά την άποψη του συγγραφέα, για τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Ε.Ε. η συνύπαρξη των δύο αυτών στοιχείων στους κόλπους τους;
4. Να προσέξετε τον επίλογο του κειμένου. Ποια αρχή της φύσης μεταφέρει στην ανθρώπινη κοινωνία ο συγγραφέας και γιατί; Ποια είναι η δική σας άποψη σχετικά με το θέμα αυτό;

Τον... άλλο αιώνα οι αποφάσεις για το περιβάλλον

Δύο «επιτυχίες» κατεγράφησαν κατά την τελευταία διάσκεψη για το περιβάλλον στο Μπουένος Άιρες. Η μία ήταν ότι επείσθησαν οι ισχυρότεροι εκ των συμμετεχόντων –ίσως κανείς άλλος– πως η διάσκεψη κατέληξε σε κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα, και η δεύτερη ήταν η ευνοϊκή για την αμερικανική βιομηχανία εξέλιξη της διαμάχης της με τις αναπτυσσόμενες χώρες, το μέτωπο των οποίων και διέσπασε.

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα των συνομιλιών –που τύποις επικεντρώθηκαν στην υπερθέρμανση του πλανήτη, αλλά επί της ουσίας είχαν καθαρά εμπορικό περιεχόμενο– ήταν ακριβώς αυτό: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και τα ανά τον κόσμο βιομηχανικά συμφέροντα έστρωσαν το έδαφος για την αποδοχή, στην επόμενη «ιστορική» διάσκεψη, της καταστροφικής τους συμβολής στην αλλαγή του κλίματος. Κατά τα άλλα, οι αντιπροσωπείες 160 κρατών, που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα της Αργεντινής από τις 2 έως τις 14 Νοεμβρίου¹, κατόρθωσαν να συντάξουν ένα «σχέδιο δράσης» –«σχέδιο αδράνειας», κατά το εύστοχο σχόλιο της «Γκρίνιπς»– σύμφωνα με το οποίο: «έως το 2000 θα έχουν καταβληθεί προσπάθειες για να διασφαλιστεί η εφαρμογή του Πρωτοκόλλου του Κιότο», επιτεύγματος προηγούμενης και αναλόγου αναποτελεσματικότητας διάσκεψης με θέμα το κλίμα. Σε αυτό το μικρό διάστημα, ωστόσο, από τώρα έως τα τέλη της χιλιετίας, τα οικοσυστήματα χωρίς να περιμένουν την έκβαση των διαπραγματεύσεων αναμένεται να υποστούν σοβαρότατες καταστροφές.

Όσοι ήλπιζαν ότι οι συνομιλίες στο Μπουένος Άιρες θα κατέληγαν στην απομόνωση των ΗΠΑ υπό την πίεση των αντιδράσεων της Ευρώπης και του μετώπου των 77 αναπτυσσόμενων χωρών (G77) και της Κίνας, εξήλθαν βαθιά απογοητευμένοι.

Τα σημεία τριβής ήταν δύο. Το ένα αφορούσε στην επιμονή της αμερικανικής αντιπροσωπείας –βάσει περσινού ψηφίσματος της Γερουσίας– να ισχύσουν οι ίδιοι, τόσο για τις βιομηχανικές όσο και για τις αναπτυσσόμενες χώρες, περιορισμοί στις εκπομπές ρύπων· αν και είναι σαφές ότι οι τελευταίες φέρουν μικρό, συγκριτικά, μερίδιο ευθυνών. Το άλλο θα ήταν οι περίφημοι, αμερικανικής εμπνεύσεως, «ευέλικτοι μηχανισμοί» για την ανώδυνη συμμόρφωση των μεγάλων ρυπαντών με τους όρους της συμφωνίας του Κιότο, η οποία και καλεί τις βιομηχανικές χώρες να μειώσουν τις εκπομπές επικίνδυνων για το περιβάλλον αερίων –με κυριότερο το διοξείδιο του άνθρακα– από το 2008 έως το 2012 και κατά ποσοστό 2,5% μικρότερο σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990. (Ο μεγαλύτερος ρυπαντής, ας σημειωθεί, είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, εκπέμποντας σε παγκόσμια κλίμακα περίπου το ένα τέταρτο των συνολικών ρύπων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι υπό-

¹ Το έτος 1998

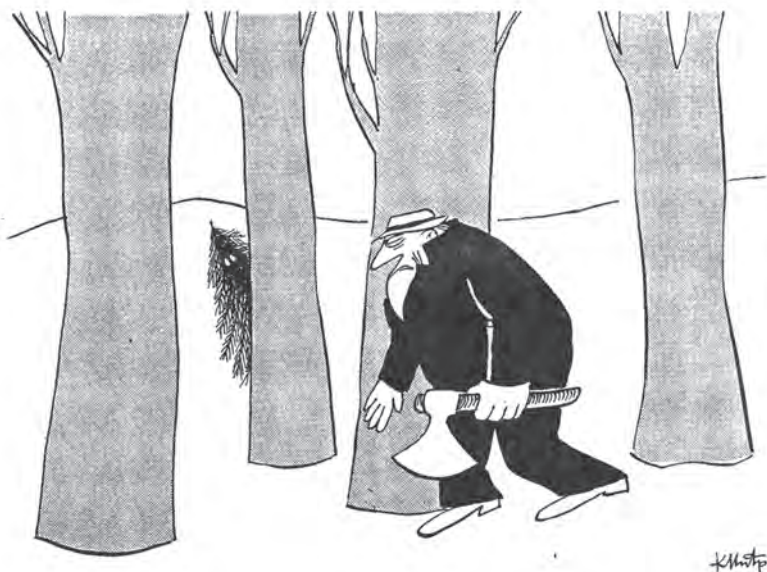
λοιποί είμαστε αθώοι.). Μεταξύ των προαναφερθέντων μηχανισμών και η τραγελαφική πρόταση περί «ανταλλαγής ρύπων»: χώρες, όπως η Ρωσία και η Ουκρανία –επί παραδείγματι– των οποίων η συμμόρφωση αναμένεται εύκολη λόγω της δεινής τους κατάστασης, θα μπορούν να πωλούν, βάσει ενός δρομολογούμενου διεθνούς κανονισμού, το δικαίωμα ρύπανσης στις βιομηχανικές χώρες (!).

Η διευθέτηση των δύο κρίσιμων σημείων, μετατέθηκε, τελικά στο πλαίσιο του «σχεδίου δράσης» για το 2000 και το σκηνικό στην επόμενη διάσκεψη αναμένεται το ίδιο με μία μόνο διαφορά: οι αντιδράσεις του Τρίτου Κόσμου θα είναι μικρότερες. Η αμερικανική αντιπροσωπεία εξαγόρασε τη συγκατάθεση της Αργεντινής, υποσχόμενη ετήσια οικονομική βοήθεια εκατοντάδων εκατομμυρίων δολαρίων, ενώ τάσεις υποχώρησης έδειξαν και άλλες χώρες, όπως το Καζακστάν και η Νότια Κορέα, προς μεγάλη δυσaréσκεια του σκληρότερου διαπραγματευτή του μετώπου, της Κίνας. Η συνοχή του αναπτυσσόμενου κόσμου έσπασε. Οι αντιπροσωπείες της Αργεντινής και του Καζακστάν κατηγορήθηκαν αμέσως για προδοσία από τις υπόλοιπες του «G77», αφού διαβεβαίωσαν ότι αποδέχονται τις αμερικανικές θέσεις και ότι θα προχωρήσουν εθελοντικά στη μείωση των εκπομπών ρύπων. Με την πρώτη ματιά, φυσικά, δεν μπορεί να θεωρηθεί αρνητική η πρόθεση μιας κυβέρνησης να λάβει οικολογικά μέτρα χωρίς να την υποχρεώνει κανείς. Αλλά στην περίπτωση αυτή η εθελοντική υποχώρηση εντάσσεται στο πλαίσιο του «ευέλικτου μηχανισμού», που θα επιτρέπει στους μεν να αυξάνουν τους ρύπους, ανάλογα με το ποσοστό μείωσης των δε...

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, από την πλευρά της, με επικεφαλής την Επίτροπο Ριτ Μπιέρεγκαρντ, αντιστάθηκε κατά το δυνατό, επικρίνοντας τα περί εμπορίου ρύπων και υπέβαλε μια από τις πιο λογικές προτάσεις τονίζοντας ότι «οι προσπάθειες θα πρέπει να επικεντρωθούν στην οικονομική υποστήριξη του Τρίτου Κόσμου, ώστε να οχυρωθεί έναντι των ακραίων καιρικών φαινομένων που προκαλεί το φαινόμενο του θερμοκηπίου». Οι πιέσεις της, ωστόσο, δεν καρποφόρησαν.

Κατά την επίσημη εκδοχή, η επιτυχία του Μπουένος Άιρες ήταν ότι οι ΗΠΑ υπέγραψαν, ακολουθώντας το παράδειγμα 60 κρατών, το Πρωτόκολλο του Κιότο, γεγονός που εκ των πραγμάτων στερείται σημασίας τη στιγμή που η Γερουσία απειλεί να σκίσει το έγγραφο, ενώ η επικύρωσή της είναι απαραίτητη για να ξεκινήσει η εφαρμογή. Ακόμη, πάντως, κι αν μειωθούν οι ρύποι, σύμφωνα με το πρωτόκολλο, κατά 5,2%, θα πρόκειται για μια συμβολική προσφορά της ανθρωπότητας προς τη Γη, αν πιστέψει κανείς την επιστημονική επισήμανση, που θέλει οποιοδήποτε ποσοστό μικρότερο του 50%, ανεπαρκές για την προστασία των οικοσυστημάτων.

1. Ποια απόφαση του πρωτοκόλλου του Κιότο επικυρώθηκε στη διάσκεψη του Μπουένος Άιρες; Θεωρεί ικανοποιητικό ή όχι το γεγονός αυτό η αρθρογράφος; Γιατί;
2. Η αρθρογράφος υποστηρίζει ότι οι συνομιλίες στο Μπουένος Άιρες «Τύποις επικεντρώθηκαν στην υπερθέρμανση του πλανήτη, αλλά επί της ουσίας είχαν καθαρά εμπορικό περιεχόμενο». Τι επικαλείται στο άρθρο της για να στηρίξει την άποψή της αυτή;
3. Να εντοπίσετε στο κείμενο του Γ. Γραμματικάκη απόψεις, οι οποίες, κατά τη γνώμη σας, μπορούν να τεκμηριωθούν με όσα διαδραματίστηκαν στη διάσκεψη του Μπουένος Άιρες και με τα αποτελέσματά της.
4. Στο άρθρο αυτό η δημοσιογράφος διαπλέκει τα γεγονότα με σχόλια. Εντοπίστε στο κείμενο:
  - α) το καθαρά πληροφοριακό του μέρος,
  - β) την παρεμβολή ξένων σχολίων,
  - γ) το σχολιασμό της ίδιας της δημοσιογράφου.Προσπαθήστε στη συνέχεια να καθορίσετε την οπτική γωνία, από την οποία βλέπει το γεγονός της διάσκεψης. Σ' αυτό θα σας βοηθήσει και ο τίτλος του άρθρου.

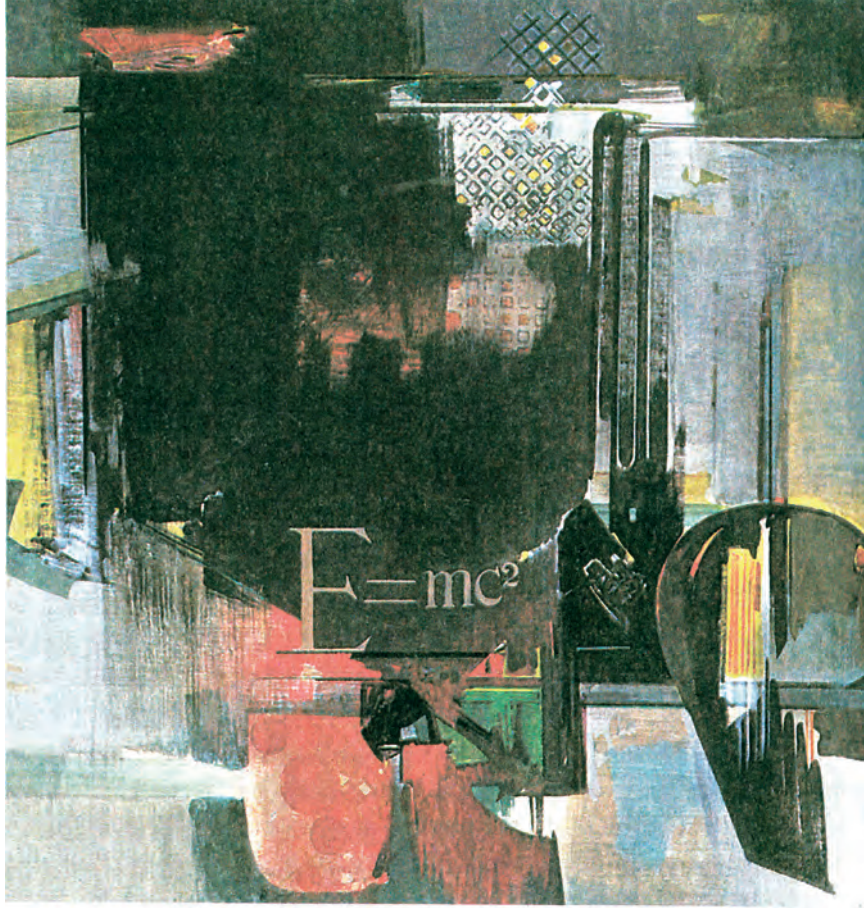

R. Magritte

Αλ. Κοντόπουλος

Σχήματα

Οι ρίζες μας βρίσκονται στ' αστέρια

Η ψευδής κληρονομιά της Ντόλη

Ηλεκτρονικοί υπολογιστές: Κίνδυνος ή νέες δυνατότητες για τον άνθρωπο;

Το Τίμημα της Προόδου

«1984»

Οι νέες τεχνολογίες στη ζωή μας

Οι αρχηγοί κρατών ερωτούν τους επιστήμονες: Επιστήμη και ηθική

Ποιητική Τεχνολογία

Το μέλλον της αλληλογραφίας

Έρωτας στο #Hellas

Σχήματα

Κάποτε, διηγείται κάποιος ρωμαίος συγγραφέας, ναυαγοί κατόρθωσαν να φτάσουν σε μια ερημική ακρογιαλιά· τριγυρνούσαν απελπισμένοι γύρω στην ακροθαλασσιά, όταν ένας απ' αυτούς φώναξε γεμάτος χαρά: άνθρωποι, υπάρχουν άνθρωποι! Είχε δει επάνω στην άμμο σχήματα γεωμετρικά και το συμπέρασμα βγήκε αυτόματο.

Το «σχήμα», η «μορφή», η «κατασκευή» μεταμόρφωσαν το χάος, που ήταν «άμορφον και ακατασκεύαστον», σε «κόσμο»· αυτό συντελέστηκε με τη δύναμη του Λόγου του Θεού, κατά τη Γραφή. Αυτή τη μοναδική δύναμη την κληρονόμησε ο άνθρωπος, μόνος αυτός από όλα τα πλάσματα της γης. Μόνος αυτός βλέπει και δημιουργεί σχήματα, πλάθει μορφές, χτίζει γεωμετρικές κατασκευές. Χάρισμα και ανάγκη ανθρώπινη η «σχηματοποίηση».

Από πανάρχαια χρόνια μέσα στην απεραντοσύνη του ουρανού με τα διάσπαρτα αστέρια ο άνθρωπος κατόρθωσε να διακρίνει κάποιες ομάδες που εντάσσονταν σε ορισμένα σχήματα, και με τη μορφοπλαστική του φαντασία είδε σ' αυτά τα σχήματα λογής-λογής μορφές: σκορπιούς, παρθένους, ταύρους, αρκούδες, λιοντάρια κτλ. κτλ. Και το παιγνίδι του Αμλέτου με τον πατέρα της αγαπημένης του, τον Πολώνιο, που του δείχνει τα σύννεφα και τον αναγκάζει να συμφωνεί μαζί του πως μοιάζουν με καμήλα, ή με νυφίτσα ή με φάλαινα, θα μπορούσε να το παίξει ο κάθε άνθρωπος ώρες ατέλειωτες.

Αλλά η τάση του ανθρώπου να «σχηματοποιεί» δεν περιορίζεται μόνο στα αισθητά· πολύ πιο σημαντική στάθηκε η τάση του να εντάσσει μέσα σε σχήματα και όλα τα πνευματικά και ψυχικά φαινόμενα, ακόμα πιο πέρα τα κοινωνικά και ιστορικά. Από τη φαινομενική ασυναρτησία και από το χάος του κόσμου ο άνθρωπος έχει δημιουργήσει μιαν απέραντη τάξη, όπου συντάσσονται πειθαρχημένα ομάδες και φαινόμενα, το καθένα υποταγμένο σε κάποιο σύνολο και ρυθμισμένο ανάλογα με τα «μέτρα» του στο ανθρώπινο σχήμα. Όπως τα φυτά και τα ζώα, τ' αστέρια και τα σύννεφα, το ίδιο και οι χαρές και οι λύπες, και η φτώχεια και ο πλούτος, και το τραγούδι και ο χορός, και οι πόλεμοι και η ειρήνη, όλα έχουν μπει σε κατηγορίες, έχουν διαιρεθεί σε τάξεις και σε ομάδες ικανές να απαρτίσουν τα σχήματα που θα μπορέσει να κατατάξει ο ανθρώπινος εγκέφαλος.

Η ανακάλυψη ενός σχήματος μέσα στην ακαταστασία προκαλεί, φαίνεται, ένστικτη χαρά στον άνθρωπο, και σ' εκείνον που κάνει την ανακάλυψη και στους άλλους που τη δέχονται έτοιμη. Είναι το θαυμαστό επίτευγμα του πνεύματος που κατόρθωσε να συλλάβει τις αδιόρατες σχέσεις των πραγμάτων και πρόσφερε έτσι στην ανθρώπινη ομάδα ένα ευσύνοπτο σχήμα, που τους απαλλάσσει από τον κόπο να ασχολούνται με τα κομμάτια που το απαρτίζουν ή που εντάσσονται μέσα σ' αυτό. Είναι αρκετό να θυμούνται την αφηρημένη έννοια του σχήματος, για να προχωρούν στους συνδυασμούς

που χρειάζονται ή για να παίρνουν τις αποφάσεις τους.

Η ακρότατη σχηματοποίηση, όπου κατόρθωσε να καταλήξει το ανθρώπινο μυαλό, είναι η μαθηματική γλώσσα. Ο αριθμός αποτελεί την έσχατη αφαίρεση όλων των συστατικών στοιχείων των αισθητών πραγμάτων: 5 άνθρωποι ή 5 πύραυλοι ή 5 ιπποπόταμοι είναι απλά και μόνο 5 μονάδες, «άχροες, άοσμες και άγευστες», όπως μαθαίναμε στα γυμνασιακά μας θρανία για το άζωτο, αν θυμούμαι καλά. Αλλά το ανθρώπινο μυαλό αποτελεί την πιο τερατώδη μηχανή που υπάρχει στον κόσμο, η απληστία του δεν έχει όρια και η καταστροφική του μανία είναι ασύλληπτη: πολύ νωρίς κορέστηκε από το καταπληκτικό σχήμα των αριθμών και δημιούργησε απ' αυτά τα εκτοπλάσματα ένα νέο έξοχο εκτόπλασμα. Οι αριθμοί 5 και 4 όταν «προστεθούν» μας δίνουν έναν άλλον αριθμό: 9. Όσο κι αν είναι αφηρημένες έννοιες και το 5 και το 4 και το 9, μας υποχρεώνουν να καθηλωθούμε μέσα σε ορισμένα πλαίσια, σχετικά στενά. Έρχεται όμως η νέα σχηματοποίηση της αλγεβρικής σκέψης και υποκαθιστά τους αριθμούς με γράμματα: α, β, γ κτλ. Έτσι μαθαίναμε στο σχολείο ότι $(\alpha+\beta)^2 = \alpha^2+2\alpha\beta+\beta^2$. Τώρα πια εξαφανίστηκε και το τελευταίο «υποστατικό» ίχνος των γνωστών αριθμών: τώρα προβάλλουν «ανυπόστατοι», όπως θα έλεγε ο ποιητής, γι' αυτό και τρομεροί. Θυμίζουν το πλατωνικό παραμύθι του Γύγη που μπορούσε να γίνεται αόρατος, αυτό σημαίνει να γίνεται παντοδύναμος. Παίζει το ανθρώπινο μυαλό με τα αθώα, «ασήμαντα», αποπνευματωποιημένα ψηφία του αλφαβήτου, τα προσθέτει, τα διαιρεί, τα εξισώνει, τα μηδενίζει, τα σβήνει και τα ξαναγράφει: με μια τέτοια εξίσωση γραμμένη σ' ένα λευκό χαρτί κατορθώνει κάποτε να λύσει κάποιο πρόβλημα που του επιτρέπει να κατασκευάσει μian ατομική και αργότερα μian υδρογονική βόμβα. Το παιγνίδι εξακολουθεί να παίζεται από τα πιο «προικισμένα», ανθρώπινα μυαλά!

Η ανθρώπινη γλώσσα και ο ανθρώπινος εγκέφαλος κρατά ακόμα κατάλοιπα της παιδικής φάσης του, σκοντάφτει κάθε τόσο στην «ασχημάτιστη», στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, που τον εμποδίζει να προχωρήσει με μια τρελή ταχύτητα προς τα εμπρός. Πρώτη λύση: κατασκευάζουμε μηχανικούς εγκεφάλους που δε βλέπουν και που δεν ακούν, αυτό σημαίνει δεν πονούν και δε χαίρονται, με άλλα λόγια δεν έχουν τις ανθρώπινες αναστολές. Μ' αυτούς η «σχηματοποίηση» και η αφαίρεση προχωρούν συστηματικά προς την τελειότητα. Οι εγκέφαλοι αυτοί δεν ενδιαφέρονται για υλικά σώματα, για χρώματα, για ομορφιά και ασχήμια, προπάντων δεν έχουν κανένα ενοχλητικό κατάλοιπο ηθικής κρίσης: οι εγκέφαλοι αυτοί «λογαριάζουν», κατασκευάζουν σχήματα, «μετασχηματίζουν» τα δεδομένα που τους θέτουμε, όλα τα «απομνημονεύουν» κατά τρόπο άψογο, χωρίς συμφραζόμενα και χωρίς τις αδυναμίες της ανθρώπινης συνείδησης. Την ώρα που λογαριάζουν είναι αλάνθαστοι, ασύλληπτοι, ακάθεκτοι. Έχουν αποθηκεύσει μέσα στο μετάλλινο κορμί τους τις «μνήμες» σε μια τέλεια σχηματοποιημένη μορφή, σε μια σοφά υπολογισμένη αφαίρεση.

Οι εγκέφαλοι μιλούν με αφηρημένα σχήματα: οι αποφάσεις που παίρνουν και που δίνουν δεν τρομάζουν κανένα, γιατί δεν υπάρχουν μέσα σ' αυτές ανθρώπινα όντα, δεν υπάρχουν καν όντα. Η νιοστή δύναμη που εκμηδενίζει μια έκταση 10n δεν μπορεί να ερεθίσει καμιά ανθρώπινη αίσθηση. Αν η έκταση αυτή που πήρε το σύμβολο 10n είναι η Αθήνα ή ένας αντίστοιχος χώρος στη Σαχάρα δεν έχει καμιά σημασία για τους υπολογισμούς μας. Αν τελικά λύσουμε το οποιοδήποτε πρόβλημά μας με τα μαγικά αυτά σύμβολα που χοροπηδούν μέσα στις μηχανές που κατασκευάσαμε, θα κατορθώσουμε να φτάσουμε στη θριαμβική απόδειξη της παντοδυναμίας του ανθρώπου. Τότε ο άνθρωπος θα πάρει τη θέση του Θεού, θα μπορέσει με μian εξίσωσή του να ερημώσει τον πλανήτη του.

Ίσως παρασύρθηκα από ένα όραμα, ίσως το «σχήμα» που έπλασα με οδήγησε πολύ μακριά: ευτυχώς πέρα από τα σχήματα ή μάλλον πριν απ' αυτά υπάρχουν τα ίδια τα πράγματα, άσχημα και ατίθασα, ανάμεσα σ' αυτά υπάρχει ο άνθρωπος με τις αδυναμίες του, το υλικό βάρος του, τις συναισθηματικές του ταλαντεύσεις, τα κατάλοιπα μιας ηθικής, που είναι φαίνεται βαθιά ριζωμένη μέσα στη σάρκα του. Μέσα στα σχήματα που κατασκευάζει ο άνθρωπος τοποθετεί ακόμα υπαρκτά όντα και, όταν η ανθρώπινη κραυγή για δικαιοσύνη υψώνεται θαρραλέα, υποχρεώνει τη νιοστή δύναμη των ίδιων του των τεράτων να σταματήσει. Και δεν είναι μόνον αυτή η κραυγή. Ο G. Orwell¹ στο συγκλονιστικό του μυθιστόρημα 1984 καταλύει την τυραννία του παντοδύναμου κράτους με τον έρωτα των δύο ηρώων: κατορθώνουν να διασπάσουν το φράγμα της απάνθρωπης μηχανής που εξουσιάζει τους ανθρώπους με τη δύναμη του ερωτικού πάθους. Να είναι αυτή η ευαισθησία που θα συντρίψει την αναισθησία των μηχανών ή μήπως θα χρειαστεί η φαντασία της νέας γενιάς που θέλει να σπάσει τα σχήματα με την πιο ρευστή δύναμη του κόσμου, με το όνειρο;

Μανόλης Ανδρόνικος
«Παιδεία ή Υπνοπαιδεία»

1. Ποια είναι κατά το συγγραφέα η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου σε σχέση με όλα τα πλάσματα της γης; Πώς την παρουσιάζει;
2. Να παρακολουθήσετε τους αναβαθμούς της τάσης του ανθρώπου για σχηματοποίηση όπως παρουσιάζονται στο κείμενο.
3. Γιατί ο άνθρωπος επινόησε τους μηχανικούς εγκεφάλους; Πώς τοποθετείται ο συγγραφέας απέναντι στην επινόηση αυτή;
4. Ποιες δυνάμεις εμφανίζει ο συγγραφέας στον επίλογο ως αντίβαρο στην αναισθησία των μηχανών; Να σχολιάσετε το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι δυνάμεις αυτές στην τεχνοκρατούμενη εποχή μας.

¹ Τζωρτζ Όργουελ (George Orwell, 1903-1950): Άγγλος μυθιστοριογράφος και δημοσιογράφος. (Δες στην ίδια ενότητα απόσπασμα από το μυθιστόρημά του «1984»)

Οι ρίζες μας βρίσκονται στ' αστέρια

Συχνά υποτιμούμε την παιδαγωγική και πολιτισμική σημασία της αστρονομίας στην εκπαίδευση. Επί καιρό την αντιμετωπίζαμε σαν ένα ευχάριστο χόμπι, λιγότερο ή περισσότερο άχρηστο, ένα πολιτιστικό βερνίκι για έναν «τίμιο άνθρωπο». Ωστόσο η επιστήμη αυτή έχει προνομιακή θέση. Ενδιαφέρεται για μια πραγματικότητα που μας αφορά απ' όλες τις πλευρές. Αν ο κόσμος των άστρων είναι ένας κόσμος συγκινήσεων και ονείρων, είναι επίσης και ένας τόπος επιστημονικών ερευνών που πραγματοποιούνται με τις πιο εξελιγμένες τεχνικές και τις πιο αφηρημένες εννοιολογικές αναλύσεις.

Αυτή η ειδική θέση προσδίδει στην αστρονομία μοναδική παιδαγωγική αξία. Οι καθηγητές γνωρίζουν πόσο πιο προσεκτικοί γίνονται οι μαθητές τους και πόσο μεγαλύτερο κίνητρο αποκτούν, όταν η θεωρία που τους διδάσκουν εφαρμόζεται στα ουράνια σώματα, όταν τα παραδείγματα προέρχονται από τον ουρανό. Η χημεία αποκτά γούστο, όταν ενδιαφερόμαστε λ.χ., για τον σχηματισμό των μορίων στα μεσοαστρικά σύννεφα. Οι νόμοι της μηχανικής είναι εντυπωσιακοί, όταν παρασύρουν στην τροχιά τους μεγαλοπρεπείς πλανήτες.

Η μεταμόρφωση της ύλης

Αλλά, πέρα από το παιδαγωγικό ενδιαφέρον, η αστρονομία μπορεί να λάβει μια πολιτιστική διάσταση υψίστης σημασίας. Ορισμένες επιστημονικές ανακαλύψεις έχουν επιπτώσεις που ξεπερνούν τα όρια της επιστήμης. Αγγίζουν τη μεταφυσική και συνεπώς αξίζει να στοχαστούμε για τη διάδοσή τους.

Η σύγχρονη αστρονομία μάς δίνει μια εικόνα του απώτερου παρελθόντος του κόσμου. Ο κόσμος πριν από 15 δισεκατομμύρια χρόνια, την εποχή του Μπιγκ Μπανγκ, έμοιαζε με έναν γιγαντιαίο πυρακτωμένο πουρέ. Ήταν το πρωταρχικό χάος, δεν είχε κανένα οργανωμένο σύστημα: ούτε γαλαξίες, ούτε άστρα, ούτε πλανήτες. Ούτε ίχνος από μόρια, άτομα ή νουκλεόνια. Μόνο κουόρκ, ηλεκτρόνια, φωτόνια και μια πανοπλία από άλλα στοιχειώδη σωματίδια.

Το σημερινό Σύμπαν, αντιθέτως, με την εκπληκτική ποικιλία του, προσφέρει μια εντυπωσιακή συλλογή από οργανωμένες δομές, είτε πρόκειται για το σύνολο των φυτικών και ζωικών ειδών είτε για τα έξι δισεκατομμύρια ανθρώπους που ζουν στον πλανήτη μας.

Πώς καταλαβαίνουμε αυτή τη μεταμόρφωση της ύλης; Μελετώντας τα διάφορα στάδια της αύξησης της πολυπλοκότητας. Ακόμη και αν πολλές πλευρές παραμένουν ακόμη στο σκοτάδι, οι αστρονομικές παρατηρήσεις σε συνδυασμό με τα εργαστηριακά πειράματα μας επιτρέπουν να ανακατασκευάσουμε πολλά από τα στάδια αυτά.

Η πυρηνική φυσική προσπαθεί να εξηγήσει με ακρίβεια τις διαφορές αντιδράσεις μέσω των οποίων, στα πρώτα μικροδευτερόλεπτα, τα κουόρκ

συνδυάστηκαν για να γίνουν νουκλεόνια και τα νουκλεόνια μετατράπηκαν σε ατομικούς πυρήνες μέσα στις αστρικές χοάνες. Η χημεία μάς πληροφορεί για την ανάπτυξη των μεσοαστρικών μορίων, που παρατηρούνται με ραδιοτηλεσκόπια, στα μοριακά σύννεφα του γαλαξία μας. Η πλανητολογία περιγράφει τον σχηματισμό των πλανητικών βάσεων πάνω στις οποίες οι ατμόσφαιρες και οι ωκεανοί μπορούν να παραμείνουν αιωνίως. Η βιοχημεία προσπαθεί να περιγράψει τις χημικές αντιδράσεις που κυριάρχησαν στην εμφάνιση των ζωντανών φαινομένων πιθανότατα στα αρχικά υδάτινα στρώματα της Γης. Η εξελικτική βιολογία προσπαθεί να αποσαφηνίσει τα φαινόμενα μέσω των οποίων οι διάφορες μορφές των φυτών και ζώων διαδέχθηκαν η μία την άλλη στον πλανήτη μας, ως την εμφάνιση ενός νοήμονος όντος, ικανού να αναρωτηθεί από πού προέρχεται.

Υπεύθυνοι για τον πλανήτη μας

Όλα αυτά μας δίνουν μια περίληψη των κυριότερων σταδίων που σημάδεψαν την αύξηση της πολυπλοκότητας στο Σύμπαν. Αλλά το πιο εντυπωσιακό στοιχείο αυτής της αύξησης είναι ότι κατέστη δυνατή. Οι νόμοι της φυσικής, δηλαδή, υπήρχαν από την αρχή μέσα στο χάος και μπόρεσαν να δημιουργήσουν την πολυπλοκότητα. Σήμερα ανακαλύπτουμε ότι αυτοί οι νόμοι εφαρμόζονται και στην οργάνωση της ύλης και ότι τυχόν αλλαγή τους –ακόμη και ελάχιστη– δε θα μπορούσε ποτέ να είχε οδηγήσει στην πολυπλοκότητα.

Για να μεταχειριστούμε τους αριστοτελικούς όρους,¹ μπορούμε να εξετάσουμε την ιστορία του Σύμπαντος σαν μια ενεργοποίηση των αρχικών ιδιοτήτων των δυνάμεων και των σωματιδίων που ήταν δυνητικά ικανά να οδηγήσουν σε αυτό το αποτέλεσμα. Το γεγονός αυτό αξίζει να το σκεφθούμε και ο καθένας ας δώσει τη δική του ερμηνεία.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρουσία μας εδώ και τώρα είναι συνδεδεμένη με ένα σύνολο φαινομένων στα οποία αναμειγνύεται ολόκληρος ο κόσμος. Η αστρονομία μάς αποκαλύπτει σήμερα τη γενεαλογία μας, τη συμμετοχή μας στον κόσμο. Μας τοποθετεί στον μεγάλο μηχανισμό της κοσμικής οργάνωσης που υπάρχει επί δισεκατομμύρια χρόνια και εκτείνεται σε δισεκατομμύρια έτη φωτός.

Από αυτό προκύπτουν πολλά μηνύματα, τα οποία παίρνουν ιδιαίτερη σημασία στο πολιτικό μας πλαίσιο. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορεί να βρει μια νέα βάση, όταν συνειδητοποιήσουμε τη συμμετοχή μας στο έπος της κοσμικής πολυπλοκότητας. Η αστρονομία μάς παρέχει το αίσθημα ότι

¹ Εννοεί την αρχή της «εντελέχειας» του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία κάθε ον έχει μέσα του τις δυνάμεις και τις δυνατότητες εκείνες που, με την υλοποίησή τους, το οδηγούν στην ολοκλήρωση. Έτσι πετυχαίνει τους σκοπούς, για τους οποίους υπάρχει.

ανήκουμε κάπου –αίσθημα που μας είναι απολύτως αναγκαίο– αλλά το κάνει με τρόπο πολύ πιο ικανοποιητικό από εκείνο των εγχειριδίων ιστορίας. Προτού γίνουμε Γάλλοι ή Καναδοί, λευκοί ή μαύροι, άνδρες ή γυναίκες, ήμασταν γήινοι, ηλιακοί, γαλαξιακοί, γιοι και κόρες του Σύμπαντος. Οι ρίζες μας βρίσκονται στ' αστέρια.

Είμαστε όμως υπεύθυνοι για το μέλλον αυτής της μακράς ιστορίας· δηλαδή, πιο συγκεκριμένα, είμαστε υπεύθυνοι για τον πλανήτη μας και για την ικανότητά του να φιλοξενεί τη ζωή. Η παρατήρηση αυτή είναι εξαιρετικά επίκαιρη δεδομένης της επιδείνωσης της κατάστασης του περιβάλλοντος. Για αυτό το ζήτημα οι κώδωνες του κινδύνου έχουν ήδη αρχίσει να κρούνται.

Όταν τον εξετάζουμε από αυτή την κοσμική οπτική, ο αγώνας κατά της μόλυνσης του περιβάλλοντος λαμβάνει μια διάσταση ακόμη πιο δραματική. Η αστρονομία συναντά την οικολογία. Και εμείς θέτουμε το κρίσιμο ερώτημα. Η πολυπλοκότητα είναι βιώσιμη; Σε εμάς έγκειται να αποδείξουμε ότι η εξυπνάδα έχει μέλλον και ότι δεν είναι καταδικασμένη να αυτοκαταστραφεί. Αυτό είναι το πρόβλημα που μας θέτει η φύση. Εμείς πρέπει να το λύσουμε.

Υμπέρ Ριβς
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποια είναι, κατά το συγγραφέα, η σημασία της αστρονομίας στην εκπαίδευση και γιατί, πέρα από το παιδαγωγικό ενδιαφέρον, έχει «μια πολιτιστική διάσταση υψίστης σημασίας»;
2. Ορισμένες επιστημονικές ανακαλύψεις, ισχυρίζεται ο συγγραφέας, αγγίζουν τα όρια της μεταφυσικής. Γιατί; Εντοπίστε τα σημεία του άρθρου που στηρίζουν την άποψή του αυτή και οργανώστε τα σε μία δική σας παράγραφο (ανάπτυξη με αιτιολόγηση).
3. Ποιες επιμέρους επιστήμες μελετούν τα διάφορα στάδια της μεταμόρφωσης της ύλης και της πολυπλοκότητας στο σύμπαν; Τι μελετά η κάθε μια;
4. Θεωρείτε επιτυχημένο τον τίτλο του άρθρου; Αν όχι, εξηγήστε γιατί. Αν ναι, εντοπίστε τις παραγράφους εκείνες που, κατά τη γνώμη σας, δικαιώνουν τη χρήση του.
5. Πώς συνδέει ο συγγραφέας την ανθρώπινη παρουσία στον κόσμο με την αστρονομία; Ποια μηνύματα και ποιες ευθύνες προκύπτουν από τη σύνδεση αυτή για τον άνθρωπο;

Η ψευδής κληρονομιά της Ντόλη

Η ανακοίνωση τον Φεβρουάριο του 1997 της γέννησης ενός προβάτου με το όνομα Ντόλη, ενός ακριβούς γενετικού αντιγράφου της μητέρας της, προκάλεσε παγκόσμιες συζητήσεις για τις ηθικές και ιατρικές συνέπειες της κλωνοποίησης. Μερικές πολιτείες των ΗΠΑ και μερικές ευρωπαϊκές χώρες απαγόρευσαν την κλωνοποίηση ανθρώπινων όντων. Εν τούτοις επιστήμονες από τη Νότια Κορέα ισχυρίστηκαν τον περασμένο μήνα ότι έκαναν ήδη το πρώτο βήμα. Στο πιο κάτω δοκίμιο για το περιοδικό TIME ο εμβρυολόγος Wilmut, ο οποίος ήταν επικεφαλής της ομάδας, η οποία έφερε στη ζωή την Ντόλη στο Ινστιτούτο Ρόσλιν της Σκωτίας, εξηγεί γιατί πιστεύει ότι η διαμάχη για την κλωνοποίηση των ανθρώπων έχει απολέσει κατά μεγάλο ποσοστό το στόχο.

Στις διαφωνίες για την ηθική της τεχνητής αναπαραγωγής ζωής δεν έχει ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι, προς το παρόν, η κλωνοποίηση είναι μεθοδολογία μικρής αποδοτικότητας. Η συχνότητα θανάτων στα έμβρυα και στους απογόνους που παράγονται με κλωνοποίηση είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι είναι κατά τη φυσική αναπαραγωγή – 10 φορές μεγαλύτερη από τη φυσιολογική πριν από τη γέννηση, σύμφωνα με τις μελέτες μας στο Ρόσλιν. Αυτές οι συχνότητες αποτυχιών είναι πολύ απογοητευτικές για τους ερευνητές που εργάζονται με πειραματόζωα και ασφαλώς δεν επιτρέπουν ούτε καν τη σκέψη για εφαρμογή τέτοιας μεθοδολογίας σε ανθρώπους.

Ακόμα και αν η τεχνική βελτιωνόταν, θα έπρεπε να διερωτηθούμε ποια πρακτική αξία θα είχε η κλωνοποίηση ολόκληρου όντος. Ποια θα ήταν η ακριβής διαφορά μεταξύ ενός «κλωνοποιημένου» βρέφους και ενός παιδιού που έχει γεννηθεί με φυσικό τρόπο – και γιατί θα επιθυμούσαμε ένα κλωνοποιημένο;

Το κλωνοποιημένο παιδί θα ήταν ένα γενετικώς γνήσιο, ίδιο, δίδυμο του αρχικού και άρα φυσικώς πολύ όμοιο –πολύ περισσότερο όμοιο απ' ό,τι ο φυσικός γονέας προς το παιδί του. Η ανθρώπινη προσωπικότητα όμως αναδύεται από τις επιδράσεις των γονιδίων, που κληρονομούμε (από τη φύση μας) και από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες, στους οποίους εκτιθέμεθα (από την ανατροφή μας). Δύο κλώνοι θα αναπτύξουν διακεκριμένες προσωπικότητες, όπως οι δίδυμοι αναπτύσσουν μοναδικά χαρακτηριστικά ταυτότητας. Και επειδή το αντίγραφο θα γεννιέται συχνά σε διαφορετική οικογένεια, τα κλωνοποιημένα δίδυμα θα είναι λιγότερο όμοια ως προς την προσωπικότητά τους από τα φυσικά γνήσια (ίδια) δίδυμα.

Αρχικώς τίθεται το ερώτημα: γιατί «να αντιγράφονται» άνθρωποι; Ζευγάρια που δεν μπορούν να κάνουν παιδιά θα μπορούσαν να επιλέξουν να αποκτήσουν παιδί αντίγραφο ενός από τους δύο συζύγους αντί να δεχθούν τη παρείσφρυση γονιδίων από δότη. Η γυναίκα μου και εγώ έχουμε δύο δικά μας παιδιά και ένα υιοθετημένο, αλλά θα επιθυμούσα να διερευνήσω τι θα μπορούσε να συμβεί στο γάμο μου εάν μπορούσε να παραχθεί ένα αντίγραφο μου για την αντιμετώπιση ενδεχόμενης έλλειψης γονιμότητας. Η γυναίκα μου και εγώ πρωτοσυναντηθήκαμε στο γυμνάσιο. Πώς θα αισθανόταν απέναντι σε ένα φυσικό αντίγραφο του νεαρού άνδρα, τον οποίο ερωτεύτηκε; Πώς

θα μπορούσε ο καθένας μας να ζήσει με τον εαυτό του (αντίγραφό μας) ως μέλος της οικογένειας; Ασφαλώς, ο κλώνος μεγαλύτερης ηλικίας –εγώ σ' αυτή την περίπτωση– θα πίστευα ότι γνωρίζω (καλύτερα) πώς θα έπρεπε να συμπεριφέρεται το αντίγραφό μου και θα ήταν πιθανότερο να επιβάλω τις προσδοκίες μου σ' αυτό σε σύγκριση προς το μέσο πατέρα στο παιδί του. Πάνω απ' όλα πώς ένας έφηβος θα αντιμετώπιζε εμένα, έναν μεγάλης ηλικίας άνδρα με φαλάκρα, στον οποίο θα έβλεπε το φυσικό του μέλλον;

Καθένας από μας μπορεί να φανταστεί υποθετικές οικογένειες δημιουργημένες με την είσοδο σ' αυτές κλωνοποιημένου παιδιού – για παράδειγμα αντίγραφο ενός από τους συντρόφους σε μια ομοφυλόφιλη σχέση ή ενός ανύμφευτου ή ανύπαντρου γονέα. Αυτό που λείπει απ' όλη αυτή τη θεώρηση είναι η εξέταση του ερωτήματος για το ποια είναι τα συμφέροντα του κλωνοποιημένου παιδιού. Επειδή δεν υπάρχει μορφή έλλειψης γονιμότητας, η οποία να αντιμετωπίζεται μόνο με κλωνοποίηση, δεν θεωρώ αποδεκτές αυτές τις προτάσεις. Οι προβληματισμοί μου δεν έχουν θρησκευτικές βάσεις, ούτε βασίζονται σε εσωτερη ηθική αρχή. Η άποψή μου είναι μάλλον ότι θα είναι δύσκολο σε οικογένειες δημιουργημένες με αυτό τον τρόπο να προσφέρουν κατάλληλο περιβάλλον για το παιδί. [...]

Η αντιγραφή προτείνεται επίσης σαν τρόπος, με τον οποίο οι γονείς θα αποκτούν το παιδί των ονείρων τους.

Ζευγάρια θα είναι πιθανόν να μπορούν να επιλέγουν την απόκτηση αντίγραφου ενός σταρ του κινηματογράφου, ενός γνωστού αθλητή ή ενός επιστήμονα, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους.

Αλλά, επειδή η προσωπικότητα είναι εν μέρει μόνο αποτέλεσμα της γενετικής κληρονομιάς του ατόμου, είναι βέβαιο ότι θα προκληθούν συγκρούσεις στην περίπτωση, κατά την οποία το κλωνοποιημένο παιδί αποτύχει να αναπτύξει τα ίδια ενδιαφέροντα με το πρωτότυπο. Τι θα συμβεί εάν το αντίγραφο του Αϊνστάιν δεν δείξει ενδιαφέρον για την επιστήμη; Ή εάν ένας παίκτης του φουτ μπολ ενδιαφερθεί να γίνει ηθοποιός; Η επιτυχία εξαρτάται επίσης από την τύχη. Τι θα συμβεί εάν το παιδί δεν ανταποκριθεί στις ελπίδες και τα όνειρα του γονέα, απλώς από κακή του τύχη;

Κάθε παιδί πρέπει να είναι επιθυμητό γι' αυτό που είναι ως άτομο. Παράγοντας ένα αντίγραφο του εαυτού του ή ενός φημισμένου προσώπου ο γονεύς προδιαγράφει σκοπίμως τον τρόπο που αυτός ή αυτή επιθυμεί να αναπτυχθεί το παιδί. Στα πρόσφατα χρόνια ιδιαίτερα στις ΗΠΑ δίνεται σημασία στο δικαίωμα των ατόμων να αναπαράγουν με τρόπους που επιθυμούν. Προτείνω ότι υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη να προσεχθούν τα συμφέροντα του παιδιού και να απορριφθούν οι προταθείσες χρήσεις της κλωνοποίησης. [...]

Επιπλέον υπάρχουν πολλά που δεν γνωρίζουμε όσον αφορά την κλωνοποίηση σχετικώς με τη γήρανση. Καθώς γηράσκουμε επέρχονται μεταβολές στα κύτταρά μας, οι οποίες περιορίζουν τις φορές που αυτά μπορούν να αναπαράγουν. Το ρολόι της ηλικίας επανατοποθετείται στην αρχή με τη φυσιολογική αναπαραγωγή, με την παραγωγή σπέρματος και ωαρίων· γι' αυτό τα παιδιά κάθε νέας γενιάς έχουν πλήρη διάρκεια ζωής. Δεν είναι ακόμη γνωστό κατά πόσον η γήρανση αναστρέφεται κατά την κλωνοποίηση.

ηση ή εάν η φυσιολογική διάρκεια ζωής του κλώνου περιορίζεται κατά τα χρόνια, τα οποία έχει ήδη ζήσει ο γονεύς του. Επίσης υπάρχει το πρόβλημα των γενετικών λαθών που συσσωρεύονται στα κύτταρά μας.

Υπάρχουν συστήματα στον οργανισμό μας που αναζητούν και διορθώνουν τα λάθη κατά τη διάρκεια της φυσιολογικής αναπαραγωγής· δεν είναι όμως γνωστό ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει κατά την κλωνοποίηση. Υπάρχει επείγουσα ανάγκη να γίνουν έρευνες, οι οποίες θα μετρήσουν τη διάρκεια ζωής και θα προσδιορίσουν τις αιτίες θανάτου ζώων που παρήχθησαν με κλωνοποίηση.

Απομένουν επίσης σημαντικά ερωτήματα για το ποια είναι τα καταληλότερα μέσα και οι τρόποι για τον έλεγχο της ανάπτυξης και για τη χρησιμοποίηση αυτών των τεχνικών. Θεωρείται δεδομένο ότι η παραγωγή και η πώληση φαρμάκων θα ελέγχεται από τις κυβερνήσεις, αλλά δεν ήταν έτσι πάντα.

Υπάρχουν πολλά ακόμα που πρέπει να μάθουμε για τη βιολογία της κλωνοποίησης. Ο χρόνος που θα χρειασθεί γι' αυτές τις έρευνες θα δώσει την ευκαιρία σε κάθε κοινωνία να αποφασίσει πώς επιθυμεί να χρησιμοποιείται η τεχνική της κλωνοποίησης. Κάποτε στο μέλλον η κλωνοποίηση θα έχει πολλά να προσφέρει στην ιατρική των ανθρώπων, αλλά πρέπει να τη χρησιμοποιούμε με προσοχή.

Ίαν Γουίλιαμ
Περιοδικό «Time»
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να αποδώσετε σε ένα σχεδιάγραμμα την άποψη και τους προβληματισμούς του συγγραφέα αναφορικά με τη διαμάχη για την κλωνοποίηση ανθρώπων.
2. Πώς απαντούν οι υποστηρικτές της κλωνοποίησης ανθρώπων στο ερώτημα: γιατί να «αντιγράφονται» άνθρωποι; Ποιες είναι οι περιπτώσεις, για τις οποίες προτείνουν την κλωνοποίηση;
3. Τι είδους και ποια επιχειρήματα χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να αντικρούσει τις απόψεις σχετικά με τις προτεινόμενες χρήσεις της κλωνοποίησης του ανθρώπου;
4. Γιατί, κατά την άποψη του Wilmut, το θέμα της κλωνοποίησης ανθρώπων πρέπει ν' αντιμετωπιστεί πρωτίστως από την πλευρά του κλωνοποιημένου παιδιού; Ποια είναι η δική σας άποψη πάνω στο θέμα αυτό;
5. Μπορείτε να φανταστείτε ότι η τεχνική της κλωνοποίησης ανθρώπων θα αποκτήσει στο μέλλον και μια οικονομική-εμπορική διάσταση; Ποιο ρόλο θα παίξει το Διαδίκτυο για την υλοποίηση της διάστασης αυτής; Να δώσετε παραδείγματα που τεκμηριώνουν την άποψή σας.
6. Με αφορμή τον επίλογο του άρθρου, συζητήστε στην τάξη για τις πιθανές θετικές χρήσεις της κλωνοποίησης στο χώρο της ιατρικής αλλά και για τα νομικά, ηθικά και επιστημονικά πλαίσια, που θεωρείτε απαραίτητα, ώστε αυτές να καθορίζονται με ασφάλεια.

Ηλεκτρονικοί υπολογιστές: Κίνδυνος ή νέες δυνατότητες για τον άνθρωπο;

[...] Θα αντιμετωπίζατε αρνητικά την προοπτική κατασκευής ενός τεχνητού εγκεφάλου;

«Κατ' αρχάς πιστεύω ότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη «εγκέφαλος». Υπάρχουν πολλά στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο εγκέφαλος που τον κάνουν να μοιάζει με ηλεκτρονικό υπολογιστή. Αυτό κανείς δεν το αμφισβητεί».

Με συγχωρείτε που σας διακόπτω, αλλά πριν από όλα θα ήθελα να ξέρω τι εννοείτε εσείς όταν λέτε τη λέξη «εγκέφαλος».

«Είναι λίγο δύσκολο να δώσει κανείς τον ορισμό, πολύ περισσότερο δε να μεταφράσει αυτή τη λέξη από τα αγγλικά σε άλλες γλώσσες. Από τη μία έχει να κάνει με τη συνείδηση –και αυτό για μένα είναι το μεγαλύτερο από τα μυστήρια του μυαλού. Ό,τι δηλαδή έχει να κάνει με την ενσυνείδητη σκέψη, η οποία είναι τελείως διαφορετική από την μηχανική λειτουργία της σκέψης... Έχω αυτή την εντύπωση –παρ' όλο που δεν έχω στοιχεία για να μπορώ να το αποδείξω. Κατά την άποψή μου ένας (ηλεκτρονικός) υπολογιστής ούτε κατά διάνοια δεν διαθέτει χαρακτηριστικά όπως η συνείδηση. Είναι κάτι εντελώς άγνωστο προς τη λειτουργία του. Αν και υπάρχουν πράγματα που ένας υπολογιστής τα κάνει πολύ καλά, όπως το να παίζει σκάκι, για παράδειγμα. Τα κάνει όμως με τρόπο τελείως διαφορετικό από ό,τι θα τα έκανε ένας άνθρωπος. Ο άνθρωπος κατά το ήμισυ λειτουργεί μηχανικά και κατά το υπόλοιπο ήμισυ σκέφτεται. Η σκέψη είναι διαδικασία που ανάγεται στη συνείδηση. Το να κάνεις υπολογισμούς δεν έχει σχέση με αυτό, παρ' όλο που κάποιοι πιστεύουν ότι όταν μιλάμε για υπολογισμούς ενός συγκεκριμένου επιπέδου εμπεριέχεται σε αυτούς η λειτουργία της συνείδησης. Εγώ διαφωνώ, και μάλιστα πιστεύω ότι υπάρχουν ισχυρότατα επιχειρήματα για να αποδείξει κανείς ότι δεν είναι έτσι».

Επομένως δεν πιστεύετε ότι κάποια στιγμή οι μηχανές θα κυριαρχήσουν...

«Όχι, δεν το νομίζω. Σήμερα η λειτουργία των ρομπότ ελέγχεται από ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Υπάρχουν άνθρωποι, όπως ο Κέβιν Μόρικ στη Βρετανία, οι οποίοι πιστεύουν ακράδαντα ότι αυτό είναι κάτι κακό, γιατί θα οδηγήσει στον απόλυτο έλεγχο από την πλευρά των μηχανών, και άλλοι, όπως ο Χανς Μόριβεκ στην Αμερική, οι οποίοι αντιμετωπίζουν θετικά μια τέτοια προοπτική. Δέχονται δηλαδή ότι κάποια ημέρα οι μηχανές θα αποκτήσουν τον απόλυτο έλεγχο και δεν έχουν κανένα πρόβλημα ως προς αυτό. Προσωπικά πιστεύω ότι και οι δύο έχουν άδικο. Είναι σαν να αποδίδουν και

οι δύο στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές ιδιότητες τις οποίες δεν έχουν – επιθυμίες και ικανότητα να αισθάνονται. Τα κομπιούτερ κάνουν ό,τι τους λέμε εμείς. Άλλωστε αυτό εννοεί κανείς όταν λέει «ρομπότ» – την έλλειψη της δυνατότητας να αισθάνεται και να καταλαβαίνει κάτι από μόνος σου. Σίγουρα υπάρχουν κίνδυνοι, αλλά δεν προέρχονται από τις μηχανές. Αφορούν τη δική μας αδυναμία να καταλάβουμε τι ακριβώς κάνουν αυτές και πώς λειτουργούν. Το αποτέλεσμα είναι να τους αποδίδουμε δύναμη μεγαλύτερη από αυτήν που στην πραγματικότητα έχουν και ως άνθρωποι να χάνουμε την αυτοεκτίμησή μας, πιστεύοντας ότι οι μηχανές κάνουν τα πράγματα καλύτερα από ό,τι εμείς. Νομίζουμε ότι παίζουν καλύτερο σκάκι από εμάς, άρα πρέπει να είναι ανώτερες. Αυτός λοιπόν πιστεύω ότι είναι και ο μεγαλύτερος κίνδυνος από όσους υπάρχουν και απορρέουν από τις εξελίξεις της επιστήμης σήμερα.

Υπάρχει κάτι στο μέλλον το οποίο φοβάστε;

«Σε γενικές γραμμές ο προβληματισμός που υπάρχει έχει να κάνει με το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε τις συνέπειες της τεχνολογικής εξέλιξης. Αυτή νομίζω ότι είναι και η μεγαλύτερη δυσκολία: από τη μία η αδυναμία να κατανοήσουμε κάποια πράγματα, από την άλλη οι πιέσεις που ασκούνται από την πλευρά του εμπορίου και οι οποίες σαφώς δεν έχουν στόχο το γενικό καλό. Ενώ δηλαδή ότι σε επίπεδο ατομικής πρωτοβουλίας μπορούν κάποιοι άνθρωποι, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες της τεχνολογίας, να προωθήσουν ατομικά τους συμφέροντα που να μην αφορούν τον υπόλοιπο κόσμο». [...]

[...] Αν είχατε τη δυνατότητα να μπειίτε στη μηχανή του χρόνου και να βρεθείτε στο μέλλον, πώς θα το φανταζόσασταν;

[...] «Μάλλον θέλετε να μάθετε πώς φαντάζομαι το μέλλον. Τι θα έβλεπα αν είχα τη δυνατότητα να βρεθώ εκεί. Αυτό, ξέρετε, είναι κάτι που το σκέφτονται πολλοί άνθρωποι εν όψει της καινούργιας χιλιετίας που πλησιάζει. Προσωπικά θα δίσταζα να αποτολμήσω προβλέψεις. Προφανώς οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές θα παίζουν σημαντικό ρόλο. Ίσως κάποια στιγμή σταματήσουν να εξελίσσονται και σταθεροποιηθούν σε ένα ορισμένο πλαίσιο δυνατοτήτων. Προς στιγμήν όμως δεν το βλέπω να συμβαίνει. Το πρόβλημα δεν είναι ότι ίσως κάποια στιγμή τα κομπιούτερ θα κάνουν τα πάντα στη θέση μας. Ας μην ξεχνάμε ότι η ζωή γίνεται ολοένα και πιο περίπλοκη. Αγοράζοντας σήμερα ένα κομπιούτερ πολύ γρήγορα θεωρείται ξεπερασμένο και καλείσαι να προσαρμοστείς στον χειρισμό καινούργιων συστημάτων. Υπάρχει μια περίπλοκη σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις κοινωνικές πιέσεις, στο εμπόριο και στις επιστημονικές εξελίξεις. Είναι προφανές ότι τα δύο πρώτα καθορίζουν και διαμορφώνουν το τελευταίο. Γι' αυτό και τα βήματα που γίνονται σήμερα στην επιστήμη είναι τεράστια,

επειδή ακριβώς οι πιέσεις που ασκούνται προέρχονται από την κοινωνία και πολύ περισσότερο από τις ανάγκες του εμπορίου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι δύσκολο να υπάρξει ισορροπία.

Αντιθέτως, στο παρελθόν τα πράγματα γίνονταν πιο αργά και μέσα από έλεγχο. Από το ένα στάδιο στο επόμενο εξασφαλιζόταν μια ισορροπία. Πάντως με τους ρυθμούς με τους οποίους προχωράει η εξέλιξη σήμερα, είναι πολύ δύσκολο να κάνεις οποιαδήποτε πρόβλεψη». [...]

Συνέντευξη του Ρότζερ Πένροουζ
στο Θανάση Λάλα
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποια είναι, κατά την άποψη του Πένροουζ, η διαφορά της ανθρώπινης από την ηλεκτρονική σκέψη;
2. Ποια είναι η άποψη και η επιχειρηματολογία του αναφορικά με την ενδεχόμενη κυριαρχία των ρομπότ στο μέλλον;
3. Ποιος είναι, κατά την άποψη του Πένροουζ, ο μεγαλύτερος κίνδυνος από όσους υπάρχουν και απορρέουν από τις εξελίξεις της σύγχρονης επιστήμης; Συμφωνείτε με τη διαπίστωσή του;
4. Ποιοι είναι οι φόβοι του Πένροουζ για το μέλλον της τεχνολογικής εξέλιξης; Μπορείτε να προσθέσετε και τους προσωπικούς σας φόβους αναφορικά με το θέμα αυτό;
5. Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές πιέσεις, στο εμπόριο και στις επιστημονικές εξελίξεις; Μπορείτε να δώσετε ένα παράδειγμα που διασαφηνίζει τις σχέσεις αυτές;

Το Τίμημα της Προόδου

Γιατί βάζει το στοχαστικό και ευαίσθητο άνθρωπο του καιρού μας σε ανησυχία η τεράστια ανάπτυξη της τεχνικής που χαρακτηρίζει τον αιώνα μας; Το τι χρωστάει ο πολιτισμός, όχι μόνο ο υλικός αλλά και ο πνευματικός, στις τεχνικές κατακτήσεις, είναι τόσο αυτονόητο και χιλιοειπωμένο, που δεν αξίζει τον κόπο να το επαναλάβουμε. Αυτές του έκαναν όχι μόνο ευκολότερη και αποδοτικότερη την εργασία, αλλά τον απελευθέρωσαν από πολλές σκλαβιές, οικονομικές και ηθικές, και άνοιξαν το δρόμο προς την κατάκτηση των πολιτικών ελευθεριών. Τώρα λοιπόν γιατί φοβόμαστε αυτή την κίνηση που διαρκώς προχωρεί προς όλο και πιο θαυμαστές πραγματοποιήσεις; Ποτέ άλλοτε δεν είδε ο κόσμος τις ανέσεις και τον όλβο των δικών μας ημερών. Ποτέ στο παρελθόν δεν είχε ο άνθρωπος υπό τον έλεγχό του τόσες δυνάμεις φυσικές, όσος έχει σήμερα. Τελειοποίησε τις κατασκευές του (τις κάθε λογής κατασκευές) έως τέτοιο βαθμό, που και ο ίδιος δε μπορεί πια ν' αναμετρήσει την έκταση και την ποικιλία των δυνατοτήτων τους. Τι έχει λοιπόν να φοβηθεί; Γιατί τον τρομάζει αυτή η εκπληκτική πρόοδος, που, ακόμη και αν δεν συνεχιστεί με τον ίδιο ρυθμό στο μέλλον, πάλι στην ακμή που έχει φτάσει σήμερα εμπνέει το δέος;

[...] Είναι τάχα η μηχανή αιτία των αντινομιών¹, όπου στριφογυρίζει ο πολιτισμός μας χωρίς να βρίσκει διέξοδο; Ή μήπως αυτή ακριβώς είναι που με την εξάπλωση και την τελειοποίησή της θα προωθήσει την ανθρωπότητα σε νέες εξελίξεις και θα λύσει τα δεινά προβλήματα που μας περιζώνουν; [...] Η τελειοποιημένη και παντοδύναμη «μηχανή» εγκαινίασεν ένα νέο τρόπο ζωής, δεν είναι όμως κατά βάθος η αιτία των οικονομικοπολιτικών συγκρούσεων που ταλαιπωρούν τη σημερινή ανθρωπότητα, αλλά ο λόγος που οι συγκρούσεις αυτές επήραν μεγαλύτερη έκταση και έγιναν οξύτερες. Έβαλε δηλαδή ανώτερον εκθέτη στα γεγονότα, μεγάλωσε την κλίματα και μαζί την έντασή τους. [...] Ένας οξυδερκής παρατηρητής που δεν στέκει στην επιφάνεια των πραγμάτων, πολύ καλά καταλαβαίνει ότι οσοδήποτε τέλεια κι αν είναι μια τεχνική κατασκευή, δεν παύει να είναι όργανο στα χέρια του ανθρώπου που τη μεταχειρίζεται. Το όργανο τούτο, φυσικά, απλώνει και πολλαπλασιάζει τη δύναμη του κατόχου του, δεν δημιουργεί όμως και τις προθέσεις του. Ας μη μετατοπίζουμε λοιπόν τις ευθύνες από τη βούληση των έμψυχων όντων που δημιουργούν με τη δραστηριότητά τους την ιστορία, στις άψυχες μηχανές που μεταχειρίζονται τα όντα αυτά για να επιτύχουν ό,τι επιδιώκουν. Το χέρι που φτιάχνει και κινεί τη μηχανή είναι υπαίτιο για το καλό, όπως και για το κακό που εκείνη κάνει. Το μαχαίρι στα χέρια του γιατρού δίνει τη ζωή, στα χέρια του κακούργου την αφαιρεί.

¹ αντινομία: αντιφατικότητα

[...] Αλλά το ζήτημα έχει και μιαν άλλη άποψη, και αυτήν θέλω τώρα να παρουσιάσω. Η εκπληκτική ανάπτυξη της τεχνικής στα χρόνια μας δεν ωφέλησε ούτε έβλαψε εξίσου όλες τις χώρες της γης και όλους τους ανθρώπους κάθε κοινωνίας. Απεναντίας έκανε μια νέα κατάταξη των δυνάμεων και δημιούργησε μια νέα και πολύ επικίνδυνη ανισότητα ανάμεσα στους λαούς της οικουμένης και στις κοινωνικές τάξεις μέσα στον ίδιο το λαό. Γιατί η τελειοποιημένη μηχανή των ημερών μας κοστίζει τεράστια χρηματικά ποσά –γίνεται από σπάνια, επομένως πολύτιμα, υλικά και κατασκευάζεται σε εργοστάσια που η αξία των εγκαταστάσεών τους φτάνει σε αστρονομικούς αριθμούς. Λίγοι λοιπόν μέσα σε μια χώρα και λίγες χώρες μέσα στον κόσμο μπορούν ν' αποκτήσουν αυτά τα δαπανηρότατα τεχνικά θαύματα. Αυτοί οι λίγοι όμως άνθρωποι και λαοί συγκεντρώνουν με τούτο τον τρόπο στα χέρια τους ανυπολόγιστα μεγάλη δύναμη. Και επειδή η δύναμη διαρκώς ανοίγει την όρεξη για μεγαλύτερη δύναμη, οι μεγιστάνες των μηχανών, άτομα, εταιρίες, τράστς, κόμματα, κράτη, έχουν γίνει οι νέοι κύριοι του κόσμου, αυτοί που επιβάλλουν τη θέλησή τους ως νόμο στους άλλους και αποφασίζουν αυθαίρετα για την τύχη του πλανήτη μας. Έτσι δημιουργείται σιγά-σιγά ένας νέος δεσποτικός καισαρισμός, φοβερότερος από κάθε προηγούμενο, αφού κανείς αντίστοιχός του στο παρελθόν δεν είχε στα χέρια του τα τεχνητά μέσα που διαθέτει αυτός σήμερα, και στο έπακρο επικίνδυνος για τις ελευθερίες των ατόμων και για την ειρήνη του κόσμου. [...]

Στην τεχνική των πολύπλοκων ρυθμιστικών μηχανημάτων, των ρομπότ, των ηλεκτρονικών εγκεφάλων και παρόμοιων κατασκευών έχει δοθεί το όνομα *cybernetics*, που άλλο δεν είναι παρά η ελληνική λέξη «κυβερνητική»². Οι ειδικοί προβλέπουν ότι τα μηχανικά αυτά τέρατα, με την τελειότητα που ολοένα αποκτούν, θα μπορούν και στο μέλλον να «κυβερνούν» από μακριά και να εκτελούν έως τις παραμικρές λεπτομέρειες έργα δυσκολότατα που απαιτούν σήμερα μυριάδες ανθρώπων, και μάλιστα προικισμένων με μυϊκές και διανοητικές δυνάμεις όχι συνηθισμένες. Παράλληλα προς αυτήν έχει αναπτυχθεί και διαρκώς τελειοποιείται μια άλλη «κυβερνητική» πολιτική που με τους μηχανισμούς του κόμματος, του τύπου, του ραδιοφώνου και άλλων μέσων υποβολής των μαζών ρυθμίζει κατά ενιαίο τρόπο και διευθύνει προς ορισμένη κατεύθυνση τις ιδέες, τα συναισθήματα, τη βούληση των ανθρώπων. Πλούτος και δύναμη από το ένα μέρος, από το άλλο πενία και έλλειψη προστασίας διανοητικής και ηθικής απέναντι στις καταχθόνιες

² Κυβερνητική: Από το ελληνικό ρήμα κυβερνώ. Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγραφούν οι επιστήμες εκείνες που ασχολούνται με τους μηχανισμούς επικοινωνίας και ελέγχου τόσο στους ζωντανούς οργανισμούς (ανθρώπους και ζώα), όσο και στις σύγχρονες πολύπλοκες ηλεκτρονικές μηχανές.

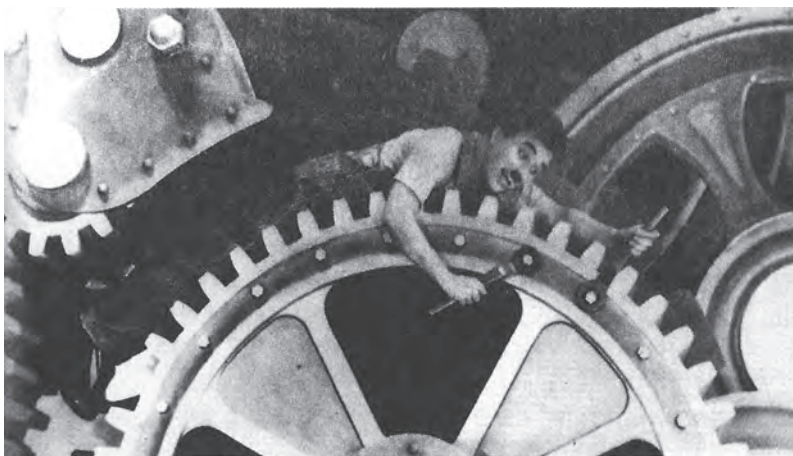
μηχανές της μαζικής υποβολής. Τι περιμένει τον άνθρωπο κάτω απ' αυτόν το φοβερό τροχό της μοίρας που έρχεται να τον συνθλίψει –δε χρειάζεται πολλή σοφία να το μαντέψει κανείς. Ο εξανδραποδισμός...

Αυτό θα είναι άραγε το τίμημα της προόδου; Και το αξίζει; Ιδού η απορία.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Επίκαιρα και ανεπίκαιρα»

1. Ποιες είναι οι θετικές επιπτώσεις της τεχνολογικής ανάπτυξης, σύμφωνα με τον συγγραφέα, και σε ποιους τομείς τις εντοπίζει;
2. Πού τοποθετεί ο συγγραφέας την αιτία της θετικής ή αρνητικής λειτουργίας των μηχανών;
3. Γιατί η ανάπτυξη της τεχνικής αποτελεί στα χρόνια μας παράγοντα ανισότητας ανάμεσα σε λαούς και κοινωνικές τάξεις; Να εντοπίσετε και να αναπτύξετε μια συγκεκριμένη μορφή ανισότητας που δημιουργήσε η τεχνική πρόοδος.
4. Ποιες τεχνολογικές ανακαλύψεις της εποχής μας σχετίζονται με τον όρο «κυβερνητική» και ποιος είναι ο μέγιστος κίνδυνος που απειλεί τον άνθρωπο από τη χρήση τους, σύμφωνα με το συγγραφέα; Πώς σχετίζονται τα τελικά του συμπεράσματα με τον τίτλο που έδωσε στο δοκίμιό του;

Charlie Chaplin, *Μοντέρνοι Καιροί*

«1984»¹

Ήταν μια λαμπρή κρύα μέρα του Απρίλη, και τα ρολόγια έδειχναν μία η ώρα το μεσημέρι. Ο Ουίνστον Σμιθ, με το πηγούνι χωμένο στο στήθος του προσπαθώντας ν' αποφύγει τον απαίσιο άνεμο, γλίστρησε μέσ' από τις γυάλινες πόρτες του Μεγάρου της Νίκης, κουβαλώντας μαζί του κι ένα στρόβιλο σκόνης ανακατεμένης με άμμο.

Ο διάδρομος ανάδινε μια ανάμικτη μυρωδιά από βρασμένο λάχανο και παλιά κουρελιασμένα χαλιά. Στην άκρη του διαδρόμου ήταν καρφωμένη στον τοίχο μια πελώρια χρωματιστή αφίσα. Έδειχνε ένα γιγάντιο πρόσωπο πλάτους περισσότερο από ένα μέτρο: ήταν το πρόσωπο ενός ανθρώπου γύρω στα σαράντα πέντε, μ' ένα παχύ μαύρο μουστάκι και τραχιά όμορφα χαρακτηριστικά. [...] Σε κάθε πάτωμα απέναντι από το ασανσέρ, υπήρχε η ίδια αφίσα με το γιγάντιο πρόσωπο που σε παρατηρούσε από τον τοίχο. Ήταν μια απ' αυτές τις φωτογραφίες που είναι έτσι φτιαγμένες ώστε τα μάτια να δίνουν την εντύπωση πως σε παρακολουθούν όπου κι αν βρίσκεσαι. Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΔΕΡΦΟΣ ΣΕ ΒΛΕΠΕΙ, έγραφε η λεζάντα από κάτω.

Μέσα στο διαμέρισμα, μια γλυκιά φωνή διάβαζε δυνατά ένα κατάλογο στοιχείων που αφορούσαν την παραγωγή χυτοσίδηρου. Η φωνή ερχόταν από μια μακρόστενη μετάλλινη πλάκα σαν θαμπό καθρέφτη που αποτελούσε μέρος της επιφάνειας του δεξιού τοίχου. Ο Ουίνστον γύρισε ένα διακόπτη και η φωνή εξασθένησε κάπως, αν και οι λέξεις διακρίνονταν ακόμα. Η συσκευή αυτή (τηλεοθόνη την έλεγαν) μπορούσε μεν να σκοτεινιάσει, αλλά δεν υπήρχε τρόπος να την κλείσει κανείς εντελώς. Προχώρησε προς το παράθυρο. [...]

Το πρόσωπο με το μεγάλο μουστάκι δέσποζε σε κάθε καίριο σημείο των δρόμων. Υπήρχε μια τέτοια αφίσα στην πρόσοψη του απέναντι σπιτιού. Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΔΕΡΦΟΣ ΣΕ ΒΛΕΠΕΙ, έγραφε η λεζάντα, ενώ τα σκοτεινά μάτια κοίταζαν βαθιά, διαπεραστικά μέσα στα μάτια του Ουίνστον. Κάτω, στο δρόμο μια άλλη αφίσα, ξεσχισμένη στη μια γωνιά παράδερνε σπασμωδικά στον άνεμο, σκεπάζοντας και ξεσκεπάζοντας διαδοχικά τη μοναδική λέξη ΑΓΓΣΟΣ (Αρχικά του Αγγλικός Σοσιαλισμός). Σε μακρινή απόσταση ένα ελικόπτερο έκανε βουτιές ανάμεσα στις στέγες, αιωρείτο στον αέρα σαν μύγα, κι ορμούσε ξανά προς τα εμπρός με μια καμπυλωτή κίνηση. Ήταν η Αστυνομική περίπολος που κατασκόπευε μέσα στα παράθυρα του κόσμου.

¹ Ο Τζωρτζ Όργουελ έγραψε το μυθιστόρημα αυτό στη δεκαετία του 1940 απογοητευμένος τόσο από την εξέλιξη της αστικής δημοκρατίας, όσο και από τα φαινόμενα ολοκληρωτισμού του σταλινικού καθεστώτος στη Σοβιετική Ένωση, στην επανάσταση της οποίας είχε πιστέψει. Πρόκειται για ένα έργο πολιτικής και επιστημονικής φαντασίας που περιγράφει με ζοφερά χρώματα τις προοπτικές για την ελευθερία του ανθρώπου.

Οπωσδήποτε, οι περιπολίες δεν είχαν σημασία. Μόνο η Αστυνομία της Σκέψης είχε σημασία.

Πίσω από την πλάτη του Ουίνστον, η φωνή από την τηλεοθόνη φλυαρούσε ακόμα για το σίδερο, και για την υπερκάλυψη του Ενάτου Τρίχρονου Σχεδίου. Η τηλεοθόνη ήταν ταυτόχρονα πομπός και δέκτης. Μπορούσε να συλλάβει κάθε θόρυβο που προερχόταν από τον Ουίνστον, και που ήταν πάνω από το επίπεδο ψιθύρου. Επί πλέον, όσο βρισκόταν μέσα στο οπτικό πεδίο της μετάλλινης πλάκας, οι κινήσεις του μπορούσαν να παρακολουθούνται όπως και ν' ακούγονται. Βεβαίως, δεν υπήρχε τρόπος να ξέρει κανείς ποια ακριβώς στιγμή παρακολουθούσαν. Το πόσο συχνά ή με ποιο σύστημα συνδεόταν η Αστυνομία της Σκέψης με την κάθε συσκευή, μόνο να το μαντέψει μπορούσε κανείς. Θα μπορούσε ακόμα να διανοηθεί κανείς ότι παρακολουθούσαν τους πάντες συνεχώς. Οπωσδήποτε πάντως μπορούσαν να συνδεθούν με τη συσκευή σου όποτε ήθελαν. Έπρεπε να ζεις –συνήθισες να ζεις (αυτή η συνήθεια είχε καταλήξει να γίνει ένστικτο) με την προϋπόθεση ότι κάθε ήχος που έβγαζες ακουγόταν, και ότι κάθε σου κίνηση παρακολουθείτο, εκτός αν ήταν σκοτάδι.

Ο Ουίνστον εξακολουθούσε να έχει την πλάτη του γυρισμένη στην τηλεοθόνη. Ήταν πιο ασφαλές· παρ' όλο, που, όπως ήξερε πολύ καλά, ακόμα και μια πλάτη μπορεί να είναι αποκαλυπτική. Ένα χιλιόμετρο μακριά το Υπουργείο Αλήθειας, όπου εργαζόταν, υψωνόταν τεράστιο και άσπρο πάνω από το γυμνό τοπίο. [...]

Το Υπουργείο Αλήθειας –ΥΠΑΛ, στη Νέα Ομιλία² είχε χτυπητή διαφορά από κάθε τι που το περιστοιχίζε. Ήταν μια πελώρια πυραμιδοειδής οικοδομή από άσπρο αστραφτερό μπετόν, που από πάτωμα σε πάτωμα υψωνόταν τριακόσια μέτρα στον αέρα. Από τη θέση που στεκόταν ο Ουίνστον, μόλις μπορούσε να διαβάσει στην άσπρη πρόσοψη του κτιρίου τα κομψά γράμματα που σχημάτιζαν τα τρία συνθήματα του Κόμματος:

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΙΡΗΝΗ
Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΙΝΑΙ ΣΚΛΑΒΙΑ
Η ΑΓΝΟΙΑ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΜΗ

Το Υπουργείο Αλήθειας, είχε –όπως λεγόταν– τρεις χιλιάδες δωμάτια πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, και αντίστοιχες υπόγειες διακλαδώσεις. Σκορπισμένα μέσα στο Λονδίνο βρίσκονταν τρία ακόμα κτίρια με παρόμοια εμφάνιση και όγκο. Με τον όγκο τους δέσποζαν τόσο πολύ σ' όλη την αρχιτεκτονική της πόλης που αν βρισκόσουν στη στέγη του Μεγάλου της Νίκης μπορούσες να τα δεις και τα τέσσερα ταυτόχρονα. Στέγαζαν τα τέσσερα Υπουργεία στα οποία είχε διαιρεθεί ολόκληρος ο Κυβερνητικός μηχανισμός. Το Υπουργείο Αλήθειας, που ασχολείτο με τα νέα, την ψυχα-

² Η Νέα Ομιλία είναι η επίσημη γλώσσα της Ωκεανίας, της φανταστικής χώρας του μυθιστορήματος.

γωγία, την εκπαίδευση και τις καλές τέχνες. Το Υπουργείο Ειρήνης, που ασχολείτο με τον πόλεμο. Το Υπουργείο Αγάπης, που αγρυπνούσε για τη τήρηση της τάξης. Και το Υπουργείο της Αφθονίας, που ήταν υπεύθυνο για τα οικονομικά θέματα. Τα ονόματά τους στην Νέα Ομιλία ήταν: ΥΠΑΛ, ΥΠΕΙΡ, ΥΠΑΓ, και ΥΠΑΦ. [...]

Ο Ουίνστον γύρισε απότομα. Έντυσε τα χαρακτηριστικά του μ' εκείνη την έκφραση της ήσυχης αισιοδοξίας που έπρεπε να έχει όταν ατένιζε την τηλεοθόνη. Διέσχισε το δωμάτιο για να πάει στη μικροσκοπική κουζίνα. [...]

Ξαναγύρισε στο λίβινγκ ρουμ, και κάθισε σ' ένα μικρό τραπέζι που βρισκόταν στ' αριστερά της τηλεοθόνης. Έβγαλε από το συρτάρι του τραπεζιού ένα κοντυλοφόρο, ένα μελανοδοχείο, κι ένα χοντρό άγραφο τετράδιο, με σκληρό εξώφυλλο και κόκκινη ράχη.

Για κάποιο άγνωστο λόγο, η τηλεοθόνη στο λίβινγκ ρουμ ήταν τοποθετημένη ασυνήθιστα. Αντί να τοποθετηθεί όπως θα ήταν φυσικό στον ακρινό τοίχο, απ' όπου θα μπορούσε να επιθεωρεί όλο το δωμάτιο, βρισκόταν στο μακρύτερο τοίχο, απέναντι απ' το παράθυρο. Στη μια πλευρά του υπήρχε μια μικρή εσοχή στην οποία καθόταν τώρα ο Ουίνστον, και που όταν χτιζόταν το διαμέρισμα, φαίνεται ότι προοριζόταν για ράφια βιβλιοθήκης. Με το να κάθεται σ' αυτή την εσοχή, και προς τα πίσω, ο Ουίνστον κατάφερνε να βρίσκεται έξω από το οπτικό πεδίο της τηλεοθόνης. Μπορούσαν βέβαια να τον ακούν αλλά, όσο βρισκόταν σ' αυτή τη θέση, δεν μπορούσαν να τον δουν. Αυτή η ασυνήθιστη διαρρύθμιση του δωματίου απ' τη μια, και τούτο το τετράδιο που μόλις έβγαλε από το συρτάρι απ' την άλλη, του είχαν δώσει την ιδέα να κάνει αυτό που τώρα ετοιμαζόταν να κάνει.

Ήταν ένα παράξενο όμορφο τετράδιο. Τα φύλλα του ήταν από ένα λείο κρεμ χαρτί, κιτρινισμένο από το χρόνο, ένα είδος που δεν κατασκευαζόταν πια εδώ και σαράντα χρόνια το λιγότερο. Ο Ουίνστον μπορούσε πάντως να υποθέσει ότι το τετράδιο ήταν πιο παλιό. Το είχε δει πεταμένο στην βιτρίνα ενός πανάθλιου μικρού παλαιοπωλείου σε μια βρωμερή συνοικία (σε ποια ακριβώς δε θυμόταν) και κυριεύτηκε αμέσως από την ακατανίκητη επιθυμία να το αποκτήσει. Τα μέλη του Κόμματος υποτίθεται ότι δεν έπρεπε να πηγαίνουν σε συνηθισμένα μαγαζιά («να συναλλάσσονται με την ελεύθερη αγορά», έλεγαν), αλλά ο κανόνας δεν τηρείτο αυστηρά, γιατί υπήρχαν διάφορα πράγματα, όπως κορδόνια παπουτσιών και ξυραφάκια, που ήταν αδύνατον να προμηθευτεί κανείς με άλλο τρόπο. Είχε ρίξει μια γρήγορη ματιά πάνω-κάτω στο δρόμο, μετά γλίστρησε στο μαγαζί, και αγόρασε το τετράδιο για δυόμισι δολάρια. Εκείνη τη στιγμή δεν είχε συνειδητοποιήσει ότι το ήθελε για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό. Το μετέφερε σίτι του μέσα στο χαρτοφύλακά του, έχοντας ένα αίσθημα ενοχής. Ακόμη και άγραφο τον εξέθετε σε κίνδυνο.

Αυτό που επρόκειτο να κάνει, ήταν ν' αρχίσει να κρατάει ημερολόγιο. Τούτη η πράξη δεν ήταν παράνομη (τίποτα δεν ήταν παράνομο, αφού δεν υπήρχαν πια νόμοι) αλλά αν τον ανακάλυπταν ήταν σίγουρο πως θα τον

τιμωρούσαν με θάνατο, ή τουλάχιστον με είκοσι πέντε χρόνια καταναγκαστικά έργα. Ο Ουίνστον έβαλε μια πένα στον κοντυλοφόρο και την καθάρισε. Η πένα ήταν αρχαϊκό εργαλείο που σπάνια το χρησιμοποιούσαν ακόμα και για υπογραφές· την είχε προμηθευτεί κρυφά, και με δυσκολία, απλώς και μόνο επειδή είχε το αίσθημα ότι αυτό το όμορφο χαρτί άξιζε να γραφτεί με μια αληθινή πένα αντί να γρατζουνιστεί από ένα στυλό. Πραγματικά, δεν ήταν συνηθισμένος να γράφει με το χέρι. Εκτός από πολύ σύντομες σημειώσεις, συνήθιζε να υπαγορεύει τα πάντα στο φωνογράφο, πράγμα που αποκλειόταν φυσικά σε τούτη την περίπτωση. Βούτηξε την πένα και το μελάνι και δίστασε για ένα δευτερόλεπτο. Μια τρεμούλα συντάραξε τα σωθικά του. Το παν ήταν ν' αρχίσει να γράφει στο χαρτί. [...]

Τζωρτζ Όργουελ

«1984»

Μετάφραση: Ν. Μπάρτης

1. Συσχετίστε την τελευταία παράγραφο του δοκιμίου του Ε. Π. Παπανούτσου με τα αποσπάσματα του «1984». Τι διαπιστώνετε; Με βάση τις διαπιστώσεις σας, αναζητήστε τα κίνητρα του G. Orwell για τη συγγραφή του συγκεκριμένου μυθιστορήματος.
2. Εντοπίστε στο απόσπασμα τους τρόπους επιβολής του καθεστώτος στους πολίτες. Να τους ιεραρχήσετε με βάση την αποτελεσματικότητά τους στην επίτευξη του σκοπού που επιδιώκουν και να αιτιολογήσετε την ιεράρχησή σας.
3. Περιγράψτε την επίσημη χρήση της γλώσσας από το καθεστώς τόσο ως προς το περιεχόμενο, όσο και ως προς τη μορφή των λέξεων. Τι επιδιώκει, πιστεύετε, με τη συγκεκριμένη χρήση; Μπορείτε να εντοπίσετε ανάλογες χρήσεις της γλώσσας σήμερα; (αναφερθείτε σε φορείς και σε τομείς όπου κυρίως εμφανίζονται).
4. Περιγράψτε το συγκεκριμένο τρόπο, με τον οποίο το καθεστώς εκμεταλλεύεται την τεχνολογία για τον έλεγχο της ζωής των πολιτών και την εισβολή στο χώρο της ιδιωτικής τους ζωής. Μπορείτε να εντοπίσετε ανάλογες χρήσεις της τεχνολογίας σήμερα από φορείς εξουσίας (και ποιους;) για την επίτευξη παρόμοιων στόχων;
5. Πώς χαρακτηρίζετε την απόφαση του ήρωα ν' αρχίσει να κρατά ημερολόγιο;
Στηρίξτε την απάντησή σας στα εξής στοιχεία:
α) στα υλικά που θα χρησιμοποιήσει για την πράξη του,
β) στον τρόπο, με τον οποίο τα προμηθεύτηκε, και στον απόκρυφο χαρακτήρα της απόφασής του,
γ) στα πιθανά κίνητρα που τον οδηγούν σ' αυτή και στα αισθήματα που τον κατακλύζουν, όταν ξεκινά να την υλοποιήσει.

Οι νέες τεχνολογίες στη ζωή μας

Ποιες είναι οι κυριότερες νέες τεχνολογίες που θα καθορίσουν το μέλλον;

«Η έμφαση δεν δίδεται στις τεχνολογίες αλλά σε αυτό που θα κάνουν για τη ζωή μας. Θα μας περιτριγυρίζουν χιλιάδες προϊόντα της επανάστασης της πληροφορίας αλλά ποτέ δεν θα τα σκεφτόμαστε ως τεχνολογία της πληροφορίας. Απλώς θα ανήκουν στην καθημερινή ρουτίνα μας και θα επηρεάζουν εξίσου την προσωπική και την επαγγελματική ζωή μας». [...]

367

Πώς θα αλλάξει η προσωπική ζωή μας;

«Σχεδόν σε κάθε επίπεδο. Το πρωί θα σας ξυπνάει ένα τραγούδι, το οποίο θα σας το παρέχει η υπηρεσία αφύπνισής σας. Το τραγούδι αυτό δεν θα το έχετε ξανακούσει αλλά θα σας αρέσει. Η υπηρεσία θα γνωρίζει τα γούστα σας και θα επιλέγει τα τραγούδια που είναι πιο κοντά στις προτιμήσεις σας. Κατόπιν, μπορεί να σας βοηθήσει να διαλέξετε τα ρούχα σας και να σας υπενθυμίσει πού πρέπει να πάτε εκείνη την ημέρα. Αργότερα, καθώς θα διαβάζετε τα νέα, θα σας πληροφορήσει ότι ένας από τους φίλους σας αρραβωνιάστηκε ενώ συγχρόνως θα σας δίνει και τις διεθνείς ειδήσεις. Και θα μπορείτε να συνεχίσετε έτσι όλη την ημέρα σας: με τα θέματα υγείας, τα ραντεβού σας, τη διασκέδασή σας –κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Άλλωστε μπορείτε να σκεφτείτε μια δραστηριότητα που δεν θα επωφεληθεί από την Αγορά της Πληροφορίας;

Οι προσωπικές σχέσεις και η αισθηματική ζωή;

«Φανταστείτε τους ηλικιωμένους που ζουν μόνοι τους. Ένα από τα πράγματα που θα μπορούν να κάνουν στην Αγορά της Πληροφορίας είναι να ανοίγουν την οθόνη τους και να επικοινωνούν με τους φίλους τους. Σήμερα αυτό γίνεται μέσω e-mail, αύριο θα βλέπουν και εικόνα στην οθόνη τους. Θα μπορούν να εμπλουτίζουν τη μοναχική ζωή τους με ανθρώπινες σχέσεις.

Δεν νομίζετε ότι υπάρχει ένα στοιχείο «Μεγάλου Αδελφού που μας παρακολουθεί» σε όλες αυτές τις νέες τεχνολογίες;

«Αντιθέτως. Ο Μεγάλος Αδελφός την έχει άσχημα γιατί η Αγορά της Πληροφορίας φέρνει σε επαφή εκατομμύρια ανθρώπους σήμερα. Σε μία δεκαετία θα συνδέει ως και ένα δισεκατομμύριο. Χάρη σ' αυτήν θα ακούγονται οι φωνές των ανθρώπων, έτσι θα έχει πολλή μεγάλη επιρροή εκδημοκρατισμού. Και δεν πρόκειται για τη φωνή ενός μεμονωμένου περιοδικού ή ενός μεμονωμένου τηλεοπτικού σταθμού.

Είναι το ακριβώς αντίθετο από αυτό που είπατε. Διώχνει μακριά τον Μεγάλο Αδελφό. Η συγκεκριμένη τεχνολογία μάς καθιστά πολύ πιο ικανούς να ακουστούμε και να ακούσουμε τους άλλους. [...]

Ποιες θα είναι οι επιπτώσεις των αλλαγών αυτών στην κοινωνία ως σύνολο;

«Είμαστε οι ίδιοι αρχαίοι άνθρωποι που ήμασταν πάντα. Οι αλλαγές αυτές είναι τα εργαλεία. Αλλάξαμε ριζικά με την εισαγωγή των αυτοκινήτων ή του ηλεκτρισμού; Αν πιστεύετε ότι η απάντηση είναι θετική, τότε θα αλλάξετε το ίδιο ριζικά με την τεχνολογία της πληροφορίας. Κατ' εμέ, αυτές δεν είναι ριζικές αλλαγές».

Πόση από την πραγματικότητα μας θα γίνει εικονική;

«Όχι πολλή. Πιστεύω ότι οι άνθρωποι έχουν κοινή λογική. Πολλοί φοβούνται ότι θα επιβληθεί μια παγκόσμια κουλτούρα που θα ομοιογενοποιήσει τους πάντες. Αυτό είναι ανοησία. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση λ.χ. όλα τα μέλη μιλούν αγγλικά. Αυτό άλλαξε με κάποιον τρόπο την κουλτούρα των Ιταλών, των Γάλλων ή των Ελλήνων; Απλώς εισήγαγε ένα πολύ λεπτό στρώμα κοινών πολιτιστικών προτύπων. Το ίδιο θα συμβεί με την Αγορά της Πληροφορίας. Θα εισαγάγει λίγα κοινά πρότυπα, αλλά οι περισσότεροι άνθρωποι, οι φυλές και τα έθνη θα παραμείνουν σχεδόν όπως είναι σήμερα».

Μπορούν οι νέες τεχνολογίες να λύσουν μερικά από τα παλαιά ανθρώπινα προβλήματα;

«Μπορούν επίσης και να τα κάνουν χειρότερα. Αυτό που με φοβίζει περισσότερο είναι το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών. Οι πλούσιοι μπορούν να προμηθευθούν τις νέες τεχνολογίες, να γίνουν πιο παραγωγικοί και πιο πλούσιοι, ενώ οι φτωχοί θα μείνουν πίσω».

Τι θα γίνει στις πλούσιες κοινωνίες με εκείνους που δεν είναι έτοιμοι να δεχθούν τις νέες τεχνολογίες;

«Οι άνθρωποι αντιστάθηκαν στα αυτοκίνητα πριν από 100 χρόνια. Αλλά οι περισσότεροι έχουν προσαρμοστεί και το αν θα πρέπει να αγοράζουμε ή όχι αυτοκίνητα δεν αποτελεί ζήτημα προς συζήτηση στις εφημερίδες ή στο ραδιόφωνο. Έχουν ενσωματωθεί στην κουλτούρα μας».

Ωστόσο λόγω των αυτοκινήτων έχουμε τη μόλυνση. Υπάρχει ο κίνδυνος να εμφανιστεί ένα είδος τεχνολογικής ρύπανσης;

«Ναι. Κάθε φορά που εμφανίζεται μια τεχνολογία υπάρχουν πράγματα που μας βοηθούν και παρενέργειες που μας δυσκολεύουν. Υπάρχει η πυρηνική ιατρική και οι πυρηνικές βόμβες. Υπάρχει ο ηλεκτρισμός που φωτίζει τα σπίτια μας και η ηλεκτρική καρέκλα. Η ίδια η τεχνολογία δεν μας φέρνει το καλό ή το κακό. Οι άγγελοι και οι διάβολοι βρίσκονται μέσα μας, όχι μέσα στην τεχνολογία. Το πραγματικό ερώτημα είναι: Ανοίγεις την πόρτα σε μια νέα τεχνολογία και ακολουθείς την προσπάθεια των ανθρωπίνων όντων να ερευνήσουν και να βελτιώσουν τον εαυτό τους, παίρνοντας στη διαδρομή και ορισμένα δεινά, ή κλείνεις την πόρτα και μένεις με αυτά που έχεις. Εγώ προσωπικά προτιμώ να ανοίξω την πόρτα και να προχωρήσω».

Ποιες είναι οι ελπίδες και τα όνειρά σας για τον επόμενο αιώνα;

«Ελπίζω ότι μετά από τρεις επαναστάσεις –πρώτη η αγροτική, που βασιζόταν στο άροτρο, δεύτερη η βιομηχανική, που βασιζόταν στη μηχανή, και τρίτη η επανάσταση της πληροφορίας, που βασίζεται στους υπολογιστές– έχει φθάσει πλέον ο καιρός για μια επανάσταση που δεν θα βασίζεται σε αντικείμενα. Και θα ήθελα να δω να βιώνουμε μια τέταρτη επανάσταση, κατά την οποία θα προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τον πιο πολύτιμο πόρο στη Γη: τους εαυτούς μας».

Συνέντευξη του Μάικλ Δερτούζου
στους D. Sulic και Zarachowicz
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Σχολιάστε την απάντηση του Μ. Δερτούζου στο ερώτημα «πώς θα αλλάξει η προσωπική ζωή μας». Θα επιθυμούσατε μια τέτοιου είδους καθημερινή πληροφόρηση; (Σκεφτείτε ότι αυτό προϋποθέτει γνώση πολλών πλευρών της προσωπικής σας ζωής από την «υπηρεσία» σας).
2. Να συγκρίνετε την απάντηση του Μ. Δερτούζου για τον «Μεγάλο Αδελφό», με τα αποσπάσματα του «1984» που προηγήθηκαν. Σας πείθει; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
3. Πώς αντιμετωπίζει γενικά ο Μ. Δερτούζος την επίδραση των νέων τεχνολογιών στην προσωπική ζωή των ανθρώπων και στην κοινωνία; Αισιόδοξα ή απαισιόδοξα; Με ποια επιχειρήματα; Ποια είναι η δική σας στάση απέναντι στο πρόβλημα;
4. Πώς αντιλαμβάνεσθε την τελευταία απάντηση του Μ. Δερτούζου; Αναπτύξτε τις σκέψεις σας σχετικά με το περιεχόμενο και την αναγκαιότητα της «τέταρτης επανάστασης».

Οι αρχηγοί κρατών ερωτούν τους επιστήμονες Επιστήμη και ηθική

ZAK NTEΛΟΡ: Ενώ η επιστήμη, από την εποχή της Αναγέννησης, είναι συνυφασμένη με την ιδέα της αντικειμενικότητας, της αλήθειας και της προόδου, συμβαίνει να βρίσκεται στην πηγή μιας βιομηχανικής ανάπτυξης οι αντιφάσεις της οποίας καθίστανται όλο και περισσότερο προφανείς (σπατάλη, υπανάπτυξη, καταστροφή του περιβάλλοντος). Σύμφωνα με την εμπειρία σας γύρω από τις σχέσεις επιστήμης και βιομηχανίας, επιστήμης και κοινής γνώμης, επιστήμης και πολιτικής, πού και πώς μπορεί να τοποθετήσει κανείς ασφαλιστικές δικλείδες; Πιστεύετε ότι θα πρέπει να υιοθετηθούν σε παγκόσμια κλίμακα ηθικοί κανόνες που να ρυθμίζουν την εφαρμογή των επιστημονικών ανακαλύψεων; Ως επιστήμων, δέχεστε την υπαγωγή της επιστήμης στην ηθική;

ZAK-YB ΚΟΥΣΤΩ: Πράγματι, κύριε Πρόεδρε, κάθε σημαντική απόφαση θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της όλους τους παράγοντες: οικονομικούς, οικολογικούς, τεχνικούς, κοινωνιολογικούς, φιλοσοφικούς και γεωπολιτικούς. Αξίζει όμως να αναρωτηθεί κανείς αν η επιστήμη, η οποία είναι η πηγή της γνώσης και άρα –κατ' αρχήν– η πηγή της ηθικής προόδου, πρέπει να παρεμβαίνει άμεσα, διακινδυνεύοντας να παραστρατήσει καθώς συγκρούεται με τα ιδιωτικά συμφέροντα. Αν αναγκάζομαστε σήμερα να θέσουμε αυτό το ερώτημα, είναι γιατί έχει επέλθει μια σύγχυση ανάμεσα στην αληθινή επιστήμη, την εφαρμοζόμενη επιστήμη και την τεχνολογία. Οι δύο τελευταίες εκφάνσεις της επιστήμης έχουν δώσει τροφή στην απληστία των εκμεταλλευτών και σε έναν καταιγισμό έργων επιστημονικής φαντασίας.

Προκειμένου να αποφύγουμε τις αντιφάσεις μιας βιομηχανικής ανάπτυξης, η ανθρώπινη κοινότητα θα πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετήσει ασφαλιστικές δικλείδες ανάμεσα στη θεμελιώδη επιστήμη, από τη μια πλευρά, και στη βιομηχανία, την κοινή γνώμη και τη γεωπολιτική, από την άλλη πλευρά. Θα πρέπει να τοποθετήσει με σοφό τρόπο φωτεινούς σηματοδότες σε πολλούς τομείς και να δίνει κόκκινο ή πράσινο φως κατά περίπτωση: να ενθαρρύνει τη μόρφωση και όχι μόνον την εκπαίδευση, να κρατήσει τον όρο «επιστήμη» μόνο για την καθαρή έρευνα και να χρησιμοποιεί τον όρο «τεχνολογία» για την εφηρμοσμένη έρευνα.

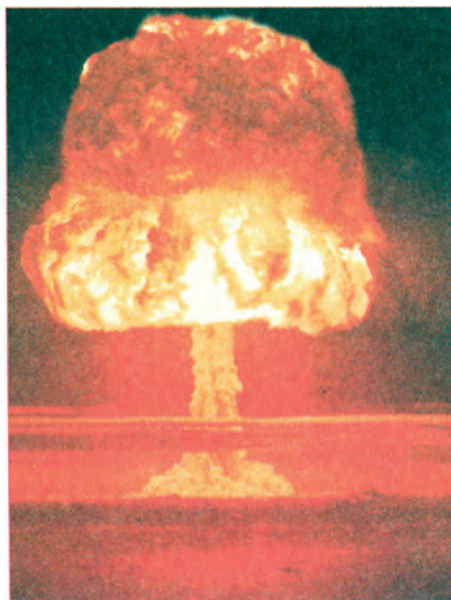
Θα ήταν ευχής έργον αν οι περισσότερες χώρες παραχωρούσαν ένα τμήμα της εθνικής τους κυριαρχίας σε μια ανώτατη αρχή με εξουσίες ελέγχου και αν υιοθετούσαν τα Ηνωμένα Έθνη ένα κείμενο που θα προστάτευε το δικαίωμα των επερχόμενων γενεών στην ελευθερία και την αξιοπρέπεια.

Όσο για τη σχέση της επιστήμης με τις ηθικές αξίες, και εδώ υπεισέρχεται η σύγχυση που προανέφερα ανάμεσα στην επιστήμη και την τεχνολογία. Η επιστήμη έχει ως μοναδική αποστολή τη γνώση και δεν έχει καμία σχέση

με την ηθική. Η συμμαχία αντιθέτως, της τεχνολογίας, της πρωτογενούς ή της ψευδούς πληροφορίας των μαζικών μέσων ενημέρωσης και των εθνικών ή δημοσίων συμφερόντων εναντίον της φύσης αποτελεί ένα σύμπλεγμα που επιβάλλεται να υπαχθεί πάραυτα σε ηθικές αξίες. Η καθαρή επιστήμη και η ηθική δεν έχουν κανένα απολύτως πρόβλημα συγκατοίκησης.

Για να απαντήσει στα ερωτήματα του Ζακ Ντελόρ, ο Ζακ-Υβ Κουστώ προβαίνει σ' έναν διαχωρισμό:

- α) Τι διαχωρίζει και γιατί;
- β) Για ποιες δραστηριότητες δίνει θετική απάντηση στα ερωτήματα;
- γ) Ποιους συγκεκριμένους τρόπους ελέγχου των δραστηριοτήτων αυτών προτείνει;

Ποιητική Τεχνολογία

Χαίρε, ω χαίρε
 ποίημα
 από τα σπλάχνα του υπολογιστή βγαλμένο
 με δύο κλικ σε κατεδαφίζω
 και σε τρεις μέρες σε χτίζω
 σε κάνω κάθετο
 σε οριζοντιώνω
 σε επιλέγω
 και σε ακυρώνω
 σε ανατρέπω
 και σε μετατρέπω
 Αν θέλω, το στυλ σου αλλάζω
 τώρα τα γράμματά σου πλαγιάζω
 τα μεγαλώνω, τα κάνω δεκάρια
 Τα μικραίνω, τα κάνω εφτάρια.

Εκδικούμαι για τους ποιητές που ικετέψαν
 κι ένα νεύμα σου μάταια γυρέψαν.
 Λοιπόν, τα άειδε και τα έννεπε τέλος.
 Θα σε σβήσω απ' την μνήμη αν δεν θέλω.
 Έχω επάνω σου μια εξουσία·
 όσο ανθίστασαι, θ' αλλάζω στοιχεία.
 Σωρό με πεσσούς θα σε κάνω

Να σωριάσω τα κομμάτια μου επάνω.

Τασούλα Καραγεωργίου
 «Ποιητική Τεχνολογία»

Σχολιάστε το ρόλο του υπολογιστή ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στην ποιήτρια και την ποιητική δημιουργία, απαντώντας στα εξής:

- α) Τι υποκαθιστά ο υπολογιστής, όσον αφορά τις πηγές της ποιητικής έμπνευσης; (προσέξτε ιδιαίτερα τους τρεις πρώτους στίχους).
- β) Πού οφείλεται η αίσθηση της ποιήτριας ότι μπορεί να ασκήσει έλεγχο πάνω στο αντικείμενο της δημιουργίας της;
- γ) Η αίσθηση αυτή ανταποκρίνεται στα πράγματα ή αποτελεί εκ μέρους της ειρωνική υπογράμμιση των προσδοκιών για τις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών στην καλλιτεχνική δημιουργία;

Το μέλλον της αλληλογραφίας

Μέχρι πρόσφατα χρησιμοποιούσα το κομπιούτερ μου σαν να ήταν απλώς μια ταχύτερη γραφομηχανή. Φέτος έκανα τη μεγάλη επανάσταση να συνδεθώ με το Διαδίκτυο. Δεν κατάφερα βέβαια να βρω πληροφορίες με την παροιμιώδη ευκολία που διαφημίζουν οι χρήστες. Ομολογώ πως είμαι ανίδεη: αφού δεν μπορώ ν' αλλάξω μπαταρία σε κασετόφωνο, πόσο περισσότερο να προσανατολιστώ σε τέτοιους δύσβατους ηλεκτρονικούς δρόμους. Αλλά όσο ζω ελπίζω.

Άλλωστε, έμαθα να στέλνω e-mail, το ηλεκτρονικό μου ταχυδρομείο. Και πρέπει να πω, ύστερα από χρήση μερικών μηνών, ότι το e-mail, ως εφεύρεση, ενίσχυσε την εμπιστοσύνη μου στο μέλλον. Όχι για τους λόγους που περιγράφουν συνήθως οι «σέρφερ», ταχύτητα και αποτελεσματικότητα, αλλά για κάτι που ξεπερνά όλα αυτά και τα περικλείει. Στέλνοντας γραπτό μήνυμα στους φίλους σου ανανεώνεις ουσιαστικά κάτι που έμοιαζε από χρόνια χαμένο: την αλληλογραφία, τη γραπτή επικοινωνία.

Μικροί αλληλογραφούσαμε με τους περίφημους Pen-Friends, ελπίζοντας, όταν μεγαλώσουμε, να μας καλέσουν στην εξωτική Γουαδελούπη. Ήταν παιδιάστικη αλληλογραφία του στιλ «πώς λένε τον καλύτερό σου φίλο» ή «Ποιο είναι το αγαπημένο σου χρώμα» αλλά μας έμαθε το τυπικό της αλληλογραφίας. Να ρωτάς τον άλλο αν είναι καλά, να του λες τα νέα σου, να επινοείς ένα κλείσιμο για το γράμμα σου και να υπογράφεις με τ' όνομά σου. Ό,τι μάθαμε τότε, το αξιοποιήσαμε αργότερα με γράμματα στις φίλες μας και -κυρίως- με ερωτικά γράμματα, ένα ανεπίδοτο¹ μάθημα αισθημάτων και ύφους.

Ποιος γράφει συστηματικά γράμματα πια; Ακόμη και οι καρτ-ποστάλ πωλούνται σε πλειστηριασμούς ως αποδεικτικά παλαιότητας (της τυπογραφίας και των αισθημάτων). Πολλοί μάλιστα βιάστηκαν να πουν ότι η αλληλογραφία πέθανε όταν εφευρέθηκε το φαξ και η κινητή τηλεφωνία. Το e-mail αντιστρέφει όλα αυτά τα κινδυνολογικά επιχειρήματα, αντιπροτείνοντας, στη θέση τους, την τροπαιοφόρο επιστροφή της γραπτής επικοινωνίας.

Μόνο στην Ελλάδα, μαθαίνουμε, διακινούνται περίπου 400.000 ηλεκτρονικά μηνύματα ημερησίως. Μ' άλλα λόγια τετρακόσιες χιλιάδες άνθρωποι ανταλλάσσουν σκέψεις, πληροφορίες, συναισθήματα μέσω υπολογιστών. Σκέφτονται και γράφουν, κάτι που προγραμματικά απέκλειε ο υπολογιστής όπως μας έλεγαν παλιότερα.

Το αμερικανικό σύστημα AOL (America on Line) θεωρεί ότι βασίζει την επικοινωνιακή του επιτυχία στο ηχητικό μήνυμα «Έχετε αλληλογραφία» που ακούγεται κάθε φορά που ο χρήστης έχει ηλεκτρονικό μήνυμα. Είναι ένα μήνυμα που οι άνθρωποι χαίρονται ν' ακούνε και γι' αυτό η εταιρεία επέλεξε τη φιλική φωνή ενός νέου που ακούει στο όνομα Έλγουντ Έντουαρντς.

¹ ανεπίδοτος: που δεν επιδόθηκε

Αυτό είναι ένα από τα ευρήματα που χρησιμοποιεί η σεναριογράφος Νόρα Έφρον στην ταινία «Έχετε μήνυμα στον υπολογιστή σας». Εκεί, η Μεγκ Ράιαν και ο Τομ Χανκς ερωτεύονται μέσω υπολογιστή, στην πρώτη ταινία που απεικονίζει τη διαδικτυωμένη ζωή να κυλάει παράλληλα με την πραγματική. Οι δύο ήρωες είναι έντονα αμφιθυμικοί απέναντι στην τεχνολογία αλλά αυτό δεν τους εμποδίζει να εκφράσουν τις βαθύτερες επιθυμίες τους με e-mail. Δεν είναι τυχαίο, ίσως, ότι οι δύο εραστές, χωρίς να ξέρουν ο ένας την ταυτότητα του άλλου, εργάζονται στον ίδιο κλάδο: εκείνος έχει το κολοσσιαίο βιβλιοπωλείο που χτίζεται δίπλα στο μικρό παιδικό βιβλιοπωλείο του Μανχάταν και απειλεί να του κλέψει την πελατεία. Στο τέλος, μάλιστα, το μαγαζάκι κλείνει για λόγους κινηματογραφικού ρεαλισμού: ο κολοσσός κλέβει πράγματι την πελατεία του μικρομάγαζου, αλλά ο έρωτας θριαμβεύει.

Προφανές δίδαγμα: όσο κι αν αλλάξει ο κόσμος μας, η επικοινωνία θα βρίσκει τον τρόπο της. Ακόμη κι αν χρειαστούν σύνθετοι αποκωδικοποιητές, τα μηνύματα θα ανταλλάσσονται και θα φτάνουν στον προορισμό τους.

Επιπλέον δεν θ' ατροφήσουν οι μύες του σώματος, τα χέρια θα συντονίζονται για να εκφράσουν γραπτώς μια σκέψη. Το τηλέφωνο δεν θα αντικαταστήσει τα γράμματα, ούτε ο υπολογιστής δημιουργεί, εξ ορισμού, μια ανώνυμη κοινωνία.

Έχουμε ζήσει πολλά χρόνια με αναθέματα εναντίον της τεχνολογίας, εναντίον του μέλλοντος. Έχουμε μάθει να εμπιστευόμαστε μόνο ό,τι αναγνωρίζουμε, πράγμα όχι εντελώς παράλογο. Όταν οι συνήθειες αλλάζουν πρόσωπο ακολουθεί, μοιραία, μια περίοδος προσαρμογής. Μπορούμε όμως τουλάχιστον να δοκιμάσουμε να ζήσουμε εντός της εποχής, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα της, τους κώδικες, τα δήθεν πολύπλοκα μυστικά της. Δεν είναι τόσο πολύπλοκα όσο φαίνονται, ούτε έχουν σκοπό να αλλοιώσουν γενετικά τον άνθρωπο.

Αμάντα Μιχαλοπούλου
Από τον ημερήσιο Τύπο

Η στάση της αρθρογράφου απέναντι στο Διαδίκτυο και το e-mail είναι θετική ή αρνητική; Με ποια επιχειρήματα την στηρίζει; Ποια είναι η προσωπική σας άποψη;

Έρωτας στο # Hellas

Λίγο πριν από το 2000 εκατοντάδες άνθρωποι αντιμετωπίζουν τη μοναξιά τους με γνωριμίες μέσω Internet. Από το παιχνίδι με τα μάτια, στο παιχνίδι με τα πλήκτρα.

Όταν η Μάγδα γνώρισε τον Μπάμπη

Magdalini: “Gia sou...”

Katharma: “Xerete”.

Magdalini: “A/s/l?”.

Katharma: “Op! Ti ine pali afto/...?”.

Τη στιγμή που η **Magdalini** ρώτησε, το **Katharma** τα έχασε. Πού μπλέξαμε πάλι, αναρωτήθηκε. Ήταν άλλωστε νέος στο κόλπο των γνωριμιών μέσω Internet. Και όμως το μόνο που ήθελε να μάθει η δίδα Magdalini –στέλεχος ετών 37 από τη Χαλκίδα– ήταν η ηλικία, το φύλο και ο τόπος διαμονής του Katharmatos (a/s/l = age, sex, location αγγλιστί). Μάλιστα!

«29/Αθήνα» απάντησε εν τέλει αλλά και αυτό ήταν ψέμα. Γιατί ο κατά κόσμον Μπάμπης ήταν ετών 19 και μαθητευόμενος πωλητής στη λαχαναγορά.

«M/F?», δηλαδή «αρσενικό ή θηλυκό;» επέμεινε η Μάγδα γιατί το 29 δεν την αποθάρρυνε. «M», άντρας, ήταν η απάντηση, και σε αυτό τουλάχιστον ο Μπάμπης φάνηκε ειλικρινής.

Και τότε έφτασε η άλλη ατάκα καπάκι και τον αποτελείωσε. «Pic?» (φωτογραφία έχεις να μας δείξεις, κύριε;).

Αν υπήρχε «φωτό» πάλι καλά, ίσως και η Μαγδαληνή ανακάλυπτε την απάτη του καθάρματος και αποφάσιζε ότι τα 19χρονα δεν είναι του ύφους της. Ο Μπάμπης με ένα απλό DCC θα έστελνε τη φωτογραφία του στον υπολογιστή της ενδιαφερομένης. Τελικά φωτογραφία δεν εστάλη και η κοπέλα αφήνοντας τον πωλητή σύξυλο πληκτρολόγησε στα γρήγορα ένα BRB («επιστρέφω αμέσως» στη γλώσσα του Internet) και αναζήτησε τον επόμενο συνομιλητή της μέσα από την τεράστια λίστα των υποψηφίων του ηλεκτρονικού δωματίου # Hellas (υπάρχουν δεκάδες παρόμοιες διευθύνσεις). Τη λύση της εποχής δηλαδή που προτείνει το Internet για γνωριμίες, για κουβέντα και για ό,τι ήθελε προκύψει.

Μια λίστα σαν τηλεφωνικός κατάλογος

Diavolos, Dora, Erastis, Flu, Giannis27 (ηλικία ντε!), **Giorgos, Glykula, Ice Tea, Kanivalos** (όπα!), **Karpuzi, Katharma, Katya, keratas (!), kokos, Midia, Natali, Nikiforos, Niptiras (!)** και πάει λέγοντας.

Το IRC (Internet Relay Chat) είναι μια υπηρεσία «ζωντανής» επικοινωνίας μέσω Internet. Η Magdalini και το Katharmata είναι μόλις δύο από τους δεκάδες ιντερνετόπληκτους και ιντερνετόπληκτες, ανθρώπους όλων των ηλικιών

που από γραφείο, σπίτι ή νеткаφέ μοιάζουν να υποκατέστησαν τις ρομαντικές βόλτες, τις ανθοδέσμες και το ρομάντζο παραδοσιακού τύπου με την ακτινοβολούσα οθόνη ενός ψυχρού υπολογιστή. Οι περισσότεροι με ψευδώνυμα, απελευθερωμένοι μέσω της ανωνυμίας συχνά, παραδίδονται σε αυτή τη γλυκιά και εθιστική πρόκληση.

Δεκαεπτά ώρες μπροστά στο μόνιτορ του υπολογιστή

«Ναι, έχω κάτσει απίστευτες ώρες μπροστά στον υπολογιστή μου» παραδέχεται η Κατερίνα 22 ετών από τη Νάξο. «Τι να πω, ως και 17 ολόκληρες ώρες έχω περάσει εκεί μέσα. Μου έχει τύχει να κανονίζω και ραντεβού με άτομα που δεν τα έχω δει ποτέ μου. Οι περισσότεροι δεν αξίζουν, αλλά ποτέ δεν ξέρεις τι γίνεται». Η φοιτήτρια που μπαίνει με το ψευδώνυμο **Trelokoritso**, αντί να χαίρεται τις παραλίες και το ελληνικό καλοκαιράκι, προτιμά να συνομιλεί μέσω Internet με αγόρια και κορίτσια από όλη την Ελλάδα. «Και αυτό δεν είναι τίποτε. Αν το ψάξεις, θα βρεις άτομα που κάθονται και τρεις ημέρες συνέχεια... άσε, πανικός σου λέω...»

«Δεν βρίσκω τίποτε περίεργο σε αυτό το είδος των γνωριμιών» αντιλέγει ο Pink Panther, Χρήστος Π., ιδιωτικός υπάλληλος, ετών 30, που επιθυμεί και αυτός να διατηρήσει την ανωνυμία του. Στον ψηφιακό κόσμο των BITS δισταγμοί και κωλύματα δεν υπάρχουν, αντίθετα με την καθημερινή συναναστροφή όπου οι κοινωνικές συμβάσεις μάς κρατούν κουμπωμένους. Και ο προσαρμοσμένος στα νέα ψηφιακά ήθη άντρας συνεχίζει: «Είναι το είδος επικοινωνία του επόμενου αιώνα. Εγώ με τη δουλειά μου δεν έχω χρόνο να τριγυρνάω όπως άλλοτε, εξάλλου είναι και διασκεδαστικό, οι πιθανότητες να γνωρίζεις συνέχεια κόσμο είναι ανεξάντλητες».

«Εμένα μου βγάζει μια μελαγχολία» λέει η 24 ετών Μαρία Χ. Γνωστή και ως Black Lady (μαύρη κυρία) στον κόσμο του IRC. «Έχω γνωρίσει αρκετό κόσμο, αλλά πιο συχνά απογοητεύομαι. Δεν πιστεύω ότι είναι υγιές να μιλάς με αγνώστους για θέματα εντελώς προσωπικά σε καθημερινή βάση».

Τα θέματα συζήτησης ποικίλλουν. Από την αναζήτηση απλών πληροφοριών ως θέματα μουσικά, αθλητικά, καλλιτεχνικά, επί παντός επιστητού. Ίσως όλα είναι προσχήματα και κλειδιά που ανοίγουν την κερκόπορτα της καρδιάς του άγνωστου συνομιλητή. Και όταν η γνωριμία εδραιώνεται, οι πιο τολμηροί ανταλλάσσουν φωτογραφίες και η ανωνυμία καταργείται. Με χιλιάδες παρατσούκλια οι πάντες σερφάρουν ψάχνοντας τον καλό ή την καλή τους σε έναν κόσμο που δεν ενθαρρύνει τις παραδοσιακού τύπου γνωριμίες.

Βασιλική Αρτινοπούλου: Μια ρεαλιστική εξέλιξη

Η κυρία Βασιλική Αρτινοπούλου είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Δεν διστάζει να χαρακτηρίσει τον τρόπο γνωριμίας μέσω Διαδικτύου εξέλιξη «απόλυτα συνυφασμένη με

τη σύγχρονη εποχή».

«Πράγματι, μπορούμε να πούμε ότι πλέον η μηχανή παρεμβαίνει στις ανθρώπινες σχέσεις. Πριν από περίπου μία πενταετία, όταν ακόμη το Internet δεν είχε τη σημερινή διάδοσή του, η υποψία και μόνο ότι θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε συντρόφους μέσω υπολογιστών αφενός θα προκαλούσε τον πανικό και αφετέρου θα οδηγούσε τον χρήστη σε κοινωνική αποξένωση. Σήμερα ωστόσο όσοι ασχολούνται με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές είναι σε μεγάλη πλειονότητα άτομα συγκροτημένα που συμμετέχουν στις κοινωνικές σχέσεις. Βεβαίως ορισμένοι στην αρχή εθίζονται, ωστόσο μετά επέρχεται η εξισορρόπηση».

Πώς όμως λειτουργεί η ανωνυμία; Η χρήση ψευδωνύμων με ποιο τρόπο διαμορφώνει τις σχέσεις μεταξύ αγνώστων;

«Η αλήθεια είναι ότι η ανωνυμία καταργεί τα προσχήματα και αυτό μπορεί σε περιπτώσεις να λειτουργήσει διττά: αρνητικά ή θετικά. Σε κάποιους παρέχεται η κάλυψη και λειτουργούν βάσει ενστίκτων, φέρνοντας σε δύσκολη θέση τους συνομιλητές τους, άλλοι όμως διευκολύνονται στην επικοινωνία. Δεν αποκλείεται δηλαδή οι άνθρωποι, οι οποίοι κανονικά θα είχαν πρόβλημα να εκφράζονται ελεύθερα, μέσω των υπολογιστών να προβάλλουν τα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα τους».

Τελικά η δημιουργία φιλικών διαπροσωπικών σχέσεων μέσω Internet είναι μια φυσιολογική εξέλιξη στο τέλος της νέας χιλιετίας ή ένα κακό της εποχής;

«Θα σας έλεγα ότι πρόκειται για μια ρεαλιστική εξέλιξη των πραγμάτων. Εφόσον θεωρούμε ότι οι σύγχρονοι αναλφάβητοι είναι εκείνοι που δεν ασχολούνται με την ψηφιακή εποχή, πρέπει να δεχθούμε και όλα τα συμπαρομαρτούντα αυτής της τεχνολογικής και κοινωνικής επανάστασης».

Γιάγκος Τσιμπίδης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Με αφορμή το κείμενο «Όταν η Μάγδα γνώρισε τον Μπάμπη» να συζητήσετε για την επίδραση που ασκούν στην ελληνική γλώσσα οι «συνομιλίες» στο Ίντερνετ.
2. Πιστεύετε ότι οι δυνατότητες επικοινωνίας που παρέχει το Ίντερνετ συμβάλλουν στην ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων ή είναι αποτέλεσμα και αιτία αποξένωσης; Να αναπτύξετε την άποψή σας βασιζόμενοι στις προσωπικές σας εμπειρίες, αν έχετε, ή τις εμπειρίες των γνωστών σας.
3. Θα αναπτύσσατε μια φιλική ή ερωτική σχέση μέσα από την ανώνυμη κατ' αρχάς επικοινωνία που σας προσφέρει το Ίντερνετ; Να αιτιολογήσετε την απάντησή σας.

G. Grosz, Δημοκρατικά αυτόματα

Η ελευθερία του ανθρώπου: ελληνική κατάκτηση
Η διακριτική θρησκευτικότητα της εξουσίας
Ελευθερία: η πραγμάτωση του ανθρώπου
Πάθη
Γράμμα απ' τη φυλακή για τους Ευρωπαίους
Η τιμητική αποτυχία
Ο στρατιώτης του LA CIOTAT
Η νέα ιδεολογία του πολέμου
«Από πού ερχόμαστε; Ποιοι είμαστε; Πού πηγαίνουμε;»
Η Δικαιοσύνη
Λόγος για τα πολιτεύματα
Εθισμός και επίγνωση
Η αλήθεια στην πολιτική και η ανοχή του ψεύδους
Μια ελαφρά παραλλαγή
Ο πειρασμός της εξουσίας
Ας φρόντιζαν
Το λάθος ως προσόν

Η ελευθερία του ανθρώπου: ελληνική κατάκτηση

Πρώτη φορά στην Ελλάδα κερδήθηκαν η ελευθερία του ανθρώπου και ο λόγος της ελευθερίας. Προϋπόθεση, άλλωστε, του λόγου της ελευθερίας είναι ο ελεύθερος άνθρωπος. Η διαλεκτική πορεία που έφερε ως εκεί ήταν επίπονη και προέκυψε από την ένταση των συγκρούσεων του Έλληνα με υπέρτερες δυνάμεις θεϊκές και ανθρώπινες. Καθρέφτης αυτής της πορείας είναι η ζωή και το έργο του Αισχύλου. Μάχεται ο Αισχύλος στον Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα με δόρυ και με ασπίδα, όπως μάχεται και η γενιά του, για να προστατέψει την ελληνική ανεξαρτησία από τον δεσποτισμό της Ανατολής. Μάχεται, όμως, ακόμη ο Αισχύλος, αντιπροσωπευτικός κι εδώ εκφραστής της γενιάς του, να ελευθερώσει με τον λόγο της ελευθερίας τον άνθρωπο από πανάρχαιες ανατολικής προέλευσης δοξασίες που τον κρατούσαν δεσμώτη. Με τιτανική προσπάθεια ανοίγει το δρόμο προς τις πηγές της ζωής και της ελευθερίας του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ελεύθερος όχι μονάχα απέναντι στον δεσποτισμό των ανθρώπων αλλά και απέναντι στον δεσποτισμό των θεών. Η σύγκρουσή του με τους θεούς βρίσκει την έκφρασή της στον «Προμηθέα Δεσμώτη». Η ελεύθερη ατομική ζωή του ανθρώπου βρίσκει τη δικαίωσή της με τον ελεύθερο λόγο της «Ορέστειας» (Φ. Πολίτης).¹ [...]

«Αφήστε το άτομο ελεύθερο και να έχετε εμπιστοσύνη ότι θα κάνει συνειδητά το καθήκον του». Αυτή είναι η ελληνική ιδέα. Και ούτε είμαι σε θέση να σας πω αν ακούστηκε τελειότερος και αγωγικότερος λόγος ελευθερίας από αυτόν. Την καταπίεση, τον περιορισμό και την απαγόρευση δεν θα τις βρούμε εύκολα στο λεξιλόγιο της ελληνικής θεωρίας για την ελευθερία. «Είναι παράξενο, λέει ο Livingstone,² ότι με τέτοιες αρχές το ελληνικό πνεύμα παρέμεινε αδιάφθορο: Γραφές και ιερατεία και πολιτικούς δεν ανεχόταν πάνω από το κεφάλι του. Μόνον ρήτορες, φιλόσοφοι, ιστορικοί, ποιητές και καλλιτέχνες του έδειχναν το δρόμο της ελεύθερης σκέψης και δημιουργίας. Κι εκεί φτάνει κανένας μόνο μέσα από την κατάκτηση της καθημερινής ελευθερίας».

Χρίστος Λ. Τσολάκης

«Από τον αγώνα του λόγου στο λόγο της ελευθερίας»

1. Ποια είναι η βασική ιδέα που διατρέχει το απόσπασμα; Με ποιους τρόπους τη στηρίζει ο συγγραφέας;
2. «Ο άνθρωπος ελεύθερος όχι μονάχα απέναντι στο δεσποτισμό των ανθρώπων αλλά και απέναντι στο δεσποτισμό των θεών». Αφού μελετήσετε το άρθρο «Η διακριτική θρησκευτικότητα της εξουσίας» που ακολουθεί, να εξηγήσετε γιατί οι δυο μορφές ελευθερίας, που αναφέρονται στη φράση, δεν μπορούν να υπάρξουν χωριστά η μία από την άλλη.

¹ Φώτος Πολίτης: (1890-1934): Σκηνοθέτης του θεάτρου, κριτικός, μεταφραστής και συγγραφέας

² Ρόμπερτ Λίβινγκστον (Robert Livingstone): Άγγλος ελληνιστής φιλόλογος (πρώτο μισό του 20ού αιώνα)

Η διακριτική θρησκευτικότητα της εξουσίας

Από την αρχή της ιστορίας του και για πολλές χιλιετίες το κράτος εμφανιζόταν ως ο εγκόσμιος διαμεσολαβητής μιας θεότητας, μιας μεταφυσικής βούλησης κείμενης υπεράνω τόπου και χρόνου. Στην αρχή η θεότητα μιλούσε στη φυλή με τη φωνή του μάγου ή του ιερέα, επιτάσσοντας πίστη και ορισμένους απλούς ηθικούς κανόνες. Την πίστη και τους κανόνες ασπαζόταν και προστάτευε ο αρχιπολεμιστής, ο φύλαρχος ή ο βασιλιάς –συνήθως περιδεής και πάντοτε έτοιμος να ακολουθήσει έναν υποβλητικότερο και παραγωγικότερο σε θαύματα μάγο ή ιερέα.

Κάπως έτσι ξεκίνησε η πολύπλοκη σχέση θρησκευτικής πίστης και εγκόσμιας εξουσίας: έτσι και η αμοιβαία στήριξη ιερατείου και κράτους. Στην ουσία τους η σχέση και η αλληλοστήριξη δεν αλλάζουν και πολύ σε μεταγενέστερες ιστορικές εποχές. Ως τη Γαλλική Επανάσταση οι θρησκευτικοί θεσμοί υπαγόρευαν στους πιστούς, μαζί με το δόγμα, και ένα ηθικό και αξιακό σύστημα: το οποίο ασπάζονταν και εγγυόνταν οι κατέχοντες την κρατική εξουσία, άλλοτε πλήρεις ευσεβείας, άλλοτε απλώς ενθουσιασμένοι, με την τάξη που εξασφάλιζαν οι ηθικές επιταγές του Θεού και με τη νομιμότητα που οι επίγειοι εκπρόσωποί του προσέδιδαν στο κράτος.

Ως τη σύγχρονη εποχή λοιπόν (την οποία η μόδα επιβάλλει πλέον να ονομάζουμε «νεωτερική») το κράτος ήταν ο θεματοφύλακας μιας ηθικής με θρησκευτική προέλευση. Έτσι νομιμοποιούνταν και το ίδιο, στηριζόμενο στο κυρίαρχο ηθικό σύστημα, αλλά και στην υπακοή των υπηκόων του στο ιερατείο.

Η αρχαία Αθήνα και η Ρώμη

Υπήρξαν φυσικά και οι εξαιρέσεις: που δεν πιστοποιούν τον κανόνα (ανόητη φράση): απλώς τον εκλεπτύνουν. Είναι οι δύο «προ-νεωτερικές» κοινωνίες που σε κάποια ιστορική στιγμή αποπειράθηκαν να διαχωρίσουν την κρατική από τη θρησκευτική νομιμότητα. Και οι δύο απόπειρες ήταν βραχύβιες. Πρώτη, η αθηναϊκή δημοκρατία του λεγόμενου χρυσού αιώνα, αναζήτησε τη νομιμότητά της στην αυτονομία του Δήμου: «έδοξε τω Δήμω».¹ Δεν άντεξε και πολύ στον χρόνο. Όπως δεν άντεξε και η άλλη απόπειρα του ανθρώπου της αρχαιότητας να χειραφετήσει² τους πολιτικούς του θεσμούς από την κηδεμονία της θρησκείας. Η βραχύβια ρωμαϊκή δημοκρατία, πρόγονος του κράτους δικαίου, αντικαταστάθηκε πολύ σύντομα από τον θεό-αυτοκράτορα, γερά στηριγμένο στον τρόπο των λεγεώνων, στον πλούτο των πολιτών και στη συγκαταβατική ανεξιθρησκεία της αυτοκρατορίας –την οποία βεβαίως

¹ Έδοξε τω Δήμω: Με τη φράση αυτή (αποφάσισε ο λαός) άρχιζαν οι επίσημες διατυπώσεις των ψηφισμάτων στην Εκκλησία του Δήμου των αρχαίων Αθηνών.

² χειραφετώ: απαλλάσσω ανήλικο από την πατρική εξουσία ή γυναίκα από την εξουσία του άντρα (μτφ) απαλλάσσω κάποιον από την επιρροή άλλου

αντικατέστησαν οι διωγμοί μόλις ο χριστιανισμός άρχισε να απειλεί την καθεστηκυία βάση της κρατικής νομιμότητας.

Άλλες σημαντικές εξαιρέσεις δεν υπάρχουν ως την εποχή της νεωτερικότητας· όταν εμφανίζεται η τρίτη εξαίρεση, η σύγχρονη δημοκρατία· η οποία, υποτίθεται, διαχωρίζει ριζικά και δια παντός την κρατική από τη θρησκευτική νομιμότητα, επιβάλλοντας το ανεξίθρησκο κράτος και τον χωρισμό του από την Εκκλησία.

«Υποτίθεται»: διατηρούμε τις αμφιβολίες μας. Έστω, η Γαλλική Επανάσταση επέβαλε ένα κράτος ριζικότητα χειραφετημένο από τη θρησκεία: ούτε απλώς ανεξίθρησκο ούτε άθρησκο, αλλά κατηγορηματικώς και βιαίως άθεο. Η πλήρης αυτή χειραφέτηση όμως ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Για να επιβιώσει το περικυκλωμένο από τις μοναρχίες γαλλικό κράτος, δεν αρκούσε ο ορθολογικός πατριωτισμός των άθεων επαναστατών, όσες χιλιάδες και αν ήταν. Χρειάζοταν και ο μεταφυσικός εθνικισμός των εκατομμυρίων χωρικών που θα ακολουθούσαν τον Ναπολέοντα στις Άλπεις, στην αφρικανική έρημο και στη ρωσική στέπα. Και οι χωρικοί αυτοί ήταν χριστιανοί. Ποιον άλλο λόγο είχε άραγε ο μεγαλοφυής και μεγαλομανής Κορσικανός να ανεχθεί τη θρησκευτική του στέψη, έστω και με τον τρόπο που την ανέχτηκε; Ποιον άλλο λόγο άραγε θα έχει ο Ντε Γκωλ,³ ενάμιση αιώνα αργότερα, να στέψει το κίνημα με το σταυρό της Λορραίνης, το σύμβολο της θεοπαρμένης Ζαν ντ' Αρκ;

Η νομιμότητα της δημοκρατίας

Έτσι, σκαλίζοντας λίγο παραπάνω την ιστορία, αρχίζουμε να υποψιαζόμαστε ότι ακόμη και στη σύγχρονη εποχή το κράτος εξακολουθεί να στηρίζει τη νομιμότητά του (και) στη θρησκεία –μόνο που τα στηρίγματα είναι σήμερα αφανή, υπόγεια.

Στην επιφάνεια η νομιμότητα της σύγχρονης δημοκρατίας στηρίζεται στο δικό της αξιακό σύστημα, ανεξάρτητο από οποιαδήποτε θρησκεία. Αλλά κατά βάθος αυτή η υπερήφανη δημοκρατία, πανίσχυρη μέσα στην υπέρτατη νομιμότητα που της χαρίζει, υποτίθεται, η συναίνεση των πολιτών της και μόνο αυτή, η δημοκρατία αυτή των μοντέρνων καιρών, δεν τολμά να είναι άθεη –γιατί χωρίς την ανοχή της εγκόσμιας θρησκευτικής εξουσίας κινδυνεύει.

Αυτή είναι μόνο μία πλευρά των πραγμάτων. Υπάρχει και άλλη. Η σύγχρονη, δυτικής προέλευσης δημοκρατία, στηρίζει τη νομιμότητά της στο αξιακό σύστημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους του δικαίου. Αυτά, στην επιφάνεια. Στο βάθος οι νεωτερικές αυτές αξίες που στηρίζουν

³ Σάρλ ντε Γκώλ (Charles de Gaulle, 1890-1970): Ο Γάλλος στρατηγός που ηγήθηκε της γαλλικής αντίστασης εναντίον των Γερμανών στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εκλέχτηκε Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας μετά το τέλος του, σφραγίζοντας την πολιτική ζωή της Γαλλίας για πολλά χρόνια.

ωραία τις νομοθεσίες και τα συντάγματα των σύγχρονων δημοκρατιών στηρίζονται με τη σειρά τους σε ένα γενικότερο σύστημα ηθικών κανόνων και αξιών· το οποίο προέρχεται από τις μεγάλες πηγές της δυτικής ηθικής· από την ιουδαϊκή και τη χριστιανική θρησκεία. Έτσι, κατά βάθος, μέσω ενός ηθικού και αξιακού συστήματος θρησκευτικής προέλευσης, η κρατική νομιμότητα εξακολουθεί ως τις μέρες μας να στηρίζεται (και) στη θρησκεία.

Και τι πειράζει; θα αναρωτηθεί ο καλόπιστος χριστιανός, πιστός στην ορθόδοξη, καθολική ή προτεσταντική Εκκλησία του. Τι ωραιότερο από μια δημοκρατία και ένα κράτος δικαίου που ριζώνουν στις μεγάλες διδαχές της Εκκλησίας μου;

Δεν είναι έτσι τα πράγματα, δυστυχώς. Άλλα επιτάσσουν οι θρησκείες, άλλα πράττουν οι εγκόσμιοι θρησκευτικοί θεσμοί. Άλλα επιτάσσει η ηθική της δημοκρατίας, άλλα πράττει το εξ ορισμού βίαιο κράτος· και μάλιστα με την ανοχή ή και την έγκριση των εγκόσμιων θρησκευτικών θεσμών. Τα ανθρώπινα δικαιώματα παραβιάζονται ακόμη και στις σημερινές δυτικές δημοκρατίες· αλλά αντί να αντιδρούν αμέσως σύσσωμοι οι θρησκευτικοί τους θεσμοί, αντιδρούν ολομόναχες ιδιωτικές οργανώσεις. Και αυτό είναι τίποτε μπροστά στους μεγάλους ιστορικούς παροξυσμούς της κρατικής βίας και στις αντίστοιχες σιωπές των χριστιανικών εκκλησιών. Η δικαιοσύνη και η δημοκρατία, ο ανθρωπισμός και η αγάπη του πλησίον (έστω και αν ο πλησίον είναι τελώνης, πόρνη ή Σαμαρείτης) δεν έχουν καμία σχέση με τη σιωπή του Βατικανού, όταν οι λόγχοι του Μουσολίνι κατέσφαζαν τους Αιθίοπες· ή με τη σιωπή του γερμανικού κλήρου, όταν ο Χίτλερ εξόντωνε τις «βρώμικες» φυλές· ή με τη σιωπή της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας για τους βασανισμούς στην Κατοχή και στη δικτατορία· ή με τη σιωπή του Πατριαρχείου της Μόσχας για τα γκούλάγκ⁴ και του Πατριαρχείου της Σερβίας για τους ομαδικούς τάφους –ώσπου άρχισαν να ενταφιάζονται ομαδικώς και οι Σέρβοι.

Η εμπειρία του κομμουνισμού

Την τελευταία απόπειρα να χειραφετήσει το κράτος (και τον άνθρωπο) από τη θρησκεία επιχείρησε ο κομμουνισμός –τη ριζικότερη και μακροβιότερη από όλες.

Όπως στο παρελθόν, έτσι και τώρα η νομιμότητα του κομμουνιστικού κράτους στηρίχθηκε σε ένα ηθικό και αξιακό σύστημα. Πολλοί παρομοιάζουν μάλιστα τον κομμουνισμό με θρησκεία, φέροντας ως επιχειρήματα χιλιαστικά του κηρύγματα.⁵ Έχουν άδικο· υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Η κομμουνιστική ηθική δεν προερχόταν άνωθεν, από μια υπερφυσική και

⁴ γκούλαγκ: στρατόπεδα συγκέντρωσης του σταλινικού καθεστώτος στην πρώην Σοβιετική Ένωση

⁵ χιλιαστικά κηρύγματα: εννοεί ο συγγραφέας την επίκληση ενός (ουτοπικού) μέλλοντος, όπως κάνουν οι Χιλιαστές

υπεράνθρωπη θεότητα· δεν στηριζόταν σε μια μεταφυσική πίστη και υπακοή· δεν αναζωπυρωνόταν συνεχώς από την ενοχή του προπατορικού αμαρτήματος και τον τρόπο της τιμωρίας· ούτε από την ελπίδα μιας καλύτερης μετά θάνατον ζωής. Ο Μαρξ και όσοι μετ' αυτόν πίστεψαν πραγματικά στην ηθική αυτή, την ήθελαν να στηρίζεται στην ελεύθερη ανθρωπινή βούληση και να αναζωογονείται συνεχώς από την ελπίδα μιας καλύτερης επίγειας ζωής και από το αίσθημα κοινωνικής ευθύνης του πολίτη.

Ελπίδες μακρινές, αξίες και απαιτήσεις δύσκολες για απλούς, αδύναμους ανθρώπους· αλλά και αντιφατικές από τη στιγμή που τις υιοθέτησε, τις διακήρυξε και δήθεν τις εφάρμοσε το κράτος, σύστημα εξ ορισμού εξουσιαστικό και βίαιο. Η εξουσία και η βία δεν συμβιβάζονται με την ελεύθερη βούληση, με την κοινωνική ευθύνη, με ανθρωπιστικές ελπίδες. Αναπόδραστα, ο σοβιετικός κομμουνισμός κατέληξε στον ολοκληρωτισμό. Οι διακηρύξεις του αποδείχτηκαν ψευδείς, η ιδεολογία κίβδηλη.⁶ Όλα συνέτειναν στην κατάρρευση της εξουσίας του και του ηθικού συστήματος που τη νομιμοποιούσε: η ηθική που αυτοδιαψευδόταν· η εξουσία που συνεχώς ψευδόταν η επίγεια ελπίδα που διαρκώς εξανεμιζόταν.

Αλλά κατά βάθος συνέτεινε επίσης, μου φαίνεται, και η ανθρωπινή ανάγκη για μια άλλη ελπίδα, μεταφυσική: για μια θρησκευτική πίστη που να υπερβαίνει τόσο τον τρόπο του θανάτου όσο και τις απελπισίες της ζωής.

Ανάγκη φοβισμένου παιδιού, έντρομη υποδούλωση στον Θεό· από την οποία δεν μπορεί να απελευθερώσει τους ανθρώπους ούτε η βάνουση δικτατορία του προλεταριάτου⁷ ούτε η παμπόνηρη δημοκρατία του «φιλελεύθερου» χρηματισμού.

Και βεβαίως δεν θα τους απελευθερώσει ούτε ο οποιοσδήποτε θεός. Όχι επειδή τους θέλει δούλους – κανένας σοβαρός θεός δεν θα το ήθελε. Αλλά επειδή αποκλείεται να τους θέλει απελεύθερους.⁸ Αν λοιπόν υπάρχει, πιθανότερο είναι να τους αφήνει μόνους, μήπως και κατακτήσουν μονοί τους την ηθική, την ομορφιά, τη γνώση– και την ελευθερία, ακόμη και από τον Θεο.

Γ. Β. Δερτιλής
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Πώς ξεκίνησε, κατά το συγγραφέα, η πολύπλοκη σχέση θρησκευτικής πίστης και εγκόσμιας εξουσίας; Τι υπαγόρευε η σχέση αυτή στο κράτος και τους υπηκόους του και πώς χρησιμοποιούσαν οι άρχοντες τη θρησκεία;
2. Ποιες ήταν οι σημαντικότερες προσπάθειες στην ιστορία του άνθρωπου να διαχωριστεί η κρατική από τη θρησκευτική νομιμότητα, και ποια

⁶ κίβδηλος: ψεύτικος, κάλπικος

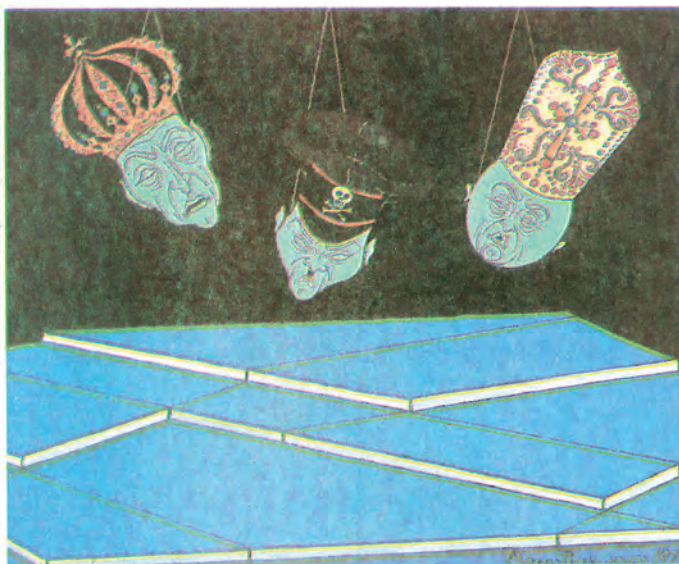
⁷ προλεταριάτο: η εργατική τάξη

⁸ απελεύθερος: αυτός, του οποίου η ελευθερία χαριζόταν από τον κύριο του

η κατάληξη της κάθε μιας: Αναζητήστε στο κείμενο και αναπτύξτε τη βασική αίτια, η οποία, κατά το συγγραφέα, οδήγησε τις προσπάθειες αυτές σε αποτυχία.

3. «Δεν μπορεί να απελευθερώσει τους ανθρώπους από την έντρομη υποδούλωση στο Θεό ούτε η βάνανση δικτατορία του προλεταριάτου ούτε η παμπόνηρη δημοκρατία του «φιλελεύθερου» χρηματισμού». Ποια επιχειρήματα χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να στηρίξει την άποψή του αυτή; Οργανώστε τα σ' ένα δικό σας κείμενο δύο παραγράφων, μία για κάθε κοινωνικό και πολιτικό σύστημα.
4. Ο συγγραφέας αποσυνδέει στο κείμενό του τις έννοιες «διδασχές (αξίες) της Εκκλησίας – εγκόσμιοι θρησκευτικοί θεσμοί» και «Θεός – υποδούλωση στο Θεό». Με ποιο τρόπο το επιχειρεί αυτό; Απαντήστε στο ερώτημα σχολιάζοντας ταυτόχρονα τον επίλογο του άρθρου. (Θα σας βοηθήσει στο σχολιασμό αυτό η μελέτη του αποσπάσματος από «Το όνομα του Ρόδου» του Ουμπέρτο Έκο, το οποίο παρατίθεται στο θεματικό κύκλο «Το γέλιο»).
5. Με την κατάκτηση ποιων αγαθών συνδέει ο συγγραφέας την ελευθερία του ανθρώπου; Να παραβάλετε την άποψή του με τον ορισμό του ανθρώπου στο κείμενο του Ε. Π. Παπανούτσου που ακολουθεί. Τι παρατηρείτε;

Μάκης Πανώριος

Ελευθερία: η πραγμάτωση του ανθρώπου

[...] Ελευθερία θα ειπεί: απόσχιση του ζυγού μιας δουλείας. Και τελείωση: υπερνίκηση της ατέλειας. Εδώ ακριβώς πλέκεται ολόκληρη η ανθρώπινη τραγωδία. Τη δίψα της ελευθερίας, τον πόθο της τελειότητας τον αισθάνεται και τον καταξιώνει μόνο ένα δραματικά προνομιούχο ον μέσα στον κόσμο: εκείνο που έχει επίγνωση της ατέλειας και της δουλείας του, αλλά επειδή δεν θέλει να συνθηκολογήσει και να υποταχθεί, κάνει νόημα και πρόγραμμα της πνευματικής ζωής την υπέρβαση της ατέλειας, την αποτίναξη της δουλείας.

Ιδού ο ορισμός του ανθρώπου:

Το ψεύδος είναι δουλεία, είναι ατέλεια.

Η ασκήμια είναι δουλεία, είναι ατέλεια.

Το κακό είναι δουλεία, είναι ατέλεια.

Όταν καταλύω το ψεύδος με την εύρεση και τη βεβαίωση της αλήθειας· όταν καταλύω την ασκήμια με την αποκάλυψη του ωραίου σε όλες τις μορφές του· όταν καταλύω το κακό με την αναγνώριση και επιβολή του αγαθού – ελευθερώνω μέσα μου τον άνθρωπο από μια ταπεινωτική δουλεία, του δίνω τη δύναμη και τη χαρά να υπερνικήσει μian ανυπόφορη ατέλεια, και έτσι προσφέρω νόημα στη ζωή μου, την κάνω αξιοβίωτη. Κατά το μέτρο που θέλω και μπορώ να φτάσω σ' αυτή την πραγμάτωση και δικαίωση του Ανθρώπινου, προσδιορίζεται μαζί με το βάρος της ευθύνης και το πνευματικό μου μέγεθος. Τόσο πιο «άνθρωπος» γίνεται το θνητό ζώο, όσο μεγαλύτερες και βεβαιότερες νίκες σημειώνει σ' αυτή τη δύσκολη άθληση.

Ε. Π. Παπανούτσος

«Η ηθική συνείδηση και τα προβλήματά της»

Στο απόσπασμα αυτό, ενώ ο συγγραφέας ξεκινά με τον ορισμό της ελευθερίας, καταλήγει στον ορισμό του ανθρώπου. Αναλύστε την προβληματική του συγγραφέα και εξηγήστε γιατί αυτή οδηγεί στην άρρηκτη σχέση των δύο ορισμών.

Πάθη

Ποιο πάθος λες;
Αυτό ν' αφήνεσαι ρευστός
σε κάθε ερεθισμό του χώρου σου;
Το πάθος ν' απαντάς σα στρείδι;
Το πάθος να παλεύεις με τα πάθη σου
δε λογαριάζεις;
Κι έπειτα,
για ποια λευτεριά του αδέσμευτου μιλάς;
Μες στη σκλαβιά τη θέλω εγώ τη λευτεριά σου.
Μες στη σκλαβιά, που για να καταλύσεις,
αναγνωρίζεις πρώτα κι αποδέχεσαι.

Τίτος Πατρίκιος
«Αντιδικίες»

1. Σύμφωνα με το Σωκράτη, η επίγνωση της άγνοιας από τον άνθρωπο αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάκτηση της γνώσης ("Έν οίδα ότι ουδέν οίδα). Για τον Τίτο Πατρίκιο, τι αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάκτηση της ελευθερίας;
2. Να συσχετίσετε το ποίημα με το κείμενο του Ε. Π. Παπανούτσου που προηγήθηκε, και να εντοπίσετε τα κοινά στοιχεία που, κατά την άποψή σας, υπάρχουν στα δύο κείμενα σχετικά με τον ορισμό της ελευθερίας.

Γράμμα απ' τη φυλακή για τους Ευρωπαίους

Ο Γεώργιος Α. Μαγκάκης, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, συνελήφθη και φυλακίστηκε από τη Χούντα (Δικτατορία 1967- 1974) ως μέλος της αντιστασιακής οργάνωσης «Δημοκρατική Άμυνα». Έγραψε το κείμενο που ακολουθεί κρυφά στις φυλακές και κατόρθωσε να το στείλει στα ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης. Δημοσιεύτηκε, από το 1971 και μετά, σ' όλες τις μεγάλες εφημερίδες του κόσμου («Τάιμς» του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης, «Μοντ» των Παρισίων κτλ.), δόθηκε ως διδακτική ύλη σε αμερικάνικα πανεπιστήμια, διαβάστηκε από τον Άγγλο ηθοποιό σερ Λώρενς Ολίβιε σε επίσημη τελετή εμπρός στη βασίλισσα της Αγγλίας και εκδόθηκε επανειλημμένα στο εξωτερικό από ελληνικές και ξένες οργανώσεις.

Κρατώ αυτά τα τσαλακωμένα από τους κρυψώνες χαρτιά μου και τα διαβάζω. Έτσι που γραφτήκανε και κρατηθήκανε κρυφά από τους δεσμοφύλακες μου, εκφράζουν μια κάποια διάσωση της ανεξαρτησίας μου και γι' αυτό μου είναι αγαπητά, ακόμη μάλιστα και σαν αντικείμενο, σα χαρτί. Γραφτήκανε σε ώρες που προσπαθούσα να υπερνικήσω μ' αυτά την αγωνία της φυλακής μου. Γι' αυτό δεν είναι ούτε διατύπωση σκέψεων, ούτε βέβαια γράμματα. Είναι ακριβώς αποσπάσματα αυτής της αγωνίας. Κι' όμως δεν τα 'γραψα μόνο για μένα, όσο φτωχά κι' αν είναι. Η αγωνία της φυλακής είναι μαζί με τόσα άλλα και βαθειά ανάγκη για επικοινωνία με τους όμοιούς σου. Μια ανάγκη που την νοιώθεις ώρες - ώρες σαν ασφυξία. Τώρα ξέρω γιατί, καθώς λένε, οι ναυαγοί στα ξερονήσια βάζανε μηνύματα μέσα σε μπουτίλιες και τα ρίχνανε στο πέλαγος. Κάτι τέτοιο είναι κι' αυτά τα γραφτά. Δεν είμαι βέβαια ναυαγός, κι' ούτε αισθάνομαι καθόλου για τέτοιος. Μα νιώθω την ίδια αγωνία για επικοινωνία κι' έτσι γράφω τα φτωχά της μηνύματα. Ξέρω μάλιστα για ποιους γραφτήκανε. Σε ποιους θέλω να φτάσουνε. Σ' αυτούς που δεν είναι μέσα στο δράμα του τόπου μου, μα που μπορούν σωστά να το καταλάβουν. [...]

Αμύνομαι. Γι' αυτό γράφω. Έτσι κρατώ τη σκέψη μου απ' τη μεριά μου. Αν την αφήσης αστήριχτη χωρίς τα σχήματα των γραμμένων συλλογισμών, αφηνιάζει. Παίρνει παράξενους δρόμους και καταλήγει να γεννά τέρατα. Περνά έτσι απ' τη μεριά του δεσμοφύλακα. Γιατί αυτό θέλουν με τη φυλακή. Σε κλείνουν σ' ένα χώρο τρία βήματα μπρος, τρία πίσω. Να περπατάς έτσι με τις ώρες, με τις μέρες, ασταμάτητα. Στην αρχή βαδίζεις μαζί με τη σκέψη σου. Τα λέτε οι δυο σας και ξεκαθαρίζεις νοήματα. Βρίσκεις τις ιδέες που είναι οι φίλοι σου. Συλλαμβάνεις το κακό με σαφήνεια. Αυτό που ταπεινώνει τον άνθρωπο. Είσαι δικαιωμένος και γι' αυτό δυνατός. Αντέχεις, λες, τη φυλακή. Υπάρχεις μέσα στο κελλί σου να στηρίζεις κι' εσύ με τον τρόπο σου το ακατάλυτο ιδεόγραμμα¹ του ανθρώπου. Είσαι κατά κάποιο τρόπο

¹ ιδεόγραμμα: λιτό, αφαιρετικό σχήμα

σαν εκείνες τις κουρελιασμένες σημαίες της μάχης που κρατιούνται ακόμη στο κοντάρι τους και παίζουν έτσι το ρόλο τους. Μα πώς να περπατάς τρία βήματα μπρος, τρία βήματα πίσω σ' ένα χρόνο κενό, φιλικά κουβεντιάζοντας με τον εαυτό σου; Δε γίνεται. Τα βήματα αυτά βαθμιαία υφαίνουν τον ιστό του ιλίγγου σου. Δεν μπορείς να κουβεντιάσεις ασταμάτητα μονάχα με τη σκέψη σου. Αυτός ο δυϊσμός του εαυτού σου, φυσικός στην αρχή, με τον καιρό απειλεί να σου σχίση τα φρένα. Χρειαζόμαστε και τη σκέψη του άλλου ανθρώπου για να τάχουμε καλά με τη δική μας. Χρειαζόμαστε και την κενή από σκέψη ώρα. Καθώς περπατάς μαζί με τη σκέψη σου, αρχίζει ύπουλα με κάτι παράξενες διαφωνίες που όμως κουβεντιάζονται. Αυτό είναι. Αυτό θέλει η φυλακή, ν' αρχίσεις να κουβεντιάσεις μέσα σου το παράδοξο. Γιατί έτσι αρχίζεις να χάνεις τις θέσεις σου. Ασυναίσθητα μπαίνεις σ' ένα στροβίλισμα, που με τον καιρό δυναμώνει και σε απειλεί με ξεερρίζωμα. Έτσι αρχίζει η διάσπαση μέσα σου, που καταλήγει να σε κάνει εχθρό με τη σκέψη σου. Γινόσαστε δυο εχθροί, κλεισμένοι μαζί, μοναχοί στον ελάχιστο χώρο του κελλιού σου, μέσα σ' ένα χάος χρόνου. Αναγκαστικά έρχεται ο αλληλοσπαραγμός. Παλεύεις με μια έξαλλη μαινάδα,² που επιτίθεται στις ελάχιστες βεβαιότητές σου. Σ' αυτές ακριβώς που όσο τις έχεις σώζεσαι, υπάρχουν ακόμη σαν άνθρωπος. Μα άμα τις χάσης, πας, άδειασες. Έμεινες ένα κενό κέλυφος. Αν δεν σου 'μεινε το άγχος θάλεγα πως γίνεσαι ένας πρώην άνθρωπος. Αυτό θέλει η φυλακή. Να κατάληξη η ανθρωπιά σου να είναι μόνο το άγχος σου. Τίποτε άλλο. Κι' αυτή τη δουλειά, την αναθέτει στη σκέψη σου, με το να σε κλείνει κατάμονο μαζί της στις, αδυσώπητα, ομοιόμορφες κενές μέρες σου. Έτσι την μεταβάλλει από το μόνο σύντροφό σου σε έξαλλο εχθρό. Γίνεσαι ακριβώς ένας τέρας. Δυο σιαμαίοι αδελφοί που μισούνται θανάσιμα. Αυτός είναι ο εφιάλτης της μέρας.

Τον πολεμώ με το γράψιμο. Αυτό είναι η μόνη μου άμυνα, γιατί συγκρατεί τον εαυτό μου στις σωστές διαστάσεις. Είμαι με δύο χέρια, δύο πόδια, ένα κεφάλι. Με μια σκέψη. Παραμένω όμοιος με τους ομοίους μου. Να ξέρανε αυτοί που φτιάχνουνε το χαρτί και το μολύβι πόσο τους ευλογεί ο φυλακισμένος. Σκέπτομαι τα ανθρώπινα δάχτυλά τους να δουλεύουν και δακρύζω. Μου δίνουν τη μόνη δυνατότητα να σταθώ στην ανθρώπινη θέση μου. Να μην γίνω αυτό που θέλει η φυλακή. Να σωθώ. Γράφοντας δεν είμαι φυλακή. Περνώ χαλινάρι στη σκέψη μου, την κρατώ δίπλα μου σύντροφο και μαζί της ζω στον κόσμο των απλών νοημάτων. Ζω κι' εγώ σαν ένας κάποιος άνθρωπος. [...]

Ζω με κάτι ιδέες που αγαπώ. Αυτές γεμίζουν τις μέρες και τις νύχτες μου. Σ' αυτή την ύπουλη ομοιομορφία των ακίνητων ωρών μου αντιτάσσω την συνομιλία με τις ιδέες μου. Τώρα πια τις ξέρω καλύτερα και τις παρα-

² μαινάδες: γυναίκες συνοδοί του θεού Διονύσου, οι οποίες τον λάτρευαν σε κατάσταση έκστασης (από το ρήμα «μαίνομαι» εξού και «μανία»)

δέχομαι περισσότερο. Περνώντας από την ανάκριση έμαθα την πιο απλή μα και πιο βαθειά ουσία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Περνώντας από το στρατοδικείο πείνασα για δικαιοσύνη και περνώντας από τη φυλακή δίψασα για ανθρωπιά. Η βία που στραγγαλίζει τη χώρα μου μ' έμαθε πολλά. Ανάμεσα σ' αυτά και την αξία της άρνησης να υποταχτής.

Κάθομαι και σκέπτομαι όλα αυτά και γεμίζω με μια παράξενη δύναμη. Μια δύναμη που δε μοιάζει σε τίποτα μ' αυτή που έχουν οι δεσμοφύλακές μου. Γιατί δεν έχει καθόλου φωνές και θρασύτητα. Τη δύναμη της υπομονής. Αυτής που γεννιέται από το συναίσθημα πως έχεις δίκιο. Έτσι αντιμετωπίζω την αδιάκοπη επίθεση από άδειες μέρες που 'χει εξαπολυθή εναντίον μου. Την αποκρούω κάθε φορά στο ξεκίνημά της. Αρχίζω την κάθε μέρα μου προφέροντας τη λέξη «Ελευθερία». Είναι η ώρα που πηγαίνει να χαράξει. Βγαίνω από τον ύπνο και αισθάνομαι πάντα μια πικρή έκπληξη συνειδητοποιώντας κάθε μέρα κι' απ' την αρχή πως βρίσκομαι στη φυλακή. Τότε προφέρω την αγαπημένη μου λέξη. Πριν προφτάσει και με κυριάρχησει η συνείδηση της φυλακής. Με τη λέξη αυτή το κελλί μου γεμίζει ιδέα. Είναι μαγική. Και τότε συμφιλιώνομαι με την καινούργια μου άδεια μέρα.

Σκέφτομαι τους συντρόφους μου. Τους πολιτικούς κρατούμενους, που βρήκα στις διάφορες φυλακές. Αυτούς που αντιστάθηκαν και τώρα βαδίζουν μέσα στα κελλιά τους το Γολγοθά τους μ' αυτά τα τρία μικρά νευρικά βήματα μπρος και πίσω. Όλοι τους είναι βασικά από το ίδιο ψυχικό υλικό φτιαγμένοι, κι' ας διαφέρουν τόσο κατά τα άλλα. Έχουνε όλοι τους μια πολύ σπάνια ευαισθησία. Αυτήν την βλέπεις να εκδηλώνεται και στα πιο παραμικρά και πιο μεγάλα. Μιλάνε και προσέχουνε, μην αγγίξουνε την ψυχή του άλλου. Κι' είναι δίπλα του να του δώσουνε νερό προτού να το ζητήσει. Να ένα κάποιο παράδειγμα αυτής της ευαισθησίας: Πριν από μέρες ήτανε να αποφυλακισθή ένας μας. Βρισκότανε στο νοσοκομείο της φυλακής. Μπορούσε να φύγει από κει, όμως καθυστέρησε μόνος του την αποφυλάκισή του μια βδομάδα, για να 'ρθη να μας αποχαιρετήσει. Εφτά μέρες εθελοντικά φυλακή για να χαιρετήσει τους συντρόφους σου. Αυτό είναι. Έχουνε λοιπόν πάρει πάνω τους πραγματικά ολάκερο το σημερινό πρόβλημα τ' ανθρώπου.

Σηκώνουνε συνειδητά το βάρος της τιμής του ταπεινωμένου λαού μας. Κι' αισθάνονται νάναι κοντά σ' όλους τους κατατρεγμένους της γης. Έτσι συλλαμβάνουνε το νόημα σ' όλα τα γεγονότα του κόσμου μέσα από μια βασική ενότητα. Την ενότητα της λαχτάρας του ανθρώπου να γλυτώσει από την όποια καταπίεση. Όποιος αντιστέκεται, σ' όποιο μέρος της γης, είναι αδελφός τους. Πριν από καιρό είχανε φέρει στη φυλακή μας δύο Παλαιστίνιους αντάρτες. Από την πρώτη μέρα γινήκαμε ένα μαζί τους. Και ήτανε πραγματικά ένα. Όλοι όσοι αισθάνονται σαν πραγματικό τους χρέος να αντισταθούνε στην καταπίεση, είναι από την ίδια μεριά. Είναι

δικοί τους. Η ευαίσθητη συνείδηση για το δράμα του κόσμου είναι δηλαδή όχι μονάχα μια κοινή ιδιότητα, αλλά τελικά κάτι σαν κοινή καταγωγή. Με τέτοιους συντρόφους είναι σπαρμένες οι τόσες φυλακές στον τόπο μου και σε άλλους τόπους. [...]

Μιλάμε για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Την έζησα. Υπάρχει πραγματικά σαν ευαίσθητο, αστάλινο ελατήριο στο βυθό του εαυτού μας. Είναι κάτι τελείως άσχετο με την ατομική μας αξιοπρέπεια. Βρίσκεται ριζωμένη μέσα μας πολύ βαθιά απ' αυτήν. Στην κόλαση της ανάκρισης είχα χάσει την προσωπική μου αξιοπρέπεια. Αντί γι' αυτήν είχα τόσο πόνο. Όμως η αξιοπρέπεια του ανθρώπου ήτανε μέσα μου χωρίς να το ξέρω. Κάποια ώρα την αγγίξαμε. Σε μια προχωρημένη φάση της ανάκρισης. Δεν την γνωρίζουμε κι' έτσι δεν μπορούνε να την υπολογίσουνε. Λειτουργήσε σαν ελατήριο που τίνανε πάνω τα σκορπισμένα ψυχικά μέλη μου. Δεν ήμουνα εγώ που ανασηκώθηκα, ήταν ο ένας οποιοσδήποτε του γένους μου. Η αξιοπρέπεια αυτή είναι ο πιο ουσιαστικός σύνδεσμος μεταξύ μας. Ανήκουμε σ' ένα ευαίσθητο γένος. Αυτή την ευαισθησία του γένους μου μόλις ένιωσα, άρχισα να υπερνικώ την ανάκριση. Δεν ήταν πια μια προσπάθεια μονάχα για μένα. Ήταν για όλους μας. Μαζί αντέξαμε. [...]

Τους μήνες που έμεινα μέσα στη μηχανή της ανάκρισης, μόνος απέναντι σ' αυτούς με τα πολλά μάτια της αράχνης και με τα ίδια μαζί της αισθήματα, μια νύχτα ένας σκοπός χωροφύλακας μου χαμογέλασε. Την ώρα εκείνη αυτός ο άνθρωπος ήτανε για μένα όλοι οι άνθρωποι. Όταν ύστερα από τέσσερις μήνες απόλυτης απομόνωσης μπήκε στο κελλί μου ο αντιπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού, στο φιλικό του πρόσωπο είδα ξαφνικά όλους τους ανθρώπους. Όταν κάποια μέρα με βάλανε επί τέλους σ' ένα κελλί μαζί μ' έναν άλλο κρατούμενο και κείνος άρχισε να μου μιλά για το πάθος της ζωής του, τις βάρκες και τα καΐκια, και πάλι αυτός ο ένας ήτανε όλοι οι άνθρωποι. Είναι λοιπόν αλήθεια πως υπάρχουνε καταστάσεις που ο καθένας μας αντιπροσωπεύει όλη την ανθρωπότητα. Έτσι και τώρα, τα χαρτιά μου αυτά τα δίνω σ' έναν δυστυχισμένο Ιταλό κρατούμενο που αποφυλακίζεται και δέχτηκε να προσπαθήση να τα βγάλει στον ελεύθερο αέρα. Μ' αυτόν ελπίζω να φτάσουνε σε σας. Ο άνθρωπος αυτός είναι ξανά όλοι οι άνθρωποι για μένα.

Όμως είναι καιρός να τελειώνω. Το νεύμα μου έγινε. Έτσι ευτυχώς υπάρχουμε όλοι μας. Εμείς στη φυλακή κι' εσείς σύμφωνοι μαζί μας.

Λοιπόν «Ελευθερία, αγάπη μου».

Γεώργιος – Αλέξανδρος Μαγκάκης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Αφού εντοπίσετε α) το πρόσωπο, στο οποίο είναι γραμμένο, β) τους λόγους, για τους οποίους γράφει ο συγγραφέας, γ) σε ποιους απευθύνεται και τι επιδιώκει, να προσδιορίσετε τη γλωσσική ποικιλία, στην οποία ανήκει το κείμενο, και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. (συμβουλευτείτε την ενότητα «Βιογραφικά είδη, στην «Έκφραση - Έκθεση» της Β' Λυκείου).
2. Ποιες ιδέες βοηθούν το συγγραφέα ν' αντέξει τη φυλακή; Κάτω από ποιες συνθήκες συνειδητοποιεί τη μεγάλη αξία τους και γιατί αποτελούν πηγή δύναμης γι' αυτόν;
3. Ποιο κοινό στοιχείο δημιουργεί ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους αδιάσπαστους δεσμούς αλληλεγγύης; Ποιον ευρύτερο ηθικό και ανθρωπινό ορίζοντα ξανοίγουν μέσα τους οι προσωπικές τους ταλαιπωρίες, και γιατί;
4. Ο συγγραφέας διαχωρίζει τις έννοιες ατομική αξιοπρέπεια και αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Κάτω από ποιες συνθήκες ανακαλύπτει τη δεύτερη και ποιες διαστάσεις τής δίνει;
5. Τι σημαίνει για το συγγραφέα η φράση «αυτός ο άνθρωπος ήταν για μένα όλοι οι άνθρωποι»; Πώς οδηγείται στην ταύτιση αυτή;

Σπ. Βασιλείου, *Η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας*

Η τιμητική αποτυχία¹

Ο ένας τρόπος είναι ν' αντιδράς στα μεγάλα γεγονότα άμεσα· ο άλλος να τ' αφήνεις πρώτα να κατασταλάξουν, να ξεκαθαριστούν κυρίως. Μιλώ εδώ για τη Χιλή. Όλων μας (όλων;) η αυτόματη τάση ήταν να εκδηλωθούμε την πρώτη στιγμή, με το πρώτο μήνυμα, κι' ας ήταν αντιφατικές σε κύρια σημεία τους οι πληροφορίες.

Η αγανάκτηση έχει αυτοματικό χαρακτήρα, είναι αντίκτυπος μηχανικός σχεδόν. Μόνο που ο προσωπικός ρυθμός μιας στήλης υπαγορεύει, διαμορφώνει ανάλογα και τις εκδηλώσεις της. Έχει ίσως μια χρησιμότητα η κάποια άργητα, όπως έχει τη δική της και η σπουδή.

Έτσι ή αλλιώς, ο ξεσηκωμός των συνειδήσεων –όπου υπάρχουν συνειδήσεις– δείχτηκε ζωηρός, αντάξιος της έννοιας άνθρωπος. Ρωμαντική ίσως η ερμηνεία, αλλά δεν νομίζω στην περίπτωση τούτη πως απόμεινε αδικαίωτη. Όχι μόνο ζωηρός στάθηκε ο ηθικός ξεσηκωμός αλλά και παγκόσμιος, παρά κάποιες επιφυλάξεις που βλέπω να διατυπώνονται εδώ-εκεί από μερικούς απαισιόδοξους. Μη ζητάμε τ' αδύνατα! η ηθική ευαισθησία του προηγμένου κόσμου μας είναι στομωμένη. Πάλι καλά και με ό,τι ακούστηκε, ακούγεται. Αλλά εδώ ακριβώς είναι που θέλαμε να στήσουμε τ' αυτί: Στις ανεπίσημες, τις σκόρπιες γύρω φωνές, αυτές που δεν υποχρεώνονται στη γλώσσα των δημόσιων λόγων. Εκεί είναι που πιάνεις την αλήθεια παλλόμενη, ακούς την καρδιά της εποχής σου. Κι' έπειτα, η πρώτη στιγμή είναι συχνά υποβολέας αδέξιος, σου προτείνει φράσεις ρητορικές, που απαγγέλλονται, θέλεις δε θέλεις, με στόμφο. Από το στόμφο δεν βγήκε ποτέ τίποτα καλό, μήτε επέζησε τίποτα. Υπάρχουν ολόκληρες υποθέσεις που χαντακώθηκαν γιατί χαρίστηκαν στο στόμφο. Κάτι ξέρουμε γι' αυτό οι Έλληνες. Αλλοίμονο αν πάει έτσι και η υπόθεση της Χιλής. Θα έχει αδικοχαθεί ο Αλλιέντε.

Παρακαλώ τον αναγνώστη να προσέξει πως δεν υπερμαχώ σε υπόθεση ομοϊδεάτη μου. Μαξιστής, με την πολιτική σημασία που έχει αποκτήσει ο όρος, δεν είμαι. Κι' αν αποτολμώ να μιλήσω εδώ σε πρώτο πρόσωπο, είναι μόνο και μόνο γιατί τέτοιαν αποσαφήνιση πιστεύω πως θα έπρεπε να κάνει ο καθένας μας. Χρειαζόμαστε ξεκάθαρες τοποθετήσεις μέσα στη δίκη των συνειδήσεων που θα είναι πιθανότατα η τελική ηθική εικόνα του αιώνα τούτου. Πίσω του θ' αφήσει σιδερικά ανάκατα αλλά δεν θα κριθεί από την τελειότητά τους. Το τελειοποιημένο έχει προορισμό να ξεπεραστεί, να διακωμωδηθεί. Ο κόσμος μας θα πάρει έκφραση από τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή από την ηθική φυσιγνωμία του.

¹ Η επιφυλλίδα αυτή δημοσιεύτηκε από τον Άγγελο Τερζάκη στον αθηναϊκό Τύπο το Σεπτέμβριο του 1973, μόλις έγινε γνωστό το πραξικόπημα του στρατηγού Πиноσέτ εναντίον του δημοκρατικά εκλεγμένου προέδρου της Χιλής Σαλβαδόρ Αλλιέντε, ο οποίος σκοτώθηκε στο Προεδρικό Μέγαρο υπερασπιζόμενος τη νομιμότητα.

Να μην είσαι της άκρας αριστεράς και ν' αναστατώνεσαι για ό,τι έγινε στον Αλλιέντε, να η μοναδική παρηγοριά μέσα σε μιαν υψηλίστη κατατημένην όπου έχει καταστήσει η δική μας. Αν αυτό δεν γίνεται, τότε ας αποχαιρετίσουμε για πάντα την ελπίδα. Μάταια ζει ο άνθρωπος: ζει για να ματαιοπονεί και να πεθαίνει. Το άγχος του καιρού μας δεν το έχουν γεννήσει οι θόρυβοι αυτοί, το επιδεινώνουν μόνο. Το άγχος του καιρού μας το έχει γεννήσει η υποσυνείδητη, αφομοιωμένη αίσθηση μιας απέραντης ματαιοπονίας: Δεν ξέρουμε γιατί υπάρχουμε, γιατί οικοδομούμε, δοκιμαζόμαστε, ψοφάμε. Είμαστε οι υπήκοοι ενός κόσμου δίχως σύστημα αξιών, άρα δίχως αντίκρουσμα, αποχρώντα λόγο. Μήτε πίστη μάς έχει απομείνει μήτε μυθολογία μήτε κοσμοθεωρία. Το σκηνικό του σύμπαντος είναι για μας ο ερημότερος του «Περιμένοντας τον Γκοντό»,² με το ξεροδέντρι το κατάλληλο μονάχα για να κρεμαστεί κανένας. Υψώσαμε σε μύθο μας την κερδοσκοπία, με ιέρειά του υστερική την πλεονεξία. Ο Αλλιέντε, ό,τι κι' αν αντιπροσώπευε στο πολιτικό επίπεδο, προσφέρθηκε σφαχτάρι σ' αυτή τη θεότητα, τη θεομπαίχτρα.

Έτσι, πέρασε από την ιστορία της Χιλής στην παγκόσμια ιστορία. Είναι το κατόρθωμα αυτών που τον ανέτρεψαν. Όλα συμβάλλουν, στον καιρό μας, στο να διαφθείρεται ο άνθρωπος. Ποιος κάθεται τώρα να στοχαστεί ότι κυβερνώ δεν θα πει εξουσιάζω, θα πει δημιουργώ υποδείγματα. Οι άνθρωποι δεν εκπαιδεύονται στα θρανία: εκπαιδεύονται στην πράξη της κοινωνικής ζωής. Όλοι μιλάνε για καθεστώς, αγοράζουν για καθεστώς, τσακώνονται, σκοτώνονται για καθεστώς, σάμπως το σχήμα να είταν το παν. Το σχήμα δεν λέει τίποτα. Όχι για καθεστώς, για μεθόδους θα έπρεπε να μιλάμε. Μεταθέσετε το λόγο από το καθεστώς στη μέθοδο και θα ιδήτε αμέσως το εύγλωπο δίπτυχο: Στον κόσμο μας προτείνεται να διαλέξει ανάμεσα σε δυο μηχανισμούς, που συνομολόγησαν μεγαλόψυχα να συνυπάρξουν για να τον εξουσιάζουν: Ο ένας είναι ο ολοκληρωτικός,³ ο άλλος ο γκαγκστερικός.⁴ Αχάριστη η εκλογή; Ναι, αλλά γιατί; Επειδή πίσω από την καθεστωτική αντίθεση παραμονεύει η μεθοδολογική ταύτιση. Η μέθοδος δίνει την ποιότητα, όχι το καθεστώς.

Ο εχθρός κρύβεται ανάμεσά μας: είναι όλοι εκείνοι που πριν εκδηλωθούν έτσι ή διαφορετικά για τον Αλλιέντε σκοτωμένον, κρίνουν πρώτα αν είταν ομοϊδεάτης τους ή όχι, δηλαδή σύμφωνος ή όχι με τα συμφέροντά τους. Κανένας βέβαια δεν είναι σήμερα τόσο ηλίθιος που να περιμένει από τους ανθρώπους να «εξαρθούν» πάνω από τα συμφέροντά τους. Περιμένει όμως, επειδή ίσα-ίσα θεωρεί διανοητικά ξυπνημένη την τωρινή ανθρωπότητα, να καταλάβει πως λύσεις τέτοιες των προβλημάτων της χαντακώνουν μακροπρόθεσμα το συμφέρον ολονών. Γιατί, κι' ας μη το ξέρουν οι άνθρωποι, κι' ας φοράνε την κοινωνική τους λιβρέα ο καθένας, έχουν ένα κοινό

² «Περιμένοντας τον Γκοντό»: θεατρικό έργο του Σάμιουελ Μπέκετ

³ εννοεί το καθεστώς της πρώην Σοβιετικής Ένωσης

⁴ εννοεί το σύστημα διακυβέρνησης των Η.Π.Α.

συμφέρον. Είναι η σωτηρία του είδους. Το είδος όμως τρέχει ολόγιστο στο κρεμύ, σπιρουνισμένο από τον οίστρο⁵ της βίας.

Η κάθε παράταξη νομίζει πως θα λύσει το πρόβλημά της, θα κατατροπώσει την αντίπαλη, αν προστρέξει στον επαγγελματισμό της βίας. Το λιοντάρι πίνει το ίδιο του αίμα τρίβοντας τη γλώσσα του στη λίμα. Αν ο Αλλιέντε είχε καταπιαστεί να στηρίξει το ιδεολογικό του πείραμα στη βία κι' έπεφτε, δεν θα ξεσηκωνόταν σήμερα η συνείδησή μας. Μπορεί ν' αποτροπιαζόμασταν σαν άνθρωποι για μια φρικαλέα πράξη, θα νιώθαμε όμως ότι διάλεξε το ανάλογο μερίδιο... μόνος του. «Πάντες γαρ οι λαβόντες μάχαιραν εν μαχαίρα απολούνται» το είπε ο Χριστός αυτό, που στάθηκε ο γενναιότερος επαναστάτης της Ιστορίας γιατί είταν άοπλος. Και γιατί ξεκίνησε για να θυσιαστεί. Δεν θα έχω την αφέλεια μήτε τη μεγαλορρημοσύνη να πω ότι γι' αυτό κι' επέζησε –γιατί δεν επέζησε. Τον σταύρωσαν, μια φορά οι Ρωμαίοι, τον σταυρώνουν οι Χριστιανικοί λαοί δυο χιλιάδες χρόνια τώρα συνέχεια, αφού πρώτα τον προδώσουν συστηματικά και τον διασύρουν. Η δίκη και το μαρτύριο του Χριστού είναι η σύνοψη όλης της μετέπειτα Ιστορίας. Αλλά είναι μαζί και η οριστική δίκη του ανθρώπου, όπως διεξάγεται από καταβολής του ως τη συντέλεια. Ή στον Καίσαρα ανήκει ο κόσμος ή στο Χριστό, και τους δύο μαζί δεν τους χωράει. Κάθε συγκεκρισμός τους είναι ανίερος, η έσχατη βεβήλωση. Αν πλαστήκαμε να διακονούμε τον Καίσαρα γιατί αυτός μας εκφράζει βιολογικά, τότε ο Χριστός είταν τ' όνειρο της μεγάλης πλάνης.

Διαβάζω πως ο πρόεδρος Αλλιέντε κρίνεται «ρωμαντικός», δεν είχε το αίσθημα του εφικτού, πίστεψε στη νίκη των ειρηνικών μέσων. Κοιτάζω σε φωτογραφίες το πράο, θλιμμένο βλέμμα του, που είταν σα να προαισθάνεται την αποτυχία. Αν και μαρξιστή, για τους μονοπωλητές του θρησκευτικού ζήλου άθεο, αντίχριστο, τον φαντάζομαι τώρα κάπου, σ' άλλη διάσταση, καθισμένον στα πόδια του Χριστού, δεξιά του. Τον δολοφονημένο της Χιλής τον φέρνει κοντά στον προφήτη της Γαλιλαίας το γνώρισμα της έξοχης αποτυχίας. Δίχως αυτήν, ο εγκόσμιος θρίαμβος του ανθρώπου θα είταν απέραντα αξιοθρήνητος.

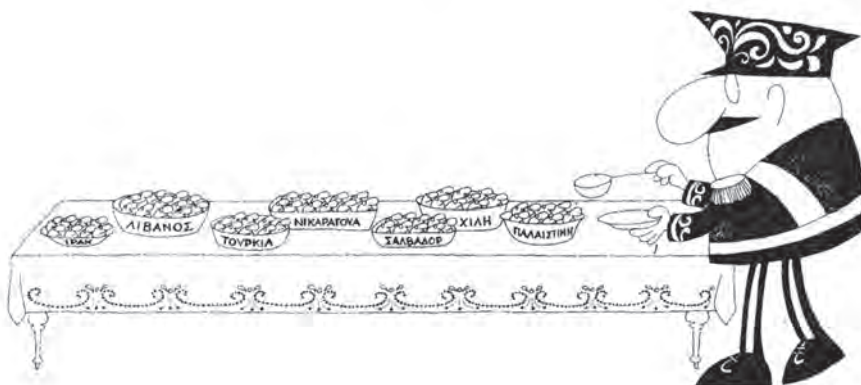
Άγγελος Τερζάκης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τους λόγους, για τους οποίους ο συγγραφέας αισθάνεται την έντονη ανάγκη να διαμαρτυρηθεί δημόσια για όσα έγιναν στη Χιλή. Ποιες φράσεις του κυρίως εκφράζουν την ανάγκη αυτή; Να τις σχολιάσετε.
2. Υποτίθεται ότι ο Σαλβαδόρ Αλλιέντε έπεσε θύμα των καθεστωτικών συγκρούσεων στον πλανήτη. Με ποια επιχειρήματα ο συγγραφέας ανατρέπει την άποψη αυτή; Τι κοινό υπάρχει στα καθεστώτα του πλανήτη

⁵ οίστρος: αλογόμυγα μτφ.: έμπνευση

πίσω από τη φαινομενική τους αντίθεση; Γιατί θεωρεί απαραίτητη την ανθρώπινη και ηθική αλληλεγγύη, την εξέγερση εναντίον του άδικου, άσχετα από ιδεολογικές ή καθεστωτικές αντιθέσεις;

3. Γιατί η περίπτωση του Σαλβαδόρ Αλλιέντε ξεσήκωσε τις συνειδήσεις του κόσμου; Τι ήταν αυτό που κυρίως διέκρινε τον Χιλιανό ηγέτη και γιατί, αν και μαρξιστή, ο συγγραφέας τον τοποθετεί «καθισμένον στα πόδια του Χριστού, δεξιά του»;
4. Να σχολιάσετε το οξύμωρο σχήμα, με το οποίο είναι διατυπωμένος ο τίτλος της επιφυλλίδας.

Ο στρατιώτης του LA CIOTAT

Μετά από τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μια μικρή παραθαλάσσια πόλη της Νότιας Γαλλίας, τη La Ciotat βρεθήκαμε σε κάποια γιορτή που γινόταν για την καθέλκυση ενός πλοίου και είδαμε στην κεντρική πλατεία, ανάμεσα σ' ένα ολόκληρο πλοίο που σπρωχνόταν, το μπρούτζινο άγαλμα ενός στρατιώτη του γαλλικού στρατού.

Πλησιάσαμε κ' εμείς κοντά και ανακαλύψαμε πως ήταν ένας αληθινός άνθρωπος. Στεκόταν ακίνητος, τυλιγμένος σ' ένα χακί παλτό, το αστάλινο κράνος στο κεφάλι, μια ξιφολόγχη στο χέρι, κάτω απ' τον καυτό ήλιο του Ιουνίου και πάνω σ' ένα πέτρινο βάθρο. Το πρόσωπό του και τα χέρια του ήταν βαμμένα στο χρώμα του μπρούντζου. Δεν κούναγε τον παραμικρό μυώνα και τα βλέφαρά του δεν πετάρισαν ούτε μια φορά. Στα πόδια του βρισκόταν ένα κομμάτι χαρτόνι που έγραφε:

Ο άνθρωπος άγαλμα

(Homme Statue)

«Εγώ, ο Τσαρλς Λουί Φρανκάρντ, στρατιώτης στο τάδε σύνταγμα πεζικού, σε ένα βομβαρδισμό που έγινε στη μάχη του Verdun έμεινα για πολλές ώρες θαμμένος ζωντανός κάτω από τα χώματα μαζί με τα πτώματα. Όταν με ξέθαψαν, είχα αποκτήσει την ασυνήθιστη ικανότητα να παραμένω ακίνητος, σαν άγαλμα, και όση ώρα θέλω. Αυτή μου η τέχνη έχει εξεταστεί από πολλούς δόκτορες και έχει χαρακτηριστεί σαν μια ανεξήγητη αρρώστια. Βοηθήστε, σας παρακαλώ, έναν άνεργο οικογενειάρχη και πατέρα αμέτρητων τέκνων, με ό,τι έχετε ευχαρίστηση».

Ρίξαμε ένα νόμισμα στο πιάτο που βρισκόταν δίπλα στην επιγραφή και συνεχίσαμε πιο κάτω κουνώντας το κεφάλι μας. Εδώ λοιπόν, σκεφτήκαμε, στέκεται Αυτός, οπλισμένος μέχρι τα δόντια, ο ακατανίκητος και άφθαρτος Στρατιώτης πολλών χιλιετηρίδων, αυτός που είναι καμωμένος από Ιστορία, αυτός που πραγματοποίησε τα εκπληκτικά κατορθώματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Καίσαρα, του Ναπολέοντα, για τους οποίους έχουμε τόσα πολλά διαβάσει στα σχολικά βιβλία. Αυτός είναι. Δεν κουνάει ούτε τα βλέφαρά του. Αυτός είναι ο τοξότης του Κύρου, ο αρματηλάτης του Καμβύση που η άμμος της ερήμου δεν κατάφερε τελικά να τον θάψει, ο λεγεωνάριος του Καίσαρα, ο λογχοφόρος καβαλάρης του Τζέγκινς Χαν, ο Ελβετός του Λουδοβίκου του δέκατου τέταρτου και ο γρεναδιέρους του Ναπολέοντα του Πρώτου. Κατέχει την όχι και τόσο ασυνήθιστη ικανότητα να κάνει πως δεν καταλαβαίνει τίποτα, όταν δοκιμάζουν επάνω του όλα τα πιθανά και απίθανα μέσα καταστροφής. Όπως μια πέτρα, δίχως αισθήματα (λέει ο ίδιος) στέκεται ακλόνητος, όταν τον στέλνουμε στο θάνατο. Κατατρυπημένος από τα δόρατα των κάθε εποχών, πέτρινων, χάλκινων, σιδερένιων, τσαλαπατημένος από τα άρματα του Αρταξέρξη κ εκείνα του στρατηγού Λούντεντορφ, διαλυμένος από τους ελέφαντες του Αννίβα και

το ιππικό του Αττίλα. Κατατρυπημένος από τα βέλη όλο και πιο εκσυγ-
 χρονισμένων τόξων αμέτρητων αιώνων, από τα ιπτάμενα κοτρώνια του
 καταπέλτη, καταξεσκισμένος από τις σφαίρες, μεγάλες σαν αυγά περι-
 στεριών και μικρές σαν μέλισσες. Στέκεται αυτός, πάντοτε καινούργιος,
 διαταζόμενος σε αμέτρητες γλώσσες, δίχως να ξέρει το γιατί. Τις χώρες
 που κατάκτησε δεν τις πήρε ποτέ στα χέρια του, σαν το χτίστη που δεν
 κατοικεί στο σπίτι που έχτισε ο ίδιος. Μα ούτε και η χώρα τού ανήκει, την
 οποία υπερασπίστηκε με τόσο σθένος. Ούτε το όπλο μα ούτε και η στολή
 που φοράει του ανήκει. Εκείνος όμως προχωρεί πάντοτε μπροστά, από
 πάνω του η θανατερή βροχή των αεροπλάνων και το καυτό λάδι που πέφτει
 από τις επάλξεις, κάτω από τα πόδια του οι νάρκες και οι παγίδες, γύρω
 του η πανούκλα και τα δηλητηριώδη αέρια. Σάρκινη τροφή για τα δόρατα
 και τα τόξα, ο στόχος, ματωμένη λάσπη κάτω από τα τανκς, μπροστά του
 ο εχθρός και πίσω του ο στρατηγός. Αμέτρητα χέρια υφαίνουν το αμπέ-
 χωνό του, σφυρηλατούν το θώρακά του, κόβουν και ράβουν τις μπότες
 του. Και αμέτρητες οι τσέπες που χάρη σε αυτόν ξεχειλίζουν από χρήμα.
 Αμέτρητες οι κραυγές σε όλες τις γλώσσες του κόσμου τον εμψυχώνουν
 να προχωρήσει. Δεν υπάρχει κανένας Θεός που να μην τον ευλογεί. Αυτόν,
 που είναι μiasμένος από τη φρικιαστική λέπρα της υπομονής, ποτισμένος
 ως το κόκαλο από την αγιάτρευτη αρρώστια της αναισθησίας.

Τι είδους θάψιμο ήταν αυτό κάτω από τα χώματα, σκεφτήκαμε, που τον
 έκανε να ευχαριστεί την τύχη του γι' αυτή την τρομαχτική, απαίσια και
 τόσο κολλητική αρρώστια;

Δεν θα βρεθεί ποτέ άραγε, αναρωτιόμαστε εμείς, κάποιο φάρμακο για
 δαύτη;

Μπέρτολτ Μπρεχτ,

«Ιστορίες»

Μετάφραση: Γιώργος Κώνστας

1. Γιατί ο συγγραφέας επινοεί την ιστορία του «ανθρώπου αγάλματος»; Τον εξυπηρετεί σε σχέση με το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει; Να απαντήσετε σχολιάζοντας ταυτόχρονα το ύφος του κειμένου.
2. Να σχολιάσετε τα ερωτήματα του συγγραφέα στο τέλος του κειμένου. Αφορούν, νομίζετε, μόνο το συγκεκριμένο στρατιώτη;

Η νέα ιδεολογία του πολέμου

Οι μάχες που περιγράφονται στα ομηρικά έπη είναι γεγονότα υψηλής κοινωνικότητας. Όταν οι αντίπαλοι αντικρίζονται, ο αναγνώστης γνωρίζει ήδη την προϊστορία τους ή διαβάζει επί τόπου το βιογραφικό τους. Οι μονομάχοι, πρωτοκλασάτοι ήρωες ή νεαροί ευέλπιδες, είναι γενικώς πολύ κατάφρακτοι και χειρωνακτικά απασχολημένοι για να τα «πουν ένα χεράκι», ωστόσο δείχνουν ετοιμότητα για σύντομα σχόλια ή «σάουντμπαϊτς» –περίπου σαν αυτά που φιλοτεχνούσε το ολύμπιο φλέγμα του κ. Μποντ (Τζέιμς Μποντ) σε συνθήκες έσχατης δοκιμασίας. Το σημαντικό είναι ότι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο οι αντίπαλοι περίπου «γνωρίζονται».

Αυτή η «γνωριμία» είναι το ένα άκρο. Το άλλο είναι ο γάλλος ΝΑΤΟϊκός που, εν συναγεμώ στα σύνορα Σκοπίων-Κοσσυφοπεδίου, βάζει το δάχτυλο στη σκανδάλη αλλά όχι το χέρι του στη φωτιά αν ρωτηθεί ποιος ακριβώς είναι ο εχθρός του· ή ο άλλος που ξέρει ότι είναι εκεί για να εγγραφεί την επί γης ειρήνη, αλλά δεν γνωρίζει περισσότερες λεπτομέρειες. Ο αμερικανός χειριστής του μαχητικού μπορεί να είναι ακόμη πιο «νυχτωμένος», προφανώς επειδή η επιχειρησιακή του βάρδια συμπίπτει με το ωράριο του κόμη Δράκουλα –και στο άκρο του άκρου, εκείνος ο καπετάνιος του «Στελθ», που πολέμησε αόρατος εναντίον αοράτων, κατεδύθη άγνωστος μεταξύ αγνώστων και ανελήφθη εκ νέου εις τους ουρανούς μετά τρεις ώρες.¹

Ανάμεσα στις ομηρικές μάχες και στην αμερικανική πολεμική τεχνολογία, η ιδεολογία του πολέμου στον δυτικό κόσμο έχει εμφανίσει ενδιαφέρουσες τροπές. Πολύ πριν από το Φρόιντ,² η αρχαιότητα επεξεργάστηκε τη σχέση πολεμικού και ερωτικού ενστίκτου. Οι σχετικές μεταφορές αφθονούν –από τα «βέλη» και τα «τόξα» του Ερωτιδέα ως τις πλήρως ανεπτυγμένες «ερωτικές εκστρατείες». Πίσω από το «ροκοκό» και το «μπαρόκ»³ της σχετικής εικονοπλασίας και ρητορικής εύκολα διακρίνει κανείς την κοινή αντίληψη ότι ο πόλεμος, όπως ακριβώς και ο έρωτας, είναι έκφραση «πάθους». Αυτός είναι προφανώς ο λόγος που η ποίηση προτιμάει το «ζουμ» σε ζεύγη αντιπάλων στους οποίους αποδίδει περισσότερα ή λιγότερα «ατομικά» χαρακτηριστικά. Ο σπαρτιάτης οπλίτης του Τυρταίου είναι άλκιμος νεανίας ή ώριμος βετεράνος που στήνεται απέναντι στον συγκεκριμένο αντίπαλο· και ο λεγεωνάριος του Οράτιου πρέπει να κοιτάζει κατάματα τον μαυριτανό ή πάρθο αρνητή του ρωμαϊκού «ιμπερίου».⁴

¹ Αναφέρεται σε γεγονότα της ένοπλης επίθεσης του ΝΑΤΟ εναντίον της Γιουγκοσλαβίας την άνοιξη του 1999 με αφορμή την κρίση στο Κοσσυφοπέδιο.

² Σίγκμουντ Φρόιντ (Sigmund Freud, 1856-1939): Διάσημος Αυστριακός νευρολόγος και ψυχίατρος, εισηγητής της ψυχανάλυσης

³ Μπαρόκ, Ροκοκό: τάσεις της τέχνης στην Ευρώπη του 17ου και 18ου αιώνα

⁴ Imperium: Κυριαρχία, αυτοκρατορία· εξού και ιμπεριαλισμός

Κατά τον Μεσαίωνα, η αντίληψη του πολέμου ως έκφρασης πάθους ενσωματώνεται στις τελετουργίες του ιπποτικού κώδικα και συγκλίνει προς το «σαβουάρ βιβρ»⁵ του ρομαντικού έρωτα. Ο ιππότης μάχεται προσηλωμένος στους πολεμικούς κανόνες, όπως ακριβώς διεκδικεί την εκλεκτή του σεβόμενος τις αξιώσεις του αντιζήλου· δείχνει μεγαλοψυχία απέναντι στον ηττημένο της πολεμικής, όσο και της ερωτικής, αναμέτρησης· δέχεται με αξιοπρέπεια και νηφαλιότητα τη δική του ήττα. Το ιπποτικό όραμα της κατάκτησης και της απελευθέρωσης της Ιερουσαλήμ από τους αλλόθρησκους Τούρκους είναι η άλλη όψη του αγώνα για την κατάκτηση της δεσποσύνης. Ο πόλεμος είναι ζήτημα οράματος, πάθους και προσωπικής τιμής.

Οι εκλεπτυσμένες μορφές της αναγεννησιακής αστικής κουλτούρας και οι ορθολογικές τάσεις κατά τον 17ο και 18ο αιώνα περιέστειλαν την ιδεολογία του πολέμου ως πάθους που εμπλέκει το σύνολο της προσωπικότητας. Στο τέλος του 15ου αιώνα οι επαγγελματίες στρατιώτες που υπηρετούσαν τους ιταλούς πρίγκιπες και τον Πάπα, οι *condottieri*, ήταν περισσότερο διπλωμάτες και έμποροι παρά μαχητές, και προτιμούσαν να εξαγοράζουν τους αντιπάλους παρά να τους πολεμούν. Η εποχή των μισθοφόρων που ήταν ισοβίως μάχιμοι χωρίς να δώσουν ποτέ μάχη τερματίστηκε οριστικά, όπως παρατήρησε ο μεγάλος ιστορικός του πολέμου Ferdinand Foch, με τη Γαλλική Επανάσταση, με την οποία το πάθος «υποτροπίασε», ενώ το ίδιο «εμπαθείς» ήταν οι πόλεμοι που εμπνεύστηκαν από το όραμα του εθνικού κράτους. Οι πόλεμοι της ανεξαρτησίας κατά το 19ο αιώνα επαναβεβαιώνουν την ιδέα του πολέμου ως πάθους –που τώρα πυρακτώνεται μέσα στη συλλογική υψικάμινο του «έθνους». Ύστερα ήρθε το Βερντέν.

Η βασική αρχή του πολέμου μέχρι τότε ήταν η εξουδετέρωση της στρατιωτικής ισχύος του αντιπάλου. Στο Βερντέν το 1916 ανακαλύφθηκε ο «ολικός» πόλεμος, όπου οι στόχοι της επίθεσης δεν ήταν μόνο στρατιωτικές εγκαταστάσεις αλλά και εργοστάσια παραγωγής πολεμικού υλικού· όχι μόνο οι πολεμιστές αλλά και ο πληθυσμός των πολιτών που θα μπορούσε να γεννήσει στρατιώτες· όχι μόνο η στρατιωτική μηχανή αλλά και ο ανθρώπινος ιστός ενός ολόκληρου έθνους. Οι Γερμανοί μίλησαν για τη «Μάχη του Πολεμικού Υλικού» (*Materialschlacht*), σηματοδοτώντας την έκθλιψη του ανθρώπινου υποκειμένου από το τεχνολογικό αντικείμενο και τη μετάβαση από τον πόλεμο ως δράμα και πάθος στον πόλεμο ως τεχνολογική δοκιμή και παγκόσμια έκθεση πολεμικής βιομηχανίας. Οι γερμανικές «Βέρθες» σφυροκόπησαν το Παρίσι από απόσταση 130 χιλιομέτρων και εγκαίνιασαν την εξ αποστάσεως μαζική καταστροφή σε ένα πολεμικό παιχνίδι που έμελλε να έχει «λαμπρή» συνέχεια. Ο «απανθρωπισμός» και η «εκμηχάνιση του πολέμου», όπως έχει επισημανθεί από πολλούς, εξουδετέρωσε οποιαδήποτε έννοια «πάθους». Δεκατρείς γερμανοί γιατροί εξέδωσαν το 1930

⁵ Σαβουάρ βιβρ (γαλ.) Κώδικας καλών τρόπων

μια δίτομη ηθογραφία του Μεγάλου Πολέμου,⁶ όπου διεκτραγωδούσαν με στατιστική ακρίβεια τη διάχυτη ερωτική ακηδία⁷ και ανικανότητα των πρωταγωνιστών του.

Είναι προφανές ότι ο πόλεμος ως πάθος ακμάζει στις «τζίχαντ» της υψηλίου, στα βουνά του Κουρδιστάν και στο εθνοτικό σφαγείο του Κοσσυφοπεδίου. Είναι όμως εξίσου προφανές ότι οι «Τόμαχοκ» και τα «Στελθ» δεν εμφορούνται από αυτό το πάθος. Δεν υπάρχει λόγος να επαναλάβουμε εδώ μια από τις δεκάδες εικασίες που έγιναν για τους πραγματικούς λόγους που τα ενεργοποίησαν. Αλλά λίγοι από μας μπορούν να αντισταθούν στη μελαγχολική υποψία ότι αυτή η «ανθρωπιστική» επιχείρηση δεν έχει τόσο σχέση με το «δράμα και το πάθος του πολέμου», το οποίο μπορεί να αποδοκιμάζαμε αλλά τουλάχιστον θα καταλαβαίναμε περισσότερο, όσο με τη «Μάχη του Πολεμικού Υλικού» και την παγκόσμια έκθεση πολεμικής βιομηχανίας. Μπορεί η υποψία να είναι άστοχη, αλλά εν τω μεταξύ στα υπερατλαντικά μετόπισθεν συμβαίνουν πράγματα που θα ήταν γελοία αν δεν ήταν τόσο τραγικά. Ο Μπιλ Κλίντον δανείστηκε ένα χάρτη από το διπλανό Δημοτικό για να μυήσει τους «εμπόλεμους» πολίτες του στα μυστήρια της βαλκανικής ανθρωπογεωγραφίας. Οι περισσότεροι πρέπει να εμπεδώσουν ότι η Ελλάδα είναι κοντά στη Myconos, και ότι το Κοσσυφοπέδιο πέφτει μία σπιθαμή πιο πάνω («μάλλον δεν πρέπει να πάμε στη Myconos το καλοκαίρι, honey!). Αυτό ανοίγει καινούργιο κεφάλαιο στην ιδεολογία του πολέμου. Πρέπει να καταγραφεί, όπως και το άλλο: ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία, λέει, έχει πυροδοτήσει μια σειρά από «what shows» στα αμερικανικά τηλεοπτικά κανάλια. Όπως λέμε «Μπράβο, καλώς ήρθατε!».

Θ. Α. Παπαγγελής
Από τον ημερήσιο Τύπο

Παρακολουθήστε μέσα στο κείμενο τις διάφορες τροπές που έχει εμφανίσει η ιδεολογία του πολέμου απαντώντας στα εξής ερωτήματα:

1. Πού τοποθετεί τα δύο άκρα των τροπών αυτών ο συγγραφέας και ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός;
2. Σε ποιες εποχές, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ο πόλεμος γίνεται αντιληπτός ως έκφραση πάθους και ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προσλαμβάνει η αντίληψη αυτή σε κάθε εποχή;
3. Πότε τερματίζεται η αντίληψη για τον πόλεμο ως έκφραση πάθους και από ποια αντίληψη αντικαθίσταται; Ποια είναι η νέα ιδεολογία του πολέμου; Με ποιο τρόπο μάς την κάνει παραστατική στο τέλος του άρθρου ο συγγραφέας;

⁶ Εννοεί τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο

⁷ ακηδία: αμέλεια, παραμέληση

«Από πού ερχόμαστε; Ποιοι είμαστε; Πού πηγαίνουμε;»

(Τίτλος πίνακα του Πολ Γκογκέν,¹ 1897)

Αυτά ήταν τα ερωτήματα που ετέθησαν από έναν μεγάλο καλλιτέχνη, καθώς ο προηγούμενος αιώνας εξέπνεε...

Καθώς βαδίζουμε προς την εκπνοή του 20ού αιώνα, στο τέλος μιας ακόμη χιλιετίας, όλοι οι άνθρωποι στον πλανήτη αναρωτιούνται ακριβώς γι' αυτά τα πράγματα. Το ίδιο κι εγώ, αναρωτιέμαι ποια είμαι, την άνοιξη του 1999, στο Βελιγράδι, μέσα στον πόλεμο.

Μένω στη Γιουγκοσλαβία, στη γειτονιά μου δεν υπάρχει καταφύγιο, το σπίτι μου δεν έχει υπόγειο, δεν ξέρω που να πάω...

...Η αρχή του πολέμου και οι επιδρομές στη Γιουγκοσλαβία στις 24 Μαρτίου 1999, στις 8 τοπική ώρα, με βρήκαν σε ένα προάστιο του Βελιγραδίου, στο σπίτι της μητέρας μου. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τον παγερό τρόπο στα μάτια του 10χρονου γιου μου. Εκατομμύρια γονείς στη Γιουγκοσλαβία έζησαν και αισθάνθηκαν αυτό το συναίσθημα. Το ζουν άλλωστε μέρα με τη μέρα, νύχτα με τη νύχτα.

Ας μη γελιόμαστε –οι άνθρωποι δεν θα συνηθίσουν ποτέ την ιδέα του πολέμου. Μπορεί ίσως να μάθουν να τον υπομένουν, αλλά δεν θα τον συνηθίσουν ποτέ. Ο πόλεμος είναι εφήμερη νόσος, όχι χρόνια. Η ψυχική αγωνία όμως είναι το φυσικό επακόλουθο κάθε πολέμου. Για όλες τις πλευρές. Ας είμαστε ρεαλιστές: τα υλικά αγαθά, τα κτίρια, οι γέφυρες, τα τούβλα, τα σίδερα, όλα θα ζήσουν περισσότερο από εμάς. Είτε γίνεται πόλεμος είτε όχι. Η ανθρώπινη ζωή και η ανθρώπινη ψυχή, όπως αυτή της γάτας, του σκύλου, του λιονταριού ή ακόμη και του λουλουδιού και του δένδρου, είναι τόσο πιο εύθραυστες, τόσο πιο σύντομες. Τα υλικά αγαθά είναι «βιολογικώς» πιο ανθεκτικά από εμάς!

Ο 10χρονος γιος μου «τρώει» τα νύχια του. Τον αφήνω να το κάνει. Τον ανακουφίζει ψυχολογικά. Δεν τα «δαγκώνει» μόνο όταν ακούει τον ήχο των σειρήνων να σκίζει τον αέρα ή τον συριγμό των βομβών και των αεροπλάνων που πετούν πάνω από τα κεφάλια μας. Το κάνει συνέχεια.

Λίγο προτού ηχήσουν οι σειρήνες τα σκυλιά αρχίζουν να κουνούν ανήσυχα την ουρά τους. Το κλάμα τους είναι συνεχές, γεμάτο αγωνία. Βρίσκονται σε συναγερμό προτού ακουστεί ο πραγματικός συναγερμός. Ανιχνεύουν πριν από τα ραντάρ.

Μία από τις τρομαχτικές νύχτες του πολέμου ήταν όταν ένα προάστιο του Βελιγραδίου, η Sremcica, χτυπήθηκε. Πριν από την επιδρομή οι σειρήνες ανήγγειλαν το τέλος του συναγερμού. Βγήκαμε από το καταφύγιο και πήγαμε ανακουφισμένοι στο σπίτι της μητέρας μου. Καθόμουν μπροστά σε ένα μισάνοιχτο παράθυρο, με το ένα παντζούρι κλειστό –σύμφωνα άλλωστε και με τους κανονισμούς. Ξαφνικά διέκρινα στον ορίζοντα έντονο φως, σαν να ήταν ο ήλιος που βγήκε μέσα στη νύχτα. Ύστερα ακούστηκε μια εκκωφαντική ριπή. Τα παράθυρα άρχισαν να τρίζουν. Τρέξαμε στο πυρηνικό καταφύγιο, καθώς μια πνιχτή ηχώ από τις απανωτές προειδοποιήσεις έφτανε

¹ Πολ Γκογκέν (Paul Gauguin, 1848-1903): Γάλλος ιμπρεσιονιστής ζωγράφος. Θεωρούσε το δυτικό πολιτισμό αδιέξοδο και διεφθαρμένο. Έζησε και ζωγράφισε πολλά χρόνια στην Ταϊτή.

στα αφτιά μας. Κάτω από το έδαφος, βαθιά μέσα στις σαρκοφάγους που ως τότε μας έδιναν την ψευδαίσθηση της απόλυτης ασφάλειας και της ακίνητης σιωπής, αισθανθήκαμε τη γη να σειέται συθέμελα!

Σωριαστήκαμε κατάχλωμοι στις καρέκλες μας. Κάποιος φώναξε δυνατά: «Κλείστε τις πόρτες!». Αναφερόταν στις μεγάλες σιδερένιες πόρτες, εκείνες που σφραγίζουν για πάντα τις κρύπτες των φαραώ...

Η μισή οικογένειά μου βρισκόταν έξω από αυτές τις πόρτες. Ο γιος μου Vuk, η αδελφή μου κι εγώ ήμασταν μέσα...

Ένας άνδρας ανακοίνωσε ότι μόλις είχε θέσει σε λειτουργία τον εξαρτισμό και μας προειδοποίησε να αναπνέουμε αργά και να παραμένουμε ακίνητοι. Χωρίς να καταλαβαίνω τι γινόταν, αισθανόμουν την καταστροφή. Προσπάθησα να εξηγήσω στο παιδί μου ότι επρόκειτο για ένα παιχνίδι με Ινδιάνους και καουμπόηδες. Ανάγκασα τον εαυτό μου να πάψει να σκέφτεται την υπόλοιπη οικογένεια που βρισκόταν εκεί έξω. Σιγά σιγά αισθανόμουν ότι τα τύμπανα των αφτιών μου θα σπάσουν, εξαιτίας της έλλειψης οξυγόνου. Μια τρομερή ναυτία μού δημιουργούσε τάση προς έμετο. «Κρατήσου, κρατήσου», έλεγα στον εαυτό μου, «για χάρη του παιδιού! Σε λίγο όλα θα περάσουν. Ίσως όλα σταματήσουν μια και καλή!». Ο Vuk ψιθύρισε: «Μαμά, πετάμε με αεροπλάνο;». «Ναι, αγόρι μου. Σε λίγο θα προσγειωθούμε. Σύντομα τα αφτιά σου δεν θα πονούν πια».

Μου φάνηκε ότι ακριβώς στο τελευταίο λεπτό, έπειτα από μια μικρή αιωνιότητα της ζωής μου, άνοιξαν οι σιδερένιες πόρτες και ο φρέσκος αέρας έφτασε στα ρουθούνια μας. Μαζί με τον καθαρό αέρα ήρθαν η μητέρα μου και ο σύζυγός μου Milorad. Φαίνονταν ανήσυχoi, τα πρόσωπά τους ήταν κρυμμένα πίσω από τις πετσέτες. Δεν με ένοιαζε πλέον που βήχαμε συνέχεια και τα μάτια μας έτρεχαν ασταμάτητα εξαιτίας της σκόνης. Τουλάχιστον είχαμε σωθεί από τις κατακόμβες.

Δεν ξαναπήγαμε στα καταφύγια ο Milorad, ο Vuk και εγώ. Η αδελφή μου αντιθέτως παραμένει «φυλακισμένη» στα καταφύγια. Για περισσότερες από 20 νύχτες τώρα κοιμάται μέσα στην πνιγνή μούχλα, ντυμένη από την κορυφή ως τα νύχια με τζάκετ και μπότες. Τυλίγει τη μέση της με μαντίλια και καλύπτεται με αμέτρητες κουβέρτες. Εκείνη δεν έχει παιδιά.

Ύστερα από τις πρώτες ημέρες και νύχτες του πολέμου άρχισα να βλέπω εφιάλτες στον ύπνο μου. Το πρώτο όνειρο που είδα μου φάνηκε χειρότερο και από την πραγματικότητα.

Ονειρεύτηκα ότι ο Milorad, ο Vuk και εγώ βρισκόμασταν σε μια τεράστια έπαυλη. Υπήρχαν πολλά άγνωστα πρόσωπα εκεί. Ξαφνικά στρατιώτες, με πλήρη εξάρτυση, κατέλαβαν το κτίριο. Δεν ήθελαν όμως να μας πειράξουν. Ήθελαν μόνο να μας προστατεύσουν. Από τι, από ποιον, δεν ήξερα. Το μόνο που ήξερα ήταν ότι ήμασταν φυλακισμένοι. Ο έξω κόσμος δεν θα ήταν ποτέ πια πραγματικός, θα έπαυε να υπάρχει. Το φως, ο αέρας, τα δένδρα, η ελευθερία. Προθανάτια ελευθερία...

Διαφορετικές ειδήσεις έρχονται εδώ καθημερινά. Τη μία μέρα μάς λένε ότι το NATO κάνει λόγο για μαζικούς τάφους εθνικιστών Αλβανών. Μπορούν άραγε τώρα να διακρίνουν την εθνικότητα ακόμη και κάτω από το έδαφος; Πρόκειται μήπως για μια μοντέρνα αρχαιολογία; Την άλλη ημέρα ακούμε ότι το NATO χτύπησε ένα караβάνι από αλβανούς πρόσφυγες. Τι είναι ακριβώς αυτό που επιθυμεί το NATO;

Πέρασαν κιόλας 33 ημέρες που οι σειρήνες ηχούν, χωρίς εξαίρεση, κάθε μέρα στις 8 το βράδυ και αναγγέλλουν πάλι ότι ο κίνδυνος πέρασε

περίπου στις 8 το πρωί. Ο γιος μου Νυκ λέει ότι αναγγέλλουν το βραδινό γεύμα και ότι μετά τον ύπνο σερβίρεται το πρωινό –αν μπορεί κανείς να μιλήσει για ύπνο. Πολλές φορές ο συναγερμός ισχύει όλο το 24ωρο. Συχνά οι βόμβες αρχίζουν να πέφτουν προτού ακόμη ηχήσουν οι σειρήνες –όταν χρησιμοποιούν τα αόρατα όπλα τους. Όπως και να 'χει το πράγμα, είναι μια διαρκής κατάσταση. Το Βελιγράδι είναι ένας συνεχής στόχος. Όπως άλλωστε και η Σερβία.

Μπορώ κιόλας να ξεχωρίσω χιλιάδες διαφορετικούς ήχους. Για παράδειγμα: μια τεράστια πόρτα που κλείνει, ένας σεισμός. Διακρίνω ακόμη τους ήχους των αεροπλάνων που πετούν ψηλά ή και χαμηλά, τον συριγμό των πυραύλων που θυμίζουν προς στιγμή βαρελότα του καρναβαλιού, μόνο που δεν είναι...

Τα αψιτιά μου έμαθαν να τεντώνονται σε κάθε μακρινό και κοντινό ήχο. Όλες οι οικιακές συσκευές ηχούν διαφορετικά από ό,τι συνήθως. Οι λάμπες του σπιτιού έχουν καεί, το ίδιο και ο τηλεφωνητής. Ο υπολογιστής της αδελφής μου κάτι έπαθε και τα δείχνει όλα μπλε. Το χρώμα του ουρανού που όλοι φοβόμαστε... Το χρώμα του καθαρού ουρανού...

Ξέχασα να αναφέρω τις μυρωδιές και τις γεύσεις. Τη μυρωδιά της βενζίνης, τη βαριά οσμή του καμένου, την μεταλλική γεύση στο στόμα μετά τη βροχή, σαν τα παλιά σφραγίσματα στα δόντια...

Εκτός από το δελτίο για τον καιρό, τη θερμοκρασία και την ατμοσφαιρική πίεση, τώρα μας πληροφορούν και για τις αεροπορικές επιδρομές. Αν θα γίνουν ή όχι.

Όσο για τον χρόνο, δεν υπάρχει πλέον για όλους εμάς. Συστέλλεται και διαστέλλεται, αλλά τις περισσότερες φορές δεν υπάρχει...

Αρχίσαμε κιόλας να προσαρμοζόμαστε, όμως ποτέ δεν θα το συνηθίσουμε. Είναι επικίνδυνο να το συνηθίσεις...

Το Πάσχα η πόλη γέμισε με πόστερ.

Ένα υπέροχο, βαμμένο αβγό. Επάνω του έγραφε: «Ο Χριστός αναστήθηκε». Από κάτω έγραφε στα αγγλικά: «Εκείνοι πιστεύουν στις βόμβες, εμείς στον Θεό!».

Γράμμα από τη Γιασμίνα Μιχαήλοβιτς
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να συγκρίνετε το κείμενο της Γιασμίνα Μιχαήλοβιτς με αυτό του Γ. Α. Μαγκάκη που προηγήθηκε. Ανήκουν στην ίδια ποικιλία λόγου, και γιατί;
2. «Οι άνθρωποι δεν θα συνηθίσουν ποτέ την ιδέα του πολέμου... Αρχίσαμε κιόλας να προσαρμοζόμαστε, όμως ποτέ δε θα το συνηθίσουμε. Είναι επικίνδυνο να το συνηθίσεις...». Ποιους τρόπους χρησιμοποιεί η συγγραφέας στο κείμενό της για να μας κάνει να αισθανθούμε το περιεχόμενο των φράσεων αυτών;
3. Η συγγραφέας παρουσιάζει τους βομβαρδισμούς μέσα από τις αντιδράσεις του γιού της. Ποιες είναι αυτές; Σχολιάστε τις.
4. Σχολιάστε το όνειρο που αφηγείται η συγγραφέας. Ποια είναι η σχέση του με τα πραγματικά γεγονότα του πολέμου;
5. Στη λειτουργία ποιων αισθήσεων αναφέρεται κυρίως η συγγραφέας στο κείμενο της; Τι πετυχαίνει, νομίζετε, με τις αναφορές της αυτές;
6. Σχολιάστε τις τελευταίες φράσεις του κείμενου. Τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη σας;

Η Δικαιοσύνη

Μα, ω Πέρση, άκουε συ τη δικαιοσύνη και μη συδαυλίζεις την αδικία. Γιατί η αδικία είναι ολέθρια για τους μικρούς ανθρώπους· ακόμα κι' οι μεγάλοι δυσκολεύονται να τη σηκώσουν και κάτου από το βάρος της λυγούν, τη μέρα π' αναπάντεχες καταστροφές συντύχουν. Πολύ προτιμότερος είναι ο δρόμος που περνώντας από την άλλη πλευρά οδηγεί στη δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη, όταν έρθη η ώρα της, θριαμβεύει ενάντια στην αδικία· μα σαν το πάθη πια κανείς κι' άμυαλος νάναι το καταλαβαίνει. Αμέσως βρίσκεται επί τόπου ο Όρκος,¹ τρέχοντας στ' αχνάρια των άδικων κρίσεων, ενώ το κλάμα υψώνεται της Δικαιοσύνης, που εδώ κι' εκεί σέρνεται, όπου την οδηγούν εκείνοι που καταβροχθίζουν τα δώρα και λύνουν τα διάφορα² με τις κρισοδικιές τις άδικες. Και τριγυρνάει κλαίγοντας αυτή εκεί που μένουν οι λαοί, στις πολιτείες και στα ύπαιθρα ντυμένη με την καταχνιά και φέρνει συφορές σ' αυτούς που τηνε διώχνουν και το μέτρο το σωστό της απαρνιώνται. [...]

Και σεις επίσης, βασιληάδες, στοχασθήτε τούτη τη δικαιοσύνη! Γιατί πολύ κοντά σας οι αθάνατοι βρίσκοντ' εκεί, παραφυλάγοντας αυτούς που με στρεψοδικιές καταδυναστεύουν τον ένα με τον άλλον, μη λογαριάζοντας το φόβο του θεού. Γιατί τρεις φορές δέκα χιλιάδες πάνω στην πολύβλαστη τη γη είναι οι αθάνατοι απ' τον Δία των θνητών ανθρώπων φύλακες. Αυτοί αγρυπνούνε πάνω από τις δίκες κι' από τ' άθλια έργα, αόρατοι, παντού στον κόσμο τριγυρνώντας. Έχετε ακόμα στο νου σας πώς υπάρχει κάποια παρθένα, η Δικαιοσύνη, κόρη του Διός, που την τιμούν και που τη σέβονται οι θεοί, οι άρχοντες του Ολύμπου: Την βλάπτει λοιπόν κάποιος μ' άδικες κρισοδικιές; – αμέσως τρέχει να καθίση στου Διός τα πόδια του πατέρα της, του γιου του Κρόνου, και του μηνάει των άδικων ανθρώπων την καρδιά, για να πλήρωση ο λαός τα κρίματα των βασιληάδων του, που με ολέθριους στοχασμούς, πόντ' έτσι, πότε αλλοιώς, έξω απ' τον ίσιο δρόμο ρίχνουνε τις δίκες με τις άδικες κρισοδικιές των. Ω! Φυλαχτήτε, βασιληάδες, απ' αυτά, κι' ίσια τη γλώσσα σας κρατείτε, σεις που καταπίνετε τα δώρα που σας φέρνουνε, και τις στρεψοδικιές σας λησμονήστε ολότελα. Έχετε στο νου σας πως μαστορεύει δυστυχίες για τον εαυτό του αυτός που μαστορεύει δυστυχίες στους άλλους: ο κακός στοχασμός είναι προπαντός ο πιο κακός για κείνον που τον κάνει. Το βλέμμα του Διός π' όλα τα βλέπει κι' όλα τα καταλαβαίνει, κυττάζει επίσης, αν θελήση, και τούτα σας, και δεν λησμονεί αυτό που θέλει η κλεισμένη μέσα στην πολιτείας τα κάστρα δικαιοσύνη. Κι' εγώ θέλω τώρα να πάψω πια νάμαι δίκαιος, κι' εγώ και το παιδί μου, γιατί έτσι έγινε πια, νάναι ο κακός ο δίκαιος, αφού ο πιο άδικος θα βρη τη μεγαλύτερη δικαιοσύνη!... Μα όχι, έχω την ελπίδα πως ακόμα δεν θα το θελήση να τελεσφορήσουν τέτοια πράγματα ο βαθύσοφος ο Δίας.

¹ Ο Όρκος: Γιος της Έριδας, θεωρείται από τον Ησίοδο δαίμονας με καταστροφική ενέργεια για τους επίορκους

² τα διάφορα: οι διαφορές

Κι' όσο για σένα, Πέρση, βάλ' τα αυτά καλά στο νου σου, πρόσεχε τη δικαιοσύνη και παράτησε τη βία ολότελα. Γιατί ανάμεσα στους ανθρώπους ώρισεν ο γιος του Κρόνου αυτόν τον νόμο: από τη μια μεριά τα ψάρια και τα θεριά και τα πουλιά τα πετούμενα να τρώνε το ένα τ' άλλο, επειδή ανάμεσά τους δεν υπάρχει καμμία δικαιοσύνη· μα στους ανθρώπους έδωκε τη δικαιοσύνη πούναι απ' όλα τα αγαθά το μεγαλύτερο. Σ' αυτόν που με τη συνειδήσή του διαλαλεί τα σύμφωνα με τη δικαιοσύνη ο Δίας ο παντεπόπτης δίνει την ευδαιμονία· μ' αν κανείς με τη συνειδήσή του πάρη όρκο ψεύτικο στα λόγια του κι' έτσι πληγώνοντας τη δικαιοσύνη πράξη ανεξιλέωτο κρίμα, η γενιά του σκοτεινή απομένει στους κάτωτι τους καιρούς· ενώ η γενιά τ' ανθρώπου του πιστού στον όρκο του αξαίνει³ πάντα με το μέλλον.

ΗΣΙΟΔΟΣ

«Έργα και Ημέραι»

Μετάφραση: Παναγής Λεκατσάς

1. Ποιους τρόπους χρησιμοποιεί ο Ησίοδος στο απόσπασμα για να πείσει τους συγχρόνους του ότι «η δικαιοσύνη, όταν έρθει η ώρα της, θριαμβεύει ενάντια στην αδικία»;
2. Γιατί ο ποιητής αισθάνεται την ανάγκη να απευθυνθεί ειδικά στους βασιλιάδες; Θεωρεί μόνο αυτούς υπόλογους για τις αδικίες τους ή, έμμεσα, και το λαό που τις ανέχεται; Με ποιον τρόπο τονίζει την προσωπική του ευθύνη για την κυριαρχία της δικαιοσύνης;
3. Γιατί η αίσθηση του δικαίου είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και της κοινωνικότητας του ανθρώπου;

P. Gauguin, *Από πού ερχόμαστε, τι είμαστε, πού πάμε*

³ αξαίνει: αυξάνει

Λόγος για τα πολιτεύματα

Ο βασιλιάς των Περσών Καμβύσης, γιος του Κύρου, όταν βρισκόταν στην Αίγυπτο, έστειλε τον έμπιστό του Πρηξάσπη στα Σούσα και σκότωσε τον αδελφό του Σμέρδι, επειδή φοβόταν ανταρσία. Καθώς η δολοφονία κρατήθηκε κρυφή, την εξουσία οικειοποιήθηκαν στα Σούσα οι μάγοι των Μήδων με επικεφαλής τον Σμέρδι, αδελφό του Πατιζείθη, τον οποίο είχε αφήσει ο Καμβύσης επιμελητή του παλατιού. Οι Πέρσες πίστεψαν ότι ο Σμέρδις είναι ο αδελφός του Καμβύση. Όταν όμως, μετά το θάνατο του Καμβύση στη Συρία, οι Πέρσες άρχοντες ανακάλυψαν την απάτη, κατέλαβαν με δόλο το παλάτι και σκότωσαν τον Σμέρδι. Ο διάλογος που ακολουθεί έγινε, κατά τον Ηρόδοτο, μετά την επιτυχία του κινήματος. Η κυριαρχία των απόψεων του Δαρείου οδήγησε στο να στεφθεί βασιλιάς. Λίγα χρόνια αργότερα θα αρχίσει τις εκστρατείες του εναντίον της Ελλάδας.

Όταν καταλάγιασε η ταραχή και πέρασαν πέντε μέρες, οι επαναστάτες έκαναν συμβούλιο για την όλη κατάσταση, και είπαν πράγματα που ίσως μερικοί Έλληνες δεν θα τα πιστέψουν, αλλά είναι βέβαιο ότι τα είπαν. Ο Οτάνης είπε ότι έπρεπε οι Πέρσες οι ίδιοι ν' αποφασίζουν για τα πολιτικά ζητήματα. Είπε τα ακόλουθα: «Η γνώμη μου είναι ότι δεν πρέπει να έχωμε πια ένα μόνο μονάρχη. Δεν είναι ούτε ευχάριστο ούτε σωστό. Είδατε σε ποια άκρα έσπρωξε τον Καμβύση η αλαζονεία του και υποφέρατε από την αλαζονεία του μάγου. Πώς, λοιπόν, η μοναρχία μπορεί να είναι ένα πράγμα σωστό, αφού επιτρέπει στον μονάρχη να κάνει ανεξέλεγκτα ό,τι θέλει; Αν γίνη μονάρχης ο άριστος των ανθρώπων θα αλλάξη αμέσως συμπεριφορά. Η θέση του αυτή θα τον γέμιση υπεροψία και ο φθόνος είναι μέσα στην φύση του ανθρώπου. Με τα δύο αυτά είναι γεμάτος από κακία, και τότε παραζαλισμένος από υπεροψία, τότε από φθόνο κάνει πολλά άδικα πράγματα, αν και ένας τύραννος δεν θα έπρεπε να νιώθω φθόνο, αφού τα έχει όλα, αλλά είναι μέσα στην φύση του ν' αποδείχνη στους υπηκόους του το αντίθετο. Αισθάνεται φθόνο για τους καλύτερους πολίτες που βλέπει να ζουν γύρω του και χαίρεται για τους χειρότερους, αλλά και είναι πάρα πολύ πρόθυμος ν' ακούη διαβολές. Το πιο ανάρμοστο όμως από όλα είναι ότι αν κανείς τον κολακεύη με μέτρο, θυμώνει επειδή δεν είναι αρκετή η κολακεία. Αν πάλι τον κολακεύη κανείς πολύ, θυμώνει για την υπερβολή. Αλλά τώρα θα εξηγήσω το χειρότερο. Ανατρέπει πατροπαράδοτα έθιμα, βιάζει γυναίκες, και σκοτώνει ανθρώπους χωρίς να τους δικάση. Ενώ, αν το πλήθος έχει την εξουσία, τότε πρώτ' απ' όλα το πολίτευμα έχει το ωραιότερο όνομα: ισονομία. Ύστερα δεν μπορεί να κάνει τίποτε από τα όσα κάνει ο τύραννος. Με κλήρο ορίζονται οι άρχοντες και αυτοί πρέπει να λογοδοτήσουν και κάθε απόφασή τους πρέπει να εγκριθί από τον λαό. Η γνώμη μου, λοιπόν, είναι να καταργήσωμε την μοναρχία και να δώσωμε την εξουσία στο πλήθος γιατί από τους πολλούς πηγάζει κάθε εξουσία». Αυτή ήταν η γνώμη του Οτάνη.

Ο Μεγάβυζος πρότεινε ολιγαρχία, λέγοντας τα ακόλουθα: «Τα όσα είπε ο Οτάνης για την κατάργηση της τυραννίας, τα υιοθετώ κι εγώ, αλλά νομίζω ότι σφάλλει όταν σας συμβουλεύη να δώσετε την εξουσία στον

λαό. Δεν είναι η καλύτερη λύση. Δεν υπάρχει τίποτε πιο ασύνετο και πιο αλαζονικό από ένα απαίδευτο πλήθος. Είναι αδύνατον να υποστηριχτή ότι για ν' αποφύγουμε την αλαζονεία ενός τυράννου πρέπει να πείσουμε στην αχαλίνωτη αλαζονεία του πλήθους. Ο τύραννος ό,τι κάνει το κάνει ενσυνείδητα, ενώ το πλήθος ούτε αυτό δεν κάνει. Πώς θα το μπορούσε, αφού δεν έμαθε τίποτε ποτέ του, ούτε ξέρει τίποτε το σωστό απ' τον ίδιο τον εαυτό του και, όταν αναμιχθή στα πράγματα, σπρώχνει ασυλλόγιστα σαν πλημμυρισμένος χείμαρος. Όσοι, λοιπόν, θέλουν το κακό των Περσών ας προτιμούν την δημοκρατία. Εμείς ας διαλέξουμε μια ομάδα από τους καλύτερους πολίτες και ας τους παραδώσουμε την εξουσία. Θα είμαστε κι εμείς μεταξύ τους, και είναι φυσικό οι καλύτεροι πολίτες να παίρνουν τις καλύτερες αποφάσεις. Αυτή τη γνώμη είπε ο Μεγάβυζος. Τρίτος μίλησε ο Δαρείος και είπε τα εξής:

«Τα όσα είπε ο Μεγάβυζος για την δημοκρατία νομίζω ότι είναι σωστά, αλλά όχι και τα όσα είπε για την ολιγαρχία. Έχομε τρία είδη πολιτεύματος και ας πω ότι και τα τρία είναι άριστα, δημοκρατία, ολιγαρχία, και μοναρχία. Λέω λοιπόν ότι το τελευταίο υπερέρχει πολύ από τα άλλα. Αν ο άνθρωπος που είναι μονάρχης είναι άριστος, τίποτε καλύτερο δεν μπορεί να βρεθή. Έχοντας τόσες αρετές, θα φροντίξη με τον καλύτερο τρόπο για τα συμφέροντα του λαού και τα όσα θα σχεδιάζη εναντίον του εχθρού θα μένουν μυστικά. Στην ολιγαρχία, όταν πολλοί προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο κοινό, δημιουργούνται, συνήθως, μεταξύ τους μεγάλες έχθρες. Ο καθένας από τους ολιγαρχικούς θέλει να είναι ο ηγέτης και να επιβάλλη την γνώμη του. Έτσι δημιουργούνται μεταξύ τους μεγάλες εχθρότητες που γεννούν επαναστάσεις κι από τις επαναστάσεις οδηγούνται σε φόνους κι από τους φόνους ξεπηδάει η μοναρχία και αυτό σημαίνει ότι αυτή είναι το καλύτερο πολίτευμα. Αν πάλι ο δήμος έχει την εξουσία, είναι αδύνατο να μην εξαχρειωθή. Και η εξαχρείωση στην δημοκρατία δεν οδηγεί σε έχθρες, αλλά σε φιλικούς δεσμούς ανάμεσα στους κακούς πολίτες, γιατί αυτοί πρέπει να συνεννοούνται ώστε να μπορούν να δρουν. Και αυτό εξακολουθεί έως την ήμερα που θα εμφανισθή κάποιος επικεφαλής του δήμου και θα τους καταδίωξη. Για την επιτυχία του αυτή τον θαυμάζει το πλήθος και ο θαυμασμός αυτός τον αναδείχνει ηγέτη. Είναι, λοιπόν, και αυτό απόδειξη ότι η μοναρχία είναι το καλύτερο πολίτευμα. Αλλά για να τα πη κανείς όλα με μια λέξη, πώς μας δόθηκε η ελευθερία και ποιος μας την έδωσε; Ο δήμος; Η ολιγαρχία; Ή ένας μονάρχης;¹ Πιστεύω, λοιπόν, ότι αφού η ελευθερία μάς δόθηκε από έναν άνθρωπο, πρέπει να διατηρήσουμε την μοναρχία και, εκτός απ' αυτό, να μην καταργήσουμε τους πατριους νόμους όταν έχουν καλώς. Δεν θα είναι καλύτερα.»

Ηροδότου, «Ιστορίαι»

Θάλεια, 80 - 82

Μετάφραση: Άγγελος Βλάχος

¹ Εννοεί τον Κύρο, που ελευθέρωσε τους Πέρσες από τους Μήδους

1. Να οργανώσετε σε σχεδιάγραμμα την επιχειρηματολογία του κάθε ομιλητή:
  - α) του Οτάνη κατά της μοναρχίας και υπέρ της δημοκρατίας,
  - β) του Μεγάβυζου κατά της δημοκρατίας και υπέρ της ολιγαρχίας,
  - γ) του Δαρείου κατά της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας και υπέρ της βασιλείας.Ποιος από τους τρεις πιστεύετε ότι διαθέτει την ασθενέστερη επιχειρηματολογία και ποιος την ισχυρότερη; Να αντιπαραβάλετε τα επιχειρήματά τους και να συζητήσετε για την αποδεικτική ισχύ του καθενός.
2. Ο Ηρόδοτος γράφει ότι τα λόγια των τριών Περσών που παραθέτει «ίσως μερικοί Έλληνες δεν θα τα πιστέψουν». Γιατί έχει αυτή τη γνώμη ο Ηρόδοτος; Εσείς τι πιστεύετε; Απαντήστε με βάση τις ιστορικές σας γνώσεις.

Η Δημοκρατία στεφανώνει το Δήμο. Στήλη ψηφίσματος κατά της τυραννίδας, 337/6 π.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς)

Εθισμός και επίγνωση

Υπάρχουν δύο τρόποι να μυήσει κανείς τους νέους στα θέματα της πολιτικής ζωής και να διαμορφώσει την πολιτική σκέψη και συμπεριφορά τους: ο δογματικός του μονολόγου και ο κριτικός του διαλόγου. Τον πρώτο τον μεταχειρίζονται ανέκαθεν τα ανελεύθερα ή ψευδελεύθερα καθεστώτα: ο δεύτερος ταιριάζει στη δημοκρατία. Μια μικρή ανάλυση θα δείξει του καθενός τα φωτεινά σημεία και τις σκιές.

Ο εθισμός είναι πανάρχαια μέθοδος αγωγής. Στηρίζεται σε μια διαδικασία –θα έλεγε κανείς– περισσότερο φυσιολογική παρά ψυχολογική, δηλαδή στον τρόπο λειτουργίας των υποφλοιωδών χώρων του εγκεφάλου, και μπορεί να έχει περιορισμένης σημασίας αλλά θετικά και βέβαια αποτελέσματα. Με τον εθισμό «ντρεσάρονται» τα ζώα, τα μικρά παιδιά, τα άτομα και οι ομάδες στις πρωτόγονες, γενικά στις καθυστερημένες κοινωνίες. Τους μηχανισμούς που αποτελούν τη βάση και τις προϋποθέσεις αυτής της μεθόδου, τους έχει μελετήσει και πειραματικά εξακριβώσει ο Ρώσος φυσιολόγος Παύλωφ και η σχολή του. Είναι τα λεγόμενα στην επιστημονική γλώσσα: «εξαρτημένα ανακλαστικά» (*reflexes conditionnes*). Όταν με την έμμονη και τυπική επανάληψη ορισμένης συμπεριφοράς συνηθίσουμε έναν οργανισμό να αποκρίνεται (με τους αδένες, τους μυώνες, το νευρικό δίκτυο, τα «προϊόντα» του εγκεφάλου του: παραστάσεις, συγκινήσεις, ορμές) σε διδόμενο ερέθισμα με την ίδια πάντοτε, σταθερή και ομοιόμορφη αντίδραση, δημιουργείται μεταξύ του ερεθίσματος και της αντίδρασης ένας τόσο στενός και άρρηκτος¹ δεσμός, ώστε αρκεί και ένα μέρος ή μια παραλλαγή, ή και η μνημονική εικόνα του ερεθίσματος, να προκαλέσει πλήρη την αντίδραση εντελώς αυτόματα –ούτε κρίση παρεμβαίνει εδώ, ούτε συναισθηματικός διακαθορισμός, ούτε βούληση. Η «συμπεριφορά», από την απλούστερη (έκκριση αδένων) έως την πολυπλοκώτερη (αστερισμός ιδεών), πραγματοποιείται μόνη της με την αναγκαστικότητα και την οριστικότητα που δίνει στην παραγωγή της μια καλοδουλεμένη μηχανή.

Δεν χρειάζεται πολλές διευκρινίσεις, για να καταλάβει κανείς ότι με αυτή τη μέθοδο εργάζονται και φέρνουν τα αποτελέσματά τους όλοι οι τύποι της προπαγάνδας. Υποβάλλουν (με έμμεση ή άμεση πίεση) τις συνειδήσεις σε μια διεργασία ανάλογη μ' εκείνη που περιγράψαμε: λένουν και ξαναλέγουν σε όλους τους τόνους και με την ίδια πάντοτε ομοιομορφία ορισμένα, απλά και αδρά διατυπωμένα πράγματα (όσο πιο χοντροκομμένα είναι, τόσο χαράζονται πιο σίγουρα και πιο βαθιά), υποχρεώνουν και τους ακροατές, μόλις πάρουν την εντολή, να τα ειπούν και να τα ξαναειπούν, τα ίδια και απaráλλαχτα, σύντομα και χτυπητά, σα συνθήματα συνωμοτών ή κραυγές πανικού –και τότε στενεύει σε τέτοιο βαθμό ο πνευματικός

¹ άρρηκτος: αδιάσπαστος

ορίζων, γενικότερα ο ψυχικός χώρος των «πειραματόζωνων», τυποποιείται και αποκρυσταλλώνεται τόσο στερεά το σύστημα των αντιδράσεων, η «συμπεριφορά» τους, ώστε στο τέλος μεταβάλλονται σε μια πειθήνια αγέλη ανωνύμων όντων που μπορεί κανείς να την κυβερνά μ' ένα νεύμα του μονάχα. Ιδού ο τρόπος με τον οποίο «διαπαιδαγωγούν» τους υπηκόους των, από τα τρυφερά τους κιόλας χρόνια (στο σχολείο, στο αθλητικό γήπεδο, στους επαγγελματικούς συλλόγους, στους ομίλους ψυχαγωγίας – με ρητορικούς λόγους, φυλλάδια και εφημερίδες, σημαίες και εμβλήματα κάθε λογής) τα καθεστώτα τα μονολιθικά που τοποθετούν πολύ χαμηλά στην αξιολογική τους κλίμακα τον άνθρωπο και την ανθρωπιά, και υψηλότερα από κάθε άλλο αγαθό: τη δύναμη και το μεγαλείο του κράτους, που καταβάθος σημαίνει τη φιλαρχία και την πλεονεξία του ηγεμόνα και του θιάσου των κολάκων του. Εδώ καταντά ο δογματισμός του πολιτικού μονολόγου ως μέθοδος αγωγής των νέων: στον εξανδραποδισμό του συνόλου. Γιατί, όπως έχει αποδείξει ο Πλάτων στην «Πολιτεία» του, και ο ίδιος ο τύραννος είναι ανδράποδο – ευτελής δούλος των παθών του...

Αλλάξετε τα μαθηματικά σημεία στη φόρμουλα που παρουσιάσαμε, βάλετε στη θέση του συν το πλην, και του πλην το συν, και θα έχετε τον τύπο της αντίστοιχης μεθόδου. Που την ονομάσαμε κριτική μέθοδο του πολιτικού διαλόγου. Όχι πια δουλίκος εθισμός με τον μηχανισμό των χαλκευόμενων ανακλαστικών, αλλά ελεύθερη εκλογή συνειδητών τοποθετήσεων υποκειμένων στην αναθεώρηση. Όχι παθητική στάση άβουλου υπηκόου απέναντι σε αναντίλεκτα² δήθεν κηρύγματα, αλλά στάση υπερήφανη ελεύθερου πολίτη που θεωρεί ευγένεια και εγγύηση της ελευθερίας του το δικαίωμα του ελέγχου. Όχι υποταγή με τη βία, αλλά συνεργασία με την πειθώ. Όχι σκοτισμός της ψυχής με την προπαγάνδα, αλλά φωτισμός του πνεύματος με τη διδασχή. Και διδασχή όχι με κουφά λόγια, αλλά με την πράξη και το παράδειγμα. –Είναι, φαντάζομαι, αυτονόητο ότι άλλος τρόπος πολιτικής αγωγής των νέων μέσα σ' ένα γνήσιο δημοκρατικό καθεστώς δεν υπάρχει από τη μέθοδο του πολιτικού διαλόγου. Δεν εννοείται δημοκρατία με μονόλογο, όπως δεν εννοείται και δημοκρατία με μονοκομματισμό. Το ένα και μόνο κόμμα αποκλείει το διάλογο, την ελευθερία των συζητήσεων, την εκλογή των πολιτικών τοποθετήσεων, την άμιλλα και τον ευγενή ανταγωνισμό– και θέτει τις συνειδήσεις (αν και όταν ξυπνήσουν από το λήθαργο, όπου τις ρίχνουν τα ναρκωτικά της προπαγάνδας) μπροστά στο αποτρόπαιο δίλημμα: ή μέσα στο νόμο και δούλοι, ή έξω από το νόμο και προδότες. Η δημοκρατία στέκεται και πέφτει μαζί με τον ελεύθερο διάλογο και των πολιτών μεταξύ τους και των πολιτικών συλλογών (των κομμάτων) μέσα και έξω από τις συνελεύσεις (τα κοινοβούλια ή τα συνέδρια) Όταν ο «πατριωτισμός» και η «ορθοφροσύνη» μονοπωλούνται από μια και μόνη πολιτική παράταξη και κάθε αντιγνωμία εκθλίβεται με τη βία (ή με

² αναντίλεκτος: αναντίρρητος, αναμφισβήτητος

«τεχνάσματα» που η υποκρισία τους τα κάνει ηθικώς χειρότερα από τον ωμό εξαναγκασμό), τότε δημοκρατική ελευθερία δεν υπάρχει, αλλά μόνο τυραννία και εξανδραποδισμός.

Από το σημείο τούτο έως το συμπέρασμά μας η απόσταση είναι πλέον μικρή. Από πολλούς και συχνά γίνεται στη χώρα μας η παρατήρηση ότι οι νέοι μας σήμερα δεν ενδιαφέρονται (ή ενδιαφέρονται πολύ χαλαρά) για την πολιτική και το φαινόμενο τούτο είναι κακός οιωνός για το μέλλον της δημοκρατίας μας. Πώς θα ξυπνήσουμε το ενδιαφέρον τους; Πώς θα τους δώσουμε να καταλάβουν ότι δεν είναι δυνατόν να στερεωθεί και να ευδοκιμήσει το ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα στη χώρα μας, όταν οι νέοι άνθρωποι δεν ετοιμάζονται πνευματικά από νωρίς, για να ασκήσουν τα πολιτικά τους καθήκοντα την ώρα που θα διαδεχτούν στο στίβο την απερχόμενη γενεά; – Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά είναι μία: Να τους διαπαιδαγωγήσουμε από τα τρυφερά τους χρόνια. Να θεωρήσουμε σοβαρά και με θάρρος μέρος της γενικής παιδείας τους την πολιτική αγωγή. [...]

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Με ποιον τρόπο οργανώνει ο συγγραφέας τις ιδέες του στο κείμενο; Να κάνετε ένα σχεδιάγραμμα του κειμένου με το θέμα και τις σημαντικότερες λεπτομέρειες της κάθε παραγράφου.
2. Παραθέστε κάτω από τις έννοιες «εθισμός» και «επίγνωση» το λεξιλόγιο του κειμένου που αντιστοιχεί σ' αυτές.
3. Συμφωνείτε με την παρατήρηση των πολλών στον επίλογο ότι οι νέοι μας σήμερα δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική; Αν ναι, πού νομίζετε ότι οφείλεται το φαινόμενο αυτό; Αν όχι, να στηρίξετε με επιχειρήματα την άποψή σας.

Η αλήθεια στην πολιτική και η ανοχή του ψεύδους

[...] Το πρότυπο του στρατευμένου διανοούμενου ευδοκίμησε στον αιώνα μας. Και όσο κι αν βρίσκεται σε υποχώρηση σήμερα ο *homo ideologicus*¹ εξακολουθεί να θεωρείται από πολλούς η πολιτική στράτευση ως δείγμα προχωρημένης σκέψης και συμπεριφοράς. Στην πραγματικότητα όμως αντιπροσωπεύει το αντίθετο της προόδου την οποία επικαλείται, εφόσον επιτρέπει ο διανοούμενος στον εαυτό του ελευθερίες με την αλήθεια, εφόσον δεν τη σέβεται ως ρυθμιστική αρχή, δηλαδή, ως αρχή που δεσπόζει όλων των άλλων. Αν σε μια ανοιχτή κοινωνία υπάρχει ανοχή και για τέτοιες πρακτικές, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η συνοχή μιας τέτοιας κοινωνίας δεν απειλείται από τη σύγκρουση μεταξύ αντιπάλων πολιτικών θέσεων και ιδεολογιών, από τη στιγμή που η ενότητά της στηρίζεται όχι σε ένα κοινό πιστεύω, μια κοινή ιδεολογία, αλλά στην ίδια την αρχή της πολυφωνίας.

Πιο σημαντική όμως και από αυτή την αρχή της πολυφωνίας είναι εκείνη της κυριαρχίας της αλήθειας. Ο λόγος γι' αυτό είναι απλός. Σε μια ανοιχτή κοινωνία, δηλαδή σε μια ώριμη δημοκρατική πολιτεία, με μια εύρωστη και αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών, η δυνατότητα κριτικής είναι αρθρωμένη στους θεσμούς. Τόσο στον κόσμο των ιδεών όσο και στην πολιτική οφείλει κανείς να λογοδοτεί για οποιαδήποτε θεωρία και για κάθε ενέργεια. Και η λογοδότηση συνεπάγεται σε τελευταία ανάλυση έλεγχο ως προς την αλήθεια του λόγου των φορέων δράσης, δηλαδή των πολιτικών προσωπικοτήτων στην πολιτική, των πνευματικών ανθρώπων στο πεδίο των ιδεών. Δεν υπάρχει ούτε μπορεί να υπάρχει ανοχή για το εσκεμμένο ψέμα σε μια δημοκρατία. Σε τελευταία ανάλυση, η αλήθεια όταν γίνεται γνωστή, αναδίδει τη ρυθμιστική της αρμοδιότητα. Δεν επιτρέπεται να παίζει κανείς μαζί της ή να εξαιρείται από αυτήν. Έχοντας αυτά υπ' όψιν, μπορούμε να εκτιμήσουμε καλύτερα τη σημασία της ιδέας που είχε ο Γκράμσι² για την αλήθεια στην πολιτική. Είναι μια ιδέα που συλλαμβάνει σε όλο της το βάθος την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στη σύγχρονη, δημοκρατική, ανοιχτή κοινωνία και το οπισθοδρομικό πρότυπο της κλειστής κοινωνίας και τα αξιακά συνακόλουθά της, όποιο και αν είναι το ιδεολογικό ένδυμα με το οποίο αυτά εμφανίζονται. Το να λέγεται η αλήθεια στην πολιτική είναι περισσότερο από αρχή πολιτικού ήθους. Συνδέεται με την ευρωστία και την αυτοπεποίθηση της πολιτείας, μιας παράταξης ή μιας προσωπικότητας, δηλαδή με την άρνησή της να αποκρύψει ή να διαστρέψει την αλήθεια.

Δ. Δημητράκος
Από τον ημερήσιο Τύπο

¹ *homo ideologicus*: ο άνθρωπος της ιδεολογίας

² Αντόνιο Γκράμσι (Antonio Gramsci, 1891-1937): Ιταλός μαρξιστής φιλόσοφος και πολιτικός, ένας από τους ιδρυτές του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και Γραμματέας του. Φυλακίστηκε από το φασιστικό καθεστώς και πέθανε από τις κακουχίες.

1. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι σε μια ώριμη δημοκρατική κοινωνία η αρχή της κυριαρχίας της αλήθειας είναι πιο σημαντική από την αρχή της πολυφωνίας. Σε ποια θεσμική λειτουργία της κοινωνίας αυτής στηρίζει την άποψή του ο συγγραφέας;
2. Με ποια ποιοτικά χαρακτηριστικά της δημοκρατικής πολιτείας συνδέει ο συγγραφέας την προσήλωση στην αρχή της κυριαρχίας της αλήθειας;

J. Heartfield, Το νόημα του χιτλερικού χαιρετισμού: Εκατομμύρια βρίσκονται πίσω μου, 1932, αφίσα

Μια ελαφρά παραλλαγή

Στα είκοσί του χρόνια λέγανε γι' αυτόν:
«Τέτοιους βγάζει το έθνος μας»
Και τώρα –που πλησιάζει τα σαράντα–
Πάλι το ίδιο λένε·

Με μόνη διαφορά
Μιαν ελαφρά παραλλαγή στον τόνο της φωνής
(για να αποδοθεί
το νόημα σωστά
πως κάτι τέτοιους δηλαδή
–όπως κι αυτός–
βγάζει το δόλιο το έθνος μας)

Τασούλα Καραγεωργίου
«Το αδράχτι που ματώνει»

Ένας στίχος του Κ. Π. Καβάφη από το ποίημά του «Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες» αποτελεί τον άξονα του ποιήματος. Το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής:

Όταν θα θέλουν οι Έλληνες να καυχηθούν,
«Τέτοιους βγάζει το έθνος μας» θα λένε
για σας. Έτσι θαυμάσιος θάναι ο έπαινός σας.

Με ποιες σημασίες χρησιμοποιείται στο ποίημα ο στίχος του Κ. Π. Καβάφη; Ποια κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά θέλει, κατά τη γνώμη σας, να σχολιάσει η ποιήτρια; Θεωρείτε εύστοχο τον τρόπο με τον οποίο το επιχειρεί; (Έχετε υπόψη σας ότι η ποιήτρια ανήκει στη λεγόμενη «γενιά του Πολυτεχνείου», που αγωνίστηκε εναντίον της Δικτατορίας του 1967, με αποκορύφωμα την εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο του 1973).

Ο πειρασμός της εξουσίας

Γιατί, αλήθεια, οι άνθρωποι ποθούν την πολιτική εξουσία και γιατί –όταν την αποκτούν– δυσκολεύονται τόσο πολύ να την εγκαταλείψουν;

Κατά πρώτο λόγο, οι άνθρωποι ωθούνται προς την πολιτική από τα οράματά τους για μια καλύτερη κοινωνική διάταξη, από την πίστη τους σε ορισμένα, καλώς ή κακώς εννοούμενα, ιδανικά και αξίες και από την ανάγκη, ή την ακατάσχετη ορμή, να αγωνιστούν γι' αυτά και να τα κάνουν πραγματικότητα.

Κατά δεύτερο λόγο, τους οδηγεί πιθανώς μια φυσιολογική σε κάθε άνθρωπο επιθυμία για επιβεβαίωση του εαυτού του. Μπορεί κανείς να φανταστεί ελκυστικότερο τρόπο να επισφραγίσει την ύπαρξή του και να βεβαιωθεί για την αξία της από τον τρόπο που μας προσφέρει η εξουσία;...

Στην τρίτη κατηγορία λόγων, που κάνουν ίσως πολλούς ανθρώπους να ποθούν την εξουσία και να είναι τόσο απρόθυμοι να την εγκαταλείψουν, ανήκουν τα ποικίλα προνόμια τα οποία αναγκαστικά συνοδεύουν τη ζωή ενός πολιτικού, ακόμη και στα δημοκρατικότερα καθεστώτα.

Αυτοί οι τρεις λόγοι περιπλέκονται πάντοτε μεταξύ τους με τον πιο πολύπλοκο τρόπο και πολλές φορές είναι σχεδόν αδύνατον να καθορίσουμε ποιος από τους τρεις υπερिशύει. Σχεδόν πάντα πίσω από τους λόγους της πρώτης κατηγορίας κρύβονται οι λόγοι των άλλων δυο. Εγώ τουλάχιστον δεν γνωρίζω πολιτικό που να καταδέχεται να ομολογήσει στον κόσμο, ή έστω και στον εαυτό του, ότι επιδιώκει ένα αξίωμα μόνο και μόνο για να δώσει στον εαυτό του την επισφράγιση της σημασίας και της αξίας του ατόμου του ή – ακόμη χειρότερα– ότι το μόνο που επιθυμεί είναι να μπορέσει να γευτεί τα προνόμια που του προσφέρει η εξουσία. Αντίθετα, όλοι επαναλαμβάνουμε, ξανά και ξανά, ότι εκείνο που επιδιώκουμε δεν είναι η εξουσία καθεαυτή παρά μόνον ορισμένες γενικότερες αξίες και ότι η ευθύνη απέναντι στο σύνολο είναι το μοναδικό πρόσταγμα που μας κάνει να επωμιστούμε το βαρύ φορτίο του αξιώματός μας εν ονόματι των αξιών που υπερασπιζόμαστε...

Είμαι από εκείνους που βλέπουν την παραμονή τους στο πολιτικό αξίωμα ως έκφραση του αισθήματος ευθύνης, του αισθήματος χρέους, ακόμη και ως ένα είδος θυσίας. Όσο όμως παρατηρώ άλλους πολιτικούς, τους οποίους γνωρίζω καλά και που διατείνονται ακριβώς τα ίδια, νιώθω την ανάγκη να αναλύομαι, ξανά και ξανά, και να θέτω στον εαυτό μου το ερώτημα: Μήπως και εγώ, παρ' όλα αυτά, αρχίζω να παραπλανώ τον εαυτό μου; Μήπως και στη δική μου περίπτωση πρόκειται περισσότερο για μια ανομολόγητη επιθυμία να βεβαιωθώ πως κάτι σημαίνω, άρα υπάρχω, παρά για αγνή προσφορά για το καλό του συνόλου;

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζουν οι λόγοι της τρίτης κατηγορίας που ανέφερα, δηλαδή η επιδίωξη των προνομίων που συνεπάγεται η κατάκτηση

της εξουσίας ή απλά και μόνο ο εθισμός σ' αυτά τα προνόμια. Είναι άκρως ενδιαφέρον να παρατηρεί κανείς το πόσο διαβολικός είναι ο πειρασμός της εξουσίας σ' αυτή τη συγκεκριμένη σφαίρα. Το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα έντονο, όταν βρεθούν ξαφνικά στην εξουσία εκείνοι από εμάς που ποτέ δεν είχαν στα χέρια τους καμία εξουσία και πάντοτε με πολύ θάρρος κατήγγελλαν τα προνόμια των ιθυνόντων, διότι αυτά ήταν η αιτία να μεγαλώνει ολοένα το χάσμα ανάμεσα στους ίδιους και όλους τους άλλους.

Εμείς οι ίδιοι, λοιπόν, χωρίς να το θέλουμε φυσικά, αρχίζουμε να μοιάζουμε, πολλές φορές επικίνδυνα, με αυτούς ακριβώς τους κατακριτέους προκατόχους μας. Το γεγονός μάς ενοχλεί, μας εξοργίζει, διαπιστώνουμε όμως ότι δεν ξέρουμε πώς –ή απλά δεν είμαστε σε θέση– να αντισταθούμε.

Τι συμβαίνει, λοιπόν; Πηγαίνω σε επιλεγμένο γιατρό, δεν είμαι αναγκασμένος να οδηγώ το αυτοκίνητό μου και ο οδηγός δεν είναι αναγκασμένος να κινείται με βήμα σημειωτόν και έξαλλος μέσα στο κέντρο της Πράγας. Δεν αναγκάζομαι να μαγειρεύω, ούτε να τρέχω να προμηθεύομαι τρόφιμα. Ακόμη και το τηλέφωνο το παίρνουν άλλοι, όταν θέλω να μιλήσω με κάποιον.

Δηλαδή, βρέθηκα σ' έναν κόσμο προνομίων, εξαιρέσεων, ευνοιών, σ' ένα κόσμο όπου οι ευνοούμενοι σε λίγο δεν θα θυμούνται πια πόσο κοστίζει το εισιτήριο του τραμ ή το βούτυρο, πώς ψήνεται ο καφές, πώς οδηγούν αυτοκίνητο ή πώς τηλεφωνούν. Βρίσκομαι λοιπόν στο κατώφλι εκείνου ακριβώς του κόσμου της αφρόκρεμας που όλη μου τη ζωή επέκρινα.

Και το χειρότερο, όλα τούτα έχουν την αλεξίσφαιρη λογική τους. Θα ήμουν γελοίος και αξιοκαταφρόνητος αν έχανα σημαντικότητες για τα συμφέροντα της χώρας μου διαπραγματεύσεις αναλώνοντας τον προεδρικό μου χρόνο στον προθάλαμο του οδοντιάτρου, σε ουρές στο κρεοπωλείο, σε απεγνωσμένες προσπάθειες να νικήσω το σκουριασμένο τηλεφωνικό δίκτυο της Πράγας ή να σταματήσω ένα ταξί χωρίς να είμαι ο τύπος που δείχνει ότι έρχεται από τη Δύση, άρα είμαι γεμάτος δολάρια.

Πού σταματά όμως η λογική και η αντικειμενική αναγκαιότητα και αρχίζουν οι δικαιολογίες; Πού σταματά το συμφέρον της πατρίδας και αρχίζει η χαρά των καθολικευμένων προνομίων;

Ξανά, λοιπόν, όντας στην εξουσία, είμαι μόνιμα ύποπτος στον εαυτό μου. Όχι μόνο αυτό: αρχίζω ξαφνικά να έχω αυξημένη κατανόηση για εκείνους που τη μάχη τους με τον πειρασμό της εξουσίας σιγά σιγά την χάνουν και, ξεγελώντας τους εαυτούς τους ότι δήθεν ακόμη υπηρετούν αποκλειστικά και μόνο την πατρίδα, όλο και πιο επικίνδυνα κρύβονται πίσω από την πεποίθηση για τη λαμπρότητα του ατόμου τους, συνηθίζοντας τα προνόμια σαν κάτι το αυτονόητο.

Ο πειρασμός της εξουσίας ενέχει κάτι το ύπουλο, κάτι το παραπλανητικό και διφορούμενο: αφενώς μεν η πολιτική εξουσία δίνει στον άνθρωπο την καταπληκτική ευκαιρία να επαληθευθεί από το πρωί ως το βράδι, ότι πραγματικά υπάρχει και ότι έχει μιαν αδιαμφισβήτητη ταυτότητα, που με κάθε

λέξη ή πράξη χαράζεται πολύ φανερά στον κόσμο γύρω του. Παράλληλα, όμως, η ίδια αυτή πολιτική εξουσία, μαζί με όλα όσα λογικά την συνοδεύουν, κρύβει έναν φοβερό κίνδυνο: ότι, προφασισζόμενη πως επιβεβαιώνει την ύπαρξη και την ταυτότητά μας, ανεπαίσθητα αλλά ανεπανόρθωτα, θα μας την πάρει.

Διότι ο άνθρωπος που ξέχασε να οδηγεί αυτοκίνητο, να ψωνίζει, να ψήνει καφέ και να τηλεφωνεί δεν είναι πια ο ίδιος με τον άνθρωπο που ήξερε να τα κάνει όλα αυτά. Ο άνθρωπος που ποτέ στη ζωή του δεν είδε τον εαυτό του με το μάτι της τηλεοπτικής κάμερας και ξαφνικά υποτάσσει την κάθε του κίνηση στο βλέμμα της δεν είναι πια ο ίδιος άνθρωπος. Τον εξουσιάζει κάτι άλλο: το αξίωμά του, οι απαιτήσεις του, οι συνέπειες, τα συνοδευτικά φαινόμενα, τα προνόμια.

Ο πειρασμός αυτός έχει κάτι το θανατηφόρο. Κάτω από την φαινομενική υπαρξιακή επιβεβαίωση συντελείται απαλλοτρίωση, αποξένωση, νέκρωση της ύπαρξης. Ο άνθρωπος απολιθώνεται σε προτομή. Η προτομή βέβαια τονίζει την αιώνια δόξα και σημασία του ατόμου του, ταυτόχρονα όμως είναι μόνο ένα κομμάτι νεκρής πέτρας.

Ποιο είναι το συμπέρασμα από όλα αυτά;

Το συμπέρασμα οπωσδήποτε δεν είναι ότι ο άνθρωπος δεν πρέπει να ασχολείται με την πολιτική, επειδή η πολιτική είναι εξ ορισμού ανήθικη.

Το συμπέρασμα είναι άλλο: η πολιτική είναι ένα πεδίο ανθρώπινης δράσης που απαιτεί αυξημένες ικανότητες ως προς το αίσθημα του ήθους, τη δυνατότητα κριτικής αυτοσυλλογής, την πραγματική ευθύνη, την καλαισθησία και τη διακριτικότητα, την ικανότητα διείσδυσης στην ψυχή του συνανθρώπου, το αίσθημα του μέτρου, την ταπεινότητα. Είναι ένα επάγγελμα για εξαιρετικά σεμνούς ανθρώπους, για του απαραπλήντους.

Όσοι ισχυρίζονται ότι η πολιτική είναι βρώμικη, ψεύδονται. Η πολιτική είναι απλά μια δουλειά που απαιτεί ιδιαίτερα καθαρούς ανθρώπους, επειδή είναι πολύ εύκολο, ασκώντας το επάγγελμα αυτό, να σπιλωθούμε ηθικά.

Είναι τόσο εύκολο, που χωρίς συνεχή επαγρύπνηση δεν μπορεί κανείς ούτε καν να το προσέξει.

Με την πολιτική θα 'πρεπε λοιπόν να ασχολούνται μόνο άνθρωποι ιδιαίτερα άγρυπνοι, ιδιαίτερα προσεκτικοί στο δέλεαρ υπαρξιακής αυτοεπιβεβαίωσης που φέρει μαζί της η πολιτική εξουσία.

Δεν ξέρω καθόλου αν ανήκω στους άγρυπνους αυτούς ανθρώπους. Το μόνο που ξέρω είναι ότι θα έπρεπε να ανήκω σ' αυτούς εφόσον δέχθηκα το αξίωμά μου.

Βάτσλαβ Χάβελ,¹
Από τον ημερήσιο Τύπο

¹ Ο Βάτσλαβ Χάβελ (Vaclav Havel), Τσέχος συγγραφέας, αγωνίστηκε εναντίον του ολοκληρωτικού καθεστώτος της χώρας του, πριν την πτώση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολική Ευρώπη. Σήμερα είναι εκλεγμένος Πρόεδρος της Τσεχίας.

1. Για ποιους λόγους, σύμφωνα με το συγγραφέα, οι άνθρωποι ποθούν την πολιτική εξουσία και –όταν την αποκτούν– δυσκολεύονται να την εγκαταλείψουν;
2. Ποιους λόγους συνήθως επικαλούνται οι πολιτικοί για να ασκήσουν εξουσία; Είναι υποκριτική η επίκληση των λόγων αυτών ή ειλικρινής; Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, μήπως, πολλές φορές, χωρίς να το καταλαβαίνουν, αρχίζουν να ισχύουν και κάποιοι άλλοι; Ποιοι, συνήθως, και γιατί;
3. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι αναγκαστικά, λόγω των υποχρεώσεών του, ο πολιτικός αποκόπτεται από την καθημερινή ζωή. Είναι εύκολος ο διαχωρισμός ανάμεσα στην αναγκαιότητα και τη χαρά των προνομίων; Ποιοι κίνδυνοι ελλοχεύουν για τον πολιτικό που κλείνεται ανεπαίσθητα στον κόσμο των προνομίων, και γιατί;
4. Ποιο είναι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο συγγραφέας; Να το σχολιάσετε.
5. Ο συγγραφέας αναπτύσσει τις σκέψεις του έχοντας ως παράδειγμα τον ίδιο του τον εαυτό. Τι πιστεύετε; Η δημόσια έκφραση της αγωνίας του είναι ειλικρινής ή ένα ακόμη άλλοθι για τον κόσμο των προνομίων όπου βρίσκεται; Να απαντήσετε, αφού εντοπίσετε στο κείμενο τους τρόπους πειθούς που χρησιμοποιεί (επίκληση στη λογική, στο συναίσθημα του δέκτη, στο ήθος του πομπού κτλ.).

Ας φρόντιζαν

Κατήντησα σχεδόν ανέστιος και πένης.
Αυτή η μοιραία πόλις, η Αντιόχεια
όλα τα χρήματα μου τάφαγε:
αυτή η μοιραία με τον δαπανηρό της βίο.

Αλλά είμαι νέος και με υγείαν αρίστην.
Κάτοχος της ελληνικής θαυμάσιος
(ξέρω και παραξέρω Αριστοτέλη, Πλάτωνα·
τι ρήτορας, τι ποιητάς, τι ό,τι κι αν πεις).
Από στρατιωτικά έχω μίαν ιδέα,
κ' έχω φιλίες με αρχηγούς των μισθοφόρων.
Είμαι μπασμένος κάμποσο και στα διοικητικά.
Στην Αλεξάνδρεια έμεινα έξι μήνες, πέρσι·
κάπως γνωρίζω (κ' είναι τούτο χρήσιμον) τα εκεί:
του Κακεργέτη βλέψεις, και παληανθρωπιές, και τα λοιπά.

Όθεν φρονώ πως είμαι στα γεμάτα
ενδεδειγμένος για να υπηρετήσω αυτήν την χώρα,
την προσφιλή πατρίδα μου Συρία.

Σ' ό,τι δουλειά με βάλλουν θα πασχίσω
να είμαι στην χώρα ωφέλιμος. Αυτή είν' η πρόθεσίς μου.
Αν πάλι μ' εμποδίσουνε με τα συστήματά τους –
τους ξέρουμε τους προκομένους: να τα λεμε τώρα;
αν μ' εμποδίσουνε, τι φταίω εγώ.

Θ' απευθυνθώ προς τον Ζαβίνα πρώτα,
κι αν ο μωρός αυτός δεν μ' εκτιμήσει,
θα πάγω στον αντίπαλό του, τον Γρυπό.
Κι αν ο ηλίθιος κι αυτός δεν με προσλάβει,
πηγαίνω παρευθύς στον Υρκανό.

Θα με θελήσει πάντως ένας απ' τους τρεις.

Κ' είν' η συνείδησίς μου ήσυχη
για το αψήφιστο της εκλογής.
Βλάπτουν κ' οι τρεις τους τη Συρία το ίδιο.

Αλλά, κατεστραμένος άνθρωπος, τι φταίω εγώ.
Ζητώ ο ταλαίπωρος να μπαλοθώ.
Ας φρόντιζαν οι κραταιοί θεοί
να δημιουργήσουν έναν τέταρτο καλό.
Μετά χαράς θα πήγαινα μ' αυτόν.

Κ. Π. Καβάφης
«Ποιήματα»

421

1. Προσπαθήστε να σκιαγραφήσετε τη φυσιογνωμία του νέου που μιλά στο ποίημα, απαντώντας στα εξής:
  - α) Ποιος είναι ο τρόπος της ζωής του;
  - β) Ποιο είναι το μορφωτικό του επίπεδο και πώς επιθυμεί να το εκμεταλλευτεί;
  - γ) Ποιες είναι οι φιλοδοξίες και οι επιδιώξεις του;
  - δ) Ποια είναι η ποιότητα του ηθικού του κόσμου και ποιος ο βαθμός της υπευθυνότητάς του;
2. Φανταστείτε το νέο του ποιήματος να έχει αναλάβει δημόσιο αξίωμα στη Συρία. Ποιους λόγους θα επικαλείται, κατά τη γνώμη σας, δημοσίως για την ανάληψη αυτή; Θα ταυτίζονται οι λόγοι αυτοί με τους στόχους που πραγματικά θα εξυπηρετεί με το αξίωμά του; (Για να απαντήσετε, έχετε υπόψη σας και όσα διαβάσατε στο προηγούμενο άρθρο του Βάτσλαβ Χάβελ).
3. Πιστεύετε ότι η περίπτωση του νέου στο ποίημα του Κ. Π. Καβάφη έχει αναλογίες με σύγχρονες πολιτικές συμπεριφορές; Αν ναι, να τις περιγράψετε και να αιτιολογήσετε τη θετική σας απάντηση.

Το λάθος ως προσόν

Πολύ συχνά λέγεται ότι η αναγνώριση ενός λάθους από τον διαπράξαντα αυτό και η αίτηση συγγνώμης αφοπλίζει εκείνους οι οποίοι εθίγησαν από το λάθος και οι οποίοι θα διεκδικούσαν διαφορετικά κάποια αποζημίωση. Φαίνεται ότι αυτό είναι πράγματι σωστό, και έτσι εξηγείται το μεγάλο πλήθος των διαπραττομένων λαθών κάθε κατηγορίας. Η εύκολα παρεχόμενη συγγνώμη καθιστά τους ανθρώπους απρόσεκτους και επιρρεπείς προς λάθη. Μάλιστα στην πατρίδα μου λένε χαρακτηριστικά ότι «από τότε που βγήκε η συγγνώμη χάθηκε το φιλότιμο».

Στις περιπτώσεις μικρών λαθών η διευθέτηση των προκυπτουσών διαφορών με ένα ή δύο «συγγνώμη» είναι ένας καλός και αποτελεσματικός τρόπος. Σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις το «συγγνώμη» συνοδευόμενο από μια μικροσφαλιάρα, κυριολεκτικά ή μεταφορικά, από τον υποστάντα το λάθος προς τον διαπράξαντα εξισορροπεί την κατάσταση και το θέμα τελειώνει εκεί.

Όλοι, ή σχεδόν όλοι, οι άνθρωποι κάνουν λάθη. Τα μικρά και ασήμαντα διορθώνονται με τον τρόπο που μόλις είπαμε, δηλαδή άμεσα και ανώδυνα. Τα σοβαρά λάθη έχουν σημαντικές επιπτώσεις και διευθετούνται, όποτε αυτό είναι δυνατό, με άλλους τρόπους. Υπάρχει όμως μια κατηγορία ανθρώπων που κάνουν λιγότερο ή περισσότερο σοβαρά λάθη με σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις και οι οποίοι ξεγλιστρούν με ένα «συγγνώμη» και ούτε γάτα ούτε ζημιά. Αναφέρομαι στους πολιτικούς. [...]

Τα λάθη των πολιτικών όμως δεν είναι όπως αυτά των άλλων ανθρώπων, π.χ. των λογιστών, των ποδοσφαιριστών, των μαγείρων και των οικονομολόγων. Τα λάθη των πολιτικών επηρεάζουν σοβαρά τη ζωή της χώρας και τη ζωή όλων μας. Γι' αυτό η αναγνώρισή τους από εκείνους που τα διέπραξαν και η αίτηση συγγνώμης ουδεμία σημασία πρέπει να έχουν για εμάς. Ίσως είναι καλό για τις ψυχές τους, όχι όμως για εμάς τους υπολοίπους που, κατά κύριο λόγο, υφιστάμεθα τις συνέπειες αυτών των λαθών.

Επίσης τα λάθη των πολιτικών δεν είναι πάντοτε φανερά, διότι πολλά από αυτά δεν είναι πράξεις αλλά παραλείψεις. Ο πολίτης μπορεί εύκολα να αντιληφθεί τις πράξεις των πολιτικών και να τις κρίνει ως σωστές ή εσφαλμένες με βάση τα δικά του κριτήρια. Οι παραλήψεις όμως δεν είναι τόσο εύκολα αντιληπτές και η κρίση περί αυτών δεν είναι τόσο εύκολη. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στην πολιτική ζωή οι παραλείψεις είναι συχνά πιο σημαντικές από τις πράξεις.

Με τους πολιτικούς πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα αυστηροί στην κρίση μας για το έργο τους. Τα «*mea culpa*»¹ και τα «συγγνώμη, έκανα λάθος» δεν πρέπει να παίζουν ρόλο στην αξιολόγησή μας για το έργο που παράγουν (ή δεν παράγουν). Γενικά, θα έλεγα ότι για κάθε λάθος, με ή χωρίς συγγνώμη, σφαλιάρα (εννοώ μεταφορικά) και δρόμο. Ουδείς αναντικατάστατος.

Θ. Π. Λιανός
Από τον ημερήσιο Τύπο

¹ *mea culpa*: λάθος μου, σφάλμα μου

1. Γιατί, σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις λαθών, τα λάθη των πολιτικών δεν είναι δυνατόν να διευθετούνται μ' ένα «συγγνώμη», σύμφωνα με την άποψη του αρθρογράφου;
2. Ποια λάθη των πολιτικών, ισχυρίζεται ο αρθρογράφος, είναι δύσκολο ν' αντιληφθεί ο πολίτης, και γιατί; Τι απαιτείται, κατά τη γνώμη σας, από την πλευρά του πολίτη, ώστε να μπορεί να διακρίνει τα λάθη αυτά;
3. Όταν οι πολιτικοί σφάλουν, ποια συμπεριφορά των πολιτών απέναντί τους θεωρεί ενδεδειγμένη ο αρθρογράφος; Πιστεύετε ότι οι πολίτες υιοθετούν συνήθως μια τέτοια συμπεριφορά; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

R. Magritte

Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628 - 655 μ.Χ.
Η σκλαβιά του ψεύδους
Μασκαρευόμαστε πρόσωπα;
Το φάσμα της ψευδολογίας
Πρόκληση

**Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς
628 - 655 μ.Χ.**

Με λόγια, με φυσιογνωμία, και με τρόπους
μια εξαίρετη θα κάμω πανοπλία·
και θ' αντικρύζω έτσι τους κακούς ανθρώπους
χωρίς να έχω φόβον ή αδυναμία.

Θα θέλουν να με βλάψουν. Αλλά δεν θα ξέρει
κανείς απ' όσους θα με πλησιάζουν
πού κείνται η πληγές μου, τα τρωτά μου μέρη,
κάτω από τα ψεύδη που θα με σκεπάζουν.

Ρήματα της καυχήσεως του Αιμιλιανού Μονάη.
Άραγε νάκαμε ποτέ την πανοπλία αυτή;
Εν πάση περιπτώσει, δεν την φόρεσε πολύ.
Είκοσι επτά χρονώ, στην Σικελία πέθανε.

Κ. Π. Καβάφης
«Ποιήματα»

R. Magritte

Η σκλαβιά του ψεύδους

[...] Στον άνθρωπο πού να τελειώνει άραγε το πρόσωπο και ν' αρχίζει το προσωπείο; – Στο δύσκολο τούτο ερώτημα θα προσπαθήσω να δώσω μian απάντηση.

Ον προικισμένο με ψυχικό κόσμο, ο άνθρωπος ζει σε δύο διαστάσεις, την «εσωτερική» και την «εξωτερική». Με τον «εαυτό» του και με τους «άλλους», τους συνανθρώπους του. Έτσι η ύπαρξή του μοιράζεται κατά κάποιο τρόπο. Από το ένα μέρος είναι στραμμένη προς τα «μέσα» (αισθάνεται, σκέπτεται, θέλει για τον «εαυτό» του και από τον «εαυτό» του)· από το άλλο στρέφεται προς τα έξω (αισθάνεται, σκέπτεται, θέλει μαζί με τους «άλλους» και για τους «άλλους»). Έχει λοιπόν δυο τρόπους ή μορφές ύπαρξης: μian ατομική («ιδιωτική») και μia κοινωνική («δημόσια»). Ανήκει ταυτόχρονα σε δύο περιοχές: στον «εαυτό» του και στην «ομάδα» μέσα στην οποία έχει ενταχθεί – με τη γλώσσα που μιλεί, με τα ήθη που τηρεί, με το επάγγελμα που ασκεί, με τις αισθηματικές, φιλικές, πολιτικές σχέσεις που δημιουργεί κ.ο.κ.

Από τον «εαυτό» μας δεν μας χωρίζει τίποτα· και θα έπρεπε να συνεννοούμαστε απευθείας και άριστα μαζί του. Αν δεν συμβαίνει τούτο (και πραγματικά δεν συμβαίνει, τουλάχιστο στον μέγιστο αριθμό των περιπτώσεων), η αιτία είναι ότι αφ' ενός ο ψυχικός μας κόσμος έχει βάθος απροσμέτρητο και στρώματα σκοτεινά, ανεξιχνίαστα, αφ' ετέρου δεν συνηθίζομε ν' αυτοσυγκεντρωνόμαστε και να εξερευνούμε τους μυστικούς χώρους του είναι μας, να μιλούμε με τον εαυτό μας και να τον «γνωρίζομε». Με τους «άλλους», τους συνανθρώπους, άμεση επικοινωνία δεν υπάρχει. Για να τους καταλάβομε και να μας καταλάβουν, πρέπει και μεις και κείνοι να «φανερωθούμε». Δηλαδή να εξωτερικέψομε συμβολικά (με το μορφασμό, τη χειρονομία, το λόγο κτλ.) αυτό που αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε ή θέλομε – αυτό, με μia λέξη, που ζούμε μέσα μας. Η έκφραση είναι η γέφυρα προς τους άλλους, και των άλλων προς εμάς. Σ' αυτήν απάνω και με αυτήν συναντιόμαστε με τον συνάνθρωπο· του ανοίγομε τον εσωτερικό μας κόσμο και αυτός μας ανοίγει τον δικό του· του προσφερόμαστε και μας προσφέρεται· τον εννοούμε και μας εννοεί.

Εδώ όμως αρχίζει να δημιουργείται το πρόβλημα. Από την ώρα που κανείς δεν μπορεί να μπει μέσα μας, να ιδεί και να ακούσει τι γίνεται στην ψυχή μας, αλλά κατ' ανάγκη στέκεται σ' εκείνο που εμείς του δείχνομε (με την έκφραση) – ο άνθρωπος γίνεται ένα μεγάλο αίνιγμα. Ό,τι φανερώνει (με τις αλλοιώσεις της φωνής, τις λέξεις και τις αποχρώσεις τους, τη στάση και τις κινήσεις κ.ο.κ.) μπορεί να είναι αληθινή απεικόνιση των πραγματικών βιωμάτων του, αλλά και ψεύτικη, απατηλή κατασκευή, προσποίηση και υποκρισία. Αυτό που βγάζομε προς τα έξω και «φανερώνομε» δεν είναι πάντοτε και κατά κανόνα γνήσια και ακριβής έκφραση

του ενδόμυχου¹ είναι μας, αλλά πολύ συχνά προθήκη, βιτρίνα, όπου εκθέτομε σε κοινή θέα σκέψεις που δεν κάνομε, αισθήματα που δεν νιώθομε, θελήματα που δεν έχουμε. Τότε δεν δείχνομε στους άλλους το *πρόσωπό* μας, αλλά το *προσωπείο* μας.

Στη χρήση του προσωπίου μπορούμε να διακρίνομε τρεις κύριες περιπτώσεις: τη σύμβαση, το ψεύδος και τη νοθεία. Κοινότερη και αθώοτερη είναι η πρώτη. Τίτλοι, επάγγελμα και θέση μέσα στο κοινωνικό σύνολο επιβάλλουν στο άτομο μια προσαρμογή που φτάνει έως το σημείο να γίνεται ό,τι προσδοκούν οι άλλοι απ' αυτό, ή ό,τι θέλει να βλέπουν απάνω του οι άλλοι. Το «περιβάλλον» δεν ενεργεί μόνον ισοπεδωτικά (ενσταλάζει² με την ιστορία, την παράδοση και τον εθισμό ομοιόμορφες πεποιθήσεις, αισθήματα, βλέψεις, όπως και στερεότυπους τρόπους συμπεριφοράς), αλλά και με τις ειδικές κατά περιοχή απαιτήσεις του «επιθέτει» απάνω στα άτομα (σα σφραγίδες) ορισμένες «μορφές ζωής» που από το εξωτερικό εισχωρούν σιγά-σιγά στο εσωτερικό τους, τα εμποτίζουν (σαν ισχυρά οξέα) και τα φτιάχνουν κατ' εικόνα και ομοίωση του αντίστοιχου προτύπου: «ο κύριος καθηγητής», «ο κύριος σύμβουλος», «ο κύριος δικαστής», «ο κύριος πρεσβευτής», «ο κύριος επιτελάρχης» κ.ο.κ. Λίγο ως πολύ (όπως πολύ ορθά παρατηρεί και σημειώνει ο C. G. Jung³ στον χαρακτηρισμό της «persona») όλοι οι άνθρωποι υφίστανται την υποβολή των ανώνυμων και απρόσωπων δυνάμεων του ειδικού περιβάλλοντος και της κοινής γνώμης, και χρειάζεται να έχει ασυνήθιστες ψυχικές δυνάμεις εκείνος που θα μπορέσει μέσα στην κοίτη του μεγάλου ποταμού να διατηρήσει (στις ιδέες και στα αισθήματα, στη συμπεριφορά και στη γενικότερη τοποθέτηση απέναντι στα προβλήματα της ζωής) μίαν ιδιορρυθμία, τον προσωπικό του τόνο.

Πσέυδος και νοθεία στην έκφραση δεν είναι το ίδιο πράγμα. Μολονότι και η μία και η άλλη εκτροπή παρατηρείται όχι μόνο στη συγκινησιακή, αλλά και στη νοητική και στη βουλευτική σφαίρα του ψυχικού είναι, ευκολώτε- ρη γίνεται η διαστολή στις συναισθηματικές παρορμήσεις. Άλλα είναι τα αναληθή, τα ψεύτικα συναισθήματα και άλλα τα νόθα. Όταν λ.χ. σκόπιμα παίρνω την εξωτερική πρόσοψη της λύπης, για ν' αποκρύψω τα αληθινά εσωτερικά γεγονότα του ψυχικού μου κόσμου, υποκρίνομαι, και η έκφρασή μου είναι ένα ψεύδος, που μπορεί να μου προσφέρει πολλές υπηρεσίες: να προσθέσει στην υπόληψή μου, ή στην τσέπη μου. Ούτε λυπούμαι ούτε θέλω να λυπηθώ· προσποιούμαι τον λυπημένο, για να επιτύχω σ' αυτήν ή σ' εκείνη την επιδίωξή μου. Στην περίπτωση του νόθου συναισθήματος η

¹ ενδόμυχος: που βρίσκεται (κρυμμένος) στο βάθος της συνείδησης, της ψυχής κάποιου, μύχιος

² ενσταλάζω (μτφ.): σιγά σιγά και συστηματικά καλλιεργώ σε κάποιον ένα συναίσθημα, μια διάθεση, μια αντίληψη

³ Καρλ Γιούνγκ (Carl Jung, 1875-1961): Ελβετός ψυχίατρος, ψυχολόγος, ιδρυτής της Σχολής της Αναλυτικής Ψυχολογίας

κατάσταση είναι διαφορετική. Εδώ είμαι τίμιος στις προθέσεις μου και προσπαθώ με ειλικρίνεια να λυπηθώ για ένα περιστατικό (για το ατύχημα π.χ. ενός συναδέλφου μου), αλλά δεν το κατορθώνω· το «εσωτερικό» μου, το βάθος της ψυχής μου δεν παρακολουθεί (είτε γιατί άλλα, συνειδητά ή ασύνειδα, ελατήρια εμποδίζουν, είτε γιατί η φιλαλληλία ως αληθινό βίωμα είναι μέσα στον ψυχικό μου κόσμο μια φτωχή και ασήμαντη φλέβα). Ντύνομαι λοιπόν εξωτερικά τη λύπη, επειδή ντρέπομαι, φοβούμαι να προδοθώ, αλλά όλη η συμπεριφορά μου είναι απλούστατα μια ηθοποιία. Και στις δύο λοιπόν περιπτώσεις (του ψεύδους και της νοθείας) φοράω μια μάσκα, παρουσιάζομαι εξωτερικά διαφορετικός από εκείνον που είμαι εσωτερικά. Αλλά στο ψεύδος έχω στην ψυχή μου ένα γεγονός που με την πλαστή έκφραση το κρύβω, ενώ στη νοθεία μέσα μου υπάρχει κενό· η εξωτερική συμπεριφορά είναι μια φόρμα αδειανή. [...]

Με τη μικρή αυτή ανάλυση καταλαβαίνουμε, νομίζω, καλύτερα τι είναι στην υπόσταση του ανθρώπου το πρόσωπο, και τι το προσωπείο. Όπου η φανέρωση (έκφραση, λόγος, ζωή) αναβλύζει από τον μέσα μας κόσμο με αλήθεια και γνησιότητα, αυθόρμητα και ειλικρινά, με ακρίβεια και συνέπεια, εκεί είμαστε και για τους άλλους αυτοί που είμαστε για τον εαυτό μας, καθαροί και ακέραιοι· επομένως αυτό που δείχνουμε προς τα έξω είναι το πρόσωπό μας. Όπου όμως καμιά αντιστοιχία δεν υπάρχει μεταξύ της εξωτερικής μας επιφάνειας και του εσωτερικού μας είναι, αλλά η φανέρωσή μας είναι μια κατασκευή που έγινε για να κρύψει στους άλλους ό,τι είμαστε για τον εαυτό μας ή για να σκεπάσει το μέσα μας κενό, εκεί αυτό που δείχνουμε δεν είναι το πρόσωπο αλλά το προσωπείο μας. Κατά βάθος συμβατικός, ψεύτικος και νόθος είναι ο άνθρωπος που πάσχει από ψυχική πενία, από έλλειψη δημιουργικότητας, από δειλία ή οκνηρία, από αδυναμία (με μια λέξη) να προχωρήσει έως τις πηγές της αληθινής ζωής και εκεί μέσα να καθαρίσει και ν' ανανεώσει τον εαυτό του. Ο Nietzsche⁴ διατύπωσε επιγραμματικά αυτή τη μεγάλη αλήθεια. «Όσο μεγαλύτερη» γράφει «είναι η ουσία της πραγματικότητας και η δημιουργική δύναμη του ανθρώπου, τόσο περισσότερο αναπηδάει από τα μέσα προς τα έξω η φυσιογνωμία του· όταν είναι μικρή η δημιουργική δύναμη, η προσωπικότητα διαπλάσσεται από τα έξω προς τα μέσα και διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση της παράδοσης, του ειδώλου του παρελθόντος, της κοινωνίας και της κοινής γνώμης».

Ο άνθρωπος είναι απ' όλα τα ζώα το εφευρετικότερο και το ικανότερο να ψευτίζει και τα πράγματα γύρω του και τον ίδιο τον εαυτό του. Για τούτο η αλήθεια έγινε ανέκαθεν ο μεγάλος καημός, το ιδανικό και η αρετή του. Από τα πρώτα βήματα της ζωής το ψεύδος μάς πολιορκεί και προσπαθεί

⁴ Φρειδερίκος Νίτσε (Frederic Nietzsche, 1844-1900): Γερμανός φιλόσοφος, κλασικός φιλόλογος και ποιητής, πρόδρομος του υπαρξισμού

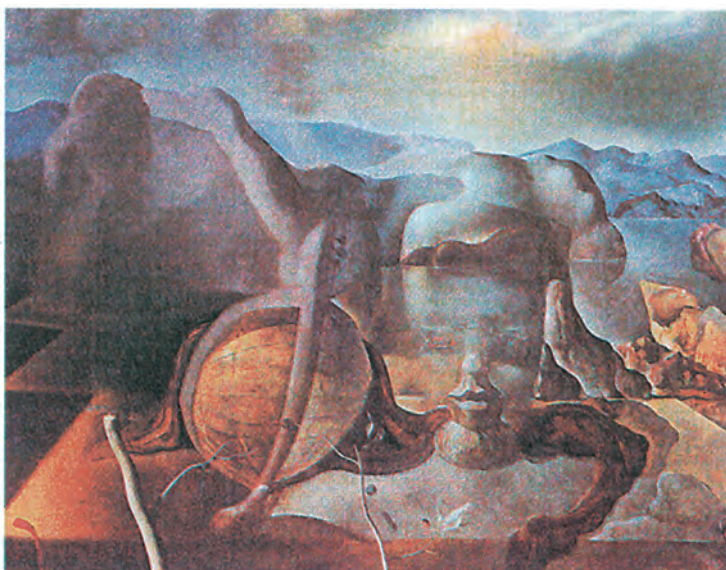

να μας υποτάξει. Αδύνατοι καθώς είμαστε στην αρχή, πριν γνωρίσουμε το αληθινό μας πρόσωπο, κατασκευάζομε σιγά-σιγά το προσωπείο μας –για να αμυνόμαστε με τις περισσότερες ελπίδες και να κάνομε τις επιθέσεις μας με τις λιγότερες απώλειες. Όσο δυναμώνομε και πλουτίζομε τον εσωτερικό μας κόσμο, όσο γινόμαστε στερεώτεροι, τόσο η «ηθοποιία» μας στενοχωρεί και μας ντροπιάζει και αναζητούμε στην αλήθεια την ελευθερία μας, το φανέρωμα και την πραγμάτωση του γνήσιου εαυτού μας. Η αναζήτηση αυτή είναι ένας θανάσιμος, τραχύς και επικίνδυνος αγώνας, όπου ελάχιστοι νικούν και σώζονται. Οι πλείστοι πεθαίνουν χωρίς ούτε οι άλλοι, ούτε οι ίδιοι να γνωρίσουν το αληθινό πρόσωπό τους.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Πρακτική Φιλοσοφία»

1. Σε ποιες διαστάσεις, κατά το συγγραφέα, ζει ο άνθρωπος; Πώς σχετίζονται αυτές με τις έννοιες του προσώπου και του προσωπείου;
2. Ποιες περιπτώσεις διακρίνει ο συγγραφέας στη χρήση του προσωπείου; Πώς τις ιεραρχεί και ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της καθεμιάς;
3. Σε τι διαφέρουν τα ψεύτικα από τα νόθα συναισθήματα; Δώστε δικά σας παραδείγματα για κάθε περίπτωση στη χρήση του προσωπείου.
4. Να συγκρίνετε τον επίλογο του δοκιμίου με το ποίημα του Κ. Π. Καβάφη «Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς 628 - 655 μ.Χ.» και να συζητήσετε για την αναγκαιότητα ή τη ματαιότητα της κατασκευής προσωπείου-πανοπλίας στη ζωή μας.

S. Dali

Μασκαρευόμαστε πρόσωπα;

«Τελευταίο Σαββατοκύριακο της Αποκριάς: έτσι λέει το ημερολόγιο και έτσι πρέπει να είναι. *Είναι*; το τελευταίο; ή μήπως είναι ένα ακόμη μέσα στα πολλά του έτους; Παλιότερα ήταν ένα ξέδωμα, μια έκρηξη χαράς, μια εκτόνωση. Φορούσες τη μουτσούνα για να γίνεις άλλος, όχι ο καθημερινός: φορούσες τη μάσκα, την προσωπίδα, την περσόνα σου, το προσωπείο για να διαφοριστείς από το χτεσινό ή τον αυριανό εαυτό σου:

Τώρα, όμως, τα προσωπεία είναι καθημερινά. Όλοι κρύβονται *κάθε μέρα* πίσω από ένα προσωπείο. Προσωπείο χάρτινο, πέτιννο, λεκτικό, κομματικό, ιδεολογικό. Κανένας δεν δείχνει το πρόσωπό του. Ύστερα είναι η μόδα που μας κυριεύει τον τελευταίο καιρό. Όλοι κουκουλώνονται. Οι ληστές σκεπάζουν τα πρόσωπά τους με γάζες, με κάλτσες, με τσουβάλια. Οπλοφορούν και σκεπάζονται. Η διαμαρτυρία, ακόμη και η δικαιολογημένη, φορά και αυτή την κουκούλα της, απεχθάνεται το γυμνό πρόσωπο. Λες και η αλήθεια, η *πικρή* και η *μαύρη* αλήθεια, χρειάζεται την κάλυψη του *ψεύδους* για να γίνει πειστική.

Γι' αυτό έλεγα μήπως πρέπει να αντιστρέψουμε τα πράγματα. Μήπως από δω και πέρα, αρχίζοντας από *σήμερα*, στις Απόκριες να κυκλοφορούμε χωρίς τις καθημερινές μας μάσκες με γυμνά πρόσωπα, με την αλήθεια στο φως.

Άλλοτε μια φορά το χρόνο ψευδόμαστε, υποκρινόμαστε πως είμαστε άλλοι. Μήπως τώρα που όλο τον χρόνο ψευδόμαστε και παριστάνουμε πως είμαστε κάτι άλλο από αυτό που μπορούμε και θέλουμε, πρέπει τις Απόκριες να μασκαρευόμαστε αυτό που είμαστε πραγματικά; Να αποκαλύπτουμε τον πραγματικό μας εαυτό, γυμνό και απροκάλυπτο;

Έτσι κι αλλιώς η Δευτέρα που έρχεται *Καθαρά* δεν είναι. Δεν θα εγκαινιάσει καμιά *νηστεία*, καμιά αλλαγή στη ζωή, στη δίαιτα, στη συνείδηση. Θα είναι τόσο Καθαρά, όσο οι άλλες Δευτέρες που θα ακολουθήσουν. Ας συμπεριφερθούμε, λοιπόν, αυτό το Σαββατοκύριακο *πεντακάθαρα*, πρώτα με τον εαυτό μας.

Χωρίς μάσκες. Άραγε έχουμε πρόσωπο;

Κώστας Γεωργουσόπουλος
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Να σχολιάσετε την παρατήρηση του συγγραφέα «Λες και η αλήθεια... για να γίνει πειστική» και να τη συσχετίσετε με τον τίτλο που επέλεξε. Ποια εικόνα της καθημερινής ζωής προβάλλει;
2. Γιατί ο συγγραφέας συγκρίνει το σήμερα με τον τρόπο που γιορταζόταν παλιά η Αποκριά; Ποια διαφορά βρίσκει στο άλλοτε και το τώρα;

Το φάσμα της ψευδολογίας

Αν θελήσει ν' απαριθμήσει κανείς τα είδη της ψευδολογίας (ανάλογα με τις προθέσεις του ενόχου) φοβούμαι ότι δεν θα φτάσει στην άκρη του πλήθους. Από την άποψη αυτή τουλάχιστον είναι ορθό το λεγόμενο: «Η αλήθεια είναι μία, τα ψεύδη πολλά»... Πρόκειται ασφαλώς για ένα φαινόμενο του ψυχικού (αλλά και του κοινωνικού) βίου πολύμορφο, που έχει από παλαιοχρόνους απασχολήσει δικαστές και παιδαγωγούς, ψυχολόγους και ηθολόγους. «Γιατί λέει ο άνθρωπος ψέματα; ποια ελατήρια τον κινούν, και τι επιδιώκει όταν ψεύδεται;». Ας επισημάνουμε μερικές χαρακτηριστικές ποικιλίες της ψευδολογίας, για να φανεί πόσο μεγάλο είναι το φάσμα της (ο όρος με το νόημα που του δίνει η Φυσική).

Στο πρώτο γένος υπάγονται τα είδη του ψεύδους που πίσω τους υπάρχουν διαθέσεις και τάσεις ιδιοτέλειας. Στην κεφαλή η ψευδολογία του *συμφέροντος*, του άμεσου ή του έμμεσου, του υλικού κατά κύριο λόγο, που αρχίζει από το ευτελές κέρδος και φτάνει έως τη μεγαλόσχημη καριέρα. Και περιλαμβάνει όλες τις παραλλαγές: από τη σιωπηλήν απόκρυψη των ασύμφωρων στοιχείων έως την κατάφωρη¹ και προκλητική διαστροφή των πραγματικών γεγονότων. Ο καθ' έξιν συμφεροντολόγος ψεύτης δεν ξέρει τη ντροπή: όταν αποκαλυφτεί, χαμογελάει με κυνισμό προβάλλοντας το επιχείρημα ότι στον τραχύ αγώνα της ζωής, όπου ο τίμιος και ειλικρινής κατά κανόνα υποσκελίζεται από τους επιτήδειους, κάθε μέσον είναι θεμιτό. Άλλωστε, οι εύπιστοι θα την πάθουν οπωσδήποτε: αν δεν τους γελάσει αυτός, θα τους γελάσουν άλλοι. Επιτέλους: «εγώ κοιτάζω να πουλήσω· εσύ πρόσεξε πριν αγοράσεις...». Παρά το γεγονός ότι ο ψεύτης του συμφέροντος στιγματίζεται ανέκαθεν, από τον άμβωνα και την έδρα του δασκάλου, στην κοινωνία της οικονομικής και της πολιτικής συναλλαγής το είδος τούτο ευδοκιμεί. Οι πολύπειροι και της μιας και της άλλης αγοράς τιμούν ίσως τον φιλαλήθη, αλλά δεν τον εμπιστεύονται –δεν γίνεται «δουλειά» με ανθρώπους που έχουν την αθεράπευτη αδυναμία να λένε «τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη»...

Έπειτα έρχεται στη σειρά η ψευδολογία της άμυνας. Όταν κινδυνεύει (πραγματικά ή υποθετικά), ο αδύνατος άνθρωπος καταφεύγει στο ψέμα για να σωθεί. Αποκρύπτει την ενοχή του, ενοχοποιεί άλλους, μεταθέτει τις ευθύνες, προσποιείται άγνοια των πραγμάτων, σκηνοθετεί ένα άλλοθι κτλ., επειδή από δειλία ή στην αμηχανία του δεν βρίσκει άλλο τρόπο ν' αποφύγει μια τιμωρία ή μια ζημιά αναπόφευκτη, συνέπειες κολάσιμων πράξεων ή παραλείψεών του, εμπρόθετων ή και τυχαίων. Το ψέμα αυτού του είδους γίνεται όπλο προστασίας και καταφύγιο σ' εκείνους που δεν έχουν το θάρρος ν' αντικρύσουν κατά μέτωπο έναν ισχυρό αντίπαλο ή μια δυσχερή²

¹ κατάφωρος: ολοφάνερος

² δυσχερής: δύσκολος

κατάσταση και να τα «βγάλουν πέρα» μαζί τους, στην ανάγκη με τίμημα ακριβό, αλλά χωρίς αναξιοπρέπεια. Το χρησιμοποιούν στην υπεράσπισή τους τα παιδιά, οι σωματικά ή πνευματικά αδύνατοι, οι ευθυνόφοβοι και οι δειλοί. Ίσως μπορεί κανείς να το συχωρέσει ή τουλάχιστο να το κρίνει με επιείκεια, όταν ο αμυνόμενος προσπαθεί με αυτό ν' αποφύγει την ασύμμετρη σκληρότητα ενός αδίσταχτου τιμητή. Όλοι οι άνθρωποι δεν έχουν γεννηθεί ήρωες ή μάρτυρες.

Τρίτη θα ονόμαζα την ψευδολογία της *κακότητας*. Εδώ βρισκόμαστε στο σκοτεινό χώρο της συκοφαντίας. Ο ψευδολόγος από κακότητα δεν χρειάζεται την αποσιώπηση ή την παραποίηση της αλήθειας για να επιτύχει ένα ορισμένο προσωπικό ωφέλημα ή για να αμυνθεί απέναντι ισχυρότερων αντιπάλων. Ψεύδεται για να κακουργήσει για να ζημιώσει έναν άνθρωπο που συμβαίνει να ευημερεί, για να υποσκάψει τη θέση ενός συναδέλφου, για να σπιλώσει την υπόληψη ενός προσώπου που έχει κερδίσει τη γενικήν εκτίμηση, για να σπείρει ζιζάνια μεταξύ φίλων, να διεγείρει εχθρότητες, ν' αναστατώσει «σπίτια», να γκρεμίσει «καθεστώτα»... Και όλα αυτά από διάθεση σατανική: κακεντρέχεια, φθόνο, μανία καταστροφής. Στο βάθος αυτού του εωσφορισμού³ υπάρχει μια άφατη⁴ δυστυχία – οδυνηρή αίσθηση ανικανότητας, ανεπάρκειας, νικημού. Έτσι αντιδρούν οι (πραγματικά ή υποθετικά) ηττημένοι, όσοι έθρεψαν φιλοδοξίες μεγαλύτερες από τις δυνάμεις τους και εγκατέλειψαν τον αγώνα ντροπιασμένοι. Εκδικούνται εκείνους που ευτύχησαν να ιδούν τους καρπούς της αρετής και του μόχθου των. Και είναι τόσο μεγάλο κάποτε το μίσος τους, ώστε δεν διστάζουν να συκοφαντήσουν ακόμη και όταν κινδυνεύουν να καταρρεύσουν μαζί με τα θύματά τους. «Αφού δεν επέτυχα κ' εγώ, ας καταστραφούμε μαζί –έτσι θα εξισωθούμε»...

Στο δεύτερο γένος ανήκουν τα είδη της ανιδιοτελούς ψευδολογίας. Πρώτο και γνωστότερο το ψέμα της ματαιοδοξίας. Ο ματαιόδοξος θέλει οπωσδήποτε ν' αποσπάσει το θαυμασμό μας, και επειδή τα πραγματικά του κατορθώματα είναι ανύπαρκτα ή λίγα και ασήμαντα, επινοεί άλλα, συνταραχτικά, για να μας εντυπωσιάσει. Που φυσικά είναι ψεύτικα από την αρχή έως το τέλος, ή τουλάχιστο κατά το μέγιστο μέρος τους. (Πειστικότεροι γίνονται εκείνοι που σε τέτοιες περιστάσεις ξέρουν να υφαίνουν το πλαστό με κάποια υποτυπώδη έστω νήματα του γνήσιου). Λαμπρός αφηγητής, ο ψευδολόγος από ματαιοδοξία ξέρει να ιστορεί περίεργα και ασυνήθιστων διαστάσεων «γεγονότα», καθώς και να τα τοποθετεί με μεγάλην ευκολία στο χώρο και στο χρόνο, για να γίνουν πιστευτά. Το παράδοξο είναι ότι μερικά δείγματα του είδους ικανοποιούνται με την προβολή όχι δικών τους, αλλά ξένων «θριάμβων»– που αυτοί όμως μόνο είχαν το προνόμιο να τους παρακολουθήσουν ή να τους πληροφορηθούν πρώτοι. Επιτέλους είναι και

³ εωσφορισμός: διαβολικότητα, κακία, πονηρία, δολιότητα

⁴ άφατος: που δεν μπορεί να ειπωθεί, άρρητος, ανείπωτος

αυτό κάτι· αφού δεν μπορείς να είσαι στρατηλάτης, γίνεσαι ο ιστορικός του πολέμου...

Ακολουθεί στον κατάλογο η ψευδολογία της ψυχαγωγίας, εκείνη που θέλει και επιδιώκει να τέρψει, να διασκεδάσει, να συγκινήσει το ακροατήριο με τη φαντασία της. Ο ματαιόδοξος ψεύτης δεν είναι κακός ούτε επικίνδυνος· τα ψέματά του είναι ανώδυνα· είτε τα πιστέψεις είτε όχι, δεν πρόκειται να ζημιωθείς. Αυτός εδώ που ψευδολογεί για να σ' «ευχαριστήσει», βρίσκεται ένα σκαλί παραπάνω: ευεργετεί (θέλει να ευεργετήσει) με τα φαντασιοκοπήματά του μια συντροφιά μικρήν ή μεγάλη (παρούσαν ή απούσαν, αφού μπορεί με το γράψιμο να επικοινωνήσει κανείς άριστα και μ' ένα αόρατο κοινό) που διψάει ν' ακούσει ή να διαβάσει κάτι «ενδιαφέρον» για να τραφεί ψυχικά, ή και για να διαλύσει την πλήξη της. Για να επιτύχει τούτο το «ωφέλιμο» αποτέλεσμα, ο φαντασιοκόπος μεταχειρίζεται (συνειδητά ή ασυνειδητά, επιδέξια ή αδέξια) όλα τα τεχνάσματα της μυθιστορηματικής ή της δραματικής Τέχνης: απλοποιεί και στυλιζάρει τα «συμβάντα», συμπληρώνει τα κενά της πορείας, στρογγυλεύει τους χαρακτήρες, μοιράζει τους τόνους, άλλοτε για να υπογραμμίσει και άλλοτε για να παραμερίσει ορισμένες λεπτομέρειες, και τελικά κατασκευάζει μιαν «εικόνα» πλαστική που εντυπωσιάζει όσους τη βλέπουν με τα μάτια της φαντασίας. Μην αναζητήσετε την «αλήθεια» σε τέτοια κατασκευάσματα, γιατί θα ματαιοπονήσετε. Αυτή κάποτε κακοποιείται εκεί δεινά. Αλλά χωρίς κακή πρόθεση –απλώς για διασκέδαση...

Το τελευταίο (στη συνοπτική μου απαρίθμηση) είδος ψευδολογίας, το αθώότερο, το ευπρεπέστερο και ευλαβέστερο απ' όλα είναι η *pia fraus*⁵ που τιμήθηκε από πολλούς και αυστηρούς ηθολόγους, και απ' αυτόν τον Πλάτωνα: ν' αποσιωπάς την αλήθεια, να καταφεύγεις ακόμη και στο ψέμα, για να παρηγορήσεις, να γλυκάνεις τον πόνο, να σώσεις από την απόγνωση έναν άνθρωπο. «Δικαιοσύνη» μας λέγει στο πρώτο βιβλίο της «Πολιτείας» του ο αρχαίος φιλόσοφος, δεν είναι να «αποδίδεις τα ανήκοντα» σε κάποιον με οποιουσδήποτε όρους. Γιατί αν υποθέσουμε ότι ένας φίλος σου έχει εμπιστευθεί για φύλαξη τα όπλα του και σου τα ζητεί την ώρα που θέλει ν' αυτοκτονήσει – είναι άραγε «δίκαιο» να του τα επιστρέψεις αμέσως; Έτσι συμβαίνει κάποτε και με την «αλήθεια»· μπορεί να σκοτώσει τον άνθρωπο που θα την ακούσει, ή να διαλύσει ένα στράτευμα και να καταστρέψει μια πατρίδα. Όταν βρίσκεσαι στο δίλημμα τούτο, τι θα κάνεις; Θα φωνάξεις: *dicat veritas et pereat mundus*⁶ και θα αποκαλύψεις την αλήθεια; Ή θα πεις ακόμη κ' ένα ψέμα (ένα άγιο ψέμα) που μπορεί ίσως να φέρει την ανέλπιστη σωτηρία, ή τουλάχιστο δεν θα προκαλέσει τον βέβαιο όλεθρο; Το πρώτο δεν είναι μόνο ανόητο αλλά και απάνθρωπο· το δεύτερο αποτελεί μια βαρειά θυσία για τον ευαίσθητο και έντιμο άνθρωπο. Θυσία όμως που την αναδέχεται για να μη γίνει –ακούσιο έστω– όργανο του κακού και πλήξει τον συνάνθρωπο από άκρα, αλλά και συνάμα τυφλήν, ευσυνειδησία.

⁵ *pia fraus*: ευσεβής απάτη, γενναίον ψεύδος, άγιο ψέμα

⁶ *dicat veritas et pereat mundus*: ας ειπωθεί η αλήθεια και ας καταστραφεί ο κόσμος

Ο κατάλογός μας δεν είναι πλήρης· ούτε προσφέρεται με αυτή την αξίωση. Άλλωστε είναι τόσες οι παραλλαγές της ψευδολογίας (οι καθαρές και οι ανάμεικτες) και τόσο περίπλοκη στις διαθέσεις και στις τάσεις της η ψυχή του ανθρώπου, ώστε ματαιοπονεί όποιος θα προσπαθήσει να γεμίσει τα κενά του καταλόγου για να φτάσει στην πληρότητά του. Μόνο ο αμύητος πιστεύει ότι είναι «σαφείς» οι πράξεις του ανθρώπου, επειδή, όταν συντελεσθούν και ολοκληρωθούν, εύκολα μπορούν να αναλυθούν και να σημασιολογηθούν. Όπως ο κοινωνιολόγος και ο ιστορικός, έτσι και ο ψυχολόγος έμαθε πλέον να μιλεί για γεγονότα που οφείλονται σε πολλαπλούς προσδιοριστικούς «λόγους» (αίτια, κίνητρα, προθέσεις κτλ.) που δεν είναι απαραίτητο να ανήκουν στην ίδια κατηγορία ή να χαρακτηρίζονται με το ίδιο σημείο, το συν και το πλην. Όσο λιγότερο επιχειρούμε να εξηγήσουμε με απλά και λογικά σχήματα τις ανθρώπινες πράξεις, τόσο περισσότερο μπορούμε να τις «καταλάβουμε». Αλλά ποτέ δεν εξαντλείται με την «κατανόησή» μας η σημασία τους –γιατί πάντα περιέχουν κάτι περισσότερο απ' όσα υποθέτομε, ή κάτι λιγότερο από κείνα που αποδίδομε σ' αυτές. Τούτο ακριβώς συμβαίνει και με την ψευδολογία. Σε ασύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό από την «αληθολογία». Γιατί, όπως είπαμε και στην αρχή, το ψέμα είναι απείρως περισσότερο πολύμορφο από την αλήθεια.

Ε. Π. Παπανούτσος

1. Ποιες χαρακτηριστικές κατηγορίες και ποικιλίες της ψευδολογίας επισημαίνει ο συγγραφέας; Γιατί καταφεύγει ο ψευδολόγος στην καθεμία απ' αυτές;
2. Εντοπίζετε κάποιες από τις μορφές της ψευδολογίας στις διαπροσωπικές και τις κοινωνικές σας σχέσεις; Αν ναι, ποιες; Σε ποιους λόγους οφείλεται η καθεμία, κατά την άποψή σας;
3. Συζητήστε στην τάξη ποια στάση υιοθετείτε απέναντι σ' ένα ψευδολόγο συνομιλητή ή συμμαθητή σας, και γιατί.
4. Κλιμακώστε τα είδη του ψεύδους, στα οποία αναφέρεται ο συγγραφέας, από τα πιο ανώδυνα έως τα πιο επικίνδυνα. Αιτιολογήστε την κλιμάκωσή σας.

Πρόκληση

Όλοι αυτοί οι πολεοδόμοι, φιλόσοφοι, οικονομολόγοι, καθηγητές κτλ. που γράφουν, συζητούν, αγοράζουν σε συνέδρια και σε σεμινάρια για τη βαρβαρότητα των πόλεων, τη μαζοποίηση, την αλλοτρίωση, το αδιέξοδο του σύγχρονου τεχνολογικού πολιτισμού, από προοδευτική πάντα σκοπιά, αρίστερή και συνήθως άκρως ριζοσπαστική –πόσο βολεμένοι οι ίδιοι σε θέσεις με γερούς μισθούς και επιμίσθια, με παροχές και ταξίδια, πόσο δεμένοι οι ίδιοι με το σύστημα που καταριούνται και, υποτίθεται, αγωνίζονται για την ανατροπή του, πόσο βέβαιοι τελικά πώς τίποτα ευτυχώς δεν κινδυνεύει ν' αλλάξει, τουλάχιστο στο άμεσο προσεχές μέλλον.

«Με προκαλούν» είπες.

Μανόλης Αναγνωστάκης
«Το περιθώριο»

1. Ποιο προσωπείο και ποιο είδος ψεύδους, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Ε. Π. Παπανούτσου, χρησιμοποιούν τα πρόσωπα του κειμένου; Τεκμηριώστε την απάντησή σας.
2. Σχολιάστε την τελευταία φράση του κειμένου.

P. Picasso

Το παρελθόν και το παρόν
Παράδοση και μοναξιά
Παράδοση και νεωτερισμός
Η σχέση μας με την παράδοση

Το παρελθόν και το παρόν

[...] Ο αρχαίος Αριστοτέλης μάς έμαθε ότι σε κάθε περίπτωση σκόπιμη συμπεριφοράς υπάρχουν δύο φάσεις: η υγιής και η νοσηρά. Η υγιής είναι ορθή, αφού δικαιώνεται από τα πράγματα· η νοσηρά, εσφαλμένη, γιατί πραγματικά η ίδια αναιρεί τον εαυτό της. Η διάκρισή του γίνεται κυρίως στα πολιτεύματα, όπου δυσκολεύεται κανείς να διαλέξει μεταξύ μοναρχίας, ολιγαρχίας και δημοκρατίας, και τελικά είναι υποχρεωμένος να θέσει το ερώτημα: ποιο από τα τρία πολιτεύματα επιδιώκει όχι το «ίδιον» συμφέρον των διοικούντων, αλλά το «κοινόν» συμφέρον αρχόντων και αρχομένων; Οπότε καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μόνο τα πολιτεύματα του δεύτερου τύπου, τα υγιή, είναι προτιμότερα, ανεξάρτητα από τον τύπο τους, ποτέ τα πρώτα, τα νοσηρά. Η σκέψη του μεγάλου κλασικού, όσο ξέρω, έχει ανέκαθεν ασκήσει βαθιάν επίδραση σε όλους τους στοχαστικούς ανθρώπους και μπορεί να μας βοηθήσει και στην προκειμένη περίπτωση ως μέτρο επιλογής. Υπάρχει άραγε από το ένα μέρος μια υγιής είτε παρελθοντοκρατία είτε παροντοκρατία, και από το άλλο μέρος μια νοσηρά;

Η πείρα μας απαντά στο ερώτημα καταφατικά. Υπάρχει. Και η πρώτη, η νοσηρή λατρεία του παρελθόντος, παρατηρείται συχνότερα σε λαούς, σαν τον δικό μας που έχει μακράν ιστορία πίσω του, ιστορία τριών τουλάχιστο χιλιάδων χρόνων, και κολακεύεται να πιστεύει ότι οι λογάδες του Έθνους (όπως και τα ανώνυμα, τα λαϊκά πνευματικά προϊόντα του) είναι αυτού του δοξασμένου παρελθόντος οι θεματοφύλακες.¹ Πολύ περισσότερο παλαιότερα, αλλά έως σήμερα ακόμη, δεν θεωρείται επιστημονικά τεκμηριωμένη η διατριβή, η αφιερωμένη σε φιλοσοφικά κυρίως θέματα, που δεν αρχίζει την έρευνά της όχι μόνο από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά από αρχαιότερους ακόμη σοφούς, από τους Προσωκρατικούς και τους Ομηρικούς χρόνους. «Αυτό είπε» ο Ησίοδος, «ως εξής αποφάνθηκε ο Ηρόδοτος ή ο Δημόκριτος» κ.ο.κ. και όλοι στέκονται με σεβασμό μπροστά στο σοφό λόγο τους έτοιμοι να τον εφαρμόσουν στη ζωή τους. Την ίδια εντύπωση συναντά κανείς και στους απλοϊκούς ανθρώπους που έχουν στα σχολικά τους χρόνια ακούσει τα μεγάλα ονόματα των Αρχαίων και χωρίς καλά-καλά να μπορούν να προσδιορίσουν τις χρονικές αποστάσεις, καθηλώνονται από το θαυμασμό τους:

– Κάτι ξέρουν αυτοί και πρέπει να τους ακούσουμε. Οι τωρινοί δεν μπορούν να παραβγούν μαζί τους. Ακόμα και οι αμέσως υστερότεροι απ' αυτούς. Δεν αποκτά κανείς με το τίποτα τέτοιο όνομα. Καινούρια λόγια τα άλλα. Φτηνά, ή και ψεύτικα...

Αυτή είναι η νοσηρή παρελθοντοκρατία, που με τις υπερβολές της δικαιολογημένα προκαλεί τη δυσφορία, για να μην ειπώ την οργή, των φρόνιμων ανθρώπων. Εξίσου άξια αποδοκιμασίας είναι και η αντίστροφη ροπή, η παροντοκρατία, στη νοσηρότητά της. Αυτή, στους ιστορικούς ιδίως λαούς σαν τον δικό μας, εξοργίζεται με τη διαρκή αναφορά στα αρχαία

¹ θεματοφύλακας: αυτός που προασπίζει κάτι, ώστε αυτό να εξακολουθεί να υπάρχει

κλή, την αποκαλεί πατριδολατρεία, μεγαλαυχία² επιγόνων, και προτρέπει επικουρία³ να ζητούμε κατά κανόνα στους νεώτερους, τους νεώτατους, τους σύγχρονους σοφούς. Σ' αυτούς που, επειδή ζουν σε κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες όμοιες ή περίπου όμοιες με τις δικές μας, μπορούν να μας χειραγωγήσουν. Έτσι, και στις επιστημονικές διατριβές και στα λαϊκά σχόλια κυριαρχούν και αποκλειστικά αναφέρονται νέα ονόματα, οι συγγραφείς της «τελευταίας ώρας»:

– Τι μας ωφελεί η γνώμη του Ησιόδου, αφού δεν υπάρχει πια στα χωράφια μας το άροτρό του; Λαμπρή είναι η ιστορία του Θουκυδίδη, αλλά σήμερα και τα οικονομικά και τα πολιτικά προβλήματά μας είναι διαφορετικά. Εκείνοι που μας εκφράζουν τα δίσεχτα χρόνια που ζούμε δεν είναι ούτε ο Πλούταρχος ούτε ο Φιλόπονος ο Βυζαντινός, αλλά ο Kaffka⁴ και ο Camus⁵...

Ενώ οι νοσηρές φάσεις αυτής της συμπεριφοράς δεν συμβιβάζονται, οι υγιείς είναι πολύ διαλλακτικές και μπορούν με κάποιο τρόπο να συνυπάρξουν. Προϋποθέτουν όμως πείρα και ωριμότητα, περίσκεψη, προσόν αρκετά σπάνιο στις βιαστικές κοινωνίες μας. Αξιοπαρατήρητο μάλιστα είναι ότι σ' αυτές τις μεικτές λύσεις προσανατολίζονται με τον καιρό πιο πολύ οι πιστοί των νέων ρευμάτων παρά οι αρχαιολάτρες. Αυτοί είναι που κάποτε της σκέψης και της ζωής ο πόνος τούς οδηγεί στην ανακάλυψη ότι, παρά τις σημαντικές διαφορές που χωρίζουν τις σημερινές κοινωνίες από τις παλαιές, τα προβλήματα του ανθρώπου, τα οντολογικά και τα μεταφυσικά, είναι στην κορυφαία μορφή τους τα ίδια. Επομένως, ό,τι στοχάστηκαν και ό,τι είπαν οι παλαιοί, ισχύει («τηρουμένων των αναλογιών») και σήμερα. Επομένως φρόνιμα θα κάνουμε να ακούσουμε το λόγο τους, αφού φυσικά τον υποβάλουμε στον έλεγχο των σύγχρονων σοφών που γνωρίζουν και ανατέμνουν την ψυχή και την εποχή μας. Τα περιώνυμα⁶ Κερκυραϊκά του Θουκυδίδη, όταν τα περάσει κανείς από τη φλόγα της Γαλλικής και έπειτα της Ρωσικής Επανάστασης, έχουν θαυμαστήν επικαιρότητα, λάμπουν από «σύγχρονο» πνεύμα. Το ίδιο και τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη σε συνδυασμό με τις κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις της Νότιας Αμερικής σήμερα. Ο άνθρωπος έμεινε «άνθρωπος», και σαν τέτοιος έχει να μας δώσει τις υποθήκες του, αν όχι πώς να εξωραίσουμε, τουλάχιστο πώς να «κατανοήσουμε» τη ζωή μας. Οι αλήθειες (ευτυχώς) δεν γερνούν όσο γρήγορα νομίζουμε. Μπορούμε να τις προφτάσουμε...

Μαντεύω μιαν αντίρρηση: Μήπως με αυτή τη συνδιαλλαγή κηρύττουμε τον εκλεκτισμό,⁷ που και στην αφηρημένη σκέψη όπως και στην καθημερινή πράξη είναι στείρος;

² μεγαλαυχία: κομπασμός, καυχισιά

³ επικουρία: βοήθεια

⁴ Φράντς Κάφκα (Franz Kaffka, 1883-1924): Τσέχος γερμανόγλωσσος συγγραφέας, εβραϊκής καταγωγής.

⁵ Αλμπέρ Καμύ (Albert Camus, 1913-1960): Γάλλος συγγραφέας, που τιμήθηκε με βραβείο Νόμπελ.

⁶ περιώνυμος: ονομαστός, περίφημος, ξακουστός

⁷ εκλεκτισμός και εκλεκτικισμός (στη φιλοσοφία και την αισθητική): η επιλογή στοιχείων και θέσεων από διάφορα, κάποτε και αντιφατικά, συστήματα σκέψης και η ένταξή τους σε ένα σύστημα που συμφιλιώνει τις αντιθέσεις τους

Η απάντηση μου: Νομίζω όχι. Εκείνο που μας πάει μπροστά είναι όχι τόσο οι διακρίσεις και οι αντιθέσεις, όσο ο διάλογος και η συνέχεια των εποχών.

Ε. Π. Παπανούτσος
«Τα μέτρα της εποχής μας»

1. Ποιο περιεχόμενο δίνει ο συγγραφέας στη νοσηρή παρελθοντοκρατία και παροντοκρατία αντίστοιχα;
2. Με ποιον τρόπο και κάτω από ποιες προϋποθέσεις επιτυγχάνεται η υγιής στάση απέναντι στο παρόν και παρελθόν;

Ν. Εγγονόπουλος

Παράδοση και μοναξιά

Η παράδοση είναι συνέχεια, είναι δεσμός των περασμένων με τα τωρινά και τα μελλούμενα, είναι επίσης ενότητα ανάμεσα σε ανθρώπους σύγχρονους που δέχονται από κοινού την επίδρασή της. Είναι σύνδεσμος πνευματικός και ανθρώπινος μέσα στην ιστορική διάρκεια και μέσα στο παρόν, ας πούμε: στο χώρο και στο χρόνο. Αυτό είναι, άλλωστε, το έθνος, σε τελευταία ανάλυση, δεν είναι τίποτα άλλο: μια κοινή παράδοση που διαμορφώνει μια ομαδική συνείδηση. Η έξαρση¹ του «αίματος», της «φυλής» με τη βιολογική έννοια, είναι καθαρή μυθολογία που αποδείχτηκε μάλιστα, στα χρόνια μας, νοσηρή και επικίνδυνη για την υπόσταση του ανθρώπου. Το «αίμα» δεν αναλύεται σε ποσοστά ούτε και διαιρείται σε καλές και κακές ποιότητες. Από την αυγή της ιστορίας, όλα τα έθνη προέρχονται από το αδιάκοπο και αξεδιάλυτο ανακάτωμα των αιμάτων και κανένα στον κόσμο δεν μπορεί να καυχηθεί πως είναι καθαρόαιμο. Την προσωπικότητα ενός εθνικού ομίλου δεν την προσδιορίζουν βιολογικά στοιχεία, αλλά η παράδοση, στοιχείο πνευματικό κατ' εξοχήν.

Είναι ωστόσο κάθε παράδοση καλή; Απλοϊκό θα ήταν να δώσει κανείς, στο σημείο αυτό, απάντηση ανεπιφύλακτα καταφατική. Αναπόφευκτα, καθώς το ξέρουμε όλοι κι από την πείρα, η παράδοση σέρνει μέσα της και στοιχεία που ξεπεράστηκαν οριστικά και νεκρώθηκαν και δεν χρησιμεύουν πια για το καλό. Η τάση της είναι να τα απορρίπτει αργά-αργά, να απομοιώνει νέες εισφορές και να ανανεώνεται ολοένα. Το πρόβλημα είναι να τη βοηθούμε να ανανεώνεται χωρίς να σπάσει.

Δεν μπορούμε όμως, άραγε, να ζήσουμε και χωρίς παράδοση; Υλικά, βέβαια, μπορούμε. Λαοί ολόκληροι έκαναν αρκετές φορές το πείραμα να σπάσουν ριζικά την παράδοσή τους, να ξαναρχίσουν τη ζωή τους από το άλφα, χωρίς το στήριγμά της. Και άτομα αμέτρητα, πνευματικά και ηθικά ξεριζωμένα, υπάρχουν σήμερα και συχνά ευημερούν έξω από κάθε παράδοση, θρησκευτική, γλωσσική, εθνική, εθμική² ή άλλη, σαν απλοί αριθμοί ριχμένοι³ στο στρόβιλο των μεγάλων κοσμουπόλεων και της τεχνοκρατίας του καιρού μας.

Εκείνο που μπορούμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που προκύπτουν αυθόρμητα από αυτήν τη συζήτηση είναι ότι ο άνθρωπος είναι καλύτερος και αισθάνεται καλύτερα μέσα στην παράδοση, παρά έξω απ' αυτήν. Η παράδοση τον ενώνει ψυχικά με μια μεγάλη ανθρώπινη πραγματικότητα, μέσα σε χώρο και σε χρόνο, καθώς έλεγα πριν. Η ανθρώπινη θερμότητά της τον παρηγορεί, το κύρος των πνευματικών αξιών που αυτή αντιπροσωπεύει τον στηρίζει ηθικά, η αιωνόβια, αργή δύναμή της τον τονώνει,

¹ έξαρση: πολύ μεγάλη ένταση των στοιχείων που συγκροτούν κάτι

² εθμικός: που έχει διαμορφωθεί κατά το έθιμο, που αφορά τα έθιμα

³ ριχμένοι: ριγμένοι

τον βοηθεί να προχωρήσει στο δύσκολο δρόμο της ζωής. Έξω από την παράδοσή του θα βρεθεί μοιραία μόνος, έρημος, πικρός και γεμάτος άγχη μέσα στο χάος ενός παράλογου, φοβερού κόσμου που θα του φανεί να μην έχει ούτε νόημα ούτε αιτία ή σκοπό. Μπορεί τότε να προσφέρει στον εαυτό του την παγερή ικανοποίηση ότι ελευθέρωσε τη διάνοιά του από τα παραδομένα και έγινε έτσι πιο έξυπνος και πιο σπουδαίος από τους άλλους που διατηρούν τους πατροπαράδοτους δεσμούς, θα αισθανθεί όμως τον πόνο της πικρής μοναξιάς να τον σφίγγει ανελέητα και την εσωτερική του ισορροπία να κλονίζεται επικίνδυνα. [...]

Γιώργος Θεοτοκάς
«Πολιτικά Κείμενα»

1. Τι είναι η παράδοση κατά το συγγραφέα; Γιατί αυτή και όχι το «αίμα», με τη βιολογική έννοια, προσδιορίζει τη φυσιογνωμία ενός εθνικού ομίλου;
2. Πιστεύετε πως η τεχνοκρατία του καιρού μας και το σχήμα της μεγαλούπολης κλονίζουν τη σχέση μας με την παράδοση; Τι σημαίνει να ζει κάποιος έξω από την παράδοσή του;

Θεόφιλος

Παράδοση και νεωτερισμός

Τυπολογία του πολιτισμικού μας συγκερασμού

Το πρόβλημα της υφής,¹ της εξέλιξης και της φυσιογνωμίας ενός πολιτισμού, κάθε πολιτισμού, είναι, σε τελευταία ανάλυση, πρόβλημα συγκερασμού.² Συγκερασμού συστατικών, παρμένων από δύο σταθερές πολιτισμικές πηγές, τις αντιθετικές δομές «παλιό: νέο» – «ντόπιο: ξένο», που αντιστοιχούν με τη σειρά τους σε δύο σταθερούς άξονες, τον χρόνο και τον χώρο (τόπο). Κάθε στιγμή της ζωής και της ιστορικής εξέλιξης κάθε ανθρώπινου πολιτισμού, πλην του χρόνου της γενέσεώς του, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά οι δημιουργοί κάθε πολιτισμού βρίσκονται μονίμως μπροστά στα δύο αντιθετικά και διαλεκτικά³ αυτά ζεύγη: το παλιό και το νέο, το ντόπιο και το ξένο. Μαζί με όσα άλλα στοιχεία συνοδεύουν και συνθέτουν έναν πολιτισμό.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, το ζήτημα του συγκερασμού ως πολιτισμικό αίτημα και πρόβλημα είναι φυσικό να είναι εντονότερο έως καθοριστικό σε χώρες με την πολιτισμική παράδοση της Ελλάδος. Ας το πούμε καθαρά. Μια χώρα όπως η Ελλάδα, μ' έναν κλασικό κόσμο πίσω της πάνω στον οποίο ακούμπησε ό,τι ονομάζεται Δυτικός - Ευρωπαϊκός πολιτισμός, και με μια βυζαντινή αυτοκρατορία που δέσποσε πολιτισμικά επί αιώνες στο χώρο της Ανατολής, μια χώρα με τέτοια μοναδική σχεδόν πολιτισμική κληρονομιά από τη μια, και με το βαρύ φορτίο, από την άλλη μεριά, 400 χρόνων σκλαβιάς, με ό,τι σημαίνει αυτό για τον πολιτισμό και την παιδεία· κι ακόμη μια χώρα που είδε να διαψεύδεται οικτρά το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και να εξελίσσεται σε εθνική καταστροφή και ταπείνωση· μια χώρα αιμορραγούσα για χρόνια από την κατακρεούργηση⁴ ζωτικών μελών της (Ηπείρου, Θράκης, Μακεδονίας, νησιών, Κρήτης), που χρειάστηκαν αγώνες και θυσίες για να επανακτηθούν· μια τέτοια χώρα είναι φυσικό να έχει εντονότερο το πρόβλημα της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας που θα αξιοποιεί ό,τι σημαντικό είχε στο παρελθόν, ενώ συγχρόνως θα στηρίζεται σε ό,τι αποτελεί εθνική πολιτισμική πραγματικότητα σήμερα και εφικτό πολιτισμικό όραμα για το μέλλον.

Μιλώντας για συγκερασμό παράδοσης και νεωτερισμού, είμαστε υποχρεωμένοι να ορίσουμε τις πραγματικές μορφές που πήρε ο συγκερασμός αυτός στον νεοελληνικό πνευματικό χώρο, την «τυπολογία», τρόπον τινά, του συγκερασμού στον νεοελληνικό χώρο. Δύο μορφές αυτής της τυπολογίας είναι καθολικά γνωρίσματα (universalia) στη φυσική πορεία διαμόρφωσης

¹ υφή: η φυσική σύνθεση ενός σώματος

² συγκερασμός: ανάμειξη, ανακάτεμα, συνδυασμός

³ διαλεκτικός: που ακολουθεί τη μέθοδο, σύμφωνα με την οποία, με την αντιπαράθεση των αντιθέτων, καταλήγουμε στη σύνθεση των αντιθέσεων και στην εύρεση της αντικειμενικής πραγματικότητας

⁴ κατακρεούργηση: σφαγή, κακοποίηση

και εξέλιξης κάθε πολιτισμού: η αντίθεση **παλιού και νέου** καθώς και η αντίθεση **ντόπιου και ξένου**. Με τέτοιες δομικές αντιθέσεις λειτουργούν όλα τα πολιτισμικά συστήματα. Γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη αλλά και επιστήμη στηρίζονται κατά βάσιν, στους δύο αυτούς πολιτισμικούς άξονες. [...]

Πέρα από τα καθολικά αυτά στοιχεία των πολιτισμικών συστημάτων, πρέπει να διακρίνουμε τα ιδιαίτερα ή ειδικά πολιτισμικά συστατικά, κάθε επιμέρους πολιτισμού. Τέτοια χαρακτηριστικά στην περίπτωση του νεοελληνικού πολιτισμού είναι τα αντιδάνεια πολιτισμικά στοιχεία, ελληνικά στην προέλευσή τους στοιχεία που πήραν οι ξένοι και τα ξαναπαίρνουν από αυτούς οι Έλληνες. Εδώ το ξένο παίζει τον ρόλο του διαμεσολαβητή στην περίπτωση αυτή ο δανεισμός είναι μια μορφή **πολιτισμικής διαμεσολάβησης**. Σημαίνουσα⁵ για τον νεοελληνικό πολιτισμό είναι ακόμη η αντίθεση **δυτικού και ανατολικού**, που ξεκινάει ως τοπική διάκριση για να εξελιχθεί σε καίρια πολιτισμική αντίθεση ανάμεσα στη **δυτική - ευρωπαϊκή** πολιτισμική αντίληψη και την **ανατολική - βυζαντινή** ανάμεσα στον Έλληνα και το Ρωμίο που στην πραγματικότητα όμως είναι δύο όψεις της προσωπικότητας του ίδιου ανθρώπου, του Νεοέλληνα.

Ας δούμε εν συντομία τις συγκεκριμένες μορφές που πήραν αυτά τα ζεύγη των πολιτισμικών αντιθέσεων στον ελληνικό πνευματικό χώρο:

Αρχαίο ελληνικό - νέο ελληνικό

Η καθολική πολιτισμική διάκριση **παλιού - νέου** στην Ελλάδα πήρε φυσικά τη μορφή αντίθεσης ανάμεσα στον **αρχαίο ελληνικό** και τον **νέο ελληνικό** πολιτισμικό παράγοντα. Αυτή είναι, με άλλα λόγια, και η κύρια μορφή αντιπαράθεσης ή συγκερασμού ανάμεσα στην **παράδοση** και τον **νεωτερισμό**. Το πρόβλημα στην Ελλάδα και στον Ελληνισμό γενικότερα ήδη από τους μετακλασικούς χρόνους, σε όλο το Βυζάντιο, στα μεταβυζαντινά χρόνια και, πολύ πιο έντονα, μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους ήταν η σχέση που θα τηρούσε ο Νέος Ελληνισμός σε όλες τις εκφάνσεις⁶ του –γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνες, εκπαίδευση– προς την παράδοση την ελληνική, αρχαία και βυζαντινή, κλασική - ελληνική και βυζαντινή χριστιανική, ανθρωπιστικά (ουμανιστικά)⁷ ιδεώδη και χριστιανικά ιδεώδη. Ανάμεσα στη δόξα του Παρθενώνα και των μεγάλων κλασικών από τη μια μεριά, και στην αίγλη της Αγια-Σοφιάς και του βυζαντινού μεγαλοϊδεατισμού από την άλλη. Ποιο θα είναι το «πρόσωπο» και η ταυτότητα του Νέου Ελληνισμού; Θα είναι ό,τι νέο έδωσε ως ήθος και ύφος το δημοτικό τραγούδι, ο Ερωτόκριτος, ο Μακρυγιάννης και ο Θεόφιλος, η λαϊκή εν γένει παράδοση; Κι από κοντά η κρητική και επτανησιακή λογοτεχνία με όλες τις επιδράσεις που δέχτηκε; Και η νεότερη ποίηση του Παλαμά, μαζί με τον μοντερνισμό της γενιάς του '30; Κι από κοντά η ηθογραφία της νεοελληνικής πεζογραφίας μαζί με

⁵ σημαίνω: έχω σημασία, βαρύτητα

⁶ έκφανση: εκδήλωση, έκφραση

⁷ ουμανιστικός: ανθρωπιστικός

την ψυχογραφία που αναπτύχθηκε σ' αυτήν; Και φυσικά ο υπερρεαλισμός; Κι όλα αυτά, ιδίως τα έντεχνα δημιουργήματα, πώς και πόσο στηρίχτηκαν στην παράδοση, αρχαία ή βυζαντινή;

Επομένως στην Ελλάδα ο συγκερασμός παράδοσης και νεωτερισμού ως προς την παράδοση κυμάνθηκε ανάμεσα στα κλασικά πρότυπα, που ήταν κι εκείνα που επηρέασαν περισσότερο, και στα βυζαντινά που όψιμα⁸ και πολύ περιορισμένα αξιοποιήθηκαν. Ο συνδυασμός των δύο αυτών μορφών της ελληνικής παράδοσης σε μια διαχρονική ενότητα που πρωταρχίζει με τα έργα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου⁹ και του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου,¹⁰ από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν τον όρο «ελληνοχριστιανικός» (1852), άρχισε μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα και άργησε να βρει υποστηρικτές (Παλαμάς, Σικελιανός, Καβάφης, Παπαδιαμάντης, Κόντογλου, Παπατσώνης, ποιητές της γενιάς του '30).

Ελληνικό - ξένο/ευρωπαϊκό

Η δεύτερη καθολικού τύπου αντίθεση «ντόπια - ξένα» πολιτισμικά στοιχεία συνδέεται με την αποδοχή και εισαγωγή παλιότερα στην Ελλάδα εξελίξεων πνευματικών από τον ευρωπαϊκό χώρο. Έτσι διάφορες σχολές και τάσεις που εμφανίστηκαν κατά καιρούς στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, λ.χ. τα ιπποτικά μυθιστορήματα ή κινήματα όπως ο ρομαντισμός, ο συμβολισμός, ο φουτουρισμός,¹¹ ο ρεαλισμός, ο υπερρεαλισμός κ.ά. είχαν την απήχυσή τους στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία και τέχνη. Στην περίπτωση αυτής της πολιτισμικής αντίθεσης (ελληνικό - ξένο/ευρωπαϊκό) το ελληνικό στοιχείο αντιπροσώπευε την παράδοση, ενώ το ξένο/ευρωπαϊκό ήταν το νεωτεριστικό στοιχείο.

Ότι η αλληλεπίδραση των λαών στο πνευματικό - πολιτισμικό επίπεδο είναι συνήθης τρόπος πολιτισμικής ανανέωσης σε όλα τα επίπεδα είναι γνωστό. Τέτοια επίδραση, σε βαθμό καθοριστικό για τη φυσιογνωμία του δυτικο-ευρωπαϊκού πολιτισμού, άσκησε με τα πολιτισμικά της δημιουργήματα, ιδίως της κλασικής αρχαιότητας, η ίδια η Ελλάδα. Επομένως η Ελλάδα θα έπρεπε να είναι έτοιμη να λειτουργήσει και ως αποδέκτης πολιτισμικών αγαθών από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, οι νεωτερισμοί που εισήχθησαν ανάλογα με τις συνθήκες, τη μορφή και τον τρόπο υιοθετήσεώς τους, άλλοτε έγιναν αποδεκτές όπως αρχικά ο ρομαντισμός, κι άλλοτε αποκρούστηκαν ως ξενόφερτα, αταίριαστα και φθοροποιά ακόμη για τον

⁸ όψιμος: που γίνεται ή γεννιέται ή εκδηλώνεται καθυστερημένα

⁹ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891): Ιστορικός από την Κωνσταντινούπολη, καθηγητής πανεπιστημίου, ο πρώτος που έγραψε ιστορία του Ελληνικού Έθνους

¹⁰ Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881): Νομικός, κριτικός της λογοτεχνίας ο πρώτος Έλληνας βυζαντινολόγος

¹¹ Φουτουρισμός: καλλιτεχνική κίνηση και τεχνοτροπία του 20ού αι., που επιχειρήσε να εκφράσει το νέο κόσμο της τεχνολογικής ανάπτυξης και το σύγχρονο άνθρωπο των μεγάλων πόλεων

ελληνικό πολιτισμό στοιχεία (φουτουρισμός, υπερρεαλισμός).

Η απέχθεια προς το ξένο ξεκινούσε άλλοτε ως υπεράσπιση της ελληνικής παράδοσης, άλλοτε ως αντίδραση προς το νεοφερμένο και, γι' αυτό, ξενίζον ευρωπαϊκό στοιχείο κι άλλοτε πάλι ως συντηρητική (αισθητική, ιδεολογική κτλ.) απόρριψη του νεωτερισμού ως νεωτερισμού.

Ο συγκερασμός των ιθαγενών¹² πολιτισμικών στοιχείων με ξένα στοιχεία καταλλήλως προσαρμοσμένα και, κυρίως, αφομοιωμένα και οργανικώς εντεταγμένα στην ελληνική παράδοση και κατάσταση, όχι μόνον απετέλεσε συχνό και γόνιμο για τον νεοελληνικό πολιτισμό γεγονός, αλλά με τις συζητήσεις που προκάλεσε και τις θεωρητικές θέσεις και επιχειρηματολογίες, οι οποίες αναπτύχθηκαν από όλες τις πλευρές, έγινε αφορμή να τεθούν και σε θεωρητικό επίπεδο να ξεκαθαριστούν οι θέσεις, να συνειδητοποιηθούν τα προβλήματα και, το κυριότερο, να ωριμάσουν οι τρόποι για την καλύτερή αντιμετώπισή τους.

Αρχαίο ελληνικό - ξένο - νέο ελληνικό

Συχνά ο ρόλος της ξένης επίδρασης στον συγκερασμό ξένου και ελληνικού στοιχείου δεν ήταν πρωτογενής αλλά υστερογενής, δηλαδή ενδιάμεσος ή **διαμεσολαβητικός**. Αυτό σημαίνει ότι μορφές, ήρωες, σύμβολα, μύθοι, μοτίβα, λογοτεχνικές δομές γενικότερα που ανάγονται στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία ή τέχνη, αφού ενέπνευσαν τους ευρωπαίους συγγραφείς ή καλλιτέχνες, αφού τα μιμήθηκαν, τα επεξεργάστηκαν και τα μετέπλασαν οι ξένοι στη δική τους πνευματική παραγωγή, επανεισήχθησαν στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό ως ένα είδος «πολιτισμικών αντιδανείων», για να εμπνεύσουν και τους έλληνες δημιουργούς. Μια ακραία μορφή τέτοιας διαμεσολάβησης είναι η προσέγγιση από Έλληνες των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (Ομήρου, τραγικών κ.ά.) μέσα από ξένες μεταφράσεις!

Η Αναγέννηση, το κίνημα του νεότερου ευρωπαϊκού κλασικισμού και ιδεαλισμού ορισμένα νεοκλασικά και ρομαντικά κινήματα ενέπνευσαν επίσης τους Έλληνες δευτερογενώς, στην καλύτερη δε περίπτωση τους έστρεψαν σε μια εκ νέου «ανακάλυψη» των αρχαίων κλασικών.

Ο συγκερασμός του ξένου, νεωτερικού στοιχείου με το ντόπιο ελληνικό και η επανασύνδεση –μέσω του ξένου– με το αρχαίο αποτελεί ιδιαίτερο τύπο συγκερασμού παράδοσης και νεωτερισμού που χαρακτηρίζει τον νεοελληνικό πολιτισμό.

Δυτικό - Ανατολικό

Ο συγκερασμός –και ο ανταγωνισμός μεταξύ– δυτικών και ανατολικών πολιτισμικών στοιχείων είναι βασικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας του νεοελληνικού πολιτισμού. Η διαμάχη των διανοουμένων είχε ως επίκε-

¹² ιθαγής: ντόπιος

ντρο το αν η νεότερη λογοτεχνία και τέχνη και γενικότερα η πολιτισμική παραγωγή των Νεοελλήνων πρέπει να αντλεί από τα διαχρονικά πρότυπα της κλασικής Ελλάδας, όπως βιώθηκαν και διαμορφώθηκαν στο δυτικό ευρωπαϊκό πολιτισμό («δόγμα Κοραή»), ή αν πρότυπό της πρέπει να είναι η –και χρονικώς εγγύτερα– «γόνιμη, αληθινή παράδοση του χριστιανικού βυζαντινισμού» («θέση Δημαρά»). Ειδικότερα, αν πρέπει να είναι περισσότερο δυτική, ευρωπαϊκή, κλασικιστική και ορθολογική ή αν η κύρια φυσιογνωμία της θα είναι ανατολική και ανατολίτικη, βυζαντινή, χριστιανική, βιωματική, και μυστικιστική. Κοινό στοιχείο και των δύο προσεγγίσεων παραμένει στο βάθος ο ρομαντισμός: είτε ως βίωση και αναβίωση των κλασικών προτύπων και αξιών είτε ως προτυποποίηση των βυζαντινών –χριστιανικών ιδεωδών.

Ό,τι χρειάζεται να συγκερασθεί εδώ, για να αρθούν οι αντιθέσεις, είναι ο **Ελληνισμός** και η **Ρωμιοσύνη**, ο **Έλληνας** και ο **Ρωμιός**, τα αρχαία κλέη¹³ με τα νεότερα πάθη, ο κλασικισμός και η ορθοδοξία. Η άρση των αντιθέσεων επιχειρήθηκε βαθμηδόν,¹⁴ όταν διανοούμενοι και δημιουργοί συνειδητοποίησαν ότι η ελληνικότητα είναι μια υπερκείμενη¹⁵ ιστορική και πολιτισμική έννοια που μπορεί να αγκαλιάσει τόσο τον Έλληνα όσο και τον Ρωμιό. Γιατί ο Μακρυγιάννης δεν βρίσκεται μακριά από τον ιστορικό της Αλώσεως Ι. Φραντζή και τον ιστορικό των αρχαίων ελληνικών εμφυλίων συγκρούσεων που περιγράφει και καταδικάζει ο Θουκυδίδης ως προς το πνεύμα που προσεγγίζει τα γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας και τη βαθύτερη συνείδηση ελληνικότητας και υγιούς εθνισμού. Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος πρώτος θα άρει τις αντιθέσεις Ελληνισμού και Ρωμιοσύνης, προβάλλοντας τη συνοχή και τη συνέχεια του Ελληνικού έθνους, την ελληνικότητά του πέρα από τις αλλόφυλες ή εμφύλιες ιστορικές διαμάχες.

Γιώργος Μπαμπινιώτης
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποιο πρόβλημα αντιμετωπίζει κάθε πολιτισμός, σύμφωνα με το συγγραφέα;
2. Ποιες είναι οι σταθερές πηγές πολιτισμού και πώς συγκεκριμενοποιούνται στον ελληνικό πνευματικό χώρο;
3. Γιατί στη χώρα μας είναι έντονο το πρόβλημα της πολιτισμικής μας ταυτότητας;
4. Ποιες μορφές πήρε ο συγκερασμός παράδοσης και νεωτερισμού-ανανέωσης στον ελληνικό πνευματικό χώρο;
5. Ποια είναι η ιδιαίτερη σχέση του ελληνικού πολιτισμού με το δυτικό;
6. Ποια είναι τα κυριότερα γνωρίσματα του δυτικού και ποια του ανατολικού πολιτισμού;

¹³ κλέος: δόξα

¹⁴ βαθμηδόν: λίγο λίγο, σιγά σιγά, βήμα βήμα

¹⁵ υπέρκειμαι: βρίσκομαι πάνω σε κάτι άλλο, δεσπάζω

Η σχέση μας με την παράδοση

Η παράδοση είναι κάτι που στην προελληνική ανθρωπότητα το υφιστάμεθα απλώς. Η ελληνική περίοδος της ιστορίας εγκαινίασε ότι αφενός επιλέγουμε μέσα στην παράδοσή μας, αφετέρου τη διαμορφώνουμε αυτή την παράδοση. Αυτό έκανε την αρχαία Ελλάδα να είναι ό,τι είναι. Δεν έμεινε μέσα στην εκάστοτε παράδοσή της. Έφτιαξε άλλα πράγματα. Και για να γίνει αυτό, έπαψαν οι αρχαίοι Έλληνες να φτιάχνουν κούρους από μian ορισμένη στιγμή και μετά. Ωραιότατοι οι κούροι, ποιος είπε όχι. Έπαψαν να γράφουν ομηρικά έπη. Βγήκαν άλλοι άνθρωποι και δημιούργησαν άλλα. Η Σαπφώ, ο Αρχίλοχος, οι Αθηναίοι τραγικοί. Για να γίνει ο Θουκυδίδης Θουκυδίδης κατέστρεψε την παράδοση του Ηροδότου. Τη συνέχισε αλλά την κατέστρεψε, διότι η άποψη της φιλοσοφίας της ιστορίας, στην οποία στηρίζεται η ιστοριογραφία του Θουκυδίδα, δεν έχει καμία σχέση με αυτήν του Ηροδότου. Το ίδιο και ο Σωκράτης, κατέστρεψε κατά κάποιον τρόπο τους προσωκρατικούς –καλώς, κακώς, είναι άσχετο. Αυτό θα πει να είσαι μέσα σε μια παράδοση ιστορική, η οποία διαφέρει από τις προελληνικές κατά τούτο: ότι δεν είσαι σκλάβος της παράδοσής σου, αλλά ότι επιλέγεις μέσα από αυτή και συνεχίζεις...

Στην Ελλάδα μάλιστα η επιλογή τίθεται με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο, διότι υπάρχει αυτή η τεράστια απόσταση, η πολιική αντίθεση ανάμεσα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και στο βυζαντινό. Αντίθεση κοσμοθεωρητική. Αντίθεση μιας κοινωνίας που –πρώτη στην ιστορία– απελευθερώνεται πνευματικά και μιας κοινωνίας που επικαλείται την Αποκάλυψη.

Αντίθεση πολιτική ανάμεσα σε μια κοινωνία που δημιουργεί πρώτη φορά δημοκρατικούς θεσμούς και σε μια θεοκρατική αυτοκρατορία, όπου και οι ανώτατοι αυλικοί φιλούν τα πόδια του αυτοκράτορα. Φυσικά οι σημερινοί Έλληνες ούτε αρχαίοι ούτε βυζαντινοί είναι. Αλλά αν έχουν να επιλέξουν κάτι, αυτό κατά τη γνώμη μου είναι ασφαλώς το πραγματικό πνεύμα της αρχαίας ελληνικής δημιουργίας ως αγώνα για την ελευθερία, την αυτονομία, την αυτοθέσμιση.¹ Οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν να κάνουν τη δική τους Αναγέννηση, το δικό τους Διαφωτισμό, τη δική τους μοντέρνα δημιουργία και όχι να πιθηκίζουν² το Βυζάντιο.

Κορνήλιος Καστοριάδης
Από τον ημερήσιο Τύπο

¹ αυτοθέσμιση: η διαφύλαξη του δικαιώματος της πόλης-κράτους να θεσπίζει η ίδια τους νόμους που θεωρεί ότι εξυπηρετούν καλύτερα τα συμφέροντά της, αυτονομία

² πιθηκίζω: μιμούμαι, αντιγράφω άκριτα, τυφλά και συνήθως αδέξια

1. Ποιο γεγονός, κατά την άποψη του συγγραφέα, συνιστά την ειδοποιό διαφορά της αρχαίας ελληνικής από τις προελληνικές παραδόσεις;
2. Γιατί στη σύγχρονη Ελλάδα η επιλογή μέσα από την παράδοση τίθεται με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο;
3. Τι πρέπει να επιλέξουν οι σημερινοί Έλληνες από την παράδοσή τους; Συμφωνείτε με την πρόταση του συγγραφέα; Να διατυπώσετε την προσωπική σας επιλογή με επιχειρήματα.
4. Να συγκρίνετε τις θέσεις, στις οποίες καταλήγουν οι Γ. Μπαμπινιώτης και Κ. Καστοριάδης, σχετικά με τη στάση των Νεοελλήνων απέναντι στην παράδοσή τους. Σε τι διαφέρουν; Ποια θέση ενστερνίζεστε σεις και με ποια επιχειρήματα;

Σπ. Βασιλείου, *Επίσκεψη τιμής στο γκρεμισμένο σπίτι του Παρθένη*

Χάρτης του 1598 από τον Abraham Ortelius (ιδιωτική συλλογή)

Πάνω σε μια φράση του Lawrence Durrell
Η κυριαρχία των ευρωπαίων εκπολιτιστών
Προβλήματα ταυτότητας. Ανάμεσα στην ανωνυμία και τη
μισαλλοδοξία
Ο ολοκληρωτισμός των ΜακΝτόναλντς
Το περίγραμμα της Νέας Παγκόσμιας Τάξης
Ελληνισμός και Ευρώπη
Ομιλία στη Στοκχόλμη

Πάνω σε μια φράση του Lawrence Durrell¹

Δεν μπορείς να λες ότι το κυανό είναι ανώτερο από το λευκό με τον ίδιο τρόπο που λες ότι ο χρυσός είναι ανώτερος από τον κασσίτερο. Και όμως, ο Lawrence Durrell, παλαιός φίλος και συγγραφέας που πολύ εκτιμώ, σε μια κριτική του για τις Μέρρες του 1945 - 1951 του Σεφέρη, διαπράττει περίπου το ίδιο σφάλμα.

Γράφει: «Το βραβείο Νόμπελ ήταν το καταλληλότερο για να τιμηθεί το έργο του Σεφέρη, γιατί μαζί του η ελληνική λογοτεχνία πέρασε το μεγάλο φράγμα και μπήκε στην Ευρώπη, όπου αποτύπωσε το στέρεο δικαίωμά της και έγινε μέρος της ευρωπαϊκής συνειδήσεως. Αυτό δεν είναι αποδοκιμασία των μεγάλων ελλήνων ποιητών των τελευταίων πενήντα χρόνων –κάθε άλλο. Αλλά η ευαισθησία αυτών των ποιητών παραμένει ελληνική με τη βαλκανική έννοια, και το έργο τους (υπογραμμίζω εγώ), *αν και είναι λαμπρό, είναι ελλαδικό στο πνεύμα*. Οι ποιητές αυτοί δεν ήταν, όπως ο Σεφέρης, ουσιαστικά κοσμοπολίτικες ψυχές (ο Καβάφης αποτελεί εξαίρεση), και αναρωτιέται κανείς κατά πόσον οι σμυρναϊκοί δεσμοί του Σεφέρη δεν του έδωσαν την ίδια οπτική γωνία που έδωσε η Αλεξάνδρεια στον Καβάφη».

Μια φράση σαν αυτή είναι χαρακτηριστική της ανετοιμότητας των Ευρωπαίων να καθορίσουν ποια είναι η κοινότητά τους και ποια η ενιαία συνείδηση που τη διέπει. Εάν η ελληνική ποίηση μπορεί να έχει ενδιαφέρον για τους Ευρωπαίους, είναι στο μέτρο που ίσα ίσα δείχνει πόσο διαφέρει απ' αυτούς: είναι η μοναδικότητά της, το δακτυλικό της αποτύπωμα, που προσφέρει την ευκαιρία στους διανοητές της Δύσης να κρίνουν και, ως ένα βαθμό, να καθορίσουν με διαφορετικό τρόπο το ειδικό βάρος του δικού τους πολιτισμού: ενός πολιτισμού όπου όλοι συνεισφέρουν όχι ανάλογα με την έκταση της πολιτικής τους ισχύος άλλ' ανάλογα με τον πλούτο του υλικού που ευρέθηκε να κρατούν στα χέρια τους.

Εξακολουθείτε, αγαπητέ Λάρρυ, να 'χετε κατά νου την εικόνα για την Ελλάδα που διδαχτήκατε στα πανεπιστήμιά σας: γι' αυτό κι εννοείτε πάντα να μας πλησιάζετε μέσα απ' τους θρήνους της Αντιγόνης και τα τελευταία λόγια του Σωκράτη. Όχι ότι αυτά δεν υπάρχουν σήμερα: υπάρχουν. Μόνο που θα πρέπει να τ' αναζητήσετε σε άλλη κλίμακα και σε διαφορετικό πνευματικό υψόμετρο. Επειδή ο λαός αυτός, που ομιλεί την ίδια γλώσσα και ζει στην ίδια φύση, επέτυχε, κατά τη μακρά διαδρομή του και κάτω από τις πλέον δυσμενείς γι' αυτόν συνθήκες να διαμορφώσει τα ισόποσά τους μέσα στη ζωντανή πραγματικότητα: και όχι μόνον, αλλά να τα οδηγήσει

¹ Λώρενς Ντάρρελ (Lawrence Darrell): Άγγλος συγγραφέας του αιώνα μας, ιρλανδικής καταγωγής. Γνωστός για το περίφημο μυθιστόρημά του «Αλεξάνδρινό κουαρτέτο» (τετραλογία), με επίκεντρο την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, και το βιβλίο του «Πικρολέμονα, με θέμα τον απελευθερωτικό αγώνα της Κύπρου, όπου, από το 1953 - 1959, ήταν επιφορτισμένος με το τμήμα δημοσίων σχέσεων της Βρετανικής Κυβέρνησης.

στην πρωτογενή, φυσική τους αλήθεια. Είναι η μεταστοιχείωση αυτή που σας διαφεύγει· αυτά τα ισόποσα που αδυνατείτε να εκτιμήσετε, ίσως γιατί σας λείπουν τα κατάλληλα αισθητήρια.

Είναι αυτά όμως που φιλοδόξησαν και επέτυχαν να εκφράσουν οι μεγάλοι μας ποιητές και συγγραφείς, ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Παπαδιαμάντης, ο Σικελιανός, χωρίς ούτ' ένα γραμμάριο βαλκανικού τύπου να παρεισφρέει στα γραπτά τους, όπως ο πρώτος τυχόν χημικός της ψυχής θα μπορούσε να σας το διαβεβαιώσει.

Και να μην παραλείψουμε να προσθέσουμε, κοντά σ' αυτά τα ένδοξα τέκνα, τον «κοσμοπολίτη» σας Γιώργο Σεφέρη, που η πιο μεγάλη του αρετή, ακριβώς, ήταν ότι δε φράγκεψε αλλ' αφέθηκε, κατά την ομολογία του, να σιγοκαίγεται απ' τον καημό της Ρωμιοσύνης.

Δεχθείτε να κατεβείτε την ταπεινή κλίμακα, που είναι η αλφαβήτα του νέου ελληνισμού· να μυηθείτε στα πρώτα του και απλά στοιχεία: στο μυριστικό χορτάρι, στην άρμη του κυμάτου, στην πυράδα του ασβέστη. Και θα βρεθείτε ψηλά, ψηλότερα ίσως απ' ότι χρειάζεται για ν' αντιληφθείτε ότι πιο κοντά στον ηδύοσμο της Σαμοθράκης βρίσκεται ο Ηράκλειτος, και πιο κοντά στην Σέριφος το φυκίον ο Όμηρος. Τότε θα συνεννοηθούμε καλύτερα.

Οδυσσέας Ελύτης
«Εν λευκώ»

1. Ποια άποψη του Lawrence Durrell είναι, κατά τον Οδ. Ελύτη, εσφαλμένη; Με ποιον τρόπο, στον πρόλογο του άρθρου του, παρουσιάζει ο συγγραφέας το σφάλμα αυτό;
2. Γιατί ο Οδ. Ελύτης πιστεύει ότι ο Laurence Durrell κρίνει εσφαλμένα τις διαστάσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας; Ποια στοιχεία της του διαφεύγουν; Σε ποια ευρύτερη στάση των Ευρωπαίων διανοητών εντάσσεται η κρίση του;
3. Ποια είναι η προτροπή του συγγραφέα προς το Lawrence Durrell; Πώς αντιλαμβάνεσθε το νόημά της;

Η κυριαρχία των ευρωπαϊών εκπολιτιστών

Η φράση «είμαι Ευρωπαίος» θα ηχούσε πολύ παράξενα πριν από μερικούς αιώνες, όταν το μόνο που συνέδεε τους κατοίκους της ηπείρου μας ήταν ο χριστιανισμός –η «ευρωπαϊκή ταυτότητα» είναι ιδέα πολύ μεταγενέστερη.

Χριστιανοί λοιπόν, όχι Ευρωπαίοι. Και ως καλοί χριστιανοί είχαν βεβαίως καθήκον να προστατεύσουν την ανθρωπότητα από τους αιρετικούς, τους άπιστους και τους ειδωλολάτρες· και φυσικά να την εκχριστιανίσουν. Αυτό ήταν άλλωστε το ιδεολογικό υπόβαθρο που στήριξε τις κατακτητικές τους εξορμήσεις: τις κατακτήσεις των σλαβικών χωρών από τους τεύτονες ιππότες· την προς Ανατολάς επέκταση της γερμανικής φεουδαρχίας· τις σταυροφορίες· την απώθηση των Αράβων από την Ιβηρική χερσόνησο και τη Σικελία· την κατάκτηση του νέου κόσμου.

Όταν πια κλείνει θριαμβευτικά ο 15ος αιώνας, όταν με τις επιστημονικές ανακαλύψεις και εφαρμογές οι Ευρωπαίοι αποκτούν συνείδηση της τεχνολογικής (και πολεμικής) υπεροχής τους και έτσι αποφασίζουν ότι η ήπειρός τους είναι το κέντρο του κόσμου, όταν με την Αναγέννηση αποκτούν την αίσθηση και μιας υπεροχής στα γράμματα και στις τέχνες, τότε η χριστιανική αυτοσυνειδησία τους εμβολιάζεται με την ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στο εξής θα κατακτούν όχι μόνο για να εκχριστιανίσουν αλλά και για να «εκπολιτίσουν» –δια πυρός και σιδήρου, βεβαίως, αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

Με την πάροδο των αιώνων η πολιτισμική διάσταση των ιδεών αυτών συγκάλυψε σιγά σιγά τη θρησκευτική. Οι Ευρωπαίοι έφθασαν έτσι να θεωρούν ότι εκείνο που ξεχώριζε στην Ευρώπη από τον υπόλοιπο κόσμο ήταν όχι μόνο η θρησκεία της, αλλά και ο πολιτισμός της και η εκπολιτιστική της αποστολή. Είναι ένα από τα τρία ιδεολογήματα που διαμορφώθηκαν από τον 16ο αιώνα ως τα μέσα του 19ου και στήριξαν την εκκολλαπτόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Το πρώτο εξιδανίκευε την πρόοδο της επιστήμης και της γνώσης· το άλλο την παραγωγικότητα και τον πλούτο, που καθιερώθηκαν έτσι ως αυθύπαρκτες πολιτισμικές αξίες· το τρίτο, αυτό που αναφέραμε, συνέδεσε αυτές τις αξίες, όλες μαζί, με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Ας τα δούμε τώρα από κοντά ένα προς ένα.

Στην εξιδανίκευση της επιστημονικής προόδου συνετέλεσαν απλουστευμένες πεποιθήσεις και αξίες τόσο του χριστιανισμού, κυρίως προτεσταντικού, όσο και του ορθολογισμού. Οι μεν χριστιανοί έφθασαν να πιστεύουν ότι η θεία βούληση οδηγεί τον άνθρωπο στην επιστημονική ανακάλυψη και στη συνεχή διεύρυνση των γνώσεών του· οι δε ορθολογιστές θεώρησαν ότι προς τις κατευθύνσεις αυτές οδηγούν νομοτελειακώς τον άνθρωπο οι υλικές αναγκαιότητες αλλά και η ίδια η φύση του.

Έτσι, μέσω του Θεού ή της Φύσης, η επιστημονική πρόοδος προάγεται σε αυτούσια αξία, πολιτισμική και εν πολλοίς ηθική. Αυτή η εξιδανίκευση,

έπειτα από μια μακρότατη ιστορική διεργασία, γίνεται πλέον κοινός τόπος το 19ο αιώνα. Διατηρείται μάλιστα πανίσχυρη ως τις μέρες μας, παρά τις αμφισβητήσεις της· αμφισβητήσεις που τόσο ωραία συνοψίζονται στις πολλαπλές αναγνώσεις του μύθου του Δόκτορα Φάουστ, από τον Marlowe¹ και μέσω Goethe² ως τον Thomas Mann³ αμφισβητήσεις που τόσο δραματικά συνειδητοποιούνται στις μέρες μας, μετά τις εμπειρίες της ναζιστικής ευγονικής, της πυρηνικής βόμβας και της περιβαλλοντικής καταστροφής.

Το δεύτερο ιδεολόγημα που συνδιαμόρφωσε την ευρωπαϊκή ταυτότητα προεκτείνει το προηγούμενο. Οι Ευρωπαίοι του 18ου και του 19ου αιώνα βλέπουν την επιστημονική πρόοδο να οδηγεί στην τεχνική, και θεωρούν ότι αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην παραγωγικότητα και τελικώς στην υλική πρόοδο και στην οικονομική ανάπτυξη. Ως εδώ σωστά. Αλλά από εδώ και πέρα αρχίζει ο εξιδανικευτικός, απλουστευτικός συλλογισμός. Αφού η πρόοδος της επιστήμης και της γνώσης είναι νομοτελειακά προκαθορισμένες, παρομοίως προκαθορισμένες είναι και οι συνέπειές τους, δηλαδή η τεχνολογία, η παραγωγικότητα, η υλική πρόοδος, ο πλούτος. Άρα είναι τα δώρα του Θεού ή της Φύσης που ο άνθρωπος μπορεί αλλά και οφείλει να αξιοποιήσει.

Έτσι λοιπόν εξιδανικεύθηκαν και «ηθικοποιήθηκαν» η παραγωγικότητα και η παραγωγή, η υλική ευημερία και ο πλούτος· και καθιερώθηκαν ως αυθύπαρκτες πολιτισμικές αξίες, ως βασικά στοιχεία του συστήματος αξιών του «πολιτισμένου κόσμου». Ο πολιτισμός της επιστήμης και της τεχνικής, δηλαδή ο ευρωπαϊκός πολιτισμός ταυτίστηκε έτσι με τον πλούτο. Αντιθέτως, η επιστημονική και πολιτισμική αδράνεια ταυτίστηκε με την οικονομική υπανάπτυξη και με τη βαρβαρότητα· χαρακτηριστικά του «κόσμου των αγρίων» της Αφρικής και της Ασίας, τον οποίο οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα ανέλαβαν να εκπολιτίσουν με τη νέα αποικιακή τους εξάπλωση.

«Πλουτίστε!», η περίφημη παρότρυνση του Guizot προς τους συμπατριώτες του, συνοδευόταν από μια συμπληρωματική παραίνεση, ευγενέστερη: «Φωτίστε, πλουτίστε, καλύτερεύστε την ηθική και υλική κατάσταση της Γαλλίας μας». Ο Διαφωτισμός, ο πλούτος, η ηθική. Ήταν ο απόηχος του αιώνα των Φώτων· ήταν οι προτεσταντικές ιδέες του Γκιζό· ήταν όμως επιπλέον και η βιομηχανική επανάσταση που, δένοντας οριστικά την επιστήμη με την τεχνολογία και με την οικονομία, είχε πλέον επιβάλλει ένα τρόπο σκέψης υλιστικό και χρησιμοθηρικό – και ένα αντίστοιχο αξιακό σύστημα.

¹ Κρίστοφερ Μάρλοου (Kristofer Marlowe, 1564-1593): Άγγλος θεατρικός συγγραφέας, σύγχρονος του Σαίξπηρ. Έγραψε τον «Δρ. Φάουστους» το 1588.

² Ιωάννης Βόλφγκαγκ Γκέτε (Johan Wolfgang von Goethe, 1749-1832): Γερμανός ποιητής και φιλόσοφος. Ο «Φάουστ» είναι το διασημότερο έργο του. Εκδόθηκε στο τέλος της ζωής του.

³ Τόμας Μαν (Thomas Mann, 1875-1955): Γερμανός πεζογράφος. Δημοσίευσε τον «Δόκτορα Φαούστους» το 1947.

Ωστόσο ο Γκιζό δεν είναι τυχαίος: προτεστάντης, διανοούμενος, ιστορικός, εύπορος, φιλελεύθερος, μάλλον συντηρητικός, υπουργός Παιδείας και τελικώς πρωθυπουργός της Γαλλίας στα 1840. Και το αξιακό σύστημα που ο Γκιζό εκφράζει δεν έχει επικρατήσει τυχαίως στην κοινωνία του, στην ήπειρό του, σε έναν ολόκληρο πολιτισμό· έχει επικρατήσει επειδή άνθρωποι σαν τον Γκιζό μπόρεσαν, λόγω παιδείας και κοινωνικής θέσης, να το επιβάλλουν: είναι όσοι ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις –ιδίως όταν στο αξιακό σύστημα περιλαμβάνεται, ως αυταξία, ο πλούτος.

Έτσι φθάνουμε στο τρίτο ιδεολόγημα που στήριξε την εκκολαπτόμενη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Ήταν η ακλόνητη, σχεδόν μεταφυσική, πεποίθηση των ανθρώπων που ανήκαν στις ανώτερες ευρωπαϊκές τάξεις ότι είχαν μια ιερή εκπολιτιστική αποστολή, δεδομένη από τη Θεία Πρόνοια ή από την ίδια τη φυσική ανωτερότητα αυτών των ιδίων και του πολιτισμού τους. Αυτή είναι άλλωστε η νέα ιδεολογική θεμελίωση της αποικιακής πολιτικής των Δυνάμεων. Την ιδεολογία αυτή εκφράζει αποκαλυπτικά η συγγραφή του Jules Ferry, πρωθυπουργού της Γαλλίας στα 1880 –όπως την αντανakλά και η γλώσσα της εποχής, με τις κοινοτοπίες της. Στα επίσημα κείμενα του 19ου αιώνα φράσεις όπως «η πολιτισμένη Ευρώπη» ή «τα πολιτισμένα έθνη» επαναλαμβάνονται μέχρι ναυτίας. Στο διπλωματικό λεξιλόγιο εξάλλου καθιερώνεται η φράση «θέμα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος» και ένα θέμα δεν είναι «ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος» παρά μόνο όταν αφορά τις μεγάλες δυνάμεις ή, έστω, τα «πολιτισμένα έθνη».

Αυτή ήταν λοιπόν η συλλογική ταυτότητα που οι Ευρωπαίοι ανέπτυξαν μαζί με το νέο, βιομηχανικό πολιτισμό τους. Εκλογίκευσαν έτσι και νομιμοποίησαν μια παγκόσμια εξουσιαστική ιεραρχία –με την Ευρώπη τους στην κορυφαία θέση.

Γ. Β. Δερτιλής
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Ποιος ήταν ο συνδετικός δεσμός των Ευρωπαίων της Δύσης ως τον 15ο αιώνα; Με ποιο καινούριο στοιχείο «εμβολιάζεται» ο δεσμός αυτός, και γιατί;
2. Ποια στοιχεία διαμόρφωσαν την Ευρωπαϊκή ταυτότητα από τον 16ο αιώνα και μετά; Γιατί τα στοιχεία αυτά εξιδανικεύτηκαν, ώστε ν' αποτελούν ιδεολογήματα της ευρωπαϊκής ανωτερότητας;
3. Πώς χρησιμοποιήθηκαν από τους Ευρωπαίους, και για ποιο σκοπό, τόσο η παλιότερη χριστιανική, όσο και η νεότερη πολιτισμική ταυτότητα των Ευρωπαίων;

Προβλήματα ταυτότητας Ανάμεσα στην ανωνυμία και τη μισαλλοδοξία

Τι σημαίνει να έχεις μια ταυτότητα, δηλαδή να έχεις επίγνωση ότι είσαι κάποιος, ότι έχεις έναν εαυτό;

Αυτό το ερώτημα το είχε θέσει ο Σωκράτης απορητικά κι' αυτό υπήρξε το πρώτο αίτημα για αυτοσυνείδηση. Το σωκρατικό «γνώθι σαυτόν» σημαίνει: πάρε απόσταση από την ενστικτώδη αμεσότητα της ζωής, ξεπέρασε τις στιγμιαίες ή παρορμητικές σου αντιδράσεις και φώτισε την ύπαρξή σου στη συνέχεια και την ενότητά της δια μέσου του χρόνου. Μια συνέχεια, που φανερώνει το νόημα και την αξία της.

Για τους λαούς αυτή η συνέχεια σημαίνει Ιστορία. Συνείδηση της ταυτότητας των έχουν οι λαοί, εφ' όσον έχουν συνείδηση της Ιστορίας των. Διαθέτουν δηλαδή μνήμη για πράξεις και έργα δεμένα σε τόπο και χρόνο με ό,τι ονομάζουμε πατρίδα και που είναι άξια αναγνώρισης. Η Ιστορία έτσι σφραγίζει την ιδιαιτερότητα και το μέγεθος της παρουσίας ενός λαού. Συνείδηση της σημαίνει συνείδηση ταυτότητας.

Ό,τι όμως ισχύει για τους λαούς, ισχύει και για τα πρόσωπα. Η συνέχεια στην περίπτωση αυτή αφορά την προσωπική ζωή, τα συσσωρευμένα βιώματα που πλάθουν το υπόβαθρο της συνείδησής μας, για να ξεχωρίσουν βαθμιαία σε επίγνωση της ιδιαιτερότητας του προσώπου, που αποδίδει μian αξία στον εαυτό του και αγωνίζεται με πράξεις και έργα να ανταποκριθεί σ' αυτήν.

Η ταυτότητά μας λοιπόν δεν μας δίδεται έτοιμη, αλλά μας παραδίδεται ως έργο ζωής. Συνεχώς καλούμαστε, στις κρίσιμες ιδιαίτερες στιγμές, να αποδείξουμε ποιοι είμαστε, να καταξιώσουμε ή να προδώσουμε, να επαληθεύσουμε ή να αγνοήσουμε το νόημα, που έχει αυτή η παρουσία μας.

Η συνείδηση της ταυτότητας δεν μας ξεχωρίζει μόνο από τους άλλους, αλλά μας δίνει και την ευθύνη να υπάρχουμε και να δημιουργούμε σε αναφορά προς μια παράδοση, που καλούμαστε να κρατήσουμε ζωντανή. Συνείδηση ταυτότητας σημαίνει κλήση για αυτοπραγμάτωση, που συνοδεύεται με κινδύνους.

Σήμερα αισθητός είναι ο κίνδυνος, που προέρχεται από δυο ακραίες τάσεις: Την υποχώρηση της συνείδησης της ιδιαιτερότητας των λαών μπροστά σ' ένα διφορούμενο οικουμενισμό από τη μια, και την έξαρση ενός μισαλλόδοξου υπέρμετρου εθνικισμού από την άλλη.

Ο οικουμενισμός της εποχής μας προβάλλει κάτω από δυο μορφές: Είναι ο οικουμενισμός, που ζητά, ενισχυμένος και από τα επιτεύγματα της τεχνολογίας, να ενώσει τους ανθρώπους κάτω από μian ενιαία ηθική και πολιτική συνείδηση στηριγμένος σε κανόνες και αρχές γενικά παραδεκτές, σε ένα, θα λέγαμε, πανανθρώπινο λόγο. Αυτός ο οικουμενισμός μάς είναι γνωστός από την ιστορία σε περιόδους, κατά τις οποίες κυριαρχούν υπερεθνικοί σχηματισμοί. Στο παιγνίδι αυτό της ενοποίησης βασικό ρόλο

διαδραματίζει σήμερα και η ρυθμιζόμενη από τα ίδια κέντρα οικονομία του πλανήτη μας. Σ' ένα κόσμο που είναι ρευστός και συγκεχυμένος, καθώς τα σύνορα υποχωρούν σ' ένα νέο συγκρητισμό,¹ και οι ιδέες μαζί με τα πρότυπα ζωής διαχέονται παντού και μας πολιορκούν με λόγια, εικόνες και συμβαίνοντα, η αίσθηση ότι οι άνθρωποι ζουν και αντλούν τους όρους της ύπαρξής των μέσα από μια κοινή πηγή ενισχύεται. Το χριστιανικό κήρυγμα «ουκ έστι Ιουδαίος ουδέ Έλλην» έρχεται και πάλι στο προσκήνιο όχι με τη θρησκευτική έννοια αλλά με την έννοια της αλληλεξάρτησης και της εξομώωσης. Θεωρητικά και στην πιο ευγενή του μορφή αποτελεί αίτημα, που το επιβάλλει η ισχύς των αξιών εκείνων, που θεωρούνται πανανθρώπινες και στο χώρο της πράξης αποτελούν ηθικές προσταγές, των οποίων η παραβίαση εξεγείρει τις συνειδήσεις και τις πολιτικές ομάδες.

Υπάρχει όμως και ένας άλλος οικουμενισμός, αυτός που μετατρέπει τους ανθρώπους και τους λαούς σε καταναλωτικές μάζες καταργώντας την ιδιαιτερότητά τους, αφού τους εξαναγκάζει σε μια τυποποίηση, που καθορίζεται από τις ρυθμιστικές επιταγές μιας χωρίς σύνορα παραγωγής και κατανάλωσης σε αγαθά υλικά και πνευματικά. Τα ίδια κέντρα καθορίζουν τις ανάγκες και τις συνήθειές μας στη μόδα, τη διατροφή, την ψυχαγωγία, τα θεάματα και τα ακούσματα και συντηρούν μια απρόσωπη, χωρίς ιδιαιτερότητα και χωρίς ταυτότητα ζωή. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι τώρα εξαφανίζονται διάλεκτοι, ήθη και έθιμα υποχωρούν και στη θέση τους εμφανίζεται το φολκλοριστικό ψευδοθέαμα. Οι εθνικές παραδόσεις πιέζονται και απειλούνται με εξουθένωση μπροστά στα σχηματικά πρότυπα, που επιβάλλονται με τη συσσωρευτική επανάληψη και την επιμονή της βιομηχανοποιημένης ανθρώπινης «αδελφότητας», που πειθαρχεί στους ίδιους τρόπους σκέψης και έκφρασης, στις ίδιες πολιτικές πρακτικές, στις ίδιες αισθητικές επιταγές.

Η πρώτη μορφή του οικουμενισμού, που φορέας της είναι η πανανθρώπινη συνείδηση, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αρνητική, όταν φτάνει σε μιαν αφαίρεση, δηλαδή στο διεθνιστικό αποχρωματισμό της ιδιαιτερότητας των λαών. Όταν ο καθένας δηλώνει ότι είναι ένας με όλους τους άλλους και καταντά να μην είναι παρά κανένας. Στην υγιή του όμως μορφή ο οικουμενισμός αυτός αναμφισβήτητα μας διανοίγει τον ορίζοντα προς μια πανανθρώπινη κοινότητα. Στον χώρο της φιλοσοφίας κατοχυρώνεται στα νεότερα χρόνια από την ηθική των κατηγορικών προστακτικών του Καντ,² τη θεωρία της δικαιοσύνης του Τζον Ρολς³ και τη διαλογική ηθική του

¹ συγκρητισμός: κράμα, ανακάτεμα

² Εμμάνουελ Καντ (Immanuel Kant, 1724-1804): Γερμανός φιλόσοφος, θεμελιωτής του κριτικού ιδεαλισμού

³ Τζον Ρολς (John Rawls): σύγχρονος φιλόσοφος, ο οποίος με το έργο του «Μια θεωρία της δικαιοσύνης» αναπτύσσει τις απόψεις του για την κοινωνική δικαιοσύνη προεκτείνοντας κυρίως απόψεις του Καντ

Χάμπερμας,⁴ γιατί προβάλλει και ενεργοποιεί το κατ' εξοχήν ανθρώπινο, που μας ενώνει με όλους τους άλλους και μας ωθεί ν' αποβάλλουμε τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, που μας χωρίζουν. Αναθεωρώντας και επανερμηνεύοντας έτσι τον εαυτό μας δεν καταργούμε αλλά σώζουμε την ιδιαιτερότητά μας μέσα σ' ένα κόσμο, που δεν παύει να είναι πολυφωνικός και πλουραλιστικός.

Η δεύτερη αντίθετα μορφή οικουμενισμού αποτελεί αναμφισβήτητα μιαν ισοπεδωτική εξουθένωση του προσωπικού πυρήνα και της ιστορικής ιδιαιτερότητας του καθ' ενός λαού, γιατί μετατρέπει τη ζωή σ' ένα μηχανισμό προσαρμογής και υποκαθιστά τη δημιουργική έκφραση με την τυραννία της κατασκευής. Να είναι άραγε αυτό το όραμα μιας μετακουλτούρας; Όταν όλοι καταναλώνουν τα ίδια πράγματα, έχουν τις ίδιες ανάγκες, υπακούουν στα ίδια στερεότυπα, συμπεριφέρονται και αντιδρούν πανομοιότυπα, τότε δεν απέχουμε πολύ από τον εφιαλτικό κόσμο του Όργουελ. Τη θέση των ανθρώπων την παίρνουν τα ανδρείκελα, που ωστόσο ακόμα αντιδρούν και πονούν. Η φυγή τούς οδηγεί αναπόφευκτα σε κάτι ακραίο και παράλογο, που στρέφεται προς έναν ανεξέλεγκτο υποκειμενισμό.

Στην περίπτωση των λαών έχουμε τότε να κάνουμε με έναν άκρατο εθνικισμό. Δεν είναι τυχαίο, που η εποχή μας γνωρίζει αυτό τον εθνικισμό σε συνεχή ξεσπάσματα μισαλλοδοξίας. Ανήκει κι' αυτός σε μια κρίση ταυτότητας, που είδαμε και στην περίπτωση της συρρίκνωσης της ανθρωπίνης ιδιαιτερότητας. Ο εθνικοσοσιαλιστικός σωβινισμός, ο ισλαμισμός, που μοιάζει να είναι υπερεθνικός κι' όμως προβαίνει με εθνικιστικά συνθήματα, οι διωγμοί και οι συγκρούσεις ανάμεσα σε θρησκευτικές και εθνικές ομάδες, που δεν θέλουν να συνυπάρξουν και που είναι ανάγκη να μάθουν να συνυπάρχουν κάτω από την ίδια στέγη, ή ξενοφοβία και το κλίμα τρόμου, που καλλιεργεί, αποτελούν τραγικά δρώμενα στο σκηνικό του αιώνα μας. Ο μισαλλόδοξος εθνικισμός είναι η αρρωστημένη πλευρά μιας καταπιεσμένης ταυτότητας με ρίζες πνευματικές και οικονομικές, που αντεκδικείται.

Το να μπορούμε να έχουμε μια ταυτότητα εθνική ή προσωπική, αυτό είναι που μας κρίνει. Γιατί είναι δυνατόν να αφεθούμε στον αφανισμό της ταυτότητάς μας είτε παραδιδόμενοι σε μιαν απρόσωπη και ανώνυμη ζωή, είτε μεταπηδώντας σε κάτι που δεν είμαστε αλλά νομίζουμε ότι είμαστε, κυνηγώντας δηλαδή μμηθικά τη ζωή ενός άλλου. Ή αντίθετα είναι πάλι δυνατόν να νομίσουμε ότι ανακαλύπτουμε τον εαυτό μας σε μια ψευδαίσθηση υπεροχής, σ' ένα θεατρικό παραλήρημα αυτοαποθέωσης, που έρχεται να επικαλύψει την τραυματική μας κατάσταση ή να τραπούμε σε μια φυγή απομόνωσης επιμένοντας στη μοναδικότητα της αποστολής μας. Μπορεί ακόμη η συνείδηση της ταυτότητας να μας γίνει ρομαντική νοσταλγία ή

⁴ Γιούργκεν Χάμπερμας (Jurgen Habermas): εκπρόσωπος της κριτικής σχολής της Φρανκφούρτης· τον απασχολεί κυρίως η ορθολογική εφαρμογή του σοσιαλισμού στη σύγχρονη κοινωνία της επιστήμης και της τεχνολογίας.

ουτοπικός φουτουρισμός και εριννύα που μας κυνηγά με ενοχές.

Η ταυτότητά μας πλέκεται έτσι μέσα σε μια περιπέτεια μεταμορφώσεων και ερμηνειών, που εμείς ή μαζί με μας και οι άλλοι δίνουμε στον εαυτό μας. Ποιοι τελικά είμαστε, αυτό είναι το πρόβλημά μας, είναι το έργο που μας ανατίθεται για να φέρουμε στο φως τον αληθινόν εαυτό μας σε αναμέτρηση με την παράδοσή μας, σε δημιουργική ανταπόκριση προς τους καιρούς και σε συνεχή διάλογο με τους άλλους. Γιατί η διαφορά μας με τους άλλους, η ιδιαιτερότητά μας, εκτιμημένη σωστά, μόνο αυτή μπορεί να μας κρατήσει ανοικτούς σε μια βαθύτερη οικείωση μ' ένα κόσμο πολυπρόσωπο και να μας καταστήσει αληθινά δημιουργικούς και ανθρώπινους.

Το έργο αυτό της ενότητας μέσα στη διαφορά, που η Ευρώπη έχει αναλάβει μπαίνοντας στον εικοστό πρώτο αιώνα, είναι δύσκολο και δυσεπίτευκτο μέσα σ' ένα κόσμο, που τείνει να υποταγεί στην ανωνυμία και δεν έχει ξεφύγει ακόμα από την παθολογία της εθνικιστικής μισαλλοδοξίας.

Κώστας Π. Μιχαλίδης

1. Ποιο είναι το θέμα του δοκιμίου;
2. Ποια είναι η προϋπόθεση για να συνειδητοποιήσουν την ταυτότητά τους λαοί και πρόσωπα;
3. Από ποιες τάσεις προέρχεται σήμερα ο κίνδυνος να υποχωρήσει η συνείδηση της ιδιαιτερότητας των λαών;
4. Με ποιες μορφές προβάλλει ο οικουμενισμός της εποχής μας; Ποια είναι τα γνωρίσματα κάθε μορφής του;
5. Πώς χαρακτηρίζει τις δυο μορφές του οικουμενισμού ο συγγραφέας; Συμφωνείτε με τους χαρακτηρισμούς αυτούς;
6. Ποιες καταστάσεις είναι δυνατόν να οδηγήσουν στον αφανισμό της εθνικής ή της προσωπικής ταυτότητάς μας;

Ο ολοκληρωτισμός των ΜακΝτόναλντς

ΜακΝτόναλντς και Βοσνία: υπάρχει σχέση ανάμεσα στον κόσμο των χάμπουργκερ και στον κόσμο των εθνοκαθάρσεων; Για τον καθηγητή Μπάρμπερ, αυτές οι δύο δυνάμεις βρίσκονται σε ανταγωνισμό. Σε αυτό το προκλητικό άρθρο υποστηρίζει όμως ότι οι δύο φαινομενικά αντιτιθέμενες δυνάμεις έχουν πολλά κοινά και ότι θα μπορούσαν και οι δύο να είναι επικίνδυνες για το μέλλον της δημοκρατίας.

[...] Στην Ευρώπη, στην Ασία και στην Αμερική, οι αγορές έχουν ήδη διαβρώσει την εθνική κυριαρχία και έχουν γεννήσει έναν νέο παγκόσμιο πολιτισμό των διεθνών τραπεζών, των εμπορικών ενώσεων, των υπερεθνικών λόμπι όπως ο ΟΠΕΚ, των παγκόσμιων υπηρεσιών ειδήσεων όπως το CNN και το BBC και των πολυεθνικών εταιρειών. Ενώ οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις και τα εργοστάσια βρίσκονται κάπου σε κυρίαρχο έδαφος κάτω από το βλέμμα και τους πιθανούς κανονισμούς των κρατών-εθνών, οι νομισματοαγορές και το Ίντερνέτ υπάρχουν παντού, πουθενά όμως συγκεκριμένα. Και παρ' ότι δεν παράγουν κοινά συμφέροντα ούτε κοινό νόμο, οι κοινές αγορές απαιτούν, εκτός από ένα κοινό νόμισμα, και μια κοινή γλώσσα –τα αγγλικά.

Επιπλέον παράγουν κοινές συμπεριφορές του είδους που γεννά η ζωή της κοσμοπολίτικης πόλης. Εμπορικοί πιλότοι, προγραμματιστές υπολογιστών, σκηνοθέτες του κινηματογράφου, διεθνείς τραπεζίτες, ειδικοί των ΜΜΕ, τεχνίτες πετρελαίου, διασημότητες του θεάματος, ειδικοί της οικολογίας, κινηματογραφικοί παραγωγοί, δημογράφοι, λογιστές, καθηγητές, δικηγόροι, αθλητές –αυτοί συνθέτουν τη νέα ράτσα ανδρών και γυναικών για τους οποίους η θρησκεία, ο πολιτισμός και η εθνικότητα είναι περιθωριακά στοιχεία σε μια εργασιακή ταυτότητα.

Τα ψώνια έχουν επίσης μια κοινή υπογραφή σε όλο τον κόσμο. Οι κυνικοί θα μπορούσαν ακόμη και να υποστηρίξουν ότι ορισμένες από τις πρόσφατες επαναστάσεις στην Ανατολική Ευρώπη είχαν αληθινό στόχο τους όχι την ελευθερία και το δικαίωμα της ψήφου αλλά καλοπληρωμένες δουλειές και το δικαίωμα της κατανάλωσης.

Ο Κόσμος των ΜακΝτόναλντς είναι ένα παγκόσμιο προϊόν λαϊκής κουλτούρας που καθοδηγείται από το επεκτατικό εμπόριο. Το περίγραμμά του είναι αμερικανικό. Τα αγαθά του είναι τόσο εικόνες όσο και υλικό, μια αισθητική όσο και παραγωγική γραμμή. Είναι τόσο σχετικό με τον πολιτισμό όσο και εμπόρευμα, τόσο αμφίεση όσο και ιδεολογία. Τα σύμβολά του είναι οι μοτοσικλέτες Χάρλεϊ Ντέιβιντσον και τα αυτοκίνητα Κάντιλακ και το Χαρντ Ροκ Καφέ. Δεν τα οδηγείς. Νιώθεις την αύρα τους και λικνίζεσαι στις εικόνες που επικαλούνται από παλιές ταινίες. Η μουσική, το βίντεο, το θέατρο, τα βιβλία και τα «θεματικά» πάρκα –οι καινούργιες εκκλησίες ενός εμπορικού πολιτισμού– φτιάχνονται όλα σαν εξαγωγές εικόνων που δημιουργούν ένα κοινό παγκόσμιο γούστο γύρω από κοινά λογότυπα, διαφη-

μιστικά σλόγκαν, σταρ, τραγούδια, μάρκες, τζινγκλς¹ και εμπορικά σήματα. Η σκληρή δύναμη αλλάζει σε απαλή, ενώ η ιδεολογία μεταλλάσσεται σε ένα είδος βιντεολογίας που δουλεύει μέσα από ηχητικά μπάιτ και κλιπ ταινιών. Η βιντεολογία είναι περισσότερο φλου και λιγότερο δογματική από την παραδοσιακή πολιτική ιδεολογία: μπορεί συνεπώς να επιτύχει καλύτερα να ενσταλάξει τις καινοφανείς αξίες που απαιτούν οι παγκόσμιες αγορές.

Ο παγκόσμιος πολιτισμός του Κόσμου των ΜακΝτόναλντς είναι σχεδόν ακαταμάχητος. Το 1992 το υπ' αριθμόν ένα εστιατόριο με βάση τον όγκο πελατών στην Ιαπωνία ήταν το ΜακΝτόναλντς ακολουθούμενο στη δεύτερη θέση από το Kentucky Fried Chicken. Στη Γαλλία, όπου οι πολιτισμικοί καθαρολόγοι παραπονούνται με πικρία για τη διαγραφόμενη Έκτη Δημοκρατία (την «Αμερικανική Δημοκρατία»),² η κυβέρνηση επιτίθεται στα «γαλλοαγγλικά» παρ' ότι χρηματοδοτεί τη Euro Disney έξω από το Παρίσι. Στο ίδιο πνεύμα, η κινηματογραφική βιομηχανία κάνει πόλεμο στις εισαγωγές αμερικανικών ταινιών ενώ αποδίδει στο **Σιλβέστερ Σταλόνε** μια από τις υψηλότερες τιμές της Γαλλίας, τον τίτλο του Ιππότη των Γραμμάτων και των Τεχνών. Πιο ανατολικά, οι τουρίστες που ψάχνουν ένα κομμάτι παλιάς Ρωσίας που να μην τους απομακρύνει και πολύ από το MTV³ μπορούν να βρουν παραδοσιακές κούκλες Ματριόσκα (που μπαίνουν η μία μέσα στην άλλη) με τα καθόλου παραδοσιακά πρόσωπα των (από το μεγαλύτερο στο μικρότερο) **Μπρους Σπρίνγκστιν, Μαντόνα, Μπόι Τζορτζ, Ντέιβ Στιούαρτ** και **Άννι Λένοξ**.

Οι μικροπόλεμοι της Τζιχάντ⁴ θα κρατήσουν τα πρωτοσέλιδα και στις αρχές του επόμενου αιώνα κάνοντας τις προβλέψεις για το τέλος της Ιστορίας να δείχνουν αθεράπευτα ανόητες. Η ομοιογενοποίηση του Κόσμου των ΜακΝτόναλντς όμως μάλλον θα εγκαταστήσει μια μακρο-ειρήνη που θα ευνοεί τον θρίαμβο του εμπορίου και των αγορών του, για να δώσει σε εκείνους που ελέγχουν την πληροφόρηση, την επικοινωνία και την ψυχαγωγία έσχατο (αν όχι απερίσκεπτο) έλεγχο στον παγκόσμιο πολιτισμό και στο ανθρώπινο πεπρωμένο.

Αν δεν κατορθώσουμε να προσφέρουμε μια εναλλακτική λύση στην πάλη ανάμεσα στην Τζιχάντ και τον Κόσμο των ΜακΝτόναλντς, η εποχή στην οποία το κατώφλι στεκόμαστε –μετακομμουνιστική, μεταβιομηχανική, μεταεθνική, ωστόσο διασπαστική, φοβισμένη και μισαλλόδοξη– θα καταλήξει μάλλον να γίνει οριστικά μεταδημοκρατική. Γιατί όσο η Τζιχάντ κηρύσσει

¹ jingle: διαφημιστικό τραγουδάκι

² Κανονικά οι Γάλλοι ζουν την Πέμπτη Δημοκρατία τους, σύμφωνα με τον τρόπο απαρίθμησής τους.

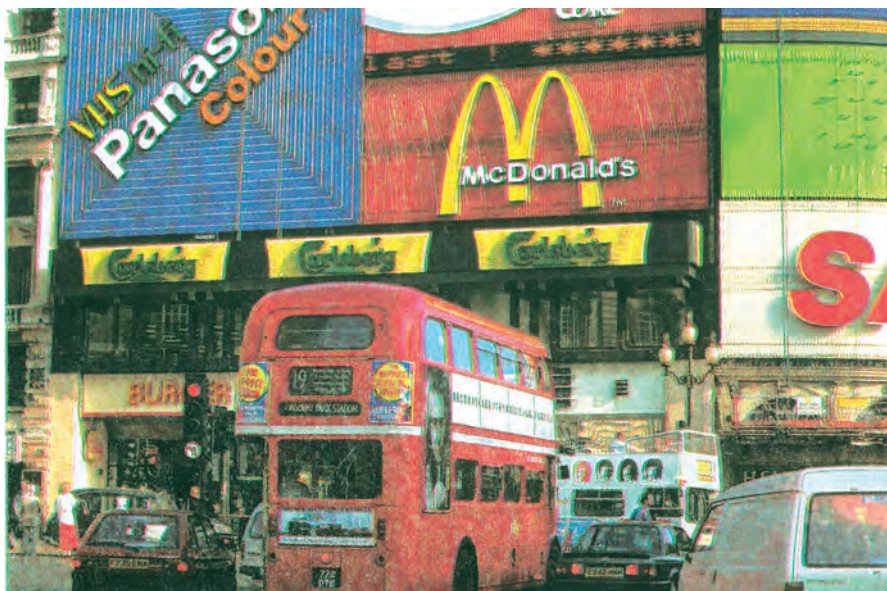
³ Εμ-Τι-Βι (MTV): Το διεθνές τηλεοπτικό κανάλι, το οποίο διαμορφώνει παγκοσμίως τα μουσικά ρεύματα που ακολουθεί η νεολαία.

⁴ Τζιχάντ: Ιερός πόλεμος, κατά τους μουσουλμάνους. Κάθε «ιερός πόλεμος» για την επικράτηση μιας θρησκείας, ιδεολογίας κτλ.

μια αιματηρή πολιτική ταυτότητας, ο Κόσμος των ΜακΝτόλαντς τρέφει μια αναίμακτη οικονομία του κέρδους. Όλοι είναι καταναλωτές και όλοι ανήκουν σε μια φυλή. Κανένας όμως δεν είναι πολίτης. Και χωρίς πολίτες δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία.

Μπένζαμιν Μπάρμπερ
Από τον ημερήσιο Τύπο

1. Για την τιτλοφόρηση του άρθρου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το όνομα γνωστής πολυεθνικής εταιρείας διατροφής. Θεωρείτε την επιλογή του επιτυχημένη ή όχι; Εξηγήστε την απάντησή σας με βάση το συνολικό περιεχόμενο του άρθρου.
2. Βασικό χαρακτηριστικό του κόσμου των ΜακΝτόλαντς είναι η τυποποίηση και η μαζοποίηση σε παγκόσμιο επίπεδο,
  - α) Με ποιους τρόπους το πετυχαίνει αυτό;
  - β) Σε ποιους τομείς απλώνεται η κυριαρχία του;
3. Γιατί ο κόσμος των ΜακΝτόλαντς αποτελεί απειλή για τη δημοκρατία, σύμφωνα με το συγγραφέα; Με ποιους τρόπους, κατά τη γνώμη σας, μπορεί να αντιμετωπιστεί η απειλή αυτή;

Το περίγραμμα της Νέας Παγκόσμιας Τάξης

Οι δομές διακυβέρνησης τείνουν να συμφύονται με τους ισχυρούς στο εσωτερικό της χώρας και τους τελευταίους αιώνες με τους οικονομικά ισχυρούς. Η εξέλιξη αυτή συνεχίζεται. Στους Financial Times, ο οικονομικός ανταποκριτής του BBC Τζέιμς Μόργκαν περιγράφει την «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση», που αρχίζει σιγά σιγά να παίρνει μορφή: το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την Παγκόσμια Τράπεζα, την ομάδα των επτά μεγαλύτερων βιομηχανικών χωρών, την GATT¹ κι άλλες δομές που σκοπό έχουν να υπηρετήσουν τα συμφέροντα των υπερεθνικών εταιρειών, των τραπεζών και των επενδυτικών εταιρειών σ' αυτή τη «νέα αυτοκρατορική εποχή». Στο άλλο άκρο, η Επιτροπή του Νότου παρατηρεί ότι «οι ισχυρότερες οικονομίες του Βορρά έχουν γίνει ντε φάκτο η διευθυντική ομάδα της παγκόσμιας οικονομίας, προστατεύοντας τα συμφέροντά τους κι επιβάλλοντας τη θέλησή τους στο Νότο», όπου οι κυβερνήσεις «αντιμετωπίζουν την οργή, ακόμη και τη βίαιη εξέγερση των λαών τους, το βιοτικό επίπεδο των οποίων συρρικνώνεται καθημερινά, προκειμένου να εξασφαλιστούν τα τωρινά πρότυπα λειτουργίας του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος» –πράγμα που σημαίνει: η σημερινή δομή εξουσίας και η σημερινή κατανομή πλούτου. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό των ντε φάκτο αναδυόμενων θεσμών διακυβέρνησης είναι η ανοσία τους στη λαϊκή επιρροή, ακόμα και εν πλήρη επιγνώσει. Ενεργούν πάντα εν κρυπτώ, δημιουργώντας έναν κόσμο υποταγμένο στις ανάγκες των επενδυτών: το πλατύ κοινό «το 'χουν βάλει στη θέση του» και την απειλή της δημοκρατίας την έχουν εξουδετερώσει. Η αντιστροφή αυτή στην πορεία εξάπλωσης που είχε ακολουθήσει η δημοκρατία κατά τους περασμένους αιώνες είναι ζήτημα μεγάλης σημασίας: εξίσου μεγάλη είναι και η σπουδαιότητα των νέων μορφών που έχει πάρει η διαστρέβλωση της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας στη διεθνή οικονομία. [...]

Ακόμα περισσότερο, οι θεσμοί του υπερεθνικού κράτους υπηρετούν σε μεγάλο βαθμό άλλους αφέντες, όπως έκανε και κάνει ακόμα και η κρατική εξουσία. Και στην παρούσα περίπτωση, υπηρετούν τις ανερχόμενες υπερεθνικές επιχειρήσεις στον χρηματιστικό τομέα και σε άλλους κλάδους υπηρεσιών, τη βιομηχανία, τα ΜΜΕ και τις τηλεπικοινωνίες-θεσμούς που είναι ολοκληρωτικοί ως προς την εσωτερική δομή τους, εντελώς ανεύθυνοι, αυταρχικοί ως προς το χαρακτήρα τους και παντοδύναμοι. Στα πλαίσιά τους, ο κάθε συμμετοχός έχει την ορισμένη θέση του μέσα στην αυστηρή ιεραρχία της κυριαρχίας, εφαρμόζοντας εντολές από πάνω και μεταφέ-

¹ Γκαττ (GATT): διεθνής οργανισμός στα πλαίσια της Παγκόσμιας Οργάνωσης Εμπορίου (Π.Ο.Ε.), που ασχολείται κυρίως με την απελευθέρωση της αγοράς στον τομέα των αγροτικών προϊόντων και επιδιώκει την κατάργηση των προστατευτικών μέτρων που παίρνουν πολλές χώρες για τα αγροτικά προϊόντα και τους αγρότες τους

ροντάς τις προς τα κάτω. Όσοι έχουν μείνει απ' έξω, μπορούν να «μπουν στη δούλεψη» των αφεντικών και (αν είναι τυχεροί) ν' αγοράσουν αυτά που παράγουν. Η μεγάλη μάζα του πληθυσμού της Γης δεν έχει πολλές επιλογές. [...]

Μία από τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας είναι η ανάδειξη νέων κρατικών θεσμών που υπηρετούν τα συμφέροντα της υπερεθνικής οικονομικής εξουσίας. Μια άλλη είναι η εξάπλωση του τριτοκοσμικού κοινωνικού μοντέλου των δύο ταχυτήτων και στο βιομηχανικό κόσμο. Πρωτοπόρες σ' αυτήν την εξέλιξη είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες (λόγω της ασυνήθιστης δύναμης και ταξικής συνείδησης που έχει σ' αυτή τη χώρα ο επιχειρηματικός τομέας· οι Αμερικανοί επιχειρηματίες κατάφεραν ν' αποφύγουν το κοινωνικό συμβόλαιο που οι εργατικοί αγώνες επέβαλαν σε άλλα μέρη). Η παραγωγή μεταφέρεται σε περιοχές χαμηλών αμοιβών και κατευθύνεται σε προνομιούχους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας. Μεγάλες μερίδες του πληθυσμού καθίστανται περιττές για τη διαδικασία παραγωγής, ίσως δε και για την αγορά. Οι μέρες, που ο Χένρι Φορντ συνειδητοποιούσε ότι δεν θα μπορούσε να πουλήσει τ' αυτοκίνητά του παρά μόνον αν οι εργάτες του είχαν αξιοπρεπή μεροκάματα για να τ' αγοράσουν, έχουν παρέλθει ανεπιστρεπτί. [...]

Σύμφωνα ακριβώς με τις επιδιώξεις και τις προσδοκίες των αρχιτεκτόνων της πολιτικής, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις υπονόμευσαν τη βάση της λειτουργούσας δημοκρατίας, οδήγησαν τους πολίτες στην απομόνωση και τους ανάγκασαν να ζουν «ο καθένας για τον εαυτό του». Δεν τους «συνέθλιψαν» ακόμα, όπως στην Ανατολική Ευρώπη και στα άλλα μέρη του Τρίτου Κόσμου που βουλιάζει ολοένα και περισσότερο στην εξαθλίωση. Το ίδιο συμβαίνει και με τις κοινότητες των εργατών στην Αμερική, όπου άλλοτε οι άνθρωποι αγωνίζονταν μ' αισιοδοξία και θάρρος για την κοινωνική δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ τώρα είναι ένα πλήθος μοναχικών, απελπισμένων και αποθαρρυσμένων ανθρώπων. Μέσα σ' αυτόν τον αμερικανικό Τρίτο Κόσμο, που διογκώνεται ολοένα και περισσότερο στους κόλπους της αμερικανικής κοινωνίας, το βίαιο έγκλημα και τα άλλα συμπτώματα κοινωνικής παθολογίας αρχίζουν να παίρνουν ανησυχητικές διαστάσεις, στο βαθμό που οι ανθρώπινες αξίες διαβρώνονται υπό την πίεση της επιλεκτικής εφαρμογής των κανόνων της αγοράς. [...]

Η πραγματικότητα στη Δύση και στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου καθόλου δεν μοιάζει πια με τις ονειρώδεις φαντασίες που είναι σήμερα της μόδας, σχετικά με την ιστορία που συγκλίνει τάχα σ' ένα ιδεώδες ελευθέρων αγορών και δημοκρατίας, «σ' ένα μέλλον, του οποίου η Αμερική είναι ταυτόχρονα υπερασπιστής, θεματοφύλακας και υπόδειγμα».

Μια ακριβέστερη περιγραφή θα έπρεπε να συγκεντρώνει τα στοιχεία, που προέβαλαν ιδιαίτερα έντονα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Στη Νέα Παγκόσμια Τάξη Πραγμάτων, ο κόσμος θα διευθύνεται από τους πλούσιους

και αποκλειστικά προς το συμφέρον τους. Το παγκόσμιο σύστημα δεν μοιάζει καθόλου με την κλασική, παραδοσιακή αγορά. Ο όρος «εταιρική εμποροκρατία» αποδίδει καλύτερα την πραγματικότητα. Η διακυβέρνηση περνάει όλο και περισσότερο στα χέρια των τεράστιων ιδιωτικών οργανισμών και των αντιπροσώπων τους. Οι οργανισμοί αυτοί έχουν ολοκληρωτικό χαρακτήρα: σε μια επιχείρηση η εξουσία πηγάζει από πάνω και διαχέεται προς τα κάτω, ενώ ο έξω κόσμος παραμένει αποκλεισμένος. Στο δικτατορικό σύστημα που ακούει στο όνομα «ελεύθερη επιχείρηση», η εξουσία επί των επενδυτικών αποφάσεων, επί της παραγωγής και της εμπορικής διάθεσης, είναι συγκεντρωμένη στα χέρια του διευθυντικού κυκλώματος και παραμένει μακριά από τα βλέμματα των πληθείων, όπως τα άγια των αγίων: οι εργαζόμενοι και η κοινωνία δεν μπορούν ούτε να την ελέγξουν ούτε να την επηρεάσουν και αυτό αποτελεί ζήτημα αρχής και νόμου. Οι υπερεθνικές έχουν μεγεθυνθεί γρήγορα και έχουν φθάσει σ' ένα επίπεδο που οι ξένες πωλήσεις τους ήδη υπερβαίνουν το σύνολο των πωλήσεων του παγκοσμίου εμπορίου, αυτό το σύστημα ιδιωτικής διακυβέρνησης έχει συγκεντρώσει πρωτοφανή δύναμη. Τη δύναμη αυτή την εκμεταλλεύτηκαν κατά κανόνα για να δημιουργήσουν και να στηρίξουν την «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση», όπως αυτή περιγράφεται στις σελίδες των οικονομικών εφημερίδων: η κυβέρνηση αυτή έχει τους δικούς της θεσμούς που επίσης δεν μπορεί να ελέγξει ή να επηρεάσει η μεγάλη πλειοψηφία. Όσο για το «παγκόσμιο εμπόριο» είναι ήδη κατά το ένα τρίτον «ενδοεταρικό», συναλλαγές δηλαδή μεταξύ μητρικής εταιρείας και των θυγατρικών της και ασφαλώς όχι εμπόριο με την ουσιαστική σημασία του όρου. Η συγκέντρωση ισχύος σε ελάχιστα χέρια απαιτεί ισχυρά κράτη, που θα προστατεύουν και θα προωθούν τα συμφέροντα των αφεντικών με κάθε τρόπο. Η δυνατότητα μεταφοράς της παραγωγής σε περιοχές όπου η κρατική καταπίεση είναι μεγάλη και η διοχέτευσή της στους ήδη πλούσιους τομείς του παγκόσμιου συστήματος επεκτείνουν το τριτοκοσμικό μοντέλο της κοινωνίας δύο ταχυτήτων και μέσα στους κόλπους των πλούσιων χωρών. Οι διαδικασίες και οι εξελίξεις αυτές επιταχύνθηκαν, με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, και με τα νέα όπλα που προέκυψαν έτοιμα προς χρήση ενάντια στους «καλομαθημένους δυτικούς εργάτες» που είχαν καταφέρει ν' αποκτήσουν ορισμένα δικαιώματα μετά από αιματηρούς αγώνες. Επιταχύνθηκαν επίσης εξαιτίας της τεράστιας εξάπλωσης του ανεξέλεγκτου διεθνούς κεφαλαίου και της ριζικής στροφής του κεφαλαίου από τις παραγωγικές επενδύσεις και το εμπόριο στην κερδοσκοπία. Οι παράγοντες αυτοί συνέβαλαν αποφασιστικά και στην επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης, υπονομεύοντας ταυτόχρονα και τον εθνικό οικονομικό σχεδιασμό. Οι εθνικές κυβερνήσεις, που προσπαθούν ακόμα να πάρουν κάποια μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, εξαναγκάζονται από τέτοιους εξωτερικούς παράγοντες να υπηρετήσουν τα συμφέροντα των πλούσιων και των ισχυρών περισσότερο παρά ποτέ. [...]

Πόσο μπορεί να συνεχιστεί αυτή η κατάσταση; Θα δημιουργηθεί πράγματι

μια διεθνής κοινωνία πάνω στα πρότυπα του Τρίτου Κόσμου, με νησίδες αφθονίας και προνομιούχου πολυτέλειας μέσα σε πελάγη δυστυχίας και μιζέριας –νησίδες, που θα είναι ίσως μεγάλες σε πλουσιότερες χώρες– και με ελέγχους ολοκληρωτικής φύσης μέσα σε δημοκρατικές μορφές, οι οποίες με ταχείς ρυθμούς χάνουν το νόημα και το περιεχόμενό τους, καταντώντας απλή πρόσοψη; Ή η λαϊκή αντίσταση, που πρέπει με τη σειρά της να διεθνοποιηθεί, αν θέλει να πετύχει, θα μπορέσει να αποδιαιρθρώσει αυτές τις εξελισσόμενες δομές βίας και κυριαρχίας και να συνεχίσει την εδώ και αιώνες υπάρχουσα πορεία της εξάπλωσης της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας, των οποίων η ανάπτυξη έχει τώρα διακοπεί, ακόμα και αναστραφεί; Αυτά είναι τα μεγάλα και σημαντικά ερωτήματα για το μέλλον.

Νόαμ Τσόμσκι

«Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων»

Μετάφραση: Μαρία Αγγελίδου

1. Εντοπίστε στο κείμενο: α) τις μορφές που παίρνει η «ντε φάκτο παγκόσμια κυβέρνηση» που οικοδομείται στις μέρες μας, β) τους θεσμούς, με τους οποίους εκπροσωπείται, και τα χαρακτηριστικά τους, γ) τα συμφέροντα, τα οποία προωθούνται με τη λειτουργία τους.
2. Ποιες είναι οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας στη διαμόρφωση του κοινωνικού μοντέλου στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες; Ποια είναι η θέση των εργαζομένων μέσα στα πλαίσια του μοντέλου αυτού;
3. Ποιες μορφές παίρνουν το εμπόριο και η οργάνωση της παραγωγής και της διάθεσης του πλούτου στα πλαίσια της «Νέας Παγκόσμιας Τάξης Πραγμάτων»; Ποια περιθώρια διαμορφώνονται για την άσκηση αυτόνομης πολιτικής από τις εθνικές κυβερνήσεις;
4. Ποιες είναι οι αρνητικές συνέπειες, κατά το συγγραφέα, της «Νέας Παγκόσμιας Τάξης Πραγμάτων» στο περιεχόμενο των θεσμών και στην πορεία της δημοκρατίας; Τι προτείνει για την αντιμετώπιση των συνεπειών αυτών;

Ελληνισμός και Ευρώπη

[...] Καθώς εξηγήθηκε πολλές φορές, οι σύγχρονες οικονομικές και τεχνικές δυνάμεις έχουν φτάσει, στις ημέρες μας, σ' ένα σημείο όπου δεν μπορούν πια να λειτουργήσουν ομαλά, όσο βρίσκονται απομονωμένες μέσα στα κλειστά σύνορα των πατροπαράδοτων Κρατών, αλλά έχουν ανάγκη να απλωθούν και να αναπτυχθούν σε πλαίσια πολύ μεγαλύτερα. Ένα ανάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε και άλλοτε στην ευρωπαϊκή ιστορία, όταν η φεουδαρχική οικονομία ξεπεράστηκε από την εξέλιξη της ζωής, καταργήθηκαν τα σύνορα των φέουδων και οργανώθηκαν οι μεγάλες μοναρχίες των Νεωτέρων Χρόνων. Τώρα, οι νέες επιστημονικές ανακαλύψεις και οι αντίστοιχες τεχνολογικές και οργανωτικές εξελίξεις απαιτούν οικονομικές ενότητες ακόμα μεγαλύτερες, περίπου ηπειρωτικές. [...]

Η εξέλιξη των μεγάλων ενοτήτων θα είναι τόσο ραγδαία ώστε εμείς, απ' έξω, δεν θα μπορέσουμε πια να διατηρήσουμε ούτε τις σημερινές μας σχέσεις μαζί τους και θα ξεπέσουμε σε βιοτικό επίπεδο κατώτερο από το τωρινό. Το μέλλον μας θα είναι ο εθνικός μαρasmus μέσα στα τέλματα της ανεργίας και της υποτονικής κοινωνικής ζωής. Αυτά έχουν καταντήσει κοινοί τόποι. Όταν η ίδια η Αγγλία, η ως χτες πρώτη δύναμη του κόσμου, δηλώνει επισημότητα, με το στόμα του πρωθυπουργού της, ότι δεν είναι δυνατό να ζήσει, στο εξής, οικονομικά απομονωμένη, ποιος θα πιστέψει πια ότι θα μπορέσει να ζήσει κλεισμένη στον εαυτό της η Ελλάδα; [...]

Πηγαίνουμε με την Ευρώπη γιατί εκεί βρίσκονται για μας οι εγγυήσεις της πολιτικής, πνευματικής και εθνικής ελευθερίας, παρ' όλες τις αναπόφευκτες κρίσεις και ωδίνες που προκαλεί η διάλυση των παλαιών αποικιακών Αυτοκρατοριών και η γέννηση των νέων Κρατών της Αφρικής. Από την Κοινή Αγορά περιμένουμε ότι θα μας βγάλει από τη στενότητα των σημερινών μας οριζόντων και ότι θα ανοίξει δρόμους που θα επιτρέψουν, στο σύνολο του ελληνικού λαού, να ζήσει, σε καμιά εικοσαριά χρόνια, πολύ καλύτερα από ό,τι σήμερα ζει. Μέσα στα πλαίσιά της, υπάρχει και η ελπίδα να μας δοθούν καινούριες ευκαιρίες για ευρύτερη δράση στο γνώριμό μας χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, με τον οποίο μας ενώνουν τόσο ιστορικοί και πνευματικοί δεσμοί. Μπορούμε δηλαδή να ξαναγίνουμε αυτό που υπήρξαμε πολλές φορές στην ιστορία: ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη Δύση και την Εγγύς Ανατολή. Οι νέες αυτές προοπτικές προϋποθέτουν, βέβαια, μεγάλη προσπάθεια από μέρους μας, θέληση ισχυρή, πρόγραμμα, μέθοδο, οργανωτικές ικανότητες. Προϋποθέτουν επίσης μορφωτικό επίπεδο που σήμερα μας λείπει. [...] Χωρίς ανάλογη εργασία για την παιδεία μας, η όλη προσπάθεια θα κινδυνεύσει να πάει χαμένη. Δεν πρέπει να παύσουμε να το τονίζουμε στους πολιτικούς μας και να απαιτούμε απ' αυτούς να δώσουν επί τέλους στην εκπαίδευση του ελληνικού λαού την πραγματική της σημασία που είναι πρωταρχική.

Δεν είναι ορθό, ωστόσο, οι δικαιολογημένες ανησυχίες να γίνουν φόβοι υπέρμετροι. Δεν πιστεύω ότι κινδυνεύει η εθνική μας υπόσταση επειδή πρόκειται να συνεταιριστούμε στενότερα με έθνη φιλελεύθερα και φιλειρηνικά, διατηρώντας την οργάνωσή μας σαν αυτοκέφαλο Κράτος. Τουλάχιστο εμείς, όσοι συντηρούμε κάτι από την παράδοση του Ελληνισμού της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας, δεν φοβόμαστε τη συμβίωση με άλλες εθνότητες. Τουναντίον μας φαίνεται πως είναι μια φυσική κατάσταση για τους Έλληνες να κινούνται σε μεγάλους γεωγραφικούς χώρους και να συγχρωτίζονται με πολύγλωσσα πλήθη. Είναι πάντα πιθανό ο ξερριζωμένος μετανάστης να υποφέρει πολλά από τους ξένους και στο τέλος να χάσει την εθνική προσωπικότητά του. Όταν όμως ο Ελληνισμός είναι συμπαγής και ριζωμένος στον τόπο με προαιώνιες ιστορικές παραδόσεις, δεν μπορώ να διανοηθώ ότι θα αλλοιώσει κανείς την εθνική του συνείδηση, θεληματικά ή αθέλητα. Μήπως η παλαιά Αυτοκρατορία των Αψβούργων κατόρθωσε ποτέ να αφομοιώσει τους Σλάβους υπηκόους της; Μήπως η Αγγλία κατόρθωσε να αφομοιώσει τους Ιρλανδούς, που μιλούσαν, ωστόσο, την ίδια γλώσσα μαζί της; Μήπως οι Ρώσοι μπόρεσαν να αφομοιώσουν τις εθνότητες του Καυκάσου; Δεν είναι τόσο απλή υπόθεση η διάλυση του εθνισμού ενός ολόκληρου λαού.

Ο σύγχρονος Ελληνισμός έχει πνευματικά κεφάλαια ανεκτίμητα, όχι δανεισμένα, αλλά δικά του στ' αλήθεια: την ανθρωπιστική του παράδοση, την Ορθόδοξη Εκκλησία, το πνεύμα του Εικοσιένα. Ας προσθέσουμε σ' αυτά και τη νεοελληνική λογοτεχνία που μπορεί να μην είναι μεγάλη, είναι όμως η φωνή της καρδιάς του έθνους, για τούτο, χωρίς αυτήν δεν θα ολοκληρωθεί ποτέ η εθνική μας παιδεία. Αν στηρίξουμε καλά στις βάσεις αυτές την αγωγή των παιδιών μας, δεν έχουμε λόγους να φοβόμαστε για το μέλλον του Ελληνισμού. Όσο για τις πρακτικές του ικανότητες στο διεθνή στίβο δεν θα τις κρίνουμε ως ασήμαντες και περιφρονητές, όταν αναλογιστούμε ότι ο μικρός αυτός λαός, μ' όλη του τη φτώχεια, ξεκινώντας από το τίποτα, κατάφερε, σε ολίγες δεκαετίες, να δημιουργήσει τον τρίτο εμπορικό στόλο της οικουμένης.

Με τα δεδομένα αυτά, πιστεύουμε ότι ο Ελληνισμός μπορεί όχι μόνο να διατηρήσει την οντότητά του, μέσα στις ιστορικές συνθήκες, αλλά και να προκόψει και να ευημερήσει, αν θέλει να δουλέψει και αν, βέβαια, υπάρχει ειρήνη επί γης.

Γιώργος Θεοτοκάς
«Πολιτικά κείμενα»

1. Ποιοι όροι, σύμφωνα με το συγγραφέα, διαμορφώνουν την ανάγκη μεγάλων οικονομικών ενοτήτων; Γιατί η χώρα μας δεν μπορεί να ζήσει έξω απ' αυτές;
2. Γιατί η Ελλάδα διαλέγει τη συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή ενότητα; Ποια είναι η βασική προϋπόθεση, κατά την άποψη του συγγραφέα, ώστε να ανταποκριθεί στους όρους της συμμετοχής αυτής;
3. Με ποια επιχειρήματα ο συγγραφέας διασκεδάζει τις ανησυχίες και τους φόβους ότι κινδυνεύει η εθνική μας υπόσταση από την ένωσή μας με την Ευρώπη;
4. Το άρθρο αυτό γράφτηκε τον Σεπτέμβριο του 1961, την εποχή δηλαδή που η Ελλάδα υπέγραψε την συμφωνία σύνδεσής της με την Κοινή Αγορά της Ευρώπης (τότε Ε.Ο.Κ, σήμερα Ε.Ε.). Να αξιολογήσετε τις απόψεις του συγγραφέα με βάση τις εξελίξεις από τότε μέχρι σήμερα, τη σημερινή θέση και τους μελλοντικούς στόχους της χώρας μας.

Ομιλία στη Στοκχόλμη

Τούτη την ώρα αισθάνομαι πως είμαι ο ίδιος μια αντίφαση. Αλήθεια, η Σουηδική Ακαδημία έκρινε πως η προσπάθειά μου σε μια γλώσσα περιλάλητη επί αιώνες, αλλά στην παρούσα μορφή της περιορισμένη, άξιζε αυτή την υψηλή διάκριση. Θέλησε να τιμήσει τη γλώσσα μου, και νά –εκφράζω τώρα τις ευχαριστίες μου σε ξένη γλώσσα. Σας παρακαλώ να μου δώσετε τη συγγνώμη που ζητώ πρώτα - πρώτα από τον εαυτό μου.

Ανήκω σε μια χώρα μικρή. Ένα πέτρινο ακρωτήριο στη Μεσόγειο, που δεν έχει άλλο αγαθό παρά τον αγώνα του λαού του, τη θάλασσα, και το φως του ήλιου. Είναι μικρός ο τόπος μας, αλλά η παράδοσή του είναι τεράστια και το πράγμα που τη χαρακτηρίζει είναι ότι μας παραδόθηκε χωρίς διακοπή. Η ελληνική γλώσσα δεν έπαψε ποτέ της να μιλιέται. Δέχτηκε τις αλλοιώσεις που δέχεται καθετί ζωντανό, αλλά δεν παρουσιάζει κανένα χάσμα. Άλλο χαρακτηριστικό αυτής της παράδοσης είναι η αγάπη της για την ανθρωπιά: κανόνας της είναι η δικαιοσύνη. Στην αρχαία τραγωδία, την οργανωμένη με τόση ακρίβεια, ο άνθρωπος που ξεπερνά το μέτρο, πρέπει να τιμωρηθεί από τις Ερινύες. Ο ίδιος νόμος ισχύει και όταν ακόμα πρόκειται για φυσικά φαινόμενα: «Ήλιος ουχ υπερβήσεται μέτρα» λέει ο Ηράκλειτος «ει δε μη, Ερινύες μιν Δίκης επίκουροι εξευρήσουσιν».¹

Συλλογίζομαι πως δεν αποκλείεται ολωσδιόλου να ωφεληθεί ένας σύγχρονος επιστήμων, αν στοχαστεί τούτο το απόφθεγμα του Ίωνα φιλοσόφου. Όσο για μένα συγκινούμαι παρατηρώντας πως η συνείδηση της δικαιοσύνης είχε τόσο πολύ διαποτίσει την ελληνική ψυχή, ώστε να γίνει κανόνας και του φυσικού κόσμου. Και ένας από τους διδασκάλους μου, των αρχών του περασμένου αιώνα, γράφει: «...θα χαθούμε γιατί αδικήσαμε...».² Αυτός ο άνθρωπος ήταν αγράμματος· είχε μάθει να γράφει στα τριάντα πέντε χρόνια της ηλικίας του. Αλλά στην Ελλάδα των ημερών μας, η προφορική παράδοση πηγαίνει μακριά στα περασμένα όσο και η γραπτή. Το ίδιο και η ποίηση. Είναι για μένα σημαντικό το γεγονός ότι η Σουηδία θέλησε να τιμήσει και τούτη την ποίηση και όλη την ποίηση γενικά, ακόμη και όταν αναβρύζει ανάμεσα σ' ένα λαό περιορισμένο. Γιατί πιστεύω πως τούτος ο σύγχρονος κόσμος όπου ζούμε, ο τυραννισμένος από το φόβο και την ανησυχία, τη χρειάζεται την ποίηση. Η ποίηση έχει τις ρίζες της στην ανθρώπινη ανάσα – και τι θα γινόμασταν αν η πνοή μας λιγόστευε; Είναι μια πράξη εμπιστοσύνης – κι ένας Θεός το ξέρει αν τα δεινά μας δεν τα χρωστάμε στη στέρηση εμπιστοσύνης.

Παρατήρησαν, τον περασμένο χρόνο γύρω από τούτο το τραπέζι, την

¹ Ο ήλιος δεν θα ξεπεράσει τα όριά του, διαφορετικά οι Ερινύες, βοηθοί της Δίκης, θα τον βρουν (και θα τον τιμωρήσουν)

² Λόγια του Μακρυγιάννη

πολύ μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις ανακαλύψεις της σύγχρονης επιστήμης και στη λογοτεχνία: παρατήρησαν πως ανάμεσα σ' ένα αρχαίο ελληνικό δράμα και ένα σημερινό, η διαφορά είναι λίγη. Ναι, η συμπεριφορά του ανθρώπου δε μοιάζει να έχει αλλάξει βασικά. Και πρέπει να προσθέσω πως νιώθει πάντα την ανάγκη ν' ακούει τούτη την ανθρώπινη φωνή που ονομάζουμε ποίηση. Αυτή τη φωνή που κινδυνεύει να σβήσει κάθε στιγμή από στέρηση αγάπης και ολοένα ξαναγεννιέται. Κυνηγημένη, ξέρει πού να 'βρει καταφύγιο: απαρνημένη, έχει το ένστικτο να πάει να ριζώσει στους πιο απροσδόκητους τόπους. Γι' αυτή δεν υπάρχουν μεγάλα και μικρά μέρη του κόσμου. Το βασίλειό της είναι στις καρδιές όλων των ανθρώπων της γης. Έχει τη χάρη ν' αποφεύγει πάντα τη συνήθεια, αυτή τη βιομηχανία. Χρωστώ την ευγνωμοσύνη μου στη Σουηδική Ακαδημία που ένιωσε αυτά τα πράγματα: που ένιωσε πως οι γλώσσες, οι λεγόμενες περιορισμένες χρήσης, δεν πρέπει να καταντούν φράχτες όπου πνίγεται ο παλμός της ανθρώπινης καρδιάς: που έγινε ένας Άρειος Πάγος ικανός:

να κρίνει με αλήθεια επίσημη την άδικη μοίρα της ζωής,

για να θυμηθώ τον Σέλλεϋ,³ τον εμπνευστή, καθώς μας λένε, του Αλφρέδου Νόμπελ, αυτού του ανθρώπου που μπόρεσε να εξαγοράσει την αναπόφευκτη βία με τη μεγαλοσύνη της καρδιάς του.

Σ' αυτό τον κόσμο, που ολοένα στενεύει, ο καθένας μας χρειάζεται όλους τους άλλους. Πρέπει ν' αναζητήσουμε τον άνθρωπο, όπου και να βρίσκεται.

Όταν, στο δρόμο της Θήβας, ο Οιδίπους συνάντησε τη Σφίγγα, κι αυτή του έθεσε το αίνιγμά της, η απόκρισή του ήταν: ο άνθρωπος. Τούτη η απλή λέξη χάλασε το τέρας. Έχουμε πολλά τέρατα να καταστρέψουμε. Ας συλλογιστούμε την απόκριση του Οιδίποδα.

Γιώργος Σεφέρης
«Δοκιμές»

Ποια είναι η σημασία της βράβευσης ενός Έλληνα ποιητή, σύμφωνα με τον ομιλητή, με το βραβείο Νόμπελ; Να απαντήσετε εντοπίζοντας στο κείμενο:

1. τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής παράδοσης,
2. το φορέα της διάρκειας και της ζωντάνιας τους μέχρι σήμερα,
3. το ρόλο της ποίησης στη σύγχρονη εποχή.

³ Πέρσυ Μπυς Σέλλεϋ (Percy Bysshe Shelley, 1792-1822): Άγγλος ποιητής

A.

Αδαμοπούλου Πατρίτσια,
Αλεξάνδρου Άρης,

Αναγνωστάκης Μανόλης,
Ανδρόνικος Μανόλης,
Αριστοτέλης,
Αρτινοπούλου Βασιλική,

δημοσιογράφος
(1922 - 1978), πεζογράφος και ποιητής της πρώτης μετα-
πολεμικής γενιάς
(1925 -), ποιητής της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς
(1919 - 1992), αρχαιολόγος, καθηγητής στο ΑΠ.Θ.
(384 π.Χ.- 322 π.Χ.), αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος
επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας στο
Πάντειο Πανεπιστήμιο

B.

Βασιλείος ο Μέγας,

Βούντσε Ράιμουντ,

Βουρβούρη Χαρά,
Βουτσινά Εύη,

(330 μ.Χ. - 379 μ.Χ.), Πατέρας και οικουμενικός διδάσκαλος
της Εκκλησίας
(Wunsche Raimund), καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πα-
νεπιστήμιο του Μονάχου και καθηγητής Γλυπτικής στη
Σχολή Καλών Τεχνών
δημοσιογράφος
δημοσιογράφος

Γ.

Γεωργιάδης Ε.
Γεωργουσόπουλος Κώστας,
Γκάτσος Νίκος,
Γκήρου Τζέιμς,
Γκριν Μορίς,
Γουίλματ' Ιαν
Γραμματικάκης Γιώργος,
Γρηγόριος Ναζιανζηνός,

συγγραφέας
φιλόλογος, κριτικός θεάτρου
(1911 - 1992), ποιητής, μεταφραστής, στιχουργός
(Geary James), δημοσιογράφος
πρωταθλητής στίβου στους δρόμους ταχύτητας
(Wilmot Ian), εμβρυολόγος
καθηγητής Αστρονομίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης
(328 - 389), Πατέρας της Εκκλησίας και Πατριάρχης Κων-
σταντινουπόλεως

Δ.

Δελμούζος Αλέξανδρος,

Δερτιλής Β. Γεώργιος,
Δερτούζος Μάικλ,

Δημητράκος Δημήτριος,
Διαμαντάκου Πόπη,

(1880 - 1956), εκπαιδευτικός, ιδρυτικό μέλος του Εκπαι-
δευτικού Ομίλου
καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
καθηγητής, διευθυντής του Laboratory of Computer Science
του MIT (Μασαχουσέτη)
καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
δημοσιογράφος

Ε.

Έκο Ουμπέρτο

Ελύτης Οδυσσέας,
Ευαγγελοδήμος Δ,
Ευσταθιάδης Γιάννης,

(Eco Uberto 1932 -), συγγραφέας, καθηγητής της Σημειω-
τικής στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια
(1911 - 1996), ποιητής της γενιάς του 1930, βραβείο Νόμπελ
δημοσιογράφος,
δημοσιογράφος, συγγραφέας

Η.

Ηρόδοτος,
Ησίοδος,

(484 π.Χ. - 426 π.Χ.), αρχαίος Έλληνας ιστοριογράφος
(8ος - 7ος αι), αρχαίος Έλληνας επικός ποιητής, πατέρας
της διδακτικής ποίησης

Θ.

Θεοτοκάς Γεώργιος,

Θουκυδίδης,

(1906 - 1966), δοκμιογράφος, πεζογράφος, θεατρικός συγ-
γραφέας της γενιάς του 1930
(460 π.Χ. - αρχές 4ου αι) αρχαίος Έλληνας ιστορικός

Ι.

Ιωάννης ο Χρυσόστομος,

(347 - 407), Πατέρας της Εκκλησίας, ρήτορας, Πατριάρχης
Κωνσταντινουπόλεως

Κ.

Καβάφης Π. Κων/νος,
Καζαντζάκης Νίκος,

Κανελλόπουλος Αθανάσιος (Εύβουλος)
Καραγεωργίου Τασούλα,
Καρακούσης Αντώνης,
Καραμανώλη Εύα,
Καρούζος Χρήστος,
Καστοριάδης Κορνήλιος,
Κέστλερ Άρθουρ
Κουλούρη Χριστίνα,

Κουν Κάρολος,
Κουντουράς Μίλτος,
Κουστώ Ζακ-Υβ,

(1863 - 1933), ποιητής
(1883 - 1957), μυθιστοριογράφος, ποιητής, δραματικός συγ-
γραφέας, στοχαστής
(1923 - 1994), δημοσιογράφος, πολιτικός
εκπαιδευτικός, ποιήτρια
δημοσιογράφος
δημοσιογράφος
(1900 - 1967), αρχαιολόγος
πολιτικός φιλόσοφος
(Koestler Arthur, 1905 - 1983), Ούγγρος συγγραφέας
αναπληρώτρια καθηγήτρια της Ιστορίας στο Δημοκρίτειο
Πανεπιστήμιο Θράκης
σκηνοθέτης, δημιουργός του Θεάτρου Τέχνης
εκπαιδευτικός, εκπρόσωπος του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού»
ωκεανολόγος, μελετητής της υδρόβιας ζωής

Λ.

Λαΐου-Αντωνίου Χρυσάνθη,
Λάλας Θανάσης,
Λαμψιάς Π.,
Λασκαράτος Ανδρέας,
Λιάκος Αντώνιος,
Λιανός Θεόδωρος,

καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ
δημοσιογράφος
δημοσιογράφος
σατιρικός ποιητής, συγγραφέας
ιστορικός
καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στην ΑΣΟΕΕ

Μ.

Μαγκάκης Γεώργιος- Αλέξανδρος,
Μάνεσης Αριστείδης,
Μάργαρης Σ.Ν.,
Μερακλής Μιχάλης,
Μιχαηλίδης Κώστας,
Μιχαήλοβιτς Γιασμίνα,
Μιχαλοπούλου Αμάντα,
Μπαμπινιώτης Γιώργος,
Μπάμπιερ Μπέντζαμιν,

καθηγητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, πολιτικός
συνταγματολόγος, ακαδημαϊκός
καθηγητής Οικοσυστημάτων στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου
καθηγητής Πανεπιστημίου, λαογράφος
συγγραφέας, δοκμιογράφος
Σέρβα συγγραφέας
δημοσιογράφος, συγγραφέας
καθηγητής Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
(Barber Benjamin), συγγραφέας, διευθυντής του Κέντρου
Γουόλτ Γουίτμαν για τον Πολιτισμό και τις Πολιτικές της
Δημοκρατίας στο Πανεπιστήμιο Ράτζερς του Νιου Τζέρσεϊ

Μπερξόν Ανρί

(Bergson Henri, 1856 - 1941), Γάλλος φιλόσοφος, εισηγητής της ενορατικής φιλοσοφίας, βραβείο Νόμπελ δημοσιογράφος, συγγραφέας (Bourdieu Pierre), καθηγητής στο Κολέγιο της Γαλλίας συγγραφέας (Brecht Bertolt, 1898 - 1956), θεατρικός συγγραφέας εισηγητής του «επικού θεάτρου»

N.

Ντελνόρ Ζακ,
Νόρμαν Τζέσυ,

πρώην Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής
διάσημη Αμερικανίδα σοπράνο (υψίφωνος)

Ξ.

Ξυδάκης Νίκος,

δημοσιογράφος

O.

Όργουελ Τζώρτζ,

(Orwell George, 1903 - 1950), Άγγλος συγγραφέας

Π.

Παναγιωτόπουλος ΜΙ.,
Παντής Ιωάννης,
Παπαγγελής Θεόδωρος,
Παπανούτσος Ευάγγελος,
Πατρίκιος Τίτος
Πενρόουζ Ρότζερ,
Πιπέρης Νίκος,
Πλωρίτης Μάριος,

(1901 - 1982), ποιητής, πεζογράφος, δοκιμογράφος
επίκουρος καθηγητής του Τομέα Οικολογίας στο Α.Π.Θ.
καθηγητής στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ.
(1900 - 1982), παιδαγωγός, φιλόσοφος
(1928 -), ποιητής της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς
καθηγητής Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης
δημοσιογράφος, καθηγητής, συγγραφέας

P.

Ράσκοφ Ντάγκλας,
Ρίβς Υμπέρ,

(Rushkoff Douglas), συγγραφέας, θεωρητικός κοινωνιολόγος
(Reebs Humbert, 1932 -), αστροφυσικός, διδάσκει κοσμολογία
στα Πανεπιστήμια του Μόντρεαλ, Paris-VIII και Τουλούζης
(Rilke Rainer Maria, 1875 - 1926), Αυστριακός ποιητής και
συγγραφέας

Ρίλκε Ράινερ Μαρία,

Ρίτσος Γιάννης,

(1909 - 1990), ποιητής της γενιάς του 1930, βραβείο Λένιν

Σ.

Σαρησάββας Βασίλης,
Σεφέρης Γιώργος,
Σκουτέρη-Διδασκάλου Ελεωνόρα,

εκπαιδευτικός
(1900 - 1971), ποιητής της γενιάς του 1930, βραβείο Νόμπελ
κοινωνική ανθρωπολόγος, καθηγήτρια στο Α.Π.Θ.

T.

Τερζάκης Άγγελος,

(1907 - 1979), πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας, δοκι-
μογράφος

Τερλεξής Πανταζής,
Τσάτσος Κων/νος
Τσιμπίδης Γιάγκος,
Τσιφόρος Νίκος,
Τσόμσκι Νόαμ,
Τσολάκης Χρίστος,

συγγραφέας, δημοσιογράφος
(1899 - 1987), συγγραφέας, Ακαδημαϊκός, πολιτικός
δημοσιογράφος
σατιρικός και θεατρικός συγγραφέας
αμερικανός γλωσσολόγος
καθηγητής νεοελληνικής γλώσσας στο Παιδαγωγικό Τμήμα
του ΑΠ.Θ.

Φ.

Φίλιας Βασίλης,
Φίσερ Ερνστ,

Φιτσανάκης Σήμης,
Φραγκουδάκη Άννα,

Φρανκ Άννα,
Φρόμ Εριχ,

κοινωνιολόγος, καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου
(Fischer Ernst, 1889 - 1972), φιλόσοφος, δημοσιογράφος
στο χώρο της αντί-δογματικής μαρξιστικής διάνοησης
επικοινωνιολόγος
καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Νηπιαγωγών του
Πανεπιστημίου Αθηνών
(Frank Anna, 1900 - 1945), γερμανοεβραία, θύμα του ναζισμού
(Fromm Erich, 1900 - 1980), γερμανός ψυχαναλυτής και
κοινωνικός φιλόσοφος εβραϊκής καταγωγής· σταδιοδρό-
μησε στις ΗΠΑ

Χ.

Χάβελ Βάτολαβ,
Χατζιδάκις Μάνος,
Χατζίδης Κώστας,

(Havel Vaclav), Τσέχος συγγραφέας, Πρόεδρος της Τσεχίας
(1925 - 1994), μουσικοσυνθέτης
δημοσιογράφος

Πίνακες ζωγραφικής, φωτογραφίες

- Σπ. Βασιλείου,** *Απομεσήμερο*, σελ. 118
Τα κουτιά της αφθονίας, σελ. 190
Το χρώμα που 'παιρνε η θάλασσα πέρσι το καλοκαίρι, σελ. 302
Η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας, σελ. 392
Επίσκεψη τιμής στο γκρεμισμένο σπίτι του Παρθένη, σελ. 451
- G. de Chirico,** *Ο Μάντης*, 1915, Νέα Υόρκη, Museum of Modern Art, σελ. 250
- S. Dali,** *Η επιμονή της μνήμης ή Τα μαλακά ρολόγια*, 1931, Νέα Υόρκη, Museum of Modern Art, σελ. 97
Το ατέλειωτο αίνιγμα, 1938, Ιδιωτική συλλογή, σελ. 430
- N. Εγγονόπουλος,** *Αη Γιώργης*, 1947, σελ. 442
- P. Gauguin,** *Από πού ερχόμαστε, τι είμαστε, πού πάμε*, 1897, Βοστώνη, Museum of Fine Arts, σελ. 406
- G. Grosz,** *Δημοκρατικά αυτόματα*, 1920, Νέα Υόρκη, Museum of Modern Art, σελ. 378
- J. Heartfield,** *Το νόημα του χιτλερικού χαιρετισμού: Εκατομμύρια βρίσκονται πίσω μου*, 1932, αφίσα, σελ. 414
- Βλ. Κανιάρης,** 1973, σελ. 235
- Paul Klee,** *Legend of the Nile*, 1937, Herman und Margrit Rupf Foundation, Kunstmuseum, Berne, σελ. 10
- Αλ. Κοντόπουλος,** *Αφιέρωμα στον Αϊνστάιν*, 1968, σελ. 346
- R. Magritte,** *Η ανθρώπινη κατάσταση*, 1935, Geneva, Simon Spierer Collection, σελ. 248
Οι σύντροφοι του φόβου, 1942, Brussels, B. Friedlander-Salik and V. Dwek-Salik Collection, σελ. 345
Not to be reproduced (Portrait of Edward James), 1937, Paris, Musee National d'Art Moderne, Centre Georges Pompidou, σελ. 424
Οι εραστές, 1928, Brussels, Ιδιωτική συλλογή, σελ. 426
- J. Miro,** *Ρυθμικές μορφές*, 1934, Dusseldorf, Kunstsammlung, Nordrhein-Westfalen, σελ. 259
- Jean Mohr,** *Aligarh*, India, 1968, σελ. 140
- X. Μπίλιος** (φωτ. Χατζιδάκι), σελ. 257
- Μάκης Πανώριος,** από το εξώφυλλο του βιβλίου «Η Μεγάλη Παντομίμα» του Ντάριο Φο, σελ. 385
- Marjukka Paunila,** *Πατέρας και Παιδί*, Φιλανδία, σελ. 54
- P. Picasso,** *Τυφλός γέρος καθαριστής*, 1903, Σικάγο, Art Institute, σελ. 255
Κορίτσι μπροστά στον καθρέφτη, 1932, Νέα Υόρκη, Museum of Modern Art, σελ. 437
- A. Rodin,** *Ο άνθρωπος που βαδίζει*, 1877, Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art, σελ. 123
- Ben Shahn,** Ben Shahn,
Rehabilitation clients, Boone Country, Arkansas, 1935, σελ. 247

- Carlo Soricelli,** *Ο καταναλωτής κέρδισε και τρώει τον κόσμο*, 1949, Museo Nazionale delle arti Naives «Cesare Zavattini», Luzzara (Εικαστικό Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Λάρι-σας), σελ. 326
- Ot. M. von Stackelberg,** γενική άποψη του ναού του Επικούρειου Απόλλωνα στις Βάσσειες, Paris 1829, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιο-θήκη, σελ. 297
- Μάκης Σταματάκης,** *Πάτμος- Λάμπη*, σελ. 290
- Virginia Frances Starrett,** Mary Evans Picture Library, σελ. 65
- Γ. Τσαρούχης,** Προμετωπίδα για τη συλλογή του Ο. Ελύτη «Ηλιος ο Πρώτος», σελ. 84
- Θεόφιλος,** *Λίμνιος Κεχαγιάς*, 1930, Μυτιλήνη, Μουσείο Θεοφίλου, σελ. 438 απόσπασμα από το έργο «Ο Αλλή-πασάς εν τη λήμνη των Ιωαννίνων», 1919, Βόλος, συλλογή Κ. Μακρή, σελ. 444
- John Vachon,** *Children of farmer in the Orzaks*, Missouri, 1940, σελ. 247

Σκίτσα

- Γιώργος Αγγελίδης,** σελ. 172
- Μίνως Αργυράκης,** σελ. 32, 151, 310
- Γιάννης Ιωάννου,** σελ. 102
- ΚΥΡ,** σελ. 51, 70, 161, 282, 289, 315, 396
- M. Manara,** σελ. 182
- Κώστας Μητρόπουλος,** σελ. 19, 21, 23, 45, 81, 104, 114, 156, 158, 180, 185, 198, 227, 267, 306, 344, 436

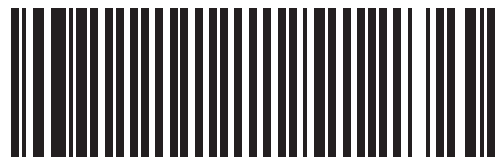
Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός βιβλίου: 0-22-0020

ISBN 978-960-06-3315-3

ITYE
"ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ"
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ

(01) 000000 0 22 0020 0